सामाजिक अध्ययन

वर्ग 10 वा

Social Studies
Class X (Marathi Medium)

Free

प्रकाशित
तेलंगाना शासनाव्दारे हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाव्दारे मोफत वितरण

सामाजिक अध्ययन वर्ग 10 वा

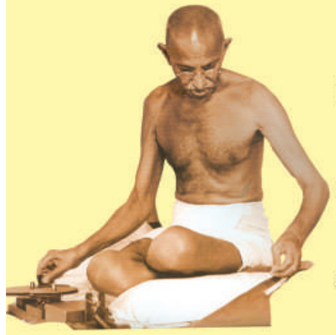

Mahatma Gandhi is identified as the most prominant person of 20th century India. Albert Eistein said, about him *"Generations to come, it may well be, will scarce believe that such a man as this one ever in flesh and blood walked upon this Earth."*

Government of Telangana

Department of Women Development & Child Welfare - Childline Foundation

When abused in or out of school.

To save the children from dangers and problems.

CHILD LINE 1098 NIGHT & DAY
24 HOUR NATIONAL HELPLINE

When the children are denied school and compelled to work.

When the family members or relatives misbehave.

1098 (Ten...Nine...Eight) dial to free service facility.

IN ANY EMERGENCY DIAL 100
TELANGANA POLICE
www.tspolice.gov.in

तेलंगाना शासनाव्दारे
प्रकाशित

तेलंगाना शासनाव्दारे मोफत वितरण

SCERT TELANGANA

INDIAN ARMY

An extraordinary life.
A life full of adventure, honour and glory.
Where you are one among a million,
and one in a million.

Be The Best

INDIAN ARMY

www.joinindianarmy.nic.in

EDUCATIONAL LOANS

In our country the young population is often not able to access higher education due to lack of funds. To alleviate this bottleneck the Educational Loan Scheme has been designed. The main objective of the scheme is to provide financial support from the banking system to students for pursuing higher education in India and abroad. The maximum loan limit for studies in India is 10 lakh while for overseas studies the limit is Rs. 20 lakh.

A student to be eligible for this loan, should be an Indian national and should have secured admission to a higher education course in recognized institutions in India or abroad through entrance test / merit based selection process after completion of HSC(10+2 or equivalent). In other cases, appropriate criteria will be adopted by the banks based on reputation of the concerned institution and employment opportunity that the intended course offers.

The eligible loan amount is arrived at by including all education related expenses such as Tuition fee, cost of books, boarding and lodging charges. The parents of the student should be joint borrowers along with assessment of future income of the student.

The student or his parents are not required to service the loan during the duration of the course and the repayment of loan commences either six months after the student is employed or one year after the completion of the course which ever is earlier.

There are no processing charges and to avail this scheme eligible students can approach any commercial bank.

For details log on to RBI website: www.rbi.org.in and contact them at www.rbi.org.in/scripts/helpdesk.aspx

Banking Ombudsman Scheme, 2006

Banking Ombudsman Scheme, 2006 enables settlement of complaints, grievances of bank customers against services rendered by the bank. This scheme was made available to bank customers by Reserve Bank of India to speed up the grievance redressal mechanism. Under this scheme, the complainant can make complaint to the Banking Ombudsman on a white paper or by online (www.bankingombudsman.rbi.org.) or by e-mail or by post giving the details like name, address, telephone number, bank account number, ATM or Credit Card number, reasons that lead to complaint with connected supported documents for redressal. The bank customer should first lodge his/her complaint with the bank concerned and wait for 30 days. He/She can then approach Banking Ombudsman but within one year. All the Scheduled Commercial Banks , Regional Rural Banks and Scheduled Primary Co-operative Banks come under the purview of the scheme. There is no application fee, advocate fee, stamp charges and filing charges, while lodging complaint to the Banking Ombudsman. If the award of the B.O. is not acceptable the complainant can challenge the award appellate authorities, i.e. to the Deputy Governor, Appellate authority, Customer Services Department, Reserve Bank of India, Mumbai.

SCERT TELANGANA

सामाजिक अध्ययन

इयत्ता 10 वी

संपादक

Social Studies Class-X (Marathi Medium)

श्री अरविंद सारधाना, संचालक,
एकलव्य, एम.पी.

श्री डॉ. के.नारायण रेड्डी, सा.व्याख्याता
भुगोल विभाग, उस्मानिया विद्यापिठ, हैद्राबाद

प्रो.आय.लक्ष्मी, इतिहास विभाग
उस्मानिया विद्यापिठ, हैद्राबाद

श्री प्रा. भुपेंद्र यादव, आजीम प्रेमजी,
विद्यापिठ बंगलुरु.

श्री डॉ.के.के.कैलाश, सा.व्याख्याता
राज्यशास्त्र विभाग, उस्मानिया विद्यापिठ, हैद्राबाद

श्री डॉ. चंद्रशेखर बालचंद्रण,
भारतीय भुगोल संस्थान, बंगलुरु

श्री डॉ. एन.चंद्रायुडु, सा.व्याख्याता
भुगोल विभाग, एस.व्ही. विद्यापिठ, तिरुपती

श्री प्रा. जी. ओंकारनाथ, अर्थशास्त्र विभाग
हैद्राबाद विद्यापिठ, हैद्राबाद

श्री सी.एन.सुब्रमण्यम,
एकलव्या, एम.पी.

श्री प्रा. के. विजय बाबु, इतिहास विभाग,
काकतीय विद्यापिठ, वरंगल

श्री डॉ. एम.व्ही. श्रीनिवासन, सा.व्याख्याता
डीईएसएस, एनसीईआरटी, नवी दिल्ली

श्री के. सुरेश,
उत्तम पुस्तक, हैद्राबाद

श्री डॉ.सुकन्या बोस, सल्लागार
एनआयपीएफपी, नवी दिल्ली

श्री अलेक्स एम.जार्ज,
एकलव्य, एम.पी.

पाठ्यपुस्तक विकास समिती

श्री. जी.गोपाल रेड्डी, संचालक,
एस.सी.ई.आर.टी. हैद्राबाद

श्री. बी. सुधारकर, संचालक,
आं.प्र. शासकीय पाठ्यपुस्तक मुद्रण, हैद्राबाद

श्री. डॉ.एन.उपेंदर रेड्डी, प्रपाठक तथा प्रमुख
अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तक विभाग, एस.सी.ई.आर.टी. हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाव्दारे प्रकाशित, हैद्राबाद.

कायद्याचा आदर करा
व हक्क मिळवा

शिक्षणातील विकास
योग्य चारित्र्य विकास

तेलंगाना शासनाव्दारे मोफत वितरण 2020-21

SCERT TELANGANA

© Government of Telangana, Hyderabad.

First Published 2014
New Impressions 2015, 2017, 2018, 2019, 2020

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means without the prior permission in writing of the publisher, nor be otherwise circulated in any form of binding or cover other than that in which it is published and without a similar condition including this condition being imposed on the subsequent purchaser.

The copy right holder of this book is the Director of School Education, Hyderabad, Telangana.
We have used some photographs which are under creative common licence. They are acknowledged at later (page viii).

This Book has been printed on 70 G.S.M. Maplitho,
Title Page 200 G.S.M. White Art Card

तेलंगाना शासनाव्दारे मोफत वितरण 2020-21

Printed in India
at the Telangana Govt. Text Book Press,
Mint Compound, Hyderabad,
Telangana.

SCERT TELANGANA

लेखक

श्रीमती. एम.सत्यवतीराव, निवृत्त शिक्षीका, विकासपुरी, नवी दिल्ली
डॉ.जी.आनंद, स.व्याख्याता, भुगोल विभाग, उस्मानिया विद्यापिठ,
डॉ.एस.व्यंकट रत्नम, स.व्याख्याता, इतिहास विभाग, निजाम महाविद्याल, उस्मानिया विद्यापिठ,
डॉ.एम.व्यंकटेश्वरराव टी. स.व्याख्याता, इतिहास विभाग प्रमुख, पि.जी.कॉलेज, उस्मानिया विद्यापिठ
श्री. एम. नरसिंम्हा रेड्डी, जी.एच.एम. जेड.पी.एच.एस., पेद्दाजग्गमपल्ली, वायएसआर कडप्पा
श्री. के. लक्ष्मीनारायणा, प्राध्यापक, शासकीय अध्यापक विद्यालय, अंगालुर, कृष्णा
श्री. एम. पापय्या, प्राध्यापक, एससीईआरटी, हैद्राबाद
श्री. अे. लक्ष्मण राव, एस.ए. जीएचएस, धनगरवाडी, करीमनगर
श्री. डॉ.आर. गणपती, एस.ए. जेडपीएचएस, लाडेल्ला, वरंगल
श्री. यु.आनंद कुमार, एस.ए. जेडपीएचएस, सुजाता नगर, खम्मम
श्री. पी. जगनमोहन रेड्डी, एस.ए. जेडपीएचएस, पिडचेंडु, गजवेल, मेदक
श्री. पी.रत्नंगापाणी रेड्डी,एस.ए. जेडपीएचएस, कोकलामपल्ली, महबुबनगर
श्री. के. श्रीनिवास राव, एस.ए. एमपीयुपीएस, पीआर पल्ली, टेक्काली, श्रीकाकुलम
श्री. के. कुमारस्वामी,एस.ए. जेडपीएचएस, दवडेपल्ली, आदिलाबाद
श्री. एन.सी. जगनाथ, जीएचएस, कुलसुमपुरा, हैद्राबाद
श्री. बी.मारीया राणी,एस.ए. एमपीयुएस, चिलुकानगर, रंगारेड्डी

सह-समन्वयक

श्री. एम.पापय्या, प्राध्यापक, एससीईआरटी, हैद्राबाद
श्रीमती. डी.विजयालक्ष्मी,प्राध्यापक, एससीईआरटी, हैद्राबाद

रेखाटने

श्री. के. श्रीनीवास, जीएचएम,जेडपीएचएस, कुरमेंडु, नल्लागोंडा
श्री. प्रा. कारेन हायडॉक, एचबीएससी, मुंबई

मराठी अनुवादासाठी

समन्वयक: श्री जिलानी बाशा,प्राचार्य
शासकीय अध्यापक विद्यालय, आदिलाबाद

सह-समन्वयक आणि अनुवादक
श्री शिवाजी कदम, एस.ए.
जेड.पी.एच.एस., बेला, मंडल बेला, आदिलाबाद

अनुवादक: श्री कांबळे सोनेराव, एस.ए.
जेड.पी.एच.एस., बेला, मंडल बेला, आदिलाबाद

अनुवादक: श्रीमती. टी. मिना, एस.जी.टी.
प्रा.शा. बेला, मंडल बेला, आदिलाबाद

अनुवादक : श्री संजय देशमुख, एस.ए.
जेड.पी.एच.एस., तानुर, जि.आदिलाबाद

अनुवादक: श्री शेळगे बालाजी, एस.ए.
जेड.पी.एच.एस., इंद्रवेली, जि.आदिलाबाद

अनुवादक: श्री घुले किशोर, एस.जी.टी.
प्रा.शा.कामगारपुर, मं.बेला, जि.आदिलाबाद

मराठी संगणक चालक : राजेश दानका
(आदित्या डी.टी.पी.सेन्टर) आदिलाबाद

SCERT TELANGANA

विद्यार्थ्यांना पत्र

"प्रिय तरुण मित्रांनो,

तुम्ही सर्वजन 21 व्या शतकात वाढत आहात. लवकरच तुम्ही मतदान, निवडणुक या प्रक्रियेत सहभागी होणार आहात. एवढे सुजाण तुम्ही होणार आहात. त्या साठी मागील कालावधीत काय घटना घडल्या? पूर्वीच्या लोकांचे जीवनमान कसे होते? समाज व्यवस्था कशी होती? हे जाणून घेण्याचा हा योग्य काल होय. आज जे समाजाचे स्वरूप दिसते त्या मागे फार मोठा संघर्ष, लोकांचा त्याग, बलीदान, सहकार्य व कठीण परीश्रम आहेत. तुम्ही 21 व्या शतकाच्या उंबरठयावर उभे आहात. समाज व्यवस्थेची जडण घडण करणयाची जबाबदारी तुमच्यावर येउन पडते. आम्हाला आशा आहे की, या पुस्तका द्वारे तुम्हाला मागील शतकातील लोकांनी समाजासाठी, दिलेले योगदान कांही अंशी तरी समजून घेता येईल.

तुमसे पालक व शिक्षक हे या प्रक्रियेतील घटक व साक्षीदार होतील या पुस्तकातील अनेक विषयावर त्यांच्या विचारात मतभिन्नता असणे स्वाभाविक आहे. मागील शतकातील लोकांची विचारसरणी त्यांची मते तुम्ही जाणून घेण्याचा त्यांना समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांच्यातील भिन्न विचारसरणी मागील कारण काय होते. हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. हा या मागील हेतू.

हे पुस्तक दोन भागात आहे पहिल्या भागात स्त्रोतांचा विकास आणि समानता तर दुसऱ्या भागात समकालीन जग आणि भारताचा समावेश आहे. पहिल्या भागात आपण जमिनीचा वापर कसा केला, आणि आपले जिवनमान कसे सुधारले, उत्पादनाच्या नव्या पध्दतींचा शोधही यात अंतरभूत आहे. आपण जमीनीचे वाटप योग्य पध्दतीने केले आहे काय? उत्पादन पध्दतीचे संक्रमण योग्य पध्दतीने असेल तर त्याचे फलीत सर्वांना मिळत आहे काय? ही प्रक्रिया कायमस्वरुपती आहे काय?

समकालीन जग आणि भारत या दुसऱ्या भागात गेल्या शतकालीक महत्वाच्या घटनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. भूतकाळात जागतिक पटलावर काय घडले? याचा आढावा घेण्या बरोबरच आपल्या देशात काय घडले? याचा आढावा घेण्यात आला आहे. गेल्या शतकात जागतीक पातळीवर समाजवाद, फॅसीस्ट विचारसरणी, राष्ट्रवाद, उदारमतवाद या विचार सरणीच्या माणसांच्या एकदंर जीवनात काय बदल घडिवले, यातील काहींचा आपण अभ्यास करु या.

समकालीन घटनावर चर्चा करण्याचा उद्देश या पाठ्यपुस्तका मागे नाही. धोरणे आणि राजकारण या वयात समजण्यास कठिण असतात. परंतु मतभिन्नता होऊन संघर्ष निर्माण होण्याची भी ती नाकारता येत नाही. असे असले तरी अपण लोकशाहीत राहतो विविधा मते, मतांतरे समजून घेण्याची कुवत आपल्यात आली पाहीजे. राजकीयं वादविवाद आणि चर्चा करण्याचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यां मध्ये यावे हा एक उद्देश्य या पुस्तकामागे आहे. शिक्षक विद्यार्थी अणी राजकीय परिवेश यांनी योग्य योगदान दिले तरचा हा उद्देश्य सफल होईल. सहनशीलता आणि समजूतदार पणा या बळावरच या संकल्पनाची जोपासना शकह्य आंहे. लेखकासाठी या सर्व संकल्पना मांडणे अितशय कठिण काम होते. अशा प्रकारच्या समस्या, संकल्पना जेव्हा समोर यैतात तेव्हा योग्य आणि बिनचुक पद्धतीने विद्यार्थ्यांसमोर मांडण्याचे काम शिक्षकांचे आहे. केवळ पुस्तकच हे एकमेव साधन नसून शिक्षकांनी पूरक साहित्य उदाः दैनिक वर्तमान पत्रे, मासिके प्रसारमाध्यमांचा वापर करावा व विद्यार्थ्यांना देखी ही माध्यमे वापरण्यास प्रोत्साहन द्यावे.

असे केले तरच हे पुस्तक विचारांची पुंजी ठंरेल, नाही तर तो अंत असेल.

दुसऱ्यांनी काय विचार केला आणि काय काम केले ते हे पुस्तक सांगते विशिष्ट सामाजिक समस्यांची हाताळणी करतांना तुम्हाला स्वत:लाच सखोल विचार करावा लागणार आहे. की, या समस्यांची सोडवणुक कशी करावी? समाजाला समजणे आणि आदर्श वर्तणुक ही दुहेरी जबाबदारी तुमच्यावर आहे. हे पुस्तक तुम्हाला मार्गदर्शक ठरो. एवढीच आपेक्षा.

– संपादक

SCERT TELANGANA

पुस्तका बद्दल

हे पुस्तक सामाजिक अध्यायन पाठ्यक्रमाचा एक भाग आहे वेगवेगळ्या, प्रकारच्या समाजातील घटनांचा अभ्यास यात केला जातो. सामाजिक अध्ययन या विषयाच्या अभ्यासातून विदयार्थ्यांच्या मनात प्रश्न निर्माण होणे त्यावर वर्गात चर्चा होणे, विचारांची देवाण-घेवाण होणे अपेक्षित आहे. हे असे का घडले? हे समजून घेणे गरजेचे आहे. खरे तर हे, पुस्तक अपूर्ण आहे. या द्वारे तुम्ही, तुमचे मित्र, शिक्षक यांच्यात वेगवेगळया प्रश्नांवर चर्चा व्हावी एवढेच उद्दिष्ट. तुम्हीं त्या साठी वर्गातुन बाहेर बाजारात जा, पंचायत समिती कार्यालय, नगरपालिका, गावातील शेतात, मंदिरात, चर्च, मशीद व वेगवेगळ्या ठिकाणी तुमच्या निदर्शनास काय येते? ते माहीत करा. तुम्ही वेगवेगळ्या लोकांना भेट द्या. शेतकरी, दुकानदार, आधिकारी, अनेक लोकाबरोबर वेगवेगळ्या विषयावर चर्चा करा.

हे पुस्तक तुम्हाला, समस्या कोणत्या पातळी पर्यंत आहेत याची जाणीव करून देते. व त्यातून तुम्हाला स्वतः निर्णय घेण्याचे साहस तुमच्यात येते. खरे तर हे पुस्तक पुर्ण झाले नाही. या पुस्तका द्वारे तुमचे मित्र व शिक्षक यांच्यात वेगवेगळ्या प्रश्नांवर चर्चा व्हावी एवढेच अपेक्षीत आहे. यातील अनेक गोष्टी तुम्हास अमान्य असतील, त्या साठी फक्त कारणे द्या. तुमचे मित्र, तुमच्या मताशी सहमत होत नाहीत, पण ते तसे का करतात हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करा. शेवटी तुम्ही एका निर्णयावर येऊन उत्तर द्या. पण तुमच्या त्या उत्तरात खात्रीलायक नसेल. तुम्हास आणखी पुष्कळ माहीती घ्यायची आहे. त्याकरीता प्रश्नाची एक यादी तयार करा, व तुमच्या मित्रांना,शिक्षकांना,वडीलधाऱ्या माणसांना मदत करण्याची विनंती करा.

हे पुस्तक तुम्हास समाजातील वेगवेगळ्या पद्धतींची माहिती देते, ज्यात जमीन, लोक त्याचे जीवन कसेजगतात. ते त्याच्या मुलभूत गरजा कशा पूर्ण करतात. लोक समाजात कसे विभागल्या गेले आहेत व समानतेसाठी काय उठाव केले जात आहेत? वेगवेगळ्या जीवन पद्धतींची, वेगवेगळ्या देशातील, जमातीतील, लोक कसे जीवन जगतात, कोणतच्या देवतांची पूजा करतात एक दुसऱ्यासी कसे मैत्रीपूर्ण वागत असतात. संस्कृतीच्या निर्मामीत त्यांचा सिंहाचा वाटा असतो.

या पुस्तकात विशेषतः भारतांचा जगा बरोबर तुलनात्मक अभ्यास केला असून, मागली शतकात जगात जे महत्याचे बदल घडले, दोन महायुद्धे त्यानंतर स्वतंत्र झालेले अनेकदेश लोकशाही व समानता या तत्वाच्या आधारे समाजाची उभारणी याचा समावेश आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताला आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी, गरीबी दूर करण्यासाठी, अनेक योजना राबवाव्या लागल्या, या मुळे पर्यावरणाला ईजा पोहोचली. अन्नधान्याच्या बातीत देश स्वयंपूर्ण होणे त्याच बरोबर कारखान्यातील उत्पादन वाढावे, लोकांना रोजगार मिळावा या साठी भारताने काही महत्वकांक्षी योजना राबवल्या. भारत हे सर्वाधिक लोकसंख्या असून देखील लोकशाही राष्ट्रम्हणून जगासमोर आले. ज्या देशात व्यक्तिस्वातंत्र्य व समानता असेल. भारताचा आर्थिक विकास व लोकशाही मूल्य या दोन्ही बाजूने पुस्तकात विचार केला आहे. या दोन्ही बाजूंचा विचार वर्गात होणे आवश्यक आहे. तरच लोकशाहीचा विजय होईल.

वरील बाबतची माहिती घेण्यासाठी आपणास पृथ्वी, पर्वत, मैदान, नदी, समुद्र या बाबत शेकडो - हजारो वर्षापुर्वी काय घडले ते पहाणे महत्वाचे आहे. त्या करीता आपल्या सभोवतीच्या विवीध प्रकारच्या लोकांचा अभ्यास करावा लागेल.

जर तुम्ही हे पुस्तक वर्गात वांचन केले तर, तुमच्या समोर अनेक प्रशन निर्माण होतील त्यांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न करा. किंवा त्या विषयीचे प्रकल्प कार्य करा, फक्त पाठ लवकर संपवणे महत्वाचे नाही. त्या प्रश्नांचा व त्यावरील प्रकल्पाचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

अनेक पाठात प्रकल्प कार्य देण्यात आले आहे ते पुर्ण करण्यास थोडा वेळ लागतो त्या प्रकल्पाव्दारे तुमच्यातील विविध सामर्थ्यांचा विकास व हे याचा विकास होतो व तो महत्वाचा असतो त्यातून पाठात काय आहे ते माहीत होते.

कृपया हे लक्षात ठेवा की, पाठात काय झाले, याची आंठवण करा.पाठात काय झाले ते लक्षात येत नसेल तर विचार करा व त्यावर तुमचा स्वतःचा निर्णय घ्या.

संचालक, SCERT,
हैद्राबाद

तेलंगाना शासनाव्दारे मोफत वितरण 2020-21

पुस्तकाचा उपयोग आणि शिक्षक व विद्यार्थ्याकरिता सूचना

- या पुस्तकात सामाजिक अध्यायनाच्या समग्र संकल्पना पोहचविण्याचा प्रयत्न केला-गेला आहे. हे राज्य घटणेतील तसेच राष्ट्रीय व राज्याचा पाठ्यक्रमाची रूपरेखा माध्यमिक पाठशाळा पातळी वर अध्यापनाची गरज लक्षात घेऊण शिस्तबद्धपणे पोहचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.
- **पुस्तकातील भाषा**:- या पुस्तकात वेगवेगळे लेखण प्रकार वापरले आहेत. कांही वेळेस ते वर्नण करण्याचे कार्य करतात जसे, अमण व सरिता (पाठ-नववा) जे नेहमी कार्यरत असतात वास्तव दृष्याचे विश्लेषण करतात. या पुस्तकातील भाषा सरळ साध्या सोप्या भाषेत मुलांना समजण्या सारखी आहे. काही बाबतीत भाषेतील बदलावर विश्लेशण स्पष्टता द्यावी लागते. आपण पुस्तकातील लेखना पासून दुर जाऊ व माहीती मिळवू. ऊदाहरणा द्वारे माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे. प्रत्येक पाठात केन्द्रीकृत कल्पना आहेत. त्यांवर आपण वर्गात प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करावा. तुम्ही 2 ते 3 मुख्य कल्पना वर्गात पुनरावृत करा.
- यातील कांही संकल्पना, Jargons यांना विश्लेषणाची आवश्यकता आहे. पुस्तकातील संकल्पना समजाऊन सांगण्यासाठी अनेक उदाहरणे देण्याचा प्रयत्न केला-गेला आहे. प्रत्येक पाठाची विशिष्ट संकल्पना शिर्षक इतर उप संकल्पना उपिशर्षके देण्यात आली आहेत. प्रत्येक तासाला तुम्ही 2 ते 3 संकल्पना समजून घेऊ शकाल. या पुस्तकात वेगवेगळे लेखन प्रकार हाताळले आहेत. उदा. Narative प्र.3 मधील नरसिंहा, राजेश्वरी इ. विद्याथ्र्यांना त्यांची जीवन पद्धती व कामाचे स्वरूप लक्षात यावे या हेतूने ही पद्धत वापरली आहे. या द्वारे समाजातील सत्य उजागर केले जाते. प्रकरण-9 मध्ये रामपूर गावाची गोष्ट सांगितली आहे. या द्वारे विद्यार्त्थांना गावाची अर्थव्यवस्था case study द्वारे ही माहिती मुलाना मिळते. चर्चे द्वारे गावाची व्यवस्था व अर्थव्यवस्था असा तुलनात्मक अभ्यास करने अपिक्षत आहे. त्याच बरोबर या पुस्तकात निरिनराळे आलेख Graphs- प्रकरण 6,8,11,12 स्तंभा लेख, निरनिराळे तकते, दिलेले असून. हे सर्व विषय वस्तुची चर्चा व विश्लेषण करण्यासाठी उपयुक्त-ठरतात. यापुर्वी च्या वर्गात तुम्ही संकटग्रस्त परिस्थिती, स्त्री संरक्षण तसेच या बद्दल माहिती मिळविली. या वर्गात आपण R.T.I. व R.T.E. या विषयी माहीती मिळवणार आहोत. त्याच बरोबर तेलंगाना राज्य निर्मिती चळवळ व तेलंगाना स्वतंत्र राज्याची निर्मिती या संबंधी माहिती मिळवणार आहोत.
- **प्रश्न आणि मुळभागाचा उ पयोग**:- धडयाशी संबंधित प्रश्नोत्तरे, पाठाशी निगडीतच आहेत. प्रश्नोत्तरे अध्ययन अध्यापन या प्रक्रियेचा महत्वाचा भाग असतो. या पुस्तकात प्रश्नाचे स्वरूप वेगवेगळे असून त्यातीळ कांही प्रश्न तुम्हाला उताऱ्यातील संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी असतील त्यासाठी तुम्हाला पुस्तकाचे समग्र वाचन करावे लागेल. कांही प्रश्न त्या पाठातील संकल्पनेशी संबंधीत असतील पण त्या साठी तुम्हाला जास्तीची माहिती गोळा करावी लागेल, कधी-कधी हीं माहिती मागील वर्गातील पाठ्यांशाशी संबंधित असेंल. प्रश्नांची उत्तरे लिहून देने किंवा सांगणे अपेक्षित नसून विद्यार्थ्यांनी स्वयं अध्ययनानी ती सोडवावीत अशी अपेक्षा आहे. चर्चा करण्याची मूभा, चर्चे द्वारे उत्तर मिळू शकते असे सुचवा पण उत्तरे लिहून देऊ नका.
- **वेगवेगळ्या प्रकारची प्रश्ने या पुस्तकात आहेत.** 1) मुलांना त्यांचा अनुभव लिहण्यास सांगा 2) त्यांचा अनुभवाची तुलना पुस्तकात दिलेल्या उदाहरणाशीं करा. 3) वेगवेगळ्या दोन- तिन पुस्तकात दिलेल्या परिस्थितीचीं तुलना करा. 4) मुलांना प्रश्न विचारून त्याचे मनोगत त्या परिस्थितीबाबत कसे आहे ते माहीत करणे किंवा सूक्ष्म अध्ययन करणे. (जेव्हा सर्व मुलाचे मनोगत एक सारखे नसेल तर त्यांना मत प्रकट करण्याची संधी द्यावी.) 5) पाठात दिलेल्या विशेष परिस्थिती अनुसार प्रश्न तपासणे.
- शिक्षकांनी वर्गात वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रश्न विचारावेत, कांही प्रश्न त्यांच्या वहिमध्ये लिहण्यास सांगावे, काही प्रश्न त्यांचा लहान गट तयार करून चर्चा करण्यास सांगावे. व तसेच कांही प्रश्न त्यांना वैयक्तीक लिहण्यास

SCERT TELANGANA

द्यावेत. अशा प्रकारचे सर्व प्रश्न मुलांना, प्रौत्साहीत करण्यासारखे व स्वत: विचार करून लिहण्यासारखी परिस्थिती निर्माण करावी, सर्व मुलांचे उत्तर एक सारखेच येणार नाही याची काळजी घ्यावी.

- **पुस्तकातील रंगीत चौकटी :-** प्रत्येक पाठात कांही तक्ते (रकाने) देण्यात आली आहेत. संकल्पनेनुसार अतिरिक्त माहीतीची चर्चा पाठात करण्यात आली आहे. त्या प्रश्नांची वर्गात चर्चा करणे महत्वाचे आहे. व त्यावर मुला मुलींची मते जाणुन घ्यावीत. कृती करून घ्याव्यात.
- **अभिनय कौशल्याचा वापर :-** अभिनय द्वारे पुस्तकातील कांही भाग जास्त चांगल्या रीती ने समजाऊन सांगू शकतो. उदा. कायदा व न्याय व्यवस्था याचे तोंडी वर्णन करण्यापेक्षा अभिनया द्वारे आपण जास्त चांगल्या रीती ने समजाऊन घेऊ शकतो. मुलांना निवडणूक प्रक्रिया समजून सांगणासाठी नाट्य रूपाने कृति द्वारा जास्त उपयुक्त ठरते.
- **पुस्तकातील चित्रे:-** पुस्तकात विवध चित्रे, प्रतिमा, फोटोज़, कार्टून्स, पोस्टर्स इत्यादि अढळतात यात वेगवेगळी इतिहास विषयक चित्रेही आपल्याला-बघावयास मिळतात. पुस्तकात ज्या प्रमाणे विवधता आहे त्याचा प्रत्यय आपल्याला चित्रांच्या वापरातही आढळतो. बहूतांश चित्राखाली प्रश्न निर्माण केले असून त्यावर चर्चा करावी त्या मुळे विद्यार्थ्यांचे लक्षा ते चित्र व त्या घटने कडे आकिर्षत होईल.
- **नकाशा, टेबल व ग्राफ:-** या पुस्तकातील नकाशाव्दारे आपणास भौगोलिक, आर्थिक, राजकिय आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमीची माहिती मिळते. योग्यत्या ठिकाणी तकते व आलेख यांचा वापर केल्यामूदे विषयवस्तू अधिक चांगल्या रीतीने समजण्यासाठी अतीशय उपयुक्त ठरते.
- **प्रकल्प** (project) :- आपण एक गोष्टा आवर्जून लक्षात ठेवली पाहिजे की, पाठ्यपुस्तकातील सर्वजगोष्ठी आपण मूलां पर्यंत पोहचवू शकत नाही प्रकल्पकार्यामूळे मुलांमध्ये आपसात समाजाती विविध व्यक्ति किंवा संस्था यांच्यात संवाद निर्माण होतो. मुले जास्तीची माहीती गोळा करतात व ती लिखीत स्वरूपात सादर करतात.

मूलाखतीचे प्रश्न तैयार करने बैंक किंवा वेगवेगळ्या कार्यालयांना भेट देने त्यासाठी योजना आखणे त्यात फोटोज, आकडेवारी, तक्ता, आलेख, यांचा वापर करणे ही कौशल्ये हस्तगत करतात. समूहाने गटाने काम करणे शिकतात. विचारांची देवाण-घेवाण होने - प्रकल्प कार्य त्या दृष्टिने महत्वा चे ठरतात.

ACKNOWLEDGEMENT

या पुस्तकाच्या निर्मितीसंबंधी आम्ही खालील लोकांची संस्थांची कृतज्ञता व्यक्त करू इच्छितो त्यात डॉ.के.एन.आनंदन शिक्षण तज्ज्ञ केरळ, डॉ. पी. दक्षिणामूर्ति निवृत्त उपसंचालक, तेलुगू अकादमी, श्री ए.आर.के. मूर्ति निवृत्त उपसंचालक, तेलुगू अकादमी, दीपा श्रीनिवासन्, आमच्या कार्यशाळेत सहभागी झालेल्या कृतिका विश्वनाथ ज्यांनी या पुस्तकाचा दर्जा सुधारण्यासाठी मोलाच्या सूचना केल्या. तसेच पुस्तकाची मांडणी आणि सजावटीमध्ये मार्गदर्शन आणि साह्य केले. या पुस्तकात वापरलेल्या काही प्रतिमा आणि चित्रे याबद्दल आम्ही वस्तूसंग्रहालय तथा पुरातत्व विभाग, आंध्रप्रदेश यांचेही आभार मानतो. यातील काही चित्रे तथा माहिति ही फ्लीकर आणि अन्य संकेतस्थळांवरून अंतरजाळाच्या माध्यमातून गोळा करण्यात आली आहे, ती अशी. सगळी चित्रे 28 फेब्रुवारी 2012 आधी घेतलेली आहे.

आम्ही बहुसंख्य शिक्षकांद्वारे विविध शीक्षण तज्ञा द्वारे, आम्हाला मिळालेल्या अभिप्रायानुसार, आम्ही आपल्या प्रती कृतज्ञता व्यक्त करतो. ज्या मुळे पाठ्य पुस्तकाची सुधारीत आवृत्ती निर्मितीस मदत झाली. विशेषतः हॉउस्टन टेक्सास (Houston Taxas, U.S.A.) द्वारा केलेल्या भारतीय इतिहासाचे विस्तृत शोध कार्य,(IHAR) यामुळे आम्हला पुस्तकाची सुधारीत आवृत्ती निर्मितीस मदत झाली.

SCERT TELANGANA

शैक्षणिक माणके

पाठात दिलेल्या अनेक परिच्छेदांचा अभ्यास करुन संबंध विविध प्रश्नांची तपासणी विद्यार्थ्यांनी केली पाहिजे. हे प्रश्न विविध स्वरुपांची आहेत. यामध्ये अनेक घटक समाविष्ठ आहेत. समस्याची कारण मिमांसा- त्याचे परिणाम, त्याचे उपयोग, मानसिक विकास, संकल्पनांची समज, निरिक्षण, विश्लेषण, वैचारिक पातळी, अभिव्यक्ती, विविष्ट पध्दतीने मांडणी करता येणे हे सामाजिक अध्ययनाची उद्दीष्टे आहे. सर्व संकल्पनेचा सखोल पणे चर्चा करुन व्यवस्थीतपणे पाठाशेवटी मांडणी करता येते. हे समजले पाहिजे. या साठी पाठाच्या आखरेस महत्वाचे शब्द देण्यात आलेले आहे. त्या कडे जरुर लक्ष देण्यात यावे.

1) संकल्पनांची समज: विविध संकल्पनांची अनुक्रमाने मांडणी करण्यात आली आहे. या संकल्पणांची समज येण्यासाठी विश्लेषण, चर्चा, उदाहरणे, व्यक्तींचा अभ्यास यांची गरज असते. प्रकल्पांच्या माध्यमातुन निरिक्षण करुन त्यांची मांडणी करावी. माहिती मिळवणे, ज्ञान अकलन हे ही तितकेच महत्वाचे आहे.

2) पाठ्यांश व पाठ्योत्तर चर्चा : कधी कधी दिलेल्या पाठातील संकल्पनांचे विश्लेषण थेट पध्दतीने न न करता पुरक साधने जसे नकाशा, चित्रे आणि आलेख यांच्या माध्यमातुन वर्गात सकारात्मक चर्चा व्हावी. विद्यार्थ्यांना दैनंदिन जिवनाशी निगडीत शेती, शेतकरी, शेतमजुर, कारखाण्यातीत कामगार आणि तत्सम घटक, याची पुस्तकातील चित्र्यांचा आधारे संकल्पानांतर्गत माहिती व्हावी. त्यासाठी शक्य तितका वेळ विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करुन द्यावा. त्याच प्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या चर्चेकडे लक्ष देतांना ती चर्चा सकारात्मक व्हावी याकडे शिक्षकांनी लक्ष द्यावे.

3) माहिती कौशल्ये: सामाजिक अध्ययन शास्त्रात माहिती कौशल्याची गोळा बेरीज करुन, विशिष्ट समस्यांचा अभ्यास करतांना आलेख, आकडेवारी यांचे विश्लेषण करणे महत्वाचे असते. प्रत्येक पाठाच्या शेवटी संबंधीत पाठ आणि संकल्पनांशी निगडीत असे प्रकल्प कार्य देण्यात आले आहे. ही प्रकल्प कार्ये विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली स्वत:हा करायची आहे. त्यासाठी प्रसंगी समाजातील विविध घटक जसे राजकीय नेते, धार्मिक नेते, प्रार्थना स्थळे, सार्वजनिक ठिकाणे अशा विविध बाबिंचा सखोल अभ्यास आणि अभ्यासाअंती मांडणी करुन प्रदर्शित करण्याचे कौशल्ये या शैक्षणिक मानकात समाविष्ठ आहे. या साठी प्रसंग विद्यार्थ्यांना काही चित्रे किंवा काही नकाशे यांचे रेखाटन ही करता यावे. हे अपेक्षीत आहे.

4) कारणकारक संबंध : आपल्या जिवनातील घटनांचे जगातील इतर घटनांशी तुलना करण्याचे कसब विद्यार्थ्यांत वृध्दीगंत व्हावे. किंबहुना तशी संधी त्यांना उपलब्ध व्हावी. या पुस्तकात गेल्या शतकात घडलेल्या विविध घटनांचा उल्लेख आहे. त्या घटनांशी सद्य परिस्थिती तुलना करुन त्याची कारणे आणि कारक परिस्थिती यांचे विश्लेषण करण्यास मदत व्हावी हा या मागचा उद्देश.

5) नकाशा कौशल्य: 10 व्या वर्गाच्या पुस्तकात जागतिक स्तरावरचे आणि देशीय तसेच प्रांतीय पातळीवरील काही नकाशे समाविष्ठ करण्यात आले आहे. या पुस्तकात विविध प्रकारचे नकाशे तथा रेखाटने दिली आहे. त्याच्या सहाय्याने विविध प्रांत घटना त्यांच्या बद्दलचे विश्लेषण करणे हा या मागचा उद्देश. नकाशा तयार करतांना त्यातील महत्वाचे घटक विद्यार्थ्यांने लक्ष द्यावे.

6) प्रशंसा आणि प्रोत्साहन : आपल्या देशात विविध भाषा, आचार विचार, व्यवहार, राहणीमान यामध्ये अनेकता आहे. या विविध विविधेतेतील शास्त्रोक्त अभ्यास करतांना प्रोत्सहान मिळणे गरजेचे आहे. तसेच केलेल्या कामाची प्रशंसा ही व्हावी. हा या मागचा उद्देश

SCERT TELANGANA

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	घटक	पान.क्र.	महिणे
	भाग:1 - स्त्रोत विकास आणि समतुल्यता		
1	भारत-स्वाभाविक विभाग	1-13	जुन
2	विकासाच्या संकल्पना	14-27	जुन
3	उत्पादन आणि रोजगार	28-43	जुलै
4	भारताचे हवामान	44-57	जुलै
5	भारतीय नद्या आणि पाण्याचे स्त्रोत	58-70	आगस्ट
6	लोकसंख्या	71-86	आगस्ट
7	लोक आणि व्यवस्था-स्थलांतर	87-101	सप्टेंबर
8	रामपुर: एका गावाची अर्थव्यवस्था	102-116	सप्टेंबर
9	जागतिकीकरण	117-130	नोंव्हेंबर
10	अन्न सुरक्षा	131-144	डिसेंबर
11	सुस्थिर विकास आणि समानता	145-161	डिसेंबर
	भाग 2: समकालीन जग आणि भारत		
12	युध्द कालामधील जग 1900-1950 :	162-185	जुन
13	वसाहती: राष्ट्रीय स्वातंत्र चळवळ	186-198	जुलै
14	भारतीय राष्ट्रीय चळवळ: फाळणी आणि स्वातंत्र्य	199-212	जुलै
15	स्वतंत्र भारताच्या संविधानाची निर्मीती	213-229	आगस्ट
16	भारताती निवडणूक प्रक्रिया	230-239	सप्टेंबर
17	स्वतंत्र भारत (पहिली 30 वर्षे - 1947-77)	240-255	आक्टोंबर
18	बदलते राजकीय प्रवाह 1977 ते 2000	256-273	नोव्हेंबर
19	युध्दोत्तर जग आणि भारत	274-289	नोव्हेंबर
20	आताच्या सामाजिक चळवळी	290-305	डिसेंबर
21	तेलंगाना राज्य निर्मीतीची चळवळ	306-332	जानेवारी
	उजळणी	फेब्रुवारी	

SCERT TELANGANA

आपले राष्ट्रीय गित

- रविंद्रनाथ टागोर

जन गण मन अधिनायक जय हे
भारत भाग्य विधाता ।
पंजाब, सिंधू, गुजरात, मराठा
द्राविड उत्कल बंग ।।
विंध्य हिमाचल यमुना, गंगा
उच्छल जलधितरंग ।
तव शुभ नामे जागे ।
तव शुभ आशिष मागे ।
गाहे तव जय गाथा
जन गण मंगलदायक जय हे
भारत भाग्य विधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे
जय जय जय जय हे ।

प्रतिज्ञा

- पैडिमर्री व्यंकटा सुब्बाराव्

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय माझे बांधव आहेत. माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी, म्हणून मी सदैव प्रयत्न करीन.मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन. प्राणी मात्रावर दया दाखविण.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे सौख्य सामावले आहे.

भारतीय संविधानाची प्रस्ताविक

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम **समाजवादी, धर्म, निरपेक्ष लोकशाही, गणराज्य** घडविण्याचा व त्याच्या सर्व नागरीकास सामाजिक आर्थिक व राजनैतिक **न्याय,** विचार अभिव्यक्ती विश्वास, श्रध्दा व उपासणा यांचे **स्वातंत्र्य** : दर्जाची व संधीची **समानता:** निश्चितपणे प्राप्त करुन देण्याचा आणि त्या सर्वामध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची **एकता आणि एकात्मता** यांचे आश्वासन देणारी **बंधुता** प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपुर्वक निर्धार करुन **आमच्या संविधान सभेत**

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर 1949 रोजी या व्दारे हे **संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमीत करुन स्वत:प्रत अर्पण करीत आहोत.**

SCERT TELANGANA

धडा
1

भारत देश - भौगोलिक स्वरुप

या पाठाद्वारे आपण भारत देशाच्या भौगोलिक स्वरुपा विषयी माहिती मिळवु या जसे पर्वत, मैदान, पठार भूमी. पुढील धड्यामध्ये भारतातील हवामान, भारतातील नदया, जंगले, इत्यादि. गोष्ठी भारतीय लोकसंख्येच्या लोकांच्या जीवनावर जो प्रभाव पडतो या विषयी जाणून घेणार आहोत.

भारतातील कोणत्याही दोन स्थलांची नावे सांगा जिथे तुम्हाला जायला आवडेल. तुम्ही या स्थळांना का निवडले? कारणे सांगा? मागील इयत्तां मध्ये तेलंगाना राज्याच व इतर राज्याचा भौगोलिक स्वरूप विषयी तुम्ही काय शिकला आहात. नकाशा किंवा ऑटलासच्या सहायाने त्याचे विश्लेषण करा. पुढील अभ्यासासाठी सुद्धा ग्लोब, नकाशे, चित्र प्रतिकृतीचा वापर करा.

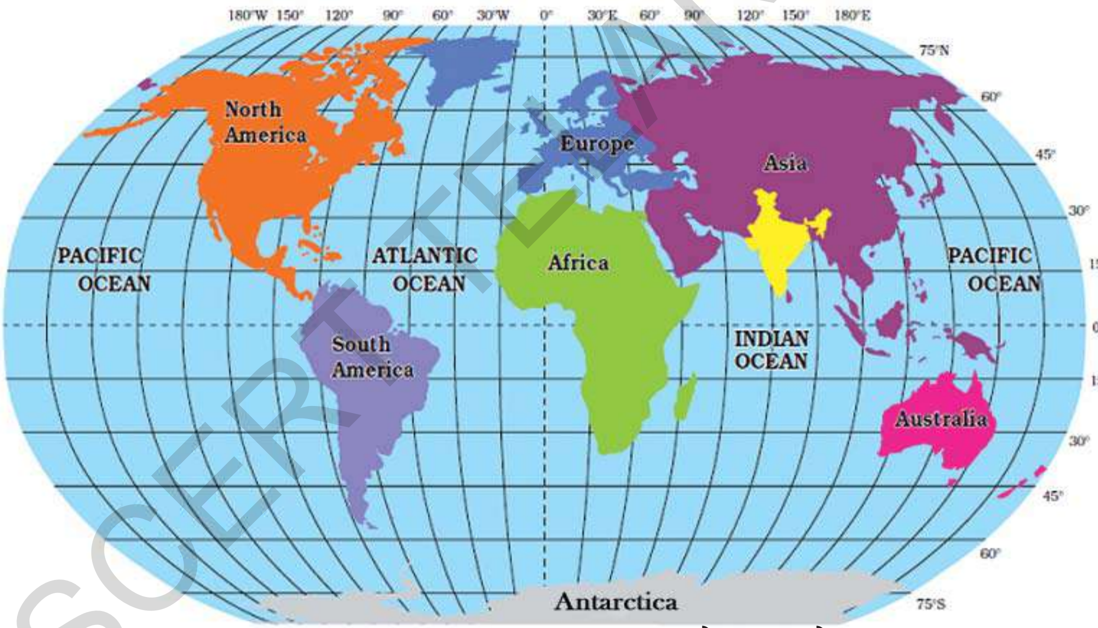

नकाशा 1: जगाच्या नकाशामध्ये भारत देश

SCERT TELANGANA

स्थळ

- **वरील नकाशा बघा जगाच्या नकाशामध्ये भारत देशाच्या स्थाना विषयी पाच वाक्य लिहा.**

- एखादा प्रदेश किंवा प्रांताचे स्थान दर्शविण्यासाठी अक्षांश - रेखांश कसे उपयोगीं पडतात. या बद्दल चर्चा करा. "भारत देश एक मोठा विशाल देश आहे. हा संपुर्ण दक्षिण गोलार्धात आहे. देश 8 N आणि 50 उत्तर रेखांशामध्ये 68 - 9 पुर्वला अक्षांशामध्ये वसलेला आहे."
- "भारताला द्विकल्प" असे का म्हणतात?
- आर्केटीक वृत्तामध्ये भारत आहे, वरील नकाशात 1.1 पाहुन असे समजा. तेंव्हा तुमच्या जीवनात कोणकोणते फरक झाला असता?
- नकाशात इंदिरा पॉईंट ओळखा त्याची विशेषता सांगा?
- तेलंगाना ....उत्तर अक्षांशामध्ये ....पुर्वी रेखांशामध्ये आहे.
- अटलासमध्ये दिलेल्या स्केलपट्टीद्वारे गुजरात, ओडीशा किनार पट्टीची लांबी माहीत करा?

विविध भौगोलीक दृष्ट्या भारतात अनेक प्रकारचे तापमान आहे, त्यामुळे अनेक पकारचे वृक्ष, जीवजंतुचे निर्माण होऊन विशिष्ट प्रकारचे पिके पिकविण्यासाठी अनुकूल परिस्थीती बनली आहे. भारतात लागलेली लांब पर्यंत पसरलेला समुद्र किनाऱ्यामुळे मासेमारी सोबत व्यापारासाठी अनुकूल आहे. लांब असलेले किनारी प्रदेश हिंद महासमुद्र मासोळी पकडण्यासाठीच नसुन अनेक व्यापारी मार्गांना उपयोगी पडत आहे.

IX वर्गामध्ये तुम्ही अक्षाश- रेखांशा विषयी अभ्यास केला असुन प्रमाण वेळ याविषयी तुम्हाला माहिती आहे का? तुमच्या नकाशाच्या सहाय्याने भारताचा विस्तार किती आहे, रेखांशाच्या सहाय्याने समजुन घ्या. भारत देशाला 82°30` पुर्वी रेखांशाना मध्यवर्ती रेखांश म्हणुन ओळखले जाते. हे रेखांश अलाहाबाद वरुन जाते, भारत देश प्रमाण वेळ (IST) चा आधार घेतात, ग्रीनवीचप्रमाण वेळ (GMT) हे 5½ घंटे पुढे आहे.

- नकाशा 2 बघा.

भारताची सरहद ओळखा आणि त्यास रंगवा. तसेच स्केलच्या सहाय्याने भारताची सीमा नेपाल कितपत जुळलेली आहे, ते नकाशात दिलेल्या स्केलच्या सहाय्याने मोजा.

बाजुला दिलेल्या तक्त्यात अहमदाबाद व इंफाल इथील सुर्योदय आणि सुर्यास्ताच्या वेळा दिल्या आहेत. त्याचे निरीक्षण करा. फरकाचे कारण द्या.

दिनांक	प्रदेश ______		प्रदेश ____	
	सुर्योदय	सुर्यास्त	सुर्योदय	सुर्यास्त
5 Jan	05:59	16:37	07:20	18:05

चित्र.1.1: तिबेत पठार भुमीवरुन वृक्षहीन हिमालय - का?

SCERT TELANGANA

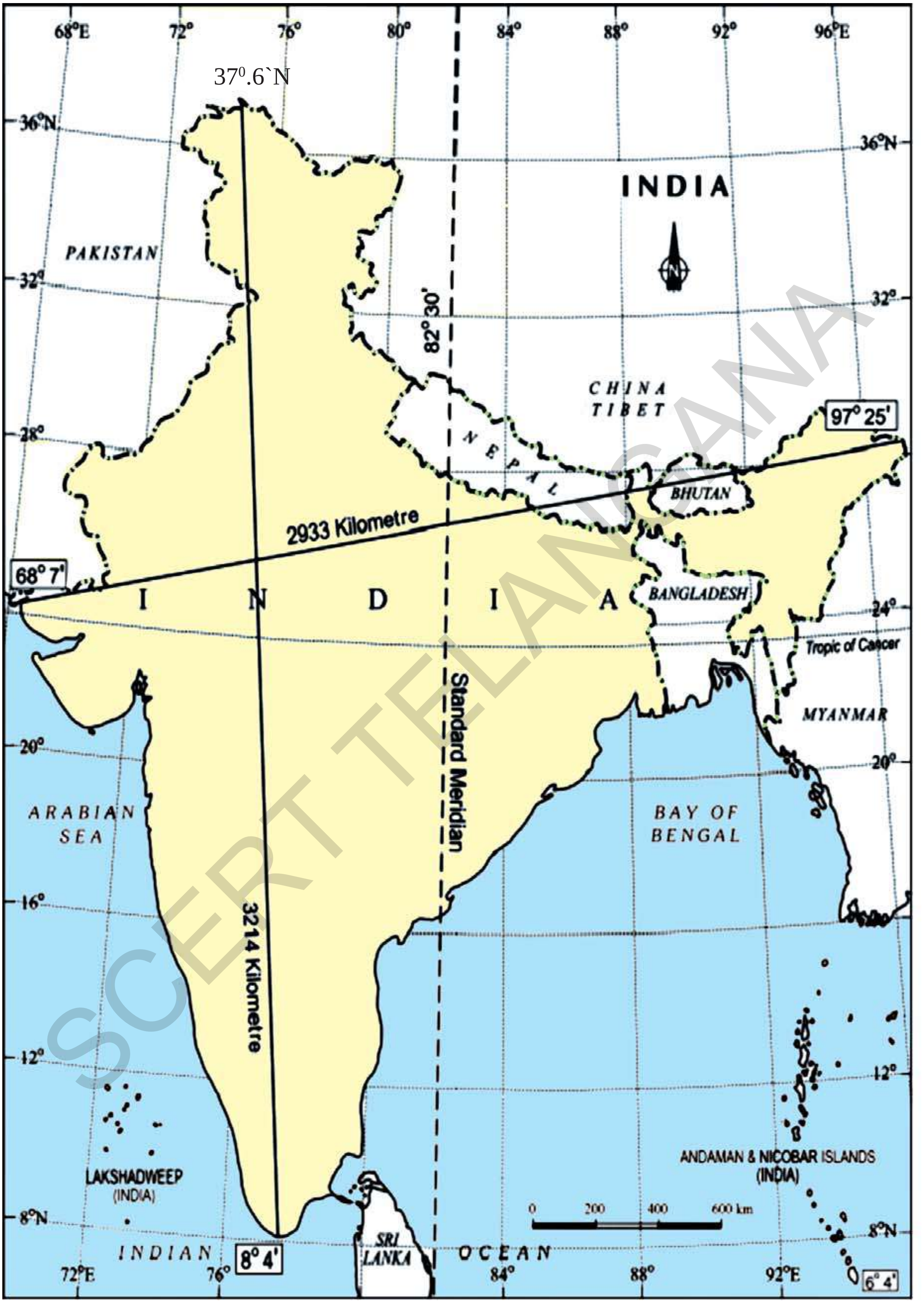

नकाशा:2 भारतदेश - उत्तर दक्षिण, पुर्व पश्चिम, विस्तार व प्रमाण रेषा

भुगर्भ परिस्थीती

पुन्हा एकदा IX व्या वर्गातील भू भ्रमण या विषयी माहिती वाचा. भारत हा गोंडवाना भूमीचा भाग असुन येथील शिलावरण, हवामान, तापमान यातील अनेक प्रक्रिया, बदल एवढेच नव्हे तर येथील भूभाग कसे निर्माण कसे झाले, पर्वत, मैदाने, पठारे यांचे निर्माण कसे झाले आज जे भारताचे भौगोलिक स्वरुप आहे ते कसे घडले? त्यात कसे बदल होत गेले यासंबंधी माहिती मिळवु या.

जगातील संपुर्ण भुभाग दोन प्रमुख भुखंडापासुन निर्माण झाले. ते अंगाराभुमी, गोंडवाना भूमि हे आहेत. भारत देश द्विकल्प हा गोंडवाना भु प्रदेशात आहे. 200 कोटी वर्षापुर्वी गोंडवाना भुभाग तुकडे होऊन वेगळा झाला. भारत द्विकल्प फलक इशान्य दिशेने जाऊन एका फार मोठ्या युरेसिया फलका (अंगारा भुभाग)शी टक्कर झाली. या घर्षना मुळे, तिव्र दबावामुळे लाखो वर्षापासुन चालत आलेल्या भु घडामोडींवर प्रभाव पडला आणि पर्वते निर्माण झाले. आज आपण पाहत असलेला हिमालय पर्वत सुद्धा या प्रक्रियापासुन तयार झाला आहे.द्विकल्प पठार भुमितील उत्तरे कडील कोण फुटुन गेल्यामुळे मोठमोठे दरे,खोरे निर्माण झाले.

कालांतराने हे दऱ्या-खोऱ्यांनी हिमालयातील नद्यांचे रुप धारण केले. दक्षिणेकडिल द्विपकल्पातील नद्यांनी वाहुन आणलेल्या गाळांमुळे भारताच्या उत्तरेस सुपीक मैदाने, निर्माण झाली. भारताच्या भौगोलिक स्वरुपात विविधता आढळते. जगातील द्विपकल्प पठक़र भूमि एक पुरातन भूमी आहे.

- भारत देशातील उत्तर मैदाने निर्माण होण्यासाठी कारणीभुत असलेल्या हिमालयातील नद्यांची आणि द्विकल्प नद्यांची नावे लिहा.
- हिमालयाचे ....कोट्यांश वर्षाखाली निर्माण झाले.शिकारी साठी आदिमानव .... वर्षाखाली जमिनीवर अवतरला.

चित्र 1.2 : उपग्रहातील चित्राद्वारे हिमालय, उत्तर मैदान, थार वाळवंट

SCERT TELANGANA

मुख्य भौगोलीक स्वरुप

भारत देशातील भौगोलीक विभागांचे स्वरुपाचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येते.

1. हिमालय
2. गंगा-सिंधु नदी मैदाने
3. द्विकल्प पठार भुमी
4. किनारी प्रदेश
5. वाळवंट प्रांत
6. द्विप (आयलँड)

चित्र 2 पाहा. तुमच्या शाळेतील आटलास (Atlas) पाहा. खालील विभाग ओळखा:

- दक्कन पठार भुमि भिंत कुठे आहे, माहिती मिळवण्यासाठी दक्षिण पठक़र भूमिचा उतार दाखविण्यासाठठ गोदावरी, कृष्णा नदीच्या प्रवाहामागे तुमचे बोट चालवा.
- ब्रह्मपुत्रा प्रवाह दाखवा ही नदी कोणकोणत्या उंच, सखल प्रदेशातुन जाते ते विशद करा?

हिमालय

हिमालय पर्वते एका वलय क्षेत्री सारखे पश्चिमे कडुन पुर्वीकडे 2400 कि.मी लांब विस्तरीत आहेत. पश्चिम प्रांतामध्ये हे 500 कि.मी रुंद असुन मध्य,पुर्वी प्रांतात 200 कि.मी रुंद आहेत.म्हणजे पश्चिम प्रांतामधील रुंदी जास्त आहे, विभिन्न प्रांतामध्ये पर्वतांची उंचीमध्ये विविधता आहे. खोल दरे-खोरे, विशाल पठार भुमी यामुळे ही पर्वत श्रेणी अलग केली आहे.

सर्वांमध्ये उत्तरेकडे असलेली पर्वत श्रेणींना उच्च हिमालय किंवा 'हिमाद्रि' असे म्हणतात. ही श्रेणी सलग्र असुन पर्वतांची सरासरी उंची समुद्र सपाटीपासुन 6100 मि. आहे.

हिमाद्रि श्रेणी बर्फानी आच्छादलेली असते. इकडे तुम्हाला हिमानी नद्या पाहावयास मिळतात. सतत बर्फ पडत असल्यामुळे बर्फ विगळुन नद्या सतत वाहत असतात.

मध्य किंवा निम्न किंवा हिमाचल हिमालय दक्षीण मधील शिवालीक आणि उत्तरेमधील उच्च हिमालयाच्या समांतर असलेल्या पर्वत श्रेणींना मध्य हिमालय असे म्हणतात. कधी कधी त्यास हिमाचल किंवा निम्न हिमालय असे ही म्हणतात क्लिष्ट पद्धतीमध्ये ह्या श्रेणीचा रूंदी 60-80 कि.मी. असून, पर्वतांची उंची समुद्र सपाटी पासुन 3,500 ते 4,500 मि मध्ये असते अनेक शिखरांची उंची समुद्र सपाटीपासुन 5,050 मि. पेक्षा जस्त आहे आणि वर्षभर बर्फानी आच्छादलेच्या असतात. पिल पांजाल, धौला धार, मुसौरी श्रेणी, नाग टीबा आणि महाभारत लेख ह्या मध्य हिमालयातील काही महत्वाच्या श्रेण्या.

- तुमच्या जवळील नकाशात तीन भाग दाखवा
- त्याच नकाशात काही उँच पर्वत शिखरे दाखवा

भिंतीवरील नकाशात वर निर्देशीत केलेले विभाग तुमच्या बोटाने दाखवा.

- भारताच्या भैागोलीक नकाशात खालील स्थळे दाखवा.शिमला मसोरी, नैनीताल, राणीखेत

कश्मीर मधील, मध्य हिमालयातील दक्षीणेकडील श्रेणी, पिर पांजाल, ही सर्वात प्रदीर्घ (लांब) आणि महत्याची श्रेणी आहे. मुख्य हिमालयाच्या, पिर पांजाल आणि जसकर श्रेणी मध्ये, प्रसिद्ध काश्मीर दरी पसरलेली आहे. 135 कि.मी. अंतरावर ही दरी दक्षिण-पूर्व ते उत्तर पश्चिम दिशेत पसरलेली आहे. ही दरी अंदाजे 40 कि.मी. रुंद असून 4921 चौ.कि.क्षेत्र लांब आहे ही दरी समुद्र सपाटीपासुन 585 मी. सरासरी उंच आहे.

SCERT TELANGANA

चित्र 1.3 ते 1.6 : दक्षिणे (भारत देश) कडुन हिमालयाचे दृश्य. चित्र 1.1 मधील टिबेट कडुन हिमालयाचे दृश्य याची तुलना करा.

1. हे चित्र हिमालयातील असलेल्या विभिन्न वृक्षांना दर्शविते.

2. खालील पर्वते पाच विविध स्थायी उंचीप्रमाणे विभागणी केली गेली आहे, काही मुख्य वृक्ष जाती दाखविल्या आहेत.

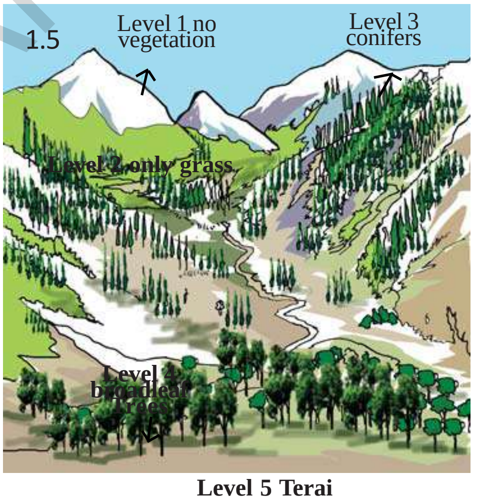

Level 5 Terai

3) सिक्किम मधील खोल असलेले दरेखोरे

4) हिमालया मधील पर्वतीय व्यवसायातील नदी मार्गातील दगड धोड्यांना ओळखा.

5) हिमालयातील आढळणाऱ्या वेगवेगळ्या हीरवळीचे चित्रे काढा.

6) मेघालयातील माकडोक दऱ्याचे चित्र

पूर्वे कडे आणरवी पुढे मध्य हिमालया मध्ये, मुसौरी आणि नाग टीबा श्रेण्या आढलतात मुसौरी श्रेणी ची सरासरी उंची 2,000-2,600 **मि असून, मुसौरी ते ल्यान्सडाऊन** (Landsdown) 120 **कि.मी. अंतरावर पसरेलेली आहे. मुसौरी, नैनीताल, चकरता आणि राणीखेत ह्या काही महत्वाच्या हिल्स स्टेशनस**

एकंदरीत, मध्य हिमालयातील श्रेण्या, मानवी संबंधास खुप अनुकूल आहे. बहुतांश हिमालयातील रिसॉर्ट जशे शिमला, मुसौरी, राणाखेत, नैनीताल, आलमोरा आणि दार्जलिंग इत्यादी इथे स्थित आहे.

शिवालीक श्रेणी

हिमालयाच्या निर्मिती मध्ये, शिवालीक हिमालयाची स्थापना शेवटच्या टप्पयात झाली आहे

- **भारताच्या नकाशात खालील पर्वत रांगा- टेकड्या दर्शवा**

टेकड्या	राष्ट्/ राज्य
पुर्वांचल	
पाठकाई	
नागा टेकड्या	
मणिपुर ट्रेकड्या	

हिमालयातील सर्वात बाहेरच्या श्रेणींचा यात समावेश आहे आणि याला बांह्य हिमालय असेही म्हणतात. उत्तरेकडील खोल उतारमुळे, ही श्रेणी जास्त भाग घेते. पोटवार पठारापासुन ते ब्रह्मपुत्रा दरी पर्यत, ही श्रेणी निम्न हिमालयाच्या समांतर अंतरावर सुमारे 2400 कि.मी. पसरलेली आहे. शिवालीक ची रुंदी हिमाचल प्रदेश मध्ये 50 कि.मी. ते अरुणाचल प्रदेश मध्ये 15 कि.मी. पेक्षा कमी असी भिन्न आहे. ही श्रेणी जवळजवळ अखंड अनुक्रमाने खालच्या टेकड्यानी 80-90 कि.मी. अंतरावर असून तिस्टा नदीच्या दऱ्यानी व्यापलेली आहे. शिवालीक ची उंची समुद्रसपाटीपासुन 600 ता 1500 मि. मध्ये आहे.

हिमालयाच्या निर्मितीमध्ये,शिवालीक शेवटी असल्यामुळे, नदीच्या प्रवहाला हिमालयान वर पोहचण्यापासून अडथळा निर्माण केल्यामुळे, दरीत मोठे तलाव निर्माण झाले ह्या तलावान नदी नी आणलेला गाळ जमा झाला. शिवालीक श्रेणीमधुन नदीचा मार्ग कट झाल्यामुळे, तळे वाहन गेले आणि मैदाने राहून गेली ज्याला पश्चिम मध्ये डुन्स आणि पुर्वेमध्ये डुआर्स असे म्हणतात. उत्तरांचल मधील देहराडुन हे असा मैदानांचे सर्वोत्तम उदाहरण आहे जे 75 कि.मी. लांव आणि 15-20 कि.मी. रुंद आहे.

हिमालयातील अति पुर्वेच्या भागास ब्रह्मपुत्रा नदीचे खोरे आढळते. अरुणाचल प्रदेशातील तिहांग व्याली नंतर हिमायल पर्वत एका हेयर पिन सारखा वाकुन दक्षिणेला वळतो. भारताच्या पुर्वेला वळतांना याला पुर्वांचल टेकड्या म्हणतात ज्या उत्तर पश्चिम राज्यातुन जातात आणि बहुताशः गाळ खडका पासुन बनलेली आहे. पुर्वाचल टेकड्यांना प्रादेशीक नाव दिले जसे पतकाइ टेकड्या नागा हिल्स, मणिपुरी हिल्स,कासी हिल्स आणि मिझो हिल्स.

हिमालयाचा भारतीय तापमानावर फार मोठा प्रभाव आढळतो. हा हिमालय मध्य आशितुन येणाऱ्या थंड हवेस हिमालय पर्वत आडवतो व भारताचे कडाक्याच्या थंडीपासुन संरक्षण करतो. हिमालयामुळे भारतात उन्हाळ्यात पाऊस पडतो व मान्सुन हवामान आढळते. हिमालय पर्वत

SCERT TELANGANA

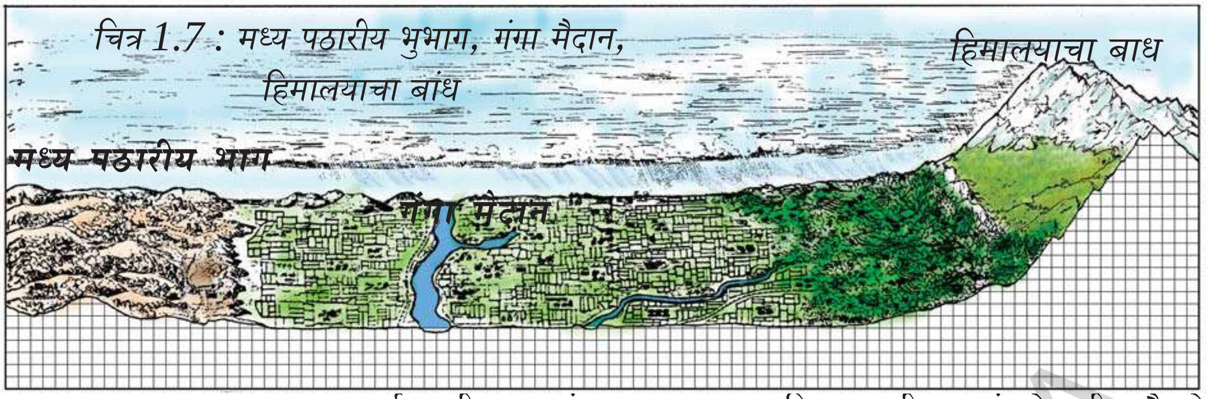

नसला असता तर उत्तर भारत बर्फाच्छादीत वाळवंट बनला असता. हिमालयातील नद्यांमुळे सुपीक मैदाने तयार झाली.

पावसाळ्यात पाऊस तथा तापमानातील बदलास हिमालय पर्वत कारणीभुत आहे. जर हिमालय पर्वत नसता तर उत्तर भारत कोरडा राहीला असता.हिम नद्यांमुळे संपुर्ण उत्तर भारतातील नद्या बारमाही वाहतात. डोंगर दऱ्यातुन वाहत असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात सुपीक माती मैदानी भागात येते. यामुळे या नद्यांचे खोरे सुपीक बनले आहे.

गंगा-सिंधु नदीचे मैदाने

हिमालयातील नद्या गंगा,सिंधु, ब्रह्मपुत्रा, त्यांच्या उपनद्यांमुळे उत्तर भारतात सुपीक मैदने तयार झाली. साधारणतः 20 कोटी वर्षापुर्वी या भागात फार मोठी दरी असावी कोट्यावधी वर्षांच्या अखंड प्रवाहामुळे या भागातील दरी भरुन मैदान तयार झाले.

भारत देशातील गंगा-सिंधु नद्याच्या प्रदेशास मुख्यतः तीन भागात विभाजीत करता येते

1. पश्चिम भाग 2. मध्य भाग 3. पुर्व भाग

1) पश्चिमी भागातुन वाहणारी सिंधु नदी,तिची उपनदी, झिलम,चिनाब, रावी, बियास, सतलझ नद्या निर्माण झाल्या.सिंधु नदीचा अधिक प्रांतीय भाग पाकीस्तानात आहे. थोडा भाग मात्र भारत देशातील पंजाब, हरियाणा मैदानात आहे. या प्रांतात काळ्या कसदार भुमीचे पट्टे आहेत. दोन नदीच्या मधल्या भागास त्रिभुज (doab) प्रदेश असे म्हणतात.

2) गंगा नदीचे मैदान - हे मैदान घागर नदी पासुन तिष्टा नदीपर्यंत पसरली आहे. हा भाग प्रथमतः उत्तरप्रदेश,बिहार राष्ट्रातील थोडा हरियाना, झारखंड, पश्चिम बंगाल राष्ट्रांमध्ये आहे. इकडे गंगा यमुना नद्या व त्यांच्या उपनद्या सोन,कोसी वाहत असतात.

3) पुर्व भाग प्रथमतः असाममधील ब्रह्मपुत्रा खोऱ्यामध्ये आहे. हा मुख्यतः ब्रह्मपुत्रा नदीमुळ निर्माण झाला.

हिमालयातीस नद्या उत्तरेकडे वाहतांना आपल्या प्रवाहाबरोबर मोठ-मोठे दगड-गोटे यांना शीवालीक पर्वत श्रेणीतील साधारणतः 8 ते 16 कि.मी भागामध्ये पसरवीतात. जमिनीच्या या स्परुपाला ***भाबर*** असे म्हणतात. हा भाग समृद्ध आहे, नद्या आणि इतर जलप्रवाह या खालुन प्रवाहीत होऊन

चित्र 1.8 : असामधिल ब्रह्मपुत्रा खोऱ्यातील एक गाव

SCERT TELANGANA

पुन्हा सखल भागात वाहतात. यालाच तराई असे म्हणतात. एकेकाळी या तराई भागात घनदाट जंगले, वैशिष्ट्यपुर्ण वन्यजीव संपदा होती. तथापी भारताच्या फाळणीच्या वेळेस निर्वासीतांसाठी याच तराई भागातील जंगले तोडुन शेती योग्य जमिनीची निर्मीती करण्यात आली. यामुळे तराई भागाच्या दक्षिणेला अति सुपीक कसदार जमिन निर्माण झाली.

द्विपकल्प पठार भुमि

भारत देशातील पठार भुभागाच्या तिन्ही बाजुस समद्र आहेत. त्यासाठी त्या पठार भुभागांना पठारभुमी असे म्हणतात. इकडे मुख्यतः पुरातन स्फटीक, आग्नीजन्य खडक, रुपांतरीत खडक आढळतात. भारतीय पठार भुमिमध्ये लोह, अलोह खनिज पदार्थ नैसर्गिक साधने सुद्धा मोठ्या प्रमाणात आहेत. सभोवतील गोल अश्या टेकड्या कमी खोलच्या असुन रुंदी जास्त आहे, ही पठार भुमी पुर्व बाजुस थोडीशी उत्तर आहे. पुर्वे पुर्वा कडच्या टेकड्या पश्चिमेला पश्चिमी टेकड्या, ही पठारभुमीच्या दक्षिणीकडे कन्याकुमारी आहे.

द्विकल्प पठारभुमीला प्रथमतः दोन भागात विभागणी केली आहे. ते मध्यवर्ती उंचीचा भुभाग (मालवा पठारभुमी) आणि दक्षिण पठार भुमी. भारत देशाच्या भौतिक नकाशात गंगा नदीच्या मैदानाच्या दक्षिणेस, नर्मदा नदीच्या उत्तरेस असलेल्या मध्यवर्ती उंचीच्या भुभागांना ओळखा. याच्या सीमेला विंध्य पर्वत श्रेणी आहे. इकडील पश्चिमेस असलेली मालवा पठार भुमीचा प्रांत लांब असतो. इकडील नद्या सतत वाहत नाहीत. दुसऱ्या पिकाला पाणी पुरविण्यासाठी तळे, विहीरी, यावर आधारीत राहावे लागते, मध्यवर्ती पठार भूमीच्या उत्तरेस वाहणाऱ्या नद्यांना ओळखा. छोटानागपुर पठार भुभागात खनिज संपदा समृद्ध आहे.

- तुमच्या नकाशामध्ये भारत देशाच्या भौतिक चित्रात उंचीच्या आणि सकल भाग चित्रात खालील प्रमाणे दाखवा. मालवाई पठारभुभाग, बुंदेलखंड बाघेला खंड राजमहल टेकड्या आणि छोटा नागपुर पठार.
- नकाशाच्या सहाय्याने टिबेट पठार भुभागाची तुलना करुन वरिल दिलेल्या पठार भुमी किती उंचीवर आहेत. माहिती सांगा.

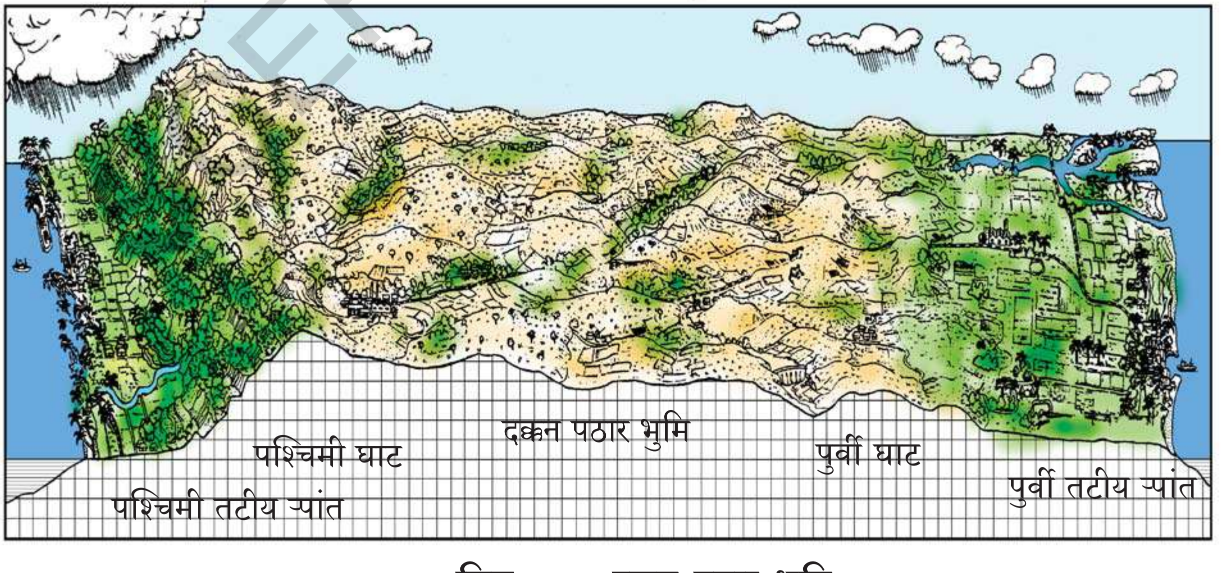

चित्र 1.9 : दक्कन पठार भुमि

नकाशा 3 : द्विकल्प पठार भुमि

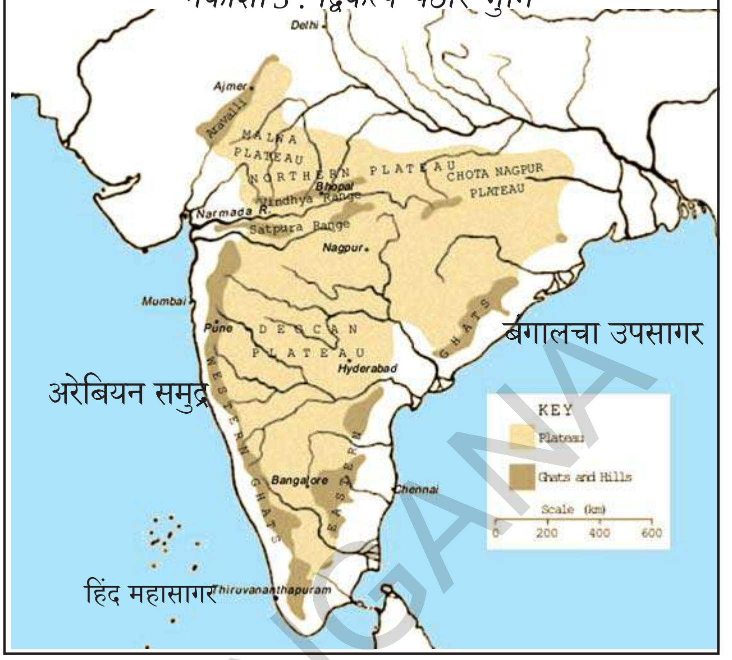

नर्मदा नदीच्या दक्षिणेस असलेल्या त्रिभुजकार प्रांतांना दक्कन पठार भुमि असे म्हणतात. सातपुडे पर्वते दक्कन पठार भुमिच्या उत्तर सरहदकडे आहेत. महादेव कैमार, मैकाल श्रेणीचा थोडासा भाग पुर्व दिशेला आहे, पश्चिम सरहदीकडे, पुर्वी टेकड्या पुर्वी सरहद कडचे आणि निलगीरी पर्वत दक्षिण सरहद कडे आहेत.

पश्चिमीकडील टेकड्या पश्चिम किनाऱ्याला समांतर आहेत. पश्चिम टेकड्या छिन्न-भिन्न डोण्या असुन मध्यंतरी काही टेकड्या किनाऱ्यावकील मैदानांना प्रवेश द्वारा सारख्या छोट्या खिंडी आहेत. पुर्वे कडील टेकड्यापेक्षा पश्चिमेकडील टेकड्या उंच आहेत.या कारणामुळे पश्चिमे कडुन पुर्वकडे घसरल्या आहेत. (चित्र *1.9*). पाहा. पश्चिमेकडील टेकड्या 1600 कि.मी लांब आहेत. गुडलुरु इथे निलगीरी पर्वते पश्चिमी टेकड्यांना मिसळतात, या 2000 मी. उंचीच्या आहेत. प्रसिद्धी गाजलेले उन्हाळ्यातील थंडगार असणारे ठिकाणे निलगीरी पर्वतामध्ये आहेत. त्यांनाच आपण ऊटी असे म्हणतो, या निलगीरी पर्वताचे उंच शिखर दोटाबेटा (2637 मी.) आहे, आनायमुडी, पळनी (तमिळनाडु) अन्नामलाय, कार्डमम (केरला)मध्ये आहे. दक्षिण भारत देशामध्ये डोंगरातील अन्नामोडी शिखर (2695 मी.) सर्वात उंच आहे.

पुर्व घाट हे निलगीरी पर्वतातील महानदीच्या दऱ्या खोऱ्यापासुन पुर्व घाट तयार होते. हा भाग सलग्न नाही. पश्चिम घाटावरुन वाहत येणाऱ्या गोदावरी, क्रिष्णा या नद्या वाहत येऊन बंगालच्या उपसागरात मिसळतात. पुर्व घाटातील पर्वतांची सरासरी उंची 900 मी. आहे. सर्वात उंच पर्वत शिखर आरोमाकोंडा (चिंतमकोंडा) 1680 मी. आहे. याशिवाय नल्लामल्ला, वेल्लीकोंडम, पालकोंडा, शेषाचलम, या टेकड्या पुर्व घाटात आढळतात. हे पर्वत ज्वालामुखीतुन झाल्यामुळे येथील जमीन काळी आहे.

- भारताच्या उंच सखल भुमी दर्शविणाऱ्या नकाशा बघा व पुर्वघाट, पश्चिमघाट व तिबेट पठार हिमालय शिखरे यांची तुलना करा
- भारत देशातील उंच आणि सकल प्रदेशातील नकाशामध्ये पुवी4 आणि पश्चिम टेकड्यांची उंची व टिबेट पठार भुमी यांची हिमालयात शिखरांशी तुलना करा.

चित्र 1.10 : पश्चिम टेकड्यातील अन्नामलाय डोंगरे (पर्वते)

SCERT TELANGANA

थार वाळवंट

थार वाळवंट भारताच्या आरावली पर्वताच्या दक्षिणकेडील भागात असुन उताराकडे पसरलेले आढळते. येथे अतिशय कमी पर्जन्यमान आढळते. या भागातील सरासरी पर्जन्यमान वर्षाला 100 चे 150 मी.मी इतके असते. या वाळवंटात उंच उंच वाळुचे ढिग व वाळुने पसरलेले मैदाने आढळतात. याला रेती के टिब्बे असे म्हणतात. राजस्थान मधील पश्चिमेकडील भाग या वाळवंटांनी व्यापलेला आहे. शेती अतिशय कमी पावसाचे थोडे फार पाणी झऱ्यातुन वाहतांना आढळते. पण ते लगेच सुकुन जाते. हे झरे, नद्या वाळुत विरुन जातात. समुद्रापर्यंत जात नाही. नदी लुणी ही एकच नदी वाळवंटात वाहत असते. कालव्यातील पाणी समुद्राला न जाता सरोवराच्या माध्यमातुन वाहत असते.

चित्र 1.11 : थार वाळवंटातील एक आवास प्रांत

देशातील अत्यंत लांब असा इंदिरा गांधी कालवा (650 कि.मी), पंजाव पासुन सुरु होतो आणि थार वाळवंटांना पाणी पुरवठा करित असते. या कारणामुळे वाळवंटातील किती तरी हेक्टर जमिन ओलीत असते.

किनारी मैदाने

द्विकल्प पठार भुमी दक्षिणेला अरबी समुद्र व पश्चिम घाट यात निमुळती मैदान पट्टी आढळते. बंगालचा उपसागर मागे लहान लहान किनारी मैदाने आहेत. पश्चिमेतील किनारी मैदाने रन ऑफ कच्छ पासुन सुरु होऊन कन्याकुमारी पर्यंत पसरलेली आहेत. पुर्वे कडील किनारी पट्टी मैदाने पश्चिमेकडील किनारीपट्टी मैदानाहुन रुंद आहेत. हे किनारी मैदाने उंच खाली असुन टेकड्यांमुळे अलगअलग टुकड्यांसारखे दिसतात. याची तीन भागात विभागणी करता येते:

1) कोंकण किणारपट्टी - ही उत्तर भागात, महाराष्ट्र, गोवामध्ये व्यापलेली आहे.
2) केनरा किणारपट्टी - ही मध्यभागी - कर्नाटकातील किणारपट्टी यातच मोडते.
3) मलाबार किणारपट्टी - केरळ राज्यात दक्षिणेकडील सर्वात शेवटी किनारपट्टी

चित्र 1.12 : सुंदरबनची जंगले

SCERT TELANGANA

पुर्वेकडील किनारपट्टीतील मैदाने रुंद असुन अधिक भुपृष्ठाशी व्यापलेली आहे. महानदी, गोदावरी, कृष्णा, कावरी नद्या पासुन निर्माण झालेले हे मैदान अधिक सुपीक आहेत, हे किनार पट्टी मैदाने स्थायी लोक वेगवेगळ्या नावाने ओळखतात. उदा. तुष्कल किनारपट्टी (ओरीसा) सरकार किनारपट्टी (आंध्रप्रदेश) कोरमंडल किनारपट्टी (तामिळनाडु) गंगा-सिंधु मैदाने सारखे हा डेल्टा (त्रिभुजप्रदेश) सुपिक असुन कृषषि क्षेत्रात विकसीत झालेला आहे.

भारत देशाच्या भौगोलीक नकाशातील त्रिभुज ञ्पदेश ओळखा? त्यातील फरक कोणते? गंगा-सिँधु मैदानांशी त्यांची तुलना करा?

कोस्ता प्रांतातील मासोळी व्यवसाय समृद्ध आहे. ओरीसातील चिल्का सरोवर, आंध्रप्रदेशातील कोल्लरु, पुलीकट तळए क्रिष्णा किनारपट्टीतील मैदानांचे मुख्य भौगोलीक घटक आहेत.

द्विप

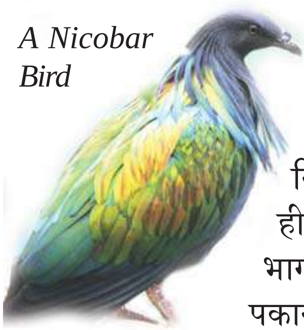

A Nicobar Bird

भारत देशात दोन द्विप समुह आहेत. बंगालच्या उपसागरातील अंदमान, निकोबार द्विप समुह व अरेबिया समुदातील लक्षद्विप समुह हे होत. मयन्मार पर्वते आर्केनयामा पासुन सुरु होऊन समुदातील बुडालेल्या पर्वतासोबत समुदातील वरी टोक असलेले शिखर पांत म्हणजे अंदमान-निकोबार द्विप होत. हे द्विप नारकोडाम, बारेन द्विप या आग्नी पर्वतामुळे निर्माण झाले आहे. भारताच्या दक्षिणेकडे निकोबार द्विपमध्ये इंदिरा पॉईंट जवळ आहे 2004 मध्ये संभवलेल्या सुनामीमध्ये ही द्विपे बळी गेली आहे. लक्षद्विप बेटापासुन ते निकोबारच्या किणाऱ्यापर्यंतचा भाग बुडी क्षेत्रात आले.याचे क्षेत्रफळ 32 चौ.कि.मी. आहे, या भागातील विविध पकारची वृक्ष संपदा, जैविक संपदा, अतिशय प्रसिद्ध अशी होती. लक्षद्विप बेटावर कोरल्स आढळतात. या भागातील जैविक, वृक्ष सपंदा अतिशय समृद्ध आहे.

भारतीय निवासी भुभागात भौगोलीक स्वरुपात किती तरी विविधता आढळतात. काही प्रांते हिमालयातुन वाहत असलेल्या उतुंगा नदीपासुन पाणी पुरवठा मिळतो. आणखी काही पश्चिम टेकड्या कडे पडलेल्या पावसाच्या आधारे उगम पावलेल्या नद्या पासुन व्यवसाय चालतो. अनेक पांतात नद्या मैदानेमध्ये आहेत आणि कांही पर्वते सुद्धा आहेत.

चित्र *1.13 : Coral Reefs*

महत्वाचे शब्द

जीवनदी	द्विकल्प	कोरल	डुन	अंगाराभुमी
गोंडवाना भुमी	शिवालीक	पुर्वांचल	लारेसिया	

© TELANGANA

तुमच्या अभ्यासांची पुनरावृत्ती करा

1. पश्चिमेला असलेल्या गुजरातमध्ये अरुणाचल प्रदेशपेक्षा सुर्योदय दोन घंटे अगोदर उगवतो, परंतु घड्याळ्यांची वेळ सर्वांना सारखी दाखवते. कारणे सांगा?
2. हिमालय प्रस्तुत स्थानी नसले असते तर ते कुठे स्थीत झाले असते? भारत उपखंडाचे हवामान कसे राहिले असते.
3. हिमालय पर्वताचे विविध श्रेणींमधील विभाजन सांगुन हिमालयचा दक्षिणेकडील पठारावर, तेथील हवामानार काय परिणाम होते ते सांगा?
4. हिमालयाचा कृषी क्षेत्रावर होणारा परिणाम सांगा?
5. गंगा-सिंधु प्रांतात लोकसंख्या जास्त असते. कारणे सांगा?
6. भारत देशाच्या नकाशात खालील स्थाने दर्शवा:
   (i) टेकड्या, पर्वते - कारकोम, जस्कर, पाटकाय, जैतिंया, विंद्यापर्वत, अरावली, कार्डकाम टेकड्या. (ii) शिखरे – K2, कांचनगंगा, नंगापर्व्रत, आनैमुडी
   (iii) पठार भुभाग - छोटा नागपुर, मालवा (iv) भारत वाळवंट - पश्चिम टेकड्या, लक्षद्विप
7. नकाशाच्या सहाय्याने खालील ठिकाण दाखवा:
   (i) आग्नी पर्वताचा स्फोट होऊन निर्माण झालेले द्विप
   (ii) भारत उपखंडाच्या दिशा
   (iii) कर्कवृत्त रेखा जाणारे राज्य
   (iv) भारत भुभागात उत्तरेस असलेला आक्षांश - डिग्री मध्ये
   (v) भारत भुभागात दक्षिणेस असलेला आक्षांश - डिग्री मध्ये
   (vi) सर्वात पुर्वेला, पश्चिमेकडील असलेल्या रेखांश डिग्री मध्ये
   (vii) तिन्ही बाजुंनी समुद असलेला रेखांश डिग्री मध्ये
   (viii) भारताला आणि श्रीलंकेला वेगळी करणारी जलसंधी
   (ix) भारतातील केंद शासीत राज्य (x) हिमालय पर्वत विस्तारीत भाग
8. पुर्वेकडील मैदान प्रांते आणि पश्चिमेकडील मैदाने यामधील समानता व विभीन्नता स्पष्ट करा?
9. पठार भूमी कृषी क्षेत्रास मैदानी प्रदेशापेक्षा कमी उपयुक्त ठरते कारणे सांगा?
10. हिमालय पर्वत द्विप समुह , किनारी प्रदेश याबद्दल माहिती वाचा व एक तक्ता तयार करा.
11. भारतदेशाच्या विकासात हिमालय पर्वत प्रमुख भुमिका पार पाडत आहे. वर्णन करा?

प्रकल्प

तुमच्या नकाशा संच्यात भौतिक, भौगोलीक घटक, उंचीचे इतर चित्रांना उपयोग करुन जमिनीवर मातीने भारताचा नमुना तयार करा, विविध भौगोलीक घटक दाखविण्यासाठी वेगवेगळी माती किंवा रेतीचा उपयोग करा. शिखरांच्या उंचीतील फरक दाखवा. नद्यांना ओळखा. नाकाशा संच्यातील एका नकाशात जंगलाचा भाग, पर्वत आणि पाणीच्या सहाय्याने सुशोभीत करा. कालांतराने त्यात इतर गोष्टी जोडा.

SCERT TELANGANA

धडा 2

विकासाच्या संकल्पना

चित्र 2.1 : या व्यवस्थेत मी विकास करु शकत नाही. माझ्याशिवाय ते विकास करु शकत नाहीत,

आपणास काय करण्यास आवडेल आणि कश्याप्रकारे आपणास जगण्यास आवडेल याविषयी आपल्या पुष्कळ महत्वकांक्षा असतात. त्याचप्रमाणे आपला देश कसा असला पाहीजे, याविषयी आपल्याकडे उपाय आहेत. कोणत्या महत्वाच्या गोष्टी आहेत, ज्याची आपणास गरज आहे? आपल्या सर्वासाठी जिवन चांगले असु शकते का? आपल्यामध्ये समानता असु शकते का? वरील प्रश्नावर केला जाणारा विचार यांचा समावेश विकास या घटकावर अवलंबुन असतो. आणि विकासाचे ध्येय प्राप्त करण्याकरिता आपण प्रयत्न करु शकतो. हे कठिण कार्य आहे. या पाठामध्ये आपण विकास म्हणजे काय आहे? हे समजण्याचा प्रयत्न करु या.

वेगवेगळ्या लोकांची विकाससंबंधी असणारी अपेक्षा व त्यांचे ध्येय.

चला कल्पना करु या, वेगवेगळ्या लोकांसाठी विकास किंवा प्रगती म्हणजे काय आहे. तालिका 1 मध्ये याविषयी सविस्तर माहिती दिलेली आहे. त्यांच्या महत्वकांक्षा काय आहेत? लक्षात येईल काही रकाने क्वचितपणे भरलेले आहेत. तालिका पुर्ण करण्याचा प्रयत्न करा. व्यक्तीच्या इतर गटांचा समावेश तालिकेमध्ये तुम्ही करु शकता का?

तक्ता 1 : अनेक गटातील व्यक्तींचे विकाससंबंधीचे ध्येय

व्यक्तीचा गट	विकाससंबंधी असलेले ध्येय - महत्वकांक्षा
शेत नसलेले ग्रामीण रोजगार	जास्त दिवस काम आणि जास्त मजुर त्यांच्या मुलांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण देणाऱ्या गावातील शाळा, समाजात भेदभाव नसले पाहीजेत व ते सुद्धा गावाचे नेतृत्व करु शकतात.
समृद्ध शेतकरी	त्यांच्या पिकांना जास्तीचे ठराविक भाव मिळावे व त्याद्वारे त्यांच्या कुटुंबियांना खात्रीचे उत्पन्न मिळावेत, कठिण परीश्रम करणारे व कमी मजुरीत कामगार मिळावेत.

SCERT TELANGANA

केवळ पावसाच्या पाण्यावर आधारीत शेती करणारे शेतकरी	
जमिनदार कुटुंबातील गामीण स्त्री	
शहरातील बेरोजगार मुले,तरुण मुले	
शहरी व श्रीमंत कुटुंबातील मुलगा	
शहरी व श्रीमंत कुटुंबातील मुलगी	तिला इतके स्वातंत्र्य मिळावे जितके तिच्या भावाला आहे. व आपल्या जीवनात काय करायचे आहे, याचा निर्णय घेता आला पाहीजे, तिला नामांकित, खाजगी शैक्षक्षिक संस्थे मध्ये शिक्षण घेण्यास आवडेल.
खानीमध्ये काम करणारा आदिवासी	
तटीय विभागातील मत्स्य मारी समजातला व्यक्ती	

तालीका (सारणी) 1. पुर्ण केल्यानंतर ते आता आपण पडताळुन पाहु या. या सर्व लोकांचा विकासा बद्दलचा विचार सारखाच आहे का? तसे कदापी नाही, त्यांच्यापैकी प्रत्येकांचे विचार व गरजा वेगवेगळ्या आहेत त्यांना त्यांच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या गोष्टीच हव्या आहेत. ज्या योगे ते आपल्या अपेक्षा पुर्ण करु शकतील किंबहुना एकाच वेळी दोन व्यक्ती किंवा दोन समुहाच्या गरजा वेगळ्या परस्पर विरोधी असु शकतात. मुलीला तिच्या भावाला जेवढे स्वातंत्र्य व संधी मिळते तेवढीच तीलाही मिळावी असे वाटते. तसेच त्यांने हिच्या प्रमाणे घरकामातील जबाबदारी उचलावी असे वाटते. जे तिच्या भावाला आवडेलच असे नाही. त्याच प्रमाणे उर्जा जास्त, प्राप्ति साठी, सरकारना नवीन उर्जा धरणे बांधण्याची योजना आखावी. पण हे धरण बांधतांना कदाचीत ते तिच्या भावाला आवडु शकत नाही, त्याचप्रमाणे उद्योगपतींना जास्त विजेचा पूरवठा पाहीजे त्यासाठी त्यांना धरणांची आवश्यकता असते पण त्यासाठी त्यांना जास्त भूमीची आवश्यकता असते. यामुळे सुपिक जमिन धरणा खाली गेल्यामुळे आदिवासी आणि शेतकऱ्यांच्या जीवनात अनेक अडचणी येवू शक्तात. यामुळे संघर्षची परिस्थीती निर्माण घेते.

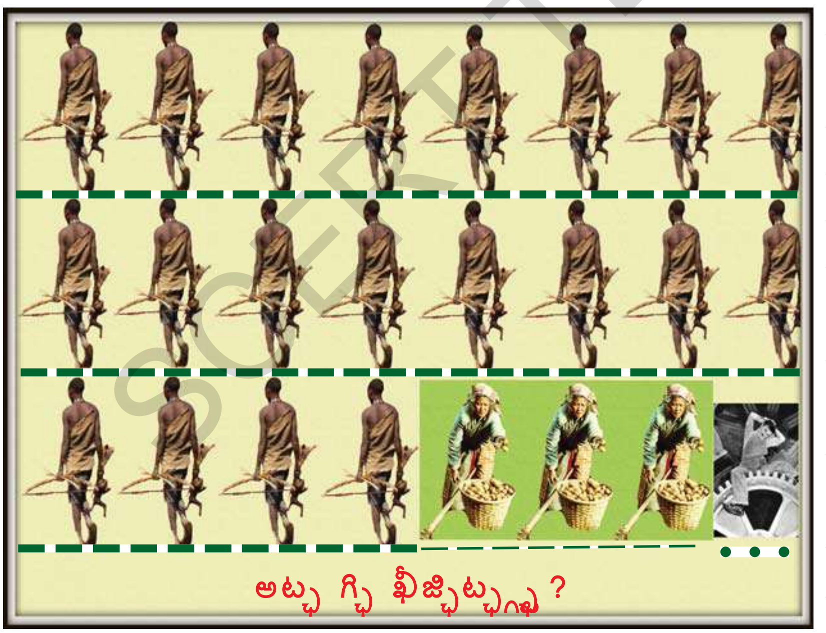

चित्र 2.2 : जर आपण मानव इतिहासाचा विचार करतो तेंव्हा विकास या घटकास आपण कसे समजणार, कोणाचा विकास झालेला आहे? जसे शिकार करणाऱ्यांची संख्या 2,00,000 वर्षा संबंधी जेव्हा पासुन शेती करण्या सुरुवात केली त्याचे वर्ष (12000 वर्षागोदर) आधुनिक उद्योगधंदे (400 वर्षागोदर) झालेली आहे.

SCERT TELANGANA

विकास कोणाचा?

विकास कार्यक्रम राबवतात जो लोकांच्या हीताच्या असतो. अनेक संघर्षमय परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. तामिळनाडुच्या तिरुनेलवेली जिल्ह्यात जे अणु विज निर्मितीचा प्रकल्प आहे, निश्चितच विकास प्रकल्प कोणत्या पध्दतीने राबविला जातो यावर हे अवलंबुन आहे.ते चालु असलेल्या आंदोलनाचे ताजे उदा. आहे. भारत सरकारने समुद्र तटावर वसलेल्या समुदी शांत (एकांत) शहरामध्ये अणु विज निर्मितीच्या पकल्पाची स्थापना केली याचा एकमेव उद्येश खुप जास्त विद्युत निर्माण करणे व देशाची वाढती गरज पुर्ण करणे होय. तेथील लोक आपल्या सुरक्षेच्या व उपजीवीकेच्या कारणावरुन या पकल्पाचा विरोध करित आहेत. दिर्घकाळ या विरोधात लढा देण्यात आला आहे, शास्त्रज्ञ, परिसर तज्ञ, व समातसुधारक या सर्वांनी या प्रकल्पाच्या विरोधात टिका केलेली आहे. या पकल्पाच्या विरोधात ते सर्वजन लोकांच्या बाजुन उभे राहिले आहेत. सरकारच्या धोरणांचा विरोध करणारे पत्र त्याचा मजकुर असा आहे, जे आम्ही या अशासकिय अणु विद्युत निर्मीतीच्या प्रकल्पाचा विरोध करीत आहोत. आपण या विरोधामुळे नाराज व्हाल, परंतु आम्हाला तटवर्ती प्रदेशातील घातक व विषारी द्रव्यापासुन सुरक्षा जास्त महत्वाची वाटते. आम्हाला आमचा देश व तटवर्ती प्रदेशाचे रेडियो ॲक्टीव लहरींपासुन संरक्षण हवे त्यासाठी प्रकल्प थांबवा. पर्याय म्हणुन पुर्ननिर्मीती ऊर्जा प्रकल्पाचा पर्याय शोधा. सरकारचे म्हणने असे आहे की, लोकांच्या सुरक्षितेची पुर्ण काळजी हा प्रकल्पा सुरु करतांना घेतलेली आहे. लोकांचा विरोध चालु असतांनाही प्रकल्प चालु करण्याचा सरकारचा निर्धार ठाम आहे. वरील चर्चेवरुन दोन गोष्टी स्पष्ट होतात. आणविक ऊर्जा ही स्वच्छ/शुद्ध ऊर्जेचे स्त्रोत असे समजले जाने आणि मांगण्या पूर्ण करण्यासाठी पर्यायी ऊर्जा स्त्रोत पुरेसे नाही.

चित्र.3 : कुडनकूलम अणु विद्युत निर्मिती केंद याचा विरोध प्रदर्शन करतांना

(1) भिन्न-भीन्न व्यक्तींचे विकासा सबंधीचे ध्येय भिन्न असु शकतात.

(2) एखाद्या साठी जी गोष्ट विकास वाटते तीच इतरांसाठी विकास वाटत नाही कदाचित ती गोष्ट इतरांसाठी विनाकारणाचा असु शकते.

- तुमच्या गावासाठी, शहरासाठी व तुमच्या कॉलनीसाठी काही विकासाचे ध्येय काय असु शकते?
- अणु विद्युत निर्मिती पकल्पाच्या पांतात असणाऱ्या लोकांत आणि सरकारमध्ये कोणत्या विषयावर संघर्ष चालु होता?
- तुमच्या आजु-बाजूला असलेल्या अश्या विवादास्पद पकल्पा बद्दल तुम्हाला माहीत आहे का? त्याच्या दोन्ही बाजूने झालेल्या वाद-विवादाबद्दल माहिती मिळवा. याला न्यायिक उपाय कसा मिलेल.

SCERT TELANGANA

- **खालील वृत्त-पत्र वाचा.......**

" समुद्राच्या सभोवती व शहरामध्ये खुल्या हवेत एका जहाजाने 500 टन द्रव्य स्वरुपात असलेले विषारी पदार्थ (टॉक्सीक) टाकुन दिले. असे आफ्रिका देशात समुद्र तटावर असलेल्या या शहरात घडले. त्या विषारी टाकाऊ पदार्थास जाळल्या नंतर त्यांतुन निघालेल्या अपायकारक धुराने तेथील लोकांना त्वचाचे रोग,उल्ट्या, हागवण चक्कर येणे इत्यादी रोग झाले. एक महिना संपल्यानंतर त्यामुळे 7 लोक मरण पावले. 20 लोक दवाखान्यात होते. व 26 हजार लोकांवर विषबाधा झाल्या च्या लक्षणावरुन इलाज चालु होता अनेक देशात पेट्रोलियम आणि धातुचा व्यापार करणाऱ्या कंपनीने स्थानिक कंपनीलात्यांच्या जहाजातले द्रव्य विषारी पदार्थ काडुन टाकण्याचे गुत्ते दिले" (वैजु नरवाने याने 16 सप्टे.2006 मध्ये द हिन्दु पत्रीकेत प्रकाशीत केलेले)

खाली दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे द्या

- या प्रकल्पामुळे कोण-कोणत्या लोकांना फायदा/नुकसान झाले
- या देशासाठी विकासाचे ध्येय काय असले पाहीजे ?

उत्पन्न आणि इतर ध्येय

जर तुम्ही सारणी 1. पुन्हा एकदापाहलात तर तुम्हाला एक साधारण गोष्ट लक्षात येईल, लोकांची ईच्छा मुळात काय आहे-तर नियमित काम, चांगला रोजगार व त्यांनी घेतलेल्या पिकांना चांगली किंमत मिळावी. याचा अर्थ त्या सर्वांना जास्त उत्पन्न हवे आहे.

अधिक उत्पन्ना बरोबर लोकांना इतरांकडुन समान वागणुक, स्वातंत्र्य, संरक्षण व मान-सम्मान मिळावा असे वाटते. सामाजिक मतभेदाचा ते निषेध करतात, हे सर्व महत्वाचे ध्येय उद्दश आहेत. काहींच्या बाबतीत हे तर उत्पन्न व खाण्या-पिण्याच्या वस्तुपेक्षा फार महत्वाच्या असु शकतात. कारण जगण्यासाठी भौतिक वस्तु सर्व काही नाही, पैसे व भौतिक वस्तु एखादी व्यक्ती कमवु व घेवु शकतो. ते एक आपल्या जीवनाचा घटक आहे. ज्याच्यावर आपले जीवन आधारीत आहे, पण जीवनातील गुणवत्ता, मुल्य हे वर सांगितलेल्या इतर महत्वाच्या घटकावर आवलंबून असतात. जर हे स्पष्ट नसेल तर थोडा विचार करा तुमच्या मित्रांचा. तुमच्या जिवनातले महत्व त्याच्या मैत्री तुम्हाला हवी वाटते. त्याचप्रमाणे अशा काही बऱ्याच गोष्टी आहेत, ज्याची आपणास सहजपणे नोंद करता येत नाही. पण त्या गोष्टीचे फार महत्व असते, आपल्या जीवनात. त्याकडे नेहमीच दुर्लक्ष केले जाते. म्हणुन असा निष्कर्ष काढणे की,ज्या गोष्टींची नोंद केली जाऊ शकत नाही,त्या महत्वाच्या नाहीत. हे चुकीचे आहे.

दुसरे उदा. पहा.. जर तुम्हाला दूर ठिकाणी नौकरी मिळाली तर तुम्ही उत्पन्नाशिवाय इतर घटकावर विचार करत असता. जसे तुमच्या परिसरात

SCERT TELANGANA

लागणारी सुविधा, तेथील कामाचे वातावरण, किंवा शिकण्याची संधी इत्यादी गोष्टी असु शकतात. दुसऱ्या बाबतीत कमी पगार देणारी नौकरी असेल पण स्थायी असेल तर त्याने तुमचे जीवन सुरक्षीत आहे, याचा तुम्हाला आनंद भटतो. तसेच इतर नौकरी जी तुम्हाला खुप पगार देवू शक्ते, पण तुमच्या सेवेची हामी, संरक्षण परीवारास लागणारा वेळ देऊ शकत नाही. त्याने तुम्हाला आवश्यक स्थैर्य व व स्वातंत्र्य मिळत नाही.

त्याप्रमाणे विकासासाठी लोक मीश्रीत ध्येयाला महत्व देतात. हे सत्य आहे की जर स्त्रीया नौकरी करतात.तर त्या परिवाराचे उत्पन्न वाढते, घरात व समाजात त्यांची प्रतिष्ठा वाढते, तसेच इतर बाबतीत स्त्रीयांना आदर मिळतो. घरातील कामामध्ये विभागणी होत नसते. व घराबाहेर काम करण्यास स्वीकृती मिळते. संरक्षण व सुरक्षित परिसर स्त्रीयांना विविध प्रकारच्या नौकऱ्या व व्यापार करण्याय प्रोत्साहीत करु शकते.

त्यामुळे लोकांचे विकासात्मक ध्येय महत्वकांक्षा हे केवळ चांगले उत्पन्न ऐवढेच नाही आहेत तर, जीवनात इतर महत्वाच्या गोष्टी आहेत. विकासा बद्दल विविध लोकांच्या विविध कल्पना असतात.

- खालील दिलेल्या पैकी कोणते स्पष्टीकरण महत्वाचे आहे आणि का?
  अ. कारण लोक भिन्न-भिन्न आहेत.
  आ. कारण प्रत्येक व्यक्तीच्या जिवनाची परिस्थीती वेगळी आहे.
- दोन्ही विधानाचा अर्थ सारखाच आहे का? स्पष्ट करा
  अ. लोकांच्या विकासाविषयीच्या महत्वकांक्षा वेगवेगळ्या आहेत.
  आ. लोकांच्या विकासाविषयीच्या महत्वकांक्षेमध्ये संघर्ष आहे.
- आपल्या जीवनामध्ये उत्पन्ना शिवाय इतर घटक महत्वाचे आहेत.याचे काही उदा.द्या?
- वरील काही गटातील लोकांच्या महत्वाच्या उपाया बद्दल तुमच्या शब्दात संदर्भासहीत स्पष्टीकरण द्या.

भिन्न-वेगवेगळ्या देशाची व प्रांताची तुलना कशी करायची

जेंव्हा आपण वेगवेगळ्या गोष्टींची तुलना करतो, तेंव्हा त्यामध्ये समानता त्याच बरोबर विषमताही असु शकते. त्याची तुलना करतांना कोणत्या दृष्टीकोणाचा आपण उपयोग करतो. चला वर्गातील मुलांचे उदा. घेऊ या. वेगवेगळ्या मुलांची मापन तुलना कशी करतो, ते त्यांच्या उंचीमध्ये, आरोग्य, बुद्धीमत्ता आणि आवड-निवड इत्यादीमध्ये ते वेगवेगळे असु शकतात. सर्व्रात निरोगी असणारा मुलगा सर्वात जास्त अभ्यासु असु शकत नाही, सर्वात जास्त बुद्धीमान असणारा मुलगा प्रेमळ ज्या मित्राप्रमाणे प्रीय असु शकत नाही. म्हणुन आपण मुलांची तुलना कशी करतो. मापदंडाचा आपण उपयोग करु शकतो. ते त्या तुलना करणाऱ्या उद्देशावर अवलंबुन असते. खेळाची टिम,वाद-विवाद करणारी टिम, एका संगीताची टिम व राहणीचे व्यवस्थापन करणारी टिम इत्यादीची निवड करतांना आपण वेगवेगळ्या मापदंडाचा उपयोग करतो तरीही जर काही उद्देशासाठी वर्गातील मुलांच्या सर्वागीन विकासासाठी आपणाला एका मापदंडाची निवड करावी लागते. ते आपण कसे करतो.

नेहमी आपण व्यक्तीच्या एका किंवा अनेक महत्वाच्या गुण वैशिष्ट्याचा वचार करतो. व त्या वैशिष्ट्यावर आधारीत तुलना करतो. देशाची तुलना करण्याकरीता त्या देशाचे उत्पन्न लक्षात घेण हा त्यापैकी एक महत्वाचा गुणधर्म घटक आहे. ज्या देशाचे उत्पन्न जास्त आहे त्या देशांचा विकास कमी उत्पन्न असलेल्या देशापेक्षा जास्त असतो. जास्त उत्पन्न म्हणजे तेथील लोकांकडे असणाऱ्या जास्त सुविधा .यावरुन असे ठरवले जाते. जे काही लोकांना आवडत व ते त्याच्याकडे असले पाहीजे. अधिक उत्पन्न असल्यामुळे ते सर्व मिळवितात. याचाच अर्थ जास्तीचे उत्पन्न ही गोष्ट एक महत्वाचे ध्येय म्हणुन घेतले जाते.

SCERT TELANGANA

आता आपण पाहु राष्ट्राचे उत्पन्न म्हणजे काय? साधारणपणे देशाचे उत्पन्न म्हणजे तेथील सर्व लोकांचे उत्पन्न यावरुन आपल्याला देशाच्या संपुर्ण उत्पन्नाविष्यी माहीती मिळते.

तसे असुनही देशाच्या संपुर्ण उत्पन्नाची तुलना करताना हे एक उपयोगी मापदंड नाही. प्रत्येक देशाची लोकसंख्या वेगळी असल्याने त्या देशाच्या उत्पन्नाची तुलना करुन साधारण मनुष्य किती कमावतो असा निष्कर्ष लावता येत नाही. एका देशातले लोक इतर देशातील लोकांपेक्षा विकसीत असतात. का? त्यामुळे साधारण उत्पन्नाची तुलना करतो. एकुण उत्पन्नाला, लोकसंख्येनी भागले असता एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते. तेच त्या राष्ट्राचे एकुण उत्पन्न होय.

राष्ट्रांचे वर्गीकरण करण्याकरिता जागतिक बँकेने प्रस्तुत केलेल्या जागतिक विकास माहीती पत्रिकेमध्ये ह्याच मापदंडाचा उपयोग करतात, ज्या देशांचे एकुण वार्षिक दरडोई उत्पन्न (per capita income) US $12,055 इतके आहे त्या देशांना 2017 मध्ये जास्त उत्पन्न व 2017 मध्ये दरडोई उत्पन्न US $955 इतके आहे त्यांना कमी उत्पन्न असलेले देश असे गणले गेले. त्यापेक्षाही उत्पन्न त्या देशास कमी उत्पन्न असलेले देश असे म्हणतात. एक दशकाच्या अगोदर भारत देशाची नोंद कमी उत्पन्न असलेल्या देशामध्ये झालेली आहे. आता भारत देशाची नोंद मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशामध्ये झालेली आहे. जसे इतर देशापेक्षा भारताचे एकुण उत्पन्न झपाट्याने वाढलेले आहे. तसे आपल्या देशाची स्थिती ही सुधारलेली आहे, दुसऱ्या पाठामध्ये भारतातील लोकांचे वाढते उत्पन्न याविषयी अभ्यास करु या.

श्रींमंत राष्ट्रात आशियातील पश्चिमी राष्ट्र व निश्तिचत इतर लहान राष्ट्र वगळता इतर राष्ट्रंना विकसित राष्ट्र म्हणतात.

सरासरी तुलना करण्यास उपयोगी पडते पणते बरेच फरक लपवितात.

उदा. A आणि B. अश्या दोन देशाचा विचार करु या. समजन्याकरिता असे गृहीत धरु या या प्रत्येक राष्ट्राकडे 5 नागरिक आहेत, सारणी 2 मध्ये दिलेल्या माहीतीच्या आधारे दोन्ही राष्ट्रांचे सरासरी (दरडोई) उत्पन्नाची मोजमाप करु या.

सारणी 2 दोन देशाची तुलनाा

देश	नागरिकांचे महिन्याचे उत्पन्न (रुपयामध्ये)					
	I	II	III	IV	V	सरासरी
देश A	9500	10500	9800	10000	10200	
देश B	500	500	500	500	48000	

या दोन्ही देशात तुम्ही सारखे आनंदी राहु शकाल का? दोन्ही देश सारखे विकसीत आहेत का? कदाचीत आपल्यापैकी काहीजणांस B देशात राहने आवडु शकते. जेव्हा आपणास 5व्या क्रमंकाचा नागरिक होण्याचे आश्वासन दिले जाते. पण लॉटरीद्वारे आपले नागरीकत्व सिद्ध होत असले तर कदाचीत आपल्यापैकी जास्त जणांस A. देशात राहण्यासाठी प्राधान्य देतील. जरी दोन्ही देशाचे उत्पन्न मध्यम असले तरी A देशाला प्राथमिकता दिली जाते. कारण तेथील नागरिकांचे उत्पन्न समान आहे, या देशातील लोक फार श्रीमंत व फार गरीब नाहीत. त्याचवेळी B देशातील जास्त लोक गरीब आहेत. व एक व्यक्ती फारच श्रीमंत आहे. त्यामुळे जरी साधारण उत्पन्न तुलना करण्याकरिता उपयोगी आहे. तरी त्यामुळे लोकांमध्ये उत्पन्नाचे वाटप कसे होते. हे कळत नाही.

देश जिथे जास्त श्रीमंत व गरीबही नाहीत

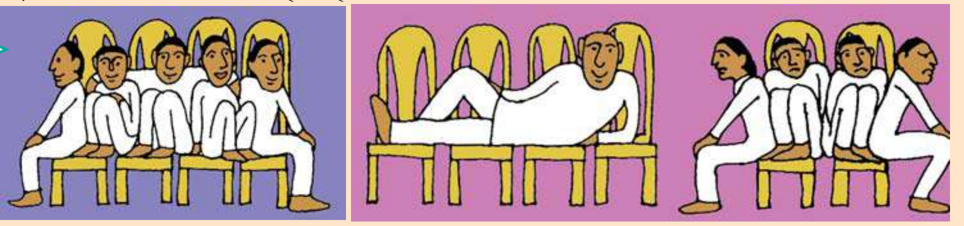

- तिन उदा.द्या जिथे-इथे दिलेल्यापेक्षा साधारण,मध्यम उत्पन्न असलेल्या परिस्थितीची तुलना केली जाते.
- विकासासाठी दरडोई उत्पन्न हा एक उत्तम घटक आहे, असे तुम्हाला का वाटते? स्पष्ट करा?
- ग्रहीत धरा रिकॉर्ड दाखवितो की, देशातले साधारण उत्पन्न दिवसेंदिवस वाढत चालले आहे, यावरुन तुम्ही समाजातील सर्वच गटातील आर्थिक स्थिती चांगली झालेली आहे. असा निष्कर्ष लावु शकता का? उदा.देवून स्पष्ट करा?
- 2012.च्या जागतिक विकासाच्या माहितीप्रमाणे (जे पाठामध्ये आलेले आहे) सामान्य उत्पन्न असणाऱ्या देशाची माहिती मिळवा?
- भारत देश हा विकसित राष्ट्र होण्याकरिता काय केले पाहीजे यावर तुम्ही उतारा लिहा?

उत्पन्न व इतर मापदंड

जेंव्हा आपण व्यक्तीगत अपेक्षा, आकांक्षा पाहीले तेंव्हा आपल्या लक्षात आले की, लोकांना चांगले उत्पन्नच नव्हें तर, संरक्षण, इतरांकडून मिळणारा आदर, सम्मान, वागणुक स्वातंत्र्य इत्यादी गोष्टी आवश्यक वाटतात. त्याचप्रमाणे जेंव्हा आपण देशाच्या व प्रांताचा विचार करतो, तेंव्हा आपण साधारणत: उत्पन्न बरोबरच इतर महत्वाच्या गुणधर्मांचा विचार करतो.

तक्ता : 3 निवडलेल्या प्रांताचे वार्षिक एकुण उत्पन्न

राज्य	NSDP at Curreat prices (GSDP 2011-12 Series)
हरीयाणा	180174
हिमाचल	149028
बिहार	34409

हे गुणधर्म काय असु शकतात. चला उदा.द्वारे समजुन घेऊ या.सारणी 3 पंजाबचे, हिमाचल प्रदेशाचे व बिहारचे एकुण उत्पन्न दर्शविते. आपल्याला लक्षात आले की, पंजाबचे एकुण उत्पन्न जास्त आहे, व बिहारचे कमी. याचा अर्थ साधारणपणे हरीयाणा मधील व्यक्ती वर्षाला 0.66 लाख कमावतो. त्याचवेळी बिहारमध्ये असणारा व्यक्ती साधारणपणे वर्षाला 2.15 लाख कमावतो. तेंव्हा विकासाचा मापदंड जर त्या प्रांताचे एकुण उत्पन्न ठरवले तर हरीयाणा तिन प्रांतापैकी अधिक विकसित प्रांत व बिहारला कमी विकसीत प्रांत मानले जाते. तो फक्त सरासरी रुपये 0.66 लाख रुपये कमावतो. आता आपण सारणी 4 मध्ये वरील प्रांताशी संबंधीत इतर माहीती पाहू या.

सारणी: 4 निवडलेल्या प्रांताची काही तुलनात्मक माहिती

प्रांत (2016)	**बा.मृ.दर प्रत्येक 1000** (2011)	**साक्षरता दर** (%) (2013-14)	**हजेरी उपस्थीतीचे प्रमाण**
हरीयाणा	33	77	61
हिमाचाल प्रदेश	25	84	67
बिहार	38	64	43

सारणी 2.4 मध्ये केलेले राष्ट्र बा.मृ. दर (बाल मृत्यु दर 1000 जन्मलेल्या मुलांपैकी एका वर्षामध्ये मरणाऱ्या मुलांची संख्या.

साक्षरता दर : 7 आणि त्याच्या अधिक वयाच्या लोकसंख्येचे साक्षरतेचे प्रमाण

हजेरीचे प्रमाण : माध्यमिक टप्पासाठी नववी आणि दहावी च्या विद्यार्थ्यांचे हजेरीचे प्रमाण घेतले आहे.

सारणीच्या पहील्या ओळीत एक गोष्ट लक्षात येते की, हिमाचल प्रदेशामध्ये 1000 जन्मलेल्या मुलांपैकी एक वर्ष पुर्ण होण्या अगोदर 25 मुले मरण पावली. हरीयाणामध्ये जन्मल्यापासुन एका वर्षाआत मरणाऱ्या मुलांची संख्या 33 आहे. बिहारमध्ये त्याची संख्या 38 आहे.

सार्वजनिक सुविधाः

हरीयाणा मधल्या साधारण माणसाचे उत्पन्न, हिमाचलमधल्या साधारण माणसापेक्षा जास्त आहे, परंतु या महत्वाच्या क्षेत्रात मागे पडतात. हे कसे? याचे कारण जगण्याकरिता तुमच्या पाकेटमध्ये असलेल्या पैश्यामध्ये तुम्हाला लागत असलेल्या वस्तु व सेवा खरेदी करु शकत नाही. म्हणुन केवळ उत्पन्न हे लागणाऱ्या भौतिक वस्तु व सेवा प्राप्त करण्या करिता पुरेसे नाही. उदा.साधारणपणे तुमचे पैसे तुम्हाला प्रदुषणमुक्त परिसर देऊ शकत नाही. तसेच तुम्हाला भेसळमुक्त औषधी भेटतील याची खात्री नाही. जगण्या करीता पैशांची आवश्यकता असते पण पैशांनी सर्व गोष्टी वस्तु किंवा सेवा खरेदी करु शकत नाही, तेंव्हा माणुस वापरत असलेल्या वस्तु, सेवा, सुविधा यासाठी उत्पन्न हेच केवळ मापदंड होऊ शकत नाही. उदा. पैशाने तुम्हाला प्रदुर्षण रहित वातावरण विकत घेता येणार नाही किंवा बेसळयुक्त औषध. समाजात या गोष्टी आहेतच. समाजाला यातुन बाहेर काढण्यासाठी योग्य ती क्षमता असली पाहिजे. पैशाने संसर्गजन्य आजारापासुन संरक्षण मिळत नाही. जो पर्यंत सर्व समाज मिळुन या गोष्टींपासुन बचाव करण्याचा प्रयत्न करणार नाही तोपर्यंत ते केवळ अशक्य आहे.

खरेतर जीवनातल्या अनेक महत्वाच्या गोष्टीपैकी सर्व उत्तम मार्ग तसेच सर्वात सोपा मार्ग म्हणजे सामुदायिकपणे पैश्याने न मिळणाऱ्या गोष्टी पुरवणे. समाजाने सामुदायिक रित्या एकत्र येऊन या सुविधा पुरविल्या पाहिजे. विचार करा, प्रत्येक घरासाठी गार्ड ठेवण्यापेक्षा संपुर्ण कॉलनीसाठी गार्ड ठेवणे सोयीचे नाही का? तुमच्या गावात तुमच्या शिवाय इतर कोणीही शिक्षण घेऊ इच्छित नाही, अशा वेळी तुम्ही तुमचे शिक्षण कसे पुर्ण कराल? जर तुमच्या पालकांची फीस भरण्याची क्षमता असेल, किंवा त्यांना तुम्हाला शिकवण्याची इच्छा असेल तरच तुम्ही शिकू शकाल. पण इतर अनेक मुले अशी असतील ज्यांना शाळेत शिकावासे वाटते त्यांनी काय करायच. त्यांना असे वाटत असेल की, सरकारने शाळा काढाव्या. त्यात सर्व सुविधा उपलब्ध करुन द्यावा, आजही कित्येक गावात मुलींना 10 वी पर्यंतचे शिक्षण सुद्धा घेता येत नाही.

काही राज्यात बाल मृत्यु दर फार कमी आहे, कारण त्यांच्याकडे आरोग्य व शिक्षणाविषयी मुलभुत सुविधा आहेत. त्याप्रमाणे काही प्रांतामध्ये आवश्यक सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) छान काम करते, जर काही ठिकाणी स्वस्त धान्याची दुकानामार्फत पद्धतशीरपणे वितरण करत नसेल तर त्यासाठी त्या ठिकाणचे लोक त्यामध्ये सुधारणा आणु शकतात.

आरोग्य आणि पोषक आहारविषयक लोकांची स्थिती काही प्रांतामध्ये निश्चीतपणे छान आहे.

SCERT TELANGANA

- सारणी 3 व 4 मध्ये दिलेली माहिती पाहा. जसे एकुण उत्पन्नामध्ये हरीयाणा बिहारपेक्षा पुढे आहे, तसे साक्षरतेच्या प्रमाणात बिहारच्या पुढ आहे का?
- दुसरे उदा.पहा तिथे सामुदायिक वस्तु वितरणाची व इतर सेवेची व्यवस्था व्यक्तिगत व्यवस्थेपेक्षा स्वस्त आहे.
- चांगले आरोग्य व शैक्षणिक सुविधा याची उपलब्धता केवळ सरकारने खर्च केलेल्या या सुविधेवर अवलंबुन असते का? याच्याशी संबंधीत कोणते घटक महत्वाचे असु शकतात?
- तामिळनाडु आणि आंध्रप्रदेशामध्ये एका ग्रामीण कुटुंबाकरीता 2009-2010 मध्ये स्वस्त धान्याचे दुकान माहिती प्रमाणे 53 ते 33 टक्के तांदळाची ख़रेदी होते. बाकीचे लोक बाजारातुन खरेदी करतात, पश्चिम बंगाल व आसाममध्ये राशन शॉपच्या मार्फत केवळ 11 ते 6 टक्के तांदळाची खरेदी होते. कुठे लोकांना समाधानकारक सेवा भेटते आणि का?

मानवाच्या विकासाचा अहवाल

जेंव्हा आपल्याला कळुन चुकते की, उत्पन्न हा मानव विकासाचा दर मोजण्याचा अपुरा मानदंड आहे. त्यावेळी आपण इतर गोष्टींचा विचार करायला लागतो. ही यादी बरीच मोठी असु शकते. आपल्याला विकासाचा स्तर जाणुन घ्यायचा असेल तर आरोग्य व शिक्षण हे दोन घटक यात समाविष्ट केले पाहिजे. उदा. केरळ आणि हरीयाणाची तुलना केली असता, मागील कांही दशकातील उत्पन्ना बरोबर आरोग्य आणि शिक्षण विकासाचे सुचक म्हणुन यात समाविष्ट करण्यात आल्या. संयुक्त राष्ट्र विकास परिषद (U.N.D.P) ने प्रकाशीत केलेल्या अहवालानुसार मानव विकासाच्या दराची तुलना करतांना दोन देशांमधील आरोग्य व शिक्षणाचा स्तर या दोन गोष्टी यात समाविष्ट करण्यात आल्या.

श्रीलंका आपले शेजारे राष्ट्र प्रत्येक क्षेत्रात भारत देशाहून अग्रसर आहे. भारतासारख्या विशाल देशाचा विकासाचा दर मोजतांना आपला मानव विकास सुचकांक (HDI) श्रीलंकेपेक्षा ही कमी आहे. हे आश्चर्यकारक नाही का? सारणी क्र. 5 नुसार नेपाळचे एकुण उत्पन्न भारताच्या 50 टक्केपेक्षाही कमी आहे. परंतु शैक्षणिक दृष्ट्या तो भारतापेक्षा फार मागे नाही. किंबहूना आरोग्य किंवा मृत्यू दर याचा विचार केला तर तो भारतापेक्षा पुढे आहे.

मानव विकासाचा दर मोजतांना अनेक सुधारणा बदल सुचवले असुन अनेक घटक यात जोडले गेले आहे. मानव विकास (Human to Development) HDI च्या मानव विकास अहवालात देशातील माणुस हा महत्वाचा घटक असुन त्याचे आरोग्य, शिक्षण, त्याची प्रगती देशाच्या विकासासाठी महत्वपुर्ण आहे.

काळानुसार विकासाचे प्रगतीत रुपांतर

मानव विकास सुचकांकानुसार कांही देश आपल्या पुढे आहेत. आपल्या देशातील विविध राज्यांमध्ये विकासाच्या दरात फरक आढळतो. ऐवढेच नव्हे तर जिल्हा स्तरावर सुद्धा एखादा जिल्हा दुसऱ्या जिल्ह्यापेक्षा अग्रसर असतो. किंवा एकाच राज्यातील कांही जिल्हे इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेने पुढे असतात. ही तुलना का करायची? याचा आम्हाला काय फायदा होतो? हे सुचकांक आम्हाला विकासाचा दर सुचवितात. तसेच कांही प्रांत विकासात का मागे आहेत हे सांगतात. विकास दराचा सुचकांक इतरांपेक्षा कमी दाखवत असेल

SCERT TELANGANA

2017 च्या मानव विकासाच्या अहवालाप्रमाणे भारत देश त्यांचा शेजारी राष्ट्र याविषयीची नेमकी संबंधीत माहिती पहाने आश्चर्यकारक असेल.

सारणी 5 भारत देश त्यांचा शेजारी राष्ट्र 2017

देश	दरडोई उत्पन्न $ (डॉलर)मध्ये	जन्म मृत्यू दर जन्मलेल्या दिवस	मानव विकास सुचकांक	साक्षरता दर
श्रीलंका	11,326	75.5	76	11
भारत	6,353	68.8	129	6
पाकिस्तान	5,311	66.6	149	5
म्यानंमार	5,567	66.7	147	5
बांग्लादेश	3,677	72.8	138	6
नेपाल	2,471	70.6	148	5

सारणी 5 चे नोट

मा.वि.क (HDI)- मानव विकासाचा क्रम वरच्या सारणीमध्ये 189 देशांपैकी दिलेले स्थान (rank) आहे.

जन्माच्या वेळी अपेक्षित जीवनमान-जन्मल्या नंतर एकुण जीवन जगण्याचा काळ जगण्याचा अपेक्षित काळ

शाळेचे साधारण वय: 25 व त्यापेक्षा जास्त वय असणाऱ्या लोकांकडुन घेतले जाणारे काही वर्ष शिक्षण.

एकुण उत्पन्न अमेरिकाच्या डॉलर मध्ये सर्व देशांकरिता गणना केली जाते.ज्यामुळे कोणी एक तुलना करु शकते. ते असे आहे की डॉलरने सारख्याच प्रमाणात वस्तु व सेवा कोणत्याही देशामध्ये घेता येते.

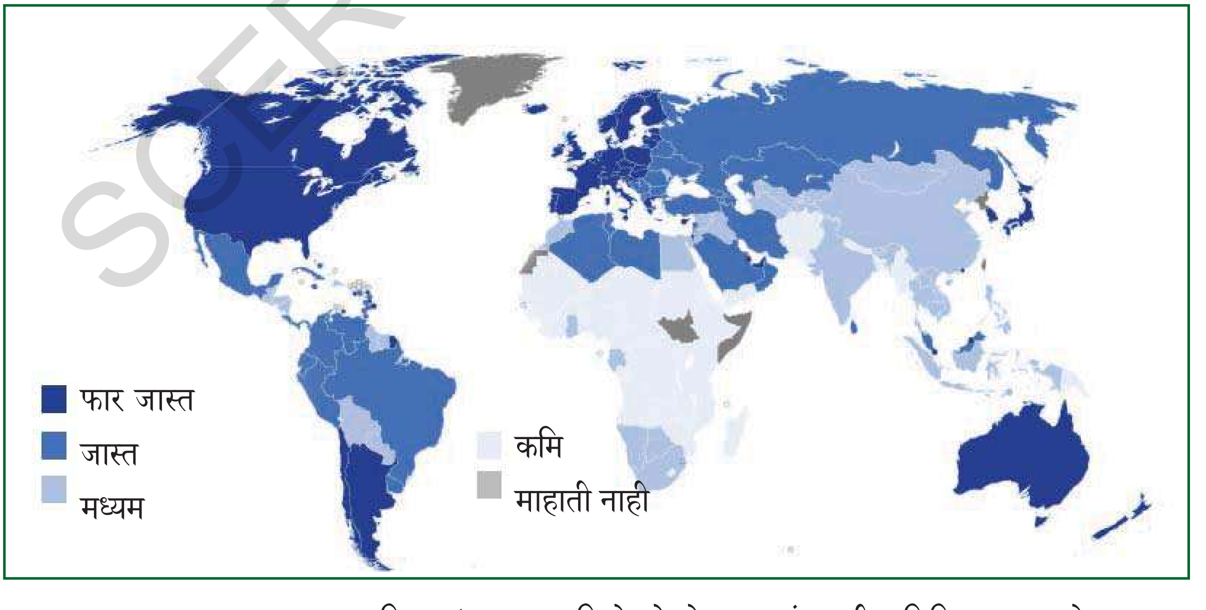

नकाशा 1 : जगाचा नकाशा मा.वि.क्र (HD) दाखवितो. वेगवेगळ्या खंडामधील विविध प्रकार ओळखा.

SCERT TELANGANA

तर या लोकांच्या जीवनमानाचा स्तर वाढविण्याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. विकास प्रक्रियेत कांही जण आपल्या पुढे आहेत असे का? उदा. इतर राज्यांपेक्षा हिमाचल प्रदेशातील मुले शिक्षण घेतात. सारणी क्र. 4 या प्रश्नाचे उत्तर शोधतांना एक गोष्ट लक्षात येते की, हिमाचल प्रदेशात एक शैक्षणिक क्रांती झाली. ही क्रांती घडवुन आणण्यासाठी समाजातील अनेक घटक एकत्र आले. त्यांना एकत्र यावे लागले. विकास ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया आहे.

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले तेंव्हा इतर प्रांताप्रमाणे हिमाचल प्रदेश शिक्षणामध्ये फार मागे होता. टेकडीवर वसलेला प्रदेश कमी लोकसंख्या असलेला हिमाचल प्रदेश तेंव्हा गावागावात शाळा काढणे हे मोठे आव्हान होते. तसे असतांनाही हि.प्र. सरकार व तेथील लोक दोघेही शिक्षणाविषयी जागरुक होते. सर्व मुलांसाठी ही आकांक्षा वास्तविकेत कसे बदलायचे.

सरकारने शाळा सुरु केल्या आणि स्पष्ट खात्री केले की, शिक्षण सर्वांसाठी मोफत होत व पालकांना फार कमी पैसे लागावेत, असा प्रयत्न केला पुढे सरकारने या प्रत्येक शाळेत कमीत-कमी शिक्षक,वर्ग,टॉयलेट, पिण्याच्या पाणी इत्यादी सुविधा असल्याची खात्री करुन घेतली. वेळेनुसार या सुविधांमध्ये सुधारणा व विस्तार होत गेला. अनेक शाळा उघडण्यात आल्या शिक्षकाची भर्ती केली त्यामुळे जास्त मुले सहजपणे शिक्षण घेऊ शकले. शाळा उघडण्यासाठी व त्या चांगल्या चालविण्यासाठी सरकारला नक्कीच पैसे खुप खर्च करावे लागलेत. प्रत्येक मुलाला शिक्षणा करीता भारत देशातील अनेक प्रांतामध्ये हिमाचल प्रदेशचे वेगळे स्थान आहे. कारण हि.प्र.मध्ये प्रत्येक मुलाला शिक्षणाकरीता सरकारच्या खजिन्यातुन सर्वात जास्त पैसे खर्च केले जातात. 2005 मध्ये प्रत्येक मुलाच्या शिक्षणाकरिता भारतातील प्रांतीय सरकारकडुन साधारणपणे 1049 रुपये खर्च करण्यात आले तर त्याचवेळी हिमाचल प्रत्येक मुलांसाठी 2005 रु. खर्च करीत होता.जास्त प्राधान्य शिक्षणाला देण्यात आले.

1996 मध्ये आणि 2006 मध्ये अधिक लक्ष घालुन शाळेवर आधारीत पर्यवेक्षण (सविस्तर माहीती गोळा करणे) केले पर्यवेक्षकांनी लिहले :

हिमाचल प्रदेशातील विद्यार्थी शाळेला उत्साहाने येतात. मुलाचा अधिकाधिक मुलांनी शाळेच्या अनुभवाचा आनंद घेतला. छाम्बा गावात 4 थ्या वर्गात शिकणारी नेहा म्हणाली शिक्षक आमच्यावर प्रेम करतात, आणि आम्हाला छान शिकवितात. मुलांचे स्वप्न जास्त शिक्षण घेण्याची होती. त्यांच्या आकांक्षा पोलीस, शास्त्रज्ञ आणि शिक्षक बनण्याच्या होत्या. प्राथमिक वर्गामध्ये हजेरिचे प्रमाण फार जास्त होते. तेच वयाने मोठे मुले होते. त्यांच्यातही हजेरिचे तेच प्रमाण पाहण्यात आले.

SCERT TELANGANA

हिमाचल प्रदेशामध्ये मुलांसाठी कमीत कमी 10 वर्ष शाळा शिकण्याचा नियम आहे.

देशात अनेक भागात आजही पालकांकडुन मुलाच्या तुलनेत मुलीला शिक्षणा करीता कमी प्राधान्य दिले जाते. त्याचवेळी मुली काहीं वर्गापर्यंत अभ्यास करु शकतात. ते त्यांची शाळा पुर्ण करु शकत नाही. हिमाचल प्रदेशच्या स्वागत योग्य पाऊल म्हणजे तिथे लिंग-भेद कमी आहे. हि.प्र.मधील आई-वडील त्यांच्या मुली विषयीच्या शैक्षणिक ध्येयावर इतके महत्वकांक्षी आहेत. जितके त्यांच्या मुलाबद्दल, अशा रितीने 13 ते 18 वर्षातील भरपूर मुली 8 व्या वर्गाचे शिक्षण पुर्ण करुन माध्यमिक शिक्षण घेत आहेत, याचा अर्थ असा नाही की, तिथे स्त्री-पुरुषांच्या दर्जामध्ये मतभेद नाही आहेत. पण मतभेद इतर प्रांताच्या तुलनेत फार कमी आहेत. मुख्यतः उत्तर भारतीय प्रदेश.

काही जणास आश्चर्य वाटु शकते की, लिंग-भेद का कमी आहे, शिक्षणा बरोबरच इतर क्षेत्रातही हे पाहता येते. वाल मृत्यु दर (5 वर्षाआत मरणारी मुले) मुलींच्या बाबतीत इतर प्रांतापेक्षा कमी आहे. एक विशेष बाब म्हणजे, हि.प्र.मध्यल्या स्त्रीया नौकऱ्यासाठी घराबाहेर आहेत. ज्या स्त्रीया घराबाहेर काम करतात, त्या आर्थिक दृष्ट्या स्वातंत्र्य असतात. व त्यांचा स्वतःवर विश्वास असतो. मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, जन्म, स्वच्छता इत्यादीमध्ये घरातील कार्यामध्ये त्यांची भुमिका महत्वाची असते. स्वतः नौकरीवर संपन्न असुन हिमालयी महिला त्याच्या मुलीने लग्नानंतरही कामासाठी बाहेर पडावे अशी अपेक्षा करतात. त्यामुळे शाळा शिकणे हे सहज असुन ती एक सामाजिक प्रथा बनली हे पाहण्यास आलेले आहे. हिमालयी स्त्री तुलनात्मक दृष्ट्या सामाजिक, जीवनात व गावच्या राजकारणात मोठ्या प्रमाणात भाग घेते . अनेक गावात सतर्क महीला परिषद असु शकते.

सारणी-6. हिमाचल प्रदेशामधील शालेय शिक्षणात झालेल्या प्रगतीची तुलना भारतातील इतर राज्यांशी करतो.

सारणी 6 : हिमाचल प्रदेश मधील प्रगती.

	हिमाचल प्रदेश		भारत	
लिंग	2001	2011	2001	2011
स्त्रीया	67	76	54	65
पुरुष	85	89	75	82

दोन वेगवेगळ्या वर्षातील तुलना विकासाचे सुचक आहे, जे घडुन आलेले आहे. स्पष्टपणे लक्षात येते की, हिमाचल प्रदेशमध्ये संपुर्ण भारतापेक्षा शिक्षणात आणि शिक्षणाचा प्रसार करण्यात फार मोठा विकास झालेला आहे. जरी तेथे अजूनही मुला-मुलींमध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत साधारण मतभेद असला तरी, तेथे आज समानतेच्या बाबतीत काही प्रगती झालेली आहे.

SCERT TELANGANA

मुल्यांकन

मिश्रीत ध्येय असण्याकरीता विकास भाग पाडतो. ध्येय व त्यास प्राप्त करण्याचे मार्ग त्यात संघर्ष असु शकतात. कोणाचा विकास? याविषयी विचार करत असतांना असे संबोधन हे केलेच पाहीजे. कारण हा महत्वाचा प्रश्न आहे.

उत्पन्न व एकुण उत्पन्न जरी याचा नेहमी उपयोग केला जातो. तरी हा विकासाचा एकच दृष्टीकोण आहे. जेंव्हा एकुण उत्पन्न वाढते. तरी उत्पन्नाची विभागणी (विभाजन) असमान होऊ शकते.

मानव विकासाचा दर मोजतांना आरोग्य, शिक्षण, सामाजिक स्तर याचाही अंर्तभाव केला आहे. सरकारी योजनेअंतर्गत सर्वांसाठी शिक्षण, आरोग्य या सेवा उपलब्ध करुन देणे हा एकमेव मार्ग आहे. शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे समाजात लिंगभेद नसणे, समानता असणे ह्या गोष्टींमुळे विकासाची गती वाढते. सार्वजनिक सुविधांचा योग्य वापर केला जातो.

महत्वाचे शब्द

एकुण उत्पन्नाच, मानव विकास, लोक व्यवस्था, शिक्षण आणि आरोग्य सुचक लोकांच्या सुविधा

तुमच्या अभ्यासाचे पुनरावलोकण

1. वेगवेगळ्या देशांचे वर्गीकरण करण्याकरिता जागतिक बँक कोणत्या मुख्य मापदंडाचा उपयोग करतो? वरील मापदंडानावर काही बंधने आहे काय? ते सांगा?
2. नेहमी प्रत्येक सामाजिक विलक्षण बदलांमागे अनेक योगदान देणारे घटक असतात. एकही घटक नसतो, तुमच्यामते कोणते घटक आहेत? ज्याद्वारे हिमाचल प्रदेशामधील शिक्षणाच्या विकासास कारणीभूत ठरणारे घटक कोणते?
3. विकासाची नोंद करण्याकरीता जागतिक बँकेने उपयोग केलेल्या मापदंडापेक्षा वेगळी अशी कोणती पद्धत स.रा.वि.का (UNDP) यांने वापरली?
4. तुम्हाला असे वाटते का मानवी विकासायी नोंद करण्याकरिता पाठामध्ये दिलेल्या घटकापेक्षा वेगळी पद्धत आहे का? असे तुम्हाला वाटते का?
5. आपण माध्यम पद्धतीचा उपयोग करतो.त्याच्या उपयोगावर काही मर्यादा आहेत का? विकासाला संबंधीत असे स्वतःचे उदा. देऊन स्पष्ट करा?
6. उत्पन्नाच्या महत्वाविषयी कोणता पाठ तुम्ही घेवू शकता, जसे हिमाचल प्रदेशचे एकुण उत्पन्न पंजाबपेक्षा कमी असले तरी मानव विकासाच्या क्रमांमध्ये हि.प्र पुढे आहे.
7. सारणी-6 मध्ये दिलेल्या संख्येच्या आधारे खालील रिकाम्या जागा पुर्ण करा.

   1993 वर्षात हिमाचल प्रदेशात 6 वर्षाच्या वर असलेल्या प्रत्येक 100 मुलींपैकी, ____________मुली प्राथमिक कक्षेत शिकलेल्या होत्या. 2006 वर्षात संपुर्ण भारत

SCERT TELANGANA

देशात एकुण प्राथमिक वर्गात शिकणाऱ्या एकुण मुलांची संख्या 100 पैकी ____________ मुले होती.

8. हिमाचल प्रदेशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न किती? अधिक उत्पन्न असुन सुध्दा मुलांना शाळेत पाठविणे पालकांना सोयीस्कर आहे का? चर्चा करा. हिमाचल प्रदेशात शासकीय शाळा चालविण्याची आवश्यकता का आहे?

9. तुम्हाला असे का वाटते, पालक मुलाच्या तुलनेत मुलीच्या शिक्षणाला कमी प्राधान्य देतात? वर्गात चर्चा करा.

10. स्त्रीयांच्या घराबाहेर काम करण्यामध्ये व लिंगभेदामध्ये काय संबंध आहे?

11. शिक्षणाचा अधिकार, कलम 2009 (RTE) घोषना करते की, 6 ते 14 वर्षाच्या मुलांकडे मुफ्त शिक्षण घेण्याचा अधिकार आहे. सरकारला खात्री करावी लागते, शाळेसाठी आवश्यक इमारती, उच्च शिक्षण असलेल्या शिक्षकांची भर्ती आणि इतर आवश्यक सोयी कराव्या लागतात. यापाठात तुम्ही जे काही वाचतात आणि जे काही तुम्हाला माहीत आहे, त्याआधारे या महत्वाच्या कलमाबद्दल चर्चा करा. संवाद करा. अ). मुला बद्दल आ). मानव विकासा बद्दल.

प्रकल्प

1. उपजिविके संबंधी विविध साधने या चित्रात दाखविले आहे. विकासासाठी त्यांना स्थान, गृह,संबंधी चित्र दाखवुन त्यांची योग्य व्याख्या विश्लेषन करा.
2. तुमच्या भागात मुले आणि मुली कोणकोणत्या शाळेत शिकतात. त्यांच्या आईवडीलांनकडुन माहिति मिळवा व वर्गात चर्चा करा?

अ. क्र.	कुंटुंब प्रमुखाचे नाव	मुलगा/ मुलगी	शाळा (खाजगी/शास.)	शहरी/ ग्रामिण	या शाळेतच शिक्षण घेण्याची कारणे कोणती	
					आई वडीलांचे मत,अभिप्राय	मुलांचे मत अभिप्राय

SCERT TELANGANA

धडा 3

उत्पादन आणि रोजगार

India GDP growth slows to five year low at 5.8%, falls behind China.

भारताच्या (GDP) ची वाढ पाच वर्षापेक्षा मंद झाली-5.8%, चीनच्या मागे पडला.

शेती आणि उत्पादन श्रेत्रात कमी उत्पादन झाल्यामुळे, जानेवारी-मार्च 2018-19 मध्ये, भारताच्या आर्थिक वाढीचा दर 5.8% मंद झाला. मे 31 ला जाहिर केलेल्या अधिकृत डेटा सांगतो........ 2014-15 पासून एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाढ मंद झाली. मागील कमी 6.4% 2013-14 मध्ये झाली (द हिन्दू)

अशा पकारच्या बातम्या आपण वर्तमान पत्रात वाचन असतो. हे कशा विषयी बोलतात? कशासाठी एवढी निराशा दिसुन येते? तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने अशा पकारचे वर्तमान पत्र जमा करून त्यातील घटकावर चर्चा करा.

आर्थिक क्षेत्रातील घटक

लोक आपल्या उपजिवीकेसाठी वेगवेगळ्या प्रकारची कामे करतात. हे आपण आठव्याव नवव्या वर्गातील काही पाठामध्ये याची चर्चा केली आहे, ही कामे मुख्यत: तीन विभागात विभागणी केली जाते. 1. कृषी क्षेत्र व त्या क्षेत्राशी संबंधीत उद्योग. उदा. मासेमारी, दुग्ध व्यवसाय, कुकूटपालन, मेंढपाळ इ. 2. खनिज पदार्थांशी संबंधित उत्पादन उदा. लहान-मोठे कारखाने, यंत्रे, अवजारे 3. सेवा क्षेत्र - प्रत्यक्ष उत्पादन प्रक्रियेशी याचा संबंध नसतो. सेवा व सोयी उपलब्ध करुन देणारे हे क्षेत्र होय. उदा. बँका, बिमा, रेल्वे, शिक्षक, डॉक्टर इ.

यातील फरक पुन्हा एकदा आठवण करु या:

- खालील दर्शविलेल्या विविध वृत्ती कामे करणाऱ्यांना कृषी, व्यापार, सेवा विभागानुसार त्यांचे वर्गीकरण करा. वर्गीकरणाचे कारणे द्या:

व्यापार-वृत्ती	वर्गीकरण
कपडे शिवणारा (शिंपी)	
बुरड (टोपली विनणारा)	
फुले लावणारा	
दुध विकणारा	
माश्या धरणारा	
पुजारी-धर्म उपदेश करणारा	
पत्र वाटप करणारा	
आग डब्बी कारखाण्यात काम करणारा	
व्याजाने पैसे देणारा - सावकार	

SCERT TELANGANA

बागबाणीचा पाहणारा, माली	
भांडी बनविणारा	
मधु-मध धंदा करणारे	
ज्योतिष्य सांगणारे	
कॉल सेंटर कर्मचारी	

- खालील तक्ता भारतात 1972-73 मधिल व पुन्हा 2017-18, म्हणजे 43 वर्षा नंतर कोणत्या विभागात किती व्यक्ती काम करतात त्याची माहिती मिळते.

वर्ष	कृषी	कारखाने	सेवा
1972-73	74%	11%	15%
2017-18	44%	25%	31%

(i) वरील तक्त्यातुन तुम्हाला कोणता महत्वाचा बदल दिसुन येतो?

(ii) त्या अगोदर तुम्ही केलेल्या अभ्यासावरुन असा बदल घडुन येण्यास कोणती कारणे आहेत, चर्चा करा?

खालील चित्रे पहा व ती कोणकोणत्या विभागा संबंधी आहेत ते सांगा?

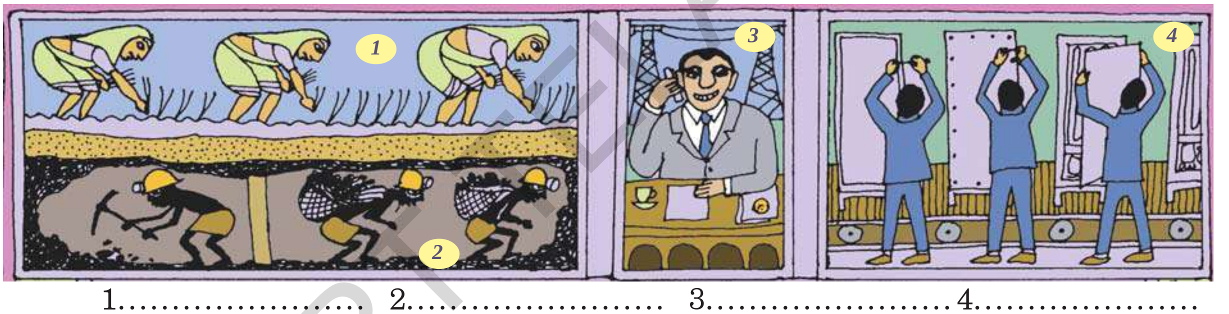

1...................... 2...................... 3......................4....................

एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न

दोन कुटुंब आहेत असे समजु या - एक "श्रीमंत" धनिक कुटुंब, दुसरे "गरीब" कुटुंब यात कुटुंबातील व्यक्ती वापरत असलेले कपडे, प्रवासासाठी कोणती साधने वापरतात, भोजन, राहण्याचे घर, त्याच्याकडे असणाऱ्या वस्तु, वैद्य चिकीत्सासाठी ते कशा प्रकारच्या दवाखाण्यात जातात, यावरुन आपण श्रीमंत आणि गरीब याचा अंदाजा लावु शकतो.तर मग या कुटुंबाचे उत्पन्न हेच सर्वात महत्वाचे ठरते. देशात उत्पान्नाचा हिसाब ठेवण्यासाठी वर्षाच्या दरम्यान देशात उत्पादीत झालेल्या अंतिम वस्तु, सेवा यांची एकुण किंमत असे घेऊ या. या किंमतीस उपयोगात येणारा तांत्रिक शब्द म्हणजेच एकुण राष्टीय उत्पन्न (GDP) असे म्हणतात.

खालील तक्त्यात दोन वेगवगेळ्या वर्षात: 1973-74 आणि 2013-2014. या वर्षात भारत देशाची एकुण उत्पन्न किंमत दर्शवीते. 37 वर्षाच्या काळात एकुण उत्पादन कशी वाढत गेली ते आपण पाहु या.

SCERT TELANGANA

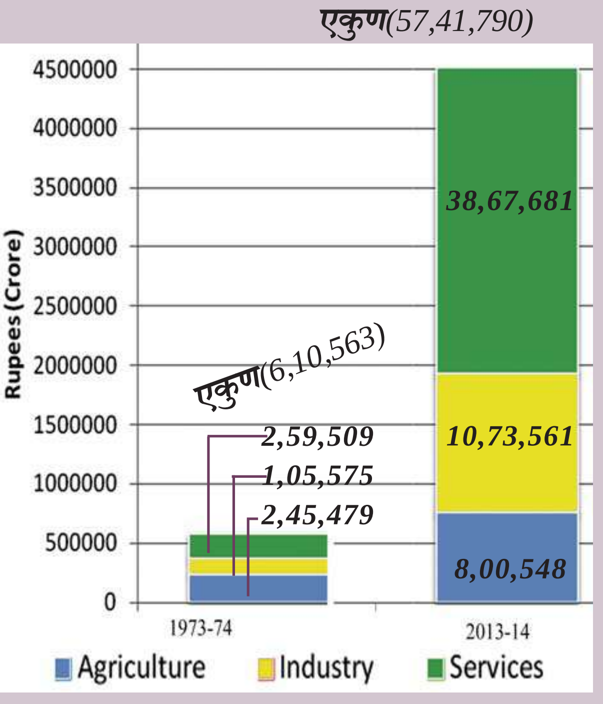

चित्र 1 : कृषी, कारखाने, सेवा विभागानुसार एकुण राष्ट्रीय उत्पत्ती (करोड मध्ये)

तक्ता पाहुन या प्रश्नांती उत्रे द्या:

- 1973-74 या वर्षात कोणकोणत्या विभागात जास्त उत्पत्ती झाली?
- 2013-2014 या वर्षात कोणकोणत्या विभागात जास्त उत्पत्ती झाली?
- गिकाम्या जागा भरा:

1973-74 आणि 2013-14 या काळात भारत देशात एकुण वस्तु, सेवाची उत्पत्ती सुमारे_________ एवढी झाली.

(The data for 2013-14 has been adjusted for prices, which means that both for 1973-74 and 2013-14 the GDP values can be compared. Both have been expressed in terms of prices existing in the same reference/ base year).

एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न(GDP)चा अंदाज कशा प्रकारे लावता येतो ?

तिन्ही क्षेत्रात आर्थिक कार्य करणारे लोक खुप मोठ्या प्रमाणात वस्तु व सेवा कामांची उत्पत्ती करतात. प्रत्येक विभागात किती लोकांना काम मिळत आहे, एकुण वस्तु किती, सेवा कामाचे उत्पादन होत आहे असे आपण समजुन घ्यायला पाहीजे.

कांही हजारो वस्तु, सेवा काम याचा अेंदाज लावणे आवश्यक आहे, असे तुम्हाला वाटु शकते. हे काम तेवढे कढिण नाही तर, कार, कॅम्पुटर, मोबाईल फोन, सेवा, टोपली विनकाम, भांडे बनवणे या सर्वाचा कसा हिसोब ठेवता येतो, या बद्दल तुम्हास आश्चर्य वाटेल, हे सर्व अर्थ नसल्या सारखे असते.

या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी अर्थतज्ञ असे सांगतात की, प्रत्यक्षात वस्तु न मोजता अंतिम वस्तुंचे सेवाचे मुल्य (किंमत) मोजा. उदा.10,000 किलो तांदळांचे धान्य 25 रुपये किलो विकले तर त्या धान्याची एकुण किंमत 2,50,000. रुपये. 5000 नारळे 10 रुपयास एक पमाणे विकल्यास 50,000. रुपये त्या नारळांची किंमत होईल. उत्पत्ती झालेली, विकल्या गेलेली प्रत्येक वस्तु व सेवेसी हिशेब लावण्याची आवश्कता आहे का? वस्तुंचा व सेवा एकुण किंमतीचा कसा अंदाज लावता येतो?

उदा.एक शेतकरी एका राईस मिलला पति किलो 25 रुपये या पमाणे तांदळांचे धान्य विकत असे समजु या. त्याने एकुण 100 किलो धान्य विकले. त्याने कोणतेही बी-बियाणे विकत घेतले नाहीत, असे समजु या. त्याने उत्पन्न केलेल्या एकुण तांदळाची किंमत 2500 राईस मिल (i) होटेलला 40 रुपये किलो प्रमाणे 80 किलो तांदुळ (ii) प्रति किलो 20रु. प्रमाणे भुसा 20किलो विकतो.राईस मिलने उत्पन्न केलेल्या एकुण वस्तुंची किंमत: (80 x 40) + (20 x 20) = Rs.

3600. ही किमंत होटेल मालक राईस मिलरला देत आसतो, व हॉटेल मालक भुश्याचा वापर चुलीसाठी स्वयंपाक करण्यासाठी करतो. तांदळापासुन इडली, दोसा बनवतो, पुर्ण इडली, दोसा विकल्यानंतर होटेल मालकास 5000 रु. मिळतात.

प्रत्येक टप्यानुसार पुर्ण वस्तुंची किंमत:

प्रथम टप्पा (राईस मिलरला शेतकरी साळ धान्य विकणे)	Rs. 2500
दुसरा टप्पा (होटेल मालकास भुस्सा व तांदुळ विकणे)	Rs. 3600
तिसरा टप्पा (इडली, दोसा विकणे)	Rs. 5000

- **चर्चा करा:** उत्पत्ती केलेल्या पुर्ण वस्तुंची किंमत माहीत करुन घेण्यासाठी या सर्वांचा संबंध एकमेकाशी असतो का?

या उदादरणात साळ धान्य, भुसा व तांदुळ या मुख्य वस्तु यास शेवटचा उपभोक्ता याचा वापर करत नाही पण, त्यापासुन इडली,दोसा तयार करण्यासाठी याचा वापर करतो. हॉटेल मालक तांदळापासुन इडली, दोसा तयार करुन विकतो, भूस्याचा वापर जळण म्हणून करतो, हॉटेल मालकाला यातुन 5000 रु. मिळाले. यात आपण शारीरीक श्रमाची किंमत लावली तर वस्तुचे अंतिम मुल्य आणखी वाढेल किंवा ते दुप्पट होईल. उत्पादीत वस्तुच्या किंमतीत या प्रक्रियेतील सर्व बाबींची किंमत मिसळवुन अंतिम मुल्य ठरते. प्रत्येक टप्पयावर उत्पादन कर्ता त्या वस्तु विकत घेतांना त्यात त्याची किंमत देऊन करतो. म्हणुन हॉटेल उत्पादकाने मिळवलेले 5000 हे उत्पन्न (अंतिम वस्तु) यात तांदळु, किंवी भूसा यांची किंमत देखील समाविष्ट असते. हॉटेल मालकानी तांदूळ, भूसा उत्पादीत केला नसुन, साळ विकत घेतांना 2500 रु, राइसमिलच्या मालकाने शेतकऱ्याकडुन ते विकत घेतले. त्यास हॉटेल मालकाने रु. 3600 विकत घेतले ज्यात त्याच्या शारीरीक श्रमाची किंमत मिसळलेली आहे. शेतकरी साळीचे म्हणजेच वस्तुचे उत्पादन करतो. तांदुळ, साळ यांची किंमत वेगळी करणे म्हणजे एकाच गोष्टीची अनेक वेळा मोजमाप करणे होय. साळी/तांदुळ/भूसा/इडली/दोसा

उत्पादीत अंतिम वस्तु म्हणजे जी पुन्हा उत्पादन प्रक्रियेसाठी विकली जाणार नाही. वरील उदाहरणात तांदुळ ही उत्पादीत वस्तु आहे. इडली-दोसा त्यांनी त्यांच्या कुटुंबासाठी केले असून ते विकले जात नाही.

- वरील उदा.साळ धान्य दुसऱ्या टप्यात आणि इडली,दोसा या अंतिम टप्पातील वस्तु. आपण नित्य जिवनात उपयोगी येणाऱ्या काही वस्तु खाली दाखवल्या आहेत.त्याच्या समोर त्या-त्या वस्तुंच्या मध्यदशा, उत्पादकता लिहा.

अंतिम उत्पादकता	मध्यदशा उत्पादकता
वही	
कार	
कम्प्युटर	

SCERT TELANGANA

याच गोष्टीचा दुसऱ्या बाजूने विचार केला तर असे लक्षात येते की, प्रत्येक टप्प्यावर वस्तुचे निर्माण होतांना थोडी थोडी किमत त्यात मिसळले जाते. उत्पादन कर्त्यांने वस्तुचे मुल्य मिसळतांना त्यात शारीरीक श्रमाची किंमत मिसळलेली असते ते कशी खालील उदा. द्वारे बघता येईल.

<u>पथम टप्पा</u> - (राईस मिलरला शेतकरी साल धान्य विकणे) = रु.2500 तुन खरेदी केलेली उत्पादक किंमत 0 (शुन्य) रु. काढुन टाकल्यास आलेली किंमत 2500 रु.
<u>दुसरा टप्पा</u> - (होटेल मालक भुस्सा व तांदुळ विकणे) = 3600 रु.तुन खरेदी केलेली उत्पादक किंमत 2500 रु. वजा केल्यास, आलेली किंमत 1100 रु.
<u>तिसरा टप्पा</u> - (इडली, दोसा विकणे) = 5000 रु.तुन खरेदी केलेली किंमत 3600 रु. काढल्यास आलेली किंमत 1400 रु.

डॉक्टर, शिक्षक, वकील, बॅक, आय.टी.क्षेत्र इत्यादी सेवा प्रदान करतात, परंतु त्यांच्या कडून कोणत्याही निश्चित अशा वस्तुंचे उत्पादन होत नाही, तर त्यांच्या सेवाना (GDP) मध्ये कसे समाविष्ट करणार ? म्हणून, सेवा संबंधी, सेवा क्षेत्रातील घटकांची मिळकता उत्पन्न (GDP) मध्ये मिळविली जाते.

प्रत्येक टप्यात जोडल्या गेलेली अतिरिक्त किंमत फक्त घेणे अशी एक पद्धत यास वस्तुंची विकी किंमतीत त्या अगोदर दुसरा व्यक्ती उत्पत्ती केल्या गेलेली भौतिक उत्पादक किंमतीस वजा करावे लागते. वरिल उदा.द्वारे उत्पत्ती दाराने जोडलेली अतिरिक्त किंमत किती ते माहित करु या.

प्रत्येक टप्यात आलेली किंमत = 2500+1100+1400 = 5000

यावरुन असे लक्षात येते की, प्रत्येक टप्प्यावर वस्तुची किंमत वाढत जाऊन अंतिम टप्प्यावरील किंमत निर्धारीत होते, विशिष्ट वर्षात उत्पादीत वस्तुची अंतिम किंमत व एकुण उत्पादीत वस्तु यांची एकुण बेरिज यावरुन (GDP) एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न ठरते. अशाप्रकारे एका वर्षात एकुण उत्पादीत वस्तु व सेवा यांच्या किंमतीची बेरिज केली असता (GDP) म्हणजेच एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न मिळते.

2013-14 या वर्षातील (GDP) बघितले असता, तुमच्या लक्षात आले असेल की, ही आकडेवारी एप्रिल 2013 ते मार्च 2014 पर्यंत दिली आहे. यालाच आर्थिक वर्ष असे म्हणतात.

एकुण उत्पन्नात एका वर्षातील (GDP) मोजतांना उत्पादीत केलेल्या वस्तु अधिक सेवा यांची बाजार भावानुसार एकुण किंमत (GDP) मध्ये समाविष्ट असते. परंतु एका वर्षात उत्पादीत झालेल्या सर्वच वस्तु बाजारात विक्रिसाठी येत नाही. यांची किंमत कशी काढणार ? केवळ वस्तुच नव्हे तर. घरात आई स्वयंपाक करते, मुलांचे संगोपण करते, बाग-काम करणे इ. कामांना ऐहिक मुल्य (Monitary Value) वस्तुच्या किंमतीत गृहीत धरलेली नसते किंवा एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नात

- खालील तक्त्यात एकुण राष्टीय उत्पत्तीची किंमत दिल्या गेली आहे. 2010-2011 या वर्षात केलेल्या हिशोबानुसार एकुण राष्टीय उत्पत्ती वृद्धी रेट यास इतर वर्षाशी तुलना करा.

वर्ष	GDP (रु.करोड)मध्ये	गत वर्षापेक्षा एकुण GDP वृद्धी	= उत्पत्ती वृदधी रेट
2009-10	45,16,000	-	-
2010-11	49,37,000	[(49,37,000 – 45,16,000)/ 45,16,000] *100	= 9.32 %
2011-12	52,48,000		
2012-13	55,05,000		

SCERT TELANGANA

याचा समावेश केला जात नाही. पण अर्थ व्यवस्थेत याबाबी अतिशय महत्वाच्या आहे. भारतात किंवा जगात आजही स्त्रीया कुठलेही मुल्य किंवा मानधन न घेता काम करतात. त्याची मोजदार (GDP) मध्ये होत नाही.

विभागातील प्रमुखता बदल-उत्पत्ती केलेल्या वस्तु, सेवा किंमत-लोकांना काम

प्रत्येक वर्षी वस्तुंची, सेवा उत्पत्ती विकास होत असल्यामुळे एकुण राष्टीय उत्पादनात (GDP) कशी वाढ होते? ते आपणास माहीत आहे, हा विकास कसा झाला? त्यामुळे एकुण राष्टीय उत्पादनात जास्त वृद्धी दिसुन येते. हे माहित करुन घेणे, महत्वाचे आहे. सध्या झपाट्याने विविध देशात विकास दिसुन येतो, त्यात प्रामुख्याने व्यवसाय आहे, त्या संबंधीत विविध विभागे त्यांची एकुण राष्टीय उत्पत्ती वाढवण्याचा सतत प्रयत्न करतात.

पिकांची बदल करुन पिके घेतलेल्या व्यवसाय क्षेत्रात झपाट्याने वृद्धी होत आहे, आपण केलेल्या अपेक्षा जास्त पिके उत्पन्न केल्या आहे. आवश्यक तेवढा आहार शेतकरी उत्पत्ती केल्या मुळेच लोक इतर कामे करतात. शेती व्यवसाय काम करणारे ते , व्यापार करतात, खरेदी विकीत बराच भाव झाल्यामुळे वस्तुंना, सेवा यांना फारच डिमांड आहे. एवढेच नाही तर, पालक पशासनात, सैन्यात बरेच लोक भर्ती झाले. तर या दशेत एकंदरित उत्पत्ती झालेल्या वस्तुत जास्तीत जास्त व्यवसाय व त्या संबंधीत विभागे आहेत, बऱ्याच लोकांना या क्षेत्रात काम मिळत असते.

या अगोदरच्या वर्गात औद्योगिक क्रांतीविषयी तुम्ही अभ्यास केला आहात, त्यांची पुन्हा एकदा आठवण करा. नवीन उत्पत्तीच्या पद्धती आल्यामुळे कारखाने निर्माण व त्याचा विकास झाला व त्यापुर्वी शेतात, व्यावसायिक क्षेत्रात काम करणारे आता जास्तीत जास्त काम करीत आहे. व लोक जास्त वस्तुंचा उपयोग करीत आहेत. कारखान्यात कमी भावात जास्त प्रमाणात वस्तुंची उत्पत्ती होत असल्यामुळे हे पुर्ण जगातील बाजारपेठेत पसरले. या देशात एकुण उत्पत्ती करावयाच्या वस्तु, सेवेच्या दृष्टीने व प्राप्त झालेल्या कामाच्या दृष्टीने कारखान्याचे मदत्व वाढले. अश्याप्रकारे काळमानाप्रमाणे परिस्थीतीत बदल झाला. म्हणजे विविध विभागाच्या प्रमुखतेत बदल झाला व कारखाने औद्योंगिक विभाग महत्वाचा ठरला व उत्पत्ती आणि कामाच्या दृष्टीने व्यवसाय क्षेत्राचा विभाग मागे पडला.

गेल्या 50 वर्षात प्रगती झालेल्या देशात कारखाने विभागापासुन सेवा विभागाचे महत्व वाढत आहे, एकुण उत्पत्तीत सेवा विभागास मुख्य स्थान आहे. मजदुर काम करणारे पण आता नौकऱ्या करीत आहेत. उत्पादक कार्यकलापालेत जास्त प्रमाणात आता वस्तुंची उत्पत्ती नाही तर नौकऱ्या मिळवीणे हे आहे. पुर्ण प्रगतीशील देशात सध्या हीत परिस्थीती दिसुन येते. तर भारत देशात पण असेच घडुन येते का या वेगळे आहे?

ग्राफ (2) मधील चार्ट पाहा. 1973-74 ते 2013-2014. या आर्थिक वर्षात एकुण राष्टीय उत्पत्तीत विविध विभागाचा वाटा ही माहिती देत असतो. या अगोदरच्या तक्त्यात असणारे आकडेच त्या चित्रात टक्केवारीत आहेत. एकुण वृद्धी त्या वर्षातील एकुण राष्टीय उत्पत्ती सुचवते. व्यवसाय, कारखाने, सेवा नोकऱ्या या तिन विभागाची उत्पत्ती एकत्र केली तर एकुण राष्टीय उत्पत्ती येते. सेवा नोकऱ्या मध्ये पुन्हा तिन पकार आहेत. ते असे.

SCERT TELANGANA

सेवा नोकऱ्यातील पकार	
सार्वजनिक, सामाजिक, व्यक्तिगत नोकऱ्या	शासकिय पशासन, देश रक्षण, विद्या, वैद्यकिय, पशु-वैद्य, पसार केंद, गंथालय, पुरातन वस्तु रिकार्ड, संगहालय(म्युझियम) व इतर सांस्कृतिक कार्यकम
आर्थिक, विमा, स्थिर संपत्ती (रियल इस्टेट) सेवा	बँक, पोस्ट ऑफीस, बचत खाते,अर्थ 4 कंपनी, जिवन विमा महामंडळ, साधारण विमा संस्था, इमारती विकी कंपनी, स्थलाची सेवा इत्यादी.
व्यापार, होटेल, वाहतूक साधने, प्रसार माध्यम	

- **अभ्यासः** व्यापार, होटेल, रवाना, आकाशवाणी पसारा संबंधीत काही उदाहरणे द्या?

ग्राफ 2 एकुण राष्टीय उत्पन्नात विविध विभागाचा वाटा

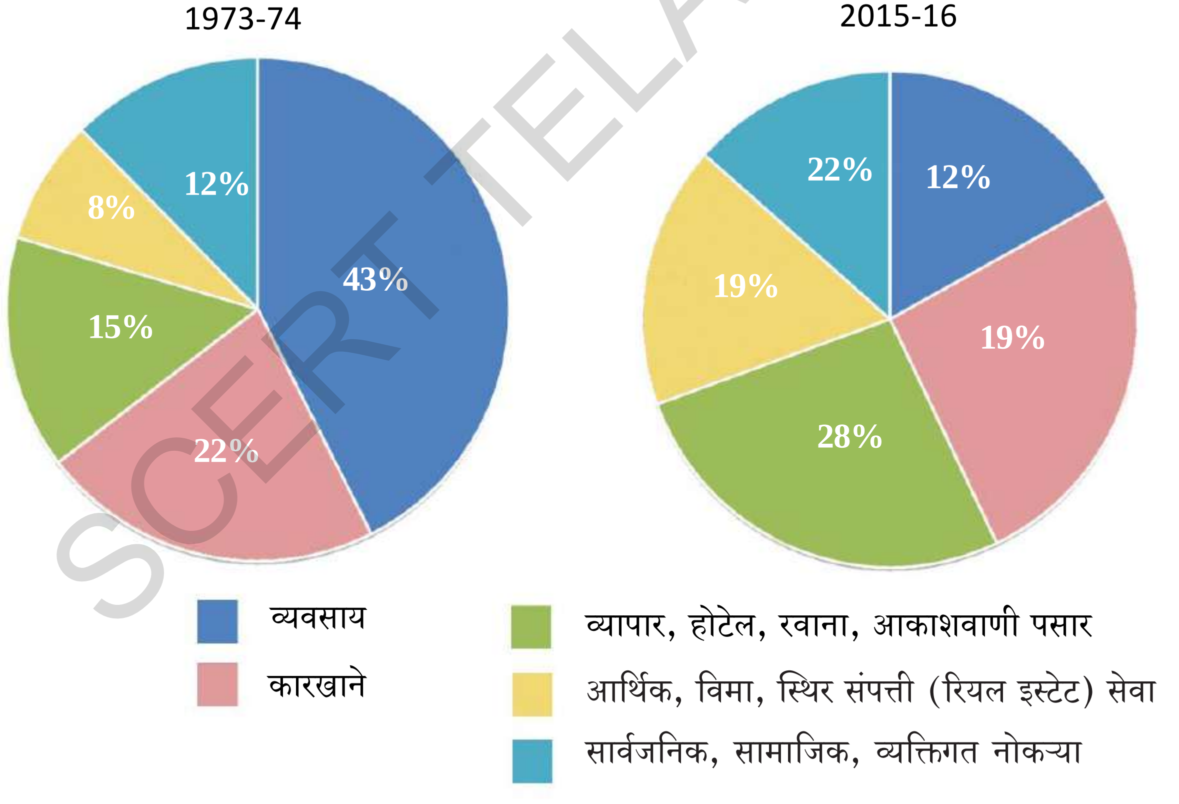

37 वर्षाच्या काळात व्यवसाय क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात घट आली. एकुण राष्ट्रीय उत्पत्तीत कारखाने क्षेत्रातील उत्पन्नाचा वाटा वाढला व या वेगळे असे म्हणजे सेवा क्षेत्रात दोन्ही विभागात जास्तीत जास्त प्रमाणात वृद्धी झाली.

SCERT TELANGANA

भारत देशातील नौकरी-व्यवसाय क्षेत्रातील कामाची स्थिती

एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नाचे स्वरुप त्या देशातील एकुण नौकरी व्यवसाय, काम करणारे लोक व (GDP) याचा फार जवळचा संबंध आहे, प्रत्येक देशातील लोकसंख्येत वाढ होते आहे. लोकसंख्येच्या वाढी बरोबर देशातील लोकांना काम मिळणे ही आवश्यक आहे. हे काम मिळवून देणे किंवा कामाची संधी उपलब्ध करुन दिली पाहिजे लोकांना नौकरी व्यवसाय किंवा उत्पन्नाचे साधन असल्या शिवाय ते आपल्या मुलभूत गरजा कशा पुर्ण करतील?

2011च्या जनगणनेनुसार 1210 मिलीयन जनसंख्येपैकी 460 मिलीयन लोक नोकऱ्या करित आहेत. म्हणजे उत्पन्नाच्या कार्यात लोक सहभागी आहेत. तक्ता 1 हा भारतातील विविध विभागात काम करित असणाऱ्याची संख्या दर्शविते.

तक्ता: 1 भारतातील कामगारांची माहिती, 2017-2018 (%)

विभाग	निवास स्थळ		लिंग		एकुण कामगार
	गामिण	शहरी	पुरुष	स्त्री	
शेती व्यवसाय	59.8	6.6	40.7	57.2	44.6
औद्योगिक व्यवसाय	20.4	34.3	26.7	17.7	24.4
सेवा व्यवसाय	19.8	59.1	32.8	25.2	31.0

भारत देशात झालेल्या बदला बद्दल सांगण्यासारखे एक असे आहे, एकुण राष्टीय उत्पत्तील विविध विभागातील वाट्यात जेवढा बदल आला तेवढा काम मिळण्यात बदल आला नाही. 1973-1974, 2015-2016 काळात क्षेत्रात कामाचा वाटा गाफ-3 मध्ये दाखविला गेला आहे, आता पण व्यवसाय हेच मुख्य काम मिळण्याचे विभाग आहे. तर मग व्यवसाय क्षेत्रात काम मिळण्याचा वाटा का कमि झाला नाही? कारखाने औद्योगिक क्षेत्रात हवे तेवढ्या नोकऱ्या न मिळणे हेच मुख्य याचे कारण आहे, या काळात कारखान्याची उत्पत्ती 10 % ने वाढली. पण कारखान्या मिळण्याचे काम फक्त 3 टक्के वाढले. नोकऱ्या क्षेत्रात उत्पत्ती 14 टक्के वाढली पण काम मात्र 5 टक्के वाढले.या पभावामुळे देशातील कामगारातील अर्ध्यापेक्षा जास्त लोक व्यवसाय विभागात काही पमाणात काम करुन ते फक्त एक सहा (1/6) उत्पत्ती करीताच उपयोगी पडतात. या व्यतिरिक्त एकुण राष्टीय 75 टक्के वाटा असणारे कारखानदार नोकऱ्या विभागातील पुर्ण कामगारापैकी फक्त अर्ध्या लोकांनाच मिळत आहेत.

व्यवसाय क्षेत्रात असणारे कामगार हे जेवढी उत्पत्ती करावी तेवढी केल्या जात नाही असे समजावे का?

यावरुन व्यवसाय क्षेत्रात आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोक हे स्पष्ट होते. व्यवसाय क्षत्रातुन काही लोक निघुन गेले तरी त्याचा पभाव उत्पत्तीवर पडत नाही. आणखी एक असे ते म्हणजे व्यवसाय विभागात कामगार हे तात्कालीक कामच करणारे आहेत.

तक्ता-1 चा लक्ष देवुन अभ्यास करा व खालील पश्नाचीं उत्तरे द्या:

- शेती व्यवसाय क्षेत्रातील जास्तीत जास्त कामगार लोक _________.मध्ये राहतात.
- जास्त लोक________काम करणारे व्यवसाय क्षेत्रात काम मिळवित आहेत.
- 90% पेक्षा जास्त शहरी कामगार हे _________आणि_______ विभागात काम मिळवित आहेत.
- स्त्री-पुरुष पमाणाची तुलना केली तर स्त्री _________ विभागात फक्त काही पमाणात काम मिळवत आहेत.

SCERT TELANGANA

उदा.गायत्री या लहान शेतकरी विषयी पाहु या. तिला 5 एक्कर पावसावर आधारीत शेती आहे. ती ज्वारी व तुर यासारखे पिके घेत असते, कुटुंबातील पाच व्यक्ती वर्षभर त्यातच काम करित असतात. कारण? त्यांना इतर दुसरे काम नाही. त्यांनी कामे वाटुन घेतात, पत्येकजण कोणते तरी एक काम करित असतो, पण कुणालाही पुर्णपणे काम नाही. तात्कालीक काम म्हणजे हेच होय.सर्वजण काम केल्यासारखे असते, पण कुणालाही आपल्या सामर्थ्यानुसार पुर्ण काम मिळत नाही. काम नसल्यामुळे ते बेकार मोकळे दिसतात. पण अशा पकारची तात्कालीक काम कुणालाही दिसुन येत नाही, त्यामुळे अर्धवेळ बेकारी असे म्हणतात.

समजा एक जमिनदार या कुटुंबातील एका दोघांना आपल्या शेतात-शेत कामासाठी कामावर ठेवुन घेतले असे समजु या.त्यामुळे गायत्रीच्या कुटुंबास मजदुरीच्या रुपात अतिरिक्त उत्पन्न येते. त्यांना असणाऱ्या कमी जमिनीत पाच-सहाजण काम करण्याची आवश्यकता नाही. त्यामुळे दोघेजण दुसऱ्या कामास गेल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नावर त्याचा पभाव पडत नाही. वरील उदा.नात दोघेजण कारखान्यात पण काम करण्यासाठी कदाचीत गेले असतील, या द्वारे पण व्यवसाय उत्पन्नात घट न पडता गायत्री कुटुंब अतिरिक्त उत्पन्न मिळवु शकते.

भारत देशात गायत्रीसारखे लहान शेतकरी लाखोमध्ये आहेत, याचा अर्थ असा की, व्यवसाय विभागातुन बरेच लोक निघुन जाऊन इतर विभागात काम केले तरी त्यांचे व्यवसायाचे उत्पन्न घटत नाही. व इतर काम करण्याद्वारे कुटुंबातील उत्पन्नात वाढ होते.

या प्रकारचे तात्कालीक काम इतर विभागात पण असु शकते. उदा. शहरी भागात रोज मजदुरी साठी फिरणारे कामगार लोक हजारोंमध्ये आहेत. ते रंग देणे, पाण्याच्या पाईपाचे काम, इतर दुरुस्ती करण्याचे कामे करतात. यामध्ये बऱ्याच लोकांना रोज काम मिळत नाही, त्याच पमाणे काम सेवा विभागात बाजारात ठकल बंडीवर भाजीपाला विकणाऱ्यास आपण पाहतो. हे दिवसभर कष्ट करुन जे प्राप्त करतात ते फार कमि असते पण यापेक्षा दुसरा चांगला मार्ग कोणता नाही, म्हणुन ते हे काम करतात.

ग्राफ 3 : तिन विभागातील कामाचा वाटा

SCERT TELANGANA

ग्राफ 4 : तिन विभागातील एकुण राष्टीय उत्पत्ती GDP वाटा

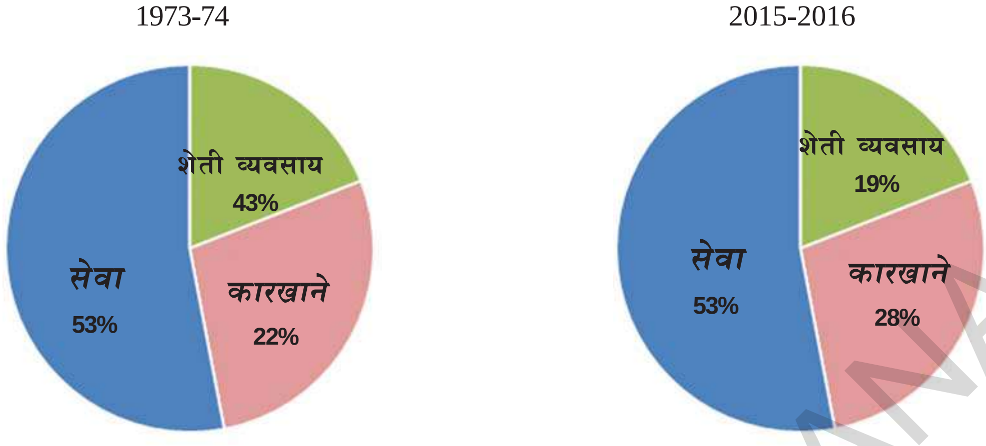

- तक्ता पाहुन भारतातील कामगारांचे वाटप- खालील टेबल पुर्ण करा.

विभाग	रोजगार (%)		एकुण राष्टीय उत्पत्ती (%)	
	1973-74	2015-16	1973-74	2015-16
शेती व्यवसाय				
कारखाने				
सेवा				

SCERT TELANGANA

सेवा नौकऱ्या क्षेत्रात विकास झाला नाही तरी त्या क्षेत्रात कामकाजात समान पमाणात विकास होत नाही. भारत देशात सेवा विभागात अनेक पकारच्या व्यक्ती काम मिळवत आहेत. एकीकडे जास्त शिक्षण घेतलेले सुशिक्षित व पात्रता असणाऱ्या व्यक्तींना काही लोकांना नौकऱ्या मिळत आहेत. तर दुसरीकडे लहान-लहान दुकाने चालवणारे, दुरुस्ती करणारे, रवान, सेवा जगत असतात. तरी पण इतर मार्ग नसल्यामुळे या कामात ते राहतात. म्हणजे सेवा - नौकरी विभागात फक्त एका बाजुनेच पाधान्य वाढत जाते,

भारत देशातील संघटीत, असंघटीत कामगार विभाग

भारत देशात एकुण राष्टीय उत्पतीत वेगवेगळे विभाग कसे मदत करतात, या तिन विभागात कशाची प्रमुखता किती आहे हे आपण पाहिलेत. उत्पत्ती व कामात घडुन येत असलेल्या बदलास विश्लेषण करण्यासाठी हे उपयोगी पडते.

आपल्या देशात नौकऱ्याच्या पद्धतीत म्हणावे तेवढा बदलाव घडुन येत नाही, यात नौकऱ्या कामा संबंधीत पजताळुन पाहण्यासाठी आणखी एक वर्गीकरण पद्धत पाहु या. खाली चर्चा केलेल्या वर्गीकरण व कामासंबंधीत परिस्थितींना व समस्यांना स्पष्ट प्रकट करीत असते.

नरसिम्हा

नरसिम्हा हा शासकीय कार्यालयात काम करीत असतो. त्याच्या कामाचा वेळ सकाळी 9.30 पासुन संध्याकाळी 5.30 पर्यंत असतो. घरापासुन पाच कि.मी दुर असणारे त्याच्या कार्यालयास तो मोटारसायकल वर जातो. पत्येक महिन्यात शेवटी त्याला नियमीत पणे पगार मिळतो, व तो करळ त्याच्या बँक खात्यात जमा होतो. पगारा व्यतीरिक्त शासकिय नियमापमाणे त्यास कर्मचारी भविष्य निधी मिळत असते. वैद्यकिय व इतर भत्ता सुद्धा मिळतो. नरसिम्हा रविवारच्या दिवशी कार्यालयास जात नाही, ही त्यास पगारी सहीत मिळणारी सुट्टीय तो कामावर नियुक्त झाल्या वेळी कामाच्या अटी व नियमासहीत त्यास नियामक पत्र देण्यात आले.

राजेश्वरी

राजेश्वरी घर बांधण्याचे काम करीत असते, व ती सकाळी 7 वाजता कामास जाते व रात्री 7 वाजता वापस येते. 8 ते 10 कि.मी. दुर असणारा तिचा कामाचा पदेश. त्यासाठी ती दररोज बसने पवास करते व वापस येते. घर बांधकाम करणाऱ्या कामगारांना दुपारी 1 ते 2 भोजन विश्रांती असते. तिला महिन्यातुन 10 ते 12 दिवस फक्त काम मिळते. व काम नसलेल्या दिवशी तिला मजुरी मिळत नाही, व रोज तिला मजुरी 150 रु. मिळतात. सर्वसाधारण पणे तिला संध्याकाळी मजुरीते पैसे मिळतात. एका ठिकाणी 3-4 दिवस काम केले तर काम संपल्या नंतर तिला पुर्ण मजुरी मिळते. फेब्रुवारी ते जुन महिन्यात जास्त काम मिळते.व जुलै पासुन जानेवारीपर्यंत काम तेवढ्या पमाणात मिळत नाही. व राजेश्वरी स्वयं सहायक गटात आवश्यक असते, कामाच्या वेळी अचानक मोठा अपघात झाला तर किंवा मृत्यु पावली तर शासन काही पमाणात नष्ट निवारण देते. पण लहान-लहान अपघातांना कोणताही नष्ट निवारण मिळत नाही. एका मेस्त्रीच्या खाली काम करणाऱ्या गटात ती सदस्य व पत्येक मेस्त्रच्या खाली 6 ते 10 लोक काम करतात.

संघटीत व असंघटीत विभागात काम करणाऱ्यांच्या मध्ये राजेश्वरी व नरसिम्हा आहेत. तर त्यांच्या कामात कशा पकारचा फरक तुम्हास दिसुन आला? संघटीत व असंघटीत विभागामधील फरक ओळखल्यामुळे देशात अधिक टक्के कामगारांची काम करण्याची परिस्थीती व पगार कसा आहे. हे आपणास कळुन येते. 92 टक्के कामगार असंघटीत विभागात काम करतात. तर केवळ 8 टक्के लोक फक्त संघटीत विभागात काम करित आहेत.

कामाच्या अटी व खात्रीने काम मिळणाऱ्या प्रदेशात किंवा व्यापारांना संघटीत विभाग असे ओळखतात. याची माहिती शासना जवळ नमोद केलेली असते. त्याकरीता कामगाराचे फायदे किमान पगार कायदा दुकाने व संस्था कायदे इत्यादीत असणाऱ्या शासकिय नियम व अटी या लागु होत असतात. कांही क्रमवद्ध ,प्रक्रिया ची पद्धत असल्यामुळे पण यांना संघटीत विभाग असे म्हणतात. संघटीत विभागात कामगारांना त्याच्या नौकरीचे संरक्षण असते. ते दररोज ठराविक वेळे पर्यंतच काम करायचे असते व त्यापेक्षा जास्त काम करुन घेतल्या गेले तर मालकास अतिरिक्त पगार द्यावा लागतो. एवढेच नव्हे तर पगारीसहीत सुट्टया व सुट्यामध्ये पगार, भविष्य निधी इत्यादीसारख्या सवलती त्यांना वैद्यकिय सवलत पण द्यावी कायद्याप्रमाणे मालकाने रक्षणासहीत कामाचे व पिण्याचे पाण्याच्या सोय उपलब्ध करुन द्यावी. शासन कंपण्या व मोठ्या संस्थेत काम करणारे सर्व कामगार संघटीत विभागात काम करीत असतात.

असंघटीत विभागात छोट्या-छोट्या संस्था कुठे-कुठ असतात. अशा सर्व साधारणपणे शासनात असत नाहीत. नियम, अटी असतात, पण त्या अंमलात येत नाही, व अंमल करावे असे म्हणणारे पाहणारे असत नाहीत. कामगारांना पगार कमि व रक्षण ही नसते. जास्त कामास जास्त पगार, ऐच्छिक सुटी, सुट्या व आरोग्यविषयी समस्या असल्यावेळी त्यांना सुट्या पण मिळत नाहीत. कोणत्याही कारणाबद्दल कामगारांना कामापासुन वंचित करता येते, काम कमी असल्यास त्या काळात काही लोकांना कामावरुन कमी करता येते. दिवसोंदिवस बाजारात होत असलेल्या बदल परिस्थीती , काम पाप्त करुन देणाऱ्यावर त्यांच्या मानसिक स्थितीवर बऱ्याच पमाणात आधारीत असते.

वरील माहिती एवढीच नाहि तर सेवा विभागात स्वंयं काम मिळवणाऱ्यांची संख्या जास्त पमाणात आहे. कामगारात 50 टक्के स्वंयं काम मिळवणारेच आहेत. बाजारात वस्तु विकत, लहान-लहान दुरुस्तीचे काम करुन व हेच लोक लहान-लहान वस्तु रस्त्यावर विकतांना असलेले दिसुन येतात. त्याच पमाणे शेतकरी सुद्धा स्वंयं काम मिळवतात. व आवश्यक त्यावेळी मजुरांना बोलवतात. संघटीत विभागातील नौकऱ्यांची मागणी सर्वजण करित असतात. पण या विभागात काम व नौकऱ्यांची संख्या फारच कमी मंद पमाणात असते. व त्यामुळेच जास्तीत जास्त कामगारांना कमी पगारीवर असंघटीत नौकऱ्या केल्या शिवाय इतर मार्ग नाही व नेहमी या कामगारांवर अन्याय होत असतो. त्यांना योग्य तो पगार मिळत नाही, याची कमई फारच कमी असते, ती पण नियमीत नसते. संघटीत विभागाच्या कामगारांच्या नौकऱ्या गेलेल्या आपण पाहात आहोत, व त्याच्या प्रभावामुळे त्यांना पण कमी पगारीवर असंघटीत विभागात काम करावे लागते. म्हणजे जास्त कामाच्या गरजे सोबत असंघटीत विभागात कामगारांना रक्षण व मदत आवश्यक आहे.

रक्षण आवश्यक असणारे असंघटीत कामगार कोण? गामीण भागातील हे जमिन नसणारे व्यवसाय मजुरदार, छोटे शेतकरी, वस्त्र विनकाम करणारे, सुतार, लोहार, शिंपी यासारखे हे हस्त उद्योग करणारे आहेत. भारतात 80 टक्के लोक अल्प जमिन, लहान शेतकरी या गटात मोडतात. अशा पकारच्या शेतकऱ्यांचा वेळेवर बी-बियाणे, व्यवसाय परिकरणे, कर्ज सवलत, मालाची साठवणीची सोय,विकी केंद इत्यादी द्वारे मदत करावी. व्यवसाय मजुरदारांना किमान वेतन व काम मिळावे.

शहरी भागात लहान-लहान कारखाने, इमारती निर्माण, व्यापार, दळण-वळण वाहतूकसारखा भागात रोजवारी मजुरी व बाजारात विकी करणारे, गल्लीत कागदे वेचणारे, कपडे शिवणारे, इत्यादी कामगार लोक संघटीत कामगार लोक आहेत.

SCERT TELANGANA

कच्चा माल खरेदीसाठी आणि उत्पन्न केलेला माल विकण्यासाठी लहान-लहान कारखानदारांना सुद्धा शासनाची मदत आवश्यक आहे. शहरी व ग्रामीण भागातील रोजवारी मजुरदारांना रक्षण असावे.

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गाय जातीतील जास्त पमाणात लोक असंघटीत विभागात आहेत. या जातीत येणाऱ्या स्त्रीयांची परिस्थीती आणखी जास्त विकट असते. काम वेळेवर नाही मिळणे, व कमी पगार मिळणे, एकढेच नाहीतर हे कामगार सामाजिक भेदभावांशी पण ते शिकार होतात. त्या करिता सामाजिक विकासासाठी असंघटीत कामगारांना रक्षण व मदत आवश्यक आहे.

या विभागातील वस्तुंची, सेवा व काम यांचा पडताळा करुन पाहु या. असंघटीत विभाग पण उत्पत्तीस मदत करते, 2004-05 वर्षाच्या काळाच एकुण कामगारात 92% लोक असंघटीत विभागात होते, तर एकुण उत्पत्तीस त्यांचा अर्धा सहभाग होता. म्हणजे याचा अर्थ केवळ 8% कामगार हे रक्षण पाप्त नौकऱ्यावर असुन पुर्ण वस्तुत, नौकऱ्यात 50% ते मदत करतात. अश्या पकारच्या कंपान्यांची उत्पत्तीत व नौकऱ्यांना चांगली मागणी आहे. पण फारच कमी लोकांना चांगला पगार असणाऱ्या नौकऱ्या मिळत आहेत. यामुळे समाजात तिव आर्थिक असमानता वाढण्याची परिस्थीती येते. इतर लोक कमी पगारीवर रक्षण नसणारे नौकऱ्या करित आहेत. किंवा स्वंयं काम करीत आहेत. किंवा बेकार रहात आहेत.

तक्ता 2 संघटीत व असंघटीत विभागातील पात्र

विभाग	वाटा (एकुण % वारी)	
	रोजगार (काम)	एकुण राष्टीय उत्पत्ती
संघटीत	8	50
असंघटीत	92	50
Total	100	100

कामाची संधी प्राप्त होण्यासाठी परिस्थीत विकास कला घडुन येईल?

वरील उल्लेखात पुष्कळ लोक कारखान्यात व नौकऱ्यात, चांगल्या नौकऱ्या मिळवण्याची आवश्यतका हावी. पण असे झाले नाही. कारखान्यात नौकऱ्यात उत्पत्तीत वाढ झाली पण त्यानुसार काम मिळवण्यात वाढ झाली नाही. जास्तीत जास्त लोक असंघटीत विभागात काम न मिळाल्यामुळे आहेत. उत्पत्तीत वाढ झाल्यामुळे कामगारात 8% फक्त याचा लाभ घेत आहेत. तर मग सर्व लोकांना काम कशा पकारे मिळेल? काही मार्ग पाहु या.

पाच एक्कर कोरडवाहु जमिन असणाऱ्या गायत्रीचे उदा.घेऊ या. शासन करित असलेल्या सवलती खर्चा द्वारे किंवा बँक कर्जाद्वारे गायत्री ही जलसिंचनाद्वारे आपल्या शेतीस दुसरे पिक गव्हाचे घेऊ शकते. व 2.5 एक्कर जमिनीत ती गव्हाच्या पिकात (बी लावणे, पाणी देणे, खत घालणे, निरंगे या पकारचे कामे करिते) दुसऱ्या दोन व्यक्तींना पण 50 दिवस काम मिळुन देते.

SCERT TELANGANA

एक लहानशे धरण बांधुन अशा पकारच्या अनेक शेतकऱ्यांना पिका करिता पाण्याची सोय करुन ते कालव्याद्वारे पोहचवुया असे समजु या. द्वारे व्यवासाय क्षेत्रात काम मिळते, व तात्कालीन काम हे काही पमाणात कमि करता येते.

गायत्री आता इतर शेतकऱ्यांपेक्षा जास्त पिके घेते असे समजु या. ते पिक काही पमाणात बाजारात विकावे लागते, त्या करता जवळच्या शहरापर्यंत उत्पन्न केलेला माल घेऊन जाण्यासाठी वाहतुकिची सोय असावी लागते. धान्याची साठवण करण्यासाठी, जर शासनाने वाहतुकीवर थोडा खर्च केला किंवा लहान-करणाऱ्या इतर शेतकऱ्यांना याचा फायदा होतो. व ते माल बाजारात विक्री करतात, अशा पकारच्या पद्दतीमुळे शेतकऱ्यांनाच नाही तर इतर वाहतुक, व्यापार क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना पण उत्पन्नाचा मार्ग सापडतो. व काम मिळते.

गायत्रीस आवश्यक असणाऱ्या गरजेत जलसिंचन एक भाग मात्र होय. जमिनीस लागवडीसाठी बी-बियाणे, खते, शेतकी औजारे, पंपसेट इत्यादी आवश्यक आहे. गरीब शेतकरी असल्यामुळे ही हे सर्व वस्तु घेवु शक्त नाही. त्याकरीता तिला जास्त व्याजाने पैसे देणाऱ्या सावकाराची मदत घ्यावी लागेल, त्यामुळे तिला स्थानिक बँकेने जर कर्ज देऊन मदत केली तर ती वेळेवर आपल्या शेतीस आवश्यक त्या वस्तु घेवुन योग्य त्या पमाणात मशागत करता येते. म्हणजे व्यवसाय क्षेत्रात विकास म्हणजे जलसिंचना सहीत शेतकऱ्यांना कमी व्याजावर कर्ज देण्याची गरज असते.

अश्या समस्या दुर करण्यासाठी आणखी एक मार्ग आहे, तो म्हणजे काही साधारण मोठ-मोठ्या गावात जास्त लोकांना काम मिळण्यासाठी आवश्यक त्या कारखान्याची निवड करुन ते त्या स्थापन होतील अशी काळजी घेणे, उदा. पुष्कळ शेतकरी तांदुळ व गव्हाचे पिक पिकवितात. असे समजुन घेवु या. तर मग याची खरेदी करुन त्याचे पिट करुन शहरी भागात विकीसाठी व पिटाची गिरणी स्थापन करणे हे एक उदा. आहे. मालास थंड साठवण करुन ठेवण्याची व्यवस्था केल्यास मिर्ची, कांदा या सारख्या वस्तुंना शेतकरी योग्य भाव आल्यास विकण्याची संधी शेतकऱ्यास मिळते. जंगले जवळ असणाऱ्या गावात मध (शहद) जमा करण्चाचे केंद खोलल्या गेले तर जंगलात मधापासुन जमा केलेला मध त्या केंदावर विकता येतो. टमाटा, मिर्ची, आंबे,फळे, तुरी या वस्तुंना गावातील छोट्या कारखान्यातच विकी करता येते.त्यामुळे शहरी भागातीलच नव्हे तर गामीण भागातील लोकांना पण काम मिळते.

सध्या नविन कामाचा शोध लावणे, एवढेच नाहीतर यंत्रावर काम कसे करावे त्या करिता लोकांना शिक्षण देण्याची पण आवश्यकता आहे. आणखी जास्त वस्तु व नौकऱ्यांची उत्पत्ती करण्यासाठी मोठे गावे व लहान शहरात अनेक कारखाने स्थापन करण्याची आवश्कता आहे.

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न | वाहनाच्या सोयी | विभागीय सोयी
कामगारातील बदल | संघटीत व असंघटीत विभाग

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. आर्थिक कार्यकलापाची प्राथमिक, द्वितीय, तृतीय विभागात वर्गीकरण करणे कायद्याचे ठरते का? वर्णन करा?
2. या पाठात पाहीलेल्या प्रत्येक विभागात एकुण राष्ट्रीय उत्पत्तील कामावर दृष्टी का केंदीत करावी याशिवाय आणखी कांही बाबी यात असु शकतात, असे तुम्हाला वाटते काय? चर्चा करा?
3. सेवा नौकरी विभाग हा इतर विभागापेक्षा कसा वेगळा आहे? काही उदा.सहीत वर्णन करा?
4. अर्ध बेरोजगारी म्हणजे काय? ग्रामीण शहरा भागातील एक-एक उदा. देऊन स्पष्ट करा?
5. असंघटीत कामगारातील लोकांना खालील बाबतीत रक्षण हवे, कामाचा मोबदला, आरोग्य, वैद्यकिय सेवा इ. उदा.सहीत वर्णन करा?
6. अहमदाबाद शहरात केलेल्या एका अभ्यासात असे आढळुन आले की, 15 लाख कामगार काम करित असता त्यापैकी 11 लाख कामगार हे असंघटीत विभागात काम करतात, असे आढळुन आले. त्यावर्षी (1997-98) मध्ये त्या शहराचे एकुण उत्पन्न 6000 करोड रुपये होते. त्यात संघटीत विभाग कामगाराचा वाटा 3200 करोड रुपये. या आकडे वारीस एका तक्त्यात भरा शहरात आणखी जास्त काम मिळण्याचे साधन कोणती?
7. पान क्र.33 वरील परिच्छेद 4 था वाचा, गेल्या मागील 50 वर्षात..... विभिन्न आहे का? त्यावर तुमचा अभिप्राय लिहा?
8. पान क्र.34 वरील आलेख (ग्राफ) ची पाहणी करुन खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा?

a) 1973-74 ची तुलना 2015 -16 या वर्षातील एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नात कोणत्या क्षेत्रात वाटा वाढला?

b) 2015-16 या वर्षाला 1973-74 या वर्षाशी तुलना केली तर एकुण राष्ट्रीय उत्पादनात शेतीव्यवसायाचा वाटा किती प्रमाणात कमी झाला?

SCERT TELANGANA

9. एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न मोजतांना कोणकोणत्या गोष्टी यात समाविष्ट कराव्यात असे तुम्हाला वाटते ?

10. उत्पादनाच्या विविध क्षेत्रात होणाऱ्या बदलां बद्दल चर्चा करा ?

11. असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्यांचे एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदान स्पष्ट करा ?

12. पान क्र. 31 वरील उदाहरण वाचा. तिच्या केस मध्ये, उत्पादनाच्या साखळी ची शक्यता काय आहे आणि व्याल्यु ॲडेड (Value added) पासुन कोणाला फायदा होईल ?

SCERT TELANGANA

धडा

4 भारताचे हवामान

वातावरणाच्या बदलामुळे निर्माण झालेली असामान्य स्थिती : विशेषज्ञ

हैदाबादमध्ये नेहमी पडणाऱ्या पावसामुळे वातावरण विभागातील अधिकारी आश्चर्यचकीत होत आहेत. देशातील वातावरण-हवामानाचा अंदाज पहिलेच वर्तविण्यात त्यांना त्रासदायक होत आहे, असे विशेषज्ञ सांगत आहे. मागील दोन वर्षा पासुन वातावरणाच्या स्थितीत असामान्य बदल (पाहत आहो) निरीक्षण करीत आहो.फलश्रृत अंदाज वर्तीविल्यानुसार वातावरण आढळत आहे.

देशातील तीव् उष्णतामान रंगागेड्डी तिल्ह्यातील चेवेल्ला विभागात आढळत आहे, ढग फुटण्याचे पमाण उत्तराखंड राज्यात नैऋत्य मानसुनचे वेळे आदी आगमन, उशिरामागे परतने पहिले अंदाज न वर्तविन्यासारखी स्थिती पाहील्या नंतर वातावरण असे वेगळे पकारे बदलत आहे, हे विशेषज्ञ सांगत आहे.

ओंगोलमध्ये 341मी.मी. पर्जन्यमान पाऊस. हे एकुण वर्षाच्या पावसाच्या सरासरी पमाणातील एक तृतीयांशपेक्षा जास्त आहे. राज्यात पडणाऱ्या मुसळाधार पावसाच्यामुळे अनेक पिके, विशेषतः कापसाचे नुकसान झाले, शुभवार्ता ही, की आंधपदेशातील 80,000 तळे 75 टक्के पाण्याने भरले.

(टाईम्स ऑफ इंडिया, आक्टो.25 च्या बातमी पत्रातील माहीतीच्या आधारे)

- अशा पकारच्या वर्तमान पत्रातील बातम्या मिळवा, संग्रहीत करा.

  ह्या नेहमी घडणाऱ्या घटना, की बदलाते संकेत? या विषयी चर्चा करण्यायाठी वातारण, हवामान शाखा विभागातील अधिकारी किंवा महाविद्यालयातील पाध्यापकांना तुमच्या वर्गात निमंत्रण करा, बोलवा.

वातारण व हवामान

एखाद्या प्रदेशातील विशिष्ट वेळेस असणाऱ्या स्थानिक परिस्थीतीला वातावरण असे म्हणतात. वातावरणाच्या परिस्थीतीत थोड्याच वेळात फार मोठा बदल होतो. एखाद्या विशाल प्रदेशात कांही वर्षापासुन एका क्रमाने दिसणाऱ्या वातावरणाच्या स्थीतीला ***हवामान*** म्हणतात. दर वर्षी तीस वर्षापासुन एका प्रदेशात दिसणाऱ्या एक सारख्या परिस्थीतीला शितोष्णता, हवामान म्हणतात. एका वर्षातील वातावरणात कांही बदल घडुन आले तरी, एकुण हवामानातील बदल नाही. यासर्व साधारण स्थीतीनुसार ऋतुकाळ विभागतात. हवामानातील मुख्यत: (अत्याधिक-अत्याल्प) पाऊस, हवामानाचा आलेख. Climographs द्वारे दाखवुन शकतो.

वातावरणातील घटकः उष्णता, हवेचा दाब, वेग, हवेतील आद्रता, पाऊस इत्यादी.

SCERT TELANGANA

भारत देशातील काही प्रदेशातील हवामानाचे आलेख (Climographs)

देशातील विविध प्रदेशातील तापमान आणि पाऊस यात फरक आहे. हे खालील हवामानाचा आलेख दर्शवित आहे. तुम्ही नकाशा पाहुन खालील प्रदेश कोणत्या भौगोलीक प्रदेशात आहे, माहीत करु या. ख़ालील चित्र आलेखाचे वाचन करुन पुढच्या पानावरील सारणी पुर्ण करा.

गाफ 1 to 4 : Climographs

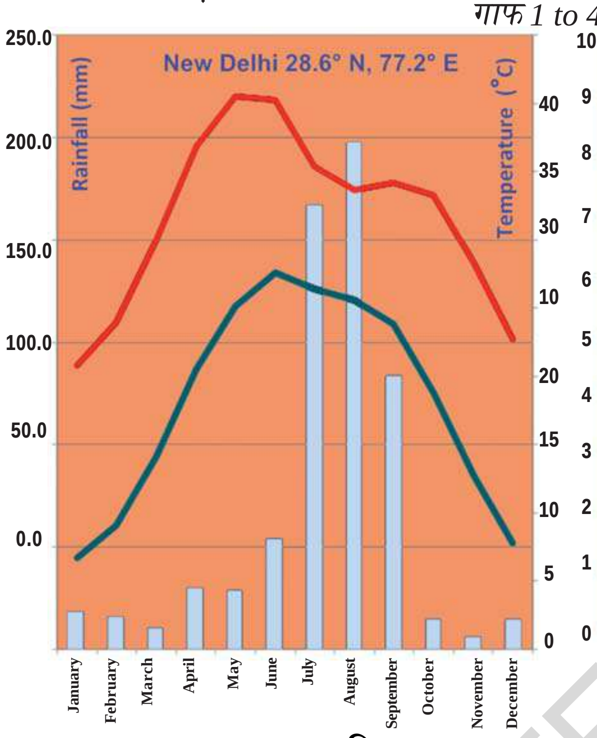

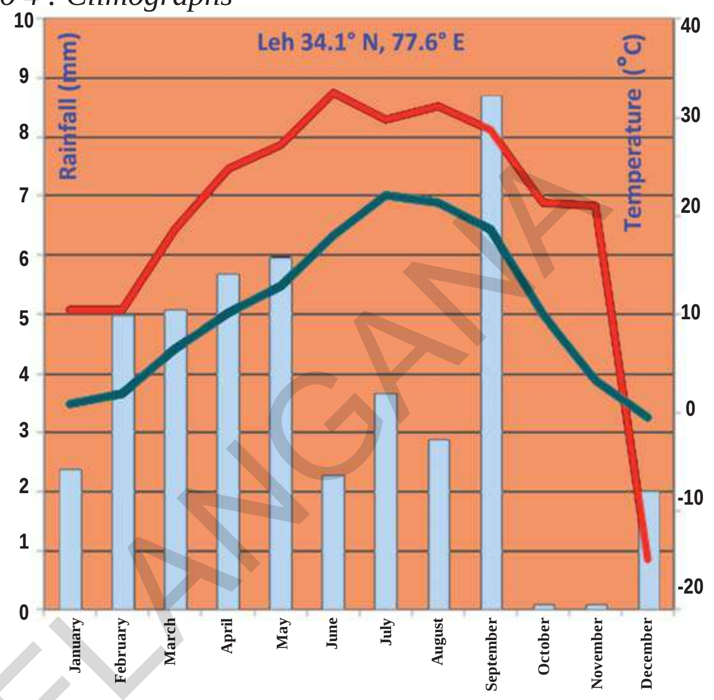

अत्यल्प, अत्याधिक तापमान (°C)

अत्यल्प, अत्याधिक तापमान (°C)

अत्यल्प, पाऊस (mm)

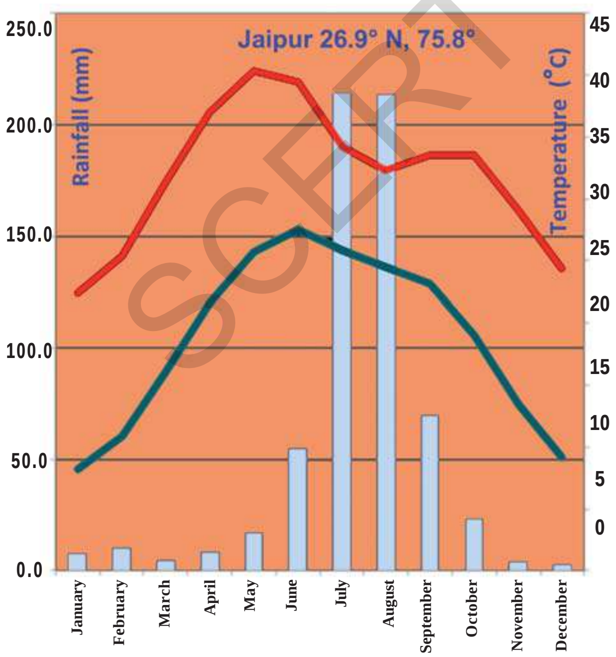

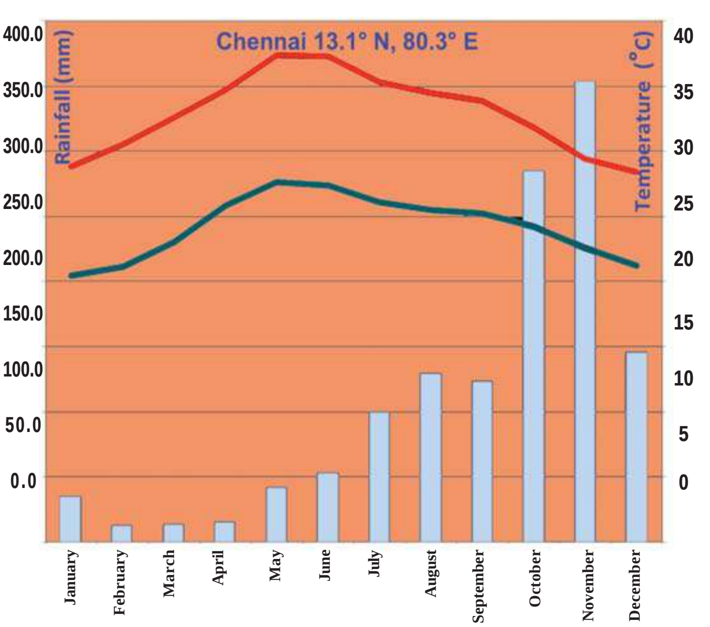

All Graphs Courtesy: The Indian Institute of Geographical Studies.(CC)2013

SCERT TELANGANA

स्थळे	भौगोलीक प्रदेश	वर्षातील अत्याधीक तापमान	वर्षातील अत्यल्प तापमान	अत्याधीक पाऊस पडलेला मी.मी महिन्याचे नाव	अत्यल्प पाऊस पडलेला मी.मी महिन्याचे नाव
जयपूर					
लेह					
नवी दिल्ली					
चेन्नई					
तापमानाचे क्षेत्र अत्याधिक पासून ते अत्यल्प पर्यंत					

- लेहमध्ये अत्याधिक उष्णता आणि थंडी असणारे महिने कोणते ?
- वरील सारणी तापमानाचे क्षेत्राच्या आधारे लेहपेक्षा जयपुरमध्ये उष्णता जास्त राहते, हे सांगु शकतो का ? तुमच्या उत्तराचे स्पष्टीकरण करा ?
- दिल्ली आणि चेन्नईच्या हवामानाच्या परिस्थितीची तुलना करा. त्यातील फरक कोणता ?
- लेह मधिल पाऊस पडणाच्या स्थितीचे सावधतेने निरीक्षण करा. इतर पदेशा व प्रदेशातील फरक कोणता ? तुमच्या नकाशाच्या सहाय्याने या पाऊस पडण्याच्या पद्धतीचे जगातील इतर प्रदेश ओळखा
- चेन्नईमधिल पाऊस पडणारे महिने ओळखा. ते जयपुरच्या तुलनेत कसे भिन्न आहे ?

हवामान, वातावरणाला प्रभावीत करणारे घटक

कांही प्रदेशात उदा. चेन्नईतील एखाद्या महिन्यातील तापमानात तेवढा कांही फरक जाणवत नाही. तसेच कांही प्रदेशात उदा. दिल्लीतील एखाद्या महिन्यातील तापमानात पुष्कळ फरक जाणवतो. उत्तरेकडील हिमालय पर्वत दक्षिणेला द्विपकल्प, समुद्र पसरला आहे. कांही भाग लांब समुद्र किनारपट्टीचा, कांही भाग खुप उंच तर कांही मैदानी भाग आहेत. हवामान प्रभावित करणाऱ्या घटकांना हवामानाचे कारक म्हणतात.

1. अक्षांश 2. समुद्र सानिध्य 3. समुद्रसपाटी पासुनची उंची 4. वरील हवेचा व्याप

1. अक्षांश किवा भुमध्य रेषेपासुनचे अंतर

भुमध्य रेषेपासुन अंतर वाढते काही वार्षिक सरासरी तापमान कमी होत जाते या दृष्टीने जमिनीचे तीन भागात विभाजन करतात.

- उष्ण कटिबंध, भुमध्य रेषे जवळील भाग
- शीत कटिबंध, धृव प्रदेशाच्या जवळील भाग
- समशितोष्ण कटिबंध, या दोघाच्या मधील भाग

तुम्ही इंडोनेशिया व जापान या देशाच्या हवामानाची तुलना करा. हा फरक समजतो.

SCERT TELANGANA

● पृथ्वीच्या ग्लोबचा उपयोग करुन या आधी वाचलेल्या भागाचे मनन करा. विविध रेखांशावर पडणाऱ्या सुर्यकिरणाच्या कोनात कोणता फरक असतो? त्याचा प्रभाव कसा असतो.

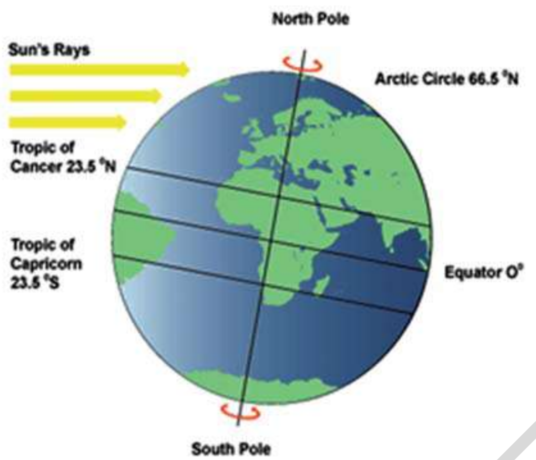

या फरकाला कारण पृथ्वी वरील विविध पदेशातील तापमानातील परक असतो. हे या आधीच्या इयत्तेत शिकलो आहे, रेखांशावरुन तापमानाची तीव्रता अवलंबुन असते. पृथ्वीवरील वातावरणातील तापमानाची तीव्रता त्या भागात पृथ्वीवर पडणाऱ्या सुर्य किरणातुन येणाऱ्या उष्णतेवर अवलंबुन असते, भुमध्य रेषेपासुन दुर असणाऱ्या रेखांशापेक्षा जवळ असणाऱ्या रेखांशावर तापमानाची तीवता जास्त असते. भुमध्य रेषेपासुन धृवपदेशाकडे जातांना सरासरी वार्षिक तापमान कमि होत जाते. भारत देशातील दक्षिणेकडील पदेश भूमध्य रेषेच्या जवळ असल्यामुळे उष्ण कटिबंध आहे. कन्याकुमारीतील हवामान भोपाल किंवा दिल्लीतील हवामानापेक्षा वेगळे असण्याचे हे एक कारण आहे. भारत देश सुमारे 8अंश 37 अंश रेखांशामध्ये आहे. भारत देशाला कर्क रेषा दोन ,समभागामध्ये विभाजीत करते, कर्क रेषेच्या दक्षिणेकडील प्रदेश उष्ण कटिबंधात आहे.

2. जमिन, पाणी यातील संबंध

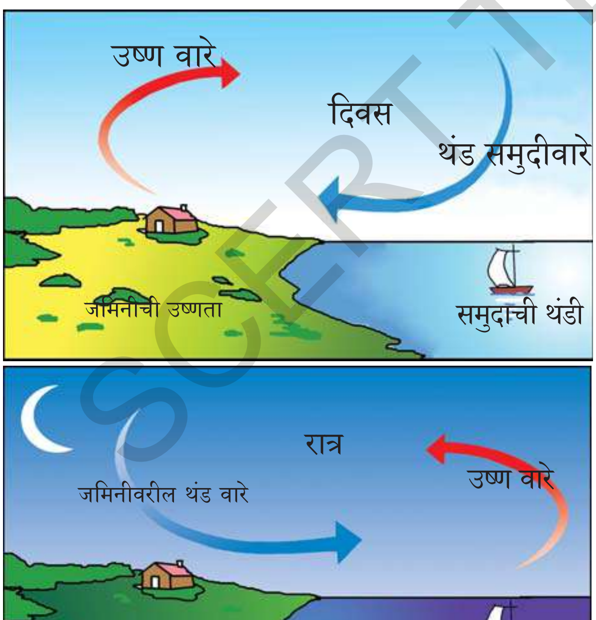

चित्र 4.2 :हे घटकजास्त फरक न राहता कसे पभाव पाडता एखाद्या पदेशातील हवामानात

भारत देशाचा जमिन व पाण्याचा भाग दर्शविनारा नकाशा पाहिला तर तुम्हाला हवामानाला प्रभावीत करणारे अजुन प्रमुख कारणे दिसून येतात. जमिन व पाणी यामधील संबंध भूपृष्ठावर पडणारी सुर्य किरणे किती प्रमाणात ग्रहण करतात, पुन्हा परावर्तीत करतात या घटकावर अवलंबुन असते. अधिक हिरवा प्रदेश झाडे असणाऱ्या प्रदेशात सुर्यकिरणांचे शोषण अधिक होते. बर्फाने आच्छादलेल्या प्रदेशात सुर्यकिरणे वातावरणात परावर्तीत होतात व पसरतात. जमिनीच्या तुलनेत समुद्र फार हळुवारपणे थंड होतो. त्यामुळे हवामान विविध प्रकारे प्रभावीत होते. जमिनीवरुन , समुद्रावरुन वाहणारे वारे तयार होतात. त्यातील एक चित्र 4.2 पाहून ते कसे घडले ते सांगा. मागील वर्गात तुम्ही अभ्यासलेला हवेचा दाब, वाऱ्याची दिशा यामधील संबंध पुन्हा एकदा आठवा.

SCERT TELANGANA

दक्षिण भारतातील अधिक भु-भागीय प्रदेश लांबलचक समुद्र किनार पट्टी मुळे समुद्रच्या प्रभावाला बळी पडतात. त्यामुळे तापमानात फरक असतो. उन्हाळा, हिवाळ्यातील रात्रीच्या व दिवसाच्या तापमानात तेवढा फरक नसतो. त्याला समशितोष्ण तापमान म्हणतात. एका अक्षांशावर समुद्रापासुन दूर वरील उंच प्रदेशाची तुलना केली तर समुदाचा प्रभाव कसा असतो हे कळते.

- तुम्ही नकाशाचा उपयोग करुन मुंबई, नागपुरातील हिवाळा, उन्हाळ्यातील तापमानाची तुलना करा त्यातील सारखे पण कोणता, फरक कोणते? समुदापासुन दुर अंतराचे महत्व कसे ते कळते.
- हवामानाच्या आलेखाचा उपयोग करुन जयपुर चेन्नई मधिल तापमानावरील फरक दाखवा

समुद्र सपाटी पासुन ची उंची

समुद्र सपाटीपासुन उंच भागाकडे जातांना तापमान कमी-कमी होत जाते हे माहीत करुन घेतले मैदानी प्रदेशापेक्षा पर्वतीय प्रदेशात तापमान कमी राहते. एखाद्या प्रदेशातील हवामान त्या प्रदेशातील - भुभागाच्या उंचीवर अवलंबुन असते. उन्हाळा असणाऱ्या महिन्यात सुद्धा हिमालय प्रदेशातील शीमला, गुल्मर्ग, नैनिताल, दार्जिलींग सारख्या ठिकाणी उन्हाळ्यातही थंड वातारण असते, हे तुम्ही ऐकले आहे. त्याचपमाणे पश्चिमेकडील कोडै-कनाल, उदगमंडलम(उटी) सारख्या प्रदेशात किनारी प्रदेशांसी तुलनेत तापमान कमी असते.

- शिमला, दिल्ली वेगवेगळ्या अक्षांशावर आहे? तुमच्या नकाशा पाहुन सांगा उन्हाळ्यात दिल्लीपेक्षा शिमला थंड का राहते ?
- उन्हाळ्यात कोलकत्याच्या तुनलेत दार्जिलींगचे वातावरण आनंददायी का असते?

वातावरणातील पृष्ठभागावरील हवेचे प्रसरण

उत्र गोलार्धातील समशीतोष्ण रेषेवरील अधिक दाबाच्या पट्यामुळे व्यापारी वारे निर्माण होतात.ते भुमध्य रेषे जवळील कमी दाबाच्या प्रदेशाकडे पश्चिमेकडे वाहतात.त्यांना व्यापारी वारे (इंग्लिश ट्रेविंड्स) म्हणतात, ट्रेड या जर्मन शब्दाला ट्रॅक हा अर्थ म्हणजे एका दिशेला स्थीर वाहणार वारे त्याचा अर्थ कोरडे इशान्य वारे वाहणाऱ्या पट्यातील प्रदेशात भारतदेश आहे.

भारत देशातील हवामान पृष्ठभागावरील वाऱ्याच्या वेग प्रवाहाने सुद्धा प्रभावित होते, या वाऱ्याच्या वेगाला *जेट प्रवाह* म्हणतात. जमिनीपासुन 12,000 मी. उंचीवरील स्तरावर वेगाने वाहणारे वारे, त्या वाऱ्याचा वेग तासी 110 km/h हिवाळ्यात 184 km/h मध्ये असतो. 25^0N. अक्षांशावर पुर्वेस जेट प्रवाह तयार होतो. जेट प्रवाहामुळे सभोवतालचे तापमान थंड होते. पुर्वेस जेट स्ट्रिममुळे थंड होणाऱ्या प्रकियेमुळे तिथे असणाऱ्या ढगापासुन पाऊस पडतो.

ऋतु : हिवाळा

भारत देशातील जमिनीवरील तापमान नोव्हेंबरच्या मध्य महिन्यापासुन अधिक अधिक कमी होते. हा हिवाळा फेब्रुवारी महिन्याच्या मध्यांतरापर्यंत राहते. जानेवारीत सर्वाधीक थंडी राहते. देशातील काही प्रदेशात तापमान 10^0C पेक्षा कमी राहते. प्रामुख्याने उत्तर भारत देशात अत्यंत कमी तापमानाची नोंद होते. दक्षिण भारतात विशेषता किनारपट्टीच्या पदेशात तापमान मध्यम म्हणजे 20^0 C. पेक्षा अधिक राहुन आल्हाददायक असते.

SCERT TELANGANA

खालील नकाशातील रेषा जानेवारीत सरासरी तापमान असणारा प्रदेश दाखवितात.

हिवाळ्यात स्वच्छ आकाश हवेत थोडी आद्रता, गारठ्याचे प्रमाण, थंड वारे यामुळे वातावरण आल्हाददायक असते. मध्यंतरी समुद्रावरुन येणारे वादळ याला (पश्चिमी अडथळे) म्हणतात. उत्तर भारत देशात सतत पडणाऱ्या पावसाला हेच कारण आहे. सर्व साधारण रबीच्या काळात पिकणाऱ्या गहु पिकास हे फार उपयुक्त असते.

- आंध्रप्रदेशातील जानेवारी महिन्याचे सरासरी तापमानाचे क्षेत्र सीमा सांगा ?
- तुमच्या नकाशाच्या सहाय्याने 15^{0}C. तापमान असलेल्या काही प्रदेश ओळखा ?
- सरासरी तापमान 25^{0}C, असणाऱ्या प्रदेशाच्या जवळ 20^{0}C. तापमान असलेल्या लहान वृत्ताकार प्रदेश आहे. हे कसे शक्य

उत्तर गोलार्धातील व्यापारी वारे वाहणाऱ्या पट्ट्यात भारत देश आहे. जमिनीवरुन समुद्रावर येणारे इशान्य वारे कोरडे असतात. ते बंगालच्या उपसागर पार करतांना आद्रता ग्रहन केल्यामुळे तामिळनाडुतील कोरमंडल प्रदेशात पाऊस पडतो.

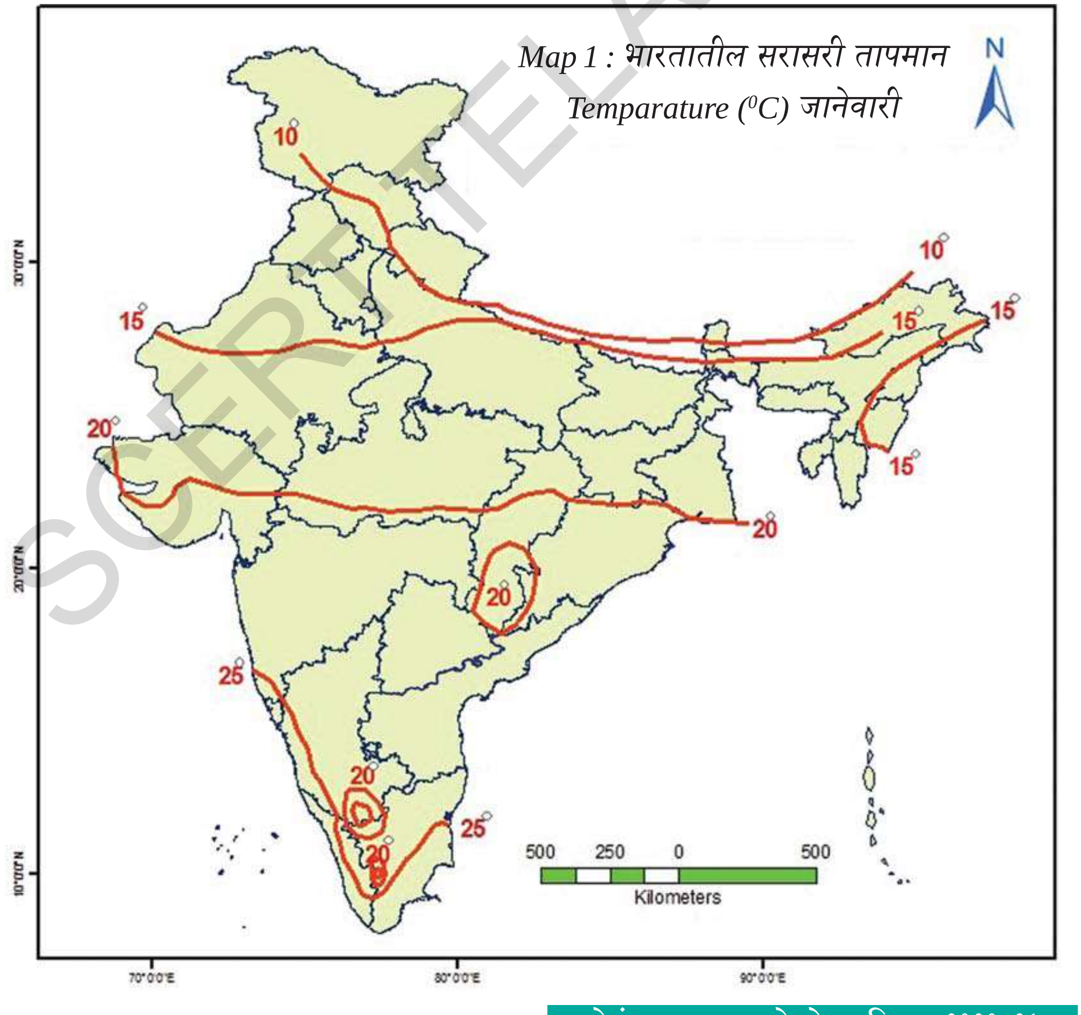

SCERT TELANGANA

उन्हाळाः उन्हाळ्यात भारत देशातील दक्षिण भू-भागापासुन उत्तर भू-भागाकडे जातांना सरासरी तापमान वाढते.उत्तर भारत देशातील मैदानात अधिकाधीक तापमान 37^0 C च्या पुढे असते. मे महिन्याच्या मध्यंतरापर्यंत भारत देशातील अनेक प्रदेशात विशेषतः वायव्य मैदानी भागात दुपारचे तापमान 41^0 C ते 42 ^{0} C पर्यंत नोंद होते. कमीत-कमी तापमान 20^0 C. पेक्षा कमी राहत नाही. उत्तरे कडील मैदानी पठारी भागात कोरडे, उष्ण राहणारे स्थानिक वारे वाहतात.त्यांना लू (अति-उष्ण वारे) म्हणतात.

सर्व साधारणपणे उन्हाळा संपण्याच्या वेळी दक्षिणच्या पठारी प्रदेशात पाऊसाच्या सरी, फव्वारे पडतात, भारत देश द्विकल्प प्रदेशातील आंबे, इतर फळे लवकरात लवकर पिकण्यासाठी हा पाऊस फार उपयोगी ठरतो. म्हणुन या पवासाला आंध्रप्रदेशात स्थानिक पातळीवर आंब्याच्यासरी फवारी असे म्हणतात.

मान्सुनचे आगमन

भारत देशातील हवामानावर (मान्सुन) मोसमी वाऱ्याचा प्रभाव अधिक असतो. मागील पाठात भारत देशात येणाऱ्या नाविकांना वारे हे त्यांची दिशा बदलतातच, हे पाहिले आहे. या वाऱ्याच्या सहाय्याने ते भारत देशाच्या किणाऱ्याकडे प्रवास करीत असे. अशाप्रकारे कालानुरुप वारे दिशा बदलवितात. त्याला अरब व्यापाऱ्यांनी मानसुन असे नाव ठेवले. त्यालाच आपण (ऋतु पवन) मोसमीवारे या नावाने ओळखतो.

उष्ण कटिबंधातील सुमारे 20^0 N उत्तरेस आणि 20^0 S दक्षिण अक्षांच्या मध्ये मानसुनचे वारे निर्माण होतात. आग्नेय मोसमी वारे दक्षिण अर्धगोलार्धात हिंद महासागारावरुन भुमध्य रेषवरील कमी दाबाच्या प्रदेशाकडे वाहन्याच्या वेळी पाण्याची वाफ, बाष्प घेऊन जातात. भुमध्ये रेषा ओलांडुन गेल्या नंतर हे वारे भारतीय उपखंडावर तयार झालेल्या प्रदेशाकडे वाहतात.जमिनीची उष्णता वाढल्यामुळे भारतिय उपखंडातील भू-भागावर विशेषत मध्य भारतातील गंगा नदीच्या मैदान पठार प्रदेशावर कमी दाबाचा वायु भाराचा पट्टा तयार होऊन राहतो.

- याआधी दिलेल्या climographs (Graph 1-4), वातावरणाच्या आलेखाच्या आधारे चार शहरातील मे महिन्याचे सरासरी तापमान माहित करुन त्यांना नकाशावर ओळखा

त्याच बरोबर तिबेटच्या पृष्ठभुमीची उष्णता वाढुन उष्ण व कोरडे वाऱ्याचा प्रवाह निर्माण होतो. उंच पृष्ठ भागावर 9 कि.मी उंचीवर कमी दाबाचा, वायुभाराचा पट्टा निर्माण होतो.

नंतर हे वारे नैऋत्य मोसमी वारे म्हणुन वाहायला सुरुवात करते. भारतीय द्विकल्प, उपखंड वाऱ्याचे दोन भागात विभागणी करतात. एक अरेबिया समुद् शाखा, बंगालचा उपसागर शाखा. अरबी समुद् शाखा भारताच्या पश्चिमी किणाऱ्यापर्यंत पोहचुन उत्तरे दिशेकडे वळते. व पुढे सरकते. बंगालचा उपसागर शाखा बंगालच्या किणाऱ्याकडे शिलांगच्या भु-पृष्ठभागास दक्षिण मुखास टेकतात. नंतर ते पश्चिमेकडे गंगा नदीच्या खोऱ्याकडे वळतात.यालाच मोसमी वाऱ्याचा मानसुन आरंभ म्हणुन ओळखतात. चार ते पाच आठवड्यात हे मोसमी वारे मानसुन हळु-हळु संपुर्ण देशभर पसरतात. भारत देशात सर्वात जास्त पाऊस नैऋत्य मोसमी वाऱ्याच्या काळात पडतो. पश्चिम किनाऱ्याकडील घाटामुळे इशान्य पदेशातील उंच पर्वतामुळे त्या भागात पावसाचे पमाण

SCERT TELANGANA

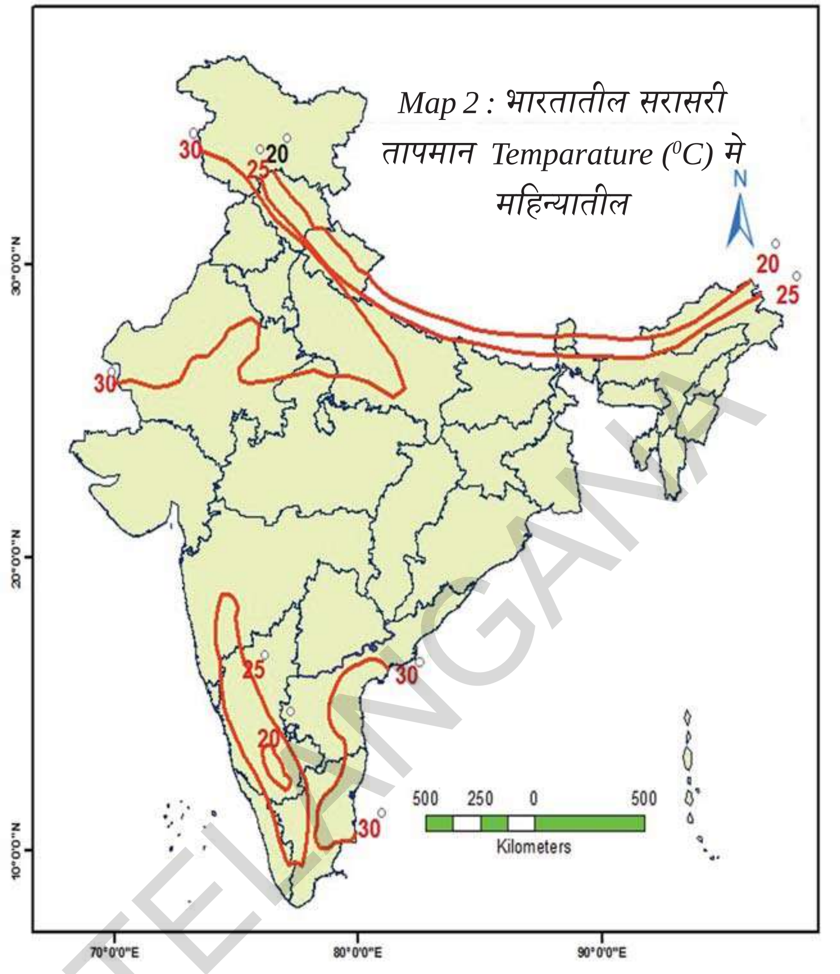

(पर्जन्यमान) जास्त असते. अरेबिया समुदाच्या शाखेला समांतर असल्यामुळे या काळात तामिळनाडुतील कोरमंडलच्या किनार पट्टीत पाऊस पडत नाही.

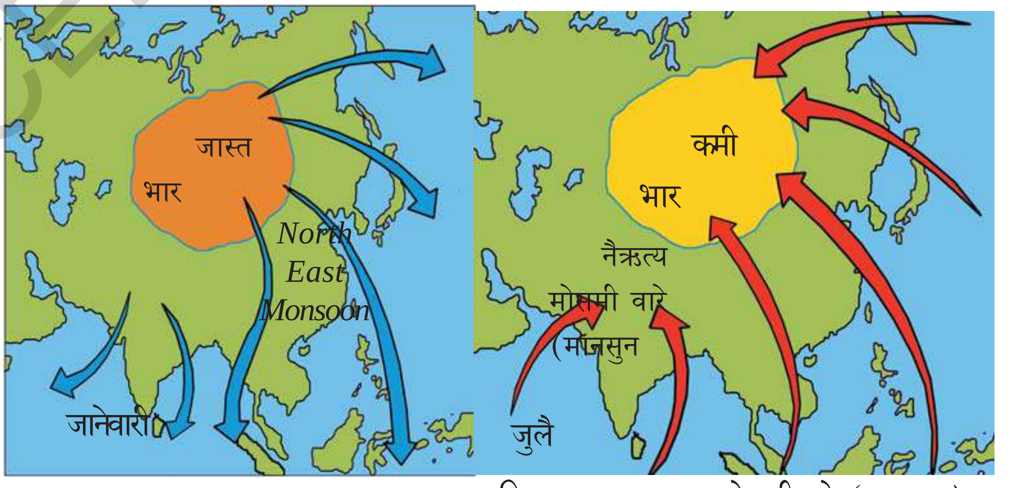

चित्र 4.3 : वायुभार,मोसमीवारे (मानसुन)

SCERT TELANGANA

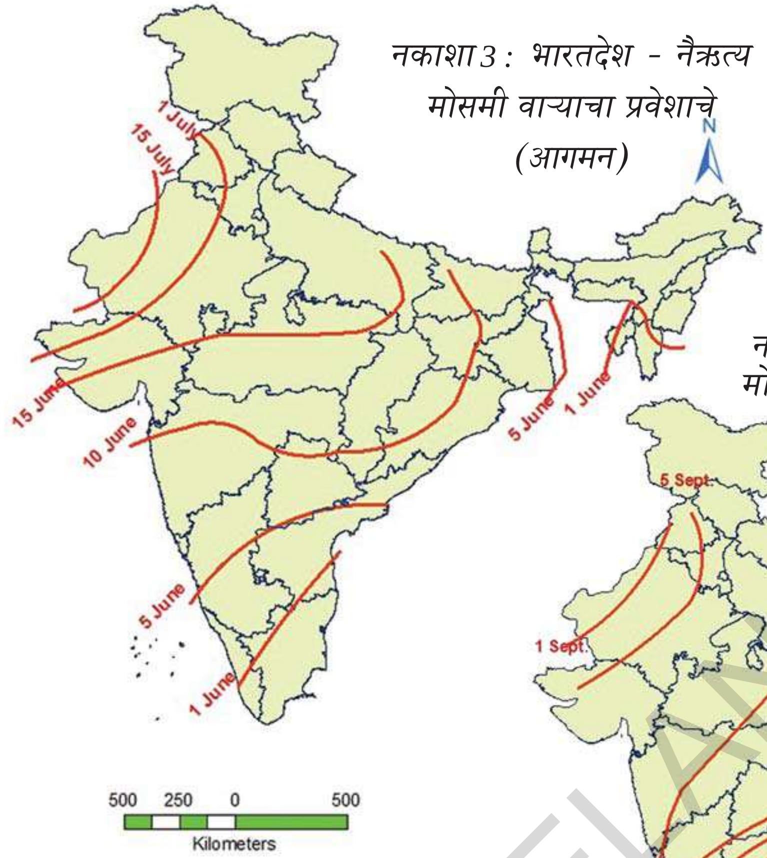

नकाशा 3 : भारतदेश - नैऋत्य मोसमी वाऱ्याचा प्रवेशाचे (आगमन)

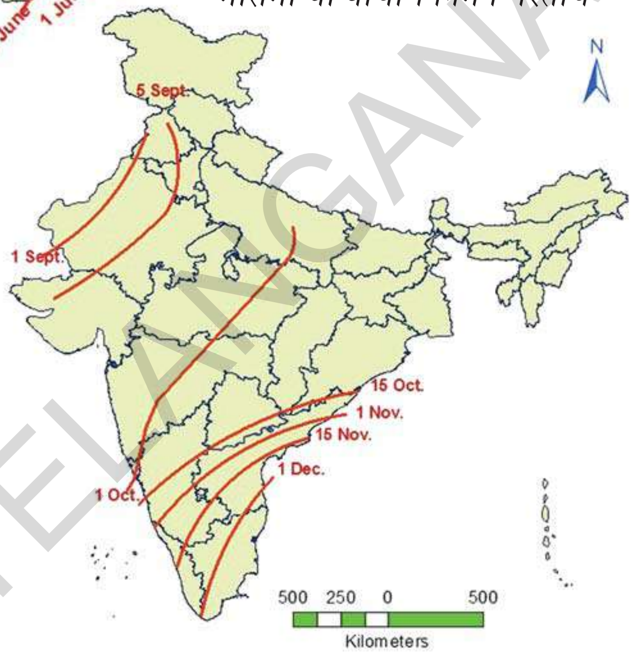

नकाशा 4 : भारतदेश - नैऋत्य मोसमी वाऱ्याचा निगमन परतीचे

SCERT TELANGANA

भारतीय पारंपारीक पद्धतीनुसार दोन महिन्याचा एक ऋतु असे सहा ऋतुत वर्षाची विभागणी केली आहे, उत्तर, मध्य भारत देशातील लोकांना जाणवनाऱ्या हवामानाच्या आधारे या ऋतुची विभागणी केली आहे.

उत्तर भारत देशाला व दक्षिण भारत देशाला या ऋतुच्या विभागणीत थोडा फरक आहे.

पारंपारीक भारतीय ऋतुमान

ऋतु	भारतीय वार्षीक दिनदर्शिकेनुसार महिने	पाश्चात्य वार्षिक दिनदर्शिकेनुसार महिने
वसंत	चैत्र–वैशाख	मार्च–एपिल
गीष्म	ज्येष्ट–आषाढ	मे–जुन
वर्षा	श्रावण–भाद	जुलै–ऑगस्ट
शरद	आश्विन–कार्तिक	सप्टेबर–आक्टोबर
हेमंत	मार्गशीष–पौष	नोव्हेंबर–डिसेंबर
शिशीरा	माघ–फाल्गुन	जानेवारी–फेबुवारी

परतीचे मौसमी वारे Retreating Monsoon

उष्णता वाढत जाणाऱ्या महिन्यापासुन कोरड्या थंडीच्या काळामध्ये म्हणजे ऑक्टोबर - नोव्हेंबर हे महिने संधी काळ असतो. परतीच्या मोसमी वाऱ्याच्या काळात आकाश स्वच्छ राहुन तापमान वाढत जाते. जमिनीत ओलावा असतो, जास्त प्रमाणात वाऱ्यातील आद्रतेमुळे वातावरण उष्ण, उबदार गरम असते. त्याला सामान्यतः "ऑक्टोबरची उष्णता" असे म्हणतात.

या आधी वायव्य भारत देशात कमी वायुभाराचा पट्टा वादळे, नोव्हेंबर महिन्याच्या सुरुवातीस बंगालच्या उपसागरात निर्माण होतात. कमी वायुभाराचा पटट्याचा प्रदेश दक्षिणेकडे सरकतात. या काळात अंदमान प्रदेशात वादळे चक्रवात निर्माण होतात. हे अरबी महासमुद्रवर निर्माण होतात. ही उष्ण वादळे फार मोठी नुकसानकारक असतात. गोदावरी, कृष्णा, कावेरी नद्यांच्या खोऱ्याचा भाग या वादळाच्या प्रभावाला बळी पडतो. कोणत्या प्रकारचा अंतर न राहता ही स्थिती वर्षभर राहत नाही. कधी कधी ही वादळे सुंदरबनला बंगलादेशपर्यंत पोहचते. कोरमंडला प्रदेशात अधिक प्रमाणात पाऊस या वादळामुळे पडतो.

जागतिक उष्णतामान, हवामानातील बदल (Global Warming)

जळत्या चेंडुपासुन पृथ्वीचा गोल तयार होण्याच्या क्रमात अनेक वायु उत्सर्जित होतात. पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षण शक्तीमुळे हे वायु बाहेर मोकळ्या जागेत व्यापु शकले नाही. जमिनीच्या आकर्षण शक्ती ह्या वायुंना अजुन पकडुन ठेवत आहे.परिणामी पृथ्वीच्या सभोवती वायुचे स्थर पसरले आहे. त्यापासुन अनेक फायदे आहेत. उदा. आपण घेत असलेला ऑक्सीजन सुर्याच्या उष्ण घातक निल किरणापासुन रक्षण करणारा ओझोनचा थर, आपणास आवश्यक असलेल्या प्रोटीन वनस्पतीच्या वाढीस नायट्रोजन इत्यादी तसेच स्वच्छ पाणी पुरवठा करणारे वायुचक्र सभोवती तयार होते. व उष्णतेपासुन रक्षण करते. (इयत्ता 9वी तील 4थ्या पाठातील चित्र पाहा.)

वातावरणामुळे आपण उष्णते पासुन सुरक्षित राहतो. हे जमिनीस झाकुन ठेवणाऱ्या प्रकाशीत, ब्लॉंकीटासारखे आहे. जमिनीवर पडणारी सौरशक्ती पृथ्वी ग्रहण करते व सुर्य किरणांना भू-पृष्ठभागावर न पडु देता अवकाशात परत पाठविते. गहण करते ही इयत्ता 9वी मध्ये अभ्यासले आहे. त्याला हरित गृह ग्रीनहाऊसचा प्रभाव म्हणतात. जमिनीवरील सजीवांना जगण्यासाठी हे फार आवश्यक असते. जमिनीवर वातावरण नसते, तर ती खुप थंड राहत होती.

19व्या शतकापासुन जागतीक भौगोलीक उष्णता खुप वेगाने वाढत आहे, त्यामुळे सर्वत्र भिती वाढत आहे, का? भुमिच्या इतिहासात - भुमि जमिनीची उष्णता कितीदा तरी वाढली, किती तरी थंड बर्फाच्छादीत झाले. संध्या जमिनीची उष्णता वाढण्यामागे विशेष कारणे कोणती?

या आधी जमिनीची उष्णता वाढण्यास किंवा थंड होण्यास फार जास्त वेळ लागत होता. त्यामुळे जमिनीवरील सजीव बदलत्या परिस्थीतीनुसार बदलायला वेळ लागला. आता जमिन खुप लवकर उष्ण होत आहे. हा विनाशकारी बदलाचा मार्ग होऊ शकते. औद्योगिक क्रांती नंतर जमिनीची उष्णता वाढण्यास मानवी कार्यवाही कारणीभुत आहे. तसेच जमिनीची उष्णता वाढण्यास मानव ही कारणी आहे. याला जागतिक उष्णतामानातील वाढ असे म्हणतात. (AGW (Anthropogenic Global Warming; anthropogenic means caused by humans).

नुकतेच शास्त्रज्ञांनी उत्तर अक्षाशा जवळील घट्ट बर्फाच्या लादी खाली विशेषत उत्तर रशियाच्या विशाल भु-भागाखाली मोठ्या प्रमाणात मिथेन वायुचा साठा आढळला आहे. जागतिक उष्णतामान वाढत असल्यामुळे काही घट्ट बर्फाची पर्वते, टेकड्या हळु-हळु वितळत आहेत. परिणामी मिथेन वायु निघुन वातावरणात मिसळत आहे. त्यामुळे जमिनीत अजुन जास्त तापत आहे, बर्फ जास्त वेगाने वितळले तर मिथेन तितक्या वेगाने निघेल ही एक विषारी वलयातील बदलत आहे.हरित गृह वायु, कार्बन पेक्षा जास्त मिथेन हा वायु शक्तीशाली हानीकारक आहेत.

मानव निर्मित कारणामुळे जागतिक उष्णतामानात वाढ AGW आणि हवामानात बदल

मानव निर्मित कारणांमुळे जमिनीतील उष्णतेत वाढ, जमिनीवरील उष्णतेचे पसरण यात अनेक बदल कारणीभुत होत आहेत. वातारणामुळे , समुद्राच्या प्रवाहामुळे जागतिक भु-भागावर उष्णतेचे पुन:पसरण कसे होते. हे आठवण करा. जागतिक भु-उष्णतावाढीमुळे ही जागतिक भु-व्यवस्था अस्त-व्यस्त, विस्कळीत होत आहे. या होणाऱ्या बदलापेक्षा त्याच्या वेगामुळे भिती वाटत आहे.

उष्णता पुनः प्रसरणामुळे वेळेच्या पद्धतीत गोंधळ निर्माण झाला. वातावरण, हवामानात सुदीर्घ बदल होतो, स्वल्पकालीन वातावरणातील बदल, एकमेकांच्या सहाय्याने हवामानातील दिर्घकालीन बदलात रुपांतरीत होते.

हरितगृह वायुची निर्मिती सर्व देशात कमी करण्यासाठी संधी करण्याचे जागतिक स्तरावरी प्रयत्न अजुनही सफल झाले नाही. या समस्यांना तोंड देण्यासाठी हवामानातील बदलावर जगातील सर्व देशांमध्ये शासकीय संघटना (IPCC) Inter-Governmental panel climate change) निर्माण झाली. मानवीय कार्य प्रवर्तनामुळे भौगोलीक उष्णता वाढीस, कमी करण्यास वातावरणातील बदलाच्या वेगाला कमी करण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येण्यासाठी ठराव, सर्व देशांशी संपर्क, सभा(मिटींग) या संघाने घेतल्या यातील कोणतीच सभा यशस्वी झाली नाही, IPCC 2015 पॅरीस समित मध्ये करार करण्यात आला की, हरीगृह वायुची निर्मिती कमी करायला हवी जेणे करुन जागतिक सरासरी तापमानात जी वाढ होत आहे ती 2^0C च्या खाली नियंत्रण करायला पाहिजे जी औद्योगिक करणाच्या पुर्वची आहे. या करारावर एकुण 195 देशांनी हस्ताक्षर केले.

- जंगलाचे निर्मुलन म्हणजे काय?
- हे केवळ जंगल असणाऱ्या प्रदेशाचे होते का?तुमच्या भागात जंगले नसले तर काय होत आहे?
- जागतिक उष्णता वाढीस जंगलांचा नाश कसा प्रभाव पाडतो? (विज्ञान वर्गातील फोटोसिंथेसीस क्रियेबद्दल वाचन केलेले आठवा.)
- जागतिक वैश्विक उष्णतामान वाढीवर परिणाम करणारे इतर मानव निर्मित कार्य कोणते?

विशेषत विकसित (पाश्चात्य औद्योगिक,आर्थिक क्षेत्रात प्रगत), देश विकसनशील देश (औद्योगिक प्रगती करीत असलेले) देशांमध्ये भेदभावाने डोकेवर काढले. वातावरणातील हरितगृह वायुला वाढवणाऱ्या (प्राकृतीक वायु) कोळश्याचा उपयोग, इतर विकसनशि देशांनी कमी करावी असे, विकसित देश म्हणत आहे. खनिज, इंधनाच्या अति वापरामुळे त्या देशांनी विकास केला असे ते विकसित देश म्हणत आहे. खनिज जीवाष्म इंधन (विशेषता कोळसा) चा वापर केला नाही तर आमची आर्थिक प्रगती कुंठीत होईल असे विकसनशील देश म्हणत आहे.विकसनशील देशाची प्रगती होण्यासाठी अजुन इतर पर्यायाची व्यवस्था दाखविण्यात विकसित देशांनी महत्वाची भुमिका वठवावी असे त्यांना वाटते.

संपुर्ण जगात अनेक शास्त्रज्ञांचे या विष्यावर एक मत आहे. मानवी कार्यकृतीने भौगोलिक

SCERT TELANGANA

वैश्विक उष्णतामान वाढते.हे खरेच, हे वाईट परिणामाचे सुचक आहे. येणाऱ्या काही वर्षात वातावरणात फार हानिकारक तीव स्वरुपाचे बदल संभवु शकते.सजीवांना हानिकारक होऊ शकते. अर्थशास्त्रज्ञ चेतावनी देत आहे.जगाचे वैश्विक उष्णता वाढीस कारणीभुत होणारे मानवी कार्य यात वनांचा नाश (जंगलतोड) के एक आहे. तुमच्या शिक्षकांशी किंवा सोबतच्या मित्रांशी चर्चा करुन **वरील प्रश्नांचे थोडक्यात उत्रे लिहा.**

भारत देशातील हवामानातील बदलांचा प्रभाव

सरासरी उष्णतामान 2^0 C वाढणे फार थोड्या प्रमाणात दिसते, परंतु येणाऱ्या शतकाच्या सुरुवातीस यामुळे समुदाची पातळी एक मीटर वाढेल. आपल्या किनारपट्टीतील प्रदेशात याचा प्रभाव होऊ शकतो. कोट्यावधी लोकांना सुरक्षित जागी स्थलांतरित करावे लागेल. त्यांना त्यांचा जीवन जगण्याचा आधार गमवावा लागेल,

पुर्व कोलकत्तातील नोनडंगा भागात काही वर्षापासुन राहत असलेल्या 200 गामीण कुटुंबांना खाली करण्यासाठी कोलकत्ता महानगर पालीका विकास संस्था प्रयत्न करीत आहे. तसेच ऐलन सुपर तुफानामुळे 2009 मध्ये सुंदरबन भागात प्रांतात उद्ध्वस्त,विनाश झाला त्या मुळे हे लोक रोजगाराच्या शोधात कुटुंबासह या भागात राहत आहेत.

लाखो लोक प्रभावित झाले तर तेंव्हा त्या परिस्थितीला कसे समोर जाऊ याची कल्पना करा. पुर्नवसन करण्यासाठी घरांना जागा कोठे मिळेल.

चित्र 4.8 : ऐलन तुफानाचा पभाव : (डावीकडे) पडलेली झाडे, काड्या (खाली)

पोलीसांच्या कडे कोठ सुरक्षित मार्च 30 ला बुलडोझरचा उपयोग करुन या गलीच्छ वस्तीतील घरे पाडली. काही घरांना जाळले. घर नसल्यामुळे 700 लोक गेल्या काही दिवसांपासुन पडणाऱ्या पावसामुळे चिखलात रात्र जागुन काढत आहेत, यातील पुष्कळ लोक घरकामे करतात. रीक्षा चालवितात, घर बांधण्याचे गवंडी काम करतात.

याचा परीणाम पावसावर पडतो.किनारपट्टीच्या प्रदेशातील पावसाच्या प्रमाणात पुष्कळ बदल संभवतात. काही भागात पाऊस काही भागात पाऊस अधिक प्रमाणात राहील. काही भागात पाऊस पडणारच नाही. म्हणजे पूर, दुष्काळ अधिक होण्याची संभावना आहे. त्यामुळे शेती, व लोकांच्या रोजगारावर वाईट परिणाम पडु शकतो.

हिमालयातील बर्फ (हिम पर्वत) वेगाने वितळल्यामुळे माशांचे राहण्यांचे ठिकाणावर परिणाम पडुन मासेमारी या रोजगारावर वाईट परिणाम पडत आहे. त्याचपमाणे वर उल्लखलेल्या असामान्य वातावरणाच्या परिस्थितीत वाढ होण्याची संभावना आहे. वातावरणातील बदल जागतिक पातळीवर होत आहे, म्हणुन त्याचा परिणाम आपणा सर्वावर होत आहे.

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

क्लॉयमोग्राफ **वातावरण** **मानसुन,मोसमीवारे, सुर्यकिरणे**

हवेच्या दाबाचा पट्टा जागतिक,वैश्विक, उष्णतामान जेट प्रवाह, वायु वेग

अभ्यासाचे पूनरावलोकन

1) खालील वाक्य वाचुन ते वातावरणाला किंवा हवामान यापैकी कोणत्या घटकाचे उदा.आहे,ते सांगा?
   अ) हिमालयातील अनेक बर्फाचे पर्वत,हिमपर्वत मागील काही वर्षापासुन वितळत आहे.
   आ) गेल्या काही दशकात विदर्भ पातांत दुष्कळ फार पडत आहे.
2. भारत देशातील हवामानावर परिणाम करणाऱ्या घटकांची माहिती द्या?
3. प्रांतीय प्रदेश, वाळवंटातील हवामानावर परिणाम करणारे घटकांची माहिती द्या?
4. जागतिक, वैश्विक उष्णतामान वाढण्यास मानवाच्या भुमिकेची माहीती द्या?
5. AGW विषयी विकसीत देश, विकसिन देशामध्ये असणारे मत, अभिपाय व भेद कोणते?
6. वैश्विक, जागतिक उष्णतामानातील वाढ हवामानातील बदलास कसे कारणीभूत आहे? जागतिक, वैश्विक उष्णतामान वाढीस व कमी करण्यासाठी घेतल्या जाणाऱ्या कार्य पद्धती दर्शवा?
7. भारत देशाच्या भौगोलिक नकाशात खालील संकेत दाख़वा:
   (i) 40^0C पेक्षा जास्त वार्षिक सरासरी तापमानाची नोंद झालेला प्रदेश
   (ii) 10^0C पेक्षा कमि वार्षिक सरासरी तापमानाची नोंद झालेला प्रदेश
   (iii) भारत देशावरुन वाहणाऱ्या नैऋत्य मोसमी, वाऱ्यांची दिशा-मार्ग दाखवा.
8. पान क्र.57 वरील परिच्छेद या भुउष्णता वाढीस .... कारण मानविय कार्यवाही वाचुन त्यावर आदि भाष्य करा?

SCERT TELANGANA

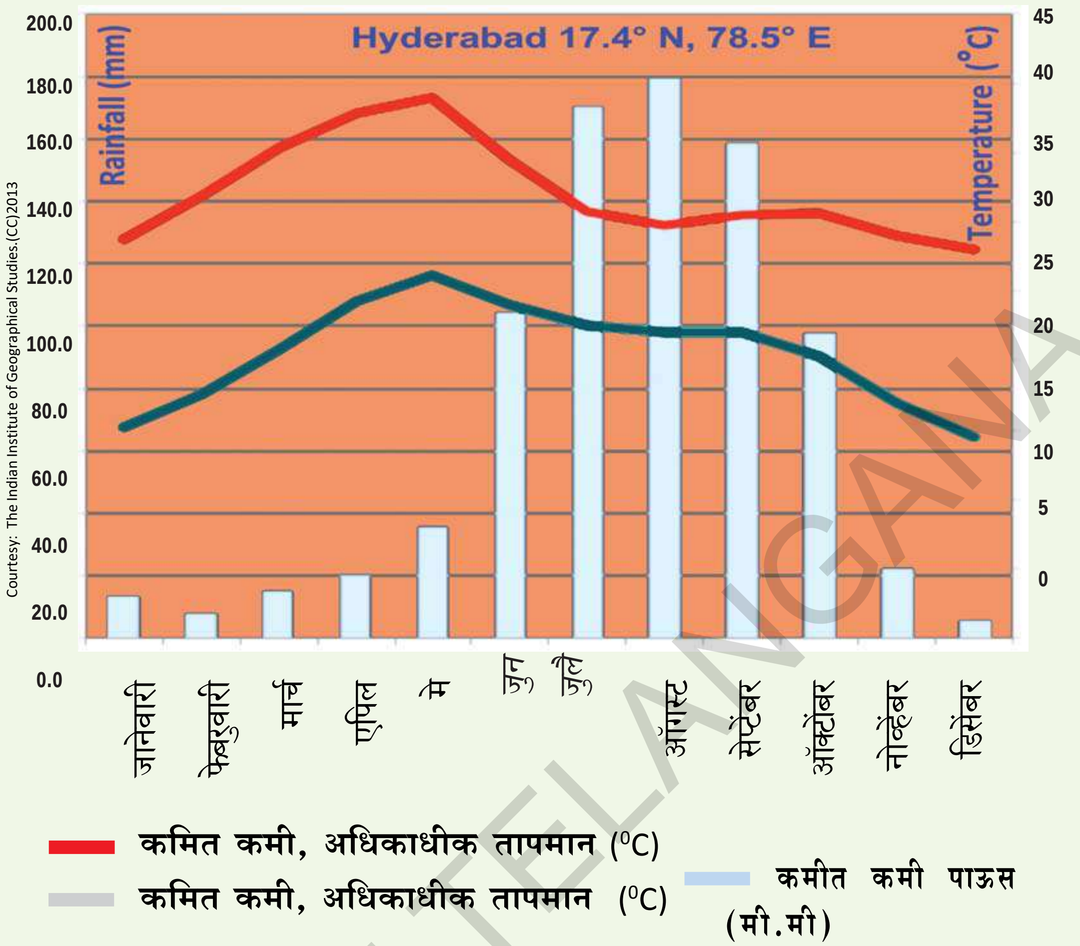

SCERT TELANGANA

प्रकल्प कार्य

1. वातावरनाशी व हवामानाशी निगडीत सुविचार गोळा करा, व ते सांगा.
   - सकाळचे इंद्र धनुष्य किरणे तापमानाचे खलाशी आहे.
   - संध्याकाळचे इंद्र धनुष्य किरणे आनंदाचे खलाशी आहे.
   - When the dew is on the grass rain will never come to pass.
2. विकसित, विकसनशिल देश वातावरणातील हरीतगृह वायु अधिक प्रमाणात उत्सर्जित करीत आहे. त्यामुळे अनेक संकटे उद्भवित आहे. त्यांची माहिती चित्रे प्राप्तकरुन भविष्यातील त्यांच्या गंभीर परिणामा बद्दल वर्गात चर्चा करा?

धडा 5

भारतीय नद्या आणि पाण्याचे स्त्रोत

- भारताच्या नकाशात हिमालय आणि पश्चिम शिखरांना ओळखा.
- नकाशील रंगाच्या सुचनेनूसार नद्यांच्या उगम स्थानाची पर्वते किती उंचीवर आहेत,ते माहीत करुन घ्या? आटलास, उद्भवणाऱ्या भौगोलिक नकाशाच्या सहाय्याने नदीच्या प्रवाहांना ओळखून त्यांच्या प्रवाहाच्या दिशांना ओळखा.
- घराच्या आवश्यकतेसाठी 5% पाणी वापरत आहोत. तरीपण जास्त लोकांना पाणी मिळत नाही, याविषयीबद्दल चर्चा करा.
- भारतातील 10 एक्कर जमिनींना पुरामुळे धोका आहे. तेवढाच भु-भाग दुष्काळाच्या आहारी जाण्याची शक्यता आहे, ह्याची कोणती कारणे आहेत?
- जमिनीच्या पृष्ठभागावरील पाण्याच्या साधनांचा 70% भाग प्रदुषित झालेला आहे. त्याची कोणती कारणे आहेत?

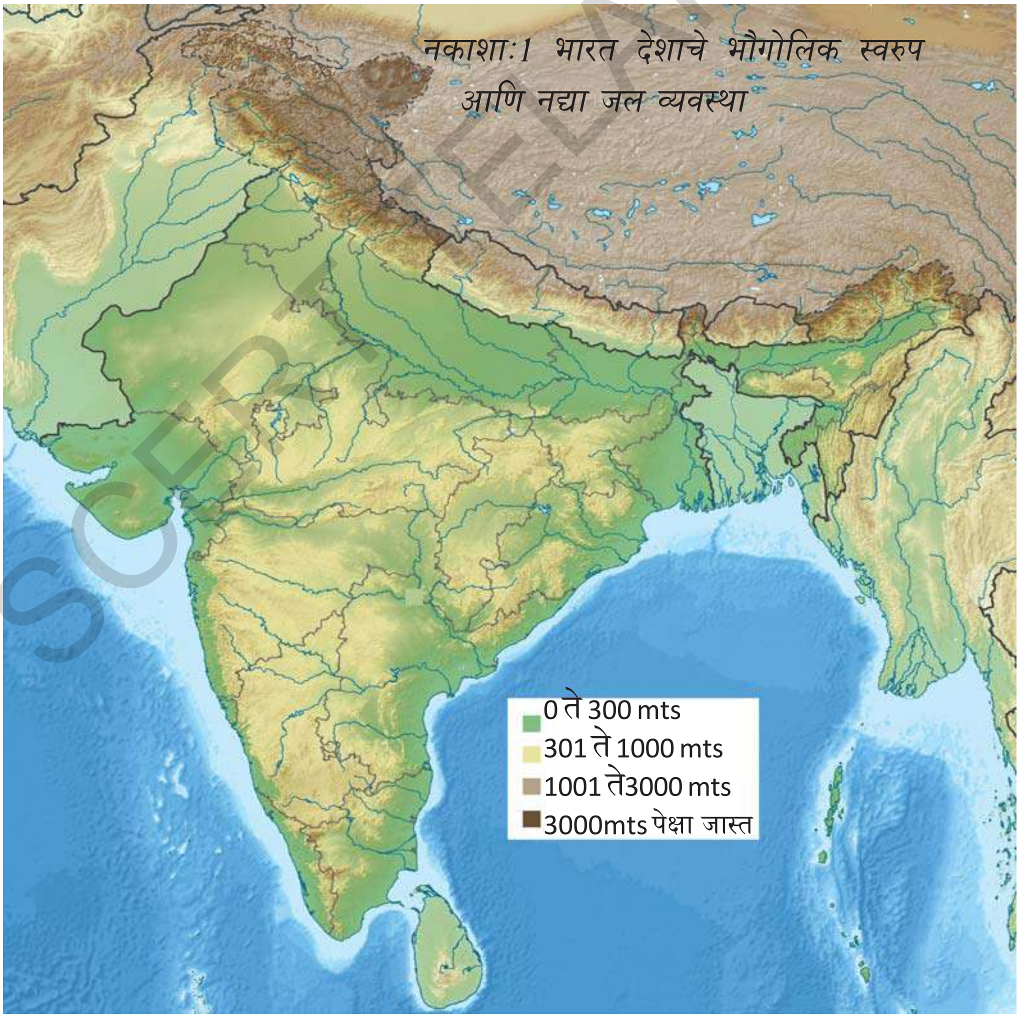

नकाशा:1 भारत देशाचे भौगोलिक स्वरुप आणि नद्या जल व्यवस्था

SCERT TELANGANA

भारतातील नद्या जल व्यवस्था तीन भौतिक बाबीनूसार मांडण्यात आलेले आहे, ते 1) हिमालये 2) द्विकल्प पठारी प्रदेश 3) सिंदु-गंगा नदीचे मैदाने. उगम स्थानानूसार भारत देशातील नद्या जल व्यवस्थेस दोन प्रकारे विभागता येते. 1)हिम नद्या 2) द्विकल्प नद्या

हिमनद्या(हिमालयीन नद्या)

हिनद्या तीन मुख्य व्यवस्थे खाली येतात. ते म्हणजे गंगा, सिंधु, ब्रह्मपुत्रा नद्या अंदाजे एकाच प्रांतात काही किलोमिटरच्या अंतरावर उगम होऊन पर्वत रांगामुळे वेगळे होतात. ते सुरवातीस पर्वताच्या मुख्य अक्षांच्या समांतर वाहतात. त्यानंतर एकदम ते दक्षिणेस वळुन परत उंच पर्वत साखळ्यांना तोडुन इतर भारत मैदानांना जावुन पोहोचतात. ह्या क्रमात ह्या नद्यांनी दऱ्या खोलगट **V** अश्या आकारांसारख्या दऱ्या निर्माण झाल्या. हगे सिंधु, ब्रह्मपुत्रा नद्यात जास्त दिसुन येतात.

हिमनद्यास जीवनद्या असे म्हणतात. म्हणजे वर्षभर ह्या नद्या पाण्याने भरुन असतात. पावसाचे प्रमाण आणि बर्फ विरघळत असल्यामुळे जीवनद्या म्हणुन ओळखतात.

सिंधु-नदी व्यवस्था

- आटलसच्या मदतीने भारतातील आणि पाकिस्तानातील सिंधु नदीच्या प्रवाह मार्गांना ओळखा.

तिबेटमधील मानसरोवराजवळ कैलास पर्वतीतील उत्तर मोडांवर सिंधु नदीचा उगम होतो. ही तिबेट भोवताली वायव्य दिशेने वाहते. भारतात जम्मु-काश्मिरात येवून मिळते. सिंधुस नदीत भारतात झेलम, चिनाब,रावीबियास ,सतलझ ह्या उपनद्या आहेत. भारतात जम्मु आणि काश्मिर, पंजाब, हिमाचल प्रदेश ह्या राज्यात वाहते.

गंगानदी व्यवस्था

गंगा नदीचे उगमस्थान दोन ठिकाणी आढळते. म्हणजेच गंगा नदी म्हणजे गंगोत्री, हिमनदी जवळ उगम पावणारी भगीरथी दुसरी भद्रीनाथनदीच्या वायव्य दिशेने सतपनाथ जवळ उगम पावणारी अलकनंदा ह्या. दोन्ही नद्या देवप्रयाग जवळ निघून गंगानदीत बदलतात. हे हरिद्वार पर्वतांना सोडुन मैदानात वाहतात. गंगानदीत अनेक उपनद्या येऊन मिसळतात. ह्यातील अनेक नद्या हिमालयातील पर्वतात उगमतात. काही द्विकल्प पठारीय प्रदेशात उगमणाऱ्या सुद्धा असतात.

- गंगा नदीच्या नकाशा (5.2) पाहुन ती कोणकोणत्या राष्ट्रांभोवती वाहते ते सांगा?
- वरचा नकाशा पाहुन गंगानदी उपनद्यांच्या उत्तर दिशेने वाहणाऱ्या कोणत्या, दक्षिणेस कोणत्या नद्या ते सांगा

ब्रह्मपुत्रा नदी व्यवस्था

ब्रह्मपुत्रा नदीचा उगम (तिबेट मध्ये या नदीस सांगपो असे म्हणतात) मानसरोवराजवळ कैलास पर्वतातील चेययुंगढ़ंग हिमनदीपासुन होतो. दक्षिण टिबेट भोवताली हे पुर्वेस वाहतात.लोट्से तयांग्सजवळ जलप्रवाह असणाऱ्या पसरट नदीत रुपांतर होऊन 640 किलोमिटर वाहते. त्यानंतर अनेक धबधब्यांद्वारे त्याचे कालव्यात रुपांतर होतात. भारत देशातील अरुणाचल प्रदेशात नैऋत्य दिशेने वळतात. इथे ह्या नद्यास सीयांग,दिहांग म्हणतात. आस्साम नद्याच्या खोऱ्यात दिबांगह आणि लोहीत ह्या दोन उपनद्या ह्यात मिसळतात. इथुन ह्यास ब्रह्मपुत्रा म्हणुन ओळख़तात.

SCERT TELANGANA

नकाशा 2 : गंगा आणि ब्रह्मपुत्रा नदीचा संगम

द्विकल्प नद्या

पश्चिम द्विपकल्प नद्यांचे विभाजन होते. 1. बंगालच्या उपसागरात मिसळणाऱ्या नद्या. 2. अरबी समुद्रात मिसळणाऱ्या नद्या. अरबी समुद्रात मिसळणाऱ्या नद्या फार कमी आहेत. (नर्मदा आणि तापी) या दोन पुर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहतात व अरबी समुद्रात मिसळतात. बाकी सर्व नद्या बंगालच्या उपसागरात मिसळतात. ताप्ती नद्या नाहीशी, द्विकल्प सर्व नद्या पश्चिमेकडुन, पुर्वेकडे वाहतात, द्विकल्प पठारीय भागातील उत्तर भागात उद्भवणाऱ्या चंबल, सिंध, बेत्वा, केन, सोननद्या गंगा नदी व्यवस्थेस संबंधित आहेत. द्विकल्पातील इतर महत्वाच्या नद्या महानदी, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी द्विकल्प नद्यांचा प्रवाह मार्ग बदलत नाही. वक्रता नसते. ह्यात वर्षभर पाणी नसते.

द्विकल्प नद्यात गोदावरी नदी मोठी आहे, महाराष्ट्रातील नाशिक जवळ त्र्यंबकीय पठार जमिनीत याचा उगम होतो. व बंगालच्या खाडीत जावुन मिळते.

- इथे दिलेल्या नकाशाच्या सहाय्याने खालील रिकाम्या जागा भरा.

  गोदावरी इथे ____ उद्भवते.

  पुर्वेस वाहणाऱ्या द्विकल्प नद्या कृष्णा नदीचे दुसरे ह्याच्या__________ जवळ उद्भवते .

  महानदी छत्तीसगढातील सिहावा जवळ जन्मुन____ भोवताली वाहते.

  नर्मदा नदी मध्यप्रदेशातील ________जवळ उद् भवते.

  ताप्ती नदी ____जवळ जन्मुन ____ दिशेने वाहते.

SCERT TELANGANA

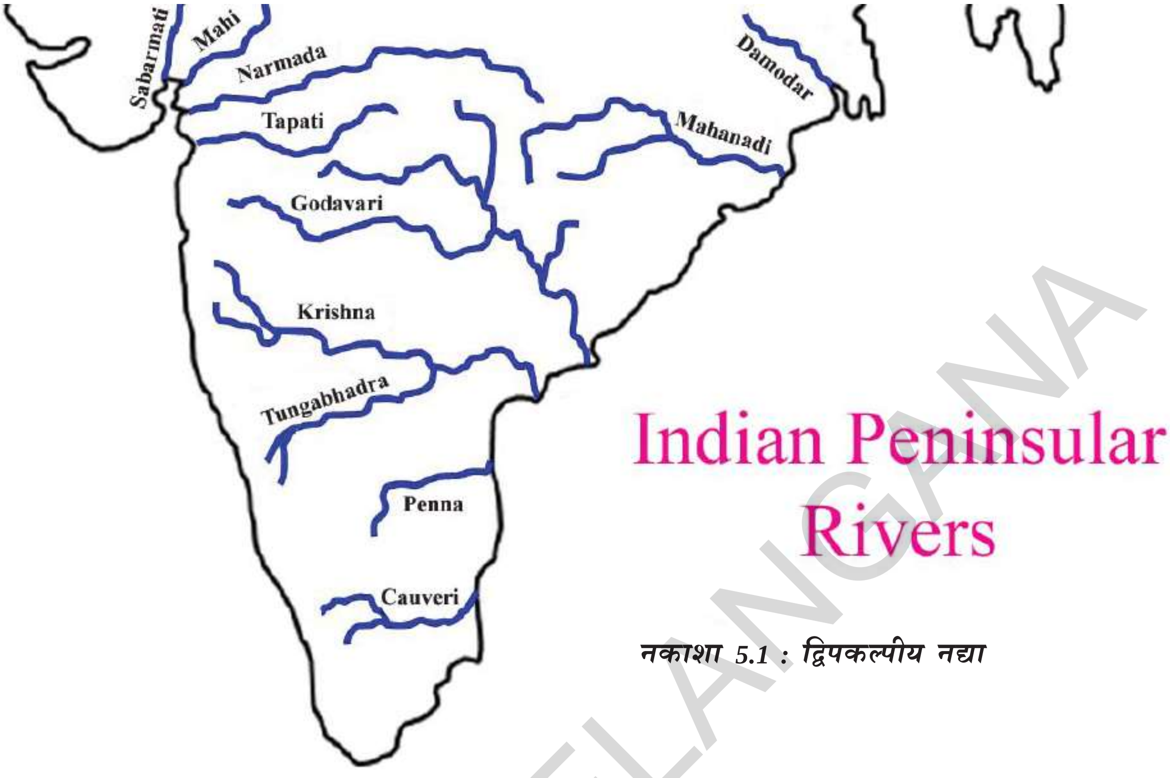

नकाशा 5.1 : द्विपकल्पीय नद्या

SCERT TELANGANA

पाण्याचा वापर

जमिनीवरुन वाहणारे व जमिनीच्या अंर्तगत वाहणारे पाणीः समजा एखाद्या गावात पाण्याचा बाह्य प्रवाह उदा. झरे, नदी इ. असेल तर त्यातील पाण्याचा कांही भाग वाहुन गावाबाहेर जाईल पावसाळ्यात या पाण्याच्या साठ्यात पाण्याची पातळी वाढतांना दिसेल. पावसाचे पाणी जमिनीत जिरते व जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढेल. यातील कांही पाणी, बोरवेल मधुन वापरता येते. तर पाण्याचा कांही भाग खुप खोलवर जाईल हे पाणी पुन्हा वापरण्यासाठी कदाचित उपलब्ध होणार नाही पण अंर्तगत प्रवाहाद्वारे नद्या किंवा झऱ्यातुन वाहतांना दिसते.

- वाटरशेड बद्दल चर्चा करा ?

शेतीसाठी पाणीः पिकांच्या वाढीसाठी पाणी लागते ते कांही वेळा पावसाच्या पाण्यामुळे किंवा जलसिंचनाच्या सोयीमुळे उपलब्ध होते, जमिनीमध्ये पाणी साठवण्याची क्षमता असते. कांही वेळा पाणी जास्त झाले, उदा. पूर वैगेरे आला तर आपल्या जमिनीतील पाण्याची पातळी कमी करता येत नाही. त्यामुळे पिकांच्या मुळांना इजा पोहचु शकते या उलट दुष्काळ पडला तर मुळांना योग्य आद्रता मिळत नाही पिकांची नासाडी होते.

- तुमच्या जवळच्या मंडळ कार्यालयातुन गेल्या 5 वर्षातील पुर्ण वार्षिक पावसाचे प्रमाण किती याची माहिती घ्या

घरांच्या आवश्यकतेसाठी, जनावरांना पाण्याचा उपयोग: पाणी, पिण्यासाठी, स्वयंपाकासाठी, आंघोळीसाठी, धुण्यासाठी, जनावरांना वापरण्यात येणारे पाणी खुप महत्वाचे आहे. उत्पन्नाशी संबंध नसुन सर्वाना ह्या गरजांसाठी पाहिजे तेवढे पाणी पुरविण्यासाठी प्रणालीका तयार करावी.

औद्योगिक गरजांसाठी पाण्याचा उपयोग: उत्पत्ती प्रक्रियेस सुद्धा पाण्याची गरज असते पण ह्याय शेती व घर वसऱ्यांच्या गरजांमध्ये विरोधाभास आहे, हा विरोधाभास वाढत आहे, त्यामुळे ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहीजे. औद्योगिक गरजांसाठी पाण्याच्या वापरात प्रदुषण निवारण, पाण्याचा पुन्हा वापर ह्या महत्वाच्या प्रश्न आहेत.

एका प्रांतात किंवा एका गावात उपलब्धात असणारे पाणी आतमध्ये वाहणाऱ्या पाण्यातच नाही तर, आपण वापरत असलेल्या साठ्यावर सुद्दा आधारीत असते. आपल्या वितरणात हा प्रवाह साठांमघील फरक स्पष्टपणे ओळखावा. उदा. एका पाण्याची टाकी आहे, समजा त्यात पाणी आतमध्ये पाठवण्यासाठी एक पाईप वापरण्यासाठी पाणी बाहेर जाण्यासाठी एक पंप आहेत. आतमध्ये जाणाऱ्या पाण्यास मिनीटात लिटरप्रमाणे मोजता येते. त्याचप्रमाणे बाहेर येणाऱ्या पाण्यास सुद्धा मिनीटास लिटर प्रमाणे मोजतात. टाकीत असणारे पाणी सतत बदलत असते, पण एका निर्धारीत वेळेत उदा. सकाळी 8.30 वाजता किती लिटर पाणी आहे, ते मोजु शकतो हा त्यावेळेचा साठा.

एका गावात तळे, डबके, गुंटे असु शकतात. हे सर्व पृष्ठभागावरील साठे आहेत. भारतात अनेक गावात विहिरी, बोर विहिरीतुन पाणी मिळवतात. म्हणजे पाणी अंर्तभूजल साठ्यावर आधारीत आहेत, अंतर्गत वाहणाऱ्या पाण्यास, साठ्यांमध्ये संबंध आहे.अंतर्गत वाहणारे पाणी बाहेर काढण्याच्या पाण्यानुसार, काळानुसार साठ्याची परिस्थिती कशी आहे, याचा अंदाज लावु शकतो. सध्या आपण भूगर्भ पाण्याचा साठा कमी होण्याच्या परिणामास समोरे जात आहोत भविष्यात येणाऱ्या पिढीस भूगर्भ जल उपलब्धात असेल किंवा नाही याकडे आपण लक्ष देत नाही.

वार्षिक प्रवाहे, विहिरी, बोर विहिरीच्या पाण्याचे पुनरुद्धीकरण्याच्या साठ्यानुसार आपणास उपलब्ध असणारे पाणी आधारीत आहे. आपल्या गरजांना सुद्धा ह्या मर्यादीत ठेवाव्या. आपण खुप खोलतर पाणी बाहेर काढले असता ते खुप हजारो वर्षे साठवुन असलेले पाणी आहे असे समजावे. तीव्र दुष्काळाच्या परिस्थीतीतच ह्या पाण्याचा वापर करुन पाऊस जास्त पडलेल्या वर्षात पुन्हा पुनरुद्धीकरण व्हावे. ह्याकडे लक्ष द्यावे, सुस्थिरता ह्या बाबीस आपण पुढे पाहु.

पाणी वापरणे आणि संघर्षाचे प्रकरण अभ्यास - तुंगभद्रा नदीचे खोरे

देशातील राज्यास आपापसात आणि विविध वापरकर्ता गटामध्ये पाण्याच्या विभागणीची प्रमुख समस्या आहे. हे प्रकरण अभ्यासातील उदाहरण दर्शविते. ह्या संघर्षाचा ठराव आपण कसे करणार आणि सर्वांना बरोबर/समान न्याय कसा मिळणार ?

तुंगभद्रा नदी भागातील पाण्याचा उपयोग

कृष्णा नदीची उपनदी असणारी तुंगभद्रा नदीतील पाणी दक्षिण राज्य कर्नाटक, तेलंगाना आणि आंध्रप्रदेश वाटुन घेतात. हे पश्चिम घाटात उगमतात. ह्याचा पुर्ण परीवाहक प्रांत 71,417 km^2, ह्यात 57,671 km^2 कर्नाटकात आहे. तुंगभद्रा नदी परीवाहक प्रांतास दोन भागात विभागतात. कनाटर्कातील उच्च, मध्य परीवाहक प्रांत तेलंगाना आणि आंध्रप्रदेशीतील खालचा परीवाहक प्रांत.

SCERT TELANGANA

कार्यकारी गणांकाप्रमाणे दोन्ही राज्यातील शेतीची जमिन जास्त आहे. उरलेल्या क्षेत्रफळात झाडे, वनराई, विनालागवडीच्या जमिनी पडीत जमिन, लागवडीय योग्यती जमिन पाण्या खालील जमिनी, जंगले नैसर्गिक झाडे असे आहेत. काही भागात पाण्याच्या साठ्यासाठी तळे आहेत, तेलंगाना आणि आंध्रप्रदेशात असणाऱ्या खालच्या प्रांतात जलपर्जन्यमान कमी, दुष्काळाची परिस्थिती जास्त काही पर्जन्यमानावर, भुगर्भ जलाला (विहिरी, बोर विहिरी) वर आधारीत आगे. उरलेले प्रांत तुंगभद्रा बंधाऱ्याखाली बांधलेल्या कालव्याद्वारे येणाऱ्या पृष्ठभागावर आधारीत आहेत. ह्या दोन प्रकारच्या प्रांतात पाण्याची उपलब्धतेत फार फरक आहे.

- भारताच्या नकाशात तुंगभ्रद्रा नदीच्या परीवाहक मार्गांना ओळखा.

शासकिय आकडेवारी नुसार जमिनींना लागवडीसाठी आक्रमीत जास्त करण्यात येते. ह्याचाच परिणाम म्हणुन जंगलाचा विस्तार कमी होऊन जमिनीची लागवड वाढत आहे. झाडांची मोठ्या प्रमाणात तोडणी, खाणी, खोदनी मुळे जंगले कमी होत आहेत. एवढेच नव्हें तर अनमोल वृक्ष संपदा प्राणी संपत्ती नष्ट पावतात. भूगर्भजलातील वाहणाऱ्या पाण्याच्या प्रमाण परीवाहक प्रांतात असणाऱ्या झाडावर आधारीत असतात. झाड़े नसतांना पावसाचे पाणी जमिनीत झोरपण्याची शक्यता नसल्यामुळे पृष्ठ भागावरील प्रवाहीत होते. ह्यामुळे भूगर्भजल पुनरुद्धीकरण करण्याची संधी नसतेच नाहीतर एकेका वेळी अचानक पुरास कारणीभुत ठरते. पावसाद्वारे, नाल्याद्वारे पाण्याचा पुरवठा मिळणाऱ्या प्रांतांना फायदा व्हावा यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती अवलंबविल्या पाहीजेत.

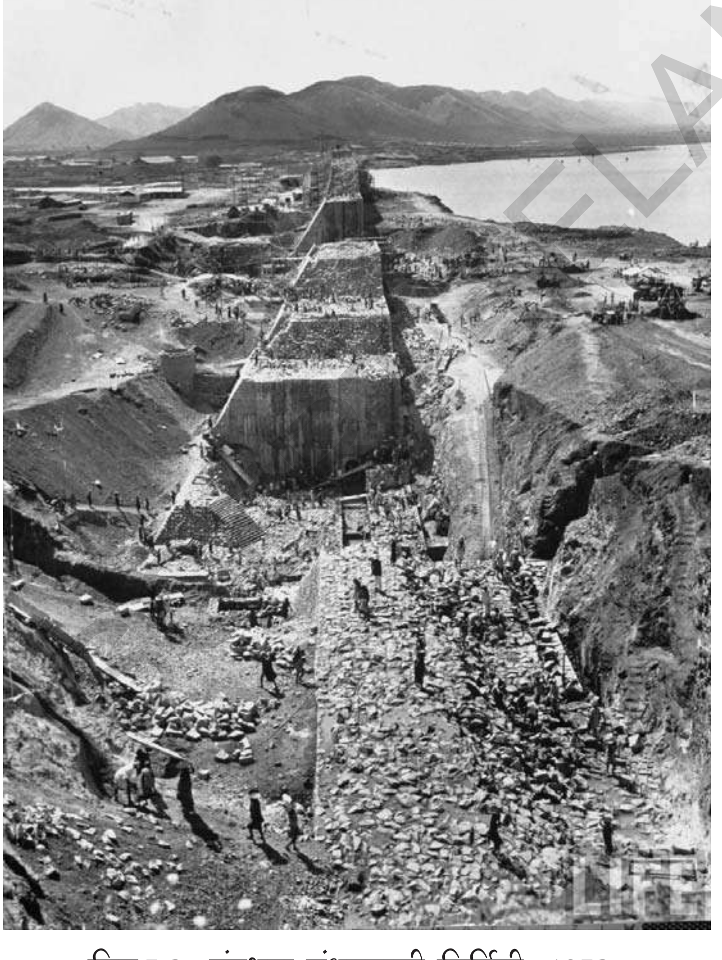

चित्र 5.2 : तुंगभद्रा बंधाऱ्याची निर्मिती - 1952

गेल्या काही दशकापासुन तुंगभद्रा पाठबंधाऱ्यातील पाण्याच्या साठ्याचे सामर्थ्य कमी होत गेले. 50 वर्षा अगोदर पाठबंधाऱ्याचे सामर्थ्य 376.6 कोटी घन मिटर असुन खोदणी, धुळ, जमिनीची श ओषकता, टाकुन पदार्थामुळे रिजर्वायर काढुन पाण्याचे साठ्याचे सामर्थ्य 84.9 कोटी घन मिटर कमी झाले. खनिज लोखंड खोदकामात योग्य ती पद्धती पाळत नाहीत . कुद्रेमुख येथे लोखंडाची खनिजे, सांडुर येथे मॅगनास खोदकामामुळे परीवाहक प्रांतात जमिनीची शोषकता वाढुन तळे, छोटे जलाशय , तुंगभद्रा जलाशये गाळाच्या आहारी जात आहेत.

TELANGANA

किती पाणी उपलब्ध आहे, यावर आंध्रप्रदेश आणि कर्नाटकात थोडा फरक आहे. पाणी वाहणारी साधने आलेल्या पाण्याचा साठा केला असता तो पाठवणाऱ्या पाण्यास सुद्धा प्रभावित करतात. राज्य सरकारच्या करारानुसार पाण्याची वाटणी करुन घेतात.

शेतीच्या व्यवसायावर जीवन जगणारे 80% लोक आधारीत असणाऱ्या ह्या राज्यात पाणी महत्याचे आहे. सततधार पाऊस असणाऱ्या प्रांतात भुगभ्रजलांना बोर विहिरीद्वारे पाणी बाहेर काढतात व पिकांना पाणी देतात. साळ, ज्वारी, बाजरी ही महत्वाची पिके.

हा प्रांत रबी पिकांसाठी योग्य असुन सुद्धा विशेष पिक पिकणाऱ्या (साळ,ऊस) पिकांना पाणी जास्त पाहीते. नदी परीवाहक प्रांता भोवताली ह्या पिकांची लागवड केल्यामुळे पाण्याच्या समान वाटणीमुळे असंख्य बदल होत आहे, ह्या पिकांना सर्व प्रांतात पाण्याची गरज असल्यामुळे वैविध्य असावे लागते. जमिन, पाण्याचा पुरवठा असणाऱ्या शेतकऱ्यांना व नसणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये खुप फरक जाणवतो. सर्वांना पाणी मिळुन पाण्याचा योग्य तो वापर करण्यासाठी ह्या प्रांतामध्ये पिकांना लागवडीत बदल घेऊन आला पाहीजे.

गेल्या दोन दशकापासुन छोटी शहरे, औद्योगिक प्रांताची वाढ खुप झाली. ह्यामुळे पाण्याचा परस्परा विरुद्ध गरजा अवघड झाल्या औद्योगिकीकरन , शहरांची वाढ ह्यामुळे काही जणांचे जीवनमान वाढले, पण ह्यामुळे, विशेषकरुन औद्योगिक संस्थांमुळे प्रदुषण वाढले. नदी परीवहक प्रांतात काम करणाऱ्या 27 मोठे, 25473 छोटे उद्योगीय संस्था आहेत. ह्या रोज पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात वापर करतात. नद्यात खराब पाणी सोडण्यासाठी कारखान्यांना परवानगी दिली तर 1984 मध्ये नदीत सोडलेल्या काकवी गाळामुळे मोठ्या प्रमाणात मासे मेल्यांमुळे लोकांमध्ये भिती निर्माण झाली. तेंव्हापासुन कारखान्यातील शुद्ध पाणीच नदीत सोडावे. तर ह्या कायद्याची समर्थपुर्वक आमलात आणत नाहीत. त्यामुळे नदी व्यवस्थेत तीव्र प्रदुषणाच्या आहारी जात आहे.

विविध क्षेत्रातील विकास, छोटे शहरे, ग्रामीण भागात सर्व वर्गांना सफाइसाठी, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा देणे शक्य झाले नाही. पिण्याचे पाणी, स्वच्छता मुलभूत गरजांना, पैसे बांधत नसले तरी ह्याचा शक्यतोवर पोहोवावे, असे म्हटले आहे. मीटर लावुन पाण्याचा पुरवठा केला असता समाजातील एखाद्या वर्गाने पैसे बांदले नसले तरी मुलभूत गरजांसाठीतरी काही पाणी पुरवावे. नदीच्या परीवाहक प्रांतावर एक निवेदिका अशी सुचित आहे. शहरांना योग्य तो पिण्याचे पाणी पोहोचविण्यासाठी योग्य ती प्रणालीका बनवली नाही. विशेष करुन छोट्या शहरातील पाण्याची उपलब्धता, समवाटपात समस्या आहेत. ह्या समस्या उन्हाळ्यात जास्त व तीव्र आहेत.

SCERT TELANGANA

- पाण्याच्या विनियोग प्रणालिकासाठी शासकीय नदी परीवाहक आधिकारीक संस्था असले तर याचा कोणता उपयोग होतो ?
- तुंगभद्रा नदी परीवाहक प्रांतात पाण्याच्या परस्पर विरुद्ध उपयोग कोणते ?

म्हणुन पाण्याच्या उपयोगाच्या व्ययस्थापनात सामाजिक, आर्थिक घटक महत्वाचे आहेत. एका प्रांतातील विविध वर्गामध्ये , शेती, उद्योग, पाणी क्षेत्रामध्ये वैरुध्य आहेत. एवढेच नाही तर ही नदी होत दोन राज्यामध्ये वाहत असल्यामुळे कर्नाटक, आंद3प्रदेशामध्ये वाद-विवाद आहेत.

पाण्याचा हेतूपुर्वक, समविनियोग - एक उदाहरण

भारताच्या विभिन्न भागात, पाणी साठविण्याची पारंपरीक पद्धती आणि पाण्याचा हेतुपूर्वक समविनियोग आपणास पाहण्यात येतो.

पाण्याच्या वापरा बद्दल, पाण्याच्या समर्थपुर्वक न्यायपुर्वक वापर करण्यासाठी अंतर्गत, बाह्य प्रवाहांना मोजण्याची गरज आहे. ह्या बद्दल जाणुन घेतले. एक गाव किंवा नदी परीवाहक प्रांत असु शकते. ह्या सारख्या प्रणालिका तयार करणे , त्याची अंमलबजावणी साध्य आहे. हिवारे बाजार ह्याचेच एक उदा. आहे.

ग्राम परीवाहक, समग्रामाभिवृद्धीसाठी, आदर्श ग्राम योजना खाली हिवारे बाजाकास महाराष्ट्र शासनाने नियुक्ती केली. महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यात बाजार आहे. महाराष्ट्रातुन पुर्व कोंकण किनारी प्रांतांना वेगळे करत उत्तर-दक्षिणेस असणारे सह्याद्री पव4त रांगाच्या (पावसाळ) भागात पुर्वेस असणाऱ्या पावसाळी प्रांतात हा जिल्हा आहे. म्हणुनच अहमदनगर जिल्हा 400 मी.मी. पर्जन्यमानाने पुरग्रस्त प्रांत आहे.

बाजारातील संयुक्त भुमी, व्यक्तीगत हिरवाळ जमिनी, पाण्याची संगक्षण कामांची अंमलबजावणी केली. डोंगर दऱ्यात क्रमाने सखोल घाट खोदुन कोरडवाहु होऊ नये याकडे लक्ष दिले. हे पावसाच पाणी साठवुन ठेवतात. त्यामुळे हिरवे गवत वाढते. पाणी साठवण्याचे अनेक बांधकामे गावात बांधले, पाटबंधारे, पाण्याच्या टाक्या, चिरे बंधारे ह्या कार्यक्रमाचा भाग म्हणुनच रस्त्याच्या बाजुला जंगलाच्या जागी झाडे लावली.

महाराष्ट्रात आदर्श ग्राम योजनेची सुरुवात केली असतानाच गावाच्या नियुक्तीसाठी काही अटी लावल्या. ह्यात महत्वाचे चार अमान्य गोष्टी ओहत. राळेगाव सिद्धीने मिळवलेल्या विजयामुळे त्यांचे नाव गाजले. हे चार अटी 1) झाडे तोडणी 2) जनावरांना मोक्ळेपणाने चरणे 3) दारु बंदी, व 4) जास्त संतती. एवढेच नाही तर लोकांनी श्रमदान करावे, जमिन नसणाऱ्या गरीबांना त्या अटी नाहीत.

1980 च्या शेवटी ज्या परिस्थिती होत्या त्यांचे महत्व आपणास समजावे. गरीब, श्रीमंत सर्वजन सतत झाडे तोडत, सर्वजण रानोमाळ त्यांच्या जनावरांना इच्छेप्रमाणे जिथे-तिथे चरवायचे. सभोवतालचे सर्व माळराने, डोंगरे उघडे असत असे खुप लोक सांगतात, तेंव्हा जमिनी कोरड्या पडल्या होत्या. जमिनीच्या आतिल पाणी (भुगर्भजल)खुप खोलवर असत, एवढेच नाही तर स्वयंपाकासाठी काड्या, जनावरांना लागणारे हिरवे गवत याचा तीव्र तुटवडा भासत होता. जनावरांना चरण्यासाठी अटी टाकल्या असता गवत, कापुस जनावरांना चरण्याची परवानगी दिली.

SCERT TELANGANA

त्यानंतर आणखी काही बंधने घातली. त्यात सांगण्यासारखे म्हणजे पाण्याच्या पुरवठ्यासाठी बोर, विहिरी खोदणे, ऊस, कोळीची लागवड करणे, बाहेरच्यांना जमिनी विकणे, पाण्याच्या उपयोगात दिर्घकालीक सुव्यवस्थिती साध्य करणारे घटक ह्या पद्धीत महत्वाचे आहेत. हे आपणास समजले. ह्या अटी फक्त जाहिरातीसाठी नसुन लोकांचा संयुक्त फायदा साध्य करण्यासाठी लोक निर्मितीसाठी. तर हे काम तेवढे सोपे झाले नाही.

उन्हाळ्यात पाणी देणाऱ्या जमिनी 7 हेक्टर पासुन 72 हेक्टरपर्यंत वाढले. सरासरी पाऊस पडला, त्या वर्षी खरीपात बाजरीचे पिक, रबीत ज्वारीचे पिक न पिकवता उन्हाळ्यात थोडे भाजीपाल्याच्या लागवडीसाठी सुद्धा पाणी मिळत. पाण्याच्या सोयी सुविधा नसलेल्या जमिनीत सुदधा भुमित ओल सरीचे प्रमाण वाढल्यामुळे उत्पादकता वाढली. पूर्वीपेक्षा आता पिकांची वैविध्यता वाढली. आता कांदा, आलु, फळे (द्राक्षे, दाळींब) फुला सारखे व्यापारी पिके गहु पिकवितात. सर्वापेक्षा जास्त सांगण्यासारखा परिणाम म्हणजे पाण्याची उपलब्धता वाढुन, दुसरी पिके काढणे शक्य झाल्यामुळे स्थलांतरीत जाणे कमी झाले. छोटे शेतकरी त्यांच्या जमिनी द्वारे पुर्ण जीवन रोजगार कमीच मिळाला तरी त्यात वाढ झाल्यामुळे मजुरी करण्याची परिस्थिती सुधारली.

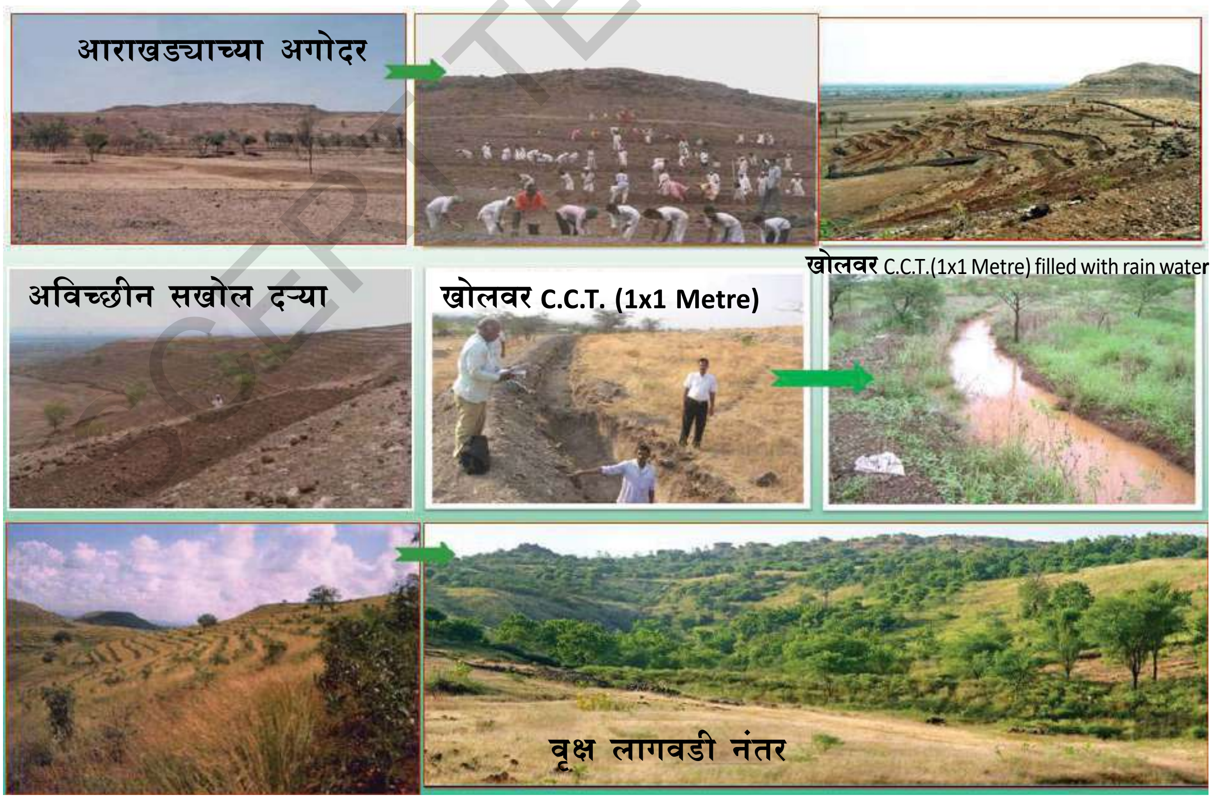

चित्र 5.3 : बाजार - प्रणालिकेच्या अगोदर आणि नंतर

जमिनिच्या आतिल पाणी बाहेर काढुन त्याच्या वापरावर सामाजिक नियंत्रण हा महत्वाचा विषय पाण्याच्या पुरवठ्यासाठइी बोर विहिरीच्या टाकु नये (पिण्याच्या पाणीसाठी) बोर टाकावेत. ऊसासारखे पाणी लागणारे पिक पिकवू नये. पाण्याचा पुरवठा विहिरीतुन करावा. एव्हढेच नाही तर काही कठिण नियम मांडले. उदा. पाऊस चांगला पडला तर हिवाळ्यात पुर्ण पिके काढु शकतो. तेच पाऊस कमी पडला तर हिवाळ्यात पिक कमी घ्यावेत. पावसाची माहिती बरोबर नोंदणी करुन प्रणालिका तयार करतात. पाण्याचे प्राधान्य ठरवतात. ह्या कारणामुळे काही वर्षे सतत पाऊस कमी पडला तरी पाण्याचा तुटवडा भासत नाही. साठवलेल्या पाण्याच्या आधारे प्रणालिका बनविल्याने हे शक्या झाले.

पशु संरक्षण क्षेत्रात वाढ झाल्याने छोटे शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात फायदा झाला. सर्वच जन-जिवन, उद्योग सुधारण्यासाठी हिवारे बाजारात दुध उत्पादनाकडे विशेष लक्ष दिले. अनेक छोट्या शेतकऱ्यांना व्याज देण्यात आले. यामुळे गावात पशुसंवर्धनाची संख्या वाढली. चांगल्या उत्पादकतेच्या कारणामुळे पशु गवत वाढले. ह्याच परिणामाच्या मदतीने दररोज 140 लिटरपासुन 3000 लिटर दुधाची उत्पत्ती वाढुन 20 टक्क्याच्यावर प्रगती वाढली.

- हिवारे बाजारात पाण्याच्या संरक्षणासाठी करण्यात आलेली कामे दर्शवणाऱ्या वाक्याखाली रेषा ओढा.
- पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार शेती प्रणालीका तयार करण्यासाठी कोणते प्रयत्न करण्यात आले?
- तुम्हाला इंचरनेट उपलब्ध असेल तर हिवारे बाजाराशी संबंधीत विडियो ह्या लिंकमध्ये पहा.
  http://bit.ly/kothL1

तर गावांसारख्या छोट्या भागात भुगर्भ जल बाहेर काढण्यावर नियंत्रण ठेवल्यास फायदा होत नाही, हे लक्षात आले, बाजुची गावे खोलवर बोर विहिरी खोदुन भूगर्भ जलांचा वापर करण्यास सुरुवात केली. ह्यावर हिवारे बाजारास कोणतेच नियंत्रण नाही, म्हणुन नदी परिवाहक प्रांत किंवा उपप्रांताच्या परीधीत व्यवस्थागत नियमे समजण्याची आवश्कता आहे.

पाणी संयुक्त साधन

गेल्या काही दशकापासुन पाणी विशेष करुन गर व शेतीच्या गरजांसाठी महत्वाचे साधन बनले. भूगर्भ जलांचा मोठ्या प्रमाणात वापर वाढल्यामुळे पुर्ण उपलब्ध असलेले पाणी ते कोणाला मिळते याचा विचार वर प्रभाव पाडतो.

अनेक राज्यांमध्ये भूगर्भ जलाशी संबंधीत नियम काळानुसार लोप पावले, सध्याच्या परिस्थितीस योग्य नाही. भूगर्भ जलाचा उपयोग नाममात्र असतांनाही कायदे बनवली, सध्याच्या बोर विहरी विविध खोलातून मोठ्या प्रमाणात पाणी काढता येणारी आहेत. पाण्याचा योग्य वापर कसा करावा?

भूगर्भ जलाशी संबंधीत सध्याचे कायदे आाच्या परिस्थितीस योग्य नाहीत. जमिनीचा हक्क आणि भूगभ4 जलावर असलेला हक्क यांचा संबंध जोडणे ह्या नियमातील तुटी आहेत. जमिनीवरुन भूगर्भजलांना काढावे. यासाठी हा कायदा बनवा, जमिनीच्या आतुन काढलेल्या भूगर्भजलावर त्या

SCERT TELANGANA

जामिन मालिकाचा हक्क आहे. म्हणुन समजते. याचाच अर्थ असा की, भूगर्भजलावर जमिन असणाऱ्यांचाच हक्क असतो. भूगर्भजलातुन किती पाणी काढु शकतो. यावर काहीच मर्यादा नाही.

वरील पद्धतीने कोणत्या कमतरता आहेक, जमिनीवर आढळलेल्या मालकिच्या सीमारेषा भूगर्भजल पाळत नाहीत. पाणी वाहणारे साधन, एका बोर विहरीतुन काढावे एवढे पाणी भूगर्भातील खडकाळ थरे, पर्जन्यमान, पृष्ठभागावरील पाणी जमिनीत जिरणारे पाणी यावर आधारीत असतो.हे एका विशाल भागात होत आहे,म्हणुन त्या प्रांतातील इतरांची प्रतिक्रिया ह्या विहरीतील पुर्ण पाण्यावर प्रभाव पडतो. उदा. एका बोर विहरीतुन जास्त पाणी काढले असता त्या विहरीच्या सभोवताली असणारे अनेक बोर विहरी आढुन जावू शकतात. बाजुच्या बोर विहरीपेक्षा आपली बोर विहिर जास्त खोल असावी, अशी प्रत्यकजण स्पर्धा करतात. एका भागातील बोर विहरी भूगर्भ स्वरुपा द्वारे एक दुसऱ्याशी संबंध असतो. म्हणुन सारखेच खोल असणाऱ्या वाऱ्याची व पाण्याची तुलना करा. वारे वाहत आहे, त्यामुळे त्याच्या सीमा निर्धारीत करु शकणे शक्य नाही, त्याचप्रमाणे जमिनीच्या आत वाहणाऱ्या पाण्यास कोणत्याच सीमा नसतात.

सध्या भूगर्भजलच लोकांचे मुख्य साधने आहेत. ह्या पाण्यास जास्त उपसले असता, त्याच्याशी संबंधीत इतर प्रांतावर सुद्धा प्रभाव पडतो. भविष्यात येणाऱ्या पिढींना लागणारे पाण्याच्या साठ्यावर सुद्धा याचा प्रभाव पडतो. म्हणुन जमिन मालकांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणे पाणी काढण्याचा हक्क देऊ शकत नाही. ह्यावर काही मर्यादा असाव्यात. जमिनिच्या व्यवस्थापनाशी, जमिनीवर बोर विहिरीतुन भूगर्भजलांना काढण्यामधील संबंध नाहीशी केला तर ह्या मर्यादा अयोग्य असतात.

जमिनीच्या हक्कावर, भूगर्भजलाच्या हक्काशी संबंध असतांना पाण्याच्या सदविनियोगावर व्यक्तीगत जमिन मालकीवर कोणताच दबाव नसतो. त्याचप्रमाणे पर्यावरणास, विस्तृत लोक लोकरण्याच्या पद्धतींना आंमल करणारा कोणताच मार्ग नाही. जवळपास कोणतेच नियंत्रण नसलेल्या ह्या व्यवस्थेत एका भागात किती हातपंप, विहिरी, बोरविहीरी असु शकतात, हे ठरवण्याचा अधिकार कुणालाच नाही. म्हणुनच पाण्यास सर्व लोकांच्या उद्येशपुर्वक संयुक्त साधन समजावे. रस्ते, नद्या, उद्यानवने, भूगर्भजल सर्वांना मिळणारे जनसंपत्ती म्हणुन समजावे. ह्यास काही राज्य शासनाने ओळखले. परंतु तेवढा प्रसार झाला नाही.

नियंत्रण एवढे सोपे नाही. विज, तेल, नैसर्गिक वायु, पाणी या सारख्या साधनांचा एकजण वापर केला तर उरलेल्यांना उपलब्धीय घटकांना प्रभावीत करतात. भूगर्भजल कमी होत असलेल्या परिस्थितीत राज्य त्याच्या मुळापर्यंत जात नाहीत. याच्या उलट अजुन खोलवर भूगर्भजल काढण्यासाठी सहाय्य करणारे विद्युत सब्सीड्या राज्य सरकार वाढवतच आहे, भूगर्भजलाच्या विनियोगावर नियंत्रणाचा प्रयत्न न करता त्याच्या वापरास प्रोत्साहीत करणारे सब्सिडीचा काहीचा उपयोग नाही. म्हणुन आपण स्पष्ट नियंत्राणाचा वापर होण्यासाठी राजकिय विचार बदलावेत इतरांपेक्षा अगोदर आपणच पाणी कमी वापरावे, यासाठी प्रत्येकजण स्पर्धा करित असल्यामुळे हे संयुक्त साधन लवकरच नाश पावण्याचा धोका आहे. सध्या आपल्या समोर हीच फार मोठी समस्या आहे.

पाणी हे वाहणारे संयुक्त साधन म्हणुन ओळखणारे कायदे व नियमांची गरज आहे. पिण्याच्या पाण्यास पहिले स्थान देणे हे मानवाचा हक्कआहे. भूगर्भजलाच्या विनियोगावर पंचायतीराज संस्थांचे नियंत्रण असावे.

SCERT TELANGANA

केरळमधील पेरुमट्टी नावाच्या गावात पंचायतीत आणि कोका-कोला कंपनीमध्ये उद्भवलेल्या विवादास पाहु या. सभोवतालच्या भागातील भूगर्भजलाच्या पाण्याची पातळी कमी झाल्यामुळे भूगर्भजलाच्या उपयोगासाठी त्या कंपनीला दिलेल्या लायसेन्सला नुतनीकरण करु नये म्हणुन पंचायतीने निर्णय घेतला. एवढेच नाही तर त्या कंपनीमुळे शुद्ध पाण्याच्या दर्जेवर प्रभाव पडतो. स्थानिक शासनाखाली चालणाऱ्या प्राथमिक आरोग्य केंद्राने हे पाणी पिण्यास योग्य नाही असे ठरवले. हा वाद न्यायालयापर्यंत गेला. जानेवारी 2014 पर्यंत हा वाद देशाच्या सर्वोच्च न्यायालयात विचाराधीन आहे. केरळमध्ये दोन न्यायाधिशांनी भूगर्भजलांना दिलेल्या निर्णयास भूगर्भजलाशी संबंधित परस्पर विरोधाभास व्यक्त झाले.पहिल्या न्यायाधिशाने भूगर्भजलांना सर्वांना आवश्यक असणाऱ्या लोकांचे साधन म्हणुन कोन्हीही त्याचा अधिक वापर न करता शासनाने बंदी घालावी म्हणुन सांगितले. तर दुसऱ्या न्यायाधिशाने याच्या पुर्ण उलट जमिन मालकांना भूगर्भजलांवर पुर्ण हक्क असावा, म्हणुन न्याय सांगितल. हे दोन्ही परस्पर न्याय निर्णय सध्याच्या आपल्या कायद्यात असणारा गोंधळ समजतो.

सारांश

सुरुवातीच्या भागात भारतात विविध भू-भौतिक परिस्थिती वद्दल, नदी व्यवस्थांवद्दल माहिती घेतली.एका भागात तो एक छोटा परीवाहक प्रांत असु शकतो. पाण्याच्या विनियोगासाठी अंतर्गत, बाह्य वाहणाऱ्या पाण्यास दृष्टीस घ्यावे. ह्या आकलनामुळे सध्या पाण्यास असमजुतपणे वापरणाऱ्या पद्धतीचा उपयोग होत आहे.हे आपणास समजते. तुंगभद्रा नदी वाहणाऱ्या प्रांताच्या अध्ययना द्वारे पाण्याचा व्यवस्थित, सम प्रमाणात कसा वापरु शकतो ?

हिवारे बाजार लोकांचे प्रयत्न पाहीलेत. जगभरातील लोक त्यांच्या-त्यांच्या परिस्थितीनुसार सृजनात्मक कार्यक्रम घेतील अशी आशा करु शकतो. पाण्याच्या साधनांना स्थानिक स्थायित, संयुक्त कार्यचरण, राष्ट्रीय, राज्यीय स्थायित योग्य ती कायदे, पद्धतीची गरज आहे. भूगर्भजलाच्या उदा.द्वारे सध्याच्या विचारांच्या पद्धतीतील मर्यादा आपण शिकलो.

- हिवारे बाजार सारख्याच भूगर्भजलांचे नियंत्रण विशेष करुन लोकांनेच करावे का ?
- "**भूगर्भजलाची कायदे जुनी झालीत किंवा सध्याच्या काळात योग्य नाहीत**" विश्लेषण करा.
- भूगर्भजल सर्वांना संबंधीत साधने तुमचे मत व्यक्त करा

महत्वाचे शब्द

वाहणारी साधने   अंर्तभूगर्भजल   पाण्याच्या वाहणाची व्यवस्था   पाणी पुरवठ्याचा कायदा
भूगर्भ पाण्याची साधने   वाहणारा प्रांत   दुष्काळ पाणी जमिनीत झिरपणे

SCERT TELANGANA

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1) भारतातील मुख्य नदी व्यवस्थांना वर्णन करण्यासाठी खालील घटकांच्या आधारे एक तक्ता तयार करा.नदी वाहनारी दिशा, ते कोणत्या राज्याच्या किंवा देशाच्या भोवताली वाहत आहे, त्या भागाची भौगोलिक परिस्थिती.

2) भूगर्भजल साधनांना अंर्तगत, बाह्य प्रवाहात कोणती प्रक्रिया जास्त प्रभाव टाकतात?

3) तुंगभद्रा नदी वाहणाऱ्या प्रांतात पाण्याच्या साधनांची संबंधीत समोरे जाणाऱ्या प्रश्नाची यादी तयार करा, ह्या अध्ययनात पण, किंवा इतर वर्गात पण या समस्यांना संबंधित चर्चीत उलगड्यांना सांगा?

4) पाण्याच्या संरक्षण सुधारण्यासाठी हिवरे बाजारात शेतीत कोणत्या पद्धतीवर नियंत्रणे घातली?

5) पाण्याच्या साधना बाबतीत लोकांची कार्यकारकता, कायद्याचे महत्व कोणते? ह्या अध्ययनातील शेवटच्या दुसऱ्या भागात चर्चीत घटकांना अर्थपुर्ण लिहा?

6) तुमच्या भागात कोणकोणत्या गरजांसाठी पाणी विकत घेतात, विकतात? ह्यावर कोणत्या मर्यादा असावेत? चर्चा करा.

7) पाण्याची उपलब्धता दिवसेनदिवस कमी होत आहे. भुगर्भातील पाणी कमी होत आहे. हे असेच होत राहिले तर त्याचा प्रभाव आपल्याजिवनावर कसा होईल? त्यावरील उपाय कोणते? त्यात आपली जबाबदारी कोणती?

चर्चा करा: 1) भुगर्भजलाचा उपसा व वापर यावर सामाजिक नियत्रंण असावे का? यावर वर्गात चर्चा करा?

2) पाणी हे संयुक्त साधन राहावे का? किंवा नाही? यावर वर्गात चर्चा करा? (परिसंवाद)

प्रकल्प

तुमच्या गावात किंवा भागात सर्वाना फायदेशीर असणारी प्रणालीका बद्दल विचार करुन आमलात आणण्याचा प्रयत्न करा.

SCERT TELANGANA

धडा

6

लोकसंख्या

***नकाशा** 1 : लोकसंख्येच्या आधारे जगाचा नकाशा असा दिसतो, या नकाशाची तुलना दुसऱ्या नकाशाशी करुन फरक स्पष्ट करा.*

सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासात लोकसंख्या या घटकाला फार महत्व आहे. सर्वांचा विकास हे जेंव्हा आपण म्हणतो तेंव्हा ज्या लोकापर्यंत विकास पोहचला नाही त्यांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो सर्वांना समानता या तत्वाने वागतानांच त्याचा संबंध लोकसंख्येशी जोडला जातो. विकासाची प्रत्येक बाब लोकसंख्या वाढीशी जोडला जातो.लोकसंख्या वाढी बाबत तक्रार करतांना उद्योग, अन्न आणि विकासा साठीचे स्त्रोत याचा विचार करावा लागतो.

भारतातील 92 टक्के लोक अजुनही असंघटीत क्षेत्रात काम करीत आहेत त्या पैकी बरेशे प्रासंगिक मजुर किंवा स्वयंरोजगार करीत आहेत.या लोकांना कामा साठी संघर्ष करावा लागतो. आपण या विरोधाभासाची सांगड कशी घालणार? आपण लोकसंख्या वाढीचा विचार करावयास हवा लोकसंख्येची वाढ वितरण व्यवस्था व मूलभुत संरचना याचा विचार करावा लागेल तेंव्हाच

- तुमच्या शेजारी असलेल्या लोकांचे व्यवसाय आणि उत्पन्न यांची माहिती घेऊन त्यांच्या कुटुँब रचेने विषयी स्पष्टता द्या.
- तुमचे उपनगर, तुमचे गाव किंवा देशभरातील लोकांची इत्थंभूत माहिती कशी गोळा केली जाते याविषयी तुम्हाला कधी जाणुन घेण्याची ईच्छा झाली का. तुमच्या शिक्षकांना विचारुन माहिती गोळा करतांनाच्या गमती-जमतीची चर्चा करा.
- नमुना माहिती किंवा जनगणना यातील फरक सोदाहरणसह स्पष्ट करा.

SCERT TELANGANA

लोकसंख्या वाढ व त्याची पार्श्वभूमी सांगता येईल.

भारतातील नागरीकांची सर्वांगीन माहिती जनगणने द्वारे मिळते. शास्त्रयि दृष्टीने लोकसंख्ये विषयीची माहिती गोळा करण्याचे काम जनगणने द्वारे केले जाते दर दहा वर्षांना एकदा लोक संख्येची माहिती गोळा केली जाते. माहिती देशातील प्रत्येक गावात, शहरात घरोघरी जाऊन नागरीकांची सखोल माहिती गोळा करतात. या जनगणनेतुन आपणास मोठ्या प्रमाणात माहिती मिळते. नागरिकांचे वय, व्यवसाय, घरांची स्थीती, शैक्षणिक स्थीती, धर्म इत्यादी. भारताचे जनगणना महानिरीक्षक आणि जनगणना आयोग ही माहिती संकलीत करते व त्याची नोंद ठेवतात. तथा आवश्यकतेनुसार संबंधित खात्यांना ही माहिती पुरवतात. जनगणनेविषयी आणखी जास्त माहिती मिळविण्यापुर्वी आपण आपल्या भागातील लोकांची माहिती मिळवु आणि जनगणना कसे काम करते ते पाहु.

भारताची जनगणना

भारतात सन 1872 साली पहिली जनगणना करण्यात आली. सर्वप्रथम 1881 साली पुर्ण स्वरुपाची जनगणना करण्यात आली. त्यानंतर क्रमाने दर वर्षांनी न चुकता जनगणना होत आहे. भारताची लोकसंख्या 2011 साली 121,01,93,422 एवढी होती. 1210 दशलक्ष लोकांपैकी 623,724,248 पुरुश तर 586,469,174 एवढ्या महिला होत्या.

SCERT TELANGANA

क्षेत्र पाहणी करणे

- दोन ते तीन विद्यार्थ्यांचा एक गट करा व आपल्या निवास भागातील साधारण 10 कुटुंबाची माहिती गोळा करा.
- प्रत्येत गटाने विविध तक्ता पुर्ण करावे.
- सर्व गटांनी तयार केलेल्या माहितीच्या आधारे वर्गात त्यावर चर्चा होईल?

प्रत्येक सदस्यांचे नाव	लिंग पु./म.	वय	वैवाहिक स्थिती विवाहीत/अविवाहीत/विधवा	साक्षर /निरक्षर	जर बालक 6-14 वर्ष	व्यवसाय
प्रत्येक सदस्यांचे नाव						

शालेय स्थिती : कधीही नोंदणी केली नाही/ शाळेत उपस्थित/शाळा मधुनच सोडणे

पाहणी पुर्वी :

- वरील पाहणी पत्रात दिलेल्या नियमांची वर्गात अगोदर चर्चा करुन घ्यावी. नसता प्रत्यक्ष पाहणी करतांना अनेक शंका येण्याची शक्यता आहे यामुळे एका गटातील माहिती दुसऱ्या गटाशी तुलना करता येणे शक्य होणार नाही. यासाठी तुमच्या शिक्षकांची मदत घ्या.

1. कुटुंब प्रमुख म्हणजे काय? यात कुणाकुणाचा उल्लेख कराल?
2. शिक्षण यासाठी तुम्ही कोणकोणत्या बाबी वापराल?

   उदा. 6 वर्षा खालील मुल, शाळेत-महाविद्यालयात शिकणारे विद्यार्थी, शाळेत-शाळाबाह्य, पटनोंदनी न केलेले, शालेय शिक्षणास दुर इत्यादी.
3. व्यवसायासाठी कोणत्या बाबी निवडाल?

   उदा.घरकाम, विद्यार्थी, स्वयंरोजगार, निरुद्योगी, सेवानिवृत्त, नौकऱ्या-धंदा नसलेले वरीष्ठ नागरीक इत्यादी.

पाहणी नंतर:

अ) प्रत्येक गटाने खाली दिलेला तक्ता भरा :

पुरुष	महिला	एकुण लोकसंख्या

ब) महिला-पुरुष प्रमाण. हे प्रमाण अत्यंत व्यस्त आहे का? चर्चा करा?

6-14 वयो गटातील विद्यार्थी			
मुले	मुलं	मुली	एकुण
शाळेत जाणारे			
गैर हजर			
कधीच प्रवेश न घेतलेले			

क) शाळा बाह्य आणि पटनोंदण्या न झालेले सर्व गट? त्याची कोणती माहिती करुन घ्या.

ड) 20 वर्षावरील लोक त्याला शाळेत सरासरी व्यतीत केलेला कालावधी माहिती तरुण लांकांसाठी तयार करा माहिती उपयुक्त आहे का?

उ) 15-59 वयोगटासाठी

शेतकरी	नाही	%
प्रासंभिक कामगार		
घरकाम		
नियमित कामगार		
बरोजगार		
विद्यार्थी		
एकुण		

काम करणारे आणि दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या या लोकांची विभागणी तुम्ही कशी कराल?

SCERT TELANGANA

जनगणना काय दाखवते ?

वयोगटः एखाद्या देशातील विशिष्ट वयोगटाचे किती लोक आहेत. माहिती मिळते. लोकसंख्येच्या बाबतीतील हा एक महत्वाचा घटक आहे. एखाद्या पदावर काम मिळण्यासाठी किंवा पदवी प्राप्त करण्यासाठी त्या व्यक्तिचे वय, क्षमता ती व्यक्ति इतर कोणावर अवलंबून आहे का ? एकुण लोकसंख्येतील मुलांचे प्रमाण काम करणारे एकुण व्यक्तिंची संख्या, वृद्ध यांचे प्रमाण यांचा संबंध सामाजिक जडपीशी किंवा आर्थिक विकासाशी आहे.

एखाद्या देशाची लोकसंख्या मुख्यतः तीन स्तरावर आधारीत असते.

1. मुले (15 वर्षा खालील) : या वयोगटातील मुलांची काळजी कुटुंबाकडुन घेतली जाते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा भागविण्याची जावाबदारी कुटुंबांवर असते. याशिवाय शिक्षण हाही महत्वाचा घटक आहे. त्यात कारणीभूत असतोच. तथापि या वयोगटातील लोकांच्या कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाटा असत नाही. तथापी कुटुंबाच्या आर्थिक आवश्यकतेसाठी काही प्रसंगी अल्पवयीन मुलांना काम करावे लागतात. हे ही अंर्तभुत आहेतच.

2. कामकरी वय (15-59 वयोगट) : समाजातील हा वयोगट कामकरी म्हणुन गणला जातो. हा गट पुनरुत्पादक असतो. या वयोगटातील जास्त लोक आकर्षक पगार आणि दर्जेदार सुरक्षित कामाची अपेक्षा करतो. मुले आणि आधारीत लोकांचा गट या गटावर अवलंबुन असतो.

3. वरीष्ठ गट (59 वर्षा वरील वयोगट) : पगारी नोकरदार आणि संघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्यांना निवृत्ती वेतन मिळते. तथापि असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या शेत कामगार, मजुर, बांधकाम क्षेत्रातील लोक जोपर्यंत शरीर साथ देते तोपर्यंत काम करीत असतात. असे लोक वृध्याप काळात त्यांच्या कुटुंबावर आधारलेले असतात. हे लोक विशिष्ट वया नंतर काम करण्याची शक्ती बाळगुन नसतात. या सोबतच या लोकांची वैद्यकिय गरज ही इतर वयोगटाच्या मानाने जास्त असते.

ग्राफ-1 : भारतीय लोकसंख्येचे पिरामिड, 2011

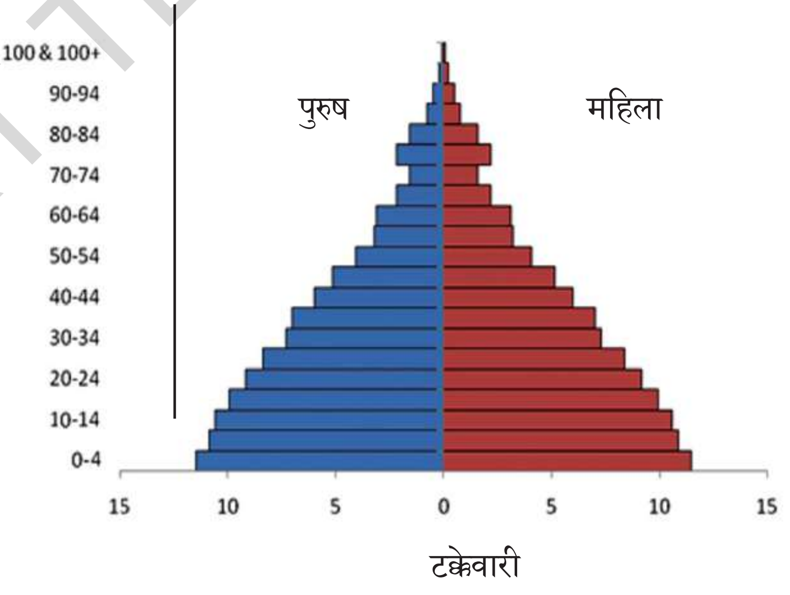

- पिरामिडच्या सहाय्याने मुलांच्या वयोगटाचे प्रमाण पाहा.
- तुमच्या पाहणीच्या निष्कर्षावरुन खालील बाबींचा अभ्यास करा.लोकसंख्या, मुले, काम आणि वय

SCERT TELANGANA

विविध वयोगटाच्या विविध सरकारी योजनांची उजळणी करा. यातील कांही उदाहरणे अशी. मध्यान्ह भोजन योजना, आंगणवाडी योजना इत्यादी. अशा योजनांची आवश्यकता खरेच आहे का?

लिंग प्रमाण

दर 1000 पुरुषांच्या तुलनेत असलेली महीलाचा संख्या प्रमाण दाखवतात. हे टककेवारी मध्ये दर्शवितात तुम्ही ज्या कुटुंबाची पाहणी केलात. त्या कुटुंबाची आकडेवारी बाजुच्या स्तंभालेखात दिलेले आहेत.

स्तंभालेख 2 : भारतीय लोकसंख्या: लिंग निष्पती, 1951 - 2011

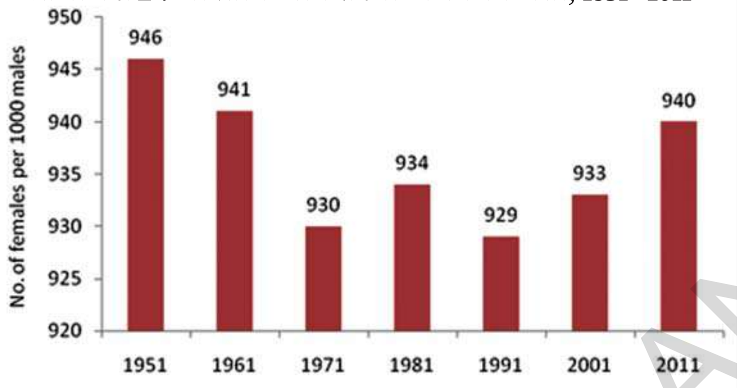

बाजुच्या स्तंभालेख पाहिला तर आपणास असे दिसते की, महिलांच्या संख्या सातत्याने पुरुषाच्या सख्येपेक्षा कमी आहे, यालाच लिंगभेद किंवा लिंग प्रमाण म्हणत सध्याच्या काळात ही तफावत चिंताजनक आहे. ही तफावत एक प्रकारची नकारात्मक असमानता दाखवते.

महिला आणि मुलीं यांना शैक्षणिक क्षेत्रात पुरेशी समानता मिळत नाही. विकासाची प्रक्रिया, अन्न धान्य, पोषक आहार, आरोग्य या बाबतही भेदभाव केला जातो. नेहमी पुरुषांच्या तुलनेत महिला-मुलींना दुय्यम दर्जा दिला जातो. आणि हे सर्व एकाच कुटुंबाच्या आत होते. याबाबी कोणी बाहेर सांगत नाही. आणि एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येच्या आवाढव्य पसाऱ्यात हे कोण कबुल करणार आहे.

जर समान संधी दिला गेला तर मुलांपेक्षा मुलींचा विकास जास्त झपाट्याने होतो. हे वैद्यकिय पातळीवर सिद्ध झाले आहे. जर समानता असली तर मुलींची संख्या ही समान असायला पाहिजे. भारतात प्रत्येक 105 मुलामागे मुलींची संख्या 100 एवढी असण्याचे जनगणना पाहणीतुन निष्पन्न झाली आहे, तथापी मृत्युदर मात्र मुलींचा जास्त आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार लिंग प्रामाण 919 आहे. 0-6 वयोगटातील मुला-मुलींची तुलना केली तर मुलींचा मृत्युदर जास्त असण्याचे निष्पन्न झाले आहे. विशेषता जगण्याच्या संदर्भात मुलींचा प्रतिरोध क्षमता जास्त असुनही मृत्युदर जास्त असण्यामागे पालन-पोषण, संरक्षण आणि बालहत्या/स्त्री भ्रुणहत्या यात कुठेतरी तफावत असण्याचे दिसते.

या बाबतचा आणखी एक पुरावा पाहिला तर आपणास असे दिसते की, उच्च उत्पन्न गटातील कांही उदाहरणे पाहु या. समाज आणि विभागाचा विचार केला तर स्त्री-पुरुष प्रमाणावरुन स्वरुपाचे आहे. खालील तक्त्यावरुन असे दिसते का? वर पण समानता असला तरी प्रत्यक्षात चित्र वेगळे आहे. पुरुष प्रधान भागात स्त्री समानता नाही असली तरी - असमानता दिसते.

प्रांत	हरियाना	पंजाब	आं.प्र	केरला	अमेरिका
लिंग प्रमाण	870	880	970	1040	1050

SCERT TELANGANA

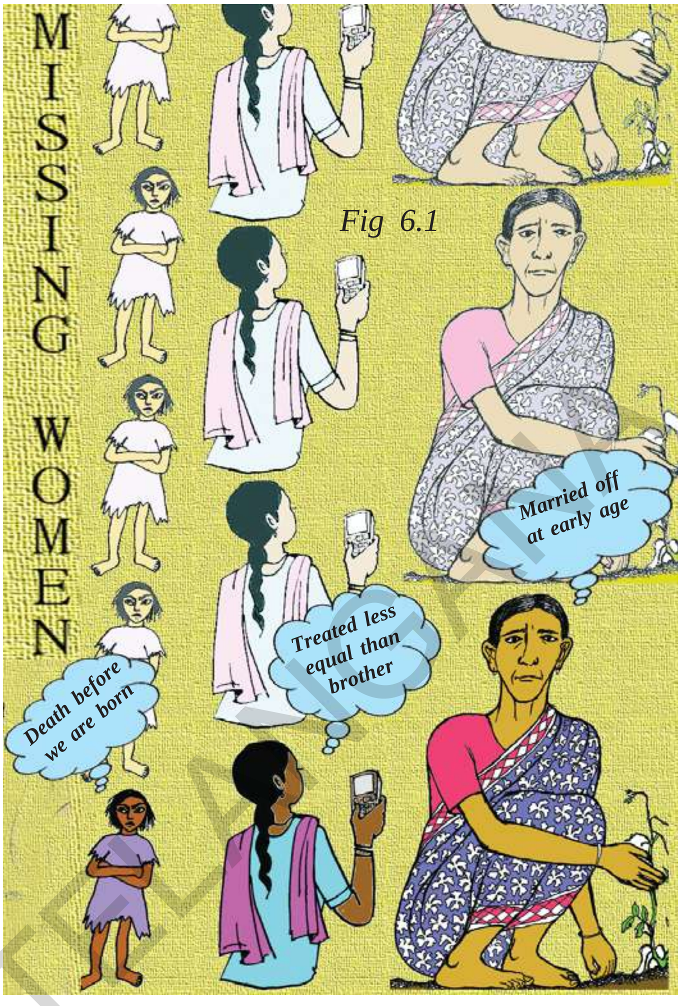

Fig 6.1

भारतातील केरळ सारख्या कांही भागात लिंग निष्पत्तीचे प्रमाण सकारात्मक आहे. तर कांही राज्यांमध्ये खुपच नकारात्मक आहे. हे प्रमाण पाहिले तर भारतात लिंगभेद असण्याचे दिसते. मुलींपेक्षा मुलांना जास्त पसंदी दिली जात असल्याचे दिसते. यावेळेच्या मुलांच्या मृत्युदरापेक्षा मुलींची मृत्युदर खुपच कमी असल्याचे दिसून येते. मुलांच्या लहान-सहान गरजा, आरोग्य समस्यांकडे तेवढे लक्ष दिले जाते, तितकेच दुर्लक्ष मुलींकडे केले जाते. त्याशिवाय स्त्री भ्रुण हत्या/ मुलगी प्रसंतीचा गर्भपात (Female Selective abortion) हेही एक कारण आहे. आताच्या गर्भजल परीक्षेद्वारे गर्भस्थ पिंड जर मुलीचा असेल तर काढुन टाकण्याकडेच पालकांचा काल असतो. अनेक कुटुंबे आजही मुली म्हणजे फार मोठा भार समजतात. वैद्यकीय बाबतही विशमता पुढे मोठे होतांना अशीच जाणवत असते. यामुळेच पुरुषापेक्षा स्त्रियात मरणाचे प्रमाण जास्त असल्याचे अनेक अभ्यासाद्वारे कळले आहे.

स्त्रीयांना आपल्या बाबत होत असलेली असमानता करण्याचा एक मोठा मात्र म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षण हे महिलांसाठी फार मोठे वरदान ठरले आहे. महिलांतील निराक्षरता, भ्रुण तथा शिशु बालिका त्यांचा दर घटत्या घटत आहे. याचा आणखी एक परीणाम म्हणजे महिलांच्या आरोग्याबाबत जास्त जागृती निर्माण झाली आहे. वरील सर्व निष्कर्षा मागे मजबुत कारणे आहेत. यासाठी उजव्या बाजुची प्रश्ने वाचा. हे प्रश्न लिंगभेदावर काय प्रकाश टाकतात.

- उच्च शिक्षणात मुलां बरोबरच मुलींनाही समान संधी मिळते आहे का?
- विवाहीत महिलांना काम करण्यासाठी, प्रवासासाठी समान संधी आहे का?
- महिलांना माहेरच्यांशी संबंध ठेवावा का? त्यांना माहेरी जाण्यांचे स्वतंत्र द्यावे का?
- त्यांना संपत्तीत वाटा असावा का? सुरक्षितता नसावी का?
- तुमच्या भागात मुलांनाच जास्त पसंदी दिली जाते का?

साक्षरतेचे प्रमाण

2011 च्या जनगणनेनुसार 7 वर्षावरील मुले ज्यांना लिहता-वाचता येते, त्यांना साक्षर समजले जाते. देशाच्या प्रगतीची गुरुकिल्ली समजली जाते. साक्षरता आर्थिक, सामाजिक प्रगतीसाठी महत्वाची मानली जाते.

SCERT TELANGANA

- तुमच्या गावात किंवा शहरात कुणी निरक्षर असला तर त्याचा शोध घ्या.तुमचा पाहणी अहवाल काय सांगतो ?
- विकासावर शिक्षणाचा काय प्रभाव पडतो. चर्चा करा ?

1947 साली भारताच्या स्वातंत्राच्या वेळेस केवळ, 12% साक्षर होते. 2001 मध्ये 65%.एवढे लोक साक्षर होते. तर 2011 मध्ये हेच प्रमाण 74% होते. तथापी 2011 मध्ये पुरुषांचा साक्षरता (82%) आणि महिलांचे प्रमाण (65%). होते.

कामकरी वर्ग

तक्ता 1 : 2011 च्या जनगणनेनुसार विविध कामे करणाऱ्यांची टक्केवारी

कामगार	कामगारांची टक्केवारी
शेतकरी	25
शेत मजुर	30
कारखाने व इतर उद्योग	04
इतर कामे करणारे	41
एकुण	100

15-59 या वयोगटातील लोक हे प्रामुख्याने कामकाजी गटात येतात. हे लोक वर्षभर अथवा काही काळासाठी काम करीत असतात. कामाच्या उपलब्धतेनुसार हा कालावधी ठरतो.या आधीच चर्चा केल्याप्रमाणे घरकामाचा यात उल्लेख होत नाही. (तक्ता 1 पाहा)

भारताच्या जनगणना विभागाणे यांची विभागणी टाप प्रकारात केली आहे. 1)स्वताची अगर मक्त्याने जमिन कसणारे शेतकरी 2)शेत मजुर म्हणुन काम करणारे लोक 3)गृहबंधी काम करणारे जसे दुरुस्ती करणारे, तांदळाच्या कारखान्यातील कामे, विद्या, उद्योग, मातीकाम, भांडीकाम, बांबुचे विनकाम, चर्मोद्योग, काडेपेटी उद्योग, बाहुल्या तयार करणे इत्यादी लहान-लहान कामे करणारा समुह. 4)कारखाने व्यापारी तथा वाणिज्यिक प्रतिष्ठाने, रोजदारी कर्मचारी इतर कामे करणारे.

- शेतकरी आणि शेतमजुर यातील फरक सांगा ?
- तुमच्या पाहणीतील श्रमिक तथा जनगणनेतील कामगारांची तुलना करा ?

लोकसंख्येचे बदलते स्वरुप

लोकसंख्येचे स्वरुप हे नेहमी बदलत असते. संख्या, विस्तार हे नेहमी एकसारखे नसते. 1)जन्म 2)मरण 3) स्थलांतर या तीन बाबींमुळे जनगणनेचे स्वरुप बदलत असते. एखाद्या विशिष्ट कावलावधीत एखाद्या विशिष्ट प्रांतांत किंवा प्रदेशात निवास करुन राहणाऱ्या लोकसंख्येच्या फरकात लोकसंख्या बदल असे म्हणतात.या बदलास अंकांद्वारे किंा टक्केवारी द्वारे दाखवता येते.

दर दशकातील नव्याने दाखल झालेल्या माणसांची संख्या ही लोकसंख्या वाढ दर्शविते. उदा. 2001 च जनगणना संख्येतुन 2011 ची संख्या वजा केली तर त्या दशकातील लोकसंख्येची वाढ दर्शविते. ही वाढ सकारात्मक असे वाढली, नकारात्मक असेल तर घटली असे म्हणले जाते. लोकसंख्येत बदल = अंकात (आताचा आकडेवारी) - (जुनी आकडेवारी).

SCERT TELANGANA

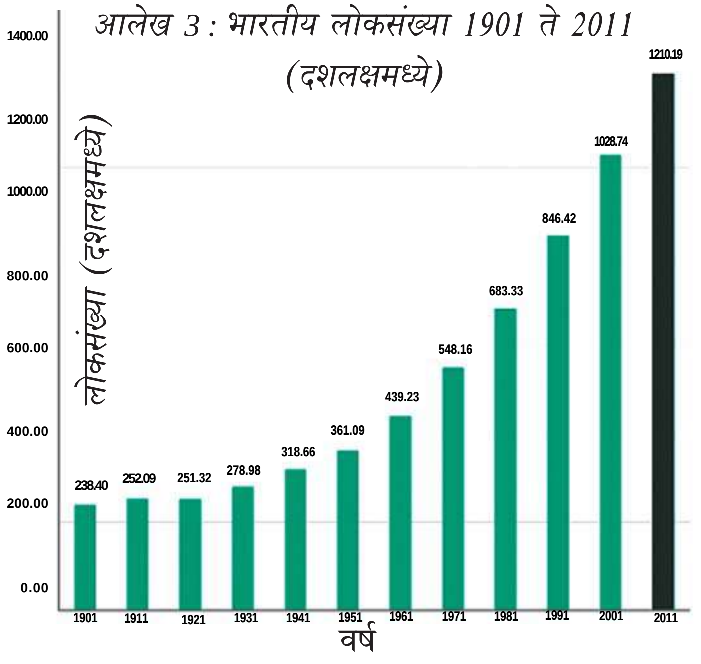

आलेख 3 : भारतीय लोकसंख्या 1901 ते 2011 (दशलक्षमध्ये)

भारतीय लोकसंख्येची वाढ बाजुच्या स्तंभालेखात दशविलेली आहे, 2001 ते 2011 आलेख.3

कोणत्या वर्षी लोकसंख्या घटली ?

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर लोकसंख्या झपाट्याने वाढण्याची कारणे काय असावीत ?

लोकसंख्या का वाढते ? हे समजण्यासाठी जणन-मरण या संभाषना समजणे आवश्यक आहे. एख़ाद्या विशिष्ट भूभागात एका वर्षात जन्मापेक्षा मरणाचा दर जास्त असेल तर लोकसंख्या वाढीत घट असते. या सोबतच एखाद्या विशिष्ट प्रदेशात (जन्मलेले लोक+स्थलांतरीत लोक) - बाहेर गेलेले लोक यांचे गणित म्हणजेच लोकसंख्या वाढीतील फरक होय.

थोड्या वेळासाठी स्थलांतरीतांची गोष्ट बाजुला ठेवु. लोकसंख्या वाढीचा विचार करतांना दोन गोष्टी विचारात घेतल्या जातात. (1) जन्मदर प्रति 100 व्यक्ति पैकी जन्माला आलेली मुले उदा. 1992 मध्ये भारतातील जन्मदर 29 इतका होता याचा अर्थ असा की, 1000 लोकसंख्येत 29 इतक्या मुलांची भर पडली. (2) मृत्यू दर प्रति 1000 माणसांपैकी एका वर्षात मरणांची संख्या म्हणजे मृत्यू दर होय. उदा. 1000 लोकांपैकी 10 लोक मरण पावले. म्हणजेच जन्मदर 29 होता. व मृत्यूदर 10. 1991 साली प्रति 1000 लोकांच्या मागे 19 लोक वाढले. याचाच अर्थ 1992 मध्ये लोकसंख्येची वाढ 1.9 टक्के झाली.

लोकसंख्या वाढ ही महत्वाची गोष्ट आहे. याच्या अभ्यासास दर वर्षी दरशेकडा असा केला जातो. उदा.दर वर्षी दर शेकडा 2 .या दराने जर लोकसंख्या वाढली तर दर 100 व्यक्तीमागे दर वर्षी 2 लोकांची वाढ झाली असे म्हणता येते. याचे गणित चक्रवाढ व्याज पद्धतीने केली जाते. वार्षीक दर वाढी सोबत याची तुलना केली जाते. भारताची लोकसंख्या सातत्याने वाढतच आहे.

वरील स्तंभालेखाच्या सहाय्याने पाहिले तर भारताच्या लोकसंख्या वाढीमागे अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी एक महत्वाची बाब म्हणजे जन्मदर हे मृत्युदर होय. गेल्या कांही वर्षात मृत्युदरात सातत्याने घट झाला आहे. तथापी जन्मदरात मात्र घट झाला नाही. सन 1901-1921च्या दरम्यान मृत्यु दरात वाढ झाली ज्याची कारणे म्हणजे दुष्काळ, रोगाची साथ, शितज्वराची साथ 1918 मध्ये ज्यामुळे 15 दशलक्ष मृत्यु पावले असा अंदाज आहे.1900 पासुन आजतागायत म्हणजेच

SCERT TELANGANA

स्वातंत्र्योत्तर काळात दुष्काळ सहाय्य, अन्न धान्याचा, वाहतुकीचा, स्वस्त धान्य दुकाने, लोक शाहीतील लोकांचा सहभाग यामुळे अनेक समस्या दुर झाल्या. याचवेळी परकी, प्लेग, हिवताप आदी रोगांवर नियंत्रण आले. अनेक रोगांना कारणीभुत असलेले दुषीत पाणी, अरुंदघरे, प्रदुषीत वातावरण, स्वच्छतेचा अभाव यांचे निर्मुलन होण्याच्या दिशेने पावले उचलली जात आहेत. संसर्गजन्य रोगाचा नायनाट करण्यासाठी पाण्याचे योग्य नियोजन, परीसर स्वच्छता, पोषण आहाराचा पुरवठा यावर लक्ष देण्यात आले. याहीपुढे जावुन अत्याधुनिक औषधे, प्रतिजैविक, लसीकरण या सर्वाच्या उपयोगात दर्जेदार आरोग्य सुविधांमुळे मृत्युदर मात्र घटला. सन 1921 च्या तुलनेत मृत्युदर ठळकपणे घटला. त्याचवेळी जन्मदर मात्र वाढला. यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या दरात सातत्याने वाढ होत राहीला.

प्रदीर्घ काळासाठी जन्मदर वाढण्यामागे काय कारण असावे? याचा जेंव्हा विचार करतो तेंव्हा भुतकाळात काय झाले, यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. एकंदर जनसंख्येचा विचार करता तर युवकांची संख्या जास्त असले तर भविष्यात त्यांचे विवाह होतील आणि त्यांना मुलेबाळे होतील याचा अप्रत्यक्षपणे प्रभाव लोकसंख्या वाढीवर होईल. अशा प्रकारची लहान लोकसंख्या आणि तिच्या आकडेवारी जर जोडला गेला तर भविष्यात लोकसंख्या किती वाढेल याचा अंदाज येतो.

याचा आणखी अंदाज म्हणजे, सध्याच्या काळात दांपत्य किती अपत्ये अपेक्षीत करीत आहे. यावरही अवलंबुन आहे. याचाच अर्थ असा की, जगण्याचे प्रमाण वाढते. समाजात पुरुषांना जास्त प्राधान्य आहे. सामाजिक सुरक्षा, वैद्यकिय सुरक्षा याचा विचारही केला जातो.

तुम्ही तुमच्या कुटुंबात शक्य झाल्यास चौकसी करु शकता आणि तीन किंवा चार पिढयातील टिकून राहिलेल्या मुलांच्या संख्येची तुलना करु शकता. तुम्हाला बहुधा असे जाणवेल की, जेव्हा कुटुंब मोठे होते, तेव्हा टिकून राहिलेल्या मुलांची संख्या अनिश्चीत होती. अनेकांचा मृत्यु बाळाच्या जन्माच्या वेळी किंवा बाल्यावस्थेच्या पूर्व वर्षातच व्हायचा. वैधकीय सेवा आणि खात्रीचे पौष्टिक अन्न नेहमीच उपलब्ध नसायचे त्याच बरोबर, मुलाला जास्त प्राधान्य दिल्यामुळे, कुटुंब मोठे असायचे. हे घटक बदलत आहेत.

भारतीय जनगणनेनुसारच्या डेटा (माहिती) प्रमणे, देशातील लोकसंख्येतील बदलांचे निरीक्षण करु या.

SCERT TELANGANA

तक्ता 2 : दशकानुसार भारतीय लोक संख्या वाढीचा तक्ता (आकडे मोड करुन रिकाम्या जागा भरा)

वर्ष	एकुण लोकसंख्या (दश लक्ष)	निव्वळ वाढ (दशकात)	दशकातील वाढीची टक्केवारी	वार्षिक बदल
1951	361			
1961	439	78	26.60	2.16
1971	548	?		
1981	683	?		
1991	846	?		
2001	1029	?		
2011	1210			

(439-361=78, 361 साठी 78 वाढले, म्हणुन % मध्ये हे 78*100/361=21.60 वार्षिक वाढ2.16)

- तुमच्या कुटुंबातील तीन पिढ्यातील एकंदर आपत्यांची संख्या माहित करुन घ्या. त्यात काही बदल झाले आहे का?
- 45 वर्षावरील महिला आमि मुलांचा संख्या किती आहे हे तुमच्या पाहणीच्या आधारे निश्चीत करा. वर महिलामुलांचे प्रमाण किती ते सांगा?

साधारणतः 1981 पासुन जनन दर ही घटत ाहे. याचा परीणाम म्हणजे लोकसंख्येची वाढ ही घटक आहे. वरल तक्त्याच्या आधारे 1951 पासुन ते 2011 पर्यंतची लोकसंख्येची वाढ वा घट याचा आकडेमोड करा.

वरील प्रवाहाला आपण कसे समजावे, ही आकडेमोड समजण्यासाठी आणखी एक पद्धती वापरले जाते. त्यास प्रजनन दर एखाद्या महिलेच्या आयुष्य भरातील प्रजनाचा दर असे ही म्हटले जाते. प्रजनन योग्य वयापासुन ते प्रजनन थांबण्यापर्यंतचा कालावधी यासाठी विचारात घेतला जाते. दांपत्य जेंव्हा मुलांचा विचार त्यागते. किंवा कमी करण्याचा विचार करते. तेंव्हा हा दरात घटतो. यासाठी कुटुंबाच्या अंतर्गत आणि बाहेरचा कारणेही प्रभाव असतात. हे आणखी स्पष्टपणे समजण्यासाठी बाजुचा तक्ता पाहा.

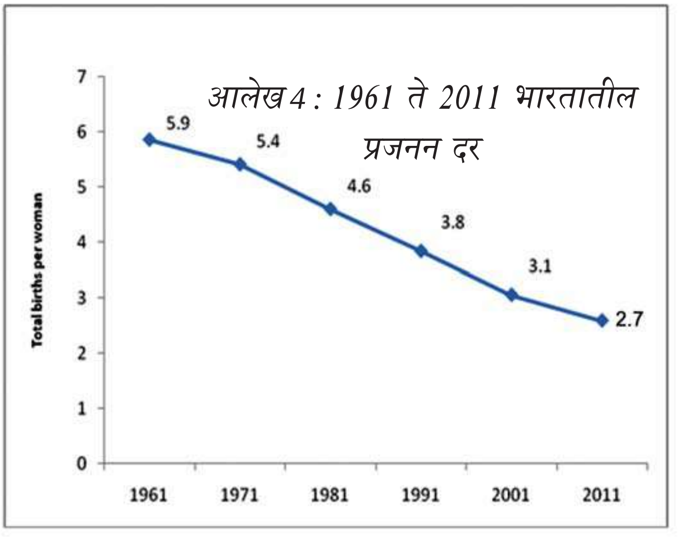

आलेख 4 : 1961 ते 2011 भारतातील प्रजनन दर

भारतात 1961 साली प्रजनन 5.9 एवढा होता. याचा अर्थ असा की, दर महिना सरासरी 5 ते 6 मुलांना जन्म देत असे. सुरक्षीतता, आवश्यकता, संधी याचा विचार करुन प्रत्येक कुटुंब आपल्याला आवश्यक असलेल्या मुलांची संख्या निश्चीत करत असे.

SCERT TELANGANA

* प्रजनन दर जेंव्हा 2 असतो, त्याचा उद्येश काय चर्चा करा?

त्यासाठी कोणतेही सामाजिक बंधन नव्हते. हळुहळु यात काही बदल झाला. सध्या हा दर 2.7 एवढा आहे. तर आंध्रप्रदेशाचा विचार करता हा दर 1.9 इतका आहे.

लोकसंख्या वाढीचे तिसरे मुख्य कारण म्हणजे स्थलांतर होय. एका प्रदेशातुन वा देशातुन जाणे म्हणजेच स्थलांतर होय. स्थलांतर हे देशांतर्गत स्थलांतराचा लोकसंख्येवर, वाढीवर कोणताही फरक पडत नाही. परंतु लोकसंख्येच्या वाढी वर याचा उपयोग होतो. स्थलांतर सोबतची जास्त माहिती तुम्ही पुढच्या पाठात मिळविणारच आहे.

लोकसंख्येची वाढ अतिशय झपाट्याने होत असल्याचे धोकेदायक घंटा आपण कधी-कधी ऐकतो. अनेक लोकांना या लोकसंख्या वाढीचा फटका बसत असल्याचे ते बोलतात. कमीत कमी साधन असल्याने त्याचा फायदा बहुसंख्याकांना होत नसल्याचे ते बोलतात. विशेष म्हणजे हे सारेजण सुरक्षीत असतात. कधीकधी कुटुंबे आपल्या जवळ असणाऱ्या स्त्रोतावर आधारीत अपत्याचा निर्णय घेते. तर काही कुटुंब वृध्यापकाळात आपली सोयी व्हावी या उद्येशाने संपत्ती, एखाद्यावर आधारीत अपत्याती संख्या निश्चीत करते. यामुळे आपण हे सारे कसे ठरवणार?

लोकसंख्येची घनता

लोकसंख्येची म्हणजे घनता ही एका विशिष्ट प्रदेशात निवास करुन राहणाऱ्या लोकांची संख्या होय. लोकसंख्येची वाढ विकासदर प्रक्रियेत महत्वाची भुमिका बजावते.

जगातील एक मोठ्या प्राप्त देशामध्ये भारताचा क्रमांक लागतो. 2011 मध्ये दर चौ.कि.मी.ला 382 लोक एवढी लोकसंख्येची घनता होती. बिहारमध्ये हिच घनता सर्वोच्च म्हणजे 1102 तर अरुणाचल प्रदेशात केवळ 17 एवढा आहे. आसाम आणि इतर द्विपकल्पातील (किनारपट्टीच्या) राज्यात सर्वसाधारण घनता आहे. डोंगराळ, खडक आणि कमी पावसाचे प्रमाण यामुळे भागातील लोकसंख्या कमी आढळते. याचा आणखी एक महत्वाचा फरक म्हणजे जमिनीची सुपिकता कमी आहे. केरळच्या उत्तरेकडचा पठारी प्रदेशात उच्च आणि अति उच्च घनता आहे. उच्च पर्जन्यमान आणि सुपिक जमिन हे यांचे कारण आहे.

उत्तर भारतातील पठारावरील उच्च घनता असणारे तीन राज्यांची निवड करा. या राज्यातील दाट लोकसंख्येच्या घणतेचे कारण काय असावे, यासाठी आपल्याला या भागाचा इतिहास तपासावा लागतो. भुभाग, वातावरणाच्या परिस्थिती, यासर्व गोष्टीमुळे तफावत यास कारणीभुत ठरते. धडा 8 मध्ये आपण नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विचार केला, आपल्याला असे आढळून येते की, जलसिंचनाच्या सोयी किंवा सुपीक जमिन तिथे जास्त प्रमाणात आहे, तिथे लोकसंख्येची घनता जास्त आढळते. यात देखील एक गोष्ट जाणवते की, लहान शेतकरी किंवा भूमीहीन मजुरांची परिस्थिती बेकारच असते.

SCERT TELANGANA

- गावातील सर्व जमिन कोणत्या वर्षी वहीतीखाली आणण्यात आली?
- भरपुर जमिनी असलेले लोक कुटुंबांचा आकार वाढविण्यासाठी काय उद्येश?
- मुळवेळ किवा जलसिंचाय कितपत योग्य ठरते? लहान शेतकरी उदा. गोविंद याचे कुटुंब वाढी बद्दल कसा विचार करतो?
- नकाशा-2 चे निरीक्षण करा. भू-भाग आणि लोकसंख्येची घनता यामधील संबंधाचे स्पष्टीकरण करा. देशभरातील प्रमुख नगरांचा शोध घ्या. शहरात जास्त घनता आणि तिचे वैशिष्ट्ये कसे सांगाल?

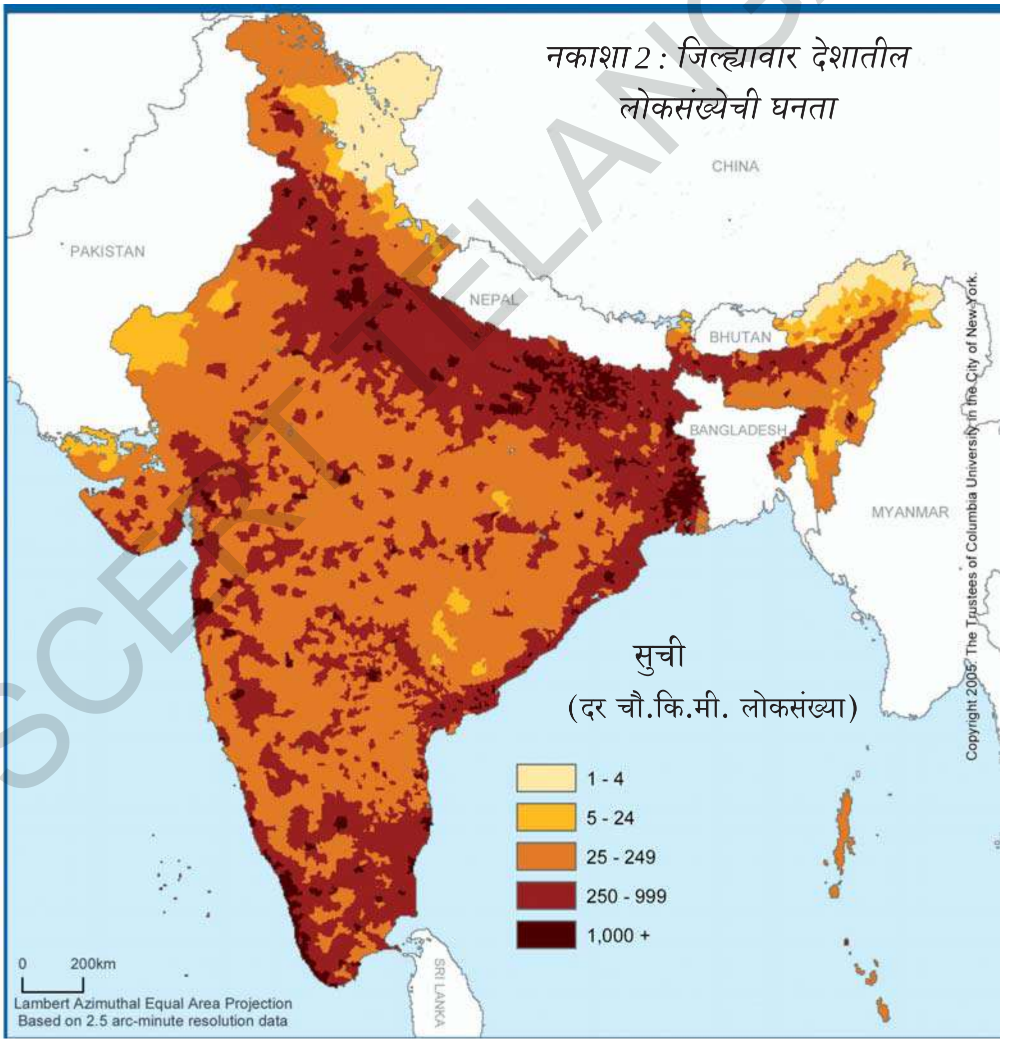

SCERT TELANGANA

Telangana Outline map of 31 Districts

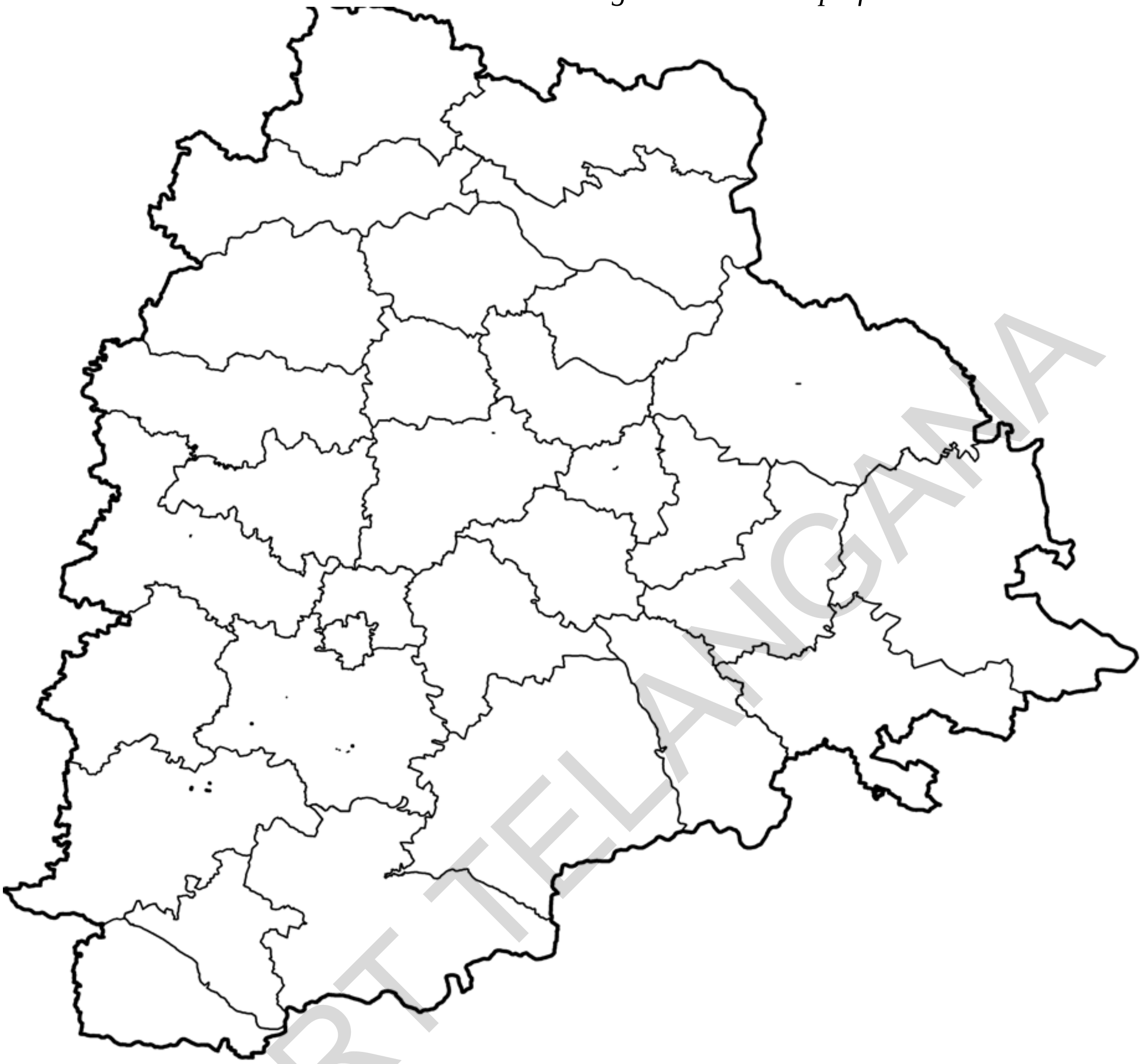

SCERT TELANGANA

वर दिलेल्या तेलंगानातील 2011 लोकसंख्येची गणनेनुसार नकाशात जिल्हेवार लोकसंख्याची घनता दाखवण्यात आली आहे. त्याची योग्यक्रमाने मांडणी करा. उच्च लोकसंख्येला घनता आणि कमी घनता यांची तुलना करा?

अ. भू-पृष्ठभाग आणि शेती विषयक विकासाच्या संधी

आ. त्या भागातील कृषी इतिहास-जमिन, पाणी इतर नैसर्गिक स्त्रोत या बहाल असलेल्या भागाची तुलना करा?

उ. त्या प्रांतातुन, होणारे स्थलांतर, त्याची कारणे माहिती.

महत्वाचे शब्द

लोकसंख्या वाढ | लोकसंख्येती घनता | लिंग प्रमाण | प्रजनन दर
लोकसंख्येचा विस्तार | भ्रूण हत्या | साक्षरता दर

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती

1. खालील सारणीच्या आधारे त्या खालील दिलेल्या प्रश्नांची उत्तरे लिहा? (AS3)

जागतिक लोकसंख्या (ऐतिहासिक-अपेक्षीत (दशलक्षात)

देश-विभाग-वर्ष	1500	1600	1700	1800	1900	1950	1999	2012	2050	2150
जागतिक	458	580	682	978	1,650	2,521	5,978	7,052	8,909	9,746
आफ्रिका	86	114	106	107	133	221	767	1,052	1,766	2,308
आशिया	243	339	436	635	947	1,402	3,634	4,250	5,268	5,561
युरोप	84	111	125	203	408	547	729	740	628	517
लाटीन अमेरिका आणि कॅरेबीयन द्विप	39	10	10	24	74	167	511	603	809	912
उत्तर अमेरिका	3	3	2	7	82	172	307	351	392	398
ओशेनिया	3	3	3	2	6	13	30	38	46	51

- किती शतका नंतर पहिल्यांदा जगातील देशांची लोकसंख्या दुप्पट झाली ते शोधा.
- अगोदरच्या इयत्तामध्ये तुम्ही वसाहत वादाचा अभ्यास केला. वरील नकाशा पाहुन सन 1800 च्या आसपास कोणत्या खंडातील लोकसंख्या धरली ते सांगा?
- सर्वकालीन कालावधीत कोणत्या खंडात लोकसंख्या जास्त होती?
- भविष्यात लोकसंख्येचा घट होण्याची शक्यता असलेला खंड कोणता?

2. लिंग निष्पती जास्त किंवा कमी असल्यास समाजावर त्याचा काय परीणाम होतो?
3. शैक्षणिक वर्षो वरुन भारत आणि इतर देशांची तुलना करा.

   ब्राजील, श्रीलंका, दक्षिण आफ्रिका, नेपाळ, बांग्लादेश, नार्वे, चीली, इंडोनेशिया यांच्यातील समानता आणि असमानता शोधा.
4. तेलंगानातील कोणत्या भागात लोकसंख्येती घनता कशी जास्त आहे? कारणे द्या?
5. लोकसंख्येची वाढ आणि लोकसंख्येतील बदल यातील फरक स्पष्ट करा?
6. भारतातील लोकसंख्याच्या पिरामिड बरोबर इतर तीन देशांच्या लोकसंख्येची तुलना करा?

SCERT TELANGANA

- कोणत्या देशाची लोकसंख्या वाढण्याची शक्यता जास्त आहे?
- कोणत्या देशाची लोकसंख्या घटण्याची शक्यता जास्त आहे?
- लिंग समतोलता तपासा. त्या देशाच्या कुटुंब कल्याण आणि इतर योजनांच्या बाबतीत तुम्ही काय सांगु शकाल?

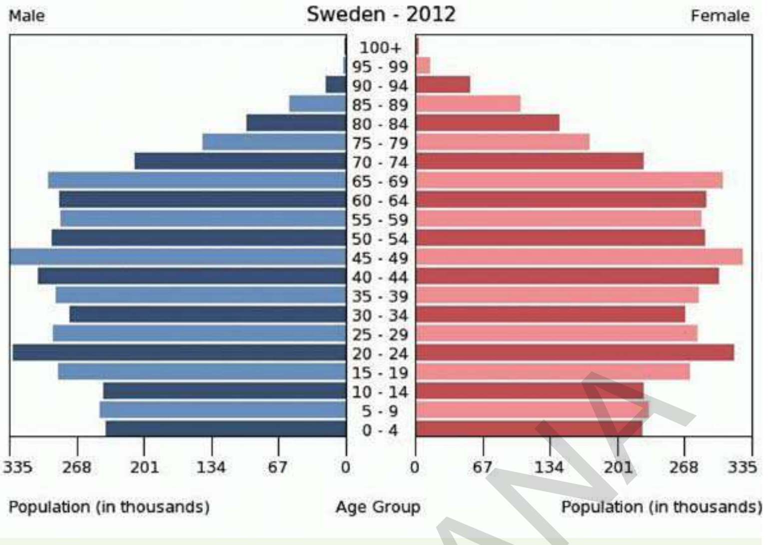

8. नकाशा कार्य:

अ. भारताच्या रेखांकित नकाशात राज्यांच्या सिमा, लोकसंख्येची घनता 2011 च्या जनगणनेद्वारे दाखवा.

आ. तेलंगानाच्या राज्यांचा रेखांकीत नकाशा जिल्ह्यांच्या सीमा तथा लोकसंख्येची घनता, ठिपक्यांच्या पद्धतीने दाखवा. एक ठिपका =10000 लोक प्रमाण

प्रकल्प कार्य

बाजुच्या पानावर दिलेल्या दोन नकाशे आणि एका आलेखाचा अभ्यास करा. लोकसंख्येच्या वाढी बरोबरच्या अनेक वैशिष्ट्या बरोबर चर्चा करा.

SCERT TELANGANA

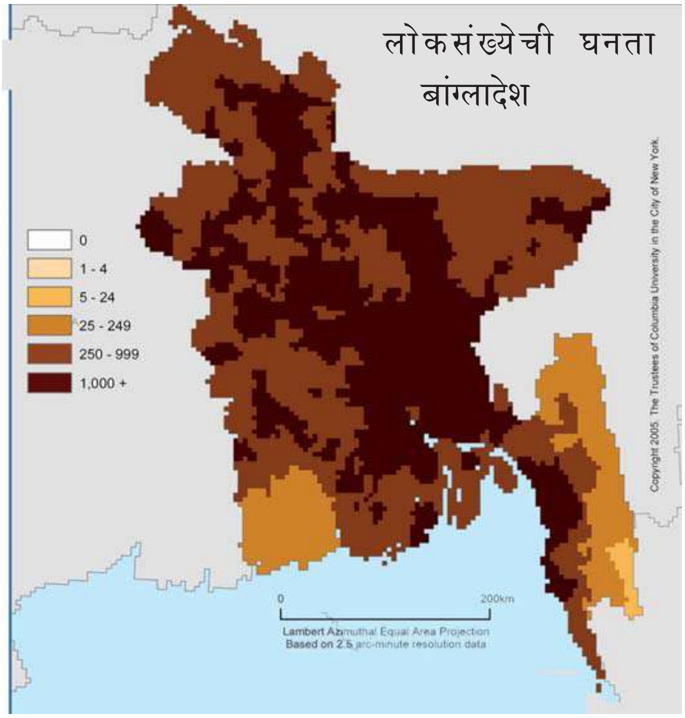

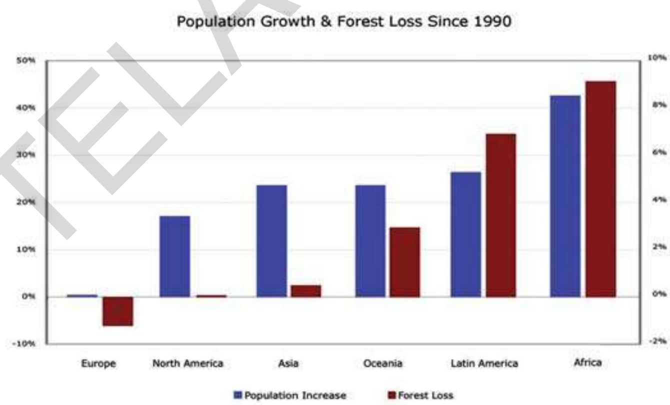

जंगलांचा नाश

लोकसंख्या वाढ

SCERT TELANGANA

धडा 7

वसाहत - स्थलांतर

वसाहत म्हणजे काय?

तुम्ही राहत असलेले गाव, शहर किंवा नगरांना पाहा, रस्ते, सांडपाण्याची व्यवस्था, घरे, इमारती इ. संबंधी विशिष्ट योजना असते. सर्व जगभर याच पद्धतीने थोड्या फार फरकाने नगर रचना आपल्याला दिसून येते. आपण आपले जिवन जिथे व्यतीत करते, जिथे राहतो अश्या विशिष्ट प्रदेशातील राहण्याच्या ठिकाणाला निवासस्थान असे म्हणतात. आपण काम करत असलेल्या प्रदेश, तेथील वेगवेगळे क्रियाकलाप होत असतात उदा. शैक्षणिक, वैद्यकिय, धार्मिक, व्यापाऱ्यासंबंधी इ.

यापाठात आपण मानवी वसाहत व भौगोलिक परिसर याचा काय संबंध आहे हे अभ्यास करणार आहोत.

SCERT TELANGANA

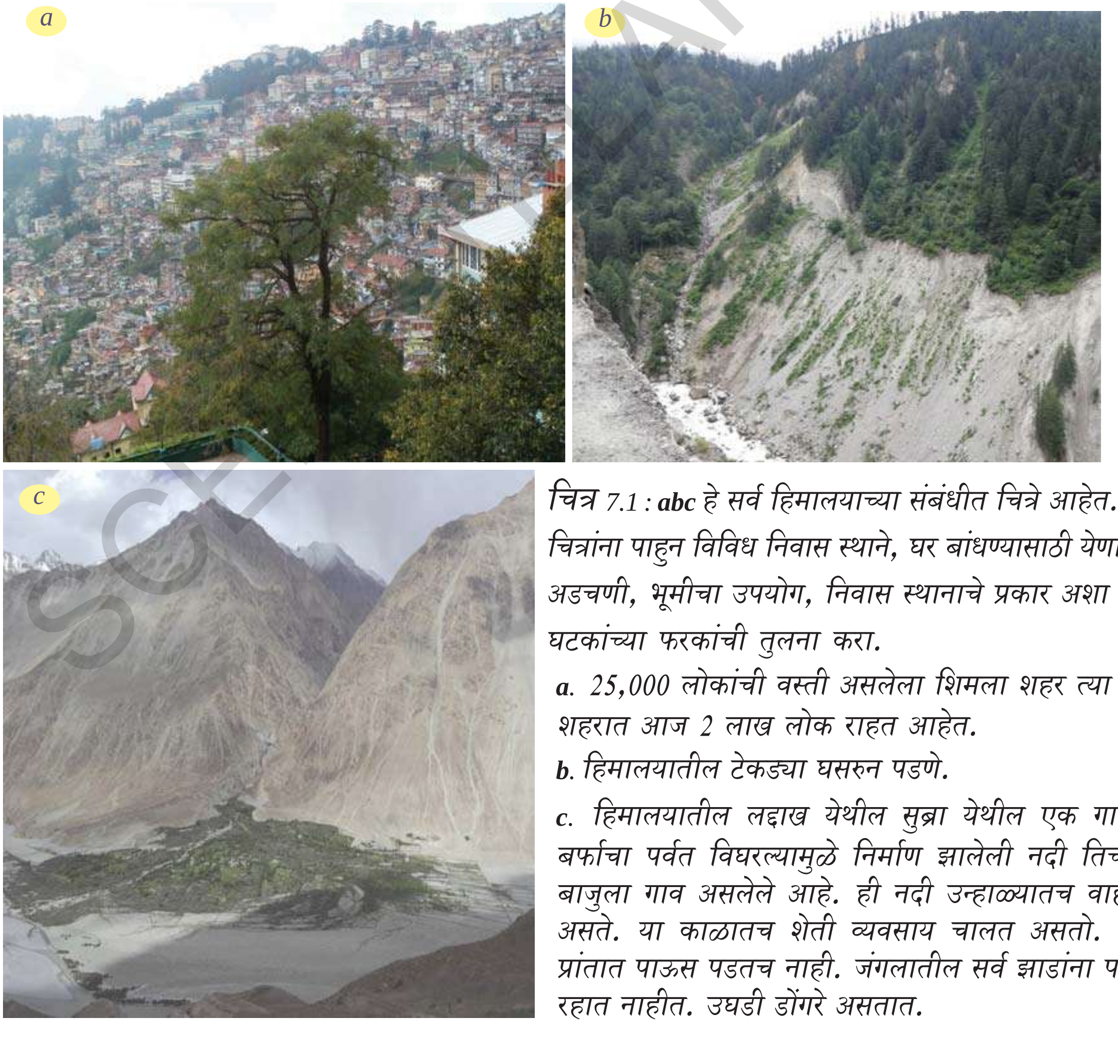

*चित्र 7.1 : **abc** हे सर्व हिमालयाच्या संबंधीत चित्रे आहेत. या चित्रांना पाहुन विविध निवास स्थाने, घर बांधण्यासाठी येणाऱ्या अडचणी, भूमीचा उपयोग, निवास स्थानाचे प्रकार अशा सर्व घटकांच्या फरकांची तुलना करा.*

a. *25,000 लोकांची वस्ती असलेला शिमला शहर त्या शहरात आज 2 लाख लोक राहत आहेत.*

b. *हिमालयातील टेकड्या घसरुन पडणे.*

c. *हिमालयातील लद्दाख येथील सुब्रा येथील एक गाव. बर्फाचा पर्वत विघरल्यामुळे निर्माण झालेली नदी तिच्या बाजुला गाव असलेले आहे. ही नदी उन्हाळ्यातच वाहत असते. या काळातच शेती व्यवसाय चालत असतो. या प्रांतात पाऊस पडतच नाही. जंगलातील सर्व झाडांना पाने रहात नाहीत. उघडी डोंगरे असतात.*

क्षेत्रीय काम

तुमच्या गावांना किंवा शहरांना निरीक्षण करा. या अगोदर शिकलेल्या पद्धतीच्या आधारे निवडलेल्या एका प्रांताचे चित्र काढा. तुमच्या चित्रात खालील सुचविलेले असावे:

रस्ते, घरे, बाजार, दुकाने, नद्या, पठारे, दवाखाने, शाळा, बसस्थानक, रेल्वेस्थानक असे काही प्रदेश असावे.

- लोकांना सोयीस्कर प्रदेश अधिक टक्के लोकांना सोयीस्कर असे आहेत.
- स्थानिक बाजारांना ओळखण्यासाठी कोणती पद्धत आहे?
- घरे गटागटांनी आहेत? त्यांना मुख्य रस्त्याशी संबंध आहे का?
- निवडलेल्या प्रांतातील लोकांनी संपर्क साधुन 20 वर्षामध्ये आलेल्या बदलाची कारणे माहिती करा? आवश्यक असलेल्या कोणत्या गोष्टी नाहीत?

निवासस्थाने कसे निर्माण झाले?

आदी मानव शिकारीच्या माध्यमातुन आहार गोळा करीत असत. म्हणुन त्यांना गोळा करणारे किंवा शिकारी असे म्हणतात. ते संचार जीवी होते. म्हणजे एका प्रदेशातुन दुसऱ्या प्रदेशाकडे प्रवास करीत होते. आहारांना गोळा करुन म्हणजे झाडांची फळे गोळा करीत. मांस, चमडी इत्यादी आवश्यक त्या प्राण्यांची शिकार करुन ते आपले उदरनिर्वाह करीत होते. प्रथमतः दगडांनी बनविलेल्या हत्यारांचा उपयोग करीत होते. या हत्याराने ते समर्थपणे, नैपुण्याने शिकार करीत होते.

चित्र 7. 2 : मध्यप्रदेशातील बीबेडोक येथील आदीमानव राहत असलेली दगडाची गुहा. आणखी जास्त माहितीसाठी वर्गातील आहार गोळा करणारे शिकारी यांचे अध्ययन करा.

- समानता आणि फरक ओळखा. वरील माहितीनुसार भटके आणि स्थिर जीवन शैलीतील फरक आणि समानता ओळखा. तुम्ही किती घटकांना ओळखु शकता पाहा. (इकडे तक्ता अपुर्ण असेल तर आणखी एक तक्ता तयार करा.)

भटकी जीवन पद्धती	स्थिर जीवन पद्धती

SCERT TELANGANA

निवासस्थाने बदलण्याची अनेक कारणे असतात. दिल्लीची खालील गोष्ट पहा

दिल्ली शहर हे भारतावर राज्य करणाऱ्या अनेक साम्राज्यांचे केन्द्र असण्याचे दावा करते. जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले, तेव्हा दिल्ली भारताची राजधानी राहिली. कालांतराने शहराने भारतातील सगळया भागातील लोकांना आर्कषित केले कारण लोक उपजिविकेचे साधन, नौकऱ्या, शिक्षण दवाखाना इत्यादीच्या शोधात स्थलातीत झाले. देशाची राजधानी, संसद आणि केन्द्र सरकार ची कार्यालये असल्यामुळे, सर्व भागातील लोक दिल्लीत राहतात. ह्या कारणामुळे, लोकसंख्या वाढली - i.e., 2 पटीने जास्त झाली.

चित्र 7.3 : मध्यमवर्गीय घरांची वस्ती

प्रत्येक नगरातील विविध प्रकारची प्रांतांना घडविण्यासाठी व मांडणी करण्यासाठी एक मास्टर आराखडा असते. प्रत्येक नगरात निवास स्थाने, बाजारपेठ, शाळा, औद्योगिक स्थाने, कार्यालये, उद्यानवने, विनोदी स्थळे इत्यादी असावेत. या आधाराने रस्ते कशे असावेत. किती विद्युत किंवा पाणी आवश्यक आहे. व्यर्थ पदार्थ कसे काढावे, स्वच्छचा अभियान कसे चालवावे, असा अनेक घटकांना आराखडा तयार करणारे निर्णय करीत असतात. दिल्लीला अशा मास्टर योजना तीन वेळा तयार केल्या गेल्या आहेत. आजची परिस्थिती पाहिली तर हि आराखडा अमलात आहे, असे वाटत नाही. वास्तविकता पाहता, दिल्ली प्रणालिका बद्ध वाढली नाही. आराखडा बद्ध कॉलोनीला सर्व सुविधा असते. विविध उद्धेशांना ओळखल्या प्रांतांना सरकारने प्रकटीत करावे. त्या प्रांतातील निर्माणाला या आदेशाचे पालन करावे. नाही तर अशा आराखडा अंमलबजावणी झाली नाही असे स्पष्ट होते.

एकिकडे नगरांची लोकसंख्या वेगाने वाढत होती. आणि दुसरीकडे आराखडा तयार करते वेळेस कोणत्या प्रांताना कशा सुविधा द्यावे हे जाहीर करण्यासाठी वेळ लागत होता. कामाच्या शोधात नगरांकडे आलेल्या लोकांनी जमिनीवर कब्जा करुन कोणतीही परवानगी न घेता कोणाचीही मदत न घेता कोणत्याही सुविधा नसतांना आपल्या स्वयं प्रयत्नाने घरांचे निर्माण केले. असा वस्त्या पुष्कळ वर्ष गैर कानुनी म्हणुन राहतात. अखेर प्रणालीका जाहीर झाली तेंव्हा या प्रांतांना उपयोगासाठी देत असावेत.

अश्या विकट परिस्थितीत विपरीत परीस्थीती मार्ग काढतो. त्यांच्या घरामधुन त्यांना कोणी काढुन टाकु नये म्हणुन राजकीय लोकांची मदत घेत असतात. मास्टर योजनेमध्ये अशा वस्त्यांची नोंदणी नसल्यामुळे यांना सुविधा मिळत नाहीत. यात रहात असलेले लोक गरीब असतात. परंतु त्यांनी शहर बांधले आणि शहराला आवश्यक सेवा प्रदान करीत आहे.

SCERT TELANGANA

निवासस्थानात कशा प्रकारचे बदल झाले ?

हे समजुन घेण्यासाठी आपणास तीन मुलभूत विषयांचे निरीक्षण केले पाहिजे. (1) प्रदेश (2) परिस्थिती (3) त्या प्रदेशातील इतिहास प्रदेश एका प्रांतातील लक्षणे सांगतात. कोणत्याही प्रदेशाची स्वभाविक रचना, समुद्रतळीपासुन किती उंच आहे, पाणी घटक (तळे, नद्या, भूगर्भ जल) जमिनीचा प्रकार, स्वरक्षण, नैसर्गिक शक्तीपासुन रक्षण अशा कांही आहेत.

चित्र 7.4 : प्रतापगढ किला

प्राचीन काळामध्ये पाणी पुरवठा जास्त असलेल्या भागात दंडयात्रा करणाऱ्या शत्रुपासुन रक्षण मिळेल, अशा प्रांतांना निवासासाठी निवड करत असत. उदा. छत्रपती शिवाजी यांनी महाराष्ट्रात प्रतापगढ येथे किला बांधला आहे. हा प्रांत जास्त उंच असुन सभोवताल सर्व प्रांत दिसतात, म्हणुन अशा प्रांतांची निवड केली गेली आहे. यामुळे या प्रांतांना सैनिकांकडुन रक्षण मिळते.

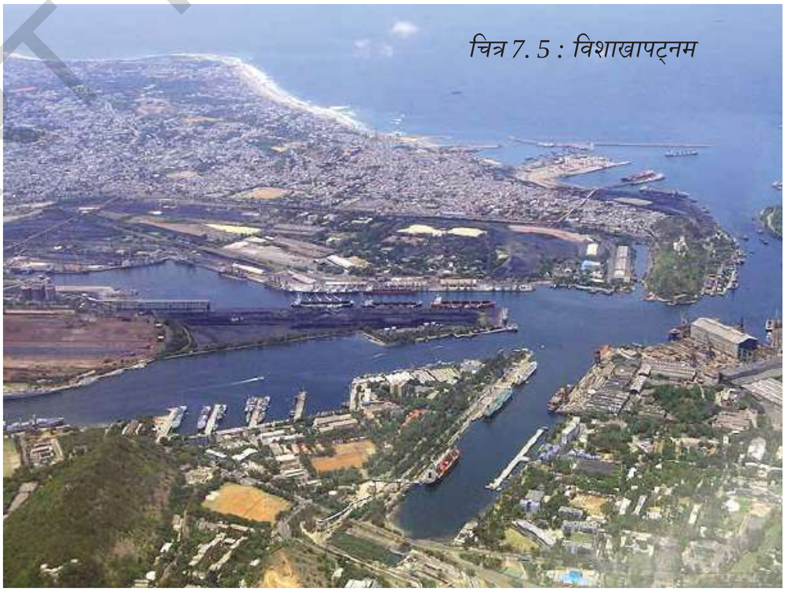

चित्र 7. 5 : विशाखापट्नम

विशाखापट्नमला एक प्रदिर्घ इतिहास आहे. वसाहती पुर्व काळात, विभिन्न राजघराण्यांनी त्यावर राज्य केले. 19 व्या शतकाच्या दरम्यान ब्रिटीश आणि फ्रेंचांनी या शहरासाठी नौदल युध्द केले. वसाहतवादींना किनारी प्रांत अतिशय महत्वाचे होते कारण त्या ठिकाणी ते बंदर (पोर्ट) बांधु शकतात. या पोर्टा व्दारे ते वसाहती देशात कच्चा मालाची निर्यात करु शकतात. खर तर मुंबई आणि चेन्नाई शहर वसाहतीवादींना अजुन विकसित केले कारण भारताच्या नैसर्गिक

संसाधनांचा जास्त प्रमाणात उपयोग करता येतो. याच कारणास्तव विशाखापट्नमी3 लढाई चालु आहे. प्रांते एकटे राहत नाहीत, त्यांना कोणत्या तरी पद्धतीने इतर प्रदेशासी संबंध असतात. परिस्थिती इतर प्रदेशातील संबंधांना ओळखत असत. उदा. विशाखापट्नम हे किनार प्रांतात असुन भारत देशातील आत मधील व बाहेरील अनेक प्रदेशांना आंध्रप्रदेशास मिळवित असते.

विशाखापट्नमला एक प्रदीर्घ इतिहास आहे. विशाखापट्नम येथील लोकसंख्या सातत्याने वाढत आहे तक्ता क्र. 2 ही वाढ विशाखापट्नमचे महत्व विशद करणारी असुन विशाखापट्नम एक बंदर म्हणून ही त्या प्रदेशाचा इतिहास लोकसंख्येतील वाढ असे सुचवते की, येथील सामाजिक व आर्थिक संधीमुळे लोकसंख्येत देखील वाढ झाली आहे.

तक्ता 2

विशाखापट्नम लोकसंख्या

वर्ष	लोकसंख्या	% टक्केवारी
1901	40,892	
1911	43,414	+6.2%
1921	44,711	+3.0%
1931	57,303	+28.2%
1941	70,243	+22.6%
1951	1,08,042	+53.8%
1961	2,11,190	+95.5%
1971	3,63,467`	+72.1%
1981	6,03,630	+66.1%
1991	7,52,031	+24.6%
2001	13,45,938	+123.0%
2011	20,35,690	+51.2%

विशाखापट्नम लोकसंख्येतील बदल

1. बाजुला दिलेल्या लोकसंख्या माहितीमध्ये सर्व दशकातील आकडे आहेत, समजा नसेल तर कोणत्या दशकातील आकडे त्यात नाहीत?
2. कोणत्या दशकापासुन ते कोणत्या दशकापर्यंत लोकसंख्या अधिक वाढली आहे.(टक्केवारी)?
3. कोणत्या दशकापासुन ते कोणत्या दशकापर्यंत लोकसंख्येची वाढ अती कमी आहे (टक्केवारी)?
4. 1901-2011 विशाखापट्नम लोकसंख्येची रेखा ग्राफ तयार करा. लोकसंख्येच्या कोणत्या बदलांचे तुम्ही निरीक्षण केलात?

भारतीय वसाहत आणि अनुक्रमे वर्गवारी (Indian Settlement in hierarchy)

भारतीय जनगणनेनुसार भारतीयांच्या निवासस्थानात विशिष्ट पद्धत आढळते. टेबल क्र. 3 मध्ये दाखविल्याप्रमाणे सांख्यिकी विभागाने वेगवेगळ्या स्थळाच्या व्याख्या दिल्या आहेत. त्या काळजीपुर्वक वाचा खालील अभ्यासक्रम पुर्ण करा. पुढील पानावर एक पिरामिड दिलेले आहे, त्या पिरामिडच्या सर्वात खालचा स्तर सर्वात कमी निवासस्थाने दर्शविते. त्यासमोरील रिकाम्या जागा भरा.

1. विशिष्ट पातळीवरील निवासस्थानांची नावे (कोणतेही दोन नावे)
2. तेलंगाना राज्यातील एक निवासस्थानाचे उदा. द्या. (महानगराशिवाय कोणतेही)
3. तुम्ही ज्या शहरात राहता त्याचे योग्य स्थान दर्शवा, (जर तुम्ही खेड्यात किंवा लहान शहरात

SCERT TELANGANA

तक्ता 3 : भारतदेशातील पातळीवरुन निवास स्थाने

निवास स्थानाची प्रकारे	उपयोगीतेचे प्रमाण	उदाहरण
महानगर	कोटी लोकसंख्यापेक्षा जास्त असलेली स्थाने	* मुंबई महानगर स्थाने (1.84 कोटी) * दिल्ली महानगर (1.63 कोटी) * कोलकाता महानगर (1.41 कोटी)
मेट्रोपॉलीटन नगरे	10 लाख ते कोटी लोकसंख्या असणारे नगरे	* चेन्नै (86 लाख) * हैद्राबाद (78 लाख) * अहमदाबाद (62 लाख)
नगरे, क्लास 1 नगरे	1 लाख ते 10 लाख लोकसंख्या असणारे शहरी प्रांत	तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने आंध्रप्रदेशातील तीन नगरांना ओळखुन त्यातील लोकसंख्या द्या ?
शहरे	5,000 ते 1 लाख मध्यंतरी लोकसंख्या असणारे शहरी प्रांत	तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने तुमच्या सभोवतील प्रांतातील तीन नगरांना ओळखुन त्यांची लोकसंख्या ओळखा.
महसुलचे गाव / Census Village	निदिष्ट सरहदी असणारे गाव	तुमच्या शिक्षकाच्या मदतीने तुमच्या सभोवतील प्रांतातील तीन गावांना ओळखुन त्यांची लोकसंख्या माहित करा.
निवास प्रांते Hamlets	महसुल गावांमध्ये कांही घरांचा Hamlets समुदाय	तुमच्या महसुलमध्ये किंवा जवळपासमध्ये असणारे महसुल गावामध्ये एक किंवा दोन हामलेट तुमच्या शिक्षकांच्या सहाय्याने ओळखा

राहत असाल तर) तुम्ही हे स्थान का निवडले कारण सांगा ?

4. तुम्हाला असे वाटते का की, निवास स्थानांचे केवळ लोकसंख्याच्या आधारे वर्गीकरण करावे ? विचार करा. तुमच्या शिक्षकाच्या सहाय्याने चर्चा करुन अशा वर्गीकरणाची पद्धत ओळखा. कसोट्या लावून निवास स्थानाचे वर्गीकरण कसे करावे माहित करुन घ्या.

भविष्यात भारत आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होऊन बहु संख्य लोक शहरी भागात राहतील.

उदा. द्या

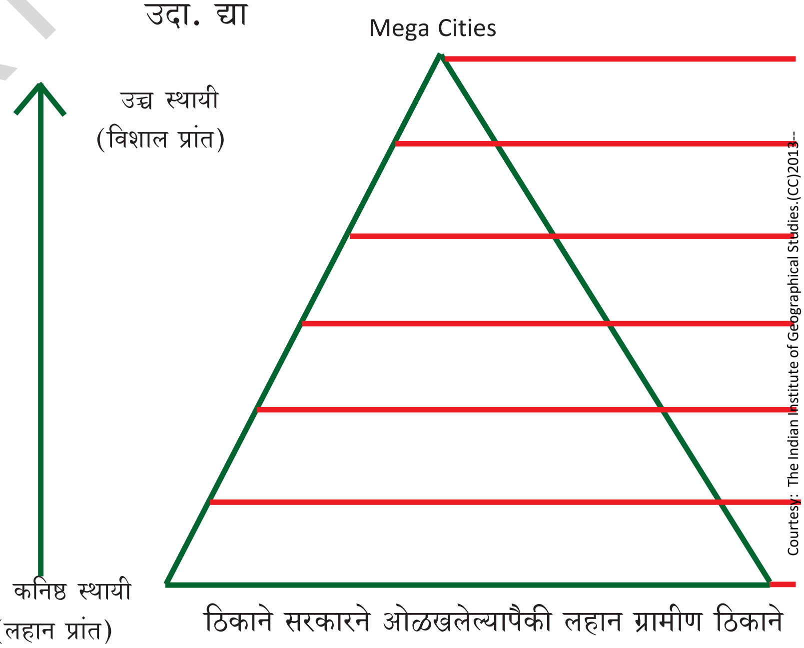

ठिकाने सरकारने ओळखलेल्यापैकी लहान ग्रामीण ठिकाने

SCERT TELANGANA

भारत देशातील शहरीकरण

Fig 7.6 : Low income residential area of Delhi

भारत देशात 35 कोटी लोकसंख्या म्हणजे संपुर्ण लोकसंख्येच्या एकतृतीयांश भाग नगरे व शहरात राहत असतात. लोक अधिक तर व्यवसाय सारखे काही कामे करीत शहरांमध्ये राहत असतात. यालाच आपण शहरीकरण असे म्हणत असतो. 1950 मध्ये देसातील अधिक टक्के लोक 5.6 लक्ष असे लोक गावामध्ये राहत होती. त्यावेळेस 10 लाख लोकसंख्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारे 5 शहरे होती. 1 लाखाच्या अधिक लोकसंख्या असणारी शहरी 40 होती. 2011 च्या जनगणनेनुसार गावाच्या संख्येत वाढ झाली असुन 6.4 लाख गावातून 85 कोटी लोक इथे राहतात 3 नगरांमध्ये मुंबई, चेनै, कोलकता ह्या नगरांची लोकसंख्या एका कोटीपेक्षा जास्त होती. 10 लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणारे नगरे 50 च्या वर आहेत, शहरातील लोकसंख्या वाढ अधिक तर योगायोगामुळे घडली आहे.

शहरीकरण वाढत असले तरी, त्यासाठी गरजांची मात्र सोई होत नाहीत. रस्ते, नाल्या, विद्युत, पाणी पुरवठा इत्यादी लोकांच्या गरजा आहेत. शहरातील मुलभुत गरजांपैकी मुख्यतः रस्त्ये सारख्या बाबींकडे सरकारचे लक्ष जास्त आहेत. परंतु विद्युत, पाणी, आरोग्य केंद्र सारख्या सुविधा हवेत तेवढ्या नाहीत. शहरातील आणि नगरातील लोकांची परिस्थिती अधिक दयनिय आहे.

भारत देशातील शहरी प्रांते आपल्या देशाच्या प्रगतीसाठी कसे उपयोगी पडतात? औद्योगिक क्रांतीपेक्षा, माहिती तंत्रज्ञान (I.T.) स्थीरास्ती या सारख्या सेवा समिती कार्यक्रमामुळे, दळणवळण, साठवण, समाचार प्रसार या सारख्या सेवांचा वाटा अधिक आहे. गेल्या कांही वर्षापासुन औद्योगिक उत्पत्तीमध्ये प्रगती होत नाही. (जास्तीचे उत्पादन्न सेवा उपक्रमा पासून होत आहे)

नगरांचे रुपांतर शहरांमध्ये झाल्यामुळे शहराकडे स्थलांतर होणाऱ्या लोकांमध्ये फक्त कांही लोकांनाच याचा फायदा मिळतो. गावांतील लोकांपेक्षा शहरातील लोकांची गरीबी कमी असते. परंतु अधिक उत्पन्नातील कुटुंबातील लोकांमध्ये जास्त फरक आढळुन येतो. हा फरक शहरात, नगरात जास्त आढळतो, शहरी भागामध्ये इतर जातीशी तुलना केली तर अनुसुचित जाती, जमातीचे शहरी लोकांचे उत्पन्न अधिक आढळते. 2009-2010 मध्ये अनुसुचित जाती, जमातीतील शहरी लोकांची गरीबी 6 टक्के आहे तर, अनुसुचित जमातींमध्ये याच्या पेक्षा दुप्पट आहे. या गरिबांपैकी जास्त लोक महानगरात नसुन इतर असंघटीत क्षेत्रात काम करीत आहेत.

या शहरातील लोकसंख्या कालांतराने वाढत गेली, आजुबाजुचे गावे शहरामध्ये मिसळल्यामुळे शहरे अधिक वाढली आहेत. लोकसंख्या वाढीमध्ये फक्त 5 टक्के इतके मात्र गावातील लोक शहरामध्ये स्थलांतर झाली आहेत. छोट्या गावांचे नगरांमध्ये किंवा छोट्या शहरांमध्ये होत आहे.

SCERT TELANGANA

शहरी करणातील समस्या

शहरी करण वाढते म्हणजे तेथील गरजा वाढतात. आर्थिक कामकाज वाढतात. त्यासोबतच त्यामुळे किती तरी समस्या उत्पन्न होतात. वाढत्या लोकसंख्येला गृह वस्ती पाहिजेत. त्यांना पाणी पुरवठा पाहिजेत नाल्या व इतर गलीच्या पाणी जाण्यासाठी मार्ग असावा. यासर्व घटकामुळे पर्यावरणावर दबाव पडतो.वाहणाचा उपयोग जास्त होत असल्यामुळे शहरात वायु प्रदुषण वाढत असते. हे आरोग्य समस्यांना व स्थानिक वातावरणातील बदलांना मार्ग काढतो. घाण पाण्याच्या नाल्याचे सफाईचे काम बरोबर नसेल तर ते किती तरी संसर्गजन्य रोगांना मार्ग सापडतो.

शहरी करणातील एक मुख्य समस्या जमिनीत न मिसळणारे किंवा जमिनीत जीरण्यासाठी वेळ लागणाऱ्या पदार्थांचा उपयोग वाढत असतो. यामुळे किती तरी कचरा उचलावा लागतो. या कचऱ्याला कुठे टाकावे.? शहरी प्रांत विस्तृत रुप धारण करत असल्यामुळे या कचऱ्यांना कचरा शुद्धी कारखान्यात घेऊन जात आहेत. की ग्रामीण प्रांतात फेकुन देत आहेत.

विमायाश्रय नगरे (Aerotropolis) – jet-age नगरे

भारतासह अनेक देशांमध्ये नविन प्रकारचे निवास प्रांते निर्माण होत आहेत. ही निवास स्थाने मोठमोठ्या विमानाश्रया भोवती निर्माण होत आहेत. म्हणुनच यांना विमानाश्रय नगरे (aerotropolis) असे म्हणतात.

विमानाश्रय नगरांमध्ये विमानाश्रय हेच एका नगरासारखे काम करीत असते. अनेक सुविधा (हॉटेल, दुकाने, हास्यविनोद, आहार, व्यापार, भेटीगाटी इ.) तिथे मिळत असतात. इतर प्रांतातील लोक विमानाने येऊन त्यांना आवश्यक त्या लोकांशी संपर्क करुन त्यांचा व्यवहार पुर्ण करुन परत विमानाने निघुन जातात. ट्राफिक सारख्या समस्या व इतर समस्यांना तोंड न देता नगरातील सर्व सवलती त्यांना मिळत असतात.

भारतातील आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे कांही नगरे बेंगलुरु आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय राजीव गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (दिल्ली) इंदिरा गांधी आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (हैद्राबाद)

इतर देशामध्ये निर्माण होत असलेली नगरे उदा. सुवर्णभुमी आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (ब्यांकाक, थायलँड), दुबई आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (दुबई), कैरो आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (कैरो, इजिप्त), लंदन आंतरराष्ट्रीय विमानाश्रय (लंदन, यु.के)

भारताचा इतिहास आणि भौगोलिक परिसस्थिती ही वसाहतीच्या विस्ताराचे एक कारण आहे, तसेच लोकांच्या स्थलांतरासाठी सुद्धा मुख्य कारण आहे.

- विमानाश्रय नगर केंद्रक म्हणजे काय?
- विमानाश्रय नगर केंद्रामध्ये, त्याजवळ असलेल्या दोन सुविधा सांगा.
- जागतिक नकाशात बाजुला उदाहरणासोबत दिलेल्या नगरांना ओळखा. विमानाश्रये, देशाचे नावसुद्धा चित्रात वेगवेगळे लिहा. यामुळे कोणत्या देशामध्ये, कोणत्या नगरामध्ये, कोणत्या विमानाश्रयामध्ये ओळखण्यास मदत मिळते.
- या अध्यायासाठी तुम्ही अध्ययन केलेल्या प्रदेशाजवळ विमानाश्रय नगरांची निर्मिती झाली असे समजा. तेंव्हा त्या प्रांताच्या ठिकाणी येणाऱ्या तीन बदलांना सांगा त्याचप्रमाणे त्या परिस्थितीमध्ये येणाऱ्या तीन बदलांची माहिती द्या?

SCERT TELANGANA

स्थलांतर

लोक नौकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने शिक्षणाची उत्तम संधी मिळविण्यासाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थानांतरीत होतात.स्थलांतरामागे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय कारण असते. त्यालाच स्थलांतर असे म्हणतात.

उपक्रम कार्य

स्थलांतर पद्धतीचे वर्गीकरण व तुलनाः

अनेक प्रकारच्या आर्थिक सामाजिक व राजकिय कारणांमुळे स्थलांतर होत असते. एखादा व्यक्तीस स्थलांतर झालेले ओळखण्यासाठी जनगणनेच्या वेळे काही पद्धतीचा वापर करतात:

- "जन्मस्थान" – एक व्यक्ती जन्मलेला प्रदेश
- "त्या अगोदरचे निवासस्थळ" – एक 6 महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त काळापर्यंत राहत असलेला प्रदेश

- या ठिकाणी काही लोकांची यादी आहे. त्यातुन स्थलांतरीत व अस्थलांतरीत लोकांचे वर्गीकरण करा. स्थलातराच्या टप्यांची माहीती देऊन, स्थलातरांची काय कारणे आहेत. ते सांगा?

नाव	गेल्या 6 महिन्यापर्यंत शहरात असलेला प्रदेश	जन्म स्थळ	स्थलांतरीत अस्थलांतरीत	स्थलांतराची पद्धत, खेड्यातुन शहराकडे किंवा शहरातुन खेड्याकडे स्थलातराची कारणे
सिंधु	ब्रीजावरम	जोगुलंबा जिल्ह्या तील एक गाव		
ग्रेस ओविया	हैद्राबाद	मुंबई		
अली (an NRI) Non Resident Indian	नवी दिल्ली	लंडन		
लक्ष्मी	तिम्मापुरम(फक्त 2 महिने)	विकाराबाद जिल्हा		
स्वाती	मनीकोंडूर करीमनगर जिल्हा	हैद्राबाद		तेलंगाना राज्यसेवा आयोग ग्रुप 4 उत्तीण

भारतात 2001 च्या जनगणनेनुसार 307 करोड लोक स्थलांतरीत झाले, त्याची अनेक कारणे असु शकतात, स्त्रीयांमध्ये स्थलांतरासाठी विवाह हे मुख्य कारण आहे. तर पुरुषांमध्ये काम व कामाचा शोध करणे हे मुख्य कारण आहे, राहत असलेल्या ठिकाणी काम न मिळणे, व शिक्षणाची योग्य व्यवस्था नसणे, व्यापारात तोटा, कुटुंबातील तंटे इत्यादी कारणे ही जनगणना सर्वाधारे असु शकतात. हे माहीत झाले आहे.

शाळेत गैरहजर किंवा शाळा अर्धवट सोडुन जाणाऱ्या मुलांमध्ये स्थलांतर हे एक कारण आहे, या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? उदा. देऊन समजवा?

SCERT TELANGANA

कालामानानुसार तात्पुरते स्थलांतर

राष्ट्रीय जनगणनेनुसार भारत देशात प्रति चौथा व्यक्ती हा स्थलांतर होऊन आलेला आहे. 2001-2011 या काळात स्थलांतरात वाढ झाली पण 1980 च्या काळात वाढली तेवढी नाही. स्थलांतर राज्याअंतर्गत असु शकते. किंवा आंतरराज्य असु शकते. ग्रामीण भागातुन शहरी भागात स्थलांतर झालेल्या रामय्याची कथा तुम्ही वाचन केली आहे. शहरास दररोज मजुरी करण्यास आलेल्या व्यक्तीची पण तुम्ही मुलाखत पाहिली आहे. ग्रामीण भागातुन शहरी भागाकडे झालेल्या स्थलांतराची आकडेवारी व स्थलांतरासाठी असणारे कारणे पाहीलोत. एवढेच नाही तर ग्रामीण भागातुन इतर ग्रामीण भागास स्थलांतरात पण वाढ झाली आहे, अशा प्रकारची स्थलांतरे साधारणपणे सहा महिन्याच्या आत असतात. त्यामुळे यास जनगणना आकडेवारीत यास प्रकट करीत नाहीत. राष्ट्रीय सर्वेमध्ये स्थलांतर झालेला व्यक्ती असे म्हटल्या गेलेल्या शब्दास असणाऱ्या निर्वाहणाच्या मर्यादामुळे तात्पुरत्या स्थलांतरच्या संख्येस कमी दाखविल्या जाते.

ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागात स्थलांतर

भारत देशात साखरेचे उत्पादन करणारे महाराष्ट्र एक आहे. या राज्यात एकुण 186 सहकारी साखर कारखाने आहेत. कोयना प्रकल्प बांधल्यानंतर 1970 च्या दशाब्दी आरंभापासुन या ठिकाणी खुप मोठ्या प्रमाणात ऊसाचे पिक घेण्यास सुरुवात झाली. एक अंदाजेनुसार प्रत्येक वर्षी ऊस कापण्यासाठी मध्य महाराष्ट्रातुन पश्चिम महाराष्ट्राकडे 6,50,000 मजुरदार स्थलांतर होतात. यात प्राथमिक शाळा शिक्षण घेणारे 6-14 वर्षामधील मुळे 2,00,000 पर्यंत असतात. आपल्या कुटुंबासोबत हे पण स्थलांतर होत असतात.

ऊस कापण्यासाठी आलेल्या मजुरदारांना कारखान्याने निश्चीत ठरवलेल्या जागेवर राहण्याची व्यवस्था करतात. हे त्यांच्या शेताजवळ , ऊसाजवळ राहतात. प्रत्येर कुटुंबास कांही वेळु (बांबु) तट्टे, ताडपत्री वैगेरे देतात. त्यापासुन ते लहानशी झोपडी बनवितात. यास ते *खोपी* असे म्हणतात.

ग्रामीण भागातील मजुरदारात अधिक प्रमाणात थोड्या काळासाठी ग्रामीण भागातील बिकट परिस्थितीमुळे ते स्थलांतर होतात. हे म्हणजे शेतीचे व्यवसाय करणारे मजुरदार असतात, यात लहान शेतकरी, गरीब लोक, अनुसूचित जाती, व अनुसूचित जमातीचे लोक असतात.

1990 साली प्रकाशीत झालेल्या राष्ट्रीय मजदूर आयोगाच्या अहवालानुसार तात्पुरत्या काळासाठी होणाऱ्या स्थलांतरात असमानता दिसते. खाणीतील कामगार घर बांधणी, किंवा बांधकाम विभागात गिरीजन किंवा आदीवासी लोक स्थलांतरीत झालेले दिसतात.

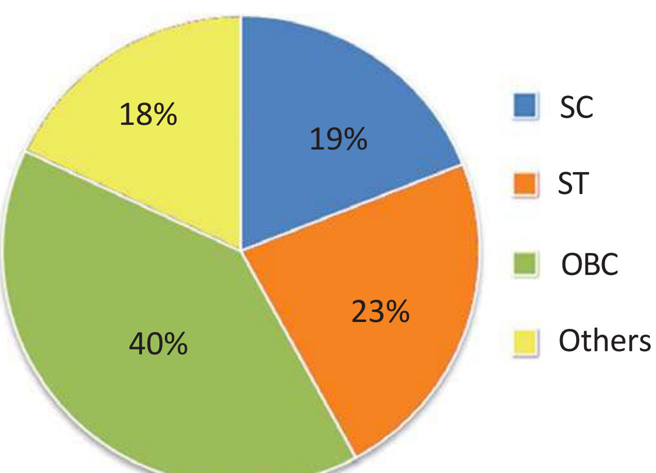

चित्र 2 : त 2007-08 या वर्षात भारतात तात्पुरत्या कामासाठी स्थलांतर झालेले सामाजिक स्थीतीचे मजुरदार.

Source : Migration in India (2007-08) NSS 64th round report No.533 National Sample Survey Office, Ministry of Statistics, Prog. Implemetation Govt. of India.

SCERT TELANGANA

कांही काळासाठी शेतकरी किंवा मजूर वर्गाला कामावर ठेवणारा एक गुत्तेदार किंवा एजेंट असतो, जो त्यांच्याच जाती जमातीतील किंबहूना सारखेच काम करणारा असतो त्या यांना कामावर ठेवतो. दिल्लीतील व्यापारी खाणीचे मालक पंजाबमधील शेतकरी, किंवा कॉफीचे मळे वाले या एजेंट बरोबर करार करतात. हा एजेंट कामगार मजुरांना घेऊन येतो. कामगार वर्गातील कामाच्या पैशातुन कांही हिस्सा काढून घेतो. कांही वेळा स्वतःहाच कॉन्ट्रॅक्टर किंवा सुपरवाइजर म्हणून काम करतो.

ग्रामीण भागातुन शहराकडे स्थलांतर

ग्रामीण भागात आवश्यक तेवढी कामे नसल्यामुळे व ग्रामीण भागातील कामातुन मिळणारी किंमत फारच कमी असल्यामुळे लोक शहरांकडे स्थलांतरीत होत आहेत, कुटुंबातील व्यक्तिंना जास्त कामाची संधी व जास्त उत्पन्न व चांगल्या नौकऱ्या मिळतात. या आशेने लोक शहराकडे स्थलांतरीत होत आहेत. रामय्याला संबंधीत विभागात नौकरी मिळाली पण शहरांकडे स्थलांतरीत होणाऱ्यात जास्त लोकांना रोजवारी मजदुरी करावी लागते.ती त्यांना असंघटीत विभागात पहावी लागते. ते बाजारात फिरत लहान-लहान वस्तु पण विक्री करतात. पेंटर, दुरुस्ती काम करणारे, रिक्षा चालवणारे भवन बांधकाम करणारे यात मोडु शकतात.

- जेंव्हा ग्रामीण भागातील लोक शहरात येतात, तेंव्हा ग्रामीण भागातील कोणत्या आर्थिक क्षेत्रात नुकसान होते ?
- शहरात स्थलांतरीत झालेल्या ग्रामीण जनतेसाठी कोणती कामे उपलब्ध होऊ शकतात. जास्तीत जास्त गावातुन आलेले कामगार काम मिळवतात असे आर्थिक क्षेत्र कोणते ? त्यामागील कारणे सांगा ?

उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी , कुटुंबाचे राहणीमानात सुधारणा होण्यासाठी ग्रामीण भागातुन शहराकडे व तिथे कारखाण्यात काम करण्यासाठी ते स्थलांतर होत असतात. या प्रक्रियेत त्यांना शिक्षण घेणे, नविन सामर्थ्य शिकण्याची संधी प्राप्त होते. एवढेच नाही तर, शहरी भागात, जातीभेग, लिंगभेदभाव हा शहरी भागात फार कमी प्रमाणात असल्यामुळे त्यांना स्वेच्छा मिळाल्या सारखे असते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील जास्त लोक हवे तेवढे काम न मिळाल्यामुळे शहराकडे आकर्षित होतात. अशा लोकांना शहरांमध्ये असणाऱ्या झोपडपट्यामध्येही बरोबर जागा राहण्यास न मिळाल्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची , स्वच्छेतेची व इतर आवश्यक त्या सोयी त्यांना मिळत नसल्यामुळे त्याची परिस्थिती खुपच खराब असते. अशा लोकांना संघटीत विभागात काम मिळणे कठिण असते. त्यांमुळे त्यांना हवे तेवढे नौकरीस रक्षण मिळत नाही. चांगल्याप्रकारे उत्पन्न करु शकत नाहीत, ते रोजवारी मजुरी करुन जीवन जगत असतात.

- शहरात असंघटीत विभागातील रोज मजुरी किंवा घरकाम करणाऱ्या एक महीला शहराकडे स्थलांतरीत झाले आहेत. त्यांची मुलाखत घेवुन त्यावर कथा लिहा.(वर दिलेल्या रामय्याची कथा पाहा.)
- तुम्ही ग्रामीण भागात रहात असाल तर शहरातील असंघटीत विभागात काम करणाऱ्या व सण साजरा करण्यासाठी गावाकडे आलेल्या व्यक्तीची मुलाखत घेवुन त्यावर कथा लिहा. (वर दिलेली रामय्याची कथा पाहा.)
- वरील दोन परिस्थितीमध्ये समानता व असमानता सांगा.

SCERT TELANGANA

पुष्कल लोकांना आपल्या स्वगावात व स्थलांतरीत झालेल्या भागात घरे असतात. वेगवेगळ्या काळानुसार आवश्यक त्या ठिकाणी काम असेल तेंव्हा फिरत असतात. स्थलांतर व्हावे म्हणजे, पुर्ण कुटुंब स्थलांतर होण्याची आवश्यकता नसते. सर्व साधारणपणे पत्नी-स्त्री ग्रामीण भागात राहते.

आपल्या जवळ प्राप्त शिक्षण व प्राविण्यानुसार शहरात स्थलांतर झालेले लोक कामा, नौकऱ्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धतीचा उपयोग करीत असतात, शहरात नौकऱ्या मिळण्यासाठी परीचय ओळख व संबंध हे फार महत्वाचे असते.एकेका वेळेस आपल्या ओळखीनुसार संबंधाद्वारे शहरात प्रथम नौकरी मिळल्यासच ग्रामीण भागातुन लोक शहरात येतात. वेगवेगळ्या कारणामुळे त्यांना ग्रामीण भागाशी आपले संबंध ठेवावे लागतात. स्थलांतरीत झालेले लोक शहरात मिळालेल्या सर्वांचा फायदा ग्रामीण भागाकडे बदल करत असतात. त्यामुळे स्थलांतर करावा, करणाऱ्यांना ग्रामीण भागातच मिळण्याची संधी मिळते. अशा बऱ्यांच संदर्भात अनेक कुटुंबांना स्थलांतर हे त्यांना आवश्यक वाटत नाही.

आंतर राष्ट्रीय स्थलांतर

एक्य राज्य समितीच्या प्रगतीच्या कार्यक्रमा प्रकारे 200 करोड आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर व्यक्तींमध्ये 70 करोडपेक्षा कमी लोक हे एका प्रगतीशील देशातुन दुसऱ्या प्रगतीशील देशात स्थलांतर होत आहेत. भारत देशातुन स्थलांतराचे दोन प्रकार आहेत:

तांत्रिक प्राविन्यः कामाचा अनुभव असणारे लोक अमेरिका, कॅनडा, इग्लंड आस्ट्रेलियासारख्या प्रगतीशील देशास स्थलांतर होत आहेत, माहिती तंत्रज्ञान असणारे, डॉक्टर, मॅनेजमेंट प्राविन्य हे उदा. 1950 व 1960 च्या काळात कॅनडा, इंग्लंडला स्थलांतर होउन गेलेल्या भारतीय लोकात जास्त लोक कोणतेही प्राविन्य, अनुभव नसणारे होते. तर गेल्या 10 वर्षात जास्त लोक कामाचा अनुभव असणारे लोक या देशात जात आहेत. सध्याच्या काळात भारत देशातील प्राविण्य असणारे लोक जर्मनी, नार्वे, जापान, मलेशियासारख्या देशांना स्थलांतर होत आहेत. 1950 मध्ये प्रगतीशील देशात वर्षास 10,000 लोक स्थलांतर झाले तर, 1990 या वर्षी ही संख्या 60,000 एवढी वाढली.

दुसऱ्या प्रकरच्या स्थलांतरात तेलाची निर्यात करणारे पश्चिमी आशिया देशात तात्पुरत्या कंत्राट पद्धतीवर प्राविण्य नसणारे व काही प्राविण्य असणारे कामगार,स्थलांतर झालेल्या देशातील परिस्थीतीनुसार काही काळानंतर वापस येतात. भारतातुन पश्चिम आशियात जाणाऱ्या 30 लाख

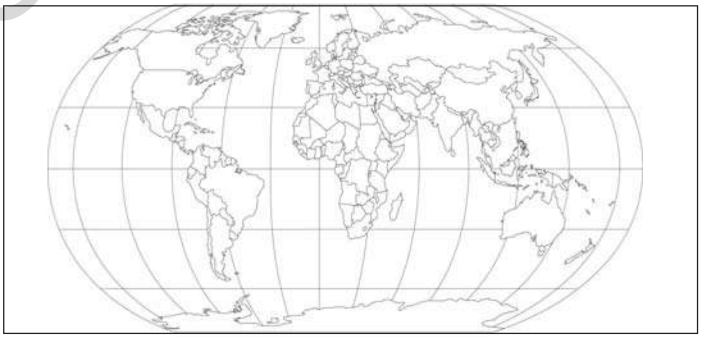

● वरील चरणात दिलेल्या माहितीनुसार भारत देशातुन इतर देशांना जाणाऱ्या, स्थलांतरित लोकांना जगाच्या नकाशात दर्शवा..

SCERT TELANGANA

स्थलांतर लोकांत जास्त लोक सउदी अरेबिया, यु.ए.इ (युनायटेड अरब अमिरात्स) जात आहेत. प्रत्येक वर्षी पश्चिम आशियात 3 लाख कामगार स्थलांतर होत आहेत. पश्चिम आशियात स्थलांतर होणाऱ्या कामगारात तीन-पाच प्रमाणात केरळ, तामिळनाडु, आंध्रप्रदेश राज्यात राहणारे आहेत. या स्थलांतर कामगारात जास्त प्रमाणात भवन निर्माण, दुरुस्ती करणे, नौकऱ्या, वाहतुक, टेलीकम्युनिकेशन(दुरध्वनी संवाद) विभागात काम करतात.

लोकांचे स्थलांतर झाल्याने काय होते? IHAR Recommeadations

स्थलांतरित झालेले जे अकुशल आणि हातमजूर आहेत त्यांना त्यांच्या काम करणाऱ्या देशात अनेक प्रकारचा त्रास सहन करावा लागतो.

स्थलांतर होउन गेलेल्या भागात त्या मजुरदारांना स्वस्त धान्य दुकानातुन सामान मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना खाद्य पदार्थांवर जास्त प्रमाणात खर्च करावा लागतो. अत्यंत बिकट परिस्थितीत व स्वच्छता नसलेल्या भागात रहावे लागत असल्यामुळे ते अनारोग्याशी शिकार होतात. बिमार पडतात. खाणीत काम करणे, विटाचे काम करणे, यामुळे त्यांना डोके दुखी, त्वचा रोगस उनलागणे, स्वाच्छोस्वासाच्या बिमाऱ्यांचा ते शिकार होतात. मालक वर्ग योग्य ते रक्षण देत नसल्यामुळे , कारखाण्यात, इमारती बांधकामात सतत अपघात होत असतात. स्थलांतर मजुरदार हे संघटीत विभागात नसल्यामुळे त्यांना विविध वैद्य चिकित्सा, कुटुंब स्वरक्षण यासारख्या सुविधा मिळत नाहीत. स्थलांतर होवुन आलेल्या स्त्रीयांना प्रसुती सुट्या मिळत नाहीत. म्हणजे डिलेवरी नंतर थोड्याच दिवसात त्यांना पुन्हा कामावर जावे लागते.

कुटुंबाचे स्थलांतर झाल्यानंतर पालकासोबत गेलेल्या लहान मुलांना शिशु स्वरक्षण केंद्र असत नाही. गरीब घरचे मुले यांना नविन प्रदेशात शिक्षण घेणे शक्य नसते. व ते स्वतःच्या गावात वापस गेल्यास तेथील पाठशाला पण त्यांना शाळेत घेत नाही. व शेवटी ते शाळेला जाण्याचे बंद करतात. कुटुंबातील फक्त पुरुषच स्थलांतर झाले तर कुटुंबाची जवाबदारी, म्हाताऱ्या व्यक्तिची देखरेख हे सर्व स्त्रींयावर येते. अशा कुटुंबात मुलींवर लहान भाऊ किंवा बहिणींना सांभाळण्याची जवाबदारी येते. त्यामुळे शेवटी बरीच मुले शाळेपासुन वंचीत होतात.

स्थलांतर झालेल्यावर सुद्धा स्थलांतराचा प्रभाव खुप मोठ्या प्रमाणात पडतो. वेगळ्या प्रकारच्या वातावरणात राहणे, त्यामुळे त्याच्यावर पडणारा दबाव, खाद्या आहारातील बदला व सामाजिक वातावरणामुळे या सर्वांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडत असतो. स्थलांतराच्या कालमानाप्रमाणे हा दबाव असतो. एकेका वेळी नवनविन विचाराचा प्रभाव त्यांच्यावर पडतो. व जुन्या विचारांना भावनांना ते प्रश्न करतात.

- स्थलांतर झालेल्या लोकांना आहार, वैद्य-चिकित्सा, कुटुंब स्वरक्षण यासारख्या सुविधा मिळण्यासाठी काय करावे?
- सरकार, स्वयंसेवी संघटना या काही कार्य करीत आहेत. तुमच्या भागात या संघटना आहेत का? माहीत करा. त्या संस्थांच्या व्यक्तींना तुमच्या शाळेत बोलवुन त्यांना त्यांच्या कामाविषयी सांगण्यास सांगा?

स्थलांतर होण्यात पुष्कळ लोक विशेष

म्हणजे दिर्घकाळ जाणारे लोक गावात असणाऱ्या आपल्या कुटुब सदस्यांना पैसे पाठवतात. भारतातील काही भागात तीन एक या प्रमाणात स्थलांतर लोक आपल्या सदस्यांना पैसे पाठवतात. व ते त्यावर आधारीत असतात. कालमानानुसार स्थलांतर होणारे पुष्कळ लोक घरी पैसे पाठवत असतात. किंवा पैसे बचत करुन स्वतः सोबत घेवुन जातात. स्थलांतरमुळे घरची संपत्ती सुरक्षित राहते. व कर्ज काढण्याची आवश्यकता भासत नाही. व ते पैसे त्यांना इतर कार्यासाठी उपयोगी पडतात. स्थलांतर झालेली कुटुंबे साधारणपणे घर,जमिन, शेतीचे अवजारे उपयोगीच्या वस्तु खरेदी करतात.स्थलांतर झालेल्या पैकी कांही लोकांना स्थलांतरावर गेलेल्या ठिकाणी पण नौकरी मिळु शकते. पाहीजे ते प्राविण्य तिथे प्राप्त करता येते. चांगल्या नौकऱ्यांची माहिती घेवुन न चुकता कायमचे जाऊ शकतात.

अंर्तराष्ट्रीय स्थलांतराचे अवलोकन

1983 च्या इमीग्रेशन एक्टप्रमाणे बाहेरच्या देशाच नौकरीसाठी जाणाऱ्या भारतीय नागरीकांची सुरक्षीतेची हामी या कायद्यान्वये देण्यात येते. भारत सरकारने वेगवेगळ्या देशात भारतीय दुतावास याची कार्यालये उघडली असुन कायद्यानुसार नियमांचे पालन होते की नाही हे यांच्याद्वारे बघितले जाते.

आंर्तराष्ट्रीय कायद्यानुसार स्थलांतरीत झालेल्या लोकांच्या संरक्षणाची काळजी घेतली जाते. उदा. स्थलांतरीत झालेल्या लोकांना कांहीवेळा वेतन दिले जात नाही, नौकरी मिळवून देणारे एजेंट त्यांना फसवू शकतात किंवा शिक्षणासाठी गेलेल्या मुलांकडून निर्धारीत केलेल्या फीसपेक्षा जास्त पैसे घेतले जातात. कंपनी मालक करारानुसार कालावधी संपण्यापुर्वीच त्यांना कामावरुन काढून टाकु शकतात. यामुळेच स्थलांतरीत लोकांचे नुकसान होते. ठरलेल्या पगारापेक्षा कमी रक्कम देणे, इतर सवलती न देणे कधी कधी एक पैसाही जास्त न देता ओवर टाइम करुन घेणे इ. पासपोर्ट (परवाना) स्वतः जवळ बाळगुन ठेवतात ज्यामुळे त्यांना नौकरीची भीती राहील, यासर्व अडचणी बाबत भारतीय दुतावास स्थलांतरीत लोकांची मदत करतात.

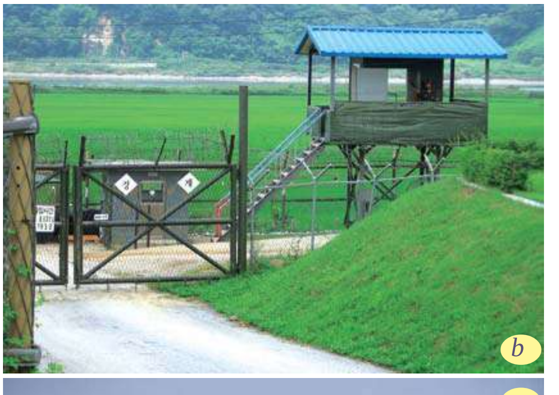

चित्र 8.1 : राष्ट्रीय सीमा हे स्थलांतर होण्यास अडथळा निर्माण करते. या ठिकाणी काही उदा. पाहु या.
ए) *अमेरिका आणि मेक्सिकोची सीमा.* ***बी)*** *उत्तर कोरीया आणि दक्षिण कोरीयाची सीमा.* ***सी)*** *बांग्लादेश आणि भारताची सीमा रेखा. असे सीमा ओलांडणाऱ्या बद्दल तुमचे विचार व्यक्त करा.*

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

स्थलांतर विदेशी स्थलांतर, अंर्तराज्यीय स्थलांतर, काळानुसार स्थलांतर, सरहद

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. स्थलांतर म्हणजे काय?
2. स्थलांतरामुळे माणसाची जीवनशैली बदलली, कशी? स्पष्ट करा?
3. भारतीय जनगणनानुसार लोकसंख्येचे वर्गीकरण कशाप्रकारे केले जाते? हे वर्गीकरण किती प्रकारात मोडते.
4. विमानाश्रय नगरे (Aerotropolis) म्हणजे काय?
5. पान क्रं. 99 वरील दुसरा परिच्छेद वाचा ......कुटुंबाचे स्थलातंर ....वंचीत होतात.
   स्थलांतरीत कुटुंबातील जास्तीत मुले शाळा सोडतात. या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमचे मत लिहा?
6. ग्रामीण भागातुन शहरी भागात स्थलांतरीत झालेल्या लोकांची खरेदी क्षमता वाढते, कशी स्पष्ट करा?
7. स्थलांतरीत झालेले लोक त्या भागात समस्या निर्माण करतात/समस्या सोडवतात. तुमच्या मताचे स्पष्टीकरण लिहा?
8. ग्रामीण भागातुन शहरात होणारे स्थलांतर व शहरातुन ग्रामीण भागात होणारे स्थलांतर यातील विरोधाभासाची तुलना करा?
9. पदवी प्राप्त दुसऱ्या विकसित देशात जाऊ शकतात, अकुशल कामगारांना ही संधी का मिळत नाही?
10. देशांर्तगत स्थलांतर व आर्तराष्ट्री स्थलांतर साम्य व फरक सांगा?
11. भारताच्या नकाशात खालील स्थाने दर्शवा?
    अ. चेन्नई आ. बंगलुरु इ. दिल्ली ई. हैद्राबाद उ. कोलकाता

प्रकल्प कार्य

स्थलांतरीत लोकांची माहिती गोळा करा?

Sl. No.	Emigrant's family head	Total emigrants	Place where they migrated to	Reasons for migration	Conditions at the place	Conditions after migration

वरील माहितीवरुन त्यांच्या समस्या त्यांची परिस्थिती जाणून घ्या व उपाय सुचवा?

चर्चा करा: शहरीकरण हे प्रगतीस पुरक आहे का मारक? वाद-विवाद स्पर्धा घ्या?

SCERT TELANGANA

धडा 8

रामपूर : एका गावाची व्यवस्था

रामपूर गावाची कथा

ही कथा एका गावातील विविध प्रकारचे उत्पादन कार्याचा परिचय करुन देते. भारत देशात ग्रामीण भागात शेती हाच प्रमुख उत्पादनाचे स्त्रोत क्षेत्र आहे. इतर उत्पादनाच्या कार्य क्षेत्राला शेती व्यतिरिक्तत उत्पादन कार्य म्हणतात. त्यात छोट्या-छोट्या वस्तुंचे उत्पादन, परिवहन, दुकाने इत्यादी येतात. या पाठात दोन प्रकारचे कार्यक्षेत्र पाहु या. उत्पादन व्यवस्था ती शेती असो, कारखाने असो, उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील महत्वाच्या घटकांचे विश्लेषण करु शकते.उत्पादनाचे व्यवस्थापण लोकांच्या जीवनमानाला प्रभावीत करते.

या पाठाच्या लेखकाने रामपुर गावात (नाव बदलेले आहे) जाऊन तेथील सर्व घटकांचे सुक्ष्म निरीक्षण करुन ही कथा तयार केली. या अभ्यासानंतर अनेकदा लेखकाने त्या गावी भेट देऊन पाहणी केली. त्यानुसार काळानुरुप काही बदल अनुभवास आला.

ही कथा वाचतांना तुम्हाला विचार करावासा वाटेल - तुम्हाला अनेक प्रश्न पडतील. या गावातील परिस्थितीचे निरीक्षण केल्या नंतर तीच परिस्थिती तुम्ही राहणाऱ्या परिसरात देखील आढळते का? येथील परिस्थिती वेगळी आहे, तशी असेल तर ती का वेगळी येईल?

या पाठात अधुनमधुन तुमच्या गावाचा उल्लेख, संदर्भ, भारत देशातील परिस्थितीचा उल्लेख येतो. उदा. रामपुरातील भू-जमिन वाटपा संबंधी चर्चा करतांना संपुर्ण देशात अशाच प्रकारे आहे ते पाहतो. व महत्वाचे म्हणजे भारतात याबाबत सगळ्या प्रदेशात बऱ्याच अंशी समावता आढळते. रामपूर गावाची विशेषता अभ्यासावा. भारतातील इतर भागात देखील कमी अधिक फरकावे, सारखी परिस्थिती आहे. हे लक्षात येते. या तुम्ही या भागात राहता त्या ठिकाणीशी देखील तुम्ही तुलना करु शकता.

- शेतीविषयी तुम्हाला काय माहित आहे? काळानुसार पिके कसे बदलत असतात? शेतीवर अवलंबुन असलेल्या अधीकतर लोकांना जमिन आहे का? किंवा ते शेत मजुरी करतात?

रामपुरातील शेती

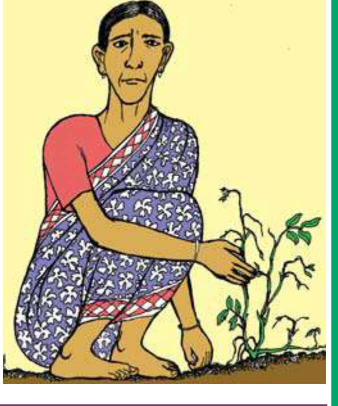

पश्चिम उत्तर प्रदेशातल्या गंगा नदीच्या मैदानातील सुपिक जमीनीच्या भागात रामपुर आहे. पंजाब, हरियाणाच्या बरोबर पश्चिम उत्तरप्रदेश शेती व्यवसायासाठी सुसंपन्न उत्तम प्रदेश या गावाच्या सभोवताली गावे, शहराशी चांगली परीवहन व्यवस्था आहे. रायगंज नावाचे मोठे गाव रामपुरपासुन 3 कि.मी दुरवर आहे. सर्व वाहनांसाठी जोडणारा रस्ता रायगंजपासुन 12 कि.मी दुरवर असणाऱ्या जाहागीराबाद पर्यंत आहे. या मार्गावर बैलगाडी, टांगा, गाडे (हल्यांनी ओढणारी लाकडी गाडी)

SCERT TELANGANA

मोटारसाइकल, जीप, ट्रॅक्टर लॉरीसुद्धा दिसतात.

रामपुरमध्ये शेती व्यवसाय हेच प्रमुख उत्पादनाचे स्त्रोत, कष्टकऱ्यांना आधिकाधीक रोजगार शेती कामावरच अवलंबुन आहे. ते शेतकरी असो, शेतमजुर असो, यांचे कल्याण शेती व्यवसायावरील उत्पादनावर अवलंबुन आहे.

भूमि, जमिन आणि इतर नैसर्गिक साधने

शेती उत्पादनात जमिन हा प्रमुख घटक स्त्रोत आहे, परंतु लागवडी खालील जमिनीची विस्तीर्णता वाढ जवळपास स्थिरच असते. रामपुरमध्ये 1921 पासुन लागवडी खालील जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ झाली नाही. त्या आधी सभोवतालच्या जंगलांना, पडीत जमिनीस लागवडी खालील क्षेत्रात बदलविले. अजुन नविन जमिन लागवडी खाली आणु न शकल्यामुळे शेती उत्पादनात वाढ होण्याची शक्यता नाही.

रामपुरमध्ये थोडी जमिन सुद्धा शिल्लक रिकामी नाही. पावसाळ्यातील (ख़रीप हंगाम) शेतकरी ज्वारी, बाजरीची लागवड, पेरणी करतात. धान्या बरोबर कुडबा जनावऱ्याच्या चाऱ्यासाठी उपयोग करतात. त्यानंतर आक्टोंबर ते डिसेंबर महिन्यामध्ये आलुच्या पिकाची लागवड करतात. हिवाळ्यात (रबीच्या) हंगामात गव्हाच्या पिकाची लागवड करतात, या पिकातील कुटुंबाच्या आवश्यकते एवढे धान्य ठेवून उरलेले पीक, धान्य रायगंजच्या मार्केटमध्ये विकतात. काही भागात ऊसाची लागवड करतात. ते वार्षिक पिक, प्रत्येक्ष ऊस किंवा गुळ तयार करुन जवळ शहर असलेल्या जहांगीराबाद येथील व्यापाऱ्यांना विकतात.

जमिनीची मोजमापणी

जमिनीच्या मोजणीसाठी हेक्टर (अडीच एक्कर) हे प्रमाण मोजमापणीस वापरतात. तसेच गावात एक्कर, सेन्ट, गुंटा या सारख्या स्थानिक मोजमाप सुद्धा आहे. एक हेक्टर म्हणजे 10,000 चौरस मिटर्स. एक हेक्टर क्षेत्राच्या जागेला तुमच्या शाळेतील मैदानाशी तुलना करा. तुमच्या शिक्षकांशी चर्चा करा.

एका विस्तीर्ण जमिनीच्या क्षेत्रात वर्षात एकापेक्षा अधिक पिकांची लागवड करण्यास बहुल पिकांच्या लागवडीचे क्षेत्र म्हणतात. जमिनीपासुन उत्पादनात वाढ करण्यासाठी ही सर्वसाधारण पद्धत आहे. रामपुरातील सर्व शेतकरी कमीत कमी दोन मुख्य पिकांची लागवड करतात. त्यातील काहींजण तिसरे पिक म्हणुन आलुची लागवड करतात.

रामपुरामध्ये अत्याधुनिक सिंचन व्यवस्था असल्यामुळे शेतकरी वर्षातुन तीन पिकांची लागवड करतात. रामपुरमध्ये फार आधीच विद्युत व्यवस्था आली आहे. त्यामुळे ओलीतास लागवडीमुळे सिंचन व्यवस्थेने तेथील रुपरेषा बदलली आहे. आधी शेतकरी विहिरीतील पाणी काढण्यासाठी (पर्शियन व्हील) या साधनाचा वापर करीत ओलीताच्या लागवडी क्षेत्रा खाली फार थोडे जमिन क्षेत्र करायचे. विजेवर चालणाऱ्या बोर विहिरीमुळे अधिक जमिन ओलीता खाली घेवु शकतो. हे शेतकऱ्यांनी ओळखले. जवळपास 50 वर्षा खाली बोर विहिरीची व्यवस्था शासनाने केली. त्यानंतर शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या खर्चाने बोर विहरीची व्यवस्था करुन घेतली. त्याचा परिणाम 1970 दशकातील मध्य काळात 264 हेक्टर जमिन ओलीता (सिंचन) खाली आली.

भारत देशातील सर्व खेडगावांना या सारखी ओलीतांची, सिंचनाची व्यस्था नाही. देशातील नद्यांचे, मैदाने, किनारपट्टीच्या भागात सिंचनाची ओलीताची व्यवथ्था आहे, याविरुद्ध दक्षिणेच्या पठार, पृष्ठभुमीच्या भागात सिंचनाची व्यवस्था फार थोड्या प्रमाणात आहे. आज देखील भारत देशातील लागवड क्षेत्रात सिंचन व्यवस्था 40 ट्क्के पेक्षा कमी विर्स्तीण क्षेत्रात आहे. उर्वरीत भागात शेती पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबुन आहे.

SCERT TELANGANA

उर्वरीत भागातील शेती प्रामुख्याने पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबुन आहे. (भारत देशातील वेगवेगळे भौगोलीक प्रदेश यासाठी पाठ-1 पाहा) जमिन पाणी यासारख्या नैसर्गिक साधनांचा अधिक वापरामुळे उत्पादनात वाढ झाली. परंतु या नैसर्गिक साधनांचा वापर सुयोग्या होईल सांगता येत नाही. रासायनिक खते, किटनाशकांचा अधिक मनानुसार वापरामुळे जमिनीचा कस कमी होत आहे. हे आपल्या अनुभवाद्वारे माहीत होत आहे. पाण्याची सिंचन व्यवस्था तसेच भीती निर्माण करीत आहे. रामपुर गावाप्रमाणे भारत देशात सर्वत्र सिंचन ओलीतास, विशेषतः भू-गर्भजलावरच अवलंबुन आहे. परिणामी संपुर्ण देशभर भू-गर्भ जलाची (जमिनी खालील पाण्याची) पातळी कमी होत चालली आहे. पाऊस भरपुर पडणाऱ्या पावसाचे पाणी जमिनीत पाझरणाऱ्या सुलभ असणाऱ्या प्रदेशात सुद्धा भू-गर्भजलाची पातळी फार कमी, खाली जात असल्यामुळे शेतकऱ्यांना पुर्वीपेक्षा जास्त खोल बोरवेल खोल खोदावे लागत आहे. त्यामुळे सिंचनास डिझेल, विद्युतचा वापर अधिक होतो.आपण धडा 5 भारतीय नद्या आणि जलस्त्रोतच्या पाठात काय शिकलो ते आठवा व धडा 11 सुस्थीर विकास व समानता वाचा या विषयाची सविस्तर माहिती पाहु या

- नकाशा पाहुन सुदृढ सिंचन व्यवस्था असणाऱ्या प्रदेशांना ओळखा. तुम्ही राहत असलेला भाग, प्रदेश या खाली येतो का?

- खालील सारणीत भारत देशातील लागवडी खालील जमिन, मिलीयन हेक्टरमध्ये दाखवित आहे. बाजुस असलेल्या आलेखात त्यांना दाखवा. आलेख काय दर्शविते त्यावर वर्गात चर्चा करा?

ग्राफ: 1

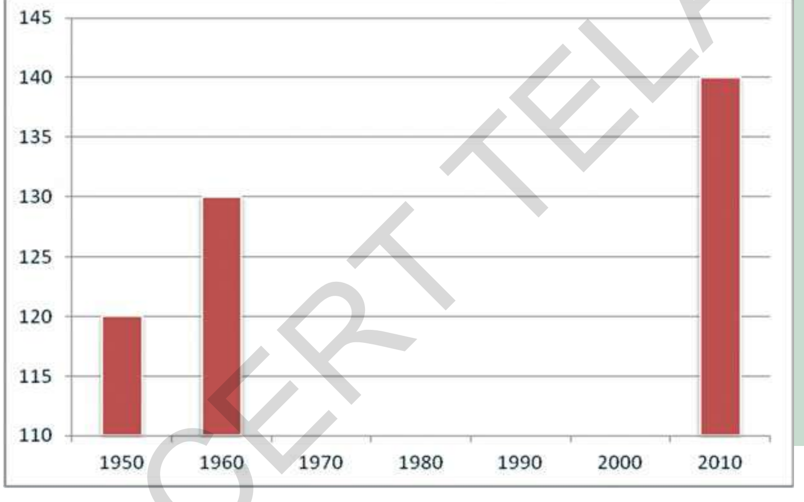

वर्ष	लागवडीचे क्षेत्र (मिलीयन हेक्टर)
1950	120
1960	130
1970	140
1980	140
1990	140
2000	140
2010	140
2015	140

- रामपूर येथे पिकणाऱ्या पिकांची माहिती तुम्ही वाचली. तुमच्या भागात पिकणाऱ्या पिकांचे आधार खालील सारणी भरा.

पिकांची नावे	पेरणीचे महिने	पिकांची कापणीचे महिने	पाणी, सिंचनाची साधने (पाऊस, तळे, कालवे, विहीरी, इत्यादी)

- ग्रामीण भागातील शेतीमध्ये विविध पिके घेण्याची कारणे कोणती?

SCERT TELANGANA

रामपुरातील जमिनीचे वाटप

शेतीसाठी जमिन, खुप महत्वाची असते. हे तुम्हाला माहित झाले आहे. दुर्दैव असे की, शेतीचे काम करणाऱ्या सर्वांना शेती करण्यासाठी आवश्यक तेवढी जमिन नाही. रामपुरची लोकसंख्या 2660. तेथील विविध जातीचे 450 कुटुंब आहे. गावातील अधिक जमिन उच्च जातींच्या लोकांच्या हाती आहे. त्यांची घरे मोठी, विटा सिमेंटनी बाधलेली आहे, लोकसंख्येत एक तृतीयांश अनुसुचित जातींचे (दलीत) आहे. त्यांची घरे गावापासुन दुर एका कोपऱ्यात असतात. ती घरे फार लहान, घरातील काही भाग झोपडीसारखा असतो.

रामपुरामध्ये 1/3, म्हणजे 150 कुटुंबांना जमिन नाही, भूमिहिन लोकांत अधिक प्रमाणात दलीत लोकच आहे. दोन हेक्टरपेक्षा जास्त असणाऱ्या श्रीमंत, मध्यमवर्गीय कुटुंबांची संख्या 60 आहे. श्रीमंत शेतकऱ्यात काही लोकांना 10 हेक्टरपेक्षा जास्त जमिन सुपिक लागवडीची शेत जमिन आहे. दोन हेक्टरपेक्षा कमी शेत जमिन असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या 240 आहे. या छोट्या शेतकऱ्यांना शेतीद्वारे कुटुंबांना आवश्यक तेवढे उत्पन्न होत नाही.

1960 मध्ये गोविंद नावाच्या शेतकऱ्या जवळ 2.25 हेक्टर जमिन होती. तेव्हा ओलाताची सिंचन सोय तेवढी नव्हती. तीन मुलाच्या साहाय्याने तो शेती करत होता. खुप सुख सुविधा नसल्या तरी कुटुंबास त्यांच्या कडे असलेल्या एका म्हशीपासुन मिळणाऱ्या अधिक उत्पन्नामुळे आवश्यक तेवढे आहार धान्य प्राप्त करत होता. काही वर्षानंतर गोविंदचा मृत्यु झाला. त्यांच्या तीन मुलांनी जमिनीची वाटणी केली. आता त्यांच्या जवळ फक्त प्रत्येकी 0.75 हेक्टर जमिन आहे. सुधारीत सिंचनाच्या सोयी आधुनिक शेती पद्धतीने शेती करुन सुद्धा गोविंदचे मुले आपल्या शेत जमिनीतुन कुटुंबाच्या गरजापुर्णपणे पुऱ्या करु शकत नाही. वर्षातील काही महिने त्यांना इतर कामे शोधावी लागतात.

9.1 नकाशातील तेलंगानातील गावांच्या सभोवताली असणाऱ्या अनेक लहान-लहान जमिनींचे भाग (प्लॉट) तुम्ही पाहु शकता. ह्या भूमिच्या तुकड्यांवर छोटे, लहान शेतकरी शेती करतात. दुसरीकडे शेतीच्या विस्तीर्णेत अर्ध्यापेक्षा जास्त मोठ-मोठे भुखंड, शेत जमिनीचा भाग पाहु शकता.

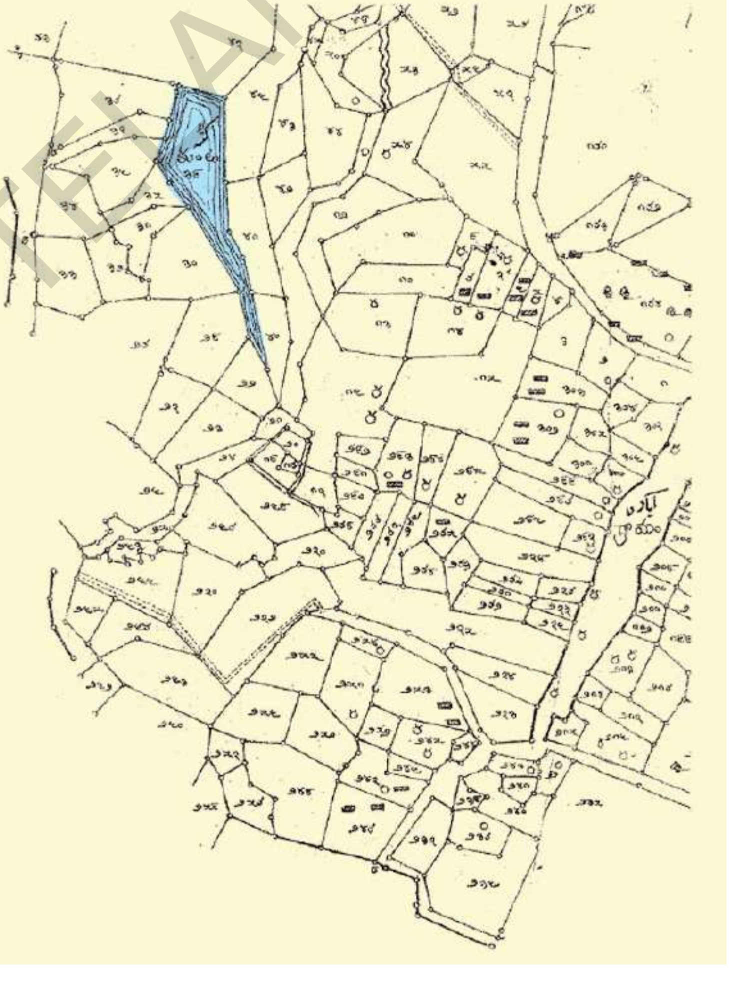

नकाशा 1 : तेलंगानातील एका गावांतील जमिन वाटप दर्शविते.

SCERT TELANGANA

- चित्र-1 मध्ये छोटे शेतकरी-शेतीच्या, लागवडीसाठी वापरल्या जाणारी जमिन ओळखुन रंग भरा?
- अनेक छोटे शेतकरी जमिनीच्या इतक्या छोट्या भू-भागावर शेती का करतात?
- भारतातील छोटे शेतकरी, शेतीच्या , लागवडीसाठी वापरत असलेली जमिनीची माहिती खाली दिलेल्या ह्या सारणीत वरील नकाशात आहे.

शेतकऱ्यांचा प्रकार	**जमिनीचा आकार**	**शेतकऱ्यांचे प्रमाण**	**शेतीस योग्य जमिनी चे प्रमाण**
लहान शेतकरी	2 हेक्टरपेक्षा कमी.	87%	48%
मध्यम व मोठे शेतकरी	2 हेक्टरपेक्षा जास्त	13%	52%

सुचना: या गणांकावरुन शेतकऱ्याकडील शेतीच्या लागवडी खाली असणाऱ्या शेत जमिन दिसुन येते. ही जमीन स्वताची किंवा (मुनाफ्यानी) घेतलेली असु शकते.

- बाणाचे चिन्ह काय दर्शवित आहे? भारत देशात लागवडी खालील जमिनीच्या वाटपात असंतुलन, विषमता आहे. हे तुम्ही स्वीकारता का? तुमच्या उत्तराचे स्पष्टीकरण द्या?

ग्राफ: 2

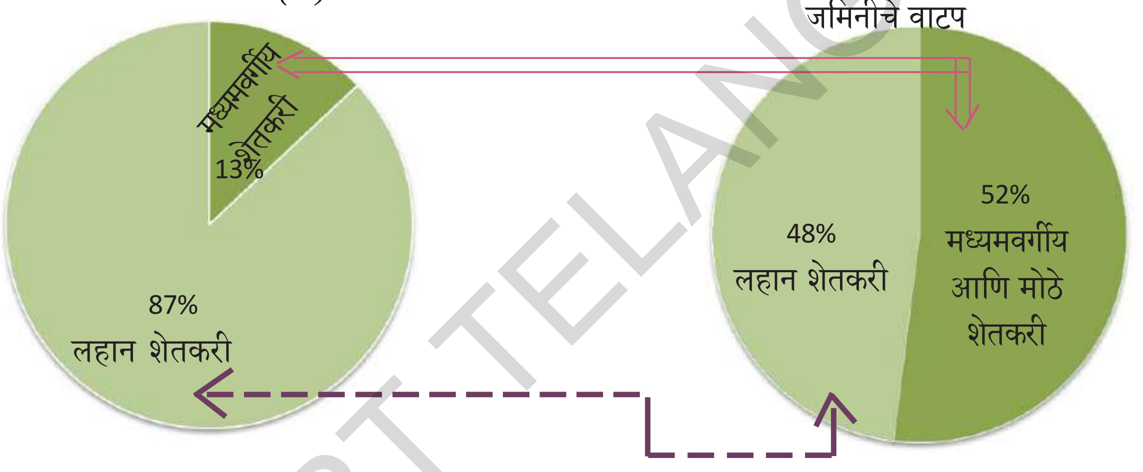

उत्पादनाचे व्यवस्थापन

रामपुरमधील उत्पादनाच्या प्रक्रियेला पुर्णपणे समजुन घेण्याचा प्रयत्न करु. लोकांना आवश्यक त्या वस्तु, सेवा, उपलब्ध करुन देणे हाच उत्पन्नाचा उद्येश. वस्तु किंवा सेवा उपलब्ध देण्यासाठी उत्पादकांना, निर्मित्यांना अनेक छोट्या वस्तु किंवा सेवेची आवश्यकता असते. त्याचे वर्गीकरण खालील प्रमाणे करता येईल.

सर्वात प्रथम आवश्यकता - भूमि, जमिन, पाणी, जंगले, खनिज लवणे सारखे नैसर्गिक साधने पाहीजे. रामपुरातील शेतीस जमिन, पाणी यांच्या कसा उपयोग करतात. हे वर पाहिले आहे.

दुसरी गरज, दुसरी आवश्यकता- महत्वाचे कामगार म्हणजे काम करणारे पाहीजे. काही उत्पन्नाच्या प्रक्रियेत आवश्यक ती कामे करण्यासाठी उच्च शिक्षीत प्राविण्य प्राप्त कामगार पाहिजेत.उरलेल्या कामास शारीरीक कष्ट करणारे कामगार पाहिजे. प्रत्येक कामगार उत्पत्तीस आवश्यक तेवढे श्रम, कष्ट करीत आहे. सर्व साधारणपणे उपयोगात विभीन्न श्रमापेक्षा केवळ शारीरीक श्रमाव्यतिरिक्त उत्पादनास आवश्यक ते मानविय प्रयत्न हे दर्शविते. उदा. एखादा इंजिनियर, मॅनेजर, अकाउंटेंट, सुपरवाइजर, ऑपरेटर, सेल्स रिप्रसेंटेटीव व एखादा दैनिक कामगार असु शकतो.हे सर्व एखाद्या वस्तुचे उत्पादन, निर्मितीवरुन विकण्यापर्यंत त्या कारखाण्यास आपली श्रम सेवा पूरवितात.

SCERT TELANGANA

तिसरी गरज- भांडवल म्हणजे उत्पादनात आवश्यक त्या छोट्या मोठ्या वस्तुंची पुर्तता होण्यासाठी गुंतवलेली रक्कम, भांडवलाखाली कोणकोणत्या वस्तु येतात?

(अ) अवजारे, यंत्र, भवने : शेतकरी आपल्या शेतीच्या व्यवसायात नागरासारख्या अवजारापासुन तर जनरेटर, कंम्प्युटरनी चालणारी यंत्रे, या सारखी अत्यंत क्लिष्ट, गुंतागुंतीची यंत्रे राहु शकतात. हे उत्पादनाच्या प्रक्रियेनंतर संपत नाही. ती अनेक वर्षांपर्यंत वस्तुच्या उत्पादनात उपयोगी पडत असतात. अशा वर्षोनवर्ष उपयोगी करण्यासाठी त्यात काही सुधारणा, दुरुस्ती ती यंत्र चालविण्यासाठी करावी लागतात. त्यांना स्थिर भांडवल गुंतवणुक किंवा भौतिक गुंतवणुक म्हणतात. परंतु अनेक वर्षापर्यंत उपयोगात आल्यानंतर त्या सर्व यंत्रांनी काढुन नविन यंत्र सामग्री घ्यावी लागते. अशा बदलाच्या वेळेस नविन अवजारे, यंत्रे येतात.

(आ) आवश्यकता कच्चा माल आणि पैसा: उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील हातमागाचे काम करणाऱ्या कामातील विणकरांना उपयोगी पडणारे सूत, कुंभार कामात उपयोगी पडणारी माती व इतर साहित्य हे त्या कामातील कच्चा माल त्याचप्रमाणे आवश्यकता काही वस्तु किरकोळ, उत्पादन कार्य पुर्ण होण्यासाठी पाहिजे. त्या वस्तु सेवा बाजारात विकण्यासाठी काही वेळ लागतो. त्या नंतरच उत्पादन प्रक्रियेस पैसा (भांडवल) कच्चामाल, पैसा लागतो. त्याला कार्यान्वित भांडवल म्हणतात. हे भौतिक भांडवलापेक्षा वेगळे असतात जसे यंत्रे,अवजारे, भवने यासारखे हे उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील संपुर्ण उपयोगानंतर उरलेली होत.

(इ) चौथे ज्ञान (माहिती) व व्यापारातील दक्षता चातुर्य: जमिन, कामगार आणि भौतिक भांडवलाचा उपयोग करुन वस्तु किंवा सेवेच्या उत्पादनात उत्पादन प्रक्रियेशी संबंधीत ज्ञान, आत्मविश्वास धैर्य, अत्यंत आवश्यक असते. भौतिक भांडवल असणाऱ्या किंवा नियुक्त केलेले मॅनेजर या प्रक्रियेत सहाय्यक ठरतात. व्यवस्थापकांनी बाजारातील जोखीम घ्यायलाच पाहिजे. म्हणजे पुष्कळदा वस्तु, सेवेस आवश्यक ते मागणी असु शकते किंवा नसतेही. आपल्या समाजात जास्तीत जास्त वस्तुंचे सेवेचे उत्पादन, निर्मिती विकण्यासाठीच केली जाते. म्हणुन बाजारासाठी निर्मित उत्पादीत व्यापाऱ्यांनी पहीलेच योजना बनवुन सर्वांची व्यवस्था करुन त्यांना चालवावे. शेतकरी, दुकानदार, कारागीर, छोट्या वस्तुंचे निर्माते, डॉक्टर, वकील यासारखे सेवा देणारे किंवा मोठ्या कंपन्या होवु शकतात. त्या वस्तु व सेवा लोक विकत घेतात.त्याला लाभ मिळु शकतो. किंवा नुकसान होवु शकते.

जमिन, श्रम, भांडवलाना जमवुन लोक किंवा उद्योगपती उत्पादन करतात. त्यांना उत्पन्नाची साधने म्हणतात.

चित्र 9.1 : लहान शेतकरी, मोठा शेतकरी. या पाठाच्या पुढचा भाग वाचुन उत्पन्नाची साधने त्यांच्या संबंधी सांगितले ते लिहा.

SCERT TELANGANA

शेतीसाठी आवश्यक कामगार

भूमी, जमिनीनंतर शेती उत्पन्नास आवश्यक तो मुख्य घटकात श्रमिक कामगार हा एक शेतीस पुष्कळ शारीरीक श्रम आवश्यक असते. लहान शेतकरी, कुटुंबातील सर्व सदस्यांना घेवुन आवश्यकती जवळपास सर्वचकामे तेच करुन घेतात. मध्यमवर्गीय शेतकरी, मोठे शेतकरी त्यांच्या शेतात काम करण्यासाठी शेत कामगारांना मजुरांना लावतात.

भूमिहीन कुटुंबातील किंवा लहान शेतकरी कुटुंबातील शेतमजुर काम करतात. त्यांना स्वताच्या शेतात काम करणाऱ्या शेतकऱ्यासारखे शेतात पिकणाऱ्या शेत पिकांवर कोणताच अधिकार नसतो. त्या मोबदल्यात त्यांना त्यांच्या कामाबद्दल शेत मजुरी देतात. तेच काम करण्यासाठी त्यांना निवड करतात.

चित्र *9.2 Potato harvesting in the Himalayas*

पैशाच्या स्वरुपात किंवा वस्तुंच्या स्वरुपात मजुरी देतांना, काही वेळेस या मजुरांना जेवण सुद्धा देतात. त्या-त्या भागातील, प्रदेशानुसार, पिकांनुसार, कामानुसार (उदा.लावणी, काढणी, कापणी) यातील मजुरीच्या किंमतीत पुष्कळ फरक आहे. शेत मजुरांना दैनंदीन मजुरीवर लावु शकतो. किंवा एका विशिष्ट कामासाठी गुत्ता(ठेका) पद्धतीवर ठेबु शकतो. किंवा वर्षभरासाठी नौकरीवर ठेवु शकतो.

रामपुरातील दैनंदीन मजुरी करणारे भूमीहीन मजुराचे नाव दळ. म्हणजे तो दररोज कामाचा शोध घेणारा. शेत मजुरांना उत्तरप्रदेश शासनाने निर्धारीत वेतनाश्रेणीपेक्षा कमी मजुरी दळाला मिळते. रामपुरात शेत मजुरास खुप स्पर्धा आहे, म्हणुन कमी मजुरीत ही काम करण्यासाठी लोक तयार होतात. मोठे, श्रीमंत शेतकरी ट्रॅक्टर, क्रेशर, हारवेस्टर्सया आधुनिक पिके काढण्याच्या यंत्रांचा वापर करीत असल्यामुळे ग्रामीण भागातील शेत मजुरांचे कामाचे दिवस कमी होत चालले आहेत. काम न मिळालेल्या दिवशी दळ, यासारखे महात्मागांधी ग्रामीण रोजगार हामी पथका (MGNREGA) खाली काम मिळवुन द्या म्हणुन ग्रामपंचायत कार्यालयात अर्ज करत आहेत.

- दळासारखे शेत मजुर गरीब का आहेत?
- रामपुरातील मध्यमवर्गीय व मोठे शेतकरी त्यांच्या शेतीतील कामासाठी शेतमजुर मिळविण्यासाठी काय करतात? तुमच्या भागातील परिस्थितीशी त्याची तुलना करा?
- खालील सारणी पुर्ण करा:

उत्पादन प्रक्रियेतील कामगार	भिन्न उत्पादन कार्य क्षेत्रातील वेगवेगळे उदा.द्या
मालक-व्यवस्थापक-कुटुंब सुद्धा आवश्यक ती कामे करतात.	
काम करण्यासाठी मालक, व्यवस्थापक, कामगारांना मजुरांना मजुरीवर लावतो.	

- तुमच्या गावातील वस्तुच्या, सेवेच्या उत्पादनासाठी मजुर कामगार मिळविण्याचे मार्ग कोणते?

SCERT TELANGANA

सारणी 1 : 9.1 डिसेंबर 2011 तील विविध शेतीची कामे. आंध्रप्रदेशातील दैनंदीन मजुरीची दर (रुपयात)

कामगार	नांगरणी	पेरणी	निंदणे	लावणी	कापणी	पाखडणे, चाळणे	मळणी धान्य काढणे	कापुस वेचने
पुरुष	214	197	215	-	164	168	152	-
स्त्रीया	-	152	130	143	126	124	118	136

वरील सारणीत आंध्रप्रदेशातील शेतीच्या कामास मिळणारे, सरासरी मजुरीदर आहे. दुसऱ्या राज्यांच्या, प्रदेशात्या दरात तफावत फरक आहे.

एक दिवस कापुस वेचला तर एका महिलेला 136 रुपये मिळते. नांगरणे सारखे काही कामे, प्रामुख्याने पुरुष करतात. म्हणुन त्या खालील महिलांच्या रकमेत मजुरीदर लिहला नाही.

भारताच्या पिकांची लावणी, कापुस वेचणे, या सारखीचे कामे प्रामुख्याने महिलाच करतात. काही उत्पादनाच्या कार्यात स्त्री-पुरुष सुद्धा सहभागी होतात, एक सारखी कामे स्त्रीया व पुरुष करतांना स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांना जास्त मजुरी मिळत आहे. राज्यातील मालकी, व्यवस्थापक (शासकिय,खाजगी) देण्यात येणारा सरासरी मजुरी दर राज्य शासन ठरावित आहे.

- वरील दिलेल्या शेतीच्या कामाचे मजुरी दर तुमच्या परीसरातील कोणत्या तरी कामास देत असणाऱ्या मजुरदारांशी तुलना करा.
- कमीत, कमी न्युनतम मजुरी दर माहित करुन त्याची तुलना करा.
- एका कामास स्त्रीयांपेक्षा पुरुषांना अधिक मजुरी का मिळते? चर्चा करा?

भांडवलः भौतिक आणि कार्यान्वीत भांडवलाची व्यवस्था

आधुनिक शेतीच्या पद्धतीत अधिक उत्पन्नास कारणीभूत घटक, सिंचन, रासायनिक खते, किटकनाशके यांच्या उपयोगाविषयी तुम्ही मागच्या वर्गात वाचलेले आहेत. त्यांचा अर्थ शेती उत्पादन कार्यात शेतकऱ्यांस आवश्यक तेवढे भांडवल म्हणजे पैसा पाहिजे. शेतकरी शेती व्यवसाय आवश्यक ते भौतिक भांडवल, कार्यान्वीत भांडवलाची कशा प्रकारे व्यवस्था करतात, ते पाहु या.

शेतीच्या छोट्या, लहान कामास लहान शेतकऱ्यांना कर्ज काढावे लागते. त्यांना श्रीमंत मोठ्या शेतकऱ्यानपासुन किंवा सावकारांपासुन शेतीच्या लागवडीस आवश्यक त्या वस्तुंची पुरवठा करणाऱ्या व्यापाऱ्यांपासुन कर्ज घेतात. अशा प्रकारच्या कर्जावर व्याजाच्या रकमेचा दर जास्त असतो. या कर्जाची परतफेड करणे त्यांना कठिण होते.

सविता एक अल्पभूधारक शेतकरी. तिच्या जवळ असणाऱ्या हेक्टर भर जमिनीत गव्हाचे पिक घ्यावे असे तिला वाटते. बीयाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके व पाणी विकत घेण्यास, शेतीची अवजारे दुरुस्ती करण्यास सुद्धा पैसा पाहिजे. शेतीची कामे करण्यास कमीत कमी 6,000 रुपयांची आवश्यकता आहे. असा तीचा अंदाज असल्यामुळे ती तेजपाल नावाच्या मोठ्या श्रीमंत शेतकऱ्याकडुन कर्ज घ्यावे असे तिला वाटते. कर्ज चार महिन्यानंतर परत देण्याच्या करारावर अधिक व्याज दरात म्हणजे 36% व्याजाने तीला कर्ज देण्यास तेजपाल सहमत झाला. पिक कापणीच्या दिवसात रोज 100 रुपये प्रमाणे मजुरीवर तेजपालच्या शेतात काम करण्यास सविता सहमत व्हावे लागले.

ही फार कमी मजुरी आहे, हे दिसुन येते. तिच्या शेतात कापणी करुन तेजपालच्या शेतात कापणीस जाण्यासाठी तिला फार श्रम करावे लागेल, हे सविताला माहित आहे. कापणीच्या हंगामाच्या काळात कामाचा भार अधिक असतो. तीन मुलांची आई तिच्यावर घरच्या कामाचा भार पण जास्तच. लहान शेतकऱ्यांना कर्ज मिळणे, फार कठिण गोष्ट आहे. हे तिला माहित आहे. म्हणुन ती यासाऱ्या अटी सविताने मान्य केल्या.

लहान शेतकऱ्यांच्या विरुद्ध मध्यमवर्गीय, श्रीमंत मोठे शेतकरी सर्व साधारणपणे शेतीतील, उत्पन्नातील काही भाग त्यांच्याकडे शिल्लक ठेवतो. त्यानुसार ते बीयाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके, शेत मजुरांची मजुरी देण्यासाठी आवश्यक कार्यान्वी भांडवल (पैसा) जमवु शकतात. या शेतकऱ्यांना स्वतःचे उत्पन्न कसे शिल्लक राहते? याचे उत्तर पुढच्या भागात माहित होते.

या गावातील सर्व मोठ्या, श्रीमंत शेतकऱ्यांकडे ट्रॅक्टर्स आहे. त्यांच्या शेतांना नागरण्यांसाठी, पेरणीसाठीच उपयोगात आणतात. व इतर लहान शेतकऱ्यांना देखिल भाड्याने देतात. त्यातील अनेक शेतकऱ्यांनकडे धान्य काढणारे(क्रेशर) पिक कापणीची यंत्र (हारवेस्टर) आहेत. या मोठ्या शेतकऱ्यांच्या शेतातील पिकांच्या सिंचनासाठी अनेक बोर विहरी आहे. ही अवजारे व यंत्रे शेती व्यवसायाचे आवश्यकतेचे भौतिक भांडवलातील भागच.

शेतकऱ्यांना मिळालेला लाभ किंवा नुकसान

उत्पादनास आवश्यक त्या तीन महत्वाच्या घटकांचा उपयोग करुन शेतकरी त्यांच्या शेतात गव्हाचे पिक घेतले असे समजु. उत्पादनातील काही भाग कुटुंबातील गरजेसाठी ठेवुन उरलेले पीक बाजारात विकतात. सविता किंवा गोविंदच्या मुलांना सारख्या छोट्या शेतकऱ्यांकडे उरलेले गव्हाचे पिक फार मोठ्या प्रमाणात राहते. कारण त्यांचे उत्पादन कमी, म्हणुन अधिकांश भाग कुटुंबाच्या आवश्यक गरजेसाठीच ठेवुन घेतात. मध्यमवर्गीय किंवा मोठे शेतकरी अधिक प्रमाणात गहु बाजारपेठेत विकायला आणतात. बाजारपेठेतील व्यापारी या गव्हाची खरेदी करुन परत महानगरांना, शहरातील दुकानदारांना विकतात.

चित्र 9.3 : शेतकरी गहु बाजारपेठेत विकण्या नेत आहे.

मोठा धनिक शेतकरी असणारा तेजपालकडे त्याच्या संपुर्ण 350 क्विंटल गहु जाता बाकी शिल्लक राहते. त्या गव्हाला तो रायगंजच्या बाजारपेठेला विकुन अधिक लाभ मिळवितो.

या पैशाचे तेजपाल काय करतो? मागच्या वर्षी तेजपालने सर्व शिल्लक रकम बँक खात्यात जमा केली. नंतर सविता सारख्या लहान अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना कर्ज दिले. आवश्यकतीनुसार स्वताच्या शेतातील लागवडीस त्याच पैशातुन खर्च केले. यावर्षी त्याला मिळालेल्या लाभाच्या रकमेतुन तेजपाल आणखी एक ट्रॅक्टर विकत घ्यावे असा विचार करीत आहे. बाजुच्या गावात मोठ्या ट्रॅक्टरला चांगले भाडेकरु मिळतात. अजुन एकट्रॅक्टर विकत घेतले तर त्याचे ठराविक स्थिर भांडवल वाढते.

तेजपाल सारखे इतर मध्यमवर्गीय, मोठे शेतकरी त्यांचे शिल्लक शेतमाल पिके विकतात. त्या उत्पन्नातील काही रकम बचत करुन, नंतरच्या पिकांच्या हंगामाच्या लागवडीच्या खर्चासाठी वापरतात. काही शेतकरी त्यांच्याकडे उगलेल्या पैशाने, जनावरे, ट्रक विकत घेतात. किंवा दुकान लावतात. हे शेती व्यतिरिक्त कामासाठी लावलेले भांडवल होय. ते जमिन सुद्धा विकत घेऊ शकतात.

शेतीच्या कामात नुकसान, तोटा, सुद्धा होत असतो. पुर, पिकांवरील किड यामुळे सुद्धा पिकांचे नुकसान होऊ शकते. शेतीच्या उत्पन्नातील शेत मालकांचा किंमतीतील घसरन कमी झाल्यामुळे सुद्धा नुकसान होऊ शकते. अशा संदर्भात लहान अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामासाठी लावलेले भांडवल सुद्धा निघत नाही. तेंव्हा त्यांची परिस्थिती कठिण होते.

उत्पादनातील शिल्लक व भांडवल

- या तीन शेतकऱ्याकडे बघा. तिघांनी गव्हाचे पिक पिकविले. त्यांच्या पिकाच्या उत्पन्नात फरक आहे. (कॉलम क्र.2) अनेक शेतकऱ्यांना तोंड द्यावी लागण्याऱ्या, सामना करावा लागणारी, परिस्थितींचे विश्लेषण करण्यासाठी काही घटक सर्वांना सारखेच वाटते. सोप्या हिशोबासाठी, गणनेस, खालील घटकांस समजुन घ्या.

1. प्रत्येक शेतकरी कुटुंबास वापरणारे गहु संपुर्ण सारखेच आहे. (कॉलम.3)
2. या वर्षी उरलेले शिल्लक गहु, पुढच्या वर्षीच्या बीयाणांसाठी त्याचा वापर करतात. त्यांच्याकडे आवश्यक तेवढी जमिन आहे.
3. सर्वांनी वापरलेली बीयाणे, लागवडीच्या भांडवलापेक्षा दुहेरी उत्पन्न झाले तर उत्पादनात कोणत्या प्रकारचे आकस्मीक नुकसान नाही.

सारणी पूर्ण करा.

शेतकरी.1

वर्ष	उत्पादन	वापर	शिल्लक = उत्पन्न - वापर	पुढच्या वर्षासाठीचे भांडवल
वर्ष 1	100	40	60	60
वर्ष 2	120	40		
वर्ष 3		40		

शेतकरी.2

वर्ष	उत्पादन	वापर	शिल्लक = उत्पन्न - वापर	पुढच्या वर्षासाठीचे भांडवल
वर्ष 1	80	40		
वर्ष 2		40		
वर्ष 3		40		

शेतकरी.3

वर्ष	उत्पादन	वापर	शिल्लक = उत्पन्न - वापर	पुढच्या वर्षासाठीचे भांडवल
वर्ष 1	60	40		
वर्ष 2		40		
वर्ष 3		40		

- तीन वर्षातील तिघा शेतकऱ्यांच्या गहु पिकाच्या उत्पन्नाच्या तुलना करा.
- तिसऱ्या शेतकऱ्याच्या गव्हाच्या पिकाची परिस्थितीत काय होईल?ती शेती उत्पादन कार्य चालु ठेऊ शकतो का? त्याने शेतीस चालु ठेवण्यासाठी काय उपाय करावे?

SCERT TELANGANA

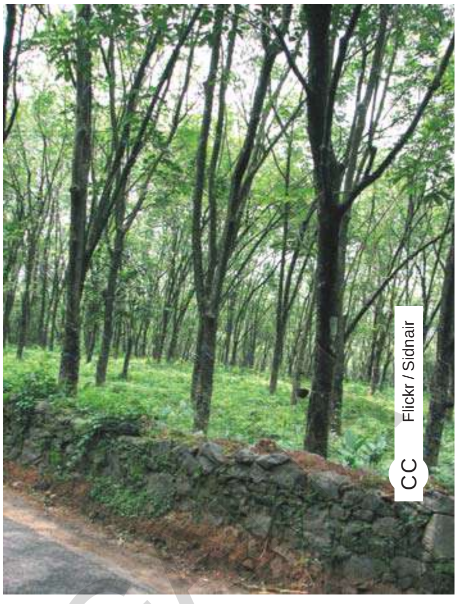

रामपुरातील - शेती व्यतिरक्ति कामकाज, कामधंदे

प्रमुख उत्पन्नाच्या कामकाजात शेतीच्या व्यतिरिक्त रामपुरमध्ये इतर काही कामकाज धंदे आहेत.रामपुरमध्ये काम करणाऱ्यात 25 टक्के लोकच शेतीचा व्यवसाय करतात.

दुग्ध व्यवसाय - दुसरे सामान्य काम

रामपुरमध्ये अनेक कुटुंबातील लोक दुधाचा व्यवसाय करतात. म्हशींना विविध प्रकारचे गवत, पावसाळ्यात पिकणारी, ज्वारी, बाजरीचा उपयोग चारा म्हणुन चारतात. आणि रायगंजमध्ये नेवुन विकतात.जहांगीराबादमधील दोन व्यापाऱ्यांनी रायगंजमध्ये दुध गोळा करणे, शितलीकरण केंद्राची स्थापना केली आहे. ते दुध बुलंदशहर, दिल्ली सारख्या शहरी भागात पाठवितात.या कामातील उत्पत्तीच्या घटक कामकाजाविषयी थोजक्यात माहिती पाहु या?

जमिन: गावातील स्वतःचा गोठा

मजुर: कुटुंबातील कामगार विशेषतः स्त्रीया म्हशीच्या देखरेखीचे, काम करीत असतात.

भौतिक भांडवल: जनावरांच्या बाजारातुन म्हशीची खरेदी.

कामकाजी भांडवल: त्याच्या शेतातील चाऱ्या सोबत काही औषधीची खरेदी.

रामपुरातील लघुद्योग

सध्या रामपुरात वस्तुंची निर्मीती उद्योगात रोजगार मिळवत असणाऱ्यांची संख्या 50 पेक्षा कमी आहे. मोठ्या शहरात, महानगरातील कारखान्यातील उत्पादना सारखे नसुन रामपुरातील लोक सोप्या पद्धतीचा उपयोग करुन कमी प्रमाणात उत्पादन करतात. हे काम सर्व साधारणपणे घर किंवा शेती कामे करता करता कुटुंबातील व्यक्तिच्या श्रम सहाय्याने करतात. या कामात कामगार, मजुरांचा वापर फारच कमी असतो.

मिश्रीलाल विद्युत शक्तीचा उपयोग करुन ऊसाचा रस काढणारे यंत्र विकत घेऊन तो गुळ तयार करतो. त्या आधी ऊसाचा रस काढण्यासाठी बैलाचा उपयोग करीत असे. परंतु आता सर्वजण यंत्रांना महत्व देत आहेत. त्यांनी पिकविलेल्या ऊसाचाच

उपयोग न करता. मिश्रीलाल इतर शेतकऱ्यांकडुन ऊस विकत घेऊन गुळ तयार करतो. या गुळाला जहांगीराबादमध्ये नेऊन विकतो. या कामात मिश्रीलाल काही नफा मिळवितो.

- या कामास मिश्रीलालला कोणत्या भौतिक भांडवलाची आवश्यकता पडली?
- या कामास, कामगार कसे उपलब्ध करतो?
- मिश्रीलाल त्याचा नफा का वाढवु शकत नाही? त्याचे नुकसान होण्यास कारण काय विचार करा?
- मिश्रीलाल आपला गुळ त्यांच्या गावात न विकता जहांगीराबादच्या व्यापाऱ्यांना का विकतो?

रामपुरातील दुकाने

रामपुरमध्ये व्यापार करणारे लोक अधिक नाही, रामपुरातील व्यापारी शहरातील होलसेल मोठ्या बाजारतुन वस्तु विकत आणुन रामपुरमध्ये विकतात. रामपुरमध्ये छोट्या किराणा दुकानात, साखर, गहु, तांदुळ, चहा, तेल, बिस्कीटे, साबणी, दंतमंजन बॅटरी, मोमबत्ती, वह्या, पेन, पेन्सील, कापड विकतात.

बसस्थानकाच्या जवळ असणाऱ्या घरात काही कुटुंबातील लोक त्यांना असणाऱ्या छोट्या जागेचा उपयोग दुकाने बांधण्यासाठी करतात. ते तिथे चहा, समोसा, कचोरी, खारा, मिठाई, चॉकलेट, थंडपेय इत्यादी विकतात.कुटुंबातील स्त्रीया, मुले या कामात मदत करीत असतात. आपल्या देशातील शेतकरी, दुकानदार, बाजारात फिरुन वस्तु विकणारे पुष्कळसे स्वयंरोजगार करणारे आहेत.वस्तुच्या, सेवेच्या निर्मितीस योजना तयार करुन त्या कामातील फायदा किंवा नुकसान सहन करावे लागते. म्हणुन मालक किंवा व्यवस्थपाक या कार्यपद्धतीत स्वत: श्रमाचा उपयोग करतात.

- कोणाच्या जागेत दुकाने उभारतात.टाकतात?
- या लहान दुकानात काम करण्यासाठी मजुर, नौकर कोण?
- अशा दुकानास कार्यान्वीत भांडवलाची आवश्यकता कशी पुर्ण होते?
- भौतिक, ऐहिक भांडवलाखाली घटकांची नावेद्या?
- तुमच्या भागातील बाजारात फिरत वस्तु विकणाऱ्यांची दैनिक विक्री किती हे माहित करा, कांही बचत करतात की नाही?

काही दुकानदार गावात उत्पन्न होणाऱ्या वस्तु, धान्य काही मोठ्या गावात किंवा शहरातील बाजारातील दुकानदारांना विकतात. उदा. पिठाच्या गिरण्या चालविणारे छोट्या शेतकऱ्यांकडुन गहु विकत घेऊन रायगंजच्या बाजारपेठेत विकतात. पिठ गिरण्या चालविणे , गहु विकत घेवुन विकणे हे दोन वेगवेगळे व्यापार आहेत.

वाहतुकः अतिवेगाने प्रगती होणारे क्षेत्र

रामपुर पासुन रायगंजपर्यंत मार्गाने विविध प्रकारची वाहने चालतात. त्यात टांगे, रिक्षा, जीप, ट्रॅक्टर, लॉरी वाहतुकीच्या क्षेत्रात लॉरी ड्रॅायवर, बैलगाडी, टांगे एका बैलाद्वारे ओढली जाणारी गाडा चालविणारे लोक आहेत.ते मानसाना, सामान, वस्तुस एका ठिकाणापासुन दुसऱ्या ठिकाणी पोहोचविण्याच्या मोबदल्यात पैसे घेतात. मागील वर्षापासुन वाहतुकीच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची संख्या वाढली.

किशोर एक शेत मजुर, इतर मजुरांसारखे शेतमजुरी द्वारे येणारे उत्पन्न कुटुंबाच्या गरजेला पुरेसे होत नव्हते. काही वर्षापुर्वी त्याने बँकेक्डुन कर्ज घेतले. भूमिहीन गरीब कुटुंबांना कमी व्याज दरात कर्ज देण्याच्या शासकीय योजने खाली त्याने कर्ज घेतले.

SCERT TELANGANA

यापैसाने त्याने एक म्हैस विकत घेतली. आता तो त्या म्हशीचे दुध विकत आहे. एवढेच नाही तर तो त्या म्हशीला गाडीला जुपून विविध वस्तुची ने आण करतो. आठवड्यात एकदा गंगानदीवरच्या काठची चिकणमाती कुंभारास आणुन देतो. किंवा गुळ व इतर वस्तु घेऊन तो कधी-कधी जहांगीराबादला जातो. दर महिन्यात त्याला या वाहतुकीच्या कामामुळे रोजगार मिळतो. काही वर्षा आधीपेक्षा किशोर आता अधिक उत्पन्न प्राप्त करीत आहे.

- किशोरचे भांडवल कोणते ?
- किशोर कोणकोणत्या उत्पान्नाच्या कामकाजात सहभागी होत आहे ?
- रामपुरातील सुदृढ रस्ते, मर्गामुळेच किशोरला लाभ झाला असे तुम्ही सांगु शकता का ?

सारांश

या गावात शेती हाच मुख्य व्यवसाय. कालानुक्रमे शेतीच्या पद्धतीत अनेक सुधारणा झाल्या. त्यामुळे शेतीतुन शेतकरी अधिक प्रमाणात पिके पिकवित आहे. हा विशेष बदल याचे कारण जमिनी थोडी, व तेवढी आहे. पण उत्पन्न वाढविण्यास जमिनीवर नैसर्गिक साधनांवर दबाव वाढला. उत्पन्नाच्या पद्धतीची समिक्षा, साधनांचा योग्य उपयोग करणे फारच गरजेचे आहे.

शेती व्यवसाय आता अधिक भांडवलाची आवश्यकता आहे. उत्पन्नातील शिल्लक रक्कमेद्वारे मध्यमवर्गीय, मोठे शेतकरी, पुढच्या हंगामाच्या लागवडीसाठी भांडवलाची व्यवस्था करतात. भारत देशात 87 टक्के लहान शेतकऱ्यांना लागवडीसाठी भांडवल मिळणे सुद्धा कठिण झाले आहे. त्यांच्याकडे शेत जमिन कमी असल्यामुळे त्यांना उत्पन्न पुरत नाही. इतर उत्पन्न नसल्यामुळे त्यांच्याकडे काहीच शिल्लत राहत नाही. त्यामुळे त्यांना कर्ज काढावे लागते. कमी उत्पन्नामुळे लहान शेतकऱ्यांना अल्प-भूधारक शेत मजुरीच्या कामाला जावे लागते.

शेती उत्पन्नाच्या कामकाजात कामगार हा फार महत्वाचा घटक आहे. आधुनिक शेती व्यवयासात अधिक श्रमिकांचा, मजुरांचा उपयोग होऊ शकला तर चांगले राहते. परंतु र्दुदैवाने असे होत नाही. श्रमिकांचा, मजुरांचा वापर फार कमी होत आहे. त्यामुळे श्रमिकांना किंवा मजुर कामगारांना काम करण्यासाठी शेजारच्या गावात, शहरात, महानगरात स्थलांतरित होत आहे. काही लोक गावातच शेतीच्या कामाच्या व्यतिरीक्त इतर कामे करीत आहेत.

सध्या गावात शेती व्यतिरीक्त इतर कामे अधिक नाही. खेडेगावात शेती व्यतीरीक्त चालणारे काम (काहींचे उदा. आपण वर पाहीले) त्यातुन फार कमी लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. 2009-2010 मध्ये भारत देशातील दर 100 ग्रामीण कामगारात 32 लोक शेती व्यतीरीक्त इतर कामात आहे. महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार योजने (MGNREGA) अंतर्गत विविध कामे करणारे लोक सुद्धा यात काम करतात. ग्रामीण कामगारांना या रोजगार योजनेमुळे थोडे अतिरीक्त उत्पन्न मिळण्यास मदत होत आहे.

SCERT TELANGANA

भविष्यात ग्रामीण भागात शेतीच्या व्यतिरीक्त उत्पन्नाचे कामकाज, धंदे अजुन वाढावे. शेती व्यवसायासारखे नसुन या व्यतिरीक्त कामास जमिन फार थोडी लागते. भांडवल असणारे लोक इतर कामे करु शकतात. सर्वांना भांडवल कसे मिळते? यासाठी स्वतःची काही प्रमाणातील बचत केली, तर त्या रकमेचा वापर भांडवल म्हणुन करु शकते. परंतु दर वेळेस त्यासाठी कर्ज काढावे लागते. थोड्या व्याज दरात कर्ज उपलब्ध असणे महत्वाचे आहे. तेंव्हाच बचत रकम,पैसा नसणारे सुद्धा कर्ज घेऊन कोणते तरी कामधंदे (शेतीचे सोडुन) सुरु करु शकते. शेती व्यवसायाच्या, व्यतिरीक्त इतर महत्वाचे म्हणजे इतर व्यवसायातील उत्पन्नाला, सेवेला विकण्यासाठी बाजारपेठ नसणे. रामपुरमध्ये उत्पादीत, दुध, गुळ, गहु यासारख्या वस्तुंना आजुबाजूच्या गावात किंवा शहरात, महानगरातील बाजारपेठ आहे. हे आपण पाहिले. चांगले रस्ते, मार्ग वाहतुकीच्या सोयी, टेलिफोनच्या सुविधा उपलब्ध असल्या तरच गाव, शहरे, महानगरांशी जोडले जाऊन येणाऱ्या काही वर्षात गावातील शेती व्यवसायाच्या व्यतिरीक्त कामधंदे वाढेल.

महत्वाचे शब्द

उत्पन्नाचे घटक स्त्रोत   भूमि   मजूर   कामकाजास भांडवल
निर्धारीत भांडवल   शिल्लक उत्पन्न   शेती उपयोग,कामधंदे   शेती कामाच्या व्यतिरीक्त कामधंदे

अभ्यासाचे पुनरावलोकन करा

1. भारत देशातील प्रत्यके गावात दर दहा वर्षाने जनगणना करुन खालील दिल्या प्रमाणे खालील चौकटीत माहिती भरा. रामपुरच्या माहितीच्या आधारे ही माहिती भरा.

अ. रुपरेषा

आ. गावाचे संपुर्ण क्षेत्र

इ. जमिनीचा वापर हेक्टरमध्ये

शेती खालची जमिन		शेती व्यवसायाच्या उपयोगात असणारी जमिन (घरे, रोड, तळे, गायरान, पडीत जमिन, मैदान)
सिंचनामधील	कोरडवाहु	
		26 हेक्टर

ई. खालील सुविधा	
शैक्षणिक	
औषधिय उपचार	
बाजारपेठ	
विजेचा पुरवठा	
प्रसार माध्यम	
जवळचे शहर	

SCERT TELANGANA

2. रामपुरातील शेत मजुरांना मजुरी सामान्य निम्नतन मजुरी दरापेक्षा कमी का आहे?

3. तुमच्या भागातील दोन मजुराची कला. त्यातील एकानी शेत मजुरी करने निवडले. दुसऱ्यांनी बांधकाम करण्याचे निवडले. ते किती मजुरी मिळवीतात, त्यांना ती मजुरी पैशाच्या किंवा इतर रुपात देतात. त्यांना काम नियमीत मिळते का? का ते कर्ज बाजारी आहेत?

4. आहे त्या थोड्या शेत जमिनीच्या भागातील उत्पादनात वाढ करणारे इतर मार्ग कोणती? उदा.स्पष्ट करा.

5. मध्यमवर्गीय व मोठी शेतकरी, शेतीसाठी भांडवल कशा प्रकारे मिळवीतात. लहान शेतकऱ्यांच्या यांची वेगळी ही स्थिती या फरक कोणता? व मोठ्या शेतकऱ्यात हा फरक का असते?

6. सविताने तेजपालकडुन कर्ज कोणत्या मुदतीवर घेतले? सविताची परीस्थीती अशी वेगळी, नसती तर तिला बँकेकडुन कमी दरात कर्ज मिळाले असते का?

7. तुमच्या भागातील प्रामुख्याने सभ्यनागरीकांनी गेल्या 30 वर्षात शेतीला पाणी पुरवठा करण्याच्या सिंचन पध्दतीतील झालेल्या बदला बद्दल माहती लिहा?

8. तुमच्या भागातील शेती व्यतिरिक्त कामधंदे कोणते? त्यापैकी कोणत्या ही एका बद्दल माहिती द्या?

9. कल्पना करा, शेती व्यतीरीक्त इतर कामधंद्यासाठी मजुर मिळणे दुर्मिळ झाले तर रामपुरची कथा वेगळी कशी होईल? वर्गात चर्चा करा?

10. गोसाईपुर आणि माजाऊली ही दोन गावे उत्तर बिहारमध्ये आहेत, एकुण 850 घरांपैकी घरे असणारे त्या दोन गावात आहेत. त्यातील 250 पुरुष पंजाब, हरियाणा, किंवा दिल्ली, मुंबई, सुरत हैद्राबाद किंवा नागपुर या भागातील ग्रामीण भागात काम करतात. भारतातील अधिक तर ग्रामीण भागात स्थलांतर सामान्य झाले आहे. लोक स्थलांतर का करतात? मागील पाठाच्या आधारे स्थलांतरीत झालेल्या गोसाईपुर आणि माजाऊली लोक त्याच्या मुक्कामाच्या गावात काम करु शकतात का? याचे वर्णन करा?

11. शहरी भागातील उद्योगास, वस्तुच्या उत्पादनास सुद्धा जमिनीची आवश्यकता असते. ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात जमिन वापरण्याचा वेगळा मार्ग कोणता?

12. उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील जमिन, भूमी या शब्दाचा अर्थ पुन्हा वाचा, शेतीच्या व्यवसाया व्यतीरीक्त उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील महत्वपुर्ण आवश्यक गरजाचे कोणतेही तीन उदाहरण द्या?

13. शेती व्यवसायाच्या उत्पादनास पाणी हे एक नैसर्गिक साधन आहे. याच्या वापरासाठी आता मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची आवश्यक गरज आहे, या विधानास तुम्ही स्पष्ट करु शकता का?

SCERT TELANGANA

धडा
9 जागतिकीकरण (Globalisation)

अ आणि आ) शाळेत जाणे इ) शाळेच (फाटका) प्रवेशद्वार ई) वर्गा खोल्यात उ) काळ्या फळ्याजवळ शिक्षिका. तुम्हाला इंटरनेट उपलब्ध असेल तर खालील लिंकमध्ये पुर्ण जाहिराती पहा. http://www.youtube.com/watch?v=VHYtShXI510

तुम्ही वर पाहत असलेले चित्र लंडनमधुन प्रसारीत होणारे एका मासिकातील जाहिरात आहे. भारतात मासिकाचा खप वाढावा हा याचा मुख्य उद्येश भारतीय वाचकांना आकर्षित करणे हा होय. ही जहिरात असे सांगते की, चीन हा देश भारतावर लक्ष ठेवून आहे. त्यांच्या शाळांमध्ये भारतीय भाषा शिकविल्या जात आहे, भारतीय भाषा शिकण्या मागचा उद्येश चिनला व्यापार, उद्योजक, कारखानदार यांच्याशी संवाद साधतांना त्रास होणार नाही. चीनी कामगार भारतात काम करायला येतील, त्यांना त्रास होणार नाही. जागितिकीकरणाला अनेक बाजु आहेत. हे मासिक इंग्लंडमधील लंडनमधून प्रकाशित झाले, ज्या देशांनी भारताला एक बाजारपेठ या नजरेतुन बघितले, मासिकाचा खप वाढवने हा इंग्लंडचा हेतू, चीनी भारतीय भाषा शिकत आहेत, त्यांना आशा आहे की, त्यांच्या देशात तयार झालेला माल भारतात विकला जाईल, भारतीय लोकां बरोबर भागेदारी, व्यापार करणे हा ही त्यांचा हेतू असेल.

20 व्या शतकाच्या शेवटी जगभर घडलेल्या महत्वाच्या परीमाणातील जागतिकीकरण एक होय. य़ात प्रचंड वाढ झाली ह्यास राजकिय, सांस्कृतीक, आर्थिक घटक आहेत. ह्यातील काही

विषया बद्दल 8 व्या व 9 व्या वर्गात सेवा क्षेत्रातील कॉल सेंटरसारख्या नविन उद्योगातील संधी शोधता येते. बाजारात मोठ्या प्रमाणात उपभोक्ता वस्तु मिळतात. हे तुम्हाला माहित आहेच. आंतंरराष्ट्रीय आर्थिक बदलामुळे आपण तीन प्रवाहांना ओळखु शकतो.

- कोणतीही एक वस्तु घ्या. जसे मोबाईल फोन किवा वाहन, बाजारात उपलब्ध असणाऱ्या व्यापाऱ्यांच्या खुणांना ओळखा. त्याचे मालक कोण? ते भारतात तयार होत आहेत. का? तुमच्या पालकांना किंवा इतर प्रौढ व्यक्तींशी चर्चा करुन 30 वर्षा अगोदर किती ब्रॅन्डस उपलब्धात होत्या. याची माहिती घ्या

पहिला वस्तु व सेवांचा प्रवाह - दुसरा मजुरांचा नौकरी, कामधंदा इ.साठी स्थलांतरीत झालेल्या लोकांचा प्रवाह

तिसरे- भांडवलाचा प्रवाह, कमी किंवा जास्त कालावधीसाठी दुर देशातील लोकांनी दुर-दुर प्रांतामध्ये भांडवलाची केलेली गुंतवणुक. ह्या ऐवजी-जागतिकीकरणाला राजकिय व सांस्कृतिक बाजु आहे उदा. 2010-11 मध्ये आशिया आणि आफ्रीका खंडातील अनेक देशांनी जसे ट्युनेजिया, इजिप्त एकमेकांच्या विचाराने प्रभावीत होऊन हुकुमशाहीला विरोध करुन क्रांतीस सुरुवात केली. व महत्वाची भूमिका निभावली याला अरब स्पीग असे मिडीया म्डणते इतर देशातील प्रसार माध्यमां (टि.व्ही चॅनल) नी ह्यांनी पाठींबा दिला. टी.व्ही. वाहीण्या ज्या इतर देशांतील लोकांच्या मालकीची आहेत. त्यांनी स्थानिक नेत्यांचे अधिकार नियमित केले. याशिवाय देशांर्तगतयुद्ध, त्सुनामी या सारखे विषय हाताळतांना संपुर्ण जगातुन सहानुभूती व मदत मिळाली. यामुळे त्यांना जगाकडुन आर्थिक पाठींबा व दया मिळाली. जागितीकीकरण हे केवळ व्यापारपेठ किंवा उत्पन्न याच्याशी संबंधित नसुन एकामेकांची विचारांची देवाण-घेवाण आणि तंत्रज्ञान साधते.

मागील 30-40 वर्षापासुन जागरीकीकरणाचा भाग म्हणुन घडलेल्या आर्थिक घटकांना पाहु.

कांही देशातील उत्पादन

20 व्या शतकाच्या मध्यकाळापर्यंत उत्पादकतेस विशेष करुन देशातच करीत. कच्चामाल, अन्न-धान्य तयार झालेल्या वस्तुंनाच मात्र देशाबाहेर पाठवत. भारत देशासारख्या वसाहतीय देश कच्चामाल, अन्नधान्याची आयात करुन तयार झालेल्या मालाची निर्यात करत. दुरराष्ट्रांना व्यापार हाच महत्वाचा मार्ग होता. हे मोठ्या देश-विदेशी संस्थांना (MNC) क्षेत्र प्रवेश करण्या अगोदरची परीस्थिती एका देशापेक्षा जास्त देशांमध्ये उत्पादीत करणारे किंवा उत्पादकतेस नियंत्रीत करणाऱ्या संस्थांना बहु राष्ट्रीय संस्था (MNC) असे म्हणतात. कामगार इतर साधन सामग्री स्वस्त मिळणाऱ्या त्याच्या कार्यालयांना, कामगारांना उभारतात. उत्पादनाचा खर्च कमी करुन त्यांचा नफा वाढविण्यासाठी बहुराष्ट्रीय संस्था अशा करतात.

हे उदाहरण पहा, एका मोठी बहुराष्ट्रीय कंपनी एकाच वस्तुचे उत्पादन वेगवेगळ्या देशात करते. यामालाचे डिझायन रिसर्च सेंटर्स ऑफ यु.एस.ए मध्ये झाले तर यातील यंत्राचे सुटे भागाचे उत्पादन चीनमध्ये निर्माण झाले, हे सुटे भाग मेक्सिकोला पाठविण्यात आले तेथे याला जोडण्यात आले व अंतिम वस्तु बाजारात आली. जगभर विकल्या गेले, भारतात या कंपनीचे कॉल सेंटर्स निघाले, (हे देश जगाच्या नकाशात दाखवा.)

SCERT TELANGANA

ह्या उदाहरणात बहुराष्ट्रीय संस्था त्यांच्या वस्तुंना जगभरात विकणेच, एवढे नाही तर वस्तु, व सेवांची उत्पत्ती जगभरात वाढवल्या. ह्याचेच परिणाम म्हणुन उत्पती प्रक्रिया अनेक गुंतागुतीच्या स्वरुपात घडल्या गेले. उत्पत्तीच्या प्रक्रियांना छोट्या-छोट्या भागात विभागणी करुन त्यास जगात काही ठिकाणी करतात. वरील उदाहरणात कमी खर्चाने उत्पत्ती करणारा देश म्हणुन चिनचा उपयेग झाला. अमेरिका, युरोपातील बाजारपेठेच्या जवळ असल्यामुळे मॅक्सीको पुर्व युरोपात एकत्रीकरण केले. भारतात इंग्रजी बोलणारे तत्वज्ञ नवयुवक कस्टमर केयर सेवा देत आहेत. या सर्वांचाच परीणाम बहुराष्ट्रीय संस्थांना खर्चात 50-60 टक्के बचत होते. उत्पत्तीस देशाच्या सीमा बाहेर बनवील्यामुळे बहुराष्ट्रीय संस्थेस खुप फायदा असतो.

देशातील उत्पादनास परस्पर संबंध

बहु राष्ट्रीय संस्था कामाच्या ठिकाणांना निवडण्यासाठी वापरण्यात आलेल्या साधारण सुचनाः

बाजारपेठ जवळ असणे, कमी पैशावर कौशल्य असणारे, कौशल्य नसणारे कामगारांची उपलब्धता इतर उत्पत्ती कारकांची उपलब्धता, त्यांच्या नफ्यांना टिकुन ठेवणारी शासकीय पद्धती इत्यादी. जमिन, इमारती, यंत्रे, इतर उपकरणासाठी बहुराष्ट्रीय संस्थांना लागणारा पुर्ण खर्च म्हणजेच विदेशी गुंतवणुक होय. नफा मिळवुन देतात ह्या आशेने अशी गुंतवणुक करतात.

काही वेळेस बहूराष्ट्रीय संस्था त्या देशाच्या स्थानिक कंपन्यांशी मिळुन उत्पादन करतात. ह्यास संयुक्त कंपण्या म्हणतात. बहुराष्ट्रीय संस्था घडवुन आणणाऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे जास्तीच्या अघावच्या गुंतवणुकीमुळे स्थानिक कंपण्यांना फायदा होतो.

तर बऱ्याच वेळेस बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक कंपण्यांना विकत घेऊन उत्पादन वाढवतात. जास्त भांडवल असणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपण्या ही कामे सहज करु शकतात. उदा. कार्गील फुड्स नावाची अमेरिकेतील मोठ्या बहुराष्ट्रीय संस्थाने फारुख फुड्स नावाच्या छोट्या भारतीय कंपनीला विकत घेतले. फारुख फुड्सच्या चार तेल शुद्धीकरण कारखाने, भारतात देशभर मोठ्या बाजारपेठच्या जागा, त्यांच्या ब्रॅन्ड्स, व्यापारी चिन्हास चांगले नाव आले आहे. स्थानिक कंपन्यांना विकत घेतल्यानंतर भारतातील खाण्याच्या तेलात कार्गील मोठे उत्पादक म्हणुन नवाजले आहे.

बहराष्ट्रीय संस्था उत्पत्तीस दुसऱ्या प्रकारे सुद्धा नियंत्रीत ठेवतात. विकसनशील देशातील मोठ्या बहुराष्ट्रीय संस्था छोट्या उत्पादकास उत्पन्नास आदेश देतात. जगभरात छोटे उत्पादक कपडे, चपल्या, खेळाच्या वस्तु अशा अनेक वस्तुंची उत्पत्ती करुन बहुराष्ट्रीय संस्थांना पुरवठा केला असता, त्यांच्या व्यापारी चिन्हाच्या नावाने ग्राहकास विकतात. ह्या छोट्या उत्पादकास मिळणारी किंमत, दर्जा, सामग्रीला लागणारा वेळ, कामगारांच्या परीस्थीतीवर प्रभावीत करणारा अधिकार बहराष्ट्रीय संस्थांना असतो. बहुराष्ट्रीय संस्थांमुळे दुरप्रांतातील उत्पादनेशी संबंध जोडल्या जातो.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या उत्पादनाची जागा निवडतांना साधारणतः खालील बाबी पडताळुन पाहतात. 1. कुशल/अकुशल कमी मोबदल्यात मिळणारा कामगार वर्ग 2. उत्पादनासाठी लागणाऱ्या वस्तुंची उपलब्धता (कच्चा माल) 3. सरकारी धोरण जे कंपनीच्या हिताचे आहे/नाही. 4. संरक्षण 5. जागा, इमारती, यंत्रे ज्याच्यावर कंपनी पैसे गुंतवणार आहे, त्यासर्व गुंतवणुकीतुन नफा मिळणार आहे/नाही. बहुराष्ट्रीय कंपन्या हे उत्पादन देशातील स्थानिक कंपन्या बरोबर करतात त्यामुळे स्थानिक कंपन्यांना अतिरिक्त गुंतवणूकीचा लाभ मिळतो. त्याच बरोबर अद्ययावत तंत्रज्ञान माहिती होते.

SCERT TELANGANA

विदेशी व्यापार आणि बाजारपेठेशी संबंध

देशामधील संबंध दिर्घकाळ साधन्यांचे काम व्यापार करते. भारत दक्षिण आशियापासुन पुर्व, पश्चिमेकडे बाजारपेठा असलेल्या मार्गांबद्दल, ह्या अत्याचारामागे घडलेल्या व्यापारांबद्दल तुम्ही इतिहासात वाचलाच असेल, व्यापाराच्या फायद्यासाठी इस्ट इंडिया सारख्या व्यापारी संस्था भारतात आल्या हे तुम्हाला माहितच आहे. तर ह्या विदेशी व्यापाराचे मुलभूत कार्य कोणते?

विस्तृतपणे सांगावे म्हणजे उत्पादकास देशीय बाजारपेठेपेक्षा जास्त संधी विदेशी व्यापारे मिळवुन देतात. त्याचप्रमाणे ग्राहकांना त्या ठिकाणी उत्पत्ती झालेल्या वस्तुचे नाही तर इतर काही वस्तु उपलब्धात असतात. म्हणजे विदेशी व्यापार विविध देशातील बाजारपेठेशी संबंध साधते.

थोडक्यात सांगावयाचे झाल्यास विदेशी व्यापार उत्पादकांना बाहेरील बाजार पेठेची संधी मिळवुन देतो, तसेच ग्राहकांसाठी बाजारपेठेतील वस्तु वाढवून निवड करण्याची जास्त संधी उपलब्ध करुन देता. यात आपल्या देशातील तसेच इतर देशातील उत्पादीत वस्तु उपलब्ध होतात म्हणून विदेशी व्यापार हे विविध देशातील बाजारपेठांना जोडणारा दुवा आहे. असे म्हणावे लागले.

फोर्ड मोटर्स नावाच्या अमेरिकन कंपनीस जगभरात 26 देशात उत्पत्तीच्या सोयी असुन खुप मोठ्याप्रमाणात कार उत्पादक करीत आहेत. फोर्ड मोटर्स 1995 मध्ये भारतात, येवुन 1,700 कोटी रुपयाने चैन्नई जवळ कारखाना उभारला. भारतात जिप आणि लॉरीचा मोठा कारखाना महिन्द्रा आणि महिन्द्रा यांनी मिळुन हा कारखाना उभारला, 2004 पर्यंत फार्ड मोटर्स भारत देशात 27,000 कार विकल्या जातात. भारतातुन दक्षिण आफ्रिका, मेक्सीको, ब्राजील देशात अजुन 24,000 कार निर्यात करतात. इतर देशातील उत्पादन केंद्रांना वेगळ्या भागांचा पुरवठा करण्या जोगा फोर्ड इंडियास विकसनशील करण्याच्या तफळ कंपनी आहे.

- फोर्ड मोटर्स बहूराष्ट्रीय कंपनी आहे का? कशासाठी?
- विदेशी गुंतवणुक म्हणजे काय? फोर्ड मोटर्सने भारतात किती गुंतवणुक केली?

SCERT TELANGANA

- फोर्ड मोटर्स सारख्या बहूराष्ट्रीय कंपन्या भारतात उत्पादन करणाऱ्या कामगारांच्या उभरणीमुळे ह्या देशाने मिळवुन दिलेल्या मोठी बाजारपेठ नाही तर कमी उत्पादन खर्चामुळे सुद्धा फायदा होतो. ह्या वाक्याचे वर्णन करा?
- जग भरातील कार उत्पादनेस भारत देशाने वेगवेगळ्या भागाचा पुरवठा करत विकास करावा, असे कंपनीला का वाटते? खालील विषयांवर चर्चा करा.

  (अ) भारतातील रोजगार आणि इतर साधन सामग्रीचा खर्च

  (आ) फोर्डमोटर्सला विविध वेगवेगळ्या भागांचा पुरवठा करणारी काही स्थानिक उत्पादके असणे.

  (इ) भारत, चिनमधील खरेदी करणाऱ्यांची संख्या जवळ होती.
- भारतात फोर्ड मोटर्स कार उत्पत्ती केल्यामुळे उत्पादकीय कार्यालयांमध्ये कोणत्या प्रकारचा संबंध साधल्या जातो?
- इतर कंपन्यांमध्ये बहू राष्ट्रीय संस्थांमध्ये काय फरक आहे?
- नाईक, कोका-कोला, पेप्सी, होंडा, नोकिया सारख्या बहूराष्ट्रीय कंपण्या जवळपास अमेरिका, जापान किंवा युरोप देशांशी संबंधीत आहेत. कशासाठी याची कल्पना कराल का?

बहूराष्ट्रीय कंपन्या आणि जागतीकरण

गेल्या तीन-चार दशकात खुप बहूराष्ट्रीय संस्था स्वस्त उत्पत्ती करणाऱ्या ठिकाणासाठी जगभरात चारही बाजुंनी शोधले. त्या-त्या देशांमध्ये ह्या बहूराष्ट्रीय कंपन्याची विदेशी गुंतवणुक वाढत आहेत. त्याचवेळी देशा-देशांमध्ये विदेशी व्यापार सुद्धा वेगाने वाढत होते, विदेशी व्यापाऱ्यांमध्ये सुद्धा अधिक भागास बहूराष्ट्रीय संस्थेच्या नियंत्रणाखाली आल्या. उदा. भारतातील फोर्ड मोटर्स कार तयारी कारखाने, भारतीय बाजारपेठेसाठीच नाही तर इतर विकसनशील देशांना आयात करतात. कारांच्या वेगवेगळ्या भागांना जगभरात असणाऱ्या त्यांच्या अनेक कारखान्यांना निर्यात करते. ह्याचप्रकारे अनेक बहूराष्ट्रीय कंपन्यांची कार्यालयीन वस्तु व सेवांचे व्यापारात सुद्धा महत्वाचे पात्र पार पाडते.

- पुर्वी देशांना जोडणारे महत्वाचे घटक कोणते? सध्या आणि पुर्वीच्या परिस्थीतीत काय फरक आहे?
- विदेशी व्यापार, विदेशी गुंतवणुकीमध्ये काय फरक आहे?
- सध्याच्या काळात भारतातुन चिनला पोलाद निर्यात केल्या जात आहे. हया निर्याती खालील गोष्टींवर कसा प्रभाव पाडतात. ते सांगा?

  (a) चिनमधील पोलाद कारखाने

  (b) चिनमधील पोलाद कारखाने

  (c) चिनतील, चीनमध्ये इतर औद्योगिक वस्तु तयार करण्यासाठी पोलाद विकत घेणारी कारखाने.
- चिनमध्ये भारतातील पोलादाची निर्यात केल्यामुळे दोन देशातील पोलादाची कारखाने कसा संबंध साधतात.

SCERT TELANGANA

चिनमधील उत्पादकांनी भारतात प्लास्टीकच्या बाहुल्यांची निर्यात केली. भारतात ग्राहकांना सध्या भारत आणि चिनमधील बाहुल्या निवडुन घेता येतात. नवीन रेखाटुन, कमी खर्च यामुळे चिनमधील वस्तु नाव लौकीक गाजल्या. एका वर्षाच्या कालावधीत 70-80 टक्के भारतीय बाहूल्यांच्या बदल्यात चिनमधील बाहुल्या विकल्या गेल्या. पुर्वीपेक्षा सध्या भारतात खेळणी स्वस्त आहेत.

ह्यामुळे चीनमधील उत्पादकांना त्यांच्या व्यापारांना विस्तार वाढविण्याची संधी मिळाली. भारतातील उत्पादकाची परिस्थीती याच्या विरुद्ध आहे. स्पर्धा वाढल्यामुळे भारतातील उत्पादकांना नवीन मार्ग स्वाकारावे लागले. ह्या प्रक्रियेत काही जनांचे दिवाळे निघाले.

अधिक विदेशी गुंतवणुका, अधिक विदेशी व्यापारांमुळे विविध देशांची उत्पत्ती व बाजार पेठेतील एकीकरण वाढले. वेगाने वाढणाऱ्या ह्या देशातील एकीकरणामुळे देशातील अंतर्गत संबंध म्हणजेच जागतीकीकरण. ह्या जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहूराष्ट्रीय कंपन्यांचा मोठा वाटा आहे. देशातील वस्तु, सेवा गुंतवणुक, तंत्रज्ञानाचा प्रवाह वाढत जात आहे. काही दशकाच्या अगोदरशी तुलना केली असता जगातील अनेक भागांमध्ये जवळचा संबंध निर्माण झाला.

गुंतवणुका, लोक, वैज्ञानिक तंत्रज्ञानामुळे असीमीत जग निर्माण झाले. याचाच परीणाम अनेक देश त्यांच्या देशाच्या सीमामध्ये सुद्धा जीवनाशी संबंधीत अनेक बाबींवर नियंत्रण राहिले नाही. उदा. एकेकाळी सत्तारुढ शासन चलनाच्या किंमती ठरविण्याचा महत्वाचा निर्णय घेत असत. आता शासनाचे कोणतेच निर्णय नसतांना बाजारपेठेच शक्यतो निर्णय घेत आहेत.

जागतीकरणास मदत (साह्य) करणारे घटक

वैज्ञानिक तंत्रज्ञान

जागतीकरणाचे मुख्य कारण तंत्रज्ञानाची वेगाने वाढ होणे. उदा. गेल्या 50 वर्षात वाहतुक, वैज्ञानिक तंत्रज्ञान खुप वाढले. त्यामुळे दुरवरचे अंतर लवकरच आणि कमी किंमतीच्या वस्तुंना ओलांडीत आहेत.

माहिती, सुसंवाद तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात अगन्य वेगाने वाढ होत आहे. टेलिकम्युनिकेशन सेवांना (टेलीग्राफ, टेलीफोन,फॅक्स, मोबाईल फोन) जगात एक दुसऱ्याशी बोलण्यासाठी, दुरवरच्या प्रांतातील गावातुन सुद्धा माहिती लगेच मिळविण्यासाठी याचा वापर करण्यात येत आहे. उपग्रह प्रसार साधनांमुळे हे सर्व शक्य झाले. सध्या प्रत्येक क्षेत्रात संगणकाचा वापर होतो. इंटरनेट सारख्या आश्चर्यचकीत जगाशी तुमची ओळख झाली. असेलच. इंटरनेटद्वारे आपणास कोणत्याही प्रकारची माहिती मिळवु शकतो. तुमच्या जवळ असणारी माहिती दुसऱ्यांना देऊ शकतो. इंटरनेटद्वारे जगात कुठेही तुम्ही थोड्या खर्चाने लगेच इलेक्ट्रोनीक मेल (e-mail) पाठवु शकता. तसेच कोणाशीही बोलू शकता (voice-mail)

SCERT TELANGANA

- जागतीकीकरणच्या प्रक्रियेत बहूराष्ट्रीय संस्थांचे पात्र कोणते ?
- देशांना एकीकरण करण्याचे कोणते मार्ग आहेत ?
- बरोबर उत्तर निवडा.

(अ) उत्पादकातील स्पर्धा कमी करणे.

(आ) उत्पादकातील स्पर्धेत वाढवणे

(इ) उत्पादकातील स्पर्धा जशाच तशी ठेवणे.

विदेशी व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या धोरणांचे उदारीकरणः

भारतातील चीनी खेळण्यांच्या आयातीचे उदा. पुन्हा एकदा पाहु. खेळण्यांच्या आयातीवर भारतीय सरकारने कर लावला समजु या. करामुळे ग्राहकांना आयात केलेल्या खेळण्यांना जास्त किंमत भरावी लागते. तेंव्हा भारतीय बाजारपेठेत चीनी ख़ेळण्या तेवढ्या स्वस्त नसतात, त्यामुळे चिनमधील आयात कमी होते. भारतातील उत्पादक भरभराटीस येतात.

व्यापारातील अडथळ्याचे कर हे एक उदा. आहे. काही मर्यादा लादल्यामुळे यासच अडथळा म्हणतात. विदेशी व्यापार वाढविण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी (नियंत्रणाखाली) आणण्यासाठी सरकार व्यापारी नियंत्रणाचा वापर करु शकते. ह्या प्रकारे कोणत्या वस्तुच्या आयातीस किती परवानगी द्यावी. प्रत्येक देशात किती प्रमाणात आयात करु शकतो. ह्या गोष्टी सरकार ठरवु शकते.

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारत सरकार विदेशी व्यापार, विदेशी गुंतवणुकीस अडथळे टाकली. देशातील उत्पादकांना विदेशी स्पर्धेपासुन संरक्षण मिळवुन देण्याची गरज आहे असे वाटले. 1950-1960 मध्ये नुकतेच कारखाने उभारल्या जात होते. ह्या दशेत आयतांकडुन स्पर्धेची परवानगी दिला असता तर ही कारखाने टिकुन राहीले नसते. म्हणुन अत्यावश्यक वस्तु, यंत्रे, रासायनिक खते.

काही 20 वर्षे पूर्वी

शहरी भागात "आमच्या संगकणांना वेगवान कनेशन्स आहेत"

सध्याः *"आम्हाला मोबाईल फोनमध्ये सुद्धा इंटरनेट येते."*

काही 20 वर्षे पूर्वी

ग्रामीण भागात "आम्हाल आजही विजेची कमतरता आहे."

सध्याः *3G, 4G म्हणजे काय ?*

"आम्हास सध्या स्थिर असे कनेक्शन मिळाणेच कठिण आहे."

SCERT TELANGANA

लंडनमधील वाचकांसाठी प्रसारीत होणाऱ्या एका वृत्तपत्रास दिल्लीत रेखांटन करुन छापावे लागते. वृत्तपत्रात छापण्यात आलेल्या बाबींना इंटरनेटद्वारे दिल्लीतील कार्यालयास पाठवतात. टेलिकम्युनिकेशनच्या सोयीद्वारे वृत्तपत्रास कसे छापावे, दिल्लीतील रेखांटकांना लंडन कार्यालयातुन माहिती मिळते. वृत्तपत्राचे पुर्ण रेखांटन संगणकास होते. वृत्तपत्र छापल्यानंतर प्रतिंना विमानाद्वारे लंडनला पाठवतात. रेखांटनासाठी, मुद्रनासाठी लागणारा पैसा लंडनमधील बँकेतुन दिल्लीतील बॅकेस इंटरनेट (e-banking) द्वारे लगेच पाठवतात.

- ह्या उदा.नात उत्पादक्तेत तंत्रज्ञानाचा झालेला वापर सांगणाऱ्या शब्दांखाली रेष ओढा.
- जागतीकीकरण आणि वैज्ञानिक, तंत्रज्ञानाची माहितीमध्ये असणारा संबंध कोणता? माहिती तंत्रज्ञान वाढले नसते तर (IT) जागतीकीकरण घडले नसते.

कच्चामाल ह्यासच फक्त आयात करण्याची परवानगी दिली. सगळेच विकसीनशील देश ते वाढणाऱ्या दशेत त्यांच्या देश उत्पादकास कोणत्याही एका प्रकारे संरक्षण मिळवुन देण्याच्या विषय इथे दृष्टीस ठेवावा.

तर 1991 च्या सुरुवातीपासुन दिर्घकाळ प्रभाव पाडणाऱ्या भारत देशाच्या पद्धतीत बदल आणल्या गेले. भारतातील उत्पादक जगभरातील उत्पादकांशी स्पर्धा करण्याची वेळ आली आहे. असे सरकारने निर्धारीत केले. स्पर्धेमुळे देशातील उत्पादक त्यांचा दर्जा सुधरावा लागतो. त्यामुळे त्यांचे काम चांगले होते. ह्या निर्णयासाठी मोठ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थाची मदत होती.
त्यामुळे विदेशी व्यापार आणि गुंतवणुकीच्या अडथळ्यांना बऱ्याच प्रमाणात काढुन टाकल्या गेले, याचाच अर्थ देशात साधन सामग्री स्वतंत्रपणे आयाच व निर्यात करु शकतो. विदेशी कंपन्या इथे कार्यालये, कारखाने स्थापीत करु शकतात.

सरकारने लादलेल्या अडथळे, मर्यादांना काढण्यासच आर्थिक उदारीकरण म्हणतात. उदारीकरणाच्या पद्धतीचा परीणामच कोण-कोणत्या वस्तुची ही आयात-निर्यात करायाची आहे. ते व्यापारीच व्यापार करत स्वतंत्रपणे निर्णय घेत. ह्या अगोदर परीस्थितीशी तुलना केली तर कमी नियंत्रण शासनाने लादले. म्हणुनच यास उदारीकृत आर्थिक पद्धत म्हणतात.

जागतीकीकरणास चालविणारी शक्ती कोणती हा प्रश्न आता पडतो. ती राजकिय निर्णय किंवा आर्थिक तंत्रज्ञान क्षेत्रात झालेली क्रांती? जागतीकी करणासाठी आर्थिक क्षेत्राचे मुळ कारण आहे. असे समजत त्यास, आर्थिक शक्त्या कारणीभूत आहे. म्हणुन त्यांची मुळांना तेय ठरवीतात. असे वाद घालतात. राजकिय कारण वाटणाऱ्यांना सरकारच्या ठरावामुळे अगोदर ह्याची सुरुवात झाली म्हणतात. शासन मर्यादा लादतात. किंवा त्यांना काढुन टाकतात. एक भाग योग्य आहे किंवा नाही. याचा अंदाज लावण्यासाठी बाजारपेठेच्या परीस्थीतीस कारणीभुत नाही तर राजकिय वातावरण सुद्धा महत्वाचा भाग बनतो.खरेतर वरील दोन्हींचा संबंध आहे. एका विशेष दृष्टीकोणातुन राजकिय ठराव घेतात, म्हणुन ओळखले तर, हे त्यावेळी आलेल्या आर्थिक, तांत्रिक बदलांना दृष्टीस घेतात म्हणुन समजते.

SCERT TELANGANA

जागतिक प्रशासकिय संस्था

सध्या जगात अधिक तर लोकांस प्रभावीत करणारे महत्वाच्या बाबींवर निर्णय जागतीक प्रशासीत संस्था निर्णय घेत आहेत. ह्याचे चांगले उदा. म्हणजे वातावरणातील बदल. सुरुवातीस कार्बन उत्सर्जनास कमी करण्यासाठी प्रत्येक देशाक्डे हे कार्य सोपवण्यात आले त्यातुन असे निदर्शनास आले की तेथील देश त्या कारखान्याचे स्थलांतर करुन इतर ठिकाणी त्याची स्थापना करण्यात आली.परिणामतः उत्सर्जने वातावरणातील बदल सारख्या विषयावर सर्व देशांनी मिळुन प्रयत्न करण्याची आवश्यकता असते.

जागतीक प्रशासन संस्थेतील एक असणारी जागतिक व्यापार संस्था (WTO) बद्दल विस्तृत माहिती पाहु या.

- विदेशी व्यापार उदारीकीकरण म्हणजे काय ? याचा अर्थ काय समजुन घेतलात ?
- आयतीवर कर व्यापाराच्या अडथळ्याचे एक उदा. आहे. निर्यात करणाऱ्या सामग्रीती संख्या-परीणामावर सुद्धा सरकारने मर्यादा लावु शकतात. चिनच्या खेळण्यांत्या उदा. कोटांना वापरुन व्यापारी अडथळ्यांना कसे लागु पडतात ते सांगा. ह्या पद्धतीचा वापर करु शकतो का ? चर्चा करा.

जागतिक व्यापार संस्था (WTO)

भारतात विदेशी व्यापार, गुंतवणुकीत उदारीकरण धोरणांना मोठ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांची मदत आहे. ही माहिती घेतली. विदेशी व्यापारास, गुंतवणुकीस नियंत्रण, हानी पोहचवीतात. म्हणुन ही संस्था वाद घालतात. देशा-देशांमध्ये व्यापारात कोणत्याच अडथळाविना स्वतंत्रपणे रहावे म्हणुन ते म्हणतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उदारीकरण धोरण आणण्याच्या उद्येशाने काम करत असणाऱ्या संस्थेत जागतीक व्यापार संस्था (World Trade Organisation (WTO) एक आहे. देशाच्या सहकार्याने निर्माण झालेली ही संस्था आंतरराष्टीय व्यापाराशी संबंधित नियमांना तयार करुन ते आमलात येण्यासाठी कार्य करीत असते. सध्या जगातील जवळपास 150 देश जागतिक व्यापार संस्थेचे सदस्य आहेत.

जागतिक व्यापार संस्था स्वतंत्रपणे आपला व्यापार करावयास पाहात आहे. अर्थात साधारणतः देश अन्यायरहीत व्यापाराच्या अडथळ्यांना अजुन चालवित आहे. जागतिक व्यापार संस्थेची नियमे वाढत असलेल्या देशांना व्यापारी अडथळ्यांना काढुन टाकण्यास दबाव आणत आहेत. शेती उत्पन्नात व्यापारावर सध्या चाललेली चर्चा याचे उदा.आहे.

भारतावर जागतीकीकरणाचा प्रभाव - परिणाम

जागतीकीकरणाचा परिणाम लोकांच्या जीवनावर कसा प्रभाव पडत आहे ? जागतीकीकरणामुळे ग्राहक, विशेष करुन शहरातील श्रीमंत लोकांना फायदा झाला. यांना अनेक प्रकारच्या वस्तु मिळत आहेत. अनेक उत्पादनाचा दर्जा वाढुन, किंमती कमी झाल्या.याचाच परिणाम या लोकांना या अगोदरपेक्षा चांगल्या प्रकारे जीवन पद्धती जगत आहे. उत्पादकावर आणि रोजगारांवर जागतीकीकरणाचा प्रभाव एकाच प्रकारचा नाही तर वेगवेगळ्या प्रकारचा आहे.

बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात त्यांच्या गुंतवणुका वाढवल्या, म्हणजे भारतात गुंतवणुका करणे त्यांना फायदेशीर ठरले. सेलफोन, वाहने, विद्युत, थंडपेये, फास्टफुड वस्तु शहरी भागात बॅकींग सारख्या सेवांमध्ये बहुराष्ट्रीय संस्था आवड, इच्छा दाखवत आहेत. ह्या उत्पन्नास श्रीमंक ग्राहक अधिक प्रमाणात आहेत.या कारखाने, सेवांमुळे नवीन उद्योगधंदे निर्माण झाले. ह्या कारखान्यास कच्चा मालाचा पुरवठा करणारी तेथील

SCERT TELANGANA

संस्थाना फायदा झाला.

भारतातील मोठ-मोठ्या कंपन्यांना वाढत्या स्पर्धेमुळे फायदा झाला. त्यांनी नवीन तांत्रिक विज्ञानात, उत्पादन पद्धतीत गुंतवणुक करुन उत्पादनाचे प्रमाण वाढवले. विदेशी कंपन्यांशी मिळुन काम केल्यामुळे कांही कंपन्यांना फायदा झाला.

भारतात शेती क्षेत्रातच जास्तीत जास्त काम मिळवुन देतात. यास अमेरिका सारख्या सुधारीत देशांशी तुलना करा. अमेरिका GDP मध्ये शेतीचा वाटा 1% असुन पुर्ण रोजगारातील 0.5%! फ़क्त शेतीत आहेत. तरीपण अमेरिका शेती व्यवसायात असणाऱ्या ह्या थोड्या लोकांना उत्पादकासाठी इतर देशातील आयातीसाठी अमेरिका सरकारकडुन मोठ्या प्रमाणात पैसे मिळतात. मोठ्या प्रमाणात मिळणाऱ्या या सब्सीडीमुळे अमेरिकेतील शेतकरी त्यांच्या शेती उत्पादकास खुप कमी किंमतीत विकतात. जास्त असणाऱ्या शेती उत्पन्नास यांनी इतर देशाच्या बाजारपेठेत खुप कमी किंमतीत विकतात. याचाच प्रभाव त्या देशांतील शेतकऱ्यावर पडतो.

म्हणुन सुधारीत झालेल्या देशांना सुधारीत देशांनी असा प्रश्न विचारला की, "जागतिक व्यापार संस्थेच्या नियमाप्रमाणे आम्ही व्यापार अडथळ्यांना काढुन टाकले पण तुम्ही त्या नियमांचा विचार न करता तुमच्या शेतकऱ्याना मोठ्या प्रमाणात पैसे देत आहात. आमच्या शेतकऱ्यांना मदत करु नये असे, आमच्या शेतकऱ्यांना सांगुन तुम्ही मात्र मदत देत आहात, स्वतंत्र आणि न्यायपुर्ण व्यापार म्हणजे हाच का?"

- **रिकाम्या जागा भरा.**

  ________ देशाच्या सहकार्याने जागतिक व्यापार संस्थेती सुरुवात झाली. या संस्थेचा उद्देश _____. आहे,जागतिक व्यापार संस्था_________ शी संबंधीत नियमांना बनवुन_____. पाहते,तर आचरणात देशांमध्ये व्यापार _______.नाही. भारत सारख्या सुधारीत देशांना _________, पण अनेक बाबतीत विकसीत पावलेल्या देशांना त्यांच्या उत्पादकास मदत आहेत.

- देशांमध्ये व्यापार अजुन न्यायपुर्ण असण्यासाठी काय करु शकतो?

- वरील उदाहरणात अमेरिका शासनाने शेतकऱ्यांना उत्पादनास मोठ्या प्रमाणात पैसे देते हे पाहिलो. काही वेळेस सरकार काही प्रकारच्या वस्तु उदा. वातावरणाशी योग्य अशा उत्पन्नास मदत देते. हे न्याय आहे किंवा नाही. यावर चर्चा करा?

एवढेच नाही तर जागतीकीकरणामुळे काही मोठ-मोठ्या भारतीय कंपन्या स्वत: बहुराष्ट्रीय संस्था म्हणुन वाढीस झाल्या. टाटा मोटर्स (वाहतुक), इन्फोसीस (आय.टी), रैनबेक्सी (औषधी), एशियन पेंट्स (रंग), सुंदरम फास्टेनर्स (नट बोल्ट) सारख्या भारतीय कंपन्या सध्या जगभरात देवाण-घेवाण चालु आहे.

जागतीकीकरणामुळे सेवा, विशेष करुन I.T शी संबंधीत सेवा पोहोचविणाऱ्या कंपन्यांना नवीन संधी मिळाली. लंडनमधील कंपन्यांना भारतातील कंपनीने वृत्तपत्र छापुन देणे, कॉल सेंटर चालविणे याची उदा.एवढीच नाही तर डाटा एंट्री, जमाखर्चाचा हिशोब, प्रशासनाशी संबंधीत कामे, इंजिनियरिंग इ. सध्या भारत देशात स्वस्त करुन विकसीत करुन विकसित देशात निर्यात करीत आहे.

SCERT TELANGANA

लघु उत्पादक - स्पर्धा करा किंवा टाळा

अनेक छोट्या उत्पादकांना, कामगारांना जागतीकीकरणाने मोठे प्रश्न निर्माण झाले.

उद्योगकर्ते म्हणुन एवढ्या छोट्या कावलावधीत समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. म्हणुन रवीने कल्पना सुद्धा केली नव्हती. तामिळनाडुमधील औद्योगिक शहर असणारे होसुर येथे कॅपासीटर्स उत्पादन करणारी स्वतःची कंपनी स्थापीत करण्यासाठी 1992 मध्ये रविने बँकेतुन कर्ज घेतले. ट्युबलाइटसाठी, टेलिविजन सारख्या अनेक गृहपयोगी उपकरणांमध्ये कॅपासिटरर्सचा उपयोग करतात. तीन वर्षात त्याच्या कंपनीची वाढ होऊन 20 लोक मजुदरार काम करु लागले.

सध्याच्या काळात भारतात गुंतवणुका करण्यासाठी विदेशी कंपन्यांना आकर्षित करण्यासाठी केंद्र, राज्यसरकारांनी अनेक योजना करत आहेत. विशेष आर्थिक केंद्रा (SEZs), सारख्या औद्योगिक प्रांतांची उभारणी करीत आहे. ह्यांमध्ये जागतिक स्थरावरील सुविधा असतात. विज, पाणी, वाहतुकीसाठी, शिक्षण, मनोरंजन स्थळे विशेष आर्थिक केंद्रात कारखान्यांची स्थापना करतेवेळी कंपन्यांना सुरुवातीचे 5 वर्षापर्यंत कोणताच कर भरावा लागत नाही.

विदेशी गुंतुवणुकींना आकर्षित करण्या साठी सरकारने रोजगार कायद्यांना लवचीकता रोजगारांना दिर्घकाळ मजुरदार न ठेवता कामाचा भार कमी वेळ ठरवण्याची संधी मिळते. यामुळे कंपनीस कामगारांवर होणारा खर्च कमी लागतो. तर विदेशी कंपन्या रोजगारांच्या कायद्यांना अजुन सुट लवचीकता द्यावी म्हणुन मागणी करीत आहेत.

- भारतातील लोकांना स्पर्धेमुळे कोणता फायदा झाला ?
- भारतातील जास्त कंपन्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणुन वाढाव्यात का? देशातील लोकांना त्यामुळे कोणते फायदे होतात.
- जास्त विदेशी गुंतवणुकींना आकर्षित करण्यासाठी सरकार का प्रयत्न करीत आहे. ?
- एखाद्याची सुधारणा झाली असता, दुसऱ्यास नाश होतो, हे आपण या अगोदर शिकलो. आर्थिक केंद्रांना उभारण्यासाठी भारतातील काही लोक याचा विरोध करीत आहेत. हे कोण आहेत व त्यास का विरोध करत आहेत? ते सांगा

या चित्राबद्दल एक काल्पनिक व्याख्या लिहा, हे चित्र जागतीकीकरणा बद्दल काय सांगते. ?

SCERT TELANGANA

2001 मध्ये जागतिक व्यापार संस्थेत करारामुळे सरकार कॅपासिटरर्स वरच्या आयाती वरच्या अटी काढुन टाकल्यामुळे त्यांच्या कष्टांची सुरुवात झाली. त्याचे पहीले ग्राहक असणारे टेलिविजन कंपन्या टेलिविजन सेटच्या उत्पत्तीसाठी कॅपासिटरर्सच्या बरोबरच विविध भागांना मोठ्या प्रमाणात खरेदी करत. तर बहुराष्ट्रीय संस्था टेलिविजन ब्रंडसपासुनच्या स्पर्धेमुळे भारतिय टेलिविजन कंपन्या बहूराष्ट्रीय संस्थांना आसेवलींग केंद्राचे ठिकाण बनले, त्यांना एखाद्या वेळेस कॅपासिटरर्स विकत घ्यावे लागणाऱ्यांना आयात करणारे रवि सारख्या उत्पागकानी दिलेल्या किंमतीच्या अर्ध्या किंमतीत येत आहेत, म्हणुन त्यांनाच विकत घेण्याची आवड दाखवतात.

आता रवि 2000 वर्षात उत्पादन झालेल्या प्रमाणापेक्षा अर्धेच उत्पादन करत आहे. त्याच्याजवळ आता फक्त 7 रोजगार काम करत आहेत. त्याच उद्योगात असणारे रविचे मित्र हैद्राबाद आणि चेन्नईमध्ये असणारी त्यांचे उद्योग बंद करुन टाकले आहेत.

- वाढत्या स्पर्धेमुळे रविच्या उत्पत्ती केंद्रावर कोणत्या प्रकारचा प्रभाव पडला
- दुसऱ्या देशाशी तुलना केली असता आपला उत्पादन खर्च जास्त झाला म्हणुन रविसारख्या उत्पादकांनी उत्पादन थांबवावे का? तुमचे मत काय?
- भारतासारख्या छोट्या उत्पादकांना बाजारपेठेत स्पर्धा टिकवुन ठेवण्यासाठी तीन गरजांची आवश्यकता आहे. हे एका अध्ययनात सांगितले. अ)सुधारीत रस्ते, विज, पाणी, कच्चामाल, बाजारपेठ, माहितीचे तंत्रज्ञान. आ) वैज्ञानिक तंत्रज्ञानातील वाढ, आधुनिकीकरण. इ)कमी व्याजात योग्यवेळी कर्जाची पोहोचवणुक. ह्या तीन गोष्टी भारतिय उत्पादकांना कोणत्या प्रकारची मदत होते, याचे वर्णन करा.
- यात गुंतवणुका करण्यासाठी बहुराष्ट्रीय संस्था आवड दाखवतात. का? कशासाठी?
- या गोष्टी उपलब्ध करुन देणाऱ्यात सरकारचा हात आहे असे तुम्हाला वाटते का? कशासाठी?
- सरकारने घेतलेल्या इतर योजनांबद्दल विचार करा. चर्चा करा.

चांगल्या जागतीकीकरणासाठी लढा

वरील उदाहरणामुळे जागतीकीकरणामुळे सर्वांना फायदा झाला का नाही हे आपल्या लक्षात आले. शिक्षण, कौशल्य, संपत्ती असणाऱ्यांनाच नवीन संधीमुळे वराच फायदा झाला दुसरीकडे कोणताच फायदा न होणाऱ्या लोकांची संख्या जास्त आहे. जागतीकीकरण हे आता कोणीच नाकारत नाही. जागतीकीकरणामुळे सर्वाना समान न्याय कसा मिळवुन दयावा हा आपल्या समोर प्रश्न आहे न्यायरहीत जागतीकीकरणामुळे सर्वाना संधी मिळु शकते. त्याचे फायदे अजुन चांगले अशु शकतात.

यास साध्य करण्यासाठी महत्वाचे पात्र पार पाडावे लागते. सरकारी धोरणे श्रीमंताना अधिकार असणाऱ्यांनाच नसुन देशातील सर्व लोकांना मदत देण्यासारखे असावे. सरकारने घेतलेल्या काही योजनां तुम्हाला माहित आहेतच. उदा. कामगारांच्या कायद्यांची चांगल्या प्रकारे अमलबजावणी करुन कामगारांना त्यांचा हक्क मिळवुन द्यावा

छोट्या उत्पादकांना त्यांचे सामर्थ्य वाढवुन स्पर्धा करण्याजोगी ताकत येईपर्यंत त्यांना मदत करावी. गरज पडेल तेंव्हा सरकारने व्यापार गुंतवणुकीच्या अडथळ्यांचा वापर करू शकते. जरतरच न्याय नियमांसाठी जागतिक व्यापार संस्थेशी भेटी घेऊ शकतात. ह्याच आवड असणाऱ्या इतर विकसित देशांशी मिळुन जागतिक व्यापार संस्थेत (WTO.) वाढ होणाऱ्या देशाच्या सत्तेच्या विरोधात लढु शकतात.

गेल्या काही वर्षात झालेल्या मोठ-मोठ्या चळवळीत लोकसंघांच्या विनंत्यानुसार जागतिक व्यापार संस्थेत व्यापार गुंतवणुकीशी संबंधीत महत्वाच्या निर्णयावर प्रभाव पाडतात. न्यायपुर्ण जागतीकीकरणासाठी होणाऱ्या लढ्यात लोकांची सुद्धा महत्वाचे पात्र पार पाडतात म्हणुन सिद्ध होते.

इतर घटक

जागतीकीकरणामुळे राष्ट्रातील राज्य नाश पावतात. की काय म्हणुन चर्चेचा विषय होता. लोक एका प्रांताच्या आधारे संघटीत होऊन देशांना राजकिय रित्या ओळखणे. एवढा काळ लागला. या प्रकारच्या प्रांतीय विभागामुळे आम्ही, तुम्ही, बाहेरील, तेथील अशा मानसिक विचारामुळे आपला देश ही भावना वाढीस, लागुन राष्ट्रीयता बनली. जागतीकीकरणाचा एक मोठा प्रभाव म्हणजे ही राष्ट्रीय भावना कमी झाली.

सर्वांच्या दृष्टीस आकर्षित करणारा महत्वाचा घटक, जागतीकीकरण, सांस्कृतीक वैविध्यता नाहीशी करते.

आधुनिक प्रवाशाची साधने, तांत्रीक ज्ञानाने काही संस्कृती भावना प्रचारीत होवुन इतर स्थायिक अल्पसंख्यक वर्गातील संस्कृती बाजुला सारत आहे. असे काहींजण वाद घालतात. काहीजन विशेष सतत बाजुला सारल्या गेलेल्या सांस्कृतिक आचारांना जागतीकीकरणात योग्य ते स्थान देवुन त्याचा विस्तार करण्यासाठी मदत झाली म्हणुन समजतात. काही भाषेचा बराच वापर होऊन आंतरराष्ट्रीय प्रसार साधनांचा वारसा मिळवुन इतर भाषांना दुर्लक्षाच्या आहारी गेली काहीं तर अस्त पावण्याचा धोका आहे, असे काहींजण म्हणतात.

जागतिक बँकWB, आणि आंतरराष्ट्रीय द्रव्यसंस्था (IMF) त्याचा अधिकार

पुर्णनिर्मीत, वाढीसाठी आंतरराष्ट्रीय बॅंकेस (IBRD) आंतर राष्ट्रीय सुधारीत संघटनांना (IDA) मिळुन जागतिक बॅंकेचे काम पार पाडतात. या दोन्ही संस्थेत 170 पेक्षा जास्त सदस्य देश आहेत. अमेरिका सारखी देशे या संस्थेचे काम ठरवते. आतापर्यंत सुद्धा अमेरिकेच्या मतदान 167 महत्व आहे. जापान, जर्मनी, यु.के, फ्रांस सारख्या देशांना प्रत्येकास 3.67 मतदानाचा अधिकार आहे. गरीब देशाच्या मतदानाला कमी महत्व आहे. सध्या इतर गरीब देशाशी तुलना केली असता भारत आणि चिनला जास्त मतदानाचा अधिकार आहे. सरकार त्यांच्या पद्धती बनविण्यासाठी जागतिक बॅंकेस सल्ला देऊन मार्गदर्शन करुन त्यास प्रभावीत करत आहे.

शेवट

देशाची वेगाने सुसंघटीत होण्याच्या प्रक्रियेस, जागतीकीकरण म्हणतात. हा 20 व्या शतकातील जगभर पसरलेला शक्य झालेला बदल यास आर्थिक, राजकिय, सांस्कृतिक दृष्ट्या पण कारणीभूत आहेत. जागतीकीकरणाच्या सध्याच्या दशेत

SCERT TELANGANA

एक महत्वाचा घटक म्हणजे पुष्कल संपत्ती असणाऱ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या नियंत्रणाखाली गुंतवणुका, व्यपारानुसार बाजारपेठा उत्पादन सुसंघटीत करणे, व्यापार गुंतवणुका असणाऱ्या एकीकरण धोरणाँमुळे अडथळ्यांना काढुन टाकल्यामुळे जागतीकीकरणाच्या बलास आर्थिक व्यवसांनी दारे उघडल्या सारखी झाले.

असमानतेचा दुसरा दृष्टीकोन फायद्यांची समान वाटणी झाली नाही, संपन्न ग्राहकांना, कौशल्य, शिक्षण ,पुष्कळ संपत्ती असणाऱ्या उत्पादकांना याचा फायदा झाला. तांत्रिक ज्ञानाशी युक्त असणाऱ्या काही सेवा विस्तारल्या दुसरीकडे हजारो लोक उत्पादकांना, कामगाराना त्यांच्या मजुरीसाठी व हक्कांचा भंग झाला, जागतीकीकरण बानाच्या दोन्ही बाजुस समजुन घेणे महत्वाचे आहे.

असमानतेचा दुसरा दृष्टीकोन इतर देशाच्या धोरणात धनिक देशांची सत्ताधारी वर्चस्व, व्यापार , गुंतवणुका, स्थलांतरा सारख्या आंतरराष्ट्रीय आर्थिक धोरणांबाबतीत. देश व्यवहारा बाबतीत धनिक पाश्चात्य देश उरलेल्या जगावर प्रभाव पाडत आहे. जागतिक व्यापार संस्था, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय द्रव्य निधी सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्था विकसनशील देशापेक्षा विकसित झालेल्या देशाच्या फायद्यासाठी जास्त संघटीत करतात. एकीकडे जागतीकीकरणासाठी वाढीस, संपत्तीस संधी मिळवुन देत आहे. त्याचा विरोध करणारे जागावर आधिपत्या मिळविण्यासाठी काही पाश्चात्य देशांनीच केलेला प्रयत्न आहे. अनेक गरीब देशात ह्यामुळे गणतंत्र, रोजगारांता हक्क, पर्यावरणास भंग करणारी आहेत. असे त्यांना वाटते.

महत्वाचे शब्द

बहुराष्ट्रीय संस्था (MNCs)	राष्ट्रीय राज्य	तंत्रज्ञान
विदेशी गुंतवणुक	विदेशी व्यापार	एकीकरण आर्थिक धोरण

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. विदेशी गुंतवणुका व्यापारावर भारत सरकारने अडथळे लावण्याची कोणती कारणे आहेत? ह्या अडथळ्यांना काढावेत, असे त्यांना का वाटले?
2. रोजगारांच्या कायद्याची लवचीकतेचा कंपन्यांना कोणत्या प्रकारे फायदा झाला.?
3. उत्पादन करण्यासाठी, त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी किंवा इतर देशात स्थायिक होण्यासाठी बहुराष्ट्रीय संस्थांनी कोणती धोरणे अवलंबली आहे?
4. विकसनशील देश व्यापार, गुंतवणुकीत एकीकरणाचे धोरण अवलंबविले पाहिजेत. असे विकसीत देशांनी का मागणी केली? याच्या विरोधात विकसित देशांनी कोणत्या अटी मागाव्यात?
5. जागतीकीकरणाचा प्रभाव एक सारखा नाही या वाक्याचे वणर्न करा?
6. व्यापार, गुंतवणुका धोरणांना एकीकरण केल्यामुळे जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेस कोणत्या प्रकारचा फायदा झाला?
7. जागतीकीकरण भविष्यात सुद्धा होते. आतापासुन 20 वर्षापर्यत जग कसे असते याची कल्पना करा तुमच्या कल्पनेची कारणे सांगा?
8. जगाच्या नकाशात खालील स्थळे दर्शवा.

   1) चीन   2) जपान   3)ब्राझील   4) दक्षिण आफ्रिका

SCERT TELANGANA

धडा

10 अन्न सुरक्षा

भारत देशाला स्वातंत्र्य येण्यापुर्वी दुष्काळ जास्त होता. दुष्काळ म्हणजे, आहार आन्न-धान्याची कमीतरता मध्ये तीव्र परिस्थिती होती. मोठ्या संख्येत भूकमारी होत होती. उदा.1943-45 वर्षांमध्ये बंगाल दुष्काळामुळे बंगाल , ओडिसा. आसाममध्ये 30-50 लोक मृत्यु मुखी पडले हे वाचा.

"माझ्या कुटुंबात मीच मोठा होतो. जगण्यासाठी मी रोज मजुरी करीत होतो. त्यावेळी माझ्या बहिनींना व भावांना घेवुन बापाला तिथेच सोडुन आम्ही कोलकत्याला गेलो. आम्हाला खान्यासाठी पिढ मात्र मिळाले. आहाराची कुढे वाटप होत असेल, तिथे आम्ही जात होतो. कोलकत्यामध्ये कित्येक लोक दुःखात आहेत, हे मी पाहिले आहे. मेलेल्या लेकराला हातावर घेवुन फिरतांना मी पाहिले आहे. मेलेली मुले पुन्हा उठतील म्हणुन त्यांच्या आई त्या मुलांच्या तोंडावर पाणी सिंपत होत्या. ते मी पाहिले आहे. अशी किती तरी घटना मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिले आहेत. लोक गवत, सरपे, खात असलेले पाहिलो, माझ्या दोन बहिणी आणि भाऊ मरण पावले.

"सर्वजन शेतकरी आणि व्यापारी होते, परंतु भिकारी नव्हते. म्हणुन त्यांना भिक सुद्धा मांगता येत नव्हते. त्यांना आत्म स्वाभिमान जास्त होता. लोक कोलकत्ता आल्यानंतर रस्त्याच्या बाजुला बसुन राहिले. व बसल्या जागी मरण पावले. कोलकत्ता वासी अशा फोटोंना पाहुन भूकमारीच्या समस्याची तीव्रता जास्त म्हणुन हि समस्या एका एकी दुःखी करीत होती"

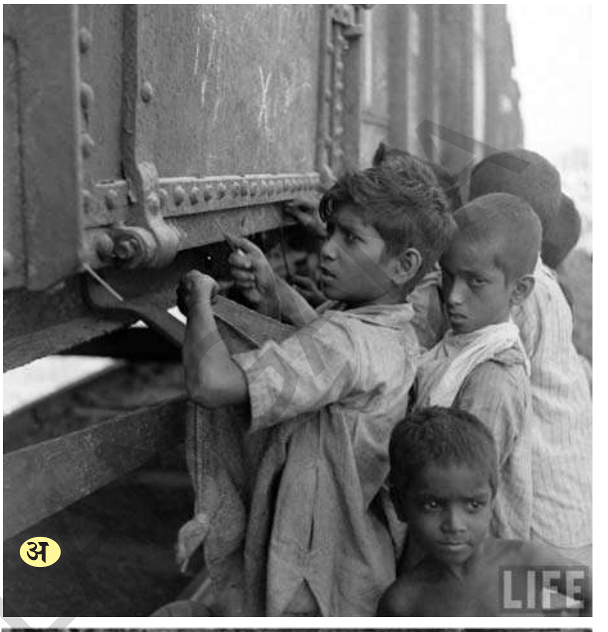

चित्र 11.1 लाइफ वृत्तपत्रातील फोटो अ)आहार धान्यांना पाठवत असलेल्या रेलमधुन थोडे धान्य काढुन घेण्यासाठी प्रयत्न करीत असलेली कांही मुले. आ) जमिनीवर पडलेल्या धान्यांना सावडत असलेली एक महिला.

भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी बंगाल मध्ये मोठा दुष्काळ पडला होता. त्याचे कारण म्हणजे बंगाल मध्ये ब्रिटीश प्रशासनानी आहार धान्याच्या आयोजित वितरणास नकार दिला. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, भारतीय शासन, दोन्ही केन्द्र आणि राज्य सरकारनी, लोकांना आहार धान्य मिळण्यासाठी विविध पद्धती आमलात आणलया.

कमी किंमतीत आहार धान्य मिळावे म्हणुन स्वस्त धान्याची दुकाने उघडली. तुमच्या शाळेत चालत असलेली मध्यान्ह भोजन, लहान मुलांना संरक्षणासोबत मध्यान्ह भोजन देणाऱ्या आंगणवाडी केंद्रे या द्वारे सरकार आहार सुरक्षा देण्याचा प्रयत्न करीत असते. या धड्यात आहार सुरक्षा या विषयी घटकावर थोडी माहिती मिळवु या.

पहिल्या भागामध्ये आहार सुरक्षा संबंधीच्या घटकांना पाहु या. संपुर्ण देशात आहार उत्पत्ती आणि आहार कसा मिळतो या बद्दल माहिती मिळवु या. दुसऱ्या भागात लोकांना आहार पुरवठा विषयी माहिती मिळवु. उत्पत्ती झालेले आहार लोकांपर्यंत कसे पोहोचवितात पाहु या. अखरेस कुटुंबातील पौष्टीक आहारांची पातळी पाहुन,ह्या योजना पद्धती समर्थपणे काम करीत आहेत की, नाही माहिती मिळवु या.

देशासाठी आहार सुरक्षा

आहार धान्यांच्या उत्पत्तीला वाढविणे

आहार सुरक्षासाठी पाहिजे तेवढे आहार धान्य उत्पत्ती करणे ही मुख्य आवश्यकता आहे. याचाच अर्थ असा की, शेतकऱ्यांनी अधीक प्रमाणात आहार धान्यांची उत्पत्ती करावे आणि त्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना पिक पिकविण्यासाठी योग्य परिस्थिती भारत सरकारने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करुन द्यावी.

रेखाचित्र 11.1 पाहुन रिकाम्या जागा भरा. (प्रत्येक बिंदु जवळ किंमत माहित करण्या y-अक्षांक्ष वरील स्केलचा वापर करा.).

आलेख 1 : निवडक आहार धान्याची उत्पत्ती (एक लाख टन)

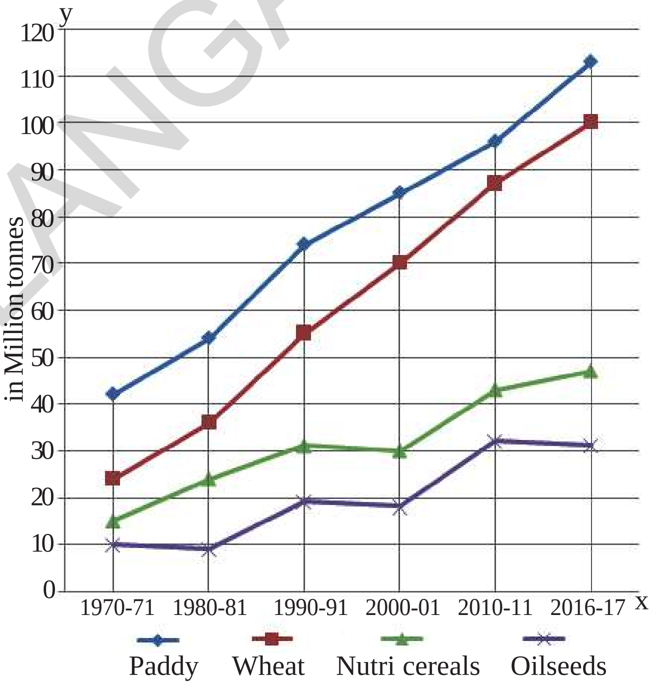

- आहार धान्याची उत्पादन 1970-71 पासुन ______. पर्यत वाढली. साळीची उत्पत्ती 1970-71 पर्यंत 40 मिलीयन टन पासुन 2010-11 पर्यंत ______मिलीयन टन वाढली. या 40 वर्षाच्या काळाती उत्पादन झपाट्याने वाढली. आणखी एक मुख्य आहार पिके. ______. साळी गहूच्या तुलनेत 1970-2011 च्या काळात ______ उत्पादन वाढली नाही. त्याला कारण ______. असु शकते.

- धडा 8 “रामपुर: ग्राम आर्थिक व्यवस्था” तील जमिन इतर नैसर्गिक खनिज संपदा भागातले पुन्हा एकदा वाचन करा. जमिनीतला पीकांच्या उत्पत्तीसाठी कोणकोणत्या पद्धती अवलंबात आल्या आहेत ?

गत कांही दशकांपासुन व्यवसायाखाली असलेली जमिन जवळजवळ स्थीर आहे. आपणास माहित आहे. म्हणुन उत्पादन मुख्य होते. रेखाचित्र 11.2 पाहा.

हेक्टरला मिळणारे पीकांचे उत्पादन वाढविण्यासाठी आवश्यक त्या वस्तुंचा व्यवस्थीतपणे विनीयोग करावा, ओलीत क्षेत्र वाढवावे. तसेच ओलीताचा लाभ सर्वांना होईल. असे वाटप करावे.

SCERT TELANGANA

रेखाचित्र 11.2 : ***निवडक आहार धान्य उत्पन्न (हेक्टर किलोमध्ये)***

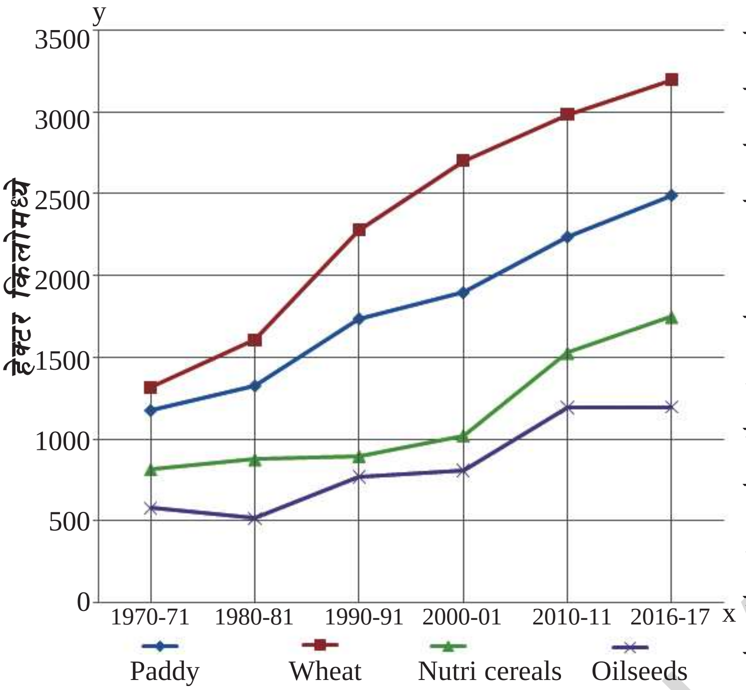

कमी उत्पादन असलेल्या पिकांना मुख्यतः कोरडवाहु प्रांतांमध्ये पिकवीतात. या भुमींना भविष्यात सुद्धा ओलीताची सोय होऊ शकत नाही. म्हणुन कोरडवाहु पीकांतील प्रकारांना स्थानिक परीस्थीतीच्या अनुसरुन पेरणी करावी. पावसाच्या पाण्याची साठवण करणे आणि पिकांची आदला-बदल सारख्या पद्धतीद्वारे उत्पादन वाढवावे.

या प्रक्रियांमुळे जमिन व इतर नैसर्गिक साधनांचा नाश होणार नाही म्हणुन याकडे लक्ष असणे फार महत्वाचे आहे. भारत देशात साळी, गहु पिकविण्याच्या अवलंबविल्या जाणाऱ्या पद्धतीमध्ये रासायनिक खते, किटकनाशकांचा अशास्त्रीय पद्धतीने मनोसोक्त वापर केल्यामुळे उत्पादनात तर वाढ होत आहे. परंतु ही सुस्थिर पद्धत नव्हे, म्हणुन काही शास्त्रज्ञ व शेती व्यवसाय क्षेत्रात काम करणारे व्यक्तींचे मत आहे.

वास्तविकता पाहता या पद्धतीमुळे जमिनीची कस कमी झाली. भुगर्भ जल स्त्रोताची पातळी कमी होते. अशीच परिस्थिती चालली तर उत्पादन वाढण्या ऐवजी कमी होण्यास सुरुवात होईल.

खालील वाक्यांना वाचुन एक हेक्टरला साळी, गहुचे उत्पादन कसे आहे. वर्णन करा?

________ आणि ________ पिकांची उत्पादन साळी, गहुच्या तुलनेत केंव्हाही कमी आहे. परंतु आजच्या काळात या पिकांचे उत्पादन हळु-हळु वाढत आहे.

- ज्वारीचे उत्पादन वाढवावे. यावर दृष्टी का ठेवावी? चर्चा करा.
- दिर्घ काळापासुन साळ, गहु उत्पादनात भरमसाढ वाढ होण्यासाठी कोणते घटक उपयोगात आणले?

आहार धान्याची उपलब्धता

संपुर्ण देशाला पुरेसे आहार धान्य पिकविणे ही पहिली पायरी होय. सर्वांना आहार पुरेसा आहे किंवा नाही यांचा हिशेब कसा ठेवतो? हा आहार कुटुंबापर्यंत पोहोचतो की नाही हे नंतर पाहु या. प्रथम उपलब्धता क्ती आहे, हे पाहत आहोत. याचाच अर्थ देशामध्ये दरडोई उत्पादन आहार धान्यांचे उत्पादन पुरेसे असावे. कालांतराने वाढत जावे.

SCERT TELANGANA

आहार धान्याची उत्पादन आणि उत्पादकांमध्ये फरक आहे. त्याला या पद्धतीने अंदाज लावता येतो:

एका वर्षासाठी उत्पत्तीमध्ये असलेले आहारधान्य = एका वर्षात आहार धान्याची उत्पत्ती (उत्पदान, बियाणे, बीज, व्यर्थ धान्य) + नगदी आयात (आयात – निर्यात) - सरकारी साठवणीत फरक (वर्ष संपेपर्यंत असलेले साठवण - वर्षाच्या आरंभी असलेले साठवण)

प्रत्येकी, प्रत्येक दिवशी उपलब्ध असलेले आहार धान्य = (वर्षाला उपलब्ध असलेले आहार धान्य ÷ लोकसंख्या)/ 365

उत्पत्ती, आयात, सरकारी साठा या विषयीची माहिती 1971, 1991, 2011 वर्षाची खालील तक्त्यात दिली आहे. उत्पती होत नसेल तर एका वर्षी आहार धान्याची उपलब्धता पुर्ण करण्यासाठी आयात हा एक मार्ग आहे. आहार उपलब्धता वाढविण्यासाठी सरकारी साठ्याचा उपयोग करणे मुख्य मार्ग आहे. उदा. सरकार जवळ असलेल्या साठ्यामधुन लोकांना तांदुळ विक्रिद्वारे त्याची उपलब्धता वाढवु शकतो. सरकार जवळील साठा कमी होतो, परंतु त्या वर्षी विनीयोगासाठी तांदुळ उपलब्धी वाढत असते. (पुढील भागात सरकारी साठा या विषयी आणखी माहिती मिळवु या)

1971 मध्ये लावलेल्या हिशोबानुसार 1991, 2011 वर्षाला दरडोई सरासरी आहार धान्यांचा हिशोब लावा.

तक्ता 1: दरडोई आहार धान्यांची प्रती व्यक्ति उपलब्धता

वर्ष	लोकसंख्या (दशलक्ष)	अन्न धान्याचे स्थुल उत्पन्न	स्थुल आयात	सरकारी साठ्यात बदल	आहार धान्याची स्थुल उत्पत्ती	दरडोई उपलब्धी एका दिवशी (ग्राम)
col (1)	col (2)	col (3)	col (4)	col (5)	col (6)	col (7)
1971	551	94.9	2	2.6	col (3) + col (4) – col (5) = 94.3	={col (6)/col (2)}/365} = (94.3/551)/365 = 0.000469 टन * = 0.000469 x 1000 = 0.469 किलोग्राम * = 0.469 x 1000 = 469 ग्राम
1991	852	154.3	–0.1	–4.4		
2011	1202	214.2	–2.9	8.2		

** सुचना: 1 टन = 1000 किलोग्राम; 1 किलोग्राम = 1000 ग्राम*
 # दशलक्ष टन

- तुम्ही लावलेल्या हिशोबानुसार खालील रिकाम्या जागा भरा.

  1971 पासुन 1991 पर्यंत दरडोई आहार धान्याची उपलब्धी ______ (वाढली/कमी झाली) परंतु 2011 मध्ये हे ______ (जास्त/कमी) आहे, आता दशाब्दी पासुन लोकसंख्येची वाढ कमी होत असली तरी असे झाले. भाविष्य काळात आहार धान्याची उपलब्धता वाढविण्यासाठी सरकारने __________ ठोस पाऊल उचलावीत.

SCERT TELANGANA

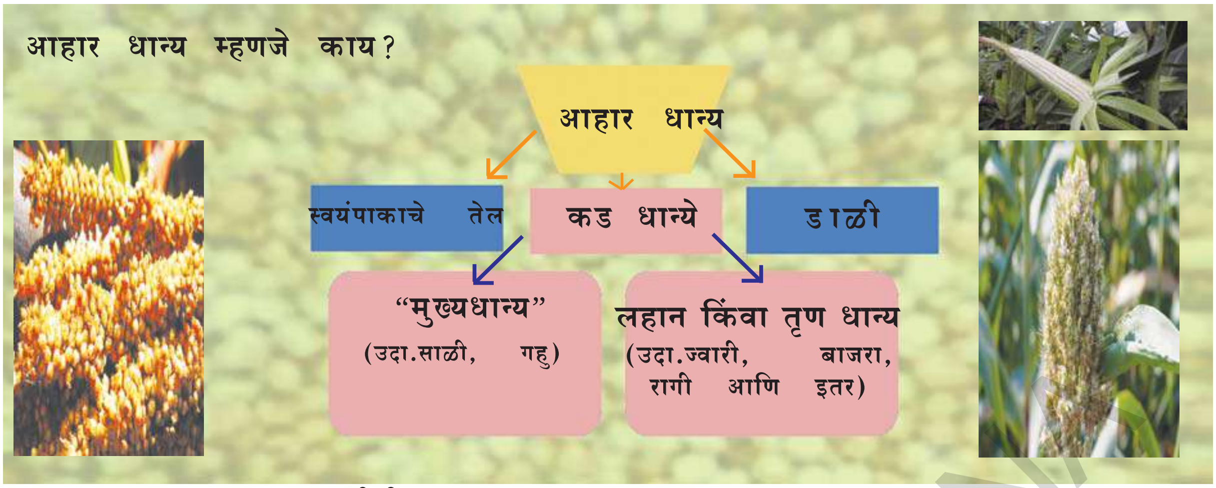

इतर आहार पदार्थांची उपलब्धता

तृण धान्य म्हणतात, म्हणुन हे कमी पीक असे ही पुष्कळ लोक म्हणत असतात. हे तृण मध्ये पौष्टीक तत्वे कमी असतात. म्हणुन म्हणत असतात. या उलट असे की, असा धान्यामध्ये पौष्टीक तत्वे अधीक असतात. यालाच असे सांगता येईल की, का आहार परीपुर्ण आहार होय. देशातील वर्षा आधारीत प्रांतातील राहत असलेल्या लाखो लोकांचा हा मुख्य आहार होय. एके काळी भारतिय सर्व कुटुंबे या आहाराला आवडीने खात होते. तांदुळ, गहु सारख्या पांढऱ्या रंगाच्या धान्याला आवड करणारे विदेशी राजे या धान्यांना तृण धान्य म्हणुन म्हणत असत. इतकेच नसुन ते स्थानिक आहारांना आणि सांस्कृतीक आचारणाला कमी लेखत होते, आता पुष्कळ लोक या धान्यांना "पौष्टीक धान्य". म्हणुन वापर करीत आहेत.

आहार उपयोगीतामध्ये फरक येऊन, फळे, भाजीपाला, दुध, मटन, कोंबडीचे मांस, मासोळी यासारख्या आहारांना लोक जास्त मागणी करीत आहेत. हे विनीयोगदारांना उत्पत्तीदारांना चांगले संकेत आहेत. उपभोक्त्यांनी वेगवेगळ्या प्रकारचा आहार पदार्थ घेऊन समतोल आहार घ्यावा. आहार धान्याला पिकवीणारे शेतकरी त्यांच्या उत्पन्नाला वाढविण्यासाठी विविध पिकांची लागवड करु शकतात. गत दोन दशाब्दींमध्ये आंध्रप्रदेशातील आहार धान्यांना पिकवीणारी जमिन कापसासारख्या नगदी पीकांकडे वापरत आहेत. असे आपण मागील वर्गात शिकला आहोत. शेतकऱ्यांच्या सुखासाठी हे सुद्धा एक कारण आहे. याच्या बदल्यात शेतकऱ्यांने कुकुट पालन, मत्स्य पालन, दुग्ध व्यवसायसारख्या त्या संबंधी उद्योगधंद्यांना चालवुन नविन संधींचा उपयोग करुन घेता येतो.

कालांतराने इतर आहार पदार्थांची उत्पत्ती वाढत असली तरी ही दररोज लागणारा आहाराची आवश्यकता पुरवण्या इतके नाही. भारत देशामध्ये सरासरी प्रत्येक व्यक्ती दररोज 300 ग्राम भाजीपाला, 100 ग्राम फळी खावे म्हणुन पौष्टीक आहार तज्ञ सांगत आहेत. तर याची उपलब्धी सरासरी 180 ग्राम, 58 ग्राम इतकी मात्र आहे. अश्याचप्रकारे सरासरी प्रत्येक व्यक्ती सरासरी 180 अंडे खावेत, परंतु याची उपलब्धी फक्त 30 आहे. आहारामध्ये सरासरी प्रत्येक व्यक्ती वर्षात 11 किलो मांस घ्यावे असे आहे. परंतु याची उपलब्धता 3.2 किलो इतकी मात्र आहे. दररोज प्रत्येक व्यक्ती 300 ग्राम दुध घ्यावे, परंतु याची उपलब्धता 210 मी.मी इतकी आहे.

त्यासाठी इतर आहार पदार्थांची उत्पत्ती करण्यासाठी शेतकऱ्यांना उत्पादने बाजारपेठ आवश्यकता अशा काही गोष्टींची मदत पाहिजेत. नवीन परीस्थितीत शेतकरी सामना करीत असलेल्या अडचणीपासुन शेतकऱ्यांना रक्षण व मदतीची आवश्यकता आहे.

SCERT TELANGANA

शेतीचे वैशिटचे

मिडनापुर प्रांतात तांबड्या मातीची जमिन आहे. बोरकुला ग्रामपंयायतीतील कस्पल गाव आहे. जवळजवळ सर्व लोकांन ा कुपनलीका (बोरवेल्स) आहेत. पाणी पुरवठा अभिवृद्धी करण्यासाठी बँका त्यांना ऋण देत आहेत. मी हरि प्रसाद समंता, चिट्टो मैती आणि जाट लेंका यांच्याशी संपर्क साधला आहे. कोणीही दोन एक्कर च्या वरी ओलीत करीत नाहीत. सांकेतिक विज्ञान फार चांगला आहे. साळीच्या बीयांने अगोदरच विश्वविद्यालयातुन आणुन आणखी तेच वापरत आहेत. नगदी पिकाद्वारे त्यांना जास्त उत्पन्न येत असते. प्रत्येक जण भाजीपाला, पिकवीत असतात, आलु पिकवीणे सर्वांना गंमत वाटते, त्याची बियाणे व्यापारी कंपणीपासुन मिळत असतात. खरेदी जास्त करीत असतात. आणखी एक चांगला व्यवसाय दुग्ध होय. जवळजवळ सर्वांकडे 3 ते 5 गायी आहेत. गायांना पाळण्याची जवाबदारी बायांची असते. हे आता जास्त वाढत आहे.चांगले कडधान्यांची बियाणे महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश वरुन येतात म्हणुन शेतकऱ्यांना माहित आहे. त्यांच्या जवळ असलेले मोहरीचे बियाणे चांगले आहे.

नदीपासुन जमिन सपाट आहे. 300 मी. वर थोडे दुर गेल्यानंतर आणखी एक गांव पाहिले आहे. तिथे गावातील अर्धे लोक गरीब आहेत. तिथे एकच पिक पिकवीत असतात. दुसके पिक पावसावर आधारीत पिकवीत असतात. उत्पन्न कमी आहे. अनेक संधी आहेत. परंतु एक प्रणालीका, सरकारी मदत नसेल तर त्यांना विविधीकरण विषयी बोलने कामाचे ठरणार नाही.

- व्यवसाय विविधीकरण संबंधी शब्द, वाक्याच्या खाली रेषा ओडुन भारतीय शेतकऱ्यांना त्याचा कसा उपयोग होतो, ते सांगा?
- तुमच्या गावात किंवा तुम्हाला माहित असलेल्या गावामध्ये व्यवसाय विविधीकरण विषयी त्या गावातील शेतकऱ्यांना सांगा.

व्यवसाय विविधीकरण आहार धान्य उत्पत्तीला प्रभावीत करीत असते. याविषयाकडे लक्ष करा. यामुळे येणाऱ्या समस्यांना विशिष्ट पुर्व तयारीद्वारे सामना करावा लागतो. आहारासारख्या पिकांना लागणाऱ्या जमिनीतील स्त्रोतांनी जर कमी झाली. तर उत्पान्नामध्ये कमी होऊ शकते. अशा दरडोई आहार धान्याच्या उपलब्धीमध्ये युरोप (700 ग्राम), अमेरिका (850 ग्राम) सारख्या देशांशी तुलना केली तर भारत देशात कमी आहे. आहार धान्यातील दरडोई उपलब्धता कमी होत असल्यामुळे भारत देश आहार सुरक्षा विषयामध्ये विचार करण्यासारखा विषय आहे. गरीब कुटुंबातील लोक शारीरीक कष्ट जास्त करीत असतात. शक्तीसाठी ते जास्त आहार धान्यावर अवलंबुन असतात, आहार धान्याच्या उत्पत्तीसोबत इतर आहार पदार्थांची उत्पत्ती वाढविण्यासाठी आपली वाटचाल असावी.

आहाराची उपलब्धता

आहार सुरक्षांमध्ये आणखी एक मुख्य घटक म्हणजे आहार उपलब्धता होय. आहार धान्याची किंवा इतर पदार्थांची उत्पत्ती केली म्हणजे संपले असे नाही. प्रत्येकजण त्यांना विकत घेवुन त्याचा उपयोग करावा. कमीत कमी आवश्यक तेवढा आहार सर्वांना उपलब्ध आहे का?

8व्या वर्गात गरीबी विषयी वाचलेले एके वेळेस आठवण करुन बघा. आपण खालेल्ला आहार शरीरात जीर्ण होऊन शरीरास शक्ती उत्पत्ती होत असते. त्याला कॅलरीमध्ये मोजतात. त्यामुळे आपण काम करु शकतो. कमी आहार किंवा कमी पौष्टीकतत्वे असलेला आहार घेतले तर आपल्या

SCERT TELANGANA

चित्र 3 : ग्रामीण भागात क्रलरी उपयोग

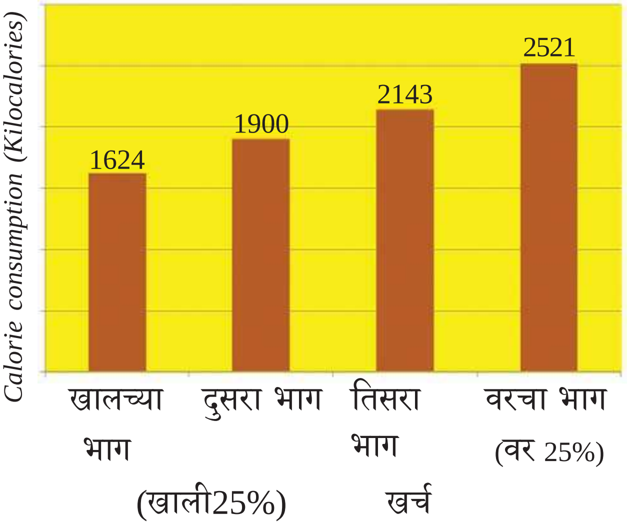

शरीराला मिळणारी जीवन सत्वे कमी होत असतात. त्यामुळे काम करणे अशक्य होते. आणि शरीर कमजोर होते, दररोज शहरातील लोकांनी 2100 क्रलरी आणि ग्रामीण प्रांतातील लोंकनी 2400 कॅलरी शक्ती देणारा आहार घ्यावा.

आवश्यक त्या कॅलरीपेक्षा ग्रामीण आणि शहरी प्रांतातील देशाची सरासरी कमी आहे. एवढेत नाही तर कॅलरीचा विनीयोग 1983 च्या तुलनेत 2004 पर्यंत कमी आहे. आपल्या देशाची आर्थिक परिस्थीती वेगाने वाढत असली तरी ही वस्तुंची देवाण-घेवाण अधिक वाढत आहे, असे होणे धोक्याचे आहे.

वाटणीतील फरक सरासरी सुधरतो. समाजातल्या संपन्न श्रेणी लोक अन्न-धान्याच्या विनीयोग करतांना आवश्यकतेपेक्षा जास्त उष्मांक वापरतात. याचा परीणाम देशातील 80 टक्के साधने लोंकांना त्यांना त्यांच्या गरजे एवढे उष्मांकाचे अन्न धान्य मिळत नाही. पर्यायाने ग्रामीण भागातील दारीद्र्य रेषेखालील लोक उष्मांक वापरण्यात अतिशय खाली असुन (स्तंभालेख 11.3 पाहा) हे प्रमाण सरासरी आवश्यक असलेल्या 2400 उष्मांकापेक्षा अती अल्प आहे. त्याची कठिण शरीर श्रम क्लिष्ट कामे करणारा हाच मुख्य वर्ग होय.

कमी कॅलरीच्या उपयोगासाठी मुख्य कारण म्हणजे लोकांजवळ अन्यधान्य विकत घेण्यासाठी शक्ती कमी पडत असते. आहार विकत घेण्यासाठी पुरेसा पैसा लोंकांजवळ राहत नाही. गरीबी, बेरोजगारी, लोकांची सेवा, असे अनेक कारणे आहेत. अशा कारणांना पुन्हा एकदा पुनरावृत्ती करुन पुढे चला.

सार्वजनिक वितरण प्रणाली (स्वस्त धान्य दुकान) PDS

भारत देशांमध्ये धान्य वाटणी साठी लोकांना सरकारी स्वस्त धान्याचे दुकान किती तरी उपयोगी पडत असते. 2004-05 मध्ये विविध राज्यातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली विभागातील लोक सरकारी स्वस्त धान्यांच्या दुकाणातुन विकत घेत असलेले आहे. आहार धान्य व त्यांचे संपुर्ण आहार धान्याच्या विनीयोगामध्ये याचा वाटा किती टक्के आहे. हे माहिती मिळविण्यासाठी एक सर्वे केला गेला आहे, रेखाचित्र 11.4 पाहा. भारत देश ातील आहार धान्याची खरेदी आणि सार्वजनिक वितरण व्यवस्था विभागावर आधारीत असलेल्या निर्णयाचा आराखडा दाखवितो.

- सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेविषयी 8व्या वर्गातील घटकाचे स्मरण करा. देशात या व्यवस्थेद्वारे अन्न-धान्य सुरक्षा कशी उपयोगी आहे.

भारत देशातील दक्षिणे कडील राज्यांमध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्था विभाग चांगले क्रियाशील आहे, असे एका अध्ययनातील सर्वे सांगतो. हे सार्वजनीक वितरण व्यवस्था सर्वांना लागु पडत असते हे सर्वांनी ओळखले पाहीजे. हे सर्वांना कमी किंमतीत आहार धान्य वाटप करीत असते. याच्याच विरोधात इतर राज्य गरींबांना ओळखुन, आहार धान्यांना गरीबांना व गरीबा व्यतीरिक्त वेगवेगळ्या किंमतीत लोकांना विकतात. गरीबांमध्ये सुद्धा अती दारीद्रे रेषेखाली असणाऱ्या लोकांना वेगळे आहेत. त्यांना देण्याचा मोबदला वेगळा

तक्ता 11.4 : 2009-10 मधील तांदुळ, गव्हु विक्रिमध्ये स्वस्त धान्य दुकानातुन खरेदी टक्केवारी

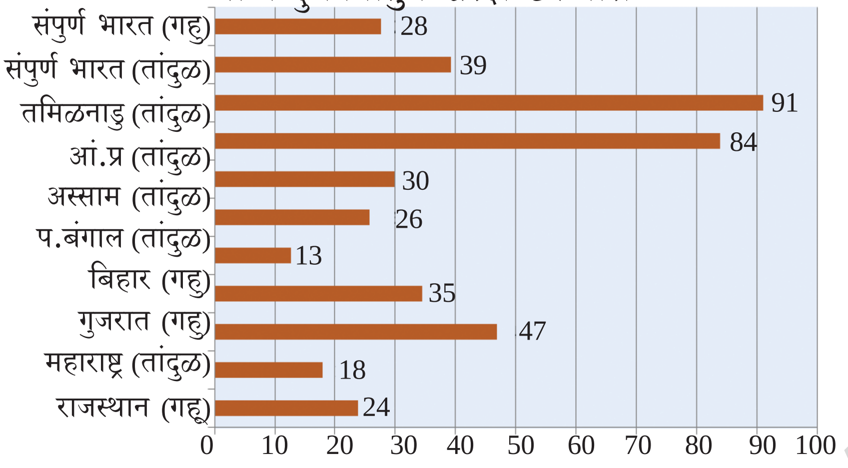

- रिकाम्या जागा भरा.

संपुर्ण भारतासाठी , _____ ? लोक PDS वापरतात 2011-12 मध्ये _____, _____, _____ ह्या राज्यात फकत 1/4 किंवा कमी कुटुंबानी PDS चा उपयोग केला. असे होण्याचे कारण काय ? वर्गात चर्चा करा.

सार्वजनिक वितरण संस्था (PDS) आणि उर्जित साठा (Buffer Stock)

भारत सरकार सार्वजनिक वितरण प्रणाली (FCI) द्वारे काही साठवण केलेल्या आहार धान्यांना उर्जीत साठवण असे म्हणतात. अधिक उत्पत्ती असलेल्या राज्यातील शेतकऱ्यांपासुन साळ, गहु (FCI) खरेदी करीत असते. शेतकऱ्यांना अगोदरच ठरविलेल्या किंमतीप्रमाणे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचा मोबदला देतात. या किंमतीला कमाल हामी किंमत (MSP). असे म्हणतात. सरकारी संस्था प्रत्येक वर्षी (MSP)ला ठरवीत असते.

केंद्र, राज्य सरकारे आहार उत्पत्तीमधील एक तृतीयांश भाग आहार धान्यांना शेतकऱ्यांपासुन विकत घेत असतात. विविध योजनांद्वारे या आहार धान्यांना लोकांपर्यंत पोहचवित असतात. सध्याच्या परिस्थितीत सार्वजनिक वितरण संस्थांना आवश्यकतेपेक्षा जास्त आहार धान्यांना सरकारी संस्था विकत घेत असते. सरकारी साठा प्रत्येक वर्षी वाढतो. त्यामुळे आहार धान्यांची उपलब्धी कमी होत असते. (आहार धान्य तक्ता 2011 चे वितरण पाहा) या आहार धान्यांना सरकार लोकांपर्यंत बरोबर पोहचवु शकत नाही, असे सरकार वर लोकांचे मत आहे. कांही वेळा हे आहार धान्यांना सरकार विदेशात सुद्धा पाठवित असते. देशात अधिक टक्के लोकांना आहार धान्य उपलब्ध होत नसल्यावर थोडेसे उत्पान्नासाठी आहार धान्यांना निर्यात करणे बरोबर आहे का?

असतो. उदा. अंतोद्या कार्ड असणाऱ्या लोकांना प्रत्येक कुटुंबांना महिण्यात 35 किलो तांदुळ किंवा गहु मिळत असतात.

2013 मध्ये भारत सरकार राष्ट्रीय आहार सुरक्षा कायदा म्हणुन एक कायदा काढला आहे. हा लोकांसाठी असलेल्या आहारांना मिळविण्यासाठी हक्काचा कायदा अमलबजावणी करीत असतो. भारत देशातील 2:3 निष्पत्तीच्या भाग लोकांना मिळत असतो. या कायद्या प्रमाणे कमी-उत्पन्न प्रत्येक व्यक्तीला अनुदाणीत किंमतीवर 5 किलो आहार धान्य मिळत असते. दारीद्र्य रेषे खालील अत्यंत गरीबांना 35 किलो द्यावेत. कांही वर्षापासुन केंद्र सरकारचे तांदुळ, गहु कड धान्यांना 3,2,1 रुपयांला देत असते. या कायद्याप्रमाणे आवश्यकतेनुसार ग्रामीण प्रांतामध्ये अधिक 75 टक्के आणि शहर लोकसंख्येतील 50 टक्के लोकांना सार्वजनिक वितरण व्यवस्था पासुन आहार धान्याचा

SCERT TELANGANA

लाभ घेण्याचा हक्क आहे. सरकार आहार धान्यांना उपलब्ध करुन देण्याच्या परीस्थितीत नसेल तर आहारांना विकत घेण्यासाठी पैसे द्यावे लागतात. या कायद्यानुसार गर्भवती स्त्रीयांना, पाळणाऱ्या आयाबायांना, आंगणवाडीला येत असलेल्या 1-6 वर्षाच्या मुलांना, शाळेत येत असलेल्या 6-14 वर्षाच्या मुलांना मध्यान्ह भोजन द्यावे अशी योजना आहे.

भारतीय लोकसंख्येमध्ये राष्ट्रीय आहार सुरक्षा कायदा सारख्या कायद्यांना समग्र शिशु अभिवृद्धी योजना सारख्या योजनांशी आमलबजावणी करीत असते वेळेस सध्याच्या परिस्थितीत आहार सुरक्षा आमलबजावणी करण्यासाठी भारत न्याय व्यवस्था सुद्धा विशेष भुमिका बजावत आहे. स्वच्छंद संस्था करीत असलेल्या दाव्यांना न्याय देत शाळेतील शिकत असलेल्या मुलांना मध्यान्ह भोजन द्यावे म्हणुन केंद्र, राज्य सरकारांना अध्यादेश जारी केला. हि योजना तामिळनाडु सारख्या राष्ट्रामध्ये चालत आहे. आता जवळ-जवळ सर्व राज्यामध्ये चालत आहे. शाळेत शिकत असलेली 14 कोटी मुले मध्यान्ह भोजनाच्या लाभ घेत आहेत. राज्य सरकारे या योजनेला विरोध करीत असते वेळेस, न्यायस्थानाचे नियंत्रण असते. तसेच स्थानिक आहार धान्यांचा उपयोग करावा. आहार गरम-गरम असावा. (तोपर्यंत अनेक राज्य सरकारने आहार धान्यांना किंवा रव्याच्या वस्तुंना देत होते) तो स्वच्छ असावा, पौष्टीक आहार असावा, (संपुर्ण कॅलरीस असाव्यात) आठवड्यात प्रत्येक दिवशी वेगवेगळे पदार्थ द्यावेत. म्हणुन मध्यान्ह भोजन योजनांना सुरळीत आमलबजावणी चालण्यासाठी अनेक सुधारणा न्यायस्थानाने केल्या आहेत. स्वयंपाक करण्यासाठी (दलितांना,विधवांना, किंवा कोणत्याही आधार नसलेल्या महिलांना) प्रधानता द्यावे म्हणुन न्यायालयाने आदेश दिले आहेत. जगातील सर्वात मोठा कार्यक्रम मध्यान्ह भोजन शाळेत देणे हा होय. या योजनेची आमलबजावणी करण्यासाठी कर (टॅक्स) सुद्धा लावु शकता म्हणुन न्यायालयाने भारत सरकारला अध्यादेश दिला आहे. आता आंगणवाडीतील मुलांना सुद्धा गरम आहार देत आहेत.

पौष्टीक आहाराचा दर्जा

अखेरीस, गरीबांना, मुलांना मिळत असलेला आहार पुरत आहे किंवा नाही या माहितीसाठी त्यांची पौष्टीक आहाराचा दर्जा पाहु या. वरील योजना समर्थपणे काम करीत आहेत, किंवा नाही. नसेल तर कोणत्या अडचणी आहेत, याची माहिती देत असते.

शरीरातील सर्व अवयवांच्या हालचालीसाठी, शक्तीसाठी, वाढीसाठी, निरोगी राहण्यासाठी, रोग प्रतिकारक शक्तीसाठी, आहाराची आवश्यकता आहे. आपण खात असलेल्या आहाराचे खालील प्रमाणे वर्गीकरण करता येतेः

पिष्ठमय पदार्थ (Carbohydrates): गहु, तांदुळ, ज्वारी, तेल, रागी, साखर, इत्यादीपासुन शक्ती मिळत असते.

मासांहारी (Proteins): शेंगा, डाळी, मांस, मासोळ्या, आंडे, तांदुळ, गहु सारख्या पदार्थांमुळे शारीरीक वाढीसाठी आणि शरीरातील पेशींच्या पुर्ण निर्मितीसाठी उपयोगी पडत असतात.

पौष्टीक तत्वे (Vitamins): मानवी शरीराच्या रक्षणासाठी फळे, पालेभाज्या मोड आलेली धान्य आणि पॉलिश न केलेले तांदुळ अतिशय महत्वाचे असतात.

खनिज लवणे (Minerals) : रक्त तयार होण्यासाठी लोहपदार्थ सारखे थोड्या प्रमाणात पाहिजेत. हे भाजीपाला, रागी इत्यादीपासुन मिळत असते.

या अगोदरच्या धड्यात लोक एक दिवसात किती आहार घेतात. ते असलेल्या आहाराविषयी एका

SCERT TELANGANA

सर्वेद्वारे माहिती मिळवता येते. यामुळे वरील सांगीतल्या प्रमाणे सकस आहार पदार्थांना लोक खात आहेत. किंवा नाही माहिती मिळवता येते. परंतु कुटुंबातील प्रत्येकजण किती प्रमाणात कार्बोहायड्रेट, विटामीन, प्रोटीन, खनिज लवणे, घेत आहेत. नक्की सांगता येत नाही. लोक पौष्टीक आहार घेत आहेत किंवा नाही माहिती मिळवण्यासाठी ते उंची, वजन दाखवणाऱ्या पद्धतीला आहार शास्त्रज्ञांनी बनविले आहे. जास्तीत जास्त लोकांची माहिती संकलीत करुन सांख्येकी शास्त्रांद्वारे कांही विशिष्ट मानके निश्चीत करण्यात आली. या मानकाआधारे व्यक्ती परत्वे आवश्यक असलेल्या पोषक आहारांची तुलना करणे शक्य झाले. या प्रमाणासोबत सर्व सामान्याच्या पोषक आहार पातळी (स्थीती) विषयी अंदाज वर्तविता येतो.

हैद्राबादातील राष्ट्रीय पोषक आहार संस्था (NIN) नी देशतील कांही राज्यांमध्ये केलेल्या पोषक आहार सर्वेमध्ये भारत देशातील पौष्टीक आहार पातळी (स्थीती) भीतीदायक आहे, असे सांगतीले आहे. अगोदरच्या वर्गात आपण गरीबी पौष्टीक आहाराची कमतरता या विषयीचे वास्तव परिस्थितीला माहिती देणारे उदा. आपण पाहिले आहेत. व्यक्तीविषयी माहितीचे आखडेवारींना निरीक्षण करणे हे ही मुख्य आहे. अशी परीस्थीती कदाचीत अभावानेच आढळते किंवा ती सर्व साधारणपणे आहे, काय हे समजुन घेण्यासाठी ही पाहणी उपयोगी पडते. स्पष्टपणे न दिसणाऱ्या आणि कांही अज्ञात गोष्टी देखील या पाहणीतुन समजतात.

वरील सांगितल्या प्रमाणे मुलांचे पौष्टीक आहार पातळी निरीक्षण करण्यासाठी उंची,वजनाचे मापण यांचा उपयोग करतात. आंगणवाडी केंद्राची भेट घेऊन ते कसे मोजणी करतात, ते पाहा. मुलांची वाढ फार झपाट्याने होत असते. त्यामुळे मोठ्यांच्या तुलनेत लहान मुलांचे वय आणि वजन वाढत असते, वय आणि वजन ख़रोखर माहितीसाठी हा तक्ता फार उपयोगी पडतो. अशा घेतलेल्या मोज-मापांना पौष्टीक आहार शास्त्रज्ञ तयार केलेल्या तक्त्यामध्ये माहिती नमुद केली तर ती मुले सर्वसाधारण परिस्थीतीत आहे की, कुपोषीत आहेत, ही माहिती मिळते.

उदा. एक मुलांचे वजन त्याच्या वयाच्या पुढे ह्या तक्त्यात नमुद केले तर तो कमी वजनाच्या आहे का किंवा नाही माहिती मिळते. हे एक मुलांचे वर्णन आहे.

राष्ट्रीय पोषक आहार संस्थांनी (NIN) केलेला सर्वे काय सुचवितो? देशातील कांही राज्यात केलेल्या 1-5 वयोगटातील 7000 मुलांमध्ये 45% मुले कमी वजनाची आहेत. म्हणजे साधारण तक्त्या प्रमाणे असावे तेवढ्या वजनापेक्षा मुलांचे कमी वजन आहे. ही मुले वास्तविक पाहता आहार न मिळाल्यामुळे

आंगनवाडी मध्ये मुलींचे वजन मोजण्यासाठी वापरत असलेले चार्ट

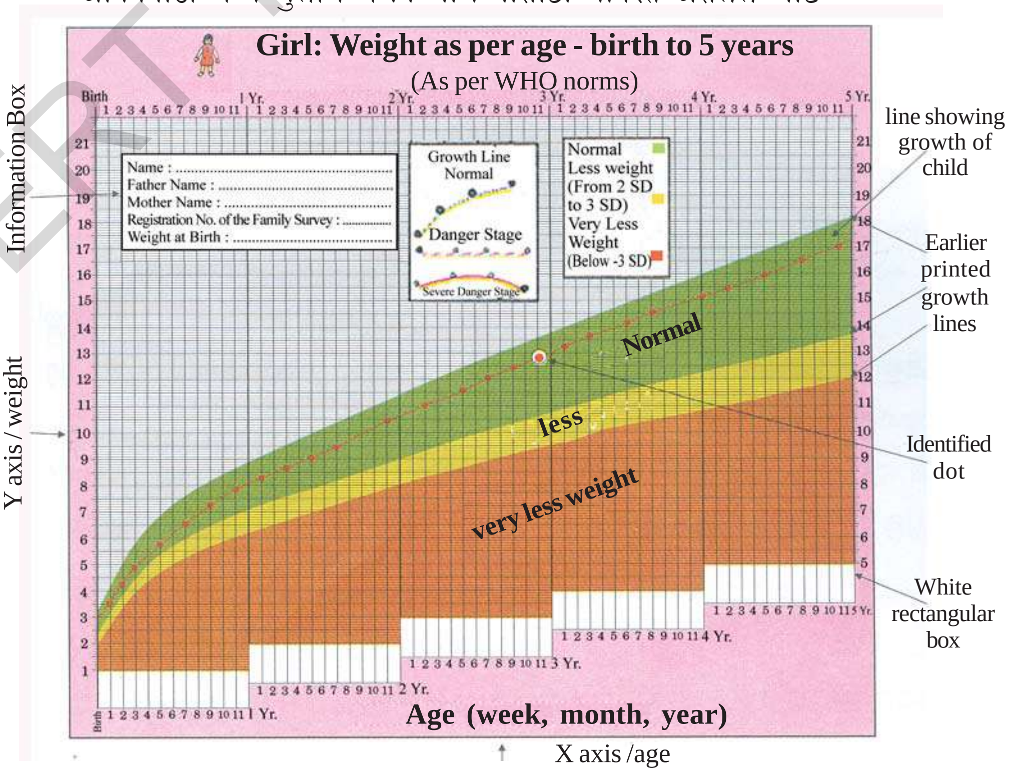

SCERT TELANGANA

उपाशी राहतात. त्यामुळे त्यांना पाहिल्या बरोबर माहिती मिळते की, त्या मुलांचे वजन कमी आहे. स्पष्ट सांगता येत नाही. ही बाब सर्व साधारण झाल्यामुळे सहजतेने घेतली जाते. तथापी पाहणीत मात्र या सर्व सहज गोष्टी अतिशय गंभीरतेने घेण्याची गरज आहे, असल्याचे म्हटले आहे.

ही अहवाल अशी सांगते:

"एकुण 45% मुले कमी वजनाची आहेत. 1-3 वर्ष वयोगटातील मुलांच्या तुलनेत 3-5 वर्ष वयोगटातील मुलांमध्ये ही समस्या जास्त आहे. गुजरात (58%), मध्यप्रदेश (56.9%) आणि उत्तर प्रदेश (53.2%) अशा राज्यांमध्ये हे प्रमाण 50% पेक्षा जास्त आहे, कमी वजन असणारे सर्वात कमी प्रमाण केरळ (24%).मध्ये आहे...

"वजन फार कमी असणारी तिव्र परीस्थीती एकुण 16%. मुलांमध्ये आहे..."

शाळेमध्ये दाखल होण्यासाठी वय नसणाऱ्या मुलांना पोषक आहार शास्त्रज्ञांनी तीन आलेखाचा उपयोग केला आहे. हे तीन वेगवेगळी पोषक आहार सुचना आपणाला मुलांच्या पोषक आहार पातळीची संपुर्ण माहिती देत असते. ते खालील प्रमाणे आहे.

प्रौढ अवस्थेत असलेल्या स्त्री पुरुष मध्ये पोषक आहाराची पातळी शारीरीक वजन सुचिका (BMI). ने मोजतात. याविषयी अगोदरच्या वर्गात आपण शिकलो आहोत. [BMI=(वजन किलोमध्ये/ उंची मीटरमध्ये).]

- समर्थपणे काम करणारी आंगणवाडी केद्र या परीस्थीतींना कसे तोंड देऊ शकते? चर्चा करा.

या सुचिकेनुसार एका परिघच्या तुलनेत एका व्यक्तीचे वजन कमी आहे. साधारण वजन किंवा जास्त वजन आहे. माहिती मिळु शकते. हि सुचिका फलक जास्त असेल तर चर्बी जास्त म्हणुन , कमी असेल तर पाहिजे तेवढ्यापेक्षा चर्बी कमी आहे, असे, समजते. पोषक आहार संस्था सर्वेनुसार स्त्री पुरुषांची पातळी अशी आहे.

सुचिका	**साधारण पातळीपेक्षा खाली असलेल्या मुलामध्ये काय होत असते**	**तुमच्या शब्दात वर्णन करा**	**देशात किती मुले % या रेषेत येतात**
वयांच्यापुढे वजन दाखवते	Underweight		45%
उंचींच्यापुढे वय दाखवते	Stunting	दिर्घकालीक मुलांमध्ये पोषक आहाराची कमी असेल तर त्याची हाड कमजोर होतात, अश्या मुलामध्ये त्याच्या वयासोबत पाहिजे तेवढी उंची वाढत नाही त्यानंतर त्यांना बरोबर करता येत नाही.	41%
उंचींच्यापुढे वजन दाखवते	Wasting	सध्या वजन मोजण्यासाठी हे सुचवित असते, ताबडतोब पाहिजे तेवढा आहार मिळाला तर या स्थीतीतुन मुक्ता मिळते.	21%

- या आकडेवारीतुन कोणत्या निर्णसाय येता एक उतारा लिहा.

SCERT TELANGANA

"पुरुषांमध्ये शक्तीची तीव्र कमतरता (BMI<18.5) 35% , **अधिक वजन/लठ्ठपणा** (BMI >25) 10%. **इतका आहे.**

"35% **महिलांमध्ये शक्तीची कमतरता असुन** 14% **महिलामध्ये वजन/लठ्ठपणा दिसतो. शक्तीची तीव्र कमतरता ओडिसा,गुजरात, उत्परप्रदेश राष्ट्रांमध्ये अधिक आहे. त्यानंतर कर्नाटक, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, प.बंगालमध्ये** 33-38% **महिलांमध्ये शक्तीची तीव्र कमतरता आहे**...."

आहार सुरक्षेला याच्याशी असलेला संबंध कोणता? छत्तीसगढमधील लोक वैद्यकीय शाळेला कमी वजन असलेले रोगी रोज मोठ्या संख्येने येत असतात. तेथील डॉक्टरांनी या परीस्थीतीचे विवरण दिले. कुटुंबाला महिण्याला स्वस्त धान्यांच्या दुकानाद्वारे मिळणारे 35 किलो आहार धान्य पाच जण असणाऱ्या कुटुंबात फक्त 11 दिवसापर्यंत पुरत असते. उरलेल्या दिवशी त्यांनी पिकवलेल्या आहारवर किंवा मार्केटमध्ये विकत घेतलेल्या आहारावर आधारीत असावे लागते.

उदा. बिलासपुरमध्ये रिक्षा चालवणारा व्यक्ती दररोज 70-80 रुपये कमीवीत असतो. घर किराया महिन्याला 400 रुपये, करंटला 100 रुपये खर्च होत असतात. असे असतांना त्याचे वजन का कमी होत नाही, त्याला क्षय रोग कसा येऊ शकत नाही. या गोष्टी आश्चर्यकारक आहेत.

आकडेवार आहार सुरक्षा सुचकांक : *छत्तीसगढ येथील डॉक्टर असे सांगत आहेत.*

पुरेसे आहार मिळाले तर पाहिजे तेवढे वजनापेक्षा कमी किंवा उंची होऊ शकत नाही. कशानेही निर्धारण करीत असता वेळेस वास्तविकता असावी. लोक वितरण व्यवस्थेचे सामर्थ्य, आहार पिकांना पिकविण्यासाठी प्रधानता, लोकांची खरेदी करण्याची शक्ती, अशा सर्व गोष्टी लोकांचे वजन-उंची सारख्या सुचके आधारे अंदाज लावता येतो. एवढेच नसुन एका व्यक्तीच्या उंचीद्वारे त्याला-तिला बालवयात आहार पुरेसा मिळाला किंवा नाही सांगता येते. कमी वजन, कमी उंची असलेले लोक पोषक आहारांना बळी पडली असावेत. असे सांगता येते. परंतु भूकमरीला बळी पडली असतील असे म्हणने बरोबर नाही असे माझे मत आहे.

सारांश

या धड्यात भाग पहिल्यामध्ये संपुर्ण देशाला दृष्टी पुढे ठेवुन आहार सुरक्षा या घटकाचे निरीक्षण केला आहोत. आहार उत्पत्तीची वाढ होण्यासाठी काय करावे. या प्रश्ना नंतर आहार उपलब्धीचे कसे आकडेवारी लावावी, या विषयावर चर्चा केली आहेत. दरडोई धान्याची उपलब्धी वास्तविकता वाढली नसली तरी ती कमी होत चालली आहे, हा दुखदायक विषय आहे परंतु ही वास्तविकता आहे.

SCERT TELANGANA

उत्पत्ती झालेले संपुर्ण धान्य लोकांना उपलब्ध असावे, मार्क्रेटमध्ये विक्रिद्वारे किंवा सरकारी स्वस्त धान्याच्या दुकाणातुन, मध्यान्ह भाजन सारख्या योजना द्वारे आहार उपलब्ध करुन देण्यात यावा. अधिक टक्के लोक कुपोषणास बळी पडणाऱ्यांची संख्या जास्त असुन त्यांना योग्य प्रमाणात कॅलरीस मिळाव्यात. कुपोषण गरीबामध्ये अधिक आढळते. फळे, भाजीपाला, मांस, मासोळी, आंडे यासारख्या पदार्थांचा विनीयोग पाहिला तर कॅलरीची करमतरता भीतीदायक आहे. लोक वितरण व्यवस्था आवश्यक त्या ठिकाणी प्रभावीपणे काम करीत नाही. मुलांना, प्रौढांना कमी वजनाची समस्या अती तीव्र आहे. पोषक आहार अहवालानुसार लोक भूक बळी पडत आहेत. पुरेसा आहार न घेता आहार कमी घेत आहेत. देशांमध्ये पुरेसा आहारांची साठे असुन सुद्धा पुष्कळ लोक भुक बळी पडत आहेत, हे मान्य करण्यासाठी काळजीपुर्वक विचार करुन वरील केलेल्या चर्चावर सर्व बाजुने विचार करावयाचा आहे.

महत्वाचे शब्द

उत्पत्ती	उत्पादन	उपलब्धता	पोषक आहार
राखीव साठा	भुक	लोक वितरण प्रणाली	

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. समजा नैसर्गिक आपत्तीमुळे अन्न-धान्य उत्पादन कमी झाले असेल तर अशा वेळी सरकार अन्न-धान्य उपलब्ध करुन देऊ शकेल का?
2. अशक्तपणा वजन कमी असणे, व मिळत असलेला असंतुलित पोषक आहार, यांच्यातील संबंध एखाद्या काल्पनिक उदा. ने समजावून सांगा?
4. अन्न धान्य उत्पादनातील वाढ व अन्न-सुरक्षा यातील परस्पर संबंध दर्शवा
5. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) लोकांना योग्य पोषक आहार खात्रीने असे आश्वासन देऊ शकतो.

   वरील विधानावर वाद-विवाद करण्यासाठी तुमच्या कोणते मुद्दे असतील?
6. अन्न सुरक्षा या विषयावर एक पोस्टर तयार करा.

SCERT TELANGANA

7. पान क्र.151 वरचा परिच्छेद वर भारत देश ...दाखवितो पर्यंत वाचा व अभिप्राय लिहा.

8. भारताच्या नकाशात खालील स्थळे दर्शवा.

1) कर्नाटक 2) ओरीसा 3) गुजरात 4) मध्यप्रदेश
5) छत्तीसगड 6) तेलंगाना 7) उत्तरप्रदेश 8) पंजाब
9) महाराष्ट्र 10) प. बंगाल

प्रकल्प

1) ‘आई’ ही खालील कविता वाचा - कवितेसाठी चित्र काढा. तुमच्या वडिलधारी माणसांकडून अन्न कमतरतेवर चे अनुभव माहित करुन घ्या.

आई (Mother)

आतड्यांची ओरड न जुमानता
कोरडे ओठ, कोरडा घसा, दुःखाने
वाहणारे डोळे अश्रुंना थांबवत
स्थिर झालेल्या डोळ्यांनी मी पाहिले.
तु मात्र अर्ध पोटी राहुन
सर्वांना जेवण भेटावे म्हणुन,
एक भाकर आणखी काही
करण्यासाठी..........

चूली समोर बसुन
तुझ्या शरीरातील हाडांना
जाळतांना तुला
मी पाहिलेले आहे,
सर्वांच्या घरात कपडे धुतांना
भांडी, उष्टी काढतांना
उरलेले अन्न तुला दिले तर
तो महाप्रसाद म्हणुन स्विकारतांना
मी तुला पाहिले आहे...

2. तुमच्या कुंटुंबात व शेजारच्या कुंटुंबात पिठधान्य(बाजरी, ज्वारी) याच्या वापरा बद्दल माहिती मिळवा व सारणीत लिहा.

अ. क्र.	कुंटुंब प्रमुखाचे नाव	आहार			तृण धान्य चे वापर	पिठ धान्याचा वापर वाढीस घट होण्याचे कारण
		सकाळी	दुपारी	सायंकाळी		

SCERT TELANGANA

धडा 11

सुस्थिर व समान विकास

पुन्हा विकासाकडे नजर टाकु या.

विकासाच्या मोजतांना सरासरी एकुण राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP) पेक्षा मानव विकासाच्या सुचिकेत (Human Development Index (HDI) वाढ झाली. (दुसरा पाठ पाहा) एका देशात उत्पत्ती होत असलेल्या वस्तु व सेवांची किंमत GDP सुचवते, तर मग विकास केवळ वस्तु व सेवा उत्पत्ती पुरता मर्यादीत करता येत नाही. उत्पादन व उत्पन्न याच्यात एकीकडे वेगाने वाढ होत असली तरी दुसरी कडे भारता सारख्या देशात जास्त प्रमाणात लोकांना पोषक आहार कमी पडत असतो व विद्या, वैद्यकिय सेवा या सारख्या सेवा सुविधा मिळत नाहीत. याचा विचार करण्यासारखे आहे. विकासातील सामाजीक विद्या, वैद्यकिय सुविधा इत्यादी सुविधासाठी (HDI) गोष्टीचा शिफारस करते.

तर मग विस्तार झालेल्या या विकासाचे दर मोजताना आपल्या नियत्रंणात न समजा आणखी अनेक घटक आहेत. भारत देशातील कामगारात 90% कामगार असंघटीत विभागात आहेत. तिथे कामाच्या विकासाच्या दरात समावेश करने गरजेचे असते. असंघटीत विभागात स्वंयरोजगार व रोजंदरी मजुरी ही फार कमी असते. (तिसरा पाठ पाहा) श्रमजीवी वर्गात लोकसंख्येचा जास्त प्रमाण कमी उत्पन्न असणाऱ्या कामावर असुन सुध्दा GDP वाढत आहे. म्हणजे वाढत असणाऱ्या अनेक वस्तु व सेवा नौकऱ्या मुळे फक्त कांही लोकांना त्याचा फायदा असा त्याचा अर्थ होतो. अधिक उत्पन्न श्रीमंत असणारे हवे ते विकत घेऊ शकतात. जगातील सर्व सामान्य आनंदी राहतात. तर दुसरी कडे जास्तीत जास्त लोक योग्य ती नौकरी नसल्यामुळे आवश्यकतेवढे उत्पन्न नसल्यामुळे ते गौरवाने जगण्यासाठी त्यांना त्यांच्या मुलभुत गरजांची पण पुर्ती होत नाही.

- या ठिकाणी दिलेल्या ग्राफनुसार भारत देशातील असमानतेबद्दल संक्षीप्त रुपात लिहा?

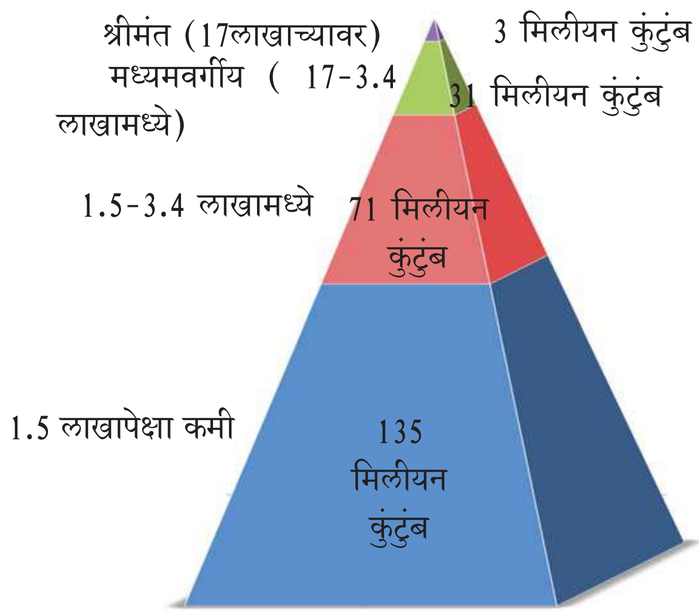

ग्राफ:11.1 भारत देशातील वार्षिक उत्पन्नाधारे कुंटुंबांची वाटणी (लाखात) (2010 वर्षाचे सर्वे)

SCERT TELANGANA

ग्राफ:2- भारत देशातील कोट्यांधीशांची एकुण संपती
(in Billion Rupees)

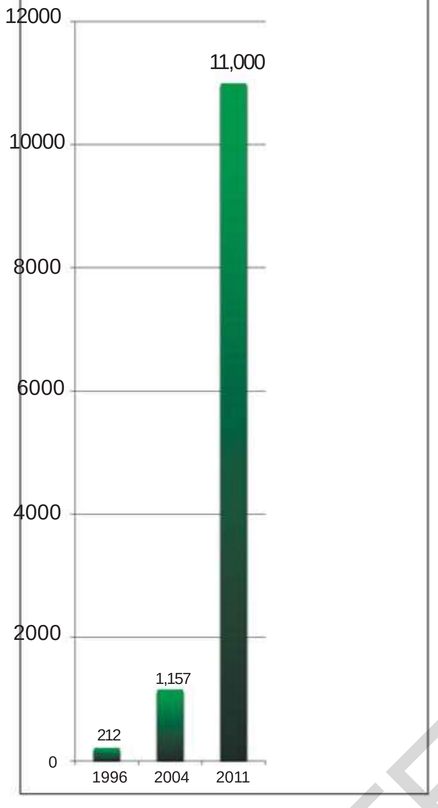

ग्राफ:3- भारत देशातील कोट्यांधीशांची एकुण संपती
(in Billion Rupees)

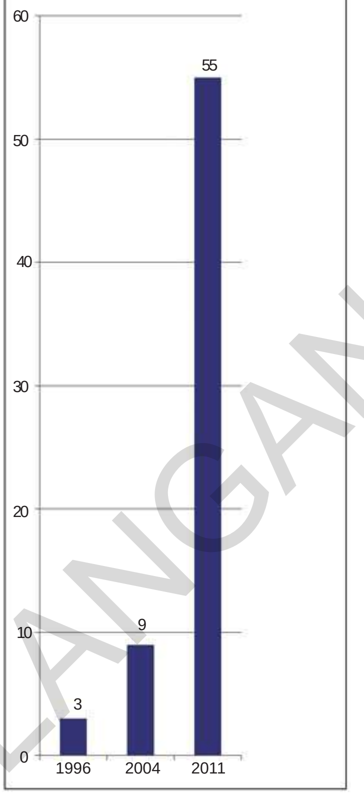

चित्र11.1 : मुंबईतील धारावी झोपडपट्टीतील वस्त्या. भारत देशातील शहरी भागात गरीब राहणारे सर्वात मोठी वस्ती होय.

चित्र 11.1: हैद्राबाद मध्ये एका होटल मधुन दिसणारे हे बंजारा हिल्सचे दृष्य हा भाग धनिक श्रीमंत लोक राहणाऱ्यांचा आहे.

SCERT TELANGANA

GDP वर दृष्टी ठेवणाऱ्या अर्थिक विकासावर पर्यावरण दृष्टीकोनातुन पण आरोप येत आहेत. आर्थिक विकास झपाट्याने होत असलेल्या क्रमात पर्यावरण संपत्तीच्या अगोदर अशा तशा नाममात्र रितीने उपयोग केला. विनाश केला म्हणणारे असे विविध संदर्भात पाहिलोत. जंगले नष्ट करणे, जमीनीची कस कमी होणे, भुजल पातळी कमी होणे, प्रदुषण वाढणे, हिरवळ जमीनीवर दबाव, नैसर्गिक वस्तुवर अधारुन राहाणे, कारखाण्या पासुन होणारे नुकसान, व्यवसाय शेतीत रासायनिक खते, किटक नाशक औषधांचा अधिक प्रमाणात वापर करणे व हवामानाच्या शितोष्ण स्थितीत बदल इत्यादी आपल्या समोर असणाऱ्या मुख्य समस्या औद्योगिकरणामुळे काही लोकांना अनेक वस्तु प्राप्त होऊ लागल्या तर या परिमाणामुळे जग नैसर्गिक साधन संपत्ती ही कमी होत आहे. वातावरण पण अस्तव्यस्त होत आहे. अशा प्रकारचा विकास जास्त दिवस टिकुण राहु शकत नाही..

या पाठात आपण विकास पर्यावरण व लोकांत असणाऱ्या संबधा विषयी पडताळु या. अर्थिक घडामोंडीमुळे पर्यावरणाचा समतोल अनेक बाजुन कसा ढळला? विविध घटकावर कसा प्रभाव पडला? नैसर्गिक साधन संपत्तीवर लोकांचे हक्क व त्याच्या जीवनावर विकासाचा कशा प्रकारे प्रभाव पडला? विकासाला मदत करणारे वेगवेगळे नमुने आहेत? लोकांच्या दृष्टीने विकास म्हणजे काय? निसर्गावरील त्यांचा हक्क हिसकावून घेणे योग्य आहे काय? येणाऱ्या पिढीला पर्यावरणातील सजीव, निर्जीव या सर्व वस्तुसह पर्यावरण द्यावयाचे आहे.

पर्यावरण आणि विकास (Environment and Development)

विकासासाठी पर्यावरणाची कशी भुमिका असते हे पुन्हा एकदा आठवण करु या. उत्पत्ती प्रक्रियेत जमीन, पाणी, खनिज संपदा, झाडापासुन होणारी उत्पत्ती पशु सारख्या नैसर्गिक संपदा या खुप महत्वाच्या आहेत. व्यवसाय, खाणित खोदकाम या सारख्या प्राथमिक विभाग पण विविध स्थायी मध्ये नैसर्गिक संपत्तीवर आधारीत आहेत. ही संपत्ती मिळवण्यात पर्यावरण सामर्थ्यांस ***पर्यावरण संपदा पुरवठा कार्य*** ("environment's source function") असे म्हणतात. नैसर्गिक संपदाचा वापर घेत असल्यामुळे किंवा ते प्रदुषणाचा शिकार झाल्यामुळे हे सामर्थ्य कमी होत जाते.

> भारतीय व्यवसाय कारखाणे संबंधीत नवव्या वर्गातील पाठांना पुन्हा एक वेळेस पाहा.
>
> - या दोन्ही संदर्भात संपत्ती वाटप व उपलब्धता संबधीशी असमानता त्याची कशी चर्चा केल्या गेली?
> - पर्यावरण समस्या व्दारे विकास या भावनेस कसे प्रश्न केला ते ओळखा.
> - हरीत क्रांतीच्या विस्तारामुळे कोणत्या प्रकारची पर्यावरण समस्या निर्माण झाली? या पासुन भविष्यासाठी आपण कोणता गुणपाठ शिकायला पाहिजे?

पर्यावरण आपल्याला एक कार्य करण्याची संधी देते, ती म्हणजे विविध उत्पादनतून निघालेले व्यर्थ पदार्थ शुध्द करुन पुन्हा आपल्या परत देते. उत्पत्ती व त्याच्या वापरातुन निरुपयोगी

SCERT TELANGANA

उदाहरणात इंजीनातुन निघणारा धुर करण्यासाठी वापरण्यात आलेले पाणी, फारेसीन उपयोगी न होणारे अट्टयाचे डब्बे वस्तु या सारख्यांना पर्यावरण शुध्द करीत असते. ही फार महत्वाचा मुख्य क्रिया आहे. प्रदुषनास पर्यावरण गृहन करुन प्रमाद रहीत बदल्याच्या शक्तीस शुध्द करण्याची क्रिया (environment sink function) माहिती देत असते. पर्यावरणातील टाकाऊ पदार्थ शुद्ध करण्याची विशिष्ट क्षमता त्यात आहे, त्यापेक्षा जास्त व्यर्थ पदार्थ उत्पन्न होत गेले तर पर्यावरणास दिर्घ काळ नुकसान होते.

गेल्या 50 वर्षात उत्पन्न होत गेले तर पर्यावरणास दिर्घकाल नुकसान होते. उपयोगीत आणल्या गेले. त्यामुळे पर्यावरणातुन मिळवण्याची मदत सामर्थ्य म्हणजे भविष्यात अर्थिक उत्पादनात पर्यावरणाकडुन मिळणारी मदत होय. उदारणा व्दारे पाहु या.

चित्र 12.3 : राजस्थान मधील जलसिंचन शेती 1957 मध्ये UN यांनी काढलेले चित्र

उदारहण 1: परंपरागत व्यवसायात पावसाबरोबर भुजलास साठवण करुन ठेवणे किंवा काही जमिनीचा काही भाग वाहण्यासाठी उपयोगात आणत असत. उदाहरणात मोट विहीरी (*mota baavi*) व्दारे पाण्याव्दारे 2-3 एक्कर जमीण मशागत करत असत. शेती ही पावसाळ्या पुरती मर्यादीत झाली. अधिक भागात पाऊस कमी पडत असत. काळानुसार नविन शेतीचे यंत्रे अवजारे उपलब्ध होत असल्यामुळे पेट्रोल/ डिजेल किंवा विद्युतवर चालणाऱ्या मोटारी उपयोगात येऊ लागल्या याचा प्रभाव दोन टप्पयात पाहु या. सर्व प्रथम मनुष्याची मेहनत कष्ट कमी झाले. जमीनीतुन पाणी मोटाराच्या मदतीने वर काढणे सोपे झाले एवढेच नाही तर या वेळेस जमीनीत पाण्याची पातळी फार कमी होती. साधारण विहिरीत 10 ते 15 फिट वर पाणी असे, जास्तीत जास्त 100 फिट वर पाणी असे. विद्युत डीझेल मोटारी व्दारे जमिनीतील पाणी क़ाढल्या मुळे पाण्याची पातळी कमी होते. जेव्हा पाऊस पडतो, तेव्हा ते जमीनीतील पाण्यासोबत पुन्हा पाणी जमावे लागते यालाच *पुनरसाठा*(recharge)असे म्हणतात. जमिनीच्या आतील माती पाण्यासोबत आत मध्ये वाहत असते. जमीनीतील पाणी वर काढत राहिल्यास काही काळानंतर पाण्याची तिव्र टंचाई निर्माण होते. पाण्याचीपातळी कमी होते. जिव्हा पुनरसाठी पेक्षा जास्त पाणी बाहेर काढल्या जाते.

भारत देश भुगर्भ जल संपदा संबंधीत एवढ्यातल्या आकडेवारी नुसार देशातील अनेक भागात पाण्याचा अधिक वापर केल्यामुळे फार मोठे संकट येऊ शकते असे स्पष्ट केले. देशातील 1/3 या भागात भुगर्भ जलाच्या पाण्यात पुनरसाठा पेक्षा त्या पाण्याचा वापर जास्त आहे. सुमारे 300 जिल्ह्यामध्ये गत 20 वर्षात भुगर्भजल 4 मीटर खोल गेले. यावर भुगर्भजलास जास्त प्रमाणात वापरत आहोत हे स्पष्ट होते. व्यवसाय कृषी क्षेत्रात सुसंपन्न असणारा पंजाबात, पश्चिम उत्तर प्रदेश मधील, मध्य

- भुगर्भ जलाच्या जास्त वापर केला तर येणाऱ्या काळात पाण्याबद्दल अस्थिरता निर्माण होऊ शकते का?

SCERT TELANGANA

दक्षिण पठारभुमीतील राती भागातील कांही किनारपट्टी भागातील वेगाने विस्तारणा होत असलेल्या शहरी भागातील भांगामध्ये भुगर्भजलाच्या उपयोग फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे.

भुगर्भ जलाचा जास्त वापर केल्यामुळे पाण्याचा साठा संपत आहे. जमीनीत पाण्याची पातळी वेगाने खोल अती खोल जात आहे.

जमिनीत भुगर्भजल पाण्याची पातळी कमी होते एवढेच नाही तर त्याची चव पण कमी होत आहे. भारत देशातील 59% जिल्ह्यात हातपंपाचे, बोअरचे पाणी पिण्यासाठी कामी येत नाही. कारखाणे, व्यवसाय या पासुन येणारे रासायनिक वस्तु भुगर्भ जलास प्रदुषीत करीत असल्यामुळे असे घडत असते. सर्व प्रकारचे व्यर्थ विषारी पदार्थ पाण्यात टाकल्या जात आहेत. या परिस्थितीस तेवढ्या सहज पणे आटोक्यात आनता येत नाही. याचा परिणाम नंतरच्या उदाहरणात पाहु या.

अशाप्रकारच्या विकास सुस्थिर विकासाच्या विरुध्द तयार झाला. सुस्थिर विकास म्हणजे भविष्यात येणाऱ्या लोकांच्या गरजा पुर्ण करण्याच्या सामर्थ्यास धक्का न पोहचता सध्याच्या लोकांच्या गरजा पुर्ण करणे, दुसऱ्या शब्दात सांगायेच म्हणजे सुस्थिर विकास सर्वा करीता सध्याच्या व येणाऱ्या काळाच्या लोकांसाठी दर्जेदार विकासाची मागणी करत असते.

तर मग, सध्या आपण नैसर्गिक संपत्तीच्या वापराच्या पध्दतीस पाहिले तर या मौल्यवान नैसर्गिक संपत्तीचा भविष्यात येणाऱ्या लोकांना आपला न्यायीक वाटा मिळण्याचा संधी ते त्यांना मिळत नाही. एवढेच नाही तर आपण उपयोग घेत असलेल्या संपत्तीचा प्रभाव पर्यावरणावर पडुन त्याच्या क्षमतेस शाश्वत नुकसान पोहचण्याची वेळ येते.

उदाहरण 2: आधुनिक नविन व्यवसाय पध्दतीत अधिक पिके काढण्यासाठी पिकावर किटकणाशके औषधी वापरणे महत्वाचे आहे. तर रासायनिक औषधांचा वापर केल्यामुळे पर्यावरणावर प्रतिकुल प्रभाव पडते हे बऱ्याच वर्षापुर्वीच पर्यावरण शास्त्रज्ञांनी स्पष्ट केले आहे. क्षमते पेक्षा जास्त विषपदार्थ पर्यावरणास सहन करण्याची शक्ती नसते.

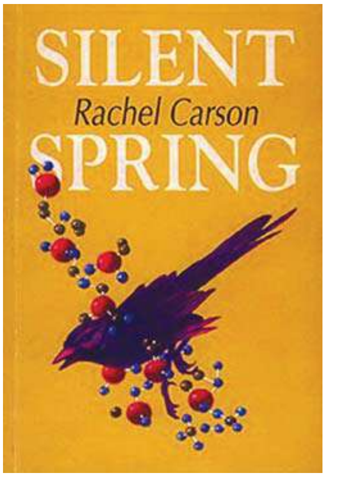

मत्सर, डासांना नियत्रंण करण्यासाठी DDT पिचकारी केल्यामुळे मनुष्यावर व पक्षावर पडणाऱ्या प्रभावाविषयी रॉचेल कॉर्सन (Rachel Carson) नावाची महिलाने 1962 मध्येच सॉयलेंट स्प्रींग (Silent Spring) (शांत ऋतु) नावाच्या पुस्तकात लिहिले आहे. किटक नाशक औषधातील जड पदार्थ हे पर्यावरणात पुन्हा मिसळत नाहीत. DDT मिसळलेले पाणी तळ्यात जाऊन मिळते व त्यात असणाऱ्या माश्यामध्ये ते विष पदार्थ उरतात त्या विषामुळे माश्या मारतात व मरण पावलेल्या माश्यांना कित्येक पक्षी खातात व पक्षी पण मरण पावतात. डांसा सारखे विषारी औषध DDT लवकर निरोधक शक्ती वाढवतात असे रॉचेल कॉर्सनने स्पष्ट केले. मनुष्याचे असे कृत्य जर सुधारल्या गेले नाही तर नैसर्गिक प्रकृतीस नाश करण्यासाठी मानवच कारणीभुत ठरतो असे तिने सिध्द करुन दाखविले.

भारत देशात एंड्रोसल्फॉन नावाचे (Endosulfan) रासायनिक किटक नाशकाचे घातक प्रभाव आपण पाहिलोत. 1976 मध्ये आब्यांच्या बगीच्याना किटक नाशक औषधा पासुन रक्षण करण्यासाठी केरला राज्य सरकारव्दारे हेलीकॉप्टरने 15000 एकरांना फवारणी केल्या गेले.

SCERT TELANGANA

केरलातील सुंदर भाग असणारा कॉसरगोड (Kasargod) जिल्ह्यात असे घडले. हे काम 25 वर्षापर्यंत नियमीत चालत राहिल्यामुळे हवा, पाणी व सर्व पर्यावरण एंड्रोसल्फान औषधामुळे प्रदुषीत झाले. याच्या फवारणी मुळे स्थानिक जनतेत विशेषता व्यवसाय क्षेत्रातील मजुरदारावर यांचा फार तिव्र प्रभाव पडला. व तिव्र आरोग्य समस्यां उत्पन्न होऊ लागल्या. यामुळे कमीत कमी 5000 लोक मृत्यु मुखी पडले. व त्यापेक्षा कित्येक पट जास्त प्रमाणात लोक कॅन्सर (कर्करोगाने) व शरीराची वेगवेगळे भाग गमवुन अपंग होऊन ते मृत्यु पेक्षा महाभंयकर जिवन जगु लागले.एवढ्यात न्यायालयाने दिलेल्या आदेशामुळे काही वर्षापासुन एंड्रोसल्फान फवारणी वर बंधी लावल्या गेली आहे. क्रमाक्रमाने लोकांच्या आरोग्यात सुधारणा होत आहे व बिमाऱ्याचे प्रमाण कमी होत आहे.

हे त्या भागा पुरते मर्यादीत असलेले एक उदाहरणच नाहीतर आधुनिक व्यवसायात किटक नाशकाचा वापर भरपुर प्रमाणात केल्याने त्याचा प्रभाव पर्यावरण व जनतेवर पडत असलेले अनेक अध्ययनातुन स्पष्ट झाले आहे. विचार करण्यासारखे काय म्हणजे वापरत असलेल्या किटक नाशक औषधात एक टक्का फक्त किड्यावर त्याचा प्रभाव पडतो व इतर प्रभाव आहार, पाणी व पर्यावरण याव्दारे पुन्हा आपल्या पर्यंत येतो.

- पर्यावरणास सहज गुंतवणुक (natural capital) असे पण म्हणतात. 9 व्या वर्गातील पाठातील गुंतवणुक पुन्हा एकदा पाहा. पर्यावरणास सहज गुंतवणुक असे का म्हणतात.
- पाण्यास सार्वजनिक संपत्ती असे का म्हणतात?
- एंड्रोसल्फान वापरण्यास बंदी करण्यासाठी न्यायव्यवस्थेचा मदत का घ्यावी लागली?
- एंड्रोसल्फानच्या वापरावर बंदी टाकण्याचा न्यायालयाच्या आदेशात किटक नाशक औषधाचा वापर करणे म्हणजे जिवन जगण्याच्या हक्कास (राज्यघटनेतील 21 व्या अधिकारणास) भंग करणे असे म्हणटले आहे. जगण्याच्या हक्कास एंड्रोसल्फान मुळे कसे जिवन जगणे ते भंग होते वर्णन करा.

पर्यावरणावर लोकांचा हक्क (People's Rights over the Environment)

आधुनिक विकासामुळे अनेक पर्यावरणाच्या समस्यां निर्माण होत आहेत. याची बरेच उदाहरणे आपल्या समोर आहेत. मोठे धरण बांधणे हे याचे एक उदाहरण होय. याचा परिणाम फार तिव्र असतो.

भारत देशात नर्मदा दरी विकास योजना (The Narmada Valley Development Project) हे सर्वात मोठे धरण हे जगातील सर्वात मोठे जलविद्युत प्रकल्पातील एक केंद्र होय. या व्दारे उत्पत्ती पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था व महापुरा पासुन रक्षण होते असे म्हटल्यास गेले आहे. या प्रकल्पातील 3000 एवढ्या लहान मोठ्या धरणामुळे पर्यावरणास होणाऱ्या नुकसाणी पेक्षा जास्त आहे. बांधल्या गेलेल्या धरणामुळे सरदार सरोवर हे सर्वात मोठे आहे. यामुळे 3700 हजार हेक्टर जंगल व शेतीची जमीन पाण्यात बुडाली आहे. 5 लाख पेक्षा जास्त लोक हे बेघर झाले आहेत. भारतातील बऱ्याच लोकांना काम नोकऱ्या गमवाव्या लागल्या हजारो एक्करा मध्ये जंगली भाग व सुपीक जमीन पाण्याखाली आल्यामुळे जीव जंतु व मानवाचे जिवन ध्वंस झाले बेघर झालेल्यात जास्त प्रमाणात आदिवासी व दलीत लोक आहेत.

मध्य प्रदेशातील झाजुवा जिल्ह्यात जलसिंधी गावातील बावा महारीया (Baba Mahariya) यांनी 1994 मध्ये मध्यप्रदेश मुख्य मंत्र्यास एक पत्र लिहिले. हे गिरीजन भाषा बिलालात रिकार्ड करुन त्यास हिन्दी मध्ये अनुवाद करण्यात आले. त्या पत्रातील काही भाग या ठिकाणी देत आहोत ते विकास या भावनेवर प्रश्न करते.

SCERT TELANGANA

प्रिय, दिगविजय सिंग जी,

झुबवा जिल्ह्यातील जलसिंधी गावातील लोक आम्ही, आम्ही मध्यप्रदेश मुख्यमंत्री यांस हे पत्र लिहीत आहोत.

आम्ही नदी किनारे राहणारे लोक आम्ही नर्मदा नदीच्या किनारी राहतो. या वर्षी (1994) सरदार सरोवर धरणामुळे मध्यप्रदेशातील पाणबुडी होणाऱ्या गावापैकी आमचे जलसिंधी गाव होय. तसेच आमच्या सोबत सार्कजा काकरशिला आकाडीया व इतर चार पाच गावांची पाणबुडी झाली आहे. आमच्या गावात घरात, शेतात पाणी घुसल्यामुळे आम्ही पण बुडुन जातोत. हा आमचा कठोर पण घेतलेला निर्णय होय. पाणबुडी जलसिंधी गावातील आदिवासी लोक आम्ही, आम्ही पणे कशा साठी बुडुन जाण्यासाठी तयार झालोत ते क़ळवण्यासाठी माहित करण्यासाठी हे पत्र आम्ही लिहत आहोत. तुम्ही, तुमच्या सारखे शहरात राहतात. जंगलात, डोंगरात राहणारे गरीब लोक आम्ही जंगलात माकडाच्या जिवना सारखे आम्ही जगत आहोत असे आम्हास वाटते. गुजरात मधील मैदानात पण तुमच्या परिस्थितीत सुधार होईल, तुमचा विकास होतो. असे म्हणत आम्हास सल्ला देतात. पण आम्ही आठ वर्षापासुन आंदोलन करीत आहोत. आमच्यावर काढ्या लाढ्या पडल्या आहेत. अनेक वेळेस जेलमध्ये गेलोत. आजपर्यंत गावात पोलीसांनी आमच्यावर गोळीबार सुध्दा केला. आमची घरे उध्वस्त केल्या गेली. गुजरातला गेल्यास आमच्या परिस्थितीत सुधार होणार होता तर आता पण आमच्यातील सर्व जण तिकडे जाण्यासाठी का तयार नाहीत?

तुमचे अधिकारी शहरात राहणारे लोक, आम्ही डोंगरात जंगलात राहणारे लोक हे अनाडी त्यांना काहीच कळत नाही असे समजतात. पण जंगलात नर्मदा नदी किनारी राहणारे आम्ही आमची जमीन या ठिकाणी आहे हे आमच्यासाठी खुप आंनदाचे आहे. कित्येक पिढ्यापासुन आम्ही येथे राहत आहोत. या जमीनीवरच आमच्या पुवर्जानी झाडे तोडली व देवतांची पुजा करु लागले आहेत. जमीनी सुपीक बनल्या, प्राणी सांभाळु लागले आहेत. गावाची निर्मीती झाली आहे व त्याच जमीनीची आम्ही गरीब आहोत असे तुम्ही समजत असतात. पण आम्ही गरीब नाही आम्ही राहत असलेल्या ठिकाणी आमची घरे आम्हीच बांधली आहेत. आम्ही शेतकरी, आमचा व्यवसय या ठिकाणी चांगला असतो. आम्ही जमीनी खोदुन काम करुन जगत असतो. कमी पावसावर पण आम्ही आम्हास पाहिजे तेवढे आहार उपलब्ध करु घेतो..

मोहरी, ज्वारीने आमचे पोट भरते. मशागतीची शेती कांही गावा जवळ कांही जंगला जवळ असते. जंगला जवळील जमीनीत सजगुरे, ज्वारी, मक्का, हरभरा, उडीद, तिळ, तुर इत्यादी पिके आम्ही घेतो.

आम्ही अनेक प्रकारचे पिके घेत असतोत. त्यात आम्ही बदल करीत असतोत आमचे आहार पदार्थ पुर्ण पाण्यापासुन येतात.

गुजरात मध्ये काय पिकवतात? गहु, ज्वारी, तुर काही प्रमाणात कापुस खाण्यासाठी कमी व बाजारात विकण्यासाठी जास्त आम्ही भोजना साठी पिक पिकवितो. कपडे वगैरे विकत घेण्यासाठी अतिरिक्त धाण्य आम्ही विकतो. आमच्या कष्टाने आम्ही अनेक प्रकारचे धाण्य पिकवत आसतो.

आम्हास पैशाची गरज फार कमी पडते. आम्ही आमच्याच बि बियानाचा वापर करतोत. त्यापासुन आम्हास चांगले पिक पिकते. गुजरात मध्ये शेती करण्यासाठी खुप पैशाची गरज असते. तेवढे पैसे आमच्या कडे कुढुन येतात? तिथे आम्हास कुणाची ओळख असते? कोणता सावकार आम्हास पैसे देतो? चांगले पिक पिकले नाही तर त्या वेळेस आमच्या जवळ पैसे राहत नाहीत व त्या वेळेस आम्हास जमीन गव्हान ठेवावी लागते.

या ठिकाणी आम्ही नद्यांचे कालवे काढुन पिकांना पाणी देत असतोत. आम्हास विद्युत सुविधा जर असती तर नर्मदा नदीतुन पाणी वर आणुन हिवाळ्यातील रब्बीचे पिक पण आम्ही घेऊ शकलो असतो. स्वतंत्र येऊन पंचेचाळीस वर्ष संपले तरी नदी किनाऱ्यावरील गावास विद्युतची सोय नाही. पाण्याची शेती केल्या जात नाही.

आम्हास जंगलात वाहणारे पाणी व हिरवागार चारा आहे. व्यवसाय पेक्षा आम्हास पशु संपत्ती मुख्य आहे. आम्ही कोंबड्या, गाई, म्हैशी, शेळी इत्यांदीना पाळत असतोत. काही लोकांकडे 2-4 म्हैशी असतात. तर काही लोकांकडे 8-10 असतात. व जवळ पास प्रत्येकाजवळ दहा-विस- पन्नास शेळ्या असतात. गुजरात मधुन लोक येऊन आमच्या जंगलात आपल्या पशुंना चारत असतात. येथे चारा पाणी भरपुर प्रमाणात मिळते.

जंगल आम्हास पैसे देतो. जंगलच आमची बॅक, दु:खाच्या वेळेस आम्ही जंगलात जातोत व जंगलात सापडणारे सागवानाच्या लाकडा पासुन आम्ही घर बांधत असतोत. निगोंडी व हियाली वस्तु पासुन तट्टे बांधत असतोत. जंगलातील वस्तु पासुन टोपली, बाजा, पलंग, नांगर इत्यादी वस्तु तयार करतोत. आम्ही जंगलात झाडाची पाणे पण खात असतोत. *hegva, mahia, amli, goindi, bhanjan* -या झाडांची पणे खात असतोत. व दुष्काळ पडला तर जंगलातील कंदमुळे खाऊन आम्ही राहतो. आम्ही बिमारी पडल्यास आमचे वैद्यास जंगलातील प्रत्येक झाडाचे नाव माहित असते. त्याचा उपयोग काय होतो ते माहित असते. जंगलाना सोडुन इतर भागात आम्हास राहावयची वेळ आली तर कित्येक वेगवेगळ्या प्रकारची असलेली माहिती ज्ञान हे निरुपयोगी होऊन जाते व हळुहळु हे सर्व विसरुन जातोत.

नदी संबंधीत गाणे गात आमच्या देवताची आठवण करतोत नावल व दिवस ही सने आम्ही साजरी करतो. सुन आल्या वेळेस हे जग कसे निर्माण झाले, मानवाची कशी निर्मीती झाली ही नदी कुठुन आली या सर्वांचे वर्णन करीत आम्ही गाणे म्हणत असतोत. आम्ही रोज मासोळ्याची भाजी खात असतोत. अचानक कधी पाहुने घरी आले तर मासोळी केव्हाही आमच्या कडे उपलब्ध असते. वरुन नदीखोर सुपिक चिकट माती वाहत येते. व त्याचा कटा बाधंत असतात. त्यामुळे नदी किनारी खेळतात. नदीत पोहतात स्नान करतात. या नद्या वर्षभर वाहत असतात. त्यामुळे आमच्या पशुंना नेहमी पाणी पिण्यासाठी मिळत असते. आमची आई आहे. आम्ही आनंदाने जिवन जगत असतोत. आम्ही येथे कित्येक पिढ्या पासुन जगत आहोत. व येणाऱ्या पिढीसाठी पण आम्ही जगतोय. या नर्मदा नदीवर आमच्या जंगलावर आम्हास हक्क आहे का नाही?

शहरात तुम्ही वेगवेगळ्या घरात राहतात एकसुत्र्यांची सुखदुखाची कवकळ दुसऱ्यांना वाटत नाही. आम्ही आमच्या बंधु मित्रा सोबत पुर्वजा सोबत मिळुन मिसळुन एका दिवसातच घर बांधतोत. शेतात पिकांची कापनी करतोत. छोटे छोटे कामे पुर्ण करतोत. गुजरात मध्ये कोन येऊन आमच्या कामाचा भार कमी करतो का? मोठे शेतकरी येऊन आमच्या शेतात गवत काढतात का? आमचे घरे बांधतात का? इकडे आमच्या गावात आमच्या सोबत्या कडुन एवढी मदत का मिळते? का म्हणजे आम्ही सर्वजन एकत्र

SCERT TELANGANA

एका मनाने एकत्र असे राहतोत. आम्हा सर्वांचे सारखे विचार, फक्त थोडे लोकच इथे मक्त्याने शेती करतात. प्रत्येक जनांना शेती आहे. कुणास जास्त नाही कुणास कमी नाही. आम्ही गुजरातला गेले तर मोठे शेतकरी आम्हास वर येऊ देत नाहीत. चाळीस पन्नास वर्षापुर्वीचे तिथे राहत असणाऱ्या आदिवासी लोकांची जमीन हिसकावुन घेतल्या गेली व आता पण तसेच चालत आहे. आम्ही त्या भागात नविन असतोत आम्हास तिथची भाषा येत नाही. सांप्रदाय माहित नाही सर्व कांही चालत त्यांचच असते. जास्त खर्चिक व्यवसाय करण्याची क्षमता नसल्यास त्या वेळी आमची जमीन आम्ही त्यांच्या कडे गव्हान ठेवावी ते हळुहळु त्यावर ताबा करतात. तिथे असणाऱ्या आदिवासीची भुमी घेतात तर आमची जमीन कसे घेणार नाहीत? त्या वेळेस आम्हास पुन्हा जमीन कोण देते? ही जमीन आमच्या जमीन कसे घेणार नाहीत? त्या वेळेस आम्हास पुन्हा जमीन कोण देते? ही जमीन आमच्या पुर्वजांची यावर आम्हास हक्क आहे जर आम्ही हे गमावले तर आमच्या हाती सब्बल, खोर या शिवाय काहीच राहत नाही.

आमच्या गावातील देव सगळे येथे आहेत. आमच्या पुर्वजाच्या आठवणी साठवुन ठेवल्या गेलेले थोडे दगड (गोटे) सर्व येथे आहेत. आम्ही सर्वजन कालोराने, राजापांतो या राजांची पुजा करतोत. आयाखाडा भेडुबायनी यांना पण पुजा करतोत. राणी काजल माँ ही मोठी देवता आहे ते कुंबांय कुंदु राणीचे डोंगरे मडवाड या ठिकाणी आहेत. या सर्वांना सोडुन गेले तर नविन देवता आम्हास कुठुन येतात? इदंल, दिवस दिवाली, सारखे सन साजरे करण्यासाठी सर्व प्रांतातील भागातील लोक येथे येतात. भगोरियास आम्ही सर्वजन मिळुन जातोत. तिथे आमची युवक आपली वधु वर याची निवड ते स्वत: करीत असतात. गुजरात मध्ये आमच्या जवळ कोण येतो?

गुजरात मधील जमीन आम्हास उपयोगी पडत नाही, तुमची नष्ट निवारण रक्कमेस आम्ही अंगीकारत नाही. नर्मदा नदीच्या गर्भातुन आम्ही जन्मलोत व तिथेच आम्ही मृत्यु पावण्यास तयार आहोत.

आम्ही बुडुन जाओ पण तिथुन आम्ही हलणार नाहीत.

बाबा महॉलीया

सरदार सरोवर धरणा सारख्या विकास योजना या हजारों लोकांच्या जिवनाशी जिवन रोजगाराशी

- विकास प्रगती भावना असणाऱ्या या पाठात एकाची प्रगती होते व दुसऱ्याची प्रगती होत नाही असे वाचन आपण केले. याचे वर्णन करण्यासाठी बाबा महालीया याच्या उत्तराचा उपयोग करा.
- गिरीजनाना दुसऱ्या राज्यात पुर्नवास प्राप्त करुन दिल्यास खालील विषयात सध्याच्या त्यांच्या सवयीत काय बदल होतो ते दाखवण्यासाठी एक तक्ता तयार करा. आहाराच्या सवयी, व्यवसाय शेती, आर्थिक, जंगलाशी संबंध, मत आचार विचार, घर बांधणे, सामाजीक संबंध
- वैद्य चिकित्या विषयी या पत्रात काय लिहिले आहे?
- गिरीजनात जिवणाआधार संस्कृती, सामाजीक संबंध व जंगलाशी त्याचे अतुट संबंध आहेत याचे वर्णन करा?
- जलसिंधी गावातील लोकांना सध्याचा आहार रक्षण आहे का?
- वरील परिस्थितीत तुम्ही राहत असल्यास पुर्नवास प्राप्त करायचा असल्यास तुम्ही काय कराल?

SCERT TELANGANA

तुकडे तुकडे करुन टाकतात. यामुळे आधुनिक प्रगती साठी आवश्यक असणारे विद्युत व पिण्याचे पाणी याची सोय झाली हे खरे पण त्यामुळे बेसहारा लोक हे लाखो संख्येत आहेत. त्याच्यावर अन्याय होऊन ते विध्वंस झाले आहेत. आधुनिक प्रगतीच्या योजनामुळे यांना मुख्य महत्वाचे नैसर्गिक संपत्ती पर्यावरण त्यांच्या पासुन दुर झाले. याच विषयास बाबा महालिया पुन्हा पुन्हा पुनरावृत्त करतो. स्थानिक पर्यावरण नसले तर त्यांचे जिवन शुण्य होऊन जातात. आत ते एक तरी पिक पिकवत आहेत. भविष्यात पिकाच्या पाण्याच्या ठिकाणी वस्ती बसवुन काही पिके घेता येतील या आशाने आहेत. पण ते बेसाहरा निर्वासीत झाले तर त्यांचे जिवन बाहेरील शक्तिवर आधारीत असते व ते जास्त गरीबांच्या तोंडात जाऊन पडतात.

ग्रामीण भागात राहणारे अनेक लोक लोकांच्या जिवनास व पर्यावरणा मध्ये फार जवळचा संबंध आहे. पर्यावरण उपलब्ध असल्यावेळेस त्या पासुन ते अनेक गरजा (अहार, लाकडाच्या काड्या, पुशगवत व आर्थिक दृष्टया किंमती मौल्यवान वस्तु इत्यादी) पुर्ण होतात व तेच नसल्यास यांना पैसे भरावे लागतात. निर्वासीत झाल्यामुळे पर्यावरण उपलब्ध नसल्यास किंवा ते प्रदुषीत झाल्यास होणाऱ्या विध्वंसात जास्त प्रमाणात नुकसान होते ते गरीबांचेच पर्यावरण सुस्थिर याचा संबंध समानतेशी जोडला गेला आहे.

स्थानिक पर्यावरणातुन निर्वासीत झाल्यामुळे नष्ट झालेले नुकसान झालेले लोक हे एकच नसुन अनेक आहेत हे लक्षात ठेवावे. लोकांबरोबर त्यांचे सांप्रदाय संस्कृती आदृष्य होते. सुसंपन्न सुंदर पर्यावरण जिव विविधता याचा अंत होत जातो. हे ज्ञान कित्येक पिठ्या पुर्वी निर्माण होऊन त्यात वाढ होत आली आहे. अशा प्रकारचा सांप्रदाय ज्ञान हे बाबा महालिया सारख्या व्यक्तीत आहे. मला जंगलातील प्रत्येक झाड, मुळाचे नाव माहित आहे. त्याचा उपयोग माहित आहे. जंगले रहीत भागात आम्हास राहण्याची वेळ आली तर कित्येक पिठ्या पासुन सांभाळत आलेले हे ज्ञान निरुपयोगी ठरते व हळुहळु हे सर्व विसरुन जातोत. पर्यावरण अनेक प्रकारे संकटात पडत असलेल्या सध्याच्या परिस्थितीत त्यास चांगल्या प्रकारे समजावुन घेतलेले अशा प्रकारेच समुह गट याची भुमिका फार महत्वाची आहे हे ओळखायला पाहिजे.

चित्र 11.4 : या सारखे काही वार्तावरणा साठी काही घोषवाक्य लिहा.

सरदार सरोवरास नर्मदा दऱ्यात असाच परिणाम असणाऱ्या इतर धरणावर असणारी व्यक्तीरेकतेचे एका सामजिक आंदोलनाचे रुपांतर झाले. यासच नर्मदा बचाओ आंदोलन (नर्मदा वाचवा आंदोलन) असे म्हणतात. या विषयी या भोवती निर्माण झालेले निर्वासीत पर्यावरण आंदोलन अशा सारख्या इतर आंदोलना विषयी तुम्ही सामाजीक आंदोलने या पाठात माहिती घेताल.

यासर्व आंदोलनात काही फरक असला तरी एकंदरीत हे सर्व लोक पर्यावरण

SCERT TELANGANA

चिपको आंदोलन (Chipko Andolan)

चित्र : 12.6

उत्तराखंडामधील गडवाल आरण्यात 1970 च्या प्रारंभी चिपको आंदोलन हे आणखी एक मुख्य पर्यावरण आंदोलन होय. नर्मदा दऱ्यातील गिरीजन लोका प्रमाणेच या ठिकाणी आरण्य भागातील लोकांना जंगले फार महत्वाचे आहेत. हे प्रत्यक्ष आहार, लाकडाच्या काड्या, पशुंना गवत देणे एवढेच नाही तर अप्रत्यक्ष जमीन पाणी व नर्सर्गीक संपत्तीस सुस्थिर करण्यास झाडे कापने तिव्र झाल्यामुळे आपला जिवन आधार सांभाळण्यासाठी यास अंहिसा पध्दतीने विरोध करावा व लोकांनी झाडाचे रक्षण करावे. यातुनच या आंदोलणास चिपको आंदोलन नाव पडले. चिपकु म्हणजे एकमेकांस अंलीगन घालणे होय. गावकरी झाडांना गोल अंलिगन धरुन गुत्तेदाच्या कुऱ्हाडीना आडवे आले. या आंदोलनात ग्रामीन महिलांची मुख्य भुमिका होती. या आंदोलना मुळेच बरेच लोक पर्यावरणाच्या सुस्थिरते बद्दल विचार करणे सुरुवात केले.

रक्षणासाठी आंदोलन करीत आहेत. झाडांना तोडण्यास आडवणे व गुत्तेदारांच्या संकटातुन आपल्या सांप्रदायिक जंगलाच्या हक्कासाठी चिपको आंदोलन सुरुवात झाले. भुमि, जंगले, नदीवर लोकांच्या हक्कासाठी नर्मदा बचाओ आंदोलन करत आहेत.

- प्रगतीची भावना असणाऱ्या या पाठात तुम्ही कुडमकुलम या विद्युत कारखाण्यातील (Kudankulam nuclear power plant) नाराजी कामगार प्रदर्शना विषयी वाचन केले आहात. येथे त्यांची माहिती घेंतली आहे. त्या आधारे त्या प्रदर्शनाचे वर्णन करा.
- "पर्यावरण स्वरक्षण प्रत्यक्ष प्रभावित होणाऱ्या समुहालाच नाहीतर आपणा सर्वांना पण त्याचे महत्व आहे." काही उदारणा सहीत वर्णन करा.
- आठव्या वर्गातील आंध्रप्रदेशातील खनिज संपत्ती संबंधीत पाठास पुन्हा एक पूनरावृत्त करा. कारखाणदारांना खनिज संपत्ती असणाऱ्या भागात निवास करत असणाऱ्या लोकांमध्ये कशा प्रकारे वैरत्व निर्माण होत आहेत.
- भारत देश आर्थिक पध्दतीत समानता करण्यासाठी संपत्तीची निर्यात करण्यासाठी खानीत खोदकाम वेगाने होऊ लागले. बाजुस दिलेल्या तक्त्यात त्याची माहिती दिल्या गेली आहे. आकड्या सहीत त्याचे वर्णन करा.
- खनित खोदकाम झपाट्याने होत असल्यामुळे मानवास कशा प्रकारची हानी होते?

तक्ता- भारत देशात कांही महत्वाच्या खानित खोदकाम (हजारात व टन मध्ये)

	1997-8	2010
बाक्साईड	6108	18000
कोळसा	297000	537000
लोखंड	75723	260000
क्रोमॅट	1515	3800

SCERT TELANGANA

समानतारहीत सुस्थिर विकास (Towards Sustainable Development with Equity)

योजनाचा निर्णय घेणाऱ्यांनी बऱ्याच काळापासुन पर्यावरण विषयाकडे दुर्लक्ष केले. भारता सारख्या विकास होत असणाऱ्या देशात गरीबी अर्थिक विषमता आहे. त्या करीता आर्थिक विकासाची गरज आहे असे ते आपले मत व्यक्त करत असत. कित्येक विपरीत परिणामे असली तरी विकास मात्र हा झालाच पाहिजे असे त्यांना वाटत असते. गरीबी दारिद्र कमी करण्यासाठी लोकांच्या राहीणीमानाच्या स्तरात सुधार घडुन येण्यासाठी आधुनिक कारखाण्यात GDP तील विकास करणे आवश्यम असे ते म्हणत. आधुनिक कारखाण्यात व्यवसाय विकास इंधन व प्रकृतीच्या संपत्तीचा जास्त उपयोग घ्यावा लागतो. त्या करीता ही नैसर्गिक संपत्तीचा अंत होणे. वातावरणात प्रदुषण होणे हे यावरुन जसा अंदाज व अपेक्षा होत्या तसेच झाल्या सारखे आहे. प्रगती विकसासाठी कशाचा तरी त्याग करावा लागतो असे म्हणत. अधिक आर्थिक विकास झाल्या नंतर देश संपन्न झाल्यानंतर प्रदुषण व पर्यावरणाचे रक्षण करता येते असे त्यांना वाटत असत. पैसे खर्च करुन नदीच्या पाण्यांना व हवेना शुध्द करता येते. सिश्यातील पाणी पिऊ शकतोत. इंधनात बचत करणाऱ्या कार पण तयार करता येतात असे स्पष्ट करत असत. विकास झालेले देश सुध्दा अशा प्रकारच्याच मार्गाचा अवलंब करत असत असे ते म्हणत.

या त्याच्या म्हणण्यात पुष्कळ चुका आहेत. अनेक कोनातुन पर्यावरण हे तिव्र रुपात कमजोर झाले आहे. आपणास माहितच आहे. प्रगती विकास झालेल्या देशा प्रमाणे आपण पण विकास करुन घेऊन त्यासाठी इंधनाचा उपयोग घेतला व पर्यावरण प्रदुषीत झाले तर भुमिचा विनाश होतो. पर्यावरणाच्या झालेल्या नुकसानीस पुन्हा पुर्नप्राप्त करण्याच्या सुस्थितीत आपण राहत नाहीत. झालेल्या नुकसानीची भर्ती पर्यावरण आपले आपण करुन घेते असा विचार करणे योग्य नाही. त्याची पुर्नप्राप्तीच्या अगोदरच पर्यावरणचा विनाश होतो असा विचार करणे योग्य नाही. भविष्यात झालेल्या नुकसानीत सुधार करण्याचा प्रयत्न केला तरी आता झालेल्या प्रदुषणास कमी करण्यासाठी करोडे रुपये खर्च करावे लागतात. उदाहरणात आपण नदी व घान कालवे शुभ्र करण्यासाठी पैसे खर्च करणे एवढेच नाही तर ते पुन्हा प्रदुषीत होणार नाही याची काळजी घ्यावी. नैसर्गिक प्रकृती घनसंपत्तीची ध्वंस करुन भविष्यात येणाऱ्या पिंढीना कमजोर प्रदुषीत खराब स्थितीत केलेला विकासाच्या पध्दतीचा आपण अवलंब करावा काय?

चित्र 11.5 :या सारखे काही वातावरणा साठी काही घोषवाक्य लिहा.

अगोदर समस्या निर्माणा होणाऱ्या कारणीभुत असणारी जिवन पध्दतीस प्रोत्साहीत करुन त्या नंतर त्यास ठिक करण्यास करोडो रुपये खर्च करण्यातुन आपली स्वार्थीवर्ती व त्यातुन पिढीसाठी केलेला भेदभाव नाही का? वेगाने होत असलेल्या आर्थिक विकासामुळे अनेक भागात अगोदरच आपण विरोधी परिणामे पाहिले आहेत. भुगर्भजल रासायनिक किटकनाशके औषधे या समस्यांना हे प्रत्यक्ष उदाहरणे आहेत. पर्यावरणावर आधारुन हजारो समुह निवास करीत आहेत. पर्यावरणास ध्वंस करणे म्हणजे या समुहावर अन्याय करणे होय. अशा या विकासामुळे गरीब लोकांची प्रगती होते असे म्हणण्यात काही न्याय नाही. याचा अर्थ आपण विकास करु नये असा नाही. विकासा बरोबर पर्यावरणाची काळजी कशी घ्यावी हे लक्षात ठेवावे. सामाजिक न्याय समाणत या विचारांना आमलात आणावे. गरीबी दारिद्र यातुन बाहेर पडण्यासाठी पर्यावरण

SCERT TELANGANA

रक्षीत सुस्थिर मार्गाचा अवलंब करावा. हे तेवढे सोपे काम नाही पण आता त्या दिशेने पर्यत्न सुरुवात झाला आहे.

1. पर्यावरणाविषयी स्थानिक लोकांच्या हक्काकरीता वेगवेगळे समुह कसे काम करतात ते पाहिलात लोकांमध्ये पर्यावरणा विषयी जागृत करण्यासाठी सुस्थिर विकासाच्या दिशेने प्रयत्न करण्यासाठी त्याने अनेक प्रयत्न केले.

2.प्राथमिक हक्कातील जिवन जगण्याच्या अधिकारातील एक भाग म्हणुन पर्यावरणास आरोग्यवंत राहण्याचा हक्क असतो असे न्यायालयाने निकाल दिले आहेत. 1991 मध्ये राज्य घटनेतील अधिकारातील प्राथमिक हक्कातील जिवन जगण्याच्या हक्कात जिवनाचा पुर्णपणे आंनद घेण्यासाठी स्वच्छ पाणी व स्वच्छ श्वस घेण्यासाठी हवा घेण्याचा हक्क असतो. सर्वोच्च न्यायालया हा निकाल दिला आहे. प्रदुषणास नियंत्रण करण्यासाठी योग्य ते कायदे व पध्दती तयार करण्याची

चित्र 12.8 : वाहानातुन निघणारा धुर पर्यावरण प्रदुषणाचे एक मुख्य महत्वाचे कारण (1998 पासुन सुरुवात करुन) सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या अनेक आदेशात शासकीय वाहणास डिजेल पासुन मुक्त करुन त्यास सहजवायु सी.एन.जी.(Compressed Natural Gas (CNG)मध्ये बदलावे असे सांगण्यात आले. डिझलशी तुलना केल्यास सीएनजी इंधना पासुन प्रदुषण कमी प्रमाणात प्रदुषीत होते. या कृत्य मुळे दिल्ली सारख्या महानगरात प्रदुषण कमी होण्यास मदत मिळु लागली. पण आता एवढ्यात डिझेलवर चालणारी खाजगी गाड्या मुळे पुन्हा प्रदुषणात वाढ झाली आहे. कार उत्पत्ती करणारे डिझलवर चालणाऱ्या कारा उत्पत्ती करुन विक्री करु लागले. सुस्थिर विकासा करणे एवढे सोपे नाही.

जबाबदारी सरकारची असते. प्रदुषण करणाऱ्यास मोठ्या प्रमाणात दंड आकराण्यात यावा. प्रदुषण नियंत्रण करण्यासाठी अनेक शासकीय संस्था निर्माण झाल्या.

3. वातावरणात बदल या सारख्या विषयात सार्वजनिक निर्णय घेण्यासाठी काही विविध देश प्रयत्न करीत आहेत. वातावरण बदलामुळे सर्व देंशात लोकांत स्थायी भेदभावाचा प्रभाव पडतो. या बदलात अनेक जण समजावुन घेण्याच्या परिस्थितीत नाहीत बऱ्याच विषयाचा अगोदर अंदाज करता येत नाही. हरीतगृह वायु उद्‌गारास कमी करण्यासाठी एकदा देश निर्णय घेऊ शकतो. तर इतर देश आपल्या उद्‌गारास कमी केल्या गेले नाही तर त्या देशाची पर्यावरण दिवसेन दिवस प्रदुषीत होतच जाते. त्या करीता जागतीक पातळीवर सर्व देशानी मिळुन केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नाला यशस्वी ठरतात व त्याची गरज आहे.

4. लोकांच्या स्थायीत लोकांसोबत काम करणारे अनेक संघटना व समानता प्राप्त करणाऱ्या दिशेने अनेक जुण्या पध्दती पुन्हा शोधल्या जात आहे व नविन पध्दतीपण तयार झाल्या आहेत. मत्स्य (मासे) पालन, खान खोदकाम, वाहतुक, इंधन, व्यवसाय, कारखाण्या सारख्या काही विभागात या सारख्या पध्दती अनुक आहेत. समाजात अत्यावश्यक गरज असणाऱ्या आहारावर प्रभाव टाकणारे काही पर्याय पडताळुन पाहु या.

व्यवसात कृषी विभागात तुम्ही सेंद्रीय व्यवसाय, सेंद्रीय उत्पत्ती विषयी ऐकले आहात. सेंद्रीय शेतकरी रासायनिक खते व किटक नाशके औषधाचा वापर करीत नाही. या बदलात तो पिकास फेरबदल शेणखत, किड्या जंतु पासुनच सेंद्रीय खत याचा वापर करतात. सेंद्रीय शेतीत मुख्य एक लक्षण ते म्हणजे स्थानिक नैसर्गिक संपत्तीचा वापर करणे उदाहरणात हानीकारक किडंयाना खाणारे

जिवप्राणी (पक्षी, कातीन,फायदा देणारे किडे) यांना प्रोत्साहन देणे पिंकांना संरक्षण करणारी सुपीक माती सुक्ष्मजिव (Rhizobium and Azotobacter)सारख्या यांची वाढ करणे कृत्रिम रासायनिक पदार्थ शक्य तेवढे कमी करतात. तसेच एक दोन पिकेच नाहीतर अनेक पिके घेतल्यामुळे जिव वैविध्यताते वाढ होते. आधुनिक शेती पध्दतीव्दारे प्राप्त केलेली उत्पत्ती बरोबर या पध्दतीने प्राप्त करता येते.

सध्या सेंद्रीय व्यवसायाची आवश्यकता व त्याच्या सामर्थ्यास अनेक राज्यांनी ओळखले आहे. स्थानिकतेनुसार केल्या गेलेल्या प्रयत्नानुसार सरकारच्या पध्दतीस प्रभावित करतात. सिक्कीम सरकारने राज्यात रासायनिक खते व किटक नाशकांच्या औषधीवर बंदी घालण्याचा साहसी निर्णय घेतल्या गेला. 2015 वर्षात पुर्णपणे सेंद्रीय व्यवसायात बदल करायचे निर्णण घेणारे देशातील प्रथम राज्य हे होय. 100% सेंद्रीय पध्दतीने व्यवसाय करण्याच्या या पध्दतीस उत्तरखंड पण पडताळत आहे. आणखी एक अति आश्चर्य जनक म्हणजे अन्नधाण्याच्या उत्पन्नादन आणि त्याच्या समान प्रमाणात वितरण करण्यासाठी पी.डी.एस. म्हणजे स्वस्त धाण्य दुकान काढण्यात आले हे असे आंध्रप्रदेशातील जहिराबाद भागातील लोकांच्या एका समुहाने याचा प्रारंभ केला.

a. केनियातील मसाय योध्दा
b. कजाकिस्तानातील युर्ता गिरीजन
c.तिबेटातील कियॉन गरीजन
d. दक्षिण अमेरीकांतील गौचो

चित्र 11.7 : 2013 वर्षात ते सर्वत्र पसरण्या अगोदर ("Before They Pass Away")नावाचे चित्र पुस्तक प्रकाशित झाले. हे पुस्तक आपल्यास उपलब्ध नाही. सर्वत्र पसरुन त्या जंतु पासुन संकट निर्माण होते याची ओळख लेखकांना झाली. (येथे दिलेल्या बाहुल्या चित्र वेगवेगळ्या ठिकाणाहुन घेतलेले आहेत) या चित्रांना पाहुन सुस्थिर विकास कशासाठी आवश्यक त्याचा विचार करा. ही संचार जंतु पसरत आहेत असे लेखकांना का वाटते?

ज्वारी, बाजरी च्या वापरण्यास बढावा देणे

भारत देशातील पुर्ण मशागतीतील जमीनीत 9.2 करोड हेक्टर पावसावर आधारीत आहे तर 5.1 करोड हेक्टर जलसिंचन पाण्याखाली आहे. याचा अर्थ भारतातील 2/3 जमीन ही पावसावर आधारीत आहे. ती जलसिंचन शेतीसाठी योग्य नाही. पंरपरा नुसार या भागात पावसावर आधारीत पिकणारी पिके पिकवित असत. उदाहरणात - दक्कण पिठ भुमित 16 प्रकारचे पिक मिश्रण करुन एकदाच लावत असत. हे पिक निघणारा काळ वेगवेगळा असल्यामुळे कामाच्या दिवसात वाढ करुन उत्पन्न/आहार धान्याचा पुरवठा जास्त काळ असतो. या मुळे पिकांचे होणारे नुकसान यांना पण रक्षण मिळते. प्रतिकुल वातावरण परिस्थितीत पण कमीत कमी एक तरी पोहचण्या पासुन रोकल्या जातो. पिकवल्या जाणारे पिके जमिनीशी(जमीनीची सुपिकता) मानवास, पशुंना समतोल पोषक आहार देण्यासाठी निवडल्या जाते.

तर मग हरीत क्रांती नंतर साळ धाण्य, गहु, या पिकांना प्राधान्य वाढले. या पिकांचे आहार धाण्यच प्रजा वाटप व्यवस्थेंत PDS व्दारे स्वस्थ धान्य दुकानात मिळत असत. दररोजच्या आहारात भात व गव्हाचा वापर जास्त होत आहे. स्थानिक आहार धाण्यास ग्राहक कमी झाल्यामुळे काळाच्या क्रमात अनेक पावसावर आधारीत जमीनी मशागत न करता सोडुन दिल्या गेले. हरीतक्रांती खाली आहारात स्वय समृध्दी मिळवण्यासाठी साळ, गहु, पिकांना वेगवेगळ्या सरकारी योजने व्दारे प्रोत्साहीत करण्यात आले. या विरुध्द इतर धान्याची पिके घेण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची मदत मिळाली नाही. या इतर धाण्याच्या पिकात वाढ करण्यासाठी आवश्यक तेवढे संशोधण पण करण्यात आले नाही. पावसावर आधारीत इतर धाण्या (ज्वारी, सजगुरे, रागी इत्यादी) तेलाचे पिकात घट होण्यासाठी हे एक फार महत्वाचे कारण समजल्या जाते.

तेलंगानातील मेदक जिल्ह्यातील जहिराबाद मंडळातील लोकांना तांदुळ, गहु, विकत घेण्यावर आधारीत न राहता त्यातुन ते बाहेर पडले. स्थानिक आहाराची स्वय, संस्कृतीस गमावण्याविषयी 2000 वर्षात स्त्रीयात आलेल्या विचारा पासुन हे सर्व सुरुवात झाले. पंरपरानुसार याभागात इतर धाण्याचा मुख्य आहार होता. याची जागा तांदळाने घेतली. पोषक तत्वेरित्या पाहिले तर इतर धाण्यापेक्षा तांदुळाची स्थायी फार कमी असते. पोषक आहार आपण गमावत आहोत एवढेच नाही तर आपल्या जमीनीत पिकवल्या जाणाऱ्या पिकावर पण नियंत्रण ठेवणे गमावत आहोत असे लोकांच्या निदर्शनास आले. अनेक जनांची जमीन आता पडीत पडली आहे. स्वच्छंद संस्थाच्या नेतृत्वात अशी पडीत जमीन सर्वांनी मिळुन मशागत करणे असा सर्व गावकरी मंडळीणी निर्यण घेतला. स्थानिक पर्यावरणास अनुकुल असल्यामुळे इतर धाण्याची पिके घ्यावे असा निर्णय घेतल्या गेला. इतर धाण्यात अधिक पोषक आहार असतो.

पावसावर आधारीत जमिनीस लागवडी खाली आणल्या मुळे लोकांना काम मिळु लागले तेवढेच नाहीतर पिकांस बाहेर न विकता ग्राम पातळीवर प्राप्त धान्य बॅक प्रारंभ करण्यात आली. यासच प्रजा वाटप व्यवस्था प्रमाणे काम करु लागली.(लोकांना वेगवेगळे कार्ड असुन त्या व्दारे कुणास किती द्याचे निर्णय घेत असत) तर यास स्थानिकतेत आम्ल करत असत. तिथे मिळणारे धाण्य त्या स्थाणातच पिकलेले असतात.

SCERT TELANGANA

संक्षीप्त (To sum up...)

पर्यावरण समस्यांस आधुनिक विकास कारणीभुत असे आपण पाहिलोत. यास आज आपण अनेक प्रकारे स्पष्ट पणे पाहु शकत आहोत. वस्तु नौकऱ्या वाढीवर अवलंबुन विकासातुन समान सुस्थिर विकास अशा लक्षा कडे वळावे. याबदलासाठी व्यक्ती कंपनी, शेतकरी, सरकार, न्यायालय, स्वंच्छद संस्था, प्रजा संघ जागतिक स्थायीवरील संघटना -व प्रत्येक जण आपल्यातर्फे शक्य तेवढा प्रयत्न करावा.

महत्वाचे शब्द

सुस्थिरा विकास (Sustainable development) पर्यावरण (Environment)
नैसर्गिक संपत्ती, लोकांचे हक्क, समानता

आपल्या अभ्यासात सुधारणा करा

1. जलसिंधी गावातील लोक आपले गाव सोडण्यासाठी त्यांनी का नाकारले?

2. "ही आमच्या पुर्वजाची भुमी यावर आम्हास हक्क आहे यास आम्ही गमावले तर आमच्या हाती सब्बल आणि खोरेच राहील इतर काही राहणार नाही..." असे म्हनणाऱ्या बाबा महालीया बोणल्याचे वर्णन करा?

3. "शेवटचा पण कमी महत्वाचा नाही, पर्यावरणाशी संबंधीत समस्या बदलणाऱ्या जिवनशैली जुडलेल्या आहेत यामुळे टाकाऊ पदार्थ व प्रदुषण कमी होईल."

• आपल्या जिवनशैलीत कोणते विविध प्रकार आहे ज्यामुळे पर्यावरण प्रभावित होते.

• जगाच्या अवतीभोवती कचराव धुर या संबंधीत समस्यांचा परिस्कार करण्या करीता कोणते विविध मार्ग आहेत माहित करा?

4. नैसर्गिक खजिन संपत्तीचा वापर केल्याने भविष्यात विकासावर त्याचा प्रभाव पडतो, काय तुम्ही यास सहमत आहात का?

5. वातावरणातील बदलाचा प्रभाव पुर्ण जगावर पडतो असे तुम्हास वाटते का? त्याचे वर्णन करा?

6. पृथ्वी वरील सर्व साधारण तापमान सर्व लोकांकरीता नैसर्गिक देणगी आहे का?

7. तेलंगाणातील जहिराबाद मंडळ मधील PDS पर्यायी संबधीत काय माहिती या पाठात देण्यात आली आहे? त्याचे वर्णन करा?

SCERT TELANGANA

8. “दररोजच्या जिवनात पर्यावरणाची प्रमुखता व महत्व हे स्थानिक लोकांकरीता व त्यांचा जिवन स्तरासाठी किती महत्वाचा आहे ” याचे वर्णन करा ?

9. भारताच्या नकाशात खालील स्थळे दाखवा ?

1) नर्मदा नदी 2) सरदार सरोवर प्रकल्प

चर्चा करा:

शेती उत्पादनातील अधिक वाढीस किटकनाशके, नविन संकरीत बियाने यांचा अतिशय वापर योग्य का ? यावर चर्चा करा ?

प्रकल्प

सेंद्रीय खत तयार करण्यासाठी काही कृत्य या ठिकाणी दिल्या गेले आहेत ते तुम्ही घरी किंवा शाळेत करण्याचा प्रयत्न करा.

- एक मोठी टाकी पात्र घेऊन त्यास छिद्र करा जेणे करुन त्यात पाणी जमा होणार नाही.
- त्यास नारळाच्या छिलट्याने लेप द्या.
- त्यात खराब भाजीपाला टाका.
- नंतर पुन्हा एक मातीचा लेप लावा.
- पुन्हा त्यावर खराब भाजीपाला टाका.
- मातीने थर टाका.
- एका आठवड्या नंतर त्यात माती सारखा खत झालेले दिसुन येईल.
- नंतर त्या मातीचा वापर पार्क मध्ये किंवा तुमच्या इच्छेनुसार करा.
- पडलेल्या वस्तुचा खत झाल्यावर जमिनीचा उपयोग तुमच्या निवडीचे झाडे लावुन लहान बगीच्या बनविण्यासाठी करा.

SCERT TELANGANA

धडा

12 महायुध्दकालीन जग

प्रस्तावना

या पाठात 20 व्या शतकातील पहिल्या अर्ध्या टप्प्यातील इतिहास बघणार असून त्यात दोन महायुद्धे त्याची कारणे, परिणाम व जगात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी संयुक्त राष्ट संघा (U.N.O) ची स्थापना इ. गोष्टींचा उहापोह केलेला आहे.

चित्र 12.1 इरीक होब्सबाऊन

विसावे शतक:

इतिहासकार इरीक होब्सबाऊन यांनी विसाव्या शतकाला दोन टोकाचे युग असे संबोधिले. एकीकडे हुकूमशाही बेजोड अधिकार प्रजेविषयी द्वेष वाढत होता. तर दुसरीकडे लोकशाहीची गरज सुद्धा वाढत होती. वैद्यकिय क्षेत्रातील प्रगतीमुळे लोकांची आयु मर्यादा वाढली होती. साक्षरतेचे प्रमाण वाढत होते. शिक्षणाचा प्रसार, चित्रपटासारखे माध्यम आले. विज्ञानात जीवन विषयक शोध एवढेच नव्हे तर विषयी संशोधन झाले. जगात 100 हून अधिक देश स्वतंत्र झाले.

पहिले महायुध्द प्रारंभ, ऑगस्ट 1	1914
रशियातील क्रांती	1917
पहिले महायुध्द समाप्त	1918
वर्सयल्स करार	1919
राष्ट्रसंघाची स्थापना	1919
जर्मनीत हिटलरचा उदय	1933
दुसरे महायुध्दास प्रारंभ	1939
रशियावर जर्मनीचे आक्रमण	1942
संयुक्तराष्ट्र संघाची स्थापना	1945
दुसरे महायुध्द समाप्त - ऑगस्ट	1945

काळ दर्शक सुचीका

रशीया USSR (सोवियत संघ) व इतर कांही देशांनी समाजवाद (साम्यवाद) अंगिकारला. देशा नियोजित विकास तसेच समाजात समानता व बंधुत्व रुजविण्यासाठी सर्व उद्योगधंदे, कारखाने, बँका, शेत जमिनी या राष्ट्राच्या मालकीच्या करण्यात आल्या.

अमेरिके सारख्या कांही राष्ट्रांनी उदारमतवादी लोकशाहीचा स्विकार केला. ज्या मुळे विविध राजकीय पक्षांना राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले ज्यांनी भांडवलशाहीं चा स्विकार केला. ज्यात उपादनाची सर्व साधन संपत्तीचे खाजगीकरण झाले. (खाजगी मालकी)

20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस जग दोन विभागात विभागले गेले. 1. औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत पुर्व देश ब्रिटेन, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी, इटली. 2. वसीहतीखालील आशिया आणि आफ्रीका खंडातील देश जे विकसित देशांच्या नियंत्रणाखाली होते.

SCERT TELANGANA

चित्र 13.1 : इतिहासात पहिल्यानंदा पाहिल्या महायुध्दात बॉम टाकील्या साठी विमानाचा वापर केला.

औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत असलेले देश दोन गटात विभागले गेले. एक मित्रगट दुसरा शत्रुगट तयार झाला. ब्रिटन, फ्रान्स, रशिया (मित्रगट) विरुद्ध जर्मनी, आस्ट्रीया, हंगेरी (शत्रुगट) तयार झाला. वसाहत प्रदेशावर सत्ता हस्तागत करण्यासाठी विकसित देश एकमेकांसोबत स्पर्धा करु लागले. त्यांना वसाहतीतील जास्तीत जास्त प्रदेश स्वतःच्या ताब्यात घेऊन तेथील बाजारपेठ काबीज करावयाच्या होत्या. त्यांच्यातील या स्पर्धेतून दोन महायुद्धांचा जन्म झाला.

पहिले महायुद्ध 1914 साली सुरु झाले. जगातील जवळपास सर्वच देश त्यात सहभागी झाले म्हणूनच यास जागतिक महायुद्ध म्हणतात. पुर्वेकडील चीन-जपान ते पश्चिमेकडील अमेरिकासारखे देश यात सहभागी झाले. यात जर्मनी व त्यांच्या गटातील राष्ट्रांना ब्रिटेन, फ्रान्स, रशिया गटाने 1918 मध्ये पराभूत केले.

पहिल्या महायुद्धाची कारणे

जहाल राष्ट्रीयवाद

राष्ट्रवादाची भावना एक चांगली भावना दिसते. अनेक राष्ट्रांच्या निर्मितीमागे राष्ट्रीय भावन असते. जर्मनी-इटलीच्या एकी करणामागे सुद्धा राष्ट्रीयवादच आहे. परंतु हाच राष्ट्रीयवाद जेंव्हा स्वत:साठी प्रतिष्ठात्मक व इतरांसाठी अपमानकारक पद्धतीने वापरला गेला. युरोपमधील देशात हाच राष्ट्रीयवाद द्वेषाच्या रुपात वाढीस येऊ लागला.

सन 1923 मधील इटलीतील फॅसीजम व जर्मनीमधील नाझीजम हे दोन कडव्या राष्ट्रवादाची उदाहरणे आहेत. हा राष्ट्रीयवाद घातक स्वरुपाचा ठरला. फॅसीजमने जहाल राष्ट्रीयवादाच्या रुपाने जर्मनीतील नाझीजमचा पाठींबा दिला. यातून जगावर राज्य करण्यास फक्त जर्मनीच पात्र असल्याचा प्रचार करण्यात आला. व जर्मनी युरोपच्या विरुद्ध उभा राहिला.

साम्राज्यवाद

युरोपमधील ब्रिटन, जर्मनी, अमेरिका इ. देशात फार मोठ्या प्रमाणावर औद्योगीकरण झाले. उत्पादन वाढले. उत्पादीत मालासाठी त्यांना फार मोठ्या प्रमाणात बाजारपेठेची आवश्यकता होती. कच्च्या मालाची आयात व पक्का मालाची निर्यात - भांडवल गुंतवणूक या दृष्टीने या राष्ट्रांनी वसाहतीकडे बघितले. त्यामुळे 19 व्या शतकात वसाहतीसाठी युरेपियन राष्ट्रांमध्ये स्पर्धा वाढली. यासाठी निधिची आवश्यकता वाढु लागली, निधी गोळा करण्यासाठी बँका व इतर वित्तीय

SCERT TELANGANA

संस्थांचा आधार घ्यावा लागला. उद्योजकांचा कळ सुरक्षित गूंतवणूक वाढली. पर्यायाने या देशातील सरकारे उद्योगशाही, भांडवलशाहीचे समर्थन करु लागली, यातच जपान, इटली, जर्मनी ही राष्ट्रे औद्योगिक दृष्ट्या प्रबळ होत होती. त्यांनी वसाहतवादात हिस्सा मागीतला. साम्राज्यवादाच्या विचारातून महायुद्धाचा जन्म झाला.

गुप्त करार

1870 साली जर्मनीने फ्रान्सच्या पराभव केला त्यावेळी ज्याने जर्मनी च्या एकीकरणात पुढाकार घेतला व फ्रान्सला एकाकी पाडण्यासाठी त्याने 1879 साली जर्मनीचे आस्ट्रीया ल 1882 साली इटलीशी एक करार केला. फ्रान्सने बिस्मार्कचा डाव ओळखुन 1891 साली रशिया बरोबर आक्रमणाचा करार केला व 1904 मध्ये आपसातील मतभेद विसरुन इंग्लंड बरोबर केला. (ब्रिटेन, रशिया, फ्रान्स) अशी एक युती तयार झाली. (जर्मनी, इटली, आस्ट्रीया) एक गट हे देश एकमेकांना शत्रुत्व करु लागले. एकामेकांशी शस्त्रास्त्र स्पर्धा निर्माण झाली.

लष्करीकरण

लष्करी प्रशासन हे सर्वात उत्तम प्रशासन व सर्व प्रश्न सोडविण्यासाठी युद्ध हाच एक मार्ग म्हणजेच लष्करीकरण होय. 1880 ते 1914 या काळात जगातील 6 मोठ्या राष्ट्रांनी (जर्मनी, रशिया, फ्रान्स, ब्रिटन, आस्ट्रीया, इटली) आपल्या संरक्षण खर्चात 300 टक्के वाढ केली. सर्व साधारणपणे या देशांचा संरक्षण खर्च 132 दश लक्ष पौंड एवढा होता. तो आता 397 दश लक्ष पौंड एवढा झाला.

Graph 2 : The Armaments Race

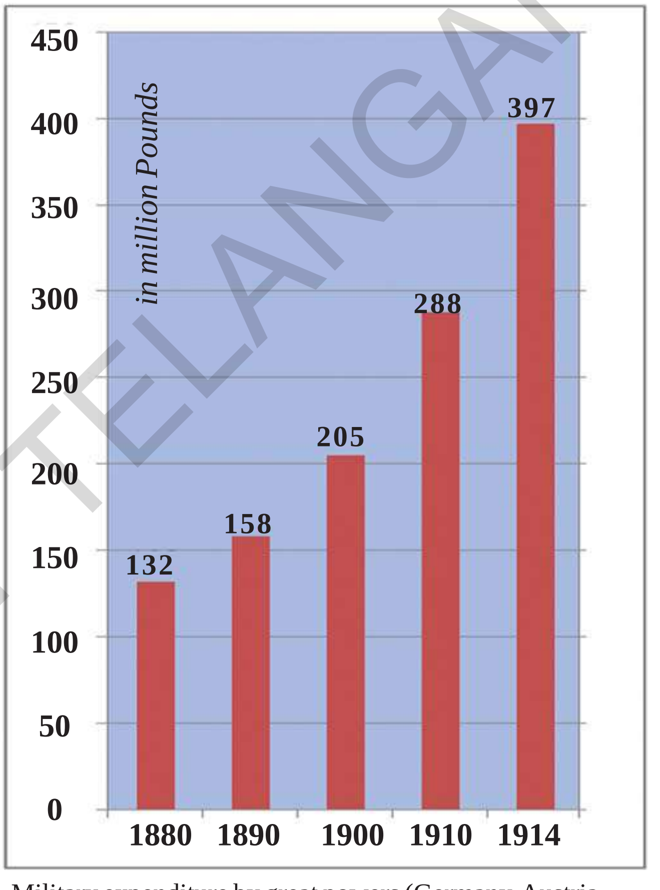

Military expenditure by great powers (Germany, Austria-Hungary, Great Britain, Russia, Italy and France 1880-1914 (Source The Times Atlas of World History, London 1978)

लष्करीकरणात तीन गोष्टींची नोंद घ्यावी लागेल. त्या देशांनी कायमस्वरुपी मोठ्या सैन्याची निर्मिती केली. शस्त्रास्त्र स्पर्धा साठा करण्यास सुरुवात केली. देशातील प्रत्येक नागरिकास युद्धासाठी मानसिकरित्या तयार करण्याचे काम केले. शस्त्रास्त्र निर्मितीचे कारखाने वाढले. राजनैतिक दृष्ट्या युद्धास प्रोत्साहन दिले. कोणत्याही प्रश्नाचे युद्ध हाच उपाय आहे. ही भावना वाढीस लागली.

SCERT TELANGANA

बाल्कन राजकारण

बाल्कन द्विपकल्पात अनेक छोटी छोटी राज्ये होती. अनेक वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे लोक इथे राहत होती. या वसाहतीवर ओट्टोमन तुर्क साम्राज्य राज्य करीत होते. ओट्टोमन साम्राज्याच्या ऱ्हासानंतर आस्ट्रीया, जर्मनी टर्की, रशियन लोकांमध्ये यांच्यावर ताबा मिळवण्याची स्पर्धा लागली. रशिया व तुर्कस्तान या देशांना काळा समुद्र (*Black Sea*) व भुमध्य समुद्र (*Meditarian Sea*) या प्रांतावर वर्चस्व प्रस्थापित करावयाचे होते. त्याचवेळी आस्ट्रीया, सर्बियाचा विरोध बिमोड करण्याचा प्रयत्न करीत होता, बोस्निया हे राष्ट्र आस्ट्रेयाच्या विरोधात होते.

युद्धाचे तात्कालिक कारण

28 जुन 1914 या दिवशी आस्ट्रीयाचा राजपुत्र आक्रड्युक फ्रान्ज फर्दीनान्द याचा बोस्नियन सर्बियाकडुन हत्या करण्यात आली. आस्ट्रीयाने सर्बियाला या घटनेचे स्पष्टीकरण विचारले. सर्बियाने दिलेले उत्तर समाधानकारक नाही असे आस्ट्रीयाने सांगितले. व 28 जुलै 1914 रोजी सर्बिया विरुद्ध युद्ध पुकारले. पहिल्या महायुद्धाचे हे तात्कालिक कारण होय. सर्बिया इंग्लंडच्या बाजुने असल्यामुळे ब्रिटन, फ्रान्स आणि रशिया युद्धात उतरले तर आस्ट्रीयाला मदत करण्यासाठी जर्मनी, हंगेरी युद्धात उतरले. व पहिल्या महायुद्धाची सुरुवात झाली.

आस्ट्रीयाच्या बाजुने लढणाऱ्या गटास *Central Power* तर दुसऱ्या गटाला *Allied Powers* म्हणत. युद्धाच्या सुरुवातीस वरचा हात होता याच काळात रशियात क्रांती झाल्यामुळे रशियाने जर्मनी बरोबर बोलणी केली व युद्धातुन रशियाने 1917 मध्ये माघार घेतली. जेंव्हा जर्मन सैन्याने व्यापारी जहाज लुसितानिया येथे 1917 मध्ये बुडविले तर दुसऱ्या बाजुस अमेरिकेने मित्र गटाच्या बाजुने युद्धात बाजु घेतली. पर्यायाने जर्मनीची तिथे हार झाली. व मित्र राष्ट्र विजयी झाले. 1917 मध्ये हे युद्ध समाप्त झाले.

पहिल्या महायुद्धानंतरचे जग

व्हर्सायिल्सचा तह 1919

पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक वेळा चर्चा किंवा संवाद साधण्याचे प्रयत्न झाले. इंग्लंड व मित्र राष्ट्रांनी अनेक अटी जर्मनीवर लादल्या. आस्ट्रीया-हंगेरीच्या अधिपत्यात असलेले ओट्टोमन तुर्क साम्राज्य तुकडे जोडुन अनेक छोटी छोटी राष्ट्रे तयार झाली. जर्मनीत पारंपारिक राजसत्तेचा अस्त झाला. व लोकशाही प्रजासत्ताक शासन प्रणाली आली. ओट्टोमन साम्राज्याच्या जागी टर्की तुर्कस्तान प्रजासत्ताक राज्य प्रस्थापित झाले. आफ्रिकेतील देशांची वाटणी करुन विजयी गटाने

त्यांना आपले वसाहत देशात सामील करुन घेतले. अनेक नवीन छोट्या राष्ट्रांचे निर्माण झाले. उदा. आस्ट्रीया, हंगेरी, युगोस्लोविया, फिनलँड.

व्हर्सायालिसच्या तटातील लायक अटी जर्मनीवर लादल्या गेल्या. आर्थिक खंडणीच्या स्वरुपात तसेच जर्मनीच्या अधिपत्या खाली असलेला भुप्रदेश सोडावा लागला. जर्मनीच्या वसाहतीतील प्रांत फ्रान्स व इतर देशांमध्ये वाट्यात आली.

- दोन देशातील भांडणे, विरोध रोखविण्यास राष्ट्रसंघ सारख्या संस्था कशाप्रकारे उपयोगी पडतात.

राष्ट्रसंघ - 1920

व्हर्सायलीसच्या तहाच्या परिणामामुळे पहिल्यांदा आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्माण झाली. व 1920 साली राष्ट्रसंघाची स्थापना झाली. 1946 पर्यंत ही संस्था कार्यरत होती. शस्त्रास्त्राची निर्मिती कपात करणे, बोलणी किंवा मध्यस्थी करुन सामोपा गटाने प्रश्न सोडवले. समाजाचा विकास, कामगारांचे हित, आरोग्य यासाठी सुद्धा राष्ट्रसंघाचे प्रयत्न केले. यात 58 देश सदस्य होते. सुरुवातीस या राष्ट्रसंघास थोडे यश मिळाले. परंतु दुसरे महायुद्ध रोकण्यात या संस्थेला अपयश आले.

रशियन राज्यक्रांतीची तारीख

1 फेब्रुवारी 1918 पर्यंत रशियामध्ये ज्युलियन कॅलेन्डरचा वापर करत होते. त्या नंतर रशियाना ग्रेगोरियन कॅलेन्डर वापरण्यात आले. सध्या ग्रेगोरियन कॅलेन्डर प्रमाणे असलेली तारीख ज्युलियन कॅलेन्डरपेक्षा 13 दिवस पुढे असते. आपल्या काळामध्ये फेब्रुवारी महिन्यातील क्रांती 12 मार्च व आक्टोबर महिन्यातील क्रांती 7 नोव्हेंबरला झाली.

रशियन साम्यवादी क्रांती 1917-1922

20 व्या शतकाच्या सुरुवातीस रशियात सार वंशाची सत्ता होती. सारच्या राजवटीत रशियन साम्राज्यात दोन विशाल खंडात विभागलेले होते. *युरेशिया* या प्रदेशाचे नाव चीन, भारतानंतर 15.6 कोटी लोक संख्येचा हा देश जगात लोकसंख्येच्या आधारावर तिसरा क्रमांक पटकावतो. या देशात रशिया, युक्रेन, उजबेकिस्तान, कजाकिस्तान, तुर्कमेनिस्तान, तुर्कमेनिया इ. राष्ट्रे होती. बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती हा होता. जमिन मालक व जमिन कसणारे यांच्यात नेहमी संघर्ष होत असे. जमिन मालकाकडे मोठ्या प्रमाणात जमिनी होत्या. लहान शेतकरी त्या जमिनी खंडणी देऊन करुन असत.

इतर अनेक हुकुम शाहीप्रमाणे सार निकोलस-II याने मोठे सैन्य आणि सरदाराच्या मदतीने विशाल अशा रशियावर राज्य केले. परंतु जागितक महायुद्धामुळे देशाची अर्थ व्यवस्था छिन

SCERT TELANGANA

फेब्रुवारी क्रांतीत महिलांचा वाटा

'महिला कामगारामुळे पुरुष कामगारांना काम करण्याची प्रेरणा मिळते' लोरेस टेलिफोन कारखान्यामध्ये मार्फा वसीलेवा नावाच्या एका महिलेने एक रुप करु दाखवला. त्यादिवशी महिला दिवसाच्या सकाळी सर्व महिला कामगारांनी पुरुष सहकऱ्यांना एक लाल रंगाची फित भेट दिला. त्यावेळी मील्लर यंत्रावर काम करणाऱ्या मार्फा वसीलेवाने काम थांबवुन रुपांची हाक दिली. तिथे असलेल्या सर्व कामगारांनी तिला पाठिंबा देऊन काम थांबविले. तिच्या वरीष्ठाने हि बाब व्यवस्थापनाच्या कानावर घातली. व्यवस्थापनाने तिला खाण्यासाठी एक भाकर पाठवली, तिने भाकर घेतली. परंतु काम प्रारंभ केले नाही. फोरमेन (वरीष्ठ) ने विचारले असता सर्वजण उपाशी असतांनाही मी एकटी आपले पोट कसे भरु, असा सवाल केला, कारखाण्यातील इतर विभागातील महिलांनीही मार्फाला मदत दिली. क्रमाक्रमाने सर्व महिलांनी काम थांबवले. नंतर हळु-हळु पुरुष मंडळीही संपात सामील झाली. सर्वजण शेवटी रस्त्यावर आले.

From: Choi Chatterji, Celebrating Women (2002)

Fig 12.3: Lenin addressing workers in 1917

विछिन्न झाली. पहिल्या महायुद्धा पुर्वी रशियाकडे सर्वात जास्त सैन्य दल होते. 1917 पर्यंत 20 सैनिक आणि सामान्य नागरीक मृत्यूमुखी पडले. महायुद्धाचा फार मोठा पुरवठा रशियाला बसला. अन्नधान्य युद्ध भूमिकडे पाठवल्यामुळे अन्नधान्याचा तुटवडा भासु लागला. 18 मार्च 1917 रोजी सेंट पिटसबर्ग या शहरात 10000 महिलांनी मोर्चा काढुन *भाकरी व शांतता* या दोन मागण्या केल्या. महिलांच्या या मागण्यांना कामगारांनी पाठींबा दर्शविला. या निदर्शनामुळे बिघरलेल्या निकोलस-II ने निदर्शकावर गोळीबार करण्याचा आदेश दिला परंतु सैनिकांनी यास नकार दिला. दोन दिवसात परिस्थिती इतकी बदलली की, यात निकोलस-II हा याला पळून जावे लागले. रशियातील राजेशाही संपुष्टात आली. तात्पुरत्या सरकारची स्थापना झाली. यालाच 1917 मधील रशियाची पहिली राज्यक्रांती म्हणतात किंवा मार्च क्रांती म्हणतात.

यानंतर याही पेक्षा मोठी क्रांती 1917 च्या आक्टोबर महिन्यात झाली. ती अचानक झालेली नाही तर सरकारमधील झार समर्थक काही जणांनी युद्ध चालु ठेवण्याचा निर्णय घेतला झार कुटुंबाची मर्यादा पाळण्यासाठी त्यांनी असे केले परंतु युद्धातील पराभव आर्थिक चणचण याबाबींनी आधीच प्रजा .युद्धाच्या

विरोधी होती यामुळे सर्वजण एकत्र आले. हे ऐक्य एवढे मोठे होते की त्यात सैन्य, उद्योजर, व्यापारी, ग्रामीण-शहरी भागातील लोक सहभागी झाले. रशियन साम्यवादी पक्षाच्या बोल्शेवीक नावाच्या गटाने नेतृत्व केले.

बोल्शेवीक लोकांचे नेतृत्व ब्लादीमीर लेनिन (1870-1924) यांनी केले. बिन शर्त शांततेची स्थापना करणे, जमिनिचे राष्ट्रीयीकरण करणे, कसणाऱ्यांना जमिनीचे वाटप करणे, महागाइवर नियंत्रण ठेवणे, सर्व बॅका, कारखाने यांचे राष्ट्रीयीकरण करणे (शेतकरी, कामगार, सैन्य) मागण्या मान्य करणे यामुळे बोल्शेवीकांनी जनतेचा विशअवास संपादन केला. तात्पुरत्या सरकारातुनच 1917 च्या आक्टो-नोव्हेबर मध्ये बोल्शेवीकांनी सोवियत साम्यवादी पक्षाच्या माध्यमातुन सत्ता हस्तगत गेली. युद्धातुन अगं काढुन घेतेले, जमिनीची पुन्हा विभागणी केली, रशियन राजाचे उरलेले सैनिक आणि साम्यवाद विरोधी सैनिकांनी युद्ध चालुच ठेवले यामुळे रशियात तात्काळ शांतता स्थापन झाली नाही. ब्रिटन, जपान, फ्रांस, अमेरिका या देशांच्या मदतीने लढा

आक्टोबर क्रांती, ग्रामीण रशिया : दोन दृष्टीकोण

1) '25 आक्टोबर 1917 सालच्या क्रांतीची बातमी दुसऱ्या दिवशी गावात पोहोचली. प्रजेत उत्साह भरला. क्रांतीचे स्वागत करण्यात आले. आपल्याला मोफत जमिनी मिळतील , युद्ध समाप्त होईल अशी आशा शेतकरी बाळगुन होते. हि बातमी आलेल्या दिवशी शेकडो जमिनदारांची घरे फुटण्यात आली. पशु-प्राणी जप्त करण्यात आले. मोठ-मोठी फलाधने तोडुन शेतकऱ्यांना त्याचे लाकडाच्या रुपात वाटप करण्यात आले. मोठ-मोठी घरे पाडुन तेथे कामगारांसाठी घरे बांधण्यात आली. संदर्भ फेडर बेलोव यांनी लिहीलेल्या द *हिस्ट्री ऑफ अ सोवियत कलेक्टीव फॉर्म* या पुस्तकातून साभार.

2) एका जमिनदार कुटुबांने घडलेल्या घटनांविषयी केलेली नोंदः

"अतिशय शांततेने, निशब्दपणे कोणतेही दुःख न वाटता सारे कांही घडुन गेले. जमिनदार मिखाईल मिखाइलोविच (जमिनीचा मालक) घटने नंतर कांही दिवस वीमनस्क अवस्थेत होते पण आता शांत आहेत. महिलाही शांत आहेत. जमिनदार मिखाइल मिखाइलोनीच अगोदर थोडे अशांत होते, पण आता शांतपणे दिसत आहेत. आमच्यासाठी दोन घोडे आणि दोन गाई ठेवण्यात आल्या. आम्हाला त्रास होऊ नये असे, नौकरांनी सांगितले त्यांना जगु द्या, त्यांच्या संपत्तीची आणि सुरक्षीतेची आम्ही हमी देतो. शक्य असेल तितक्या मान-सन्मामाने त्यांना पाहा...."

...अनेक गावांतील बंडखोर समित्या रद्द करुन आक्रमीत जमिन मिखाइलोवीच यांना परत करण्याचे प्रयत्न होत आहेत, अशा चर्चा आहेत. असे घडते किंवा नाही, जर घडलेच तर ते योग्य की अयोग्य परंतु आमच्या प्रजेची अंर्तआत्मा मात्र अजुन जागी आहे. सध्या तरी आम्ही आनंदी आहोत...'

संदर्भः सेर्ज स्पेमन यांनी लिहलेल्या *एकोस ऑफ ए नेटीव्ह लॅड - टु सेंचुरीस ऑफ अ रशियन विलेज.* (1997) वरुन साभार.

- क्रांती संदर्भात ग्रामीण भागातील वरील दोन्ही भाग वाचा, या घटनांचे तुम्ही प्रत्यक्षसाक्षीदार आहात असे समजा. 1) जमिनदार 2) लहान शेतकरी 3) पत्रकार या नात्याने वरील घटनांचे विश्लेषण करा.

SCERT TELANGANA

1930 साली रबिंद्रनाथ टागोरांनी रशियातुन असे लिहिले.

'युरोपातल्या अनेक राजधान्यांची तुलना केली असता मास्को शहर अतिशय स्वच्छ आहे. बाजारात जाणाऱ्या लोकांमध्ये कोणतीही घाई-गर्दी नाही सर्वत्र शांतता आहे, ही सर्व जागा कामगारांच्या मालकीची आहे. कामगारांसाठी सामान्य प्रजेसाठी ही एक नवीन सकाळ आहे. गेली अनेक दशके अज्ञातात राहिलेल्या वरीष्ठ लोक आता बाहेर येत आहेत. माझ्या देशातील शेतकरी आणि कामगारांचा मी विचार करतो. हे सर्व पाहता अरेबियन नाईट्स कथेमधील मायाजाल वाटते. एका दशकापुर्वी येथील लोक ही भारता सारखेच निराक्षर, असहाय, उपासमारीने जर्जर झालेले होते, परंतु गेल्या कांही वर्षात पर्वता एवढे अज्ञान, असहायता निघुन गेलेली पाहुन माझ्यासारख्या दुर्दैवी भारतीयाला अत्यांनंद होणार नाही काय'.

ऑक्टोबर क्रांती : मध्य आशियाचा दृष्टीकोण

1920 सालच्या नागरी युद्धामध्ये आशियात राहिलेल्या एम.एन.रॉय यांनी साम्यवादाच्या प्रसारामध्ये मोठी भुमिका बजावली, त्यांच्या *कॉमिंट्रेन* या आंतरराष्ट्रीय संस्थेद्वारे साम्यवादाचा प्रसार केला. ते लिहीतात:

'गावातील वृद्ध माणुस खुप चांगला त्याचा सहाय्यक असलेला तरुण अस्खलीत रशियन भाषा बोलतो. क्रांती विषयी त्याने ऐकले झारने पलायन केले, त्याचे जन्मस्थान असलेले किरगीज प्रांत रशियात सामील झाले. तो प्रांत बळकावलेले पराभुत झाले, म्हणजेच त्याचा प्रांत आता स्वतंत्र आहे. "क्रांती जिंदाबाद" असे तो ओरडला. तो जन्मत: बोल्शेवीकां सारखा आहे. संपुर्ण गावाने त्याच्या स्वरात स्वर मिळवीला.'

एम.एन.रॉय, स्मरणीका (1964).

चालुच राहीला. 1920 च्या अखेरीस .I साऱ्यांचा पराभव झाला. बोल्शेविकांनी रशियन साम्रज्यांचा अंत झाल्याचे जाहिर करुन त्या खालील राष्ट्रांना स्वातंत्र्य बहाल केले. परंतु 1924 साली सोवियत संघा (USSR) ची स्थापना करण्यात आली. तीत हे सारे देश सहभागी झाले, त्यातुनच साम्यवादी रशियन राज्य संघ निर्माण झाला.

यामुळे मोठे जमिनदार, राजे, भांडवलदार, शोषन करणारे यांना वगळुन एका नव्या राज्याची उभारणी करण्याचा प्रयोग प्रारंभ जाला. आधुनिक औद्योगिक समाजाची स्थापना करतांनाच असमानता, जन्म, लिंगभेद, भाषा यांच्या मदतीने भेदाभेद नसलेल्या समाजाची निर्मीती करण्याचा प्रयत्न झाला.

स्टॅलीन चा उदय

सन 1924 मध्ये लेनिनचा मृत्यु झाला. त्यानंतर रशियन (USSR) साम्यवादी पक्षाची सुत्रे स्टॉलिन कडे आली, त्या नंतरच्या दशकात स्टालिनने सर्वप्रथम विरोधकांचा नायनाट केला. एकमताने देशाचा कारभार चालविला, आपल्या कालाधीत स्टालिन ले रशियाला (USSR) बलवान आथि4क महासत्ता बनविले रशियात 1928 पासुन पद्धतशीर विकासाच्या योजना राबविल्या गेल्या 1928 पासुन पंचवार्षिक योजनांद्वारे आखिव, रेखीव आणि भरीव अशी सर्वच क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती साधली. त्यासाठी पहिली पंचवार्षिक योजना सुरु झाली. यात मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकरण आणि शेतीचा विकास यावर भर देण्यात आला.

SCERT TELANGANA

रशियन राज्य क्रांतीचे जगावर उमटलेले परिणाम

रशियन राज्य क्रांतीचे पडसाद सगळ्या जगभर उमटले. विशेषता जे देश ज्यांनी समानता स्वातंत्र्य या तक्त्यांवर भर दिला होता. जगातील बऱ्याच देशांनी साम्यवनादाचा स्वीकार केला. भारतातील नेते उदा. एम.एन.रॉय, रविंद्रनाथ टॅगोर, पंडीत जवाहरलाल नेहरु आदी नेत्यांनी साम्यवादातील कांही तत्वे मान्य नसतांना देखील ते साम्यवादी विचारांनी प्रेरीत झाले. उदा. यांना साम्यवादातील इतर राजकिय विचारांना दाबुन टाकणे ही गोष्ट मान्य नव्हती.

- समानता, स्वातंत्र्य आणि भरभराट या तत्वांशी निगडीत रशियाने केलेल्या प्रयोगाची सफलता याबाबत लहानसा निबंध लिहा?
- अश्या एखाद्या प्रयोगाच्या सफलतेसाठी लाखो लोकांना ठार करणे योग्य आहे काय?
- साम्यवादी राज्यप्रकारा विरुद्ध झालेल्या टीका आणि त्यावरील वादोपवादाची चर्चा करा?

रशियन क्रांतीकारकांनी सशस्त्र क्रांतीने बऱ्याच लोकांना दहशत वाटत होती. विरोधकांचा बिमोड करने किंवा बहूपक्षीय लोकशाही अमान्य करने, स्वातंत्र्याची पायमल्ली होणे आहे. असे काहींना वाटत होते. जॉर्ज वेल या साहित्यकाराने आपल्या *एनिमल फार्म* या कादंबरीत रशीयन क्रांतीतील आदर्शामुळे रशियन जनतेला रशियाला काय सहन करावे लागले आहे. ह्याचे चित्रण केलेले आढळते.

आर्थिक महामंदीः 1929-1939

जागतिक स्थरावर 1929 सालाच्या उत्तरार्धापासुन महामंदीची लाट आली. ती साधारणत: 20 वर्षे म्हणजेच दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत अर्थात 1939 पर्यंत चालु राहीली. या दोन दशकाच्या काळात जग भरातील व्यापार मंदावला, यामुळे वस्तुंचे दर कमी झाले. आर्थिक परीस्थिती अतिशय क्षीण झाली, मालांना उठाव नसल्याने कारखाने बंद पडले. यामुळे नागरीकांची खरेदी शक्ती अतिशय क्षीण झाली. यासर्व प्रकारामुळे जगात मोठ्या प्रमाणात बेकारी वाढुन उत्पन्नाचे स्त्रोत मंदावले, साधारण नागरीकच नव्हे तर सरकार देखील प्रभावीत झाले. अमेरीकेतील स्टॉक मार्केट्स कोसळल्यामुळे त्याचे परिणाम जग भर जाणवले.

चित्र 12.4: : वायदे-बाजारात सर्वस्व गमवुन बसलेला इसम नवी कार विकण्यासाठी न्युयार्कच्या बाजारात उभा असल्याचे चित्र

अमेरिकेत बेकांरांची संख्या 25% ने वाढली तर इतर अनेक देशात ही संख्या 33% एवढी

जास्त होती. कारखाने बंद पडल्यामुळे शहरे ओस पडली. यामुळे कृषी उत्पन्नाचा दर प्रचंड घटला (60 टक्के) यामुळे हजारो शेतकरी शेतीपासुन दुर झाले. आतापर्यंत अत्यंत आधुनिक, आर्थिक विधाने पाहिलेल्या नागरिकांना हा सर्वात मोठा धक्का होता. याचे अतिशय तीव्र असे सामाजिक परीणाम झाले. गरीबी वाढुन मोठ-मोठी शहरे निर्मनुष्य प्रांतात रुपांतरीत झाली.

महामंदीच्या कारणांविषयी, उपयांविषयी आर्थिक शास्त्रज्ञ आणि राजकीय नेते आतापर्यंत चर्चा करीतच आहेत. याप्रकारच्या महामंदीला भांडवलदारी विधाने आणि कार्य पद्धती जवाबदार असुन केवळ समाजवादच या परिस्थीतीतुन बाहेर काढत होता, असे मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ म्हणतात. तर दुसरीकडे *जे.एम किंन्स* सारख्या अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते धोरणे चुकल्यामुळेच ही परिस्थीती आली यामध्ये सरकारचा वाटा मोठा आहे. सरकारने परीस्थीती योग्य पद्धतीने हाताळली नसल्याने अखेर त्याची परीणीती महामंदीत झाली. आर्थिक परीस्थीती खालावुन वस्तुचा विनीयोग कमी झाल्यावर सरकारने निधीची उपलब्धता करुन जनतेला काम उपलब्ध करुन द्यायला हवे होते. यामुळे नागरीकांचे उत्पन्न वाढुन बाजारात वस्तुंचा विनीयोग वाढला असता, त्यामुळे मंदीवर मात करता आली असती. सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे क्रय शक्ती वाढुन परीणामी वस्तु विनीयोगात वाढ झाली असती असे त्यांना वाटते, परंतु 1920 आणि 1930 या दशकात भांडवलशाही राष्ट्रे हस्तक्षेप करण्यास सिद्ध नव्हती म्हणुन ही परीस्थीती उद्भवली.

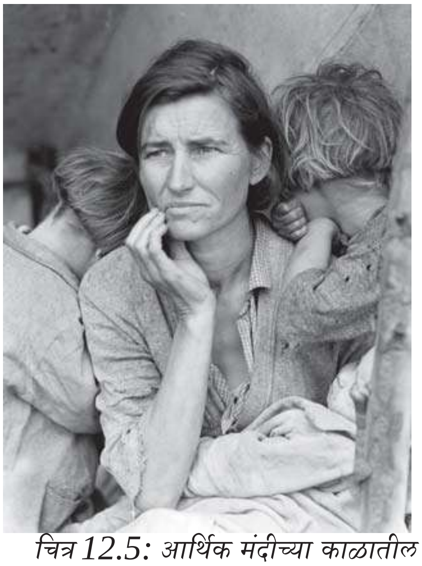

चित्र 12.5: आर्थिक मंदीच्या काळातील पोलीश वसाहती कामगार फ्लोरेन्स ओवेन्स यांचा फोटो डोरोथी यालांज यांनी काढलेला हा फोटो फार प्रसिध्द झाला. मार्च 1936 काळात कॅल्फोर्नियात ओठाशी कोसेवाल्ल यांची बिकट परिस्थिती दर्शविते ती काय विचार करीत असेल?

अमेरिकेच्या अध्यक्षपदी रुझवेल्ट निवडुण आले, तेव्हा त्यांनी एक नवीन घोषणा केली, ती म्हणजे महामंदीमुळे फटका बसलेल्यांना मदत, आर्थिक संस्थांना सहकार्य त्यासोबतच परीस्थीती पुन्हा पुर्व पदावर आणण्यासाठी आवश्यक ते बदल करण्यात येतील, तसेच त्यांनी घोषणेप्रमाणे बदलही राबवले. यासाठी सरकारने मोठ्या प्रमाणात खर्च केला. दरम्यानच्या काळात दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात झाल्यामुळे सैन्य आणि शस्त्रात्रांवरचा खर्च मोंठ्या प्रमाणात वाढला. त्यासाठी नवीन कराखाने आणि कृषी उत्पादनांना मागणी वाढली. अमेरिकेत किती तरी महत्वपुर्ण असलेली सामाजिक सुचना योजना त्यांनी राबवली. सर्वांना निवृत्ती वेतन योजना, बेकारांना विशिष्ट बेरोजगार भत्ता, विमा, अपंगांना, अनाथांना विशेष आर्थिक सहाय्य, पालक नसलेल्या कुटुंबांना विशेष कल्याण योजना राबवण्यात आल्या. यासर्व योजना राबवण्यासाठी कायदा करण्यात आला, महामंदी सुरु होण्यापुर्वीच ब्रिटेनने अशा कांही योजनेंची सुरुवात केली. यात बेकारांना भत्ता, विशिशष्ट विकास कामात पुरक भत्ता, विविध आरोग्य योजना, बाल कल्याणाची योजना, सामाजिक सुरक्षेच्या विविध योजना आदींचा समावेश होता. यासर्व योजना पाहता, ब्रिटनही सामाजिक कल्याणाच्या मार्गावर होते असे मानता येते यामुळे सर्व सामान्य प्रजेला किमाण गरजा पुरविण्या इतपत अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, बाल कल्याण, निवृती वेतन

हे सर्व पुरविण्याचे जवाबदारी सरकाने घेतली. काम करु शकणाऱ्यांसाठी कामाची उपलब्धी करुन दिली. ही सर्व जवाबदारी सरकारने खांद्यावर घेतली, भांडवलशाही अर्थ- व्यवस्थेत उलाढाल कमी करण्यासाठी सरकारने सर्वोतोपरी प्रयत्न केले.

महानंदीचा जर्मनीवर झालेला परिणाम

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्ती नंतर जर्मनीवर अनेक जाचक अटी लादण्यात आल्या. याचा परीणाम म्हणुन तेथे प्रचंड आर्थिक संक्षोभ उसळला. यामुळे जर्मनी सरकारने मोठ्या प्रमाणात चलनी नोटा झापल्या यामुळे जर्मन नोटांचे अवमुल्यन झाले. अन्न-धान्याच्या किंमती असमानाला भिडल्या साधा पाव खरेदी करण्यासाठी पिशवी भर नोटा द्यावा लागत.

यामुळे जर्मनीची परीस्थीती आणखी बिकट झाली, तुलना करता महामंदीचा सर्वात भयानक परीणाम जर्मनीवर झाला. 1932 सालची औद्योगिक प्रगती पाहता ती 40 टक्क्यांनी घसरली. कामगारांच्या नौकऱ्या गेल्या. कांहींच्या पगारी घटल्या. जर्मनीच्या इतिहासात कधीही नव्हे, इतक्या म्हणजे 60 लाख लोक नौकऱ्या गमावुन बसले. जर्मनीच्या गल्ली-बोळात *कोणतेही काम करण्यास तयार* अशी पाटी लावुन लोक फिरतांना दिसत. बेकार युवक पत्ते खेळत दिवस घालवत किंवा रिकामे बसुन राहत. स्थानिक उद्योग पुरवठा कार्यालया जवळ रांगा लावुन बसत. यामुळे जर्मनीत गैर प्रकार वाढले. समाजात एक प्रकारचे नैराश्य सर्वत्र ठळकपणे दिसु लागले.

या आर्थिक संक्षोभाच्या काळात जनतेमध्ये भीती आंदोलने निर्माण झाली, पैशाच्या अवमुल्यानामुळे मध्यम वर्गीयांचे प्रचंड हाल झाले, विशेषता नौकरदार, निवृत्ती वेतन धारक यांची बचत संपत आली. लहान व्यापारी व्यापार गमावुन बसले, किरकोळ दुकाने स्वयं उद्योग करणाऱ्यांची परिस्थीती त्याहीपेक्षा विदारक होती. समाजातिल हा गट आपण गरीब होऊ किंवा नौकरदार वर्ग हा रस्त्यावर येऊ आणि आणखी दारुण परीस्थीतीला तोंड द्यावे लागेल म्हणुन भीत होता. याकाळात संघटीत कामगारच कसे तरी दिवस ढकलत होते. परंतु सर्व सामान्य इच्छा आकांक्षात्यांच्या आवाक्याच्या बाहेर होत्या. मोठमोठी व्यापार प्रतिष्ठाने दयनिय स्थीतीत आहेत. कृषी उत्पादन प्रचंडपणे घटले. उत्पादीत मालाला भाव नव्हता. फळ

- समजा एखाद्या कामगारास नौकरीवरुन काढून टाकले व पुढील कांही वर्ष त्याला काम मिळु शकणार नाही. अशा माणसाबद्दल तुम्हास काय वाटते ते लिहा ?
- तुम्ही शेतकरी आहात अशी कल्पना करा, तुमच्या शेत मालाला योग्य किंमत न मिळता अपेक्षित किंमतीच्या अर्धी किंमत मिळते. प्रतिक्रिया लिहा.
- सध्या स्थितीत भारतात मानव विकासाचे कोणते पैलू दिसुन आले.

SCERT TELANGANA

उत्पादक शेतकऱ्यांची परीस्थीती आणखी बिकट होती. आपल्या मुलांचे पोट भरण्यास आपण असमर्थ आहोत ही भावना महिलांमध्ये तीव्र निराशा करणारी होती. राजकिय असंतृप्तीत सरकार तर प्रशासकिय कारणात अधिकारी वर्ग होता, यामुळे स्थीर प्रशासन कोलमडले.

फॅसीझम व नाजीझम चा उदय

पहिल्या महायुद्धानंतर विशेषतः पराभूत देशांमध्ये नाजीझम किंवा फॅसीझम ही भावना उदयास आली. यात प्रखर राष्ट्रीयवाद वाढीस लागल्या. त्यामुळे स्वतःच्या देशाची एकात्मता राखणे व इतर देशांवर विजय प्राप्त करणे ही गोष्ट प्रकर्षाने जनतेच्या मनावर बिंबावली गेली. देशांतर्गत कुठल्याही हेतूने इतरांचा हस्तक्षेप त्यांनी मान्य नव्हता. ते लोकांवर दबाव आणत असत. केंद्रीकृत अधिकाराच्या जोरावर जनतेला नम्रतेने स्थायी मिळाले. करावयास भाग पाडतात. ते साम्यवाद व स्वातंत्र आहेत. स्वतंत्रताच्या दोन्ही तत्वांच्या विरुद्ध होते. एकाधिकार शाहीचा अवलंब करुन हे आपल्या देशात ऐक्य प्रस्थापित करतात. ज्यामुळे संपुर्ण समाज त्याच्या विचार राखीव प्रवाहीत होतो. फॅसीस्ट चळवळीत कांही समान गोष्टी आढळतात. उदा. देशाची पुजा करणे, देशभक्ती, देशाच्या नेतृत्व नेत्याची स्वामीभक्ती करणए. (हिटलर) प्रखर राष्ट्रभक्ती व सैन्य शक्तीच्या बळावरच देश पुढे जाईल. असा त्यांचा विचार असतो. हुकुमशाही मध्ये राजकिय अराजकता युद्ध या गोष्टी राष्ट्राच्या उभारणीसाठी साधन म्हणून ते वापरतात. त्यांचा असाही विचार आहे की, बलवान राष्ट्राला अधिकार व कर्तत्वेही आहेत. देशाच्या सीमा वाढविण्यासाठी कमकुवत देशांना - काबिज करणे त्यांना योग्य वाटते. देशाचे भांडवल, अर्थव्यवस्था ही यावर संपुर्णतः देशाची अधिकारेत असते. ते समाजवाद, साम्यवादाचा विरोध करतात. सर्व खाजगी सुरचा खारीज करावयास असेही त्यांना वाटते.

व्हर्सीयलीसच्या तहाच्या अटीमुळे ही विचारसरणी जास्त लोकप्रिय होण्यामागे कारण आहे. ते पहिल्या महायुद्धात पराभूत झालेल्या व्हर्सायलीसच्या तहाच्या अटी लादल्या गेल्या. ज्यामुळे जगात निराशेची लाट आली. 1922 मध्ये इटलीचा बेनीटो मुसोलिनीचा विजय, 1933 मध्ये हिटलर व नाझी पार्टीच्या जर्मनीतील विजय किंवा हिटलरचे सत्तेवर येणे, 1939 मध्ये स्पेनमध्ये जनरल फ्रॅनकोला विजय मिळाला. हा विजय लोकशाहीच्या विरुद्ध लष्करशाहीचा विजय होता. 1939 पर्यंत जापानने सुद्धा स्वतःची फॅसीस्ट विचार सारणी विकसित केली होती. चिनङ्ग कोरिया या देशांनी लष्करशाही व सैन्याची जमवा जमवी करण्याची सुरुवात केली होती. हे सर्व हुकूमशहा या ना त्या मार्गाने फासीस्ट विचार सरणीकडेचे अनुयायी होते. त्यांनी ही विचार सरणी अंगिकारली होती.

हिटलर हा अतिशय प्रभावी वक्ता होता. त्याच्या भाषेत प्रकारची ओघवता होती. त्याच्या भाषनाने प्रजेचे अंर्तमन भाराऊन गेले. एका बलवान प्रबळ अश्या सर्वकंष जर्मनीची निर्मीती करण्याचे वचन त्याने दिले. व्हर्सायच्या करारान्वये जर्मनीचा अपमान झाला. तो ऊन काढण्याचे अभीवचन दिले. काम मागणाऱ्यांना भरपूर काम तर युवकांसाठी सोनेरी भविष्याचे चित्र ठेवले. देशावरील सर्व विदेशी जाचक अटी तोडुन जर्मन विरोधी कटकारस्थाने हाणुन पाडण्याचे वचन ही दिले.

हिटलरने राजकारणात एका नव्या अध्यायाची सुरुवात केली. मोठ्या प्रमाणात गर्दी खेचण्याचे त्याच्याकडे अद्भूत कौशल्य होते. या कौशल्याचा वापर त्याने पद्धतशीरपणे केला. हिटलरला मदत

SCERT TELANGANA

मिळविण्यासाठी आणि लोकांमध्ये नाझींची शिकवण बींबवण्यासाठी प्रचारकांनी मोठ-मोठ्या जाहिर सभा, निदर्शने घडवुन आणली गेली. लाल रंगाच्या झेंड्यावर स्वास्तिक चिन्ह वापरुन विशेष आकर्षण निर्माण करण्यात आले. भाषणानंतर टाळ्यांचा कडकडाट करने हे हिटलरच्या प्रचाराचे तंत्र होते. जगावर राज्य करण्याची क्षमता फक्त जर्मन वंशालाच आहे. आणि आपण जगावर आधिपत्य गाजवु असे तो म्हणत असे. जर्मनीतील प्रत्येक समस्ये मागे अल्पसंख्यांक असणाऱ्या 'ज्यू' जमातीच्या तसेच. सारख्या भटक्या जमातीच्या हात असून ज्यू लोकांनी सावकारी दूकान टाकते असून ते लोकांना उसनवारी पैसे देऊ करतात. मुख्यत्वे मध्यमवर्गीय जर्मन हे त्यांच्या विरोधात गेले. त्याच बरोबर साम्यवाद आणि भांडवलशाही या दोघांनी कटकारस्थान केल्याचे तो पटवुन देत असे. या दोघांचाही अंत करुन एका नव्या प्रगत बलवान अश्या जर्मनीची स्थापना करण्याचे तो वारंवार सांगत असे. तीव्र महामंदी आणि भांडवलशाही धोरणांमुळे भीत असलेल्या लोकांना हिटलरचे शब्द खुप आवडायचे. याचवेळेस साम्यवादी आणि कामगार वर्गाला मात्र त्याने विरोध केला.

हिटलरच्या भाषणातुन

सर्वात बलवान असलेल्या वंशालाच जगावर राज्य करण्याचा अधिकार असल्याचे हिटलर म्हणत असे. **'ही पृथ्वी किंवा यावरील भूभाग कोणालाही आंदन देण्यात आलेला नाही, किंवा कुणाला बक्षीसही देण्यात आला नाही. ज्यांच्या हृदयात धैर्य आणि राष्ट्रवाद आहे, असेच लोक जग जिंकण्याचे साहस करतात. ज्यांच्यामध्ये ताकत आहे, तेच लोक पृथ्वीची मशागत करतात,** प्रजेला तो देव म्हणत असे, जोपर्यंत प्रजारुपी देवात शक्ती आहे, तोपर्यत जगावर राज्य करण्याचा हक्क आहे. हा जहाल राष्ट्रीयवाद एक दिवस जगावर राज्य करील आणि एके दिवशी या देशाच्या सीमा विस्तारल्या जातील.

हिटलर, सीक्रेट बुक, संपा.टेलफोर्ड टेलर

- जग जिंकण्याची मंशा बाळगुन आहे काय? ताकत आणि बळ असलेल्यांनाच हे जग भेटावे, असे तुम्हाला वाटते काय?

अशा परीस्थीतीत नाझीवादाचा जन्म झाला. भविष्याच्या सोनेरी चित्राला समोर ठेवुन पक्ष प्रमुख हिटलरचा झपाट्याने उदय झाला, 1928 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत हिटलरच्या पक्षाला 2.6 टक्क मत मिळाले. तर 1937 साली हिच मतांची टक्केवारी 37 टक्के वाढुन हिटलरचा पक्ष (रीचस्टॉग) संसदेमध्ये सर्वात

मोठा पक्ष म्हणुन पुढे आला.

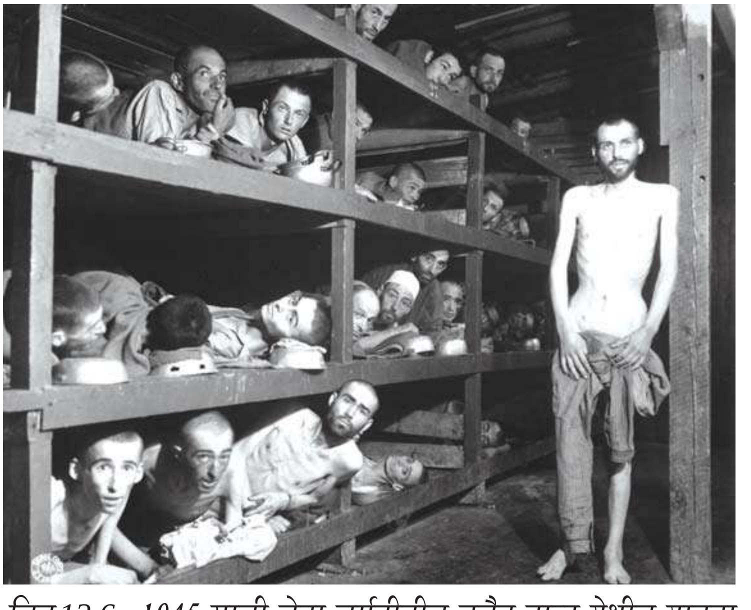

चित्र 12.6 : 1945 साली जेना जर्मनीतील बुचैन वाल्ट येथील यातना शिबिरातील (तुरुंग) ज्यू अल्पसंख्यांक.

SCERT TELANGANA

सिद्धांत - शिकवण

नाझींनी आपल्या आपत्यांना सुरुवातीपासुन एकेरी विचार सरणी शिकवीली जगात जर्मन वंश हाच श्रेष्ठ आणि नाझींची शिकवण श्रेष्ठ. हिटलरचे मोठेपण, ज्यू आणि इतर बाबत लोकांचा द्वेष ही या सिद्धांतामागील शिकवण होती.

सहा ते दहा वयोगचातील सर्व मुलांना नाझी सिद्धांताचे प्राथमिक शिकवण सक्तीचे केले गेली. हे शिक्षण पुर्ण झाल्यानंतर प्रशिक्षणार्थी हिटलरचे विश्वासपात्र अशी प्रतिज्ञा करीत. '**आमच्या महानेत्याचे प्रतिरुप असलेला हा रक्तवर्णी झेंड्या समोर माझी शक्ती बल मी समर्पित करतो. माझी सर्व उर्जा, क्षमता माझ्या नेत्यास समति करतो. तो देश रक्षक आहे. हे अॅडोल्फ हिटलर मी तुझ्या प्रति समर्पित आहे, आणि प्राण देण्यासही तयार आहे, हे देवा मला मदत कर**'.

डब्ल्यु.शिरर यांच्या, *द राईज एंड फाल ऑफ दी थर्ड रिच* यातून...

जर्मन कामगार संघटनेचा प्रमुख, रॉबर्ट ले यांच्या मते,

'मुल तीन वर्षाचे असल्यापासुन आम्ही सुरुवात करतो. त्याच्या मनात कोणतेही विचार येण्यापुर्वी त्याला एक लहानसा झेंडा देतो, त्यानंतर शाळेत युवा हिटलर सैन्य सेवा इत्यादींची माहिती देतो. यामुळे तो कोठेही भरकटत नाही. कामगार संघटना तोपर्यंत कोणालाही सोडत नाही जोपर्यंत तो मरत नाही.'

नाझीवाद आणि महिला

8 सप्टेंबर 1934 रोजी न्युरेमबर्ग येथील पक्ष प्रदर्शनात महिलांना उद्देशून हिटलरचे भाषणातील अंश

पुरुषांच्या जगात मुख्यत्वे त्याच्या प्रमुख कार्यात महिलांची ढवळाढवळ योग्य आहे, असे आम्हाला वाटत नाही, या दोन्हीही बाबी वेगवेगळ्या आहेत, असे मला वाटते. युद्ध क्षेत्रात पुरुषाचे साहस, महिलांचा निरंतर आत्मत्याग कायम प्रोत्साहन देत असतो. प्रत्येक स्त्री जे मुल जगाला देते, ते युद्धासाठी आणि युद्धे ही माणसाच्या अस्तित्वासाठी असतात, असे मी मानतो.

8 सप्टेंबर 1934 रोजी न्युरेमबर्ग येथील पक्ष प्रदर्शनात महिलांना उद्देशून हिटलर असेही म्हणाला की,

'एका राष्ट्राला स्वरक्षण देण्याचे सगळ्यात मोठे काम महिला करतात. एक वंश नष्ट होण्यापासुन वाचविण्याचे काम महिलांचेच आहे. हे त्यांना बरोबर कळते, याचे कारण म्हणजे या वेदनेतील सर्वात मोठी झळ त्यांनाच बसते. आणि त्यांच्या आपत्यांनाही बसते म्हणुनच महिलांचे सहकार्य अतिशय महत्वाचे आहे. '

चित्र 12.7 : ज्यू लोकांना संरक्षण दिल्याच्या आरोपावरुन जाहिररीत्या शिक्षा भोगणाऱ्या महिला.

- मुलांना वाढविण्याचे श्रम आणि वेदना एवढ्या पुरतेच स्त्रीला बंदीस्त करणे. या तत्वाचे तुम्ही समर्थन करता का?
- मुलांचे पालनपोषण, कारखाने, कार्यालये, शेती या जीवनाशी संबंधीत घटकात समानतेने काम करणाऱ्या स्त्री, पुरुषांना समानता आहे, असे तुम्हाला वाटते का?

निदर्शन

नाझी साम्राज्याच्या काळात सामान्य प्रजेवर अनन्वीत छळ झाले. सामुहिक हत्याकांड, तुरुंगात अत्याचार इत्यादी घटनांकडे जर्मन लोकांनी मौनपणे पाठ फिरविली. या अर्धमाविरुद्ध आवाज उठवीलेल्या पास्टर न्युमोयिल्लेर यांनी त्याबद्दल असे लिहिले आहे:

'अगोदर ते साम्यवाद्यांसाठी आले,
मी साम्यवादी नाही, बरे का।
म्हणुन मी कांही म्हणालो नाही,
नंतर ते समाजवाद्यांसाठी आले,
मी समाजवादी नाही, बरे का।
म्हणुन मी कांही म्हणालो नाही,
त्यानंतर ते कामगार संघटनांसाठी आले,
मी कामगार संघांचा नेता नव्हे,
आणि त्यानंतर ते ज्यू लोकांसाठी आले,
परंतु मी ज्यू नाही - म्हणुन मी एकुण घेतले,
शेवटी ते जेंव्हा ते माझ्यासाठी आले, तेंव्हा
माझ्या शिवाय निदर्शने करणारे कोणीही नव्हते.'

- नाझी तत्वे ही बहूसंख्यांकावर आधारीत आहेत. जर्मनी ज्यू लोकांची संख्या 0.75 टक्के एवढी आहे. ज्यू लोकांनाच नव्हे तर नाझी विरोधकांनाही भयंकर शिक्षा देण्यात येत होती हे वरील कवितेवरुन कसे सिद्ध होते ?

सत्येत आल्या बरोबर हिटलर लोकशाही मार्गावरुन न चालता हुकूमशाहीकडे मागकर्डे वळला. त्याने लोकशाही पद्धतीतील संसदेतील विरोधकांना अटक करुन, संसदेस रद्द केले व विरोधकांचा खात्मा केला. विशेषता साम्यवादी लोकांना अटक करुन विशेष तुरुंगात रवानगी केली.

03 मार्च 1933 रोजी जर्मनीत इनाब्लींग एक्ट पास झाला. या कायद्यांवये हुकूमशाही राजवटीला घेण्यात आली. संसदेला न जुमानता प्रशासन चालविण्याच्या सर्व अधिकार हिटलरला देण्यात आले. नाझी पक्ष आणि तिच्या संलग्न संस्था या व्यतिरीक्त इतर सर्व संस्था, कामराग संघचना यांच्यावर अनियमीत कालवधीसाठी बंदी आणण्यात आली. आर्थिक परीस्थीती, प्रसाप माध्यमे, सैन्य आणि न्याय व्यवस्था या सर्वावर पुर्णतः बंदी आणुन हिटलरने प्रशासनावर घट्ट ताबा मिळवीला.

नाझींनी आपल्या उद्देशाप्रमाणे समाजाचे नियंत्रण करण्यासाठी वेगळी व्यवस्था निर्माण केली. सुरक्षा दलांना त्यासाठी विशेष प्रशिक्षण देऊन मजबुत अशी नियंत्रण संस्था कार्यान्वीत करण्यात आली त्यावेळेस पोलीसांना असलेला हिरव्या रंगाचा गणवेष देण्यात आला. याशिवाय स्टार्क ट्रुपर्स (एस.ए) शिवाय गेस्टॅपो नावाचे रहस्यमय पोलीस दल उभारण्यात आले. समाजातील वेगवेगळ्या थरातुन सरकारी विरोधी माहिती गोळा करणे अशा संशयीत लोकांना पकडुन त्यांना तुरुंगात पाठविणे इत्यादी कामे या दलांमार्फत केली जात असत. गुन्हेगारींवर नियंत्रण आणण्यासाठी गेस्टॅपोने जोरदार कामगीरी बजावली. नव्याने कार्यकत करण्यात आलेल्या दलांकडे घटने व्यतीरीक्त अधिकार देण्यात आल्यामुळे नाझी सरकारला भयंकर गुन्हेगार सरकार म्हणुन कुप्रसिद्धी मिळाली. या कायद्याचा उपयोग करुन लक्षावधी राजकिय कार्यकर्ते, कामगार संघटनांचे नेते आणि अल्पसंख्यांक प्रजेला अटक करुन यातना दिल्या जात असत. जर्मनीच्या इतिहासात *न भूतो न भविष्यती* असा हा यातनांचा काळ होता.

SCERT TELANGANA

Map : 1 The German Empire during World War II

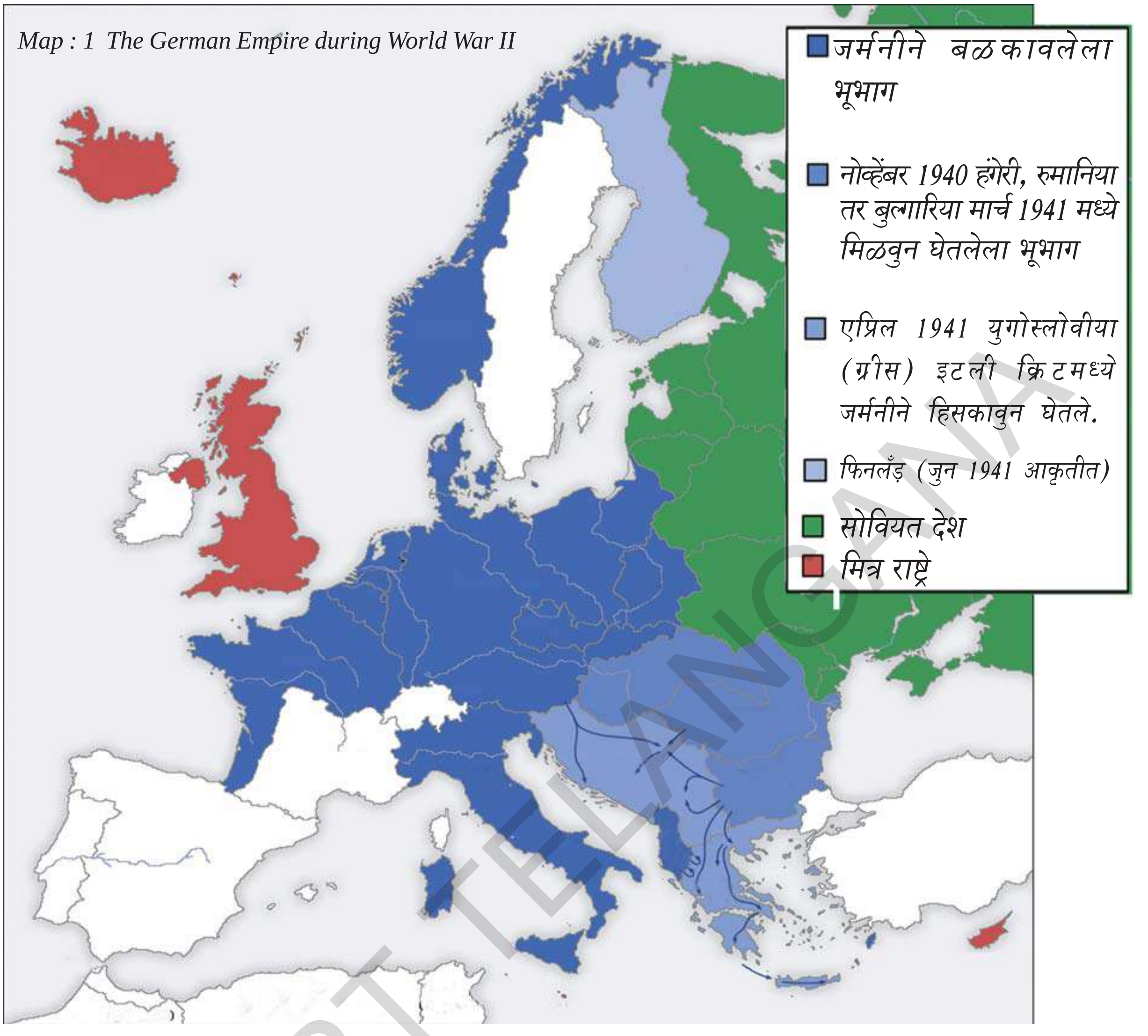

Fig 12.8 : A cartoon depicting Hitler as man of peace as well as man of war.

देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्याचा जबाबदारी हिटलरने हजाल्मर शोकिक्ट यांच्यावर सोपविली सरकारी निधीतुन कामे, निर्माण करण्याची जबाबदारी निर्देशीत उत्पादन पातळी गाढण्याचे उद्धिष्ट निश्चीत करण्यात आले. बाजुच्या पानावरील कवितेत व्यक्त झालेले विचार आठवा. या योजनेद्वारा जर्मनीत अत्यंत वेगवान वाहतुकीसाठी रस्ते बांधण्यात आले. सर्वसामान्यांसाठई चार चाकी वाहन (वोक्सवॅगन) कारची निर्मीती करण्यात आली. ह्याच काळात सरकारच्या रोषाला बळी पडलेल्या नागरिकांची परीस्थीति अतिशय दयनिय झाली. तर अन्य वर्गांची परीस्थिती कमालीची सुधारली. यानंतर कामाचा विस्तार वाढविण्यासाठी मोठ मोठे शस्त्र निर्माण करण्यासाठी कारखाने उभारण्यात आले. त्यात भांडवल गुंतवण्यात आले. यामुळे शेजाऱ्यांशी युद्ध परिस्थीती निर्माण झाली तर मात्र वाचण्याचे कोणतेही साधन नव्हते. पहिल्या महायुद्धात गमावलेला

परकीय भूभाग परत मिळविण्यासाठी हिटलरने जहाल परकिय धोरण अवलंबविले. 1939 मध्ये हिटलरने पोलंडवर स्वारी केली. येथुनच दुसऱ्या महायुद्धाचे तोंड फुटले.

युद्ध जसजसे पुढे सरकु लागले तसतसे जर्मन सरकारने अल्पसंख्यांकांच्या हत्याकांडाला वेग दिला.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या छायेत जर्मनीत मोठ्या प्रमाणात मानव हत्या करण्यात आली याचे फलीत म्हणुन युरोपात विशिष्ट गटांच्या लोकांचे सामुहिक हत्यांकांड घडविण्यात आले. या भयंकर नरसंहारात 60, 000, 000 (कोटी) ज्यू 2,000, 000 (लाख) जीप्सी, 10, 000, 000 पोलंडचे नागरीक ठार झाले तर सत्तर हजार जर्मन लोकांना मानसिक आणि शारीरीक विकलांगत्व आसे यात दहा हजार स्वलिंग संपर्क करणारे लोकही सामिल होते. साशिवाय अनेक राजकिय प्रति स्पर्धी विविध धार्मिक नेते, प्रजा यांचा समावेश आहे. प्रजेला मारण्यासाठी नाझी लोकांनी नवनव्या पद्धतींचा शोध लावला. उदा. ऑक्वीस्टसारख्या हत्या केंद्रात बंद खोलीत शेकडो लोंकांना कोंडुन विषारी वायु सोडला जायचा त्यामुळे तडफडुन जीव सोडत होते.

- हिटलरच्या सिद्धांत आणि आर्थिक विधानांचे फलीत म्हणुन दुसरे जागतिक महायुद्ध संभविले असे म्हणता येते काय?
- "नरसंहार" आणि ऑक्वीड्ज सारख्या यातना शिबिराविषयी अधिक माहिती गोळा करा. माहिती आधारे एक निवेदन तयार करा.

दुसरे महायुध्द (Second World War – 1939-1945)

प्रखर राष्ट्रीयवाद, लष्करशाही, रहस्यमय करार ही दुसऱ्या महायुद्धात देखील कारणे होत. या सोबतच दुसऱ्या महायुद्धाचे विशेष संदर्भ खालीलदेखील होते.

व्हर्यासचा करार

सन 1919 साली व्हर्सायच्या करारान्वये पहिल्या महायुद्धाची सांगता झाली. देशातील 3/4 लोकांचे प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या 32 लोकांना या सभेस भाग घेऊन आपापली मते मांडला. त्या काळच्या 5 मोठ्या विजयी राष्ट्रांनी (अमेरिका, ब्रिटन, फ्रांस, इटली आणि जापान) यांनी आत भाग घेतला. परंतु साम्यवादी रशियासह पराभूत राष्ट्रे (जर्मनी, ऑस्ट्रिया, सर्बीया अशा राष्ट्रांना परिषदेस निमंत्रीत करण्यात आले नाही. यामुळे जागतिक शांततेसाठीच्या चर्चेत या देशांच्या पर्यायाने जनतेंची मते ग्राह्य धरण्यात आली नाहीत. यामुळे व्हर्सायचा करार आमच्यावर जबरदस्तीने टाकण्यात आल्याची भावना निर्माण झाली. या करारातील अटींचे पालन करणे आम्हाला बंधनकारक नाही, असे जर्मनीने म्हटल्यास आश्चर्य वाटणे साहाजिक आहे. जर्मनीला कमजोर करण्यासाठी करारान्वये विविध अटी लादण्यात आल्या. त्यात सैन्य

SCERT TELANGANA

कपात, भौगोलिक बंधने ही मुख्य होती, 1880 साली आफ्रिकेत काबिज केलेले प्रांत वसाहती 1871 साली फ्रांसकडुन घेतलेले अलसेस आणि लोरेने सारखे युरोपीय प्रांत जर्मनीला सोडण्यास भाग पाडण्यात आले. त्यानंतर जर्मनीच्या सैनिक संख्येत 9,00,000 (नऊ लक्ष) वरुन 1,00,000 (एक लक्ष) एवढी कमी करण्यात आली. पाणबुड्या (सबमरीन) रद्द केल्या. जलांतर्गत माऱ्या करणाऱ्या अशा अनेक जाचक अटी लादण्यात आल्या.

राष्ट्रसंघाचे अपयश

भविष्यात पुन्हा विनाशकारी अशी युद्धे होऊ नये म्हणुन राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. यातही रशिया व जर्मनींना सामील करण्यात आले नाही. या संघाच्या निर्मीती मध्ये तत्कालीन अमेरीका राष्ट्राध्यक्ष वुड्रोव विल्सन यांनी महत्वाची भुमिका बजावली, असे असतांनाही त्यांच्या प्रस्तावाला अमेरिकन कांग्रेस (पार्लमेंट) ची मान्यता मिळाली नसल्याने या संघाचे सदस्यत्व अमेरिकेलाही मिळाले नाही. त्यामुळे या राष्ट्र संघातील सर्वोत्तम कालावधी सन 1934 च्या आसपास 58 सदस्यच होते. संयुक्त सुरक्षा या तत्वाद्वारा चर्चा, बोलणी यातुन देशा-देशामधील समस्यांचा उलगडा करणे यामुळे शक्यतो युद्धे टाळता येतील. असा आशावादाचा मार्ग होता. याच बरोबर आरोग्य, काम, कल्याण, या क्षेत्रात विकासासाठी कांही संस्था देशा-देशांतील वादासाठी आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाची स्थापना सुद्धा केली.

राष्ट्रसंघाच्या बळावर अनेक अपेक्षा होत्या. यातुन कांहीतरी साध्य होईल असे वाटले. परंतु जर्मनी, इटली या देशांना आक्रमणापासुन रोखण्यात मात्र राष्ट्रसंघाला यश आले नाही.

अन्यायाविरुद्ध जर्मनीचा हुंकार

पहिल्या जागतिक महायुद्धात 1919 साली जर्मनीचा पराभव झाला. याचे कारण दाखवुन मित्र राष्ट्रांनी जर्मनीचे कायमचे खच्चीकरण करण्याचा प्रयत्न विजयी राष्ट्रांनी केला. त्या दृष्टीनेच वर्साल्लिसचा करार लादण्यात आल्याची भावना जर्मन लोकांत निर्माण झाली. या कराराचे पालन करणे म्हणजे गुलामगीरी करणे, पत्कारणे हो., अशी भावना जर्मन लोकांत निर्माण झाली. यामुळे संपुर्ण जर्मनीत बलवान विरोधी लाट निर्माण झाली, प्रखर बदल्याच्या भावनेला हिटलरच्या नाझी पक्षाने हवा दिली, युद्धामुळे नष्ट झालेले पुन्हा मिळवावे. आयुधे, प्रांत, भूभाग परत घ्यावा. तसेच नाझी पक्षाच्या नेतृत्वाखाली जर्मनीत अल्पकाळात प्रचंड मोठी प्रगती झाली. अवघ्या कांही वर्षात जर्मनी जगात अव्वल दर्जाचे राष्ट्र बनले. प्रचंड युद्ध सामग्री आणि सुसज्ज सैन्य जर्मनीच्या मदतीला तयार राहिले.

साम्यवाद आणि रशिया - भीती

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्ती नंतर संपुर्ण युरोपात एकच हाहाकार माजला. संपुर्ण कामगार वर्ग साम्यवादाकडे आकर्षीली गेला. त्याचा जगभर बोलबाला होऊ लागला. संपुर्ण युरोपात शांततेचे जोरदार वारे

वाहु लागले. त्याला प्रजेकडुनही मोठा सन्मान मिळु लागला. 1917 मध्ये रशियात राज्यक्रांती झाली त्यातुन तेथे साम्यवादी सरकारची निर्मीती झाली. सन 1922 साली युनाइटेड सोवियत सोशल्सिट रिपब्लीक (USSR) चे गठन करण्यात आले. ब्रिटेन सारख्या पाश्चात्य देशांनेही रशियातील क्रांती इतर देशात संक्रमीत होऊन त्याच्या झळा ब्रिटन सारख्या भांडवलशाही देशाला बसेल म्हणुन ब्रिटनने काही काळ हिटलरला पाठींबा देत त्याला अप्रत्यक्षपणे सहकाराची भूमिका घेतली. आणि हिटलरला खुष ठेवण्याकडेच ब्रिटनचा कला होता.

तत्कालिन कारण

दुसऱ्या महायुद्धाचे तत्कालिन कारण म्हणजे 1 सप्टेंबर 1939 रोजी जर्मनीने पोलंडवर आक्रमण केले. व पोलंडला या युद्धातील शिक्षा म्हणुन त्यांनी डॅनझिग हा भाग जर्मनीला देऊन टाकावा अशी अट घातली. पोलंडवरील विजय हा एक छोटा लष्करी विजय आहे असे हिटलरचे मत होते. परंतु पोलंडचा इंग्लड बरोबर लष्करी करार असल्यामुळे पोलंडच्या बाजुने इंग्लंड व फ्रांस हे देखील युद्धात उतरले. व दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात झाली.

फॅसीस्ट देश एकत्र आले व एकमेकांना सैन्य शक्तीची मदत देऊ लागले. व ह्यातुन मित्र राष्ट्र इंग्लंड, फ्रांस, अमेरिका, रशिया विरुद्ध जर्मनी, इटली, जापान शत्रु गट यांच्यात युद्ध सुरु झाले. जर्मनीने 1941 मध्ये अमेरिकेतील पर्ल हार्बर या बंदरावर हल्ला केला. व 1942 मध्ये हिटलरने रशियावर आक्रमण करण्याचे ठरविले. त्यामुळे अमेरिका आणि रशियाने, जपान आणि जर्मनी विरुद्ध युद्ध पुकारले.

पराभव आणि अंत

1943 साली स्टॅलीन ग्राडच्या युद्धात जर्मनीचा पराभव झाला, यापुर्वी जर्मन सैन्याला विजयाची चटक लागली होती. युद्धाच्या आरंभीला जर्मन नाझी सैन्य एकेक प्रदेश जिंकत गेले. त्याचवेळी भयंकर नाझी सैन्यापासुन मुक्तता देणारे दुत म्हणुन युरोपात रशियन सैन्याचे मोठे स्वागत करण्यात आले, अंतिमतः स्टालिन ग्राडच्या अखेरच्या युद्धात जर्मन सैन्य पराभूत झाले. रशियन सैन्याने राजधानी बर्लिनमध्ये प्रवेश केला रशियन सैन्यापासुन वाचण्यासाठी हिटलरने रहस्यमय ठिकाणी प्रयाण करुन आपल्या जवळच्या मित्रांसह आत्महत्या केली. शेवटी जर्मनीची विभागणी दोन भागात करण्यात आली. जर्मनीचा पुर्व भाग स्वंतंत्र प्रजासत्ताक म्हणुन रशियाच्या नियंत्रणाखाली आला तर पश्चिमेचा भाग स्वतंत्र संघ म्हणुन अमेरिकेच्या नियंत्रणाखाली आला.

पुर्वेकडील हिरोशीमा, नागासाकी या शहरांवर अमेरिकेने भयंकर संहारक अशा अण्वस्त्रांचा वापर केला. आणि जपानने शरणागती पत्कारली. अमेरिकन सैन्याने जपान पादाक्रांत केले.

SCERT TELANGANA

नकाशा-2 : जपानच्या नियंत्रणाखालील प्रदेश

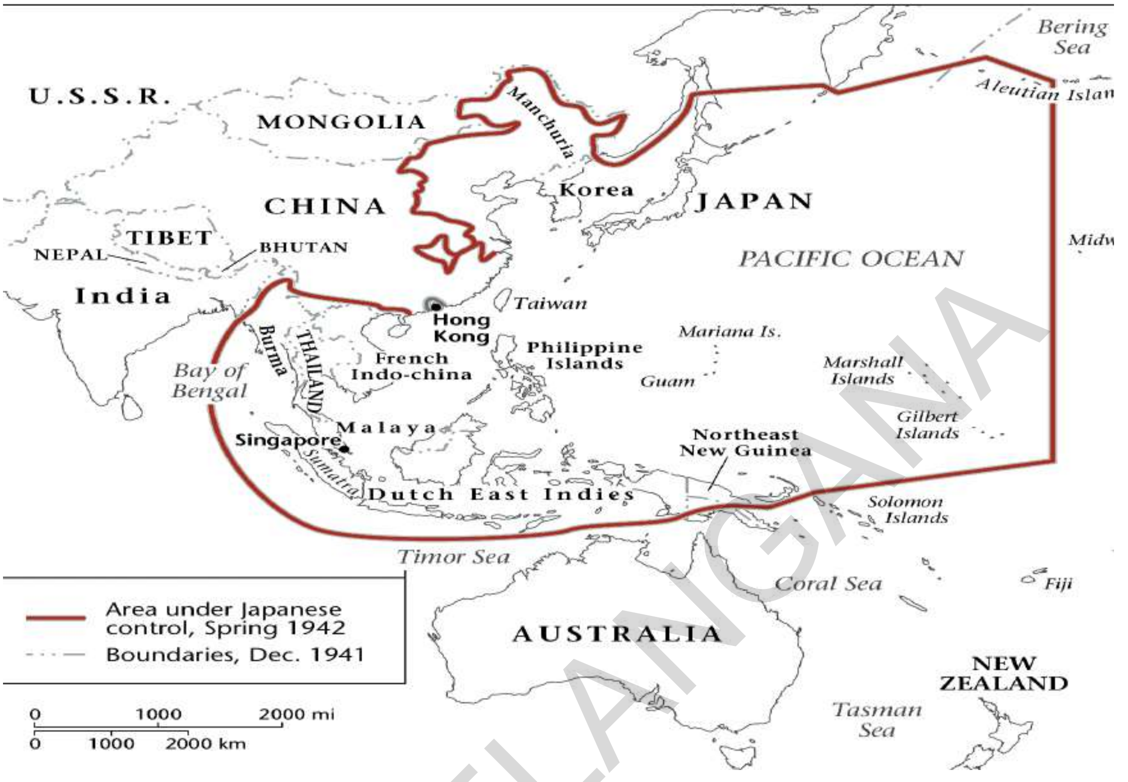

तथापि जपानी लोकांच्या इच्छेप्रमाणे राज परिवाराचे श्रेष्ठत्व कायम केले आणि इंगलंडसारखी राजपरीवाराची सत्ता निर्माण केली. तेथील संसद (DIET) जबाबदार सरकाची भूमिका बजावण्यास अमेरिकेने मदत केली.

पराभूत नाझी सैन्याधिकारी, नेत्यांना पकडुन न्यरेनबर्ग येथे खटले चालविण्यात आले त्यातुनच न्युरेनबर्ग न्यायालयाने 11 कुख्यात नाझी सैन्याधिपतीना देहांताची शिक्षा दिली. तर अनेक लोकांना जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली. अखेर न्याय मिळाला पण नाझी नेत्यांची क्रुरता, आकडेवारी पाहिली तर त्यांना मिळालेली शिक्षा फारच अल्प होती. पहिल्या

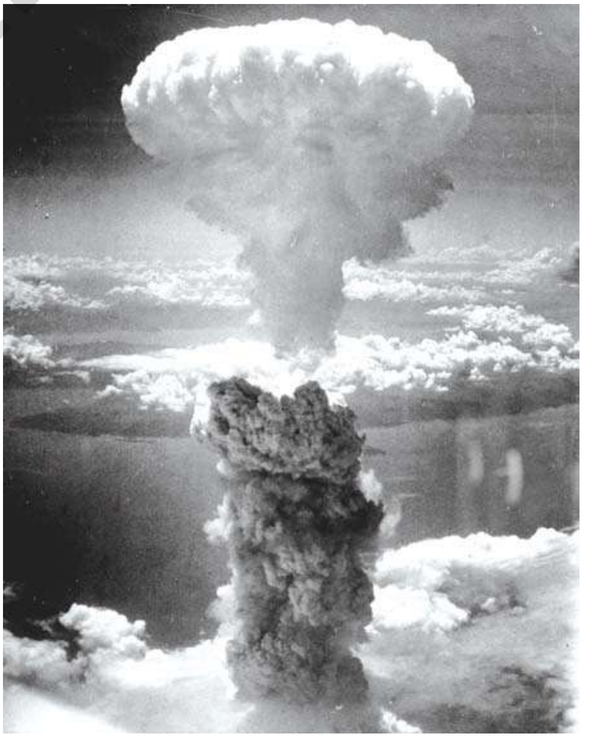

चित्र. 12.9 जपानच्या नागासाकी शहरावर टाकण्यात आलेल्या अणुबाम्ब, यासंबंधीची लोक चित्रे पाठाच्या शएवटी आहेत.

SCERT TELANGANA

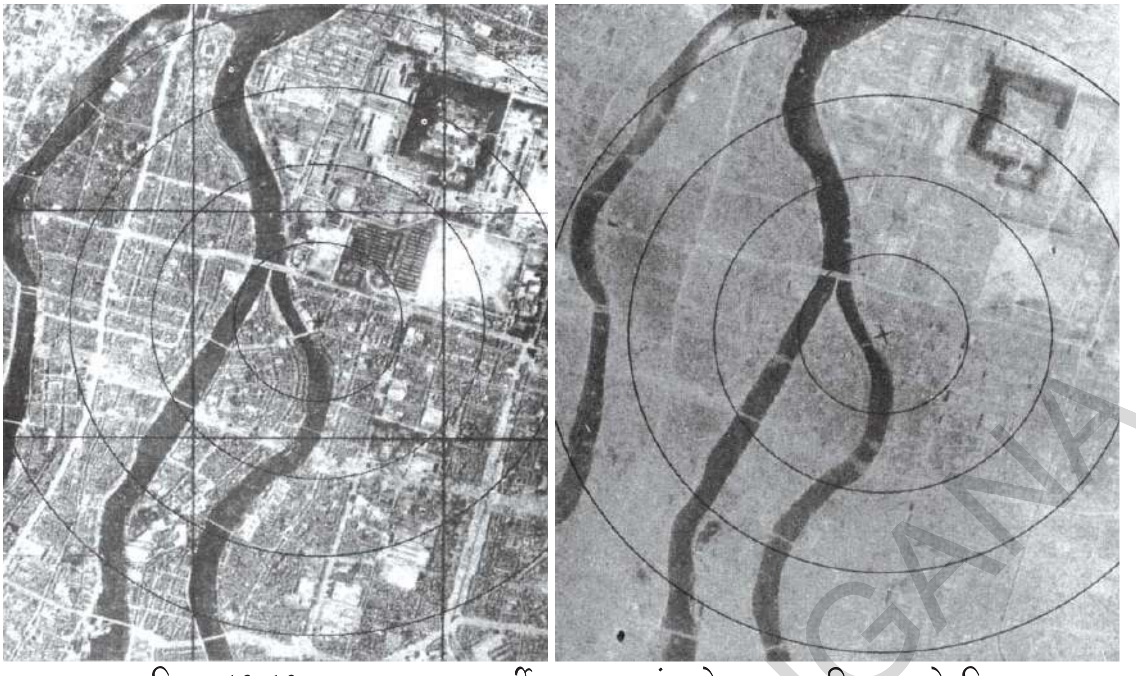

चित्र. 12.10 अण्वास्त्र हल्या पुर्वी व हल्या नंतरचे नागासाकी शहराचे चित्र

महायुद्धानंतर जर्मनीशी ज्या कठोरपणे वागण्यात आले होते, त्याचप्रमाणे आताही वागावे, असे मित्र देशांना वाटले नाही. वास्तवीक पाहता युद्धानंतर जर्मनी आणि जपानची अर्थ व्यवस्था कोलमडली. ती पुन्हा सावरावी म्हणुन मार्शल योजने तहत अमेरिका सहाय्यासाठी पुढे आली तर पुर्व युरेपियन देशांच्या पुर्ननिर्माणासाठी सोवियत संघाने हात पुढे केला.

जागतिक युद्धेः काही कटु सत्ये

जागतिक युद्धांचा परिणाम राजकिय परिस्थिती, समाज आणि जगाच्या अर्थ व्यवस्थेवर झाला. हे खालील प्रमाणे दिले आहेत.

हिरोशिमा आणि नागासाकी यांच्यावरील विध्वसंक हल्याने 20 व्या शतकाचा अर्धा शेवट झाला. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या स्थापनेने आशा बळावल्या. पहिल्या महायुद्धानंतर राजेशाही साम्राज्याचा अंत झाला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ब्रिटन, फ्रान्स, जपान, इटली आणि जर्मनीच्या वसाहत साम्राज्याचा अंत झाला. 1950 च्या सुमारास भारत, चीन, इंडोनेशिया, वियतनाम, इजिप्त, नायजेरिया इ. देश स्वतंत्र झाले. युद्धाच्या पहिले ब्रिटन मोठा शक्तिशाली देश होता परंतु आता दुसऱ्या क्रमांकाचा शक्तिशाली देश झाला. जगापुढे दोन मोठे शक्तिशाली देश एकत्र झाले. - रशिया आणि अमेरिका हिटलरच्या युद्ध भूमिकेमुळे रशियाचे प्रचंड नुकसान झाले. आणि हळु हळु अर्थव्यवस्था पुन्हा तयार करावी लागली. तथापि त्याच्या विजयाच्या मानाने जगात त्याची प्रतिष्ठा खुप वाढली. आता मोठी समाजवादी छावणी तयार करण्यासाठी संुपुर्ण पुर्व युरोप आणि चीनशी जोडले गेले.

SCERT TELANGANA

प्रचंड मानवी खर्च

आतापर्यंत जगाने पाहिलेले अनेक युद्धापेक्षा ही दोन्ही जागतिक महायुद्धे वेगळी होती. या दोन युद्धांमुळे अपरिमीत वित्त आणि जीव हाणी झाली. जी अभूतपुर्व होती. लोक ठार झाले झाली, पहिल्यांदा 10 मिलीयन यात लोक मृत्यु मुखी पडले, तर दुसऱ्या महायुद्धात 20 ते 25 मिलीयन लोक मृत्यु मुखी पडले. त्यामध्ये 40 वर्षांच्या आतील पुरुषांची संख्या जास्त होती. जागतिक महायुद्धानंतर प्राणघातक शस्त्रांची, विशेषता आण्विक आणि रासायनिक शस्त्रांची स्पर्धा सुरु झाली. संपुर्ण जग आजही अशा शंस्त्राचा आकस्मिक वापरामुळे होणारा मानव जीवनाचा विनाश या भितीमध्ये जगत आहे. या दोन ही महायुद्धात भारत देश इंग्रजाच्या व्हाईसरॉय च्या आदेशानूसार समाविठः झाला भारतीयांना यात कसलाही सल्ला विचारला गेला नाही. भारतीय सैन्याला इंग्रजीच्या लढण्यासाठी आफ्रिका-युरोप व दक्षिण-पूर्व आशियात पाठविण्यात आला. पाहिल्या महायुद्धात जवळजवळ 75,000 भारतीय सैनिक मारले गेले तर दुसऱ्या महायुद्धात 87,000 सैनिक कमी आहे.

या युद्धामुळे केवळ मनुष्य हानीच नहीं तर आर्थिक घडी विकसीत आलात तसेच ऊन धान्याचा पुखठा सैन्यासाठी वाढवण्यात आला. 1943 आला. बंगाल मध्ये पडलेल्या भिषण दुष्यकाळाचे प्रमुख कारण होते, ज्या मुळे लाखो लोक मृत्युमुखी पडले.

Graph 1 : War related deaths 1500 - 1999 EC

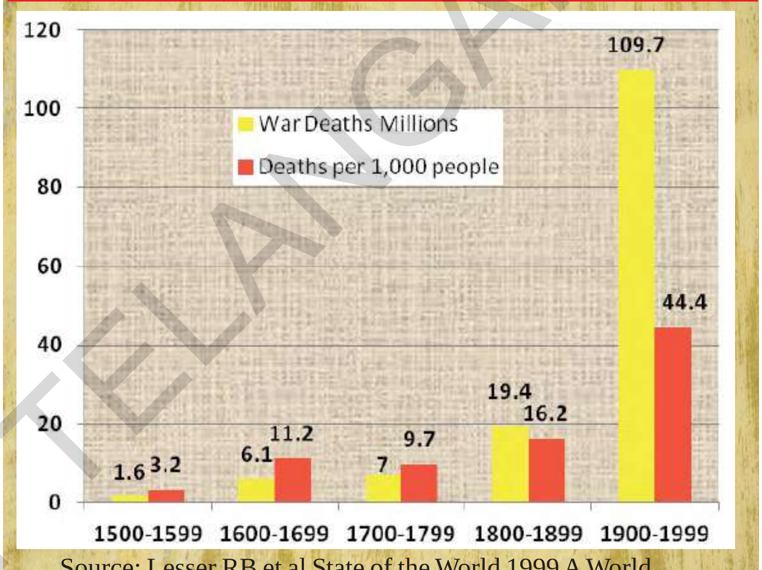

Source: Lesser RB et al State of the World 1999 A World Watch report on Progress towards a Sustainable Society (London Earthscan publication, 1999).

शेवटचा स्तंभ दरनारीकितची लोक मडत्युमुखी पडली याची माहिती देतो. हा कालावधी शतकाचा (शंभर वर्ष) आहे, म्हणजे 16 व्या शतकात 4% पेक्षा कमी तर 20 व्या शतकात 4.5% पेक्षा जास्त लोक मृत्यु मुखा पडली

SCERT TELANGANA

लोकशाहीची तत्वे Democratic Principles Asserted

लोकशाही विरोधी सरकारपासुन काय नुकसान होते हे जगाने पाहिले. यामुळे लोकशाही सरकार असावे यावर जनमताचे एकमत झाले. त्याची आवश्यकता वाढु लागली. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक साम्राज्यांचा अस्त झाला. (ऑस्ट्रो-हंगेरियन, रशियन,ओट्टोमान, जर्मन आदी) रशियासारख्या देशात साम्यवादाचा उदय झाला. तर जर्मनी सारखा देश एकाधिकार शाही कडुन लोकशाही

मार्गावर चालु लागले. टर्की देशात ओट्टोमान साम्राज्याचा जाग्यावर लोकशाही सरकार स्थापन झाले. धर्म निरपेक्ष राष्ट्र स्थापन झाले. तयेच पहिल्या जागतिक महायुद्धाच्या काळात अनेक स्थालांतरीत लोकांसाठी तेथील कायम सरकारांनी या स्थलांतरीतांचे महत्व जाणुन त्यांच्या उत्थानासाठी एकत्रीत विकास करण्याचे ठरविण्यात आले.दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर वसाहतवाद्यांनीही वसाहतांना स्वातंत्र्य देण्याच्या उद्देशाने हालचाली प्रारंभ केला. आशिया, आफ्रिका या खंडातील अनेक देशांनी स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने हालचाली प्रारंभ केला. कांही देशांची निर्मिती ही झाली.

अधिकार समतुल्यात बदल

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जर्मनी, ऑस्ट्रो-हंगेरियन, रशियन, टर्कीश साम्राज्याचा अस्त झाला. हे आपण जाणुन घेतले. मध्य आणि पुर्व युरोपच्या भागात राष्ट्रवाद, आर्थिक पायाभरणी, सैनिक सुरक्षा आदीनुसार विभागणी पुन्हा झाली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर एकेकाळच्या वसाहती देशांनी स्वातंत्र्य मिळवून जगाच्या नकाशात नवीन स्थान मिळविले.

महिलांना मतदानाचा हक्क

मतदानासारख्या अत्यंत महत्वाच्या राजकिय हक्कासाठी महिलांनी प्रदिर्घकाळ लढा दिल्या नंतर सन 1918 मध्ये महिलांना मतदानाचा हक्क देण्यात आला. जागतिक युद्धा प्रमाणेच प्रदिर्घकाळ चालणाऱ्या युद्धकाळात औद्योगिक उत्पादन, इतर सेवा कायम चालल्या पाहिजेत.पुरुष मंडळी युद्ध भूमिवर असल्याने कारखाने, दुकाने, कार्यालये, स्वयंसेवी संस्थेंची कामे, रुग्णालये, शाळा अश्या सर्व ठिकाणी महिलांना काम करण्याची गरज निर्माण झाली. संपदा, आत्मविश्वासात प्रचंड वाढ झाल्याने जीवनातील अनेक बाबतीत महिलांना समानतेची जोड मिळावी. यातच मतदानाचा हक्क मिळाल्याने मोठीच उपलब्धी म्हणावी लागते.

नव्या आंतरराष्ट्रीय संस्था

पहिल्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक शांततेचे प्रयत्न झाले. त्यातुनच राष्ट्र संघाची निर्माती झाली. तर दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्र संघाला निर्मीती झाली. चार प्रमुख वैशिष्ट्यसह निर्माण झालेली, संयुक्त राष्ट्र म्हणजेच जागतिक सरकार होय. शांततेचा स्थापना करणे, मानवी हक्कांची संरक्षण करणे, आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे संरक्षण करणे तथा सामाजिक प्रगतीला गती देणे, बालकांचा अत्यावश्यक निधी (युनीसेफ- UNICEF), शिक्षण, विज्ञान आणि सांस्कृ तीक(युनेस्को- UNESCO) जागतिक आरोग्य संस्था (डब्ल्यु.एच.ओ-WHO) कामगार संघटना (आय.एल.ओ-ILO) या सारख्या अनेक संस्थांद्वारा संयुक्त राष्ट्रसंघ काम करीत आहे. यामधील कांही संस्थाविषयी तुम्ही ऐकले असेलच. असे असले तरी अमेरिका, रशिया या.

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

1. औद्योगिक भांडवलशाही 2. नाझीजम 3. जहाल राष्ट्रवाद
4. लष्करीकरण 5. फॅसीझम 6. साम्राज्यवाद
7. समाजवाद 8. साम्यवाद 9. क्रांती
10. अधिकारांचे केंद्रीकरण 11. बोल्शेविक

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा.

1. जागतिक महायुद्धातील अक्षराष्ट्रे, मित्र राष्ट्रे आणि तटस्थ राष्ट्रे याची विभागणी करणारा तक्ता दर्शवा रशिया, जर्मनी, ब्रिटन, फ्रांस, जापान, इटली, अमेरिका..
2. जगातील महायुद्धा दरम्यान राष्ट्रीय राज्य, राष्ट्रीयत्वाची भावना, या युद्धासाठी कशा प्रेरीत करणाऱ्या होत्या त्या ते सांगा.
3. दोन्ही महायुद्धा संदर्भात संक्षीप्त माहिती लिहा. जगात कोणत्या तरी देशात ही परिस्थीती आता आहे काय? कोणत्या रुपात, ते चर्चा करा.
4. रशियन राज्य क्रांतीने समाजात अनेक बदल आणले. ते कोणते? त्यांना भेडसावलेल्या समस्या कोणत्या?
5. जागतिक महामंदी संदर्भात विविध वाद-विवादांची तुलना करा? यातील कसाशी तुम्ही सहमत आहात? कारणे सांगा?
6. जर्मनीत ज्यू लोकांना कश्या प्रकारच्या यातना सहन कराव्या लागल्या? प्रत्येक देशात विशिष्ट लोकांचा नरसंहार का केल्या जातो?
7. प्रचंड आर्थिक महामंदीच्या काळात कल्याणकारी राज्यांनी केलेल्या उपाय योजना कोणत्या? ते रशियाच्या उदा. वरुन केलेले बदल त्यातील साम्य आणि फरक यांची तुलना करा?
8. तीव्र आर्थिक महामंदीच्या काळात जर्मनी समोरच्या समस्या कोणत्या? नाझी अधिनेता हिटलरने त्याचा कसा उपयोग करुन घेतला.
9. पान क्र.169 मधील 1 रा परिच्छेद मधील फ्युडल जमिनदार तयार करण्यास रशिया ने प्रयत्न केला, त्यावर तुमचा अभिप्राय सांगा?
10. पान क्र 181 वरील नकाशा 2 पाहुन खालील प्रश्नांचे उत्तरे द्या?
    i) जपानच्या नियंत्रणाखाली नसणारे कोणतेही दोन देशाची नावे लिहा?
    ii) जपानच्या नियंत्रणात राहुन त्यांना पश्चिमेकडील दोन प्रदेशांची नावे सांगा?
11. जगाच्या नकाशात खालील स्थळे दर्शवा?
    i) जर्मनी ii) इटली iii) आस्ट्रीया iv) अमेरीका v) चीन vi) रशिया vii) ब्रिटन
12. युध्दे टाळुन शांतीला वाढविणारे काही घोषवाक्य तयार करा?

चर्चा करा:

युध्दात मृत्यु मुखी पडलेल्याच्या कुंटुंबाची परिस्थिती त्यांना भोगाव्या लागलेल्या दुखाविषयी वर्गात चर्चा करा. तसेच कौटुंबिक वाद,भांडणे तसेच गावातील भांडणामुळे, नुकसान झालेल्यांना शाळेत बोलावुन त्यांच्या दुख, कष्टा विषयी चर्चा करा.

SCERT TELANGANA

धडा 13

वसाहती: राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळी

(National Liberation Movements in the Colonies)

विदेशी शाषित भागाना दर्शविणारा तक्ता खाली पाहा. 19 व्या शतकांच्या वेळेस लॅटीन अमेरिका, आफ्रिका, आशीया, देशावर युरोप देशांनी कसे नियंत्रण ढेवले त्या विषयी आपण 8 व्या वर्गात त्याचा अभ्यास केला आहे. ही देश आपल्या स्वतंत्र्यासाठी केलेल्या उठावा विषयी या पाठात माहिती घेऊ या. खालील नकाशात ब्रिटण मध्ये विदेशी शासीत भागात जांभळा रंग व फ्रांस संबंधीत निळा रंग व हॉलेड संबंधी गव्हाळी रंग आहे. आशिया, आफ्रिकात काही देश स्वतंत्र असल्या सारखेच आहेत. हे भुऱ्या रंगात दाखविल्या गेले आहेत. आधुनिक जगाच्या नकाशात

- ब्रिटणशी संबंधीत विदेशी शासीत वसाहतीतील एका भागास व आफ्रिकेत आणखी एका भागास दर्शवा.
- हॉलडात असणाऱ्या आशिया व आफ्रिकाकेतील विदेशी शासीत भागास ओळखा.
- फ्रांसमध्ये असणाऱ्या एका आशिया व आफ्रिका भागास ओळखा।
- कोणत्या देशात विदेशी शासीत भाग नसलेल्या आशियातील दोन देशांना आफ्रिकेतील एक देश असे ओळखा.
- आस्ट्रेलिया कोणत्या देशाशी विदेशी शासीत भाग आहे ?

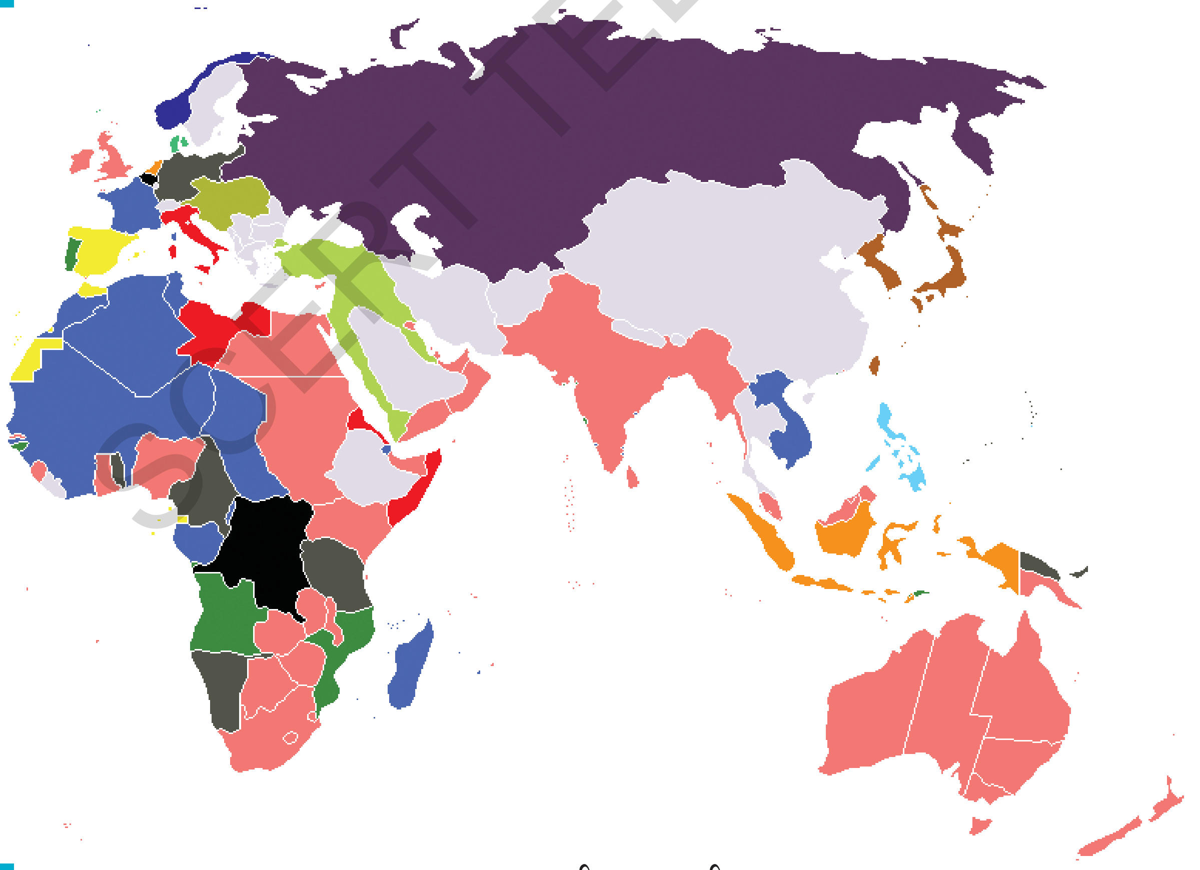

नकाशा 1: 1914 मधील वासहती भाग

SCERT TELANGANA

चीन सारखी स्वतंत्र असणारी देश खरे तर हा अनेक विदेशी पालनाच्या नियंत्रणात देश आहे. व फक्त नावासाठीच स्वतंत्र देश म्हणुन ओळखतात. या पाठात विदेशी शासनाच्या असलेले भागात असणाऱ्या गंभीर परिस्थिती विषयी व युरोप देशाच्या विदेशी पालणा विरोधात त्यांच्या आंदोलना विषयी अभ्यास करु या. या देशात जास्त प्रमाणात अनेक भाषा अनेक मत असणारी विविध प्रकारची लोक राहत असत. या सर्वांना आपण सर्वजन एकाच जातीचे अशी भावना विचार यांना येत नाही. या भागात सांप्रदायानुसार पालन करणारे राजे, महाराजे, हे लोकशाही स्वतंत्र या सारख्या भावनांना ते मदत करत नसत. नविन आंदोलने सुरुवात होत असल्यमुळे युरोप मध्ये उत्पन्न होत असलेले राष्ट्रीयवाद लोकशाही व तसेच सामाजिक वाद या सारख्या नविन भावनांना लोकांचे प्रोत्साहन मिळु लागले. काही देशातील अनुभव व विदेशी शासन शासित भागात लाखो लोकांच्या जिवनातील बदलास समजावुन घेणे यास आपल्या देशातील अनुभवाशी तुलना करुन पाहु या.

- राष्ट्रीयता भावना म्हणजे काय? ती कशी निर्माण झाली? समजुन घेण्यासाठी 9 व्या वर्गाचे पुस्तकाचे पुन्हा एकदा वाचन करा?
- त्या देशातील सांप्रदाय पालन कर्ते स्वतंत्र्यासाठी लढते असते तर कशा प्रकारे राजकीय व्यवस्था तयार झाली असती?
- विदेशी पालन पालीत भागात कोणते सामाजिक वर्ग स्वतंत्र्यासाठी लढा देऊ लागले? समानता, लोकशाही या भावना का त्यांना महत्वाच्या वाटु लागल्या?

चीन : दोन वेगवेगळे टप्पे (China: two different phases)

20 व्या शतकातील प्रारंभी मचुंवंश चक्रवती हे चीनवर प्रशासन करीत असत. पण पाश्यात्य विदेशी शासन शासित शक्ती पासुन चिनच्या प्रयोजनास वाचवण्यास रक्षण देण्याच्या परिस्थितीत ते नव्हते ही विदेशी प्रशासक शासित शक्ती चीनमधील विविध भागात आपल्या प्रभावी भागात दबाव टाकुण कमी प्रमाणात क़र भरणे व चिनचे कायदे यांना लागु होत नसत. सैनिक दल असल्यामुळे सवलती साठी चिन राजांवर दबाव आणत. अशा परिस्थितीमुळे चीनमधील प्रशासन पालन अधिकाऱ्याच्या विरोधात लोकांत असंतोष वाढत होता. व लोक त्याच्या विरोधी उठाव करु लागले प्रशासन पालन अधिकारी अनेक प्रकारे त्यांना दाबुन टाकण्याचा प्रयत्न करीत होते.

गणतंत्र स्थापना (Establishing the Republic)

मंचु साम्रामाज्याचा पराभव करुन कुलदोसी सनयेट-सेन (Sun Yat-sen (1866-1925) आपल्या नेतृत्वात 1911 मध्ये गणतंत्र राज्याची स्थापन केल्या गेली. सन येट - सेननी यास आधुनिक चीन निर्माण कर्ता असे समजतात. तो गरीब कुंटुंबातील होतो. त्याने शिकलेल्या मिशनरी शाळेत ख्रिश्चन मताशी व लोकशाही भावनाशी तो प्रभावित झाला. त्याने वैद्यकिय शास्त्राचा अभ्यास केला. पण चिनच्या भविष्यासाठी खुप चिंता करीत असे. चीन समस्यांना त्याने अभ्यास करुन त्याने एक आरखडा योजना तयार केली. त्याच्या या कार्यक्रमास तीन सिध्दात

(Three Principles (*San min chui*) म्हणजे राष्ट्रीयवाद(nationalism) म्हणजे विदेश शासक समजल्या जाणाऱ्या मंचु वंशास इतर विदेशी साम्राज्यवाद शक्तीना संपवणे लोकशाही (democracy) म्हणजे लोकशाही सरकार स्थापण करणे, साम्यवाद (socialism) म्हणजे कारखाण्यावर नियंत्रण जमीन नसणाऱ्या शेतकऱ्यास जमीन भुमी देण्याची योजना, मंचु वंशास काढुण गणतंत्र घोषीत केल्या गेले तरी सन च्या नेतृत्वाखाली गणतंत्र सरकार स्थापन होऊ शकले नाही. युध्द प्रभु अशा नावाचे बोलल्याजाणारे स्थाणिक सैनिकाच्या शक्तीत देश होतो.

चित्र 13.1 : मे 4 या दिवसांचे लोकांचे असंतोषाचे प्रदर्शन

त्यामुळे सामाजीक राजकीय अनिश्चिती चालतच राहिली वर्ससल्य शांती सभेतील निर्णयाचा विरोध करीत 1919 मे 4 या दिवसी बिजिंग मध्ये असंतोषाचे प्रदर्शन करण्यात आले.

- युवा चिन हे जुन्या साप्रंदायास व विदेशी शक्तीचा का विरोध करु लागले?
- अशा प्रकारच्या घटना भारतात घडल्या का? आणि केव्हा?

प्रथम महायुध्दात जापान आक्रमीत भाग चीनला वापस आला नाही.या असंतोषाचे या प्रदर्शनाचे रुपांतर एका आंदोलनात झाले. व मे 4 या दिवशी आंदोलन म्हणुन नाव देण्यात आले. जुन्या संप्रदायास विरोध करुन आधुनिक विज्ञान शास्त्र, लोकशाही, राष्ट्रीयतावाद, व्दारे चिन पुढे जावे या दिशेन आंदोलने सुरु झाली. देशाच्या संपत्तीना नियत्रंण करीत विदेशीयांना हाकालुन द्यावे. व गरीबी दारिद्र कमी करुन असमानता कमी करण्यासाठी आंदोलन कर्ते पुढे येऊ लागले. साधारण भाषा, लिपीचा वापर करणे, महिलावर जुलुम, मुलींच्या पायांना बांधणे (मुलींच्या पायाचा पुर्ण विकास न होऊ देता त्यावर नियंत्रण करण्याची कठोर साप्रंदाय) या सारख्या सांप्रदायाचा विरोध करणे विवाहात समानता व गरीबीचा अंत करण्यासाठी आर्थिक विकास या सारख्या योजना त्यांनी तयार केल्या.

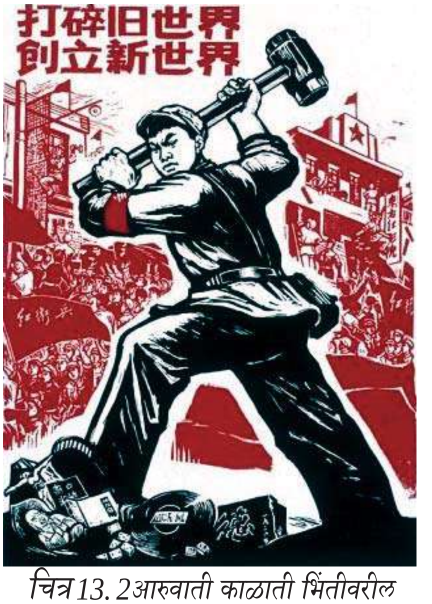

चित्र 13. 2आरुवाती काळाती भिंतीवरील पत्रिका: जुन्या जगास नष्ट करुन नव्याजगाची निर्मीती करु असे दर्शविते.

गणतंत्र आंदोलना नंतर देश एक प्रकारच्या संकट स्थितीत

SCERT TELANGANA

आला. देशास एकत्र आणण्यासाठी सुस्थिरता आणण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या मुख्य शक्तीला एक गुयोमिंडीग (Guomindang (the National People's Party also called KMT) चिन कम्युनिस्ट पार्टी (Chinese Communist Party (CCP) निर्माण झाल्या, गुडोमीडींगच्या राजकीय सिध्दांतास सनयेट-सेन(Sun Yat-sen's)यांच्या भावनाचा प्रभावित झाल्या. अन्न, वस्त्र, निवारा आणि दळणवळण हे सर्व चार मुख्य महत्वाच्या गरजा म्हणुन त्यांनी त्यांची ओळख केली. सनयेट - सेन मृत्यु पावल्या नंतर गुथेमीडींग नायक व चियॉग कैशेक (Chiang Kaishek (1887-1975) हे निवडल्या गेले. अधिकाऱ्यांना हस्तगत केलेल्या युध्द प्रभु व स्थानिक नायकांच्या विरोधात कम्युनिस्टाना नाहीसे करण्यासाठी त्याने सैनिकी कार्यवाही करण्यास सुरुवात केली. देशास सैनिक दिशेन वळवण्यासाठी त्याने प्रयत्न केला. सर्व लोक मिळुन कामकरण्याची सहज सवयीत वाढ करण्याच्या प्रयत्न केला.

गुथेमींडींगचा समाजिक पाया शहरी भागात होता. कारखाण्यातील प्रगती ही मंद प्रमाणात होती. आधुनिक प्रगतीचे मुख्य केंद्र शघांय सारख्या नगरात 1919 या वर्षी 5 लाख एवढा कामगार वर्ग निर्माण झाला. तर यात खुप कमी प्रमाणात जहाज निर्माण सारख्या आधुनिक कारखाण्यात त्यांना नौकऱ्या मिळाल्या. यात जास्त प्रमाणात मध्यवर्गी व शहरात राहणारे होते सियावो शिमाण('petty urbanites' (*xiao shimin*) ने ओळखल्या जाणारी व्यापारी दुकानदार होते. शहराच्या कामगरांना विशेष म्हणजे स्त्रियांना फार कमी प्रमाणात पगार मिळत असे ते कामगार संघटनेत सामील झाले. कामाचा वेळ जास्त असत एवढेच नाही तर कामाची परिस्थिती फार बिकाटची खराब होती. स्वतंत्रता आदर व महिला हक्का विषयी समाणता अशा प्रकारचे विचार कुटुंबात निर्माण करु लागले. प्रेमाविषयी विचार करणे व चर्चा करणे याची चर्चा सुरुवात केल्या गेली. पाठशाला, विश्वविद्यालयाचा विस्तार झाल्यामुळे (पेकींग विश्वविद्यालय 1902 मध्ये स्थापन झाले. (Peking University was established in 1902) सामाजिक संस्कृतीक बदलास अवकाश मिळु लागला. या नविन विचारधाराकडे आकर्षीत करण्याकडे पत्रकारीता कडे आकर्षीत झाले.

- या काळात निर्माण झालेल्या मुख्य राजकीय पार्टी कोणत्या आहेत ?
- या सारख्या कार्यात कोण कोण सदस्य आहेत ?
- त्यांच्या विचारानुसार सामाजिक आर्थिक बदलाचे काय स्वरुप होते ?

चियांग (Chiang) सांप्रदाय वादी याच्या मते स्त्रियां या घरात पुरतेच मर्यादीत आहेत. त्यांनी सत्तीत्व रुप बालेणे व काम या चार चांगल्या गुणावर त्यांनी श्रध्दा ठेवावी असे त्यास वाटत होते. स्त्रीया वापरावयाच्या वस्तु या किती लांब असाव्यात याची पण शिफारस त्याने केली. कारखाण्यातील मालकाच्या मदतीने त्याने कामगार संघटना नष्ट करण्याचा पण प्रयत्न केला. गुयेमिंडाग पार्टी

SCERT TELANGANA

आपल्या संकुचीत व सामाजिकता विदेशी राजकीय दुरदृष्टी कमतरते मुळे दशोत एकता आणण्यात तो यशस्वी झाला. सन येट -सेन यांच्या कार्यक्रमातील मुख्य मुद्दा गुंतवणुकीवर नियत्रण, भुमीचे समान वाटप अशा या त्याच्या योजनाना आमल केल्या गेले नाही. वाढत असलेल्या सामाजिक असमानतास शेतकऱ्याच्या पार्टीने पण तेवढे लक्ष दिले नाही. जनतेत असणाऱ्या समस्या सोडवण्या ऐवजी त्याने सैनिकांचा वापर करुन त्याने शांती ठेवण्याचा प्रयत्न केला.

चित्र 13.3 : 1994 मध्ये यानाम मध्ये लोकंना बोल असलेला माओ.

चीन कम्युनिस्ट पक्ष (The Rise of the Communist Party of China)

1937 मध्ये चिनवर जापानने दंड लावल्या मुळे गुडेंमिडंग ने मागे पाय घेतले. सुदिर्घ युध्दा मुळे चिन कमजोर झाला होता. 1945-1949 मध्य काळात किंमतीत सुमारे 30% वाढ झाली. यामुळे सर्वसाधारण लोक दुर्बल होऊ लागले. त्या वेळेस चिन देशास दोन बिकट परिस्थितीस समोर जावे लागले. पाहिले जमीनीचा कस कमी होणे, दुसरा जंगली झाडे कापणे नष्ट करणे व तसेच महापुर या सारख्या विपत्या दुसरे काळ्या भुमी तहसिल पध्दतीस, कर्जाचा भार, पुरातन सांकेतीक विज्ञान विकास, झालेल्या प्रसार माध्यमा सहीत सामाजिक आर्थिक बाबतीत.

रशिया क्रांती नंतर काही काळातच 1921 मध्ये चिन कम्युनिस्ट पार्टी (CCP) निर्माण झाली. रशियाचा विजयाचा प्रभाव पुर्ण जगावर पडला. लुटमारीचा अंत करण्याचा प्रंपच भर सरकार स्थापन करण्यासाठी देशातील पडणारे कोमीणटर्मणी व लेणीन सारखे नायकांनी 1918 मार्च मध्ये स्थापन केले. विविध देशातील कम्युनिस्ट पार्टीस सोवीयत युनियला(Soviet Union) कोमीनटर्मने मदत दिली. तर शहरातील कामगार वर्गाव्दारे क्रांती उद्रभवते येते या साप्रदाय मार्क्युस्टच्या (Marxist) अनुभवाने त्या कामकरु लागल्या सी.सी.पी. नायक म्हणुन नाव गाजलेला माओ जेडांग (Mao Zedong (1893-1976) आपल्या आंदोलन कार्यक्रमास शेतकऱ्यांची मदत घेऊन तो वेगवेगळ्या प्रकारे गणिमीकाव्याचा त्यांनी आवलंब केला. भुसाम्य जमीनीदारीचा अंत करण्यासाठी त्यांनी शेतकऱ्यांना संघटीत करुन शेतकरी सेनाची निर्मीती केल्या गेली. सी.सी.पी. नायकत्वातील आंदोलनात भुमी नसणारे शेतकरी लाखात जमा झाले. त्याला मिळणारा विजयाने त्यास CCP पार्टीस बलाढ्य राजकीय शक्ती प्राप्त झाली. शेवटी गुडेमिंग वर विजय मिळवण्याच्या स्थितीत

आले. गुडमिंगच्या अक्रमणा पासुन रक्षण देणारे जियॉगक्सी (Jiangxi) पर्वतात 1928 पासुन 1934 पर्यंत तिथे राहणे हे माओजेंडांगची वेगवेगळ्या प्रकारची निती दर्शविते. भुसौम्य दारांनी जमीन हस्तगत करुन ती पुर्नवाटप केल्यामुळे शक्तीशाली शेतकरी संघटना (soviet) ची निर्मीती केल्या गेली. इतर नायकाप्रमाणे न करता स्वतंत्र असणारे सरकार व सैन्याची भर्ती माओ ने केली स्त्रींयाना असणाऱ्या समस्या सोडवण्यासाठी ग्रामीण महिला संघटना करण्यास त्याने प्रोत्साहन दिले. बुर्जग मोठ्या माणसानी जमवलेला विवाहस बंदी घालुन विवाह अंगीकार पुत्राची खरेदी व विक्री यास बंद करण्यात आले. फारकत नामा पध्दतीस सोपे व सरळ करुन नविन विवाह कायदा करण्यात आला.

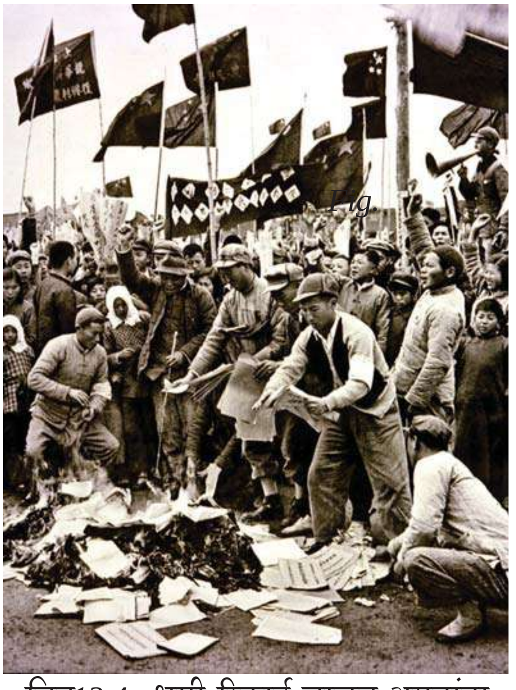

चित्र13.4 : भुमी रिकार्ड जाळत असतांना

कम्युनिस्टानी सोयीयतला गुडेमींडागने चक्रबंधन केल्याने पार्टी आपल्या स्थावरास बदलावे लागले. त्यामुळे लॉग मार्च (Long March (1934-35) असे प्रसिध्दी असणाऱ्या शॉक्सीकिस - 6,000 मैल कष्टाचे प्रवास सुरु झाले इकडे युनान मधील आपल्या नविन स्थावरात युध्द प्रभुवुचा अंतकरुन विदेशी साम्राज्यवाद वर आंदोलन करण्यासाठी भुसंस्करण करण्यासाठी आपल्या कार्यक्रमास त्याने जास्त तिव्र रुप दिले. भुसंस्करण असणाऱ्या या दोन मुद्यामुळे पार्टीस शक्तीशाली सामाजिक पाया निर्माण झाला.

1937-1945 मध्य काळात चिनवर जापनने अक्रमण करुन बऱ्याच भुभागास कब्जा करुन ताब्यात घेतले. क्रुर विदेशी सैनिक कार्यवाही जापानने केल्यामुळे चिन समाज व आर्थिक परिस्थिती खुप बिकट झाली. जापानच्या आक्रमाणाचा बदला घेण्यासाठी गुयोमिंडांग CCP शी हात मिसळला गेला. 1945 आगस्ट मध्ये जापान अमेरीकेस शरण गेल्यामुळे नंतर चिनवर अधिपात्य गाजवण्यासाठी गुयोमिडांग व CCP मध्ये पुर्ण पणे जोरदार युध्द झाले व शेवटी चिनने मुख्य भुभागावर कब्जा करुन विजय मिळवला. गुयोमिंडांगला तैवान दिवीत सरकार स्थापन करण्याची संधी मिळाली.

- युध्दात विजयी होण्यासाठी CCP स भुसंस्करणाचा कसा फायदा झाला ?
- भारत देशात आम्लात आलेले भुसंस्करण चिनमध्ये झालेल्या संस्करणाची तुलना करा व त्यामधील फरक स्पष्ट करा ?
- देश विकासाठी व स्वतंत्र्यासाठी स्त्री पुरुषांना समान अधिकार व त्याचे समान सहभाग आवश्यक आहे यास तुम्ही सहमत आहात का ?

SCERT TELANGANA

नविन लोकशाहीची स्थापना (Establishing the New Democracy: 1949-1954)

1949 मध्ये चिन लोकांना गणतंत्र प्राप्त झाले ही नविन लोकशाही ('New Democracy') या सिध्दांतावर निर्माण झाली. भुसौम्य पध्दतीस व साम्राज्यवाद यास विरोध करणारा सामाजिक वर्ग या सिध्दांता आधारे संघटीत झाला. आर्थिक विभागातील महत्वाचे मुद्दे सरकारच्या हाती ठेवल्या गेले. अधिकारावर आल्यानंतर CCP ने मोठ्या प्रमाणात भु संस्करण अमल केल्या गेले. म्हणजे जमीनीदारांची जमीन जप्त करुन ती लहान गरीब शेतकऱ्यांना वाटण्यात आली. महिला रक्षण व त्यांचे हक्क याना रक्षण देण्यात आले. बहुपत्नीत्वार सरकारने विरोध लावला. यामुळे महिलांन विविध विभागात पुरुषांच्या समान दर्जा प्राप्त झाला.

भु संस्करण (Land Reforms)

ग्रामिण परिस्थितीस अर्थ करुन घेणे व शेतकऱ्यांच्या संघठणा निर्माण या सारख्यायात दोन वर्ष शांतीने राहिल्यानंतर 1950-51 मध्ये भुसंस्करण आमल करण्यास सुरुवात केल्या गेली. गावात राहणाऱ्या सर्व वर्गाच्या जातीच्या लोकांची ओळख करणे व नंतर जमीनदारांची जमीन व इतर उत्पादक संपत्ती हस्तगत करुन पुन्हा वाटप करणे हीमुख्य टप्पे होत. या प्रक्रियेत मुख्य भुमिका प्रांत स्थायी भु संस्करण संघटना (county-level land reform committees) यासाठी काम करणाऱ्या समुह गट बनविण्यात आला. शेतकऱ्यांच्या संघटना बनवणे व स्थानिक नायकाच्या स्थानाला त्यांच्या पासुन क्रियाशिल सदस्यांना निवड करणे ही मुख्य कामे असत. ही नविन नेत्रत्व मुख्यता गरीब मध्यवर्गीय शेतकऱ्यांपासुन निर्माण झाले. बऱ्याच भागात आपल्या प्राविण्यामुळे मध्यवर्गीय शेतकऱ्यांत वर्चस्व आले. एवढेच नाही तर लोकांच्या सभा भरवणे व मुक्त विचारणा व्दारे जमीनदारा विरोधात ग्राम पातळीवर त्यांना एकत्र करण्यासाठी हे समुह काम करु लागले.

या पध्दतीमुळे जमीनदार वर्गाचा समाजात अपमान होऊ लागला व विचारणेतुन या वर्गाच्या लोकांना मरण शिक्षा देण्यात आली. आशाप्रकारे या वर्गाची 10-20 लाख लोक मारल्या गेली.

आर्थिक संस्करण कार्यक्रमातील भाग म्हणुन चिनच्या लागवडीच्या जमीनीत 43 % ग्रामीण लोकांना 60% पर्यत वाटप करण्यास भुसंस्करणे विजय मिळवला. गरीब शेतकऱ्यांना येणाऱ्या भुमित वाढ झाली. तर अगोदर पासुन मध्यमवर्ग शेतकरी शक्तीशाली स्थितीत असल्यामुळे त्यांना जास्त फायदा झाला.

जुण्या संपन्न वर्गात असणारे अधिकार व आर्थिक संपत्ती काढल्या गेली तर एकीकडे CCP व्दारे राजकीय रंगात आलेले गरीब मध्यवर्गीयांतील गावातील कार्यकर्ते पासुन नविन जातीचा वर्ग निर्माण झाला. भु संस्करणा सहीत राजकीय विद्या, साक्षरता विकास करण्यासाठी मोठ्या संख्येत प्रौढ शेतकरी शिक्षण शाळा सुरुवात केल्या या बरोबरच गावातील लहान मुलांना व गरीब मुलांकरीता प्राथमिक शाळा सुरुवात करण्यात आली.

SCERT TELANGANA

क्रांतीच्या प्रथम वर्षातच भुसंस्करण आमल करण्यात व सर्वांना प्राथमिक विद्या उपलब्ध करण्यात या मध्ये मिळावलेला विजय हाच चिनच्या भविष्य प्रगतीसाठी जोरदार शक्तीशाली पाया ठरला असे शास्त्रज्ञांना वाटु लागले.CCP शासन क्रमाक्रमाणे एक पार्टी शासनाझाले पार्टीत असणारे मुख्य नेत किंवा अध्यक्ष हे खुप शक्तीवान झाले. व प्रतिपक्षाच्या कार्यक्रमास ते दाबुन टाकण्यात यशस्वती झाले.

नायजेरिया : विदेशी शासनकांच्या विरोधात एकत्र होणे:

आता आफ्रिकातील विदेशी शासन राष्ट्रीयवादा विषयी माहित करुन घेण्यासाठी त्या खंडाच्या पश्चिम भागास असणारा नायजेरिया अभ्यास करु या. या देशास नकाशात दाखवा. व या दोन देशाविषयी आठव्या वर्गात केलेला अभ्यास आठवण करा.

ब्रिटीश विदेशी शासन व राष्ट्र निर्माण British colonialism and the making of a Nation

जगातील इतर भागाप्रमाणे आफ्रिकात पण राष्ट्रीय अशी भावना वर येऊ लागली. सर्वसाधारण पणे गिरीजन लोक एकत्र राहत असत. विदेशी शासक कांही भागास मर्जीनुसार आपल्या नियत्रंणात घेतले. आपणास माहितच आहे. सध्या निगेरीया देशास ब्रिटीशांन निर्माण केले. नायझर नदी व्यवस्थे खालील भागात वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असणाऱ्या गिरीजनांना एकत्र करुन हा प्रांत निर्माण`केला. उत्तर नायजेरीयात हौसा पुलानी लोक अधिक आहेत व ते मुख्यता मुस्लिम उत्तर दक्षिण नायजरीयात इबोतेग व युरुबा जातीचे लोक अधिक संख्यात आहेत. बऱ्याच वर्षाच्या मिशनरी प्रचार कारणामुळे दक्षिण भागात ख्रिश्चण मताची लोक जास्त प्रमाणात आहेत. एवढेच नाहीतर सार्वजनिक लोकशाही राजकीय व्यवस्था

नकाशा 2 : नायजेरीयाचा नकाशा

खंडातर आफ्रिकावाद (Pan Africanism)

देश,जात असा भेदभाव न करता आफ्रिकातील सर्व लोंकाना एकत्र आणण्यासाठी खंडातर आफ्रिकावाद प्रयत्न करीत असते. या एकतेने विदेशी शासनाविरोधी राष्ट्र पक्षपात विरोधी, समानत्व, समाजिक न्याय व मानव गौरव या सुत्राच्या आधारे आफ्रिकाखंडातील सर्व जाती व लोक लोकांच्या समुहात एकता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केला. एक स्वतंत्रविर क्लॉमेन क्रमा (Kwame Nkrumah) याने महत्वाची व मुख्य भुमिका निभावली.

स्थापन करण्याच्या प्रयत्नात आधुनिक नायजेरियाची कथा आहे त्या देश नैसर्गिक संपत्ती वर विशेष करुन पेट्रोल वर युरोप नियत्रणांने विदेशी पालक परंपरा आणखी चालुच आहे.

चित्र 13.5 : Nnamdi Azikiwe

आफ्रिकात अधिक जनसंख्या असणाऱ्या देशात नैजीरिया नदीचा भाग एक आहे. हे अनेक प्रकारच्या विदेशी शासनामुळे लुटमारीचा शिकार झाले. 16 व्या शतकापासुन अमेरीकास गुलामी कामगार पुरवठा करण्याचे हे मुख्य केंद्र होते. आफ्रिका आतल्या आत गिरीजन शेतकऱ्यांना धरुन ऐरोपाइन (European) विकत असत. 19 व्या शतकात गुलामी कैदीयांच्या व्यापारावर निषेध घातल्यामुळे याभागात व्यवस्था उत्पत्ती विशेष करुन को को पामाईल कडे विदेशी शासकांची आवड वाढली. किनारपट्टी भागावर 1861 मध्ये ब्रिटनने आपले शासन स्थापन केले. पश्चिम आफ्रिकातील लॉगोस (Lagos) विद्या व्यापार प्रशासनासाठी मुख्य केंद्र निर्माण केले. ते विदेशी शासनावरील विरोधास निजेरियन राष्ट्रीयवादास(Nigerian Nationalism) खंडातर आफ्रिकावादास पण ते केंद्र आहे.

19 व्या शतकाच्या शेवटी व 20 व्या शतकाच्या आरंभात ब्रिटीश विदेशी लोकशाहीत जातीय अंहकाराने पुन्हा जागा धरली. विद्यावंत असलेल्या आफ्रिका वासींयाना सिवील नौकऱ्या अनुमती दिल्या गेली नाही. आफ्रिका व्यापार वर्गीया सोबत पक्षापात पना करत व याच वेळेस लोकांवर आणखी जास्त नियत्रण लावण्या ऐवजी गिरीजन नेत्यांच्या संबंधात वाढ झाली.

- राष्ट्रीय वादास व खंडातर आफ्रिका भावने मध्ये काय फरक आहे चर्चा करा. राष्ट्रीय वाद म्हणजे हा मर्यादीत असणारी भावना आहे काय ?
- एका शताकाच्या काळात विदेशी शासनामुळे प्रांताप्रांतामध्ये असमानता निर्माण झाली. भारतात पण ब्रिटीश शासनात किनारपट्टी भाग असलेला बंगाल मद्रास, मुंबई सारखी नगरे वेगाने प्रगती होत आहेत. विकासात अशा असमानता का निर्माण होत आहेत?

विदेशी शासनाकाच्या पध्दतीमुळे दक्षिण आधुनिक विद्या प्रशासनात आधुनिकीकरणास प्रोत्साहन मिळाले तर उत्तर भागात पुर्व सांप्रदाय चालुच राहीली. या परिणामामुळे 20 व्या शतकाच्या शेवटी प्रातीय असमानेत वाढ झाली. उत्तर भाग आधुनिक विद्यास प्राप्त केलेल्या सामाजिक वर्गास निर्माण करु शकले नाहीत. 1939 मध्ये ब्रिटीश शासक पुर्व पश्चिम नैजीरिया भागात निर्माण करुन योरुबा, इबु जातीमध्ये पण फोड निर्माण केली. त्याच प्रकारे फुटपाडा आणि राज्य करा या सिध्दांताप्रमाणे तीन मुख्य गिरीजन जातीमध्ये स्पर्धा, संघर्ष तनाव निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिल्या गेले.

याचा विरोध करीत पाश्चत्य शिक्षण प्राप्त केलेले काही लोक विचारवंत सार्वजनिक नैजीरीयात देश

SCERT TELANGANA

अशी भावना भरवुन ब्रिटीश शासकांच्या विरोधात आंदोलन चालु ठेवले. नायजेरीयातील पहिली राजकीय पार्टी असेलेली नायजेरीया राष्ट्रीय लोकशाही पार्टी (Nigerian National Democratic Party (NNDP)ची 1923 मध्ये हेल्बर्ट मेकाले यांनी स्थापनाकेली. 1923 व 1928 मध्ये झालेल्या निवडणुकीत NNDP या पार्टीने सर्व जागा जिंकल्या 1930 मध्ये ब्रिटीश विदेशी सरकारवर आंतकवादी हरल्यास पण मकाले ने समर्थन दिले. 1936 मध्ये यन नंदी (Nnamdi Azikiwe)अजीकिने नावाच्या व्यक्तीने नायजेरीया युवा आंदोलनास (Nigerian Youth Movement (NYM) ची स्थापना केली. सांस्कृतीक दृष्टीस संबंध न ठेवता नायजेरीयातील सर्व लोकांना ती आकर्षीत केल्या गेले व अवघ्या थोड्याच काळातच ती शक्तीशाली राजकीय आंदोलनात रुपांतर झाले. 1944 मध्ये मकाले (Macaulay)NYM नायक एन नंदी अजीकिवे मिळुन नायजेरीया कामेरुनल राष्ट्रीय संघटना (National Council of Nigeria and the Cameroons (NCNC) निर्माण करण्याच्या अंगीकारावर आले. कृमेसी एननदी अजिकेवे प्रमुख राष्ट्रीय नायक म्हणुन प्रसिध्द झाला. खंडातर आफ्रिकावाद व खंडातर नायजेरीया वाद या आधारावर त्याने आंदोलनास त्याने मदत दिली.

दुसऱ्या महायुध्दा नंतर नायजेरीयन आर्थिक परिस्थिती अति बिकट झाल्यामुळे नायजेरीया राष्ट्रीय वाद हा आतंक वादांशी आकर्षित होऊन त्यास लोकांचे आदरण प्रोत्साहन वाढत होते. दुसऱ्या महायुध्दात ब्रिटनच्या बाजुन युध्द करुन वापस आलेले सैनिक, कामगार संघटनेचे नेते हे या आंदोलनपास पुर्णपणे मदत केली. 1945 मध्ये अतिवाद व राष्ट्रीयवाद कामगार संघटनेचे नेते याच्या नेत्रत्वास राष्ट्रीय साधारण संप म्हणुन काढल्या गेले.

नायजेरीयन राष्ट्रीय वाद समोर दोन महत्वाचे कर्तव्य आहेत. ब्रिटीश शासनकर्त्या विरोधी आंदोलने करणे, विविध जातीत होत असणाऱ्या घर्षणास कमी करणे, एकता निर्माण करणे. उत्तर भागापेक्षा जास्त विकास झालेल्या दक्षिण भागात राष्ट्रीय आंदोलन खुप जोराजत असल्यामुळे उत्तर दक्षिण भागामध्ये खुप फरक असे. दक्षिण भागात पण युरुबा, इबु जातीमध्ये संघर्षा मुळे राष्ट्रीय आंदोलनास रुकावट निर्माण झाली. 1950 च्या काळात या तीन भागात विदेशी शासणास विरोध करणाऱ्या तीन प्रांतीय पायऱ्या निर्माण झाल्या. उत्तर भागात साप्रदाय भावनेसहीत उत्तर लोकांची कॉग्रेस (Northern People's Congress (NPC) पुर्व भागात नायजेरीयन व केमरुन्स राष्ट्रीय संघटना(NCNC) पश्चिम भागात एक्शन ग्रुप(AG) .

स्वतंत्र व कमजोर लोकशाही (Independence and weak democracy)

राष्ट्रीय आंदोलनाच्या तिव्रतेची जाणिव असणाऱ्या ब्रिटीश शासन कर्त्यानी नायजेरीयास अधिकार सोपवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यास तीन मुख्य भागातील स्वयप्रतिनिधी निवड करुन गुतागुंतीची एकत्र पध्दत त्यांनी चालु ठेवली. 1963 आक्टोंबर 1 या दिवशी नायजेरीयास स्वतंत्र मिळाले. दुदैवाने लोकशाही व न्यायालय यात संतुलन मिळवु न शकल्यामुळे थोड्याच अल्प

काळात नायजेरीयात नागरीक युध्द सुरुवात झाले. या प्रभावाने सैनिक शासनाची निर्मिती झाली. उत्तरप्रांत वर्चस्वपणा हा चालतच राहिला. नागरीकता व लोकशाही सरकार निर्माण करण्यासाठी अनेक प्रयत्न करण्यात आले. पण हे सर्व अयशस्वी झाले. सैनिक शासनात भ्रष्टाचार व मानवाच्या मुलभुत हक्कांना उलघंण करण्यात आले. भ्रष्टाचार शासनकर्त्यांना मदत देणाऱ्या बहुराष्ट्रीय तेलाच्या कंपन्या सैनिक सरकार यात सहभागी झाले. सुदिर्घ सैनिक नियत्रंणानंतर 1999 मध्ये नायजेरीयाणे लोकशाही सरकारची निवड करण्यात आली. लोकशाही नायजेरीयास पुननिर्माण करण्यास कितपत यशस्वी होतात ते पाहण्याची गरज आहे.

चित्र 13.6 : बैपारियन युध्द

तेल, पर्यावरण आणि राजकीय (Oil, environment and politics)

नायजर डेल्टात 1950 मध्ये तेलांचा शोध लावल्या गेला. या तेलांना वर काढण्याच्या हक्कांना डच रोल (Dutch Shell) कंपणीच्या नेतृत्वात विविध बहु राष्ट्रीय कंपण्या मिळाल्या. सध्या हे नायजेरीयास मुख्य असणारी संपत्ती तेलाच्या विहिरीत अनेक बहु राष्ट्रीय संस्था त्याच्या हातात आहेत. या तेलांना वर काढुन आपल्या लाभात काही प्रमाणात सैनिक शासनकर्त्यांस वाटप करतात.

साधारणपणे लोकांना यापासुन कोणताही फायदा झाला नाही. तेवढेच नाही तर विदेशी तेलाच्या कपंण्या पर्यावरणाची पर्वा न करता मर्जीनुसार तेलास वर काढण्यामुळे किनारपट्टी तटीय भागात अनेक समस्या निर्माण होऊ लागले. तेलाच्या विहिरीतुन समुद्राच्या पाण्यात मिसळणाऱ्या तेलामुळे येथील जिवावरण व्यवस्था वर तिव्र प्रभाव पडला. विशेष म्हणजे चिखलामुळे जंगलाना तेल सहन होत नसे. हे तेल जमीणीत मुरत व प्रत्येक वर्षी ते बुडत असत व पुन्हा पाण्यावर आनल्या मुळे बऱ्याच विस्तारीत भागात चिखलांनी भाग पसरल्या गेला. नायजेरीयातील चिखलातील जंगले जिवावरण व्यवस्थेत 5-10 % पर्यंत झाडे तोडल्यामुळे, तेला मुळे नुकसान झाले असा अंदाज केल्या गेला. या तेलामुळे जमीन भुगर्भ जल प्रदुषीत झाले पिके व मत्स्यव्यवसायात

चित्र 13.7 : पाण्यात पसरलेले तेल

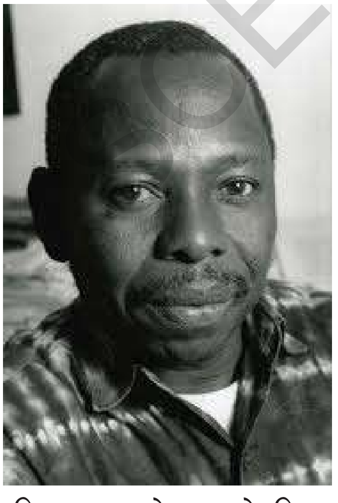

चित्र 13.8 : केन सारो विवा

गिरावट आली. पिण्याचे पाणी व प्रदुषीत झाले. स्थानिक पाण्याच्या भुगर्भ पाण्यात तेलाचे प्रमाण दिसुन येऊ लागले. सध्या त्यांच्या परिणाम दिसुन आला नसला तरी नंतरच्या दिर्घ काळात कॅन्सर सारख्या बिमाऱ्या येऊ शकतात. समुद्रातील पाण्यात तेल जास्त असुन किनारपट्टीचा तटीय भाग जास्त प्रमाणात प्रभावित झाला व मत्स्य उत्पत्तीस गिरावट आली.

- नायजेरीयात तेलांच्या संपत्तीत अधिक भाग अग्नेय भागातच आहे. तेलाच्या लाभातील अधिक भाग आम्हास मिळावा म्हणुन इबुलु यांना वाटत असे तेलांच्या उत्पादनात उत्तर भागात विकास करण्यासाठी ते विरोध करत असते. या समस्येस योग्य ती न्यायीक निवारण काय आहे?

1990 च्या काळात विशेष करुन नायजर डेल्टा प्रांतात भागात लोकांत आंदोलन क्रमाक्रमाने वाढत गेले. स्थानिक गिरीजन जात हे वर्षानुवर्षा पासुन होत असणाऱ्या जिवावरण नष्ट निवारण द्यावे. आमच्या भागातील तेलाच्या संपत्तीवर आम्हास नियत्रण असावे म्हणुन ते आंदोलन करु लागले. हे आंदोलन प्रथम जातीच्या आधारावर सदस्याता एकता निर्माण करुन शांत पणे चालत होते. प्रमुख मानव हक्क मानव हक्क, कार्यकर्ता पर्यावरणवादी तो केन सारो निवाणी (Ken Saro Wiwa) अंतर राष्ट्रीय असंतोषा मध्ये मिलीटरी सरकार मरण शिक्षा दिल्या गेल्यामुळे परिस्थिती तिव्र रुप निर्माण झाले.

एकजात निर्माण होण्यासाठी सुस्थिर लोकशाही व्यवयास स्थापन करण्यासाठी आपल्या भौतिक संपत्तीवर नियत्रंण मिळवण्यासाठी नायजेरीयात आणखी प्रयत्न करतच आहे.

महत्वाचे शब्द

भु संस्करण, जमीनदार वर्ग, नविन लोकशाही, रासायनिक बाम्ब, कमजोर लोकशाही, खंडातर आफ्रिकावाद

आपल्या अभ्यासात सुधारणा करा

1. योग्य जोड्या जुळवा

o सन येट - सेन	देशास सैनिक देश केला.
o चियांग कैशेन	पर्यावरण आंदोलन
o माओ जेडांग	राष्ट्रीयवाद, लोकशाही आणि समाजवाद
o केन सारो विवा	शेतकऱ्याचे आंदोलन

2. शतकानुशतकाच्या काळात चिनमध्ये स्त्रियांच्या पात्रतेत आलेल्या बदलास ओळखा. रशिया, जर्मनीत निर्माण झालेल्या बदलास व यांच्या फरकास तुलना करा?

SCERT TELANGANA

3. राजशाही शासनास उध्वस्त करुन चीनमध्ये दोन प्रकारचे शासन निर्माण झाले त्यामधील त्यातील समानता व असमानता काय?
4. या पाठात चर्चा केलेल्या सर्व देशानी मुख्यता व्यवसायावर आधारीत त्यातील पध्दतीत बदल आणण्यासाठी या देशात कशा प्रकारे प्रर्यत्न केल्या गेले?
5. वरील चर्चा केलेल्या देशात कारखाणे कुणाच्या ताब्यात आहेत? या पध्दतीत बदल आणण्यासाठी कशा प्रकारे प्रयत्न केल्या गेले? तुलना करण्यासाठी एक तक्ता तयार करा?
6. भारत देश आणि नायजेरीयातील राष्ट्रीय आंदोलनाची तुलना करा. भारतात ही का बलवान होती?
7. स्वतंत्र नायजेरीयात कोणत्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागले? स्वतंत्र भारत देश कोणत्या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागत होते? यातील समानता व असमानता कोणत्या?
8. भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी जेवढा संघर्ष द्यावा लागला तसा संघर्ष नायजेरीयाला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी घ्यावा लागला नाही. याचे स्पष्टीकरण द्या?
9. उपरोक्त देशांनी त्या, त्या राजकर्त्यां विरुध्द दिलेल्या स्वातंत्र्य लढ्याचे विस्तृत वर्णन करा व त्यांचे परिणाम सांगा?
10. या देशाच्या स्वतंत्र आंदोलनात राजावर युध्द केल्या गेले, त्याच्या प्रभावाचे वर्णन करा?

SCERT TELANGANA

धडा
14

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ - फाळणी आणि स्वातंत्र्यः 1939-1947

चला राष्ट्रीय चळवळीच्या आखरेच्या टप्प्यास पाहु या व कोणत्या परीस्थीमुळे भारत देशांचे विभाजन झाले ते समजुन घेण्याचा प्रयत्न करु या. भारत देशातील लोकांना फारच कठिण प्रश्नांचा सामना करावा लागला, व काळाच्या ओघात त्यांना खुप कठिण निर्णय घ्यावा लागत होता.

दुसऱ्या महायुद्धाला भारताने पाठींबा दिला पाहिजे का? 1939-1942

दुसऱ्या विश्वयुद्धा बद्दल तुम्ही अगोदरच अभ्यास केलेला आहे. जेंव्हा 1939 मध्ये युद्द सुरु झाल, तेंव्हा देशाच्या कांही राज्यांवर काग्रेसचे अधिपत्य होते. भारतीयांनी स्वतः कांही राज्यावर राज्यकारभार करण्याच्या अधिकारास ब्रिटीश सरकारने मान्य केलेले होते. 1935 मध्ये ब्रिटीश संसदेच्या बोर्डाने भारत सरकारचा कायदा पास केला. या कायद्याच्या प्रकारे राज्यांत निवडणुका घ्यायच्या व निवडणुकीमध्ये जे पार्टी जिंकते ती पार्टी सरकार चालवु शकते. तसे असुनही वोट टाकण्याचा अधिकार समाजातल्या फक्त कांही लोकांनाच दिला. राष्ट्र शासनसभासदास (आमदार) 12% केंद्रीय सभासदास 1 % अशाप्रकारे लोकांना वोट टाकण्याचा अधिकार मिळाला. ब्रिटीशांचे राज्या असतांना 11 राज्यात 1937 मध्ये निवडणुका झाल्या व कांग्रेस फार मोठ्या बहुमताने जिंकले. 11 पैकी 8 राज्यात कांग्रेसचे प्रधानमंत्री होते. या सर्व व्यवस्थेवर ब्रिटीश गर्वनर (राज्यपाल) यांचे पर्यवेक्षण होते.

कांग्रेस नेत्यां समोर एक गंभीर प्रश्न उभे राहिला. तो म्हणजे जर्मनी, जपान, इटली व इतर देशाचे परीवार (आक्सीस राज्य) इत्यादीच्या विरोधात युद्ध करण्याकरीता ब्रिटीशांना मदत करावी. की नाही,कांग्रस नेत्यांशी सल्ला मसलत न करताच इंग्लंडने भारतदेश युद्धात भाग घेईल असा निर्णय घेतला. युद्ध करण्यास सहकार्य द्यायचे कि, नाही द्यायचे यासाठी अनेक कारणे होती.

- तुम्हाला वाटते का, भारतीयांनी ब्रिटीशा प्रती कृतज्ञता व्यक्त केली पाहीजे, कारण त्यांनी 1935 च्या कायद्यानी निवडणुक लढविण्याचा व लोकांना मत टाकण्याचा अधीकार दिला?
- हिटलरचा उदय मानव जातीच्या स्वातंत्र्याला धोका होता असे तुम्हाला वाटते का? त्यामुळे भारताने आपले स्वातत्र्य मिळवणे बाजुला ठेवले पाहिजे, व जगाला हुकुमशाही पासुन मुक्त करण्यावर आपले लक्ष केंद्रित केले पाहिजे का?
- तुमच्या मते दुसऱ्या विश्व युद्धात भारताने ब्रिटीशांना पाठींबा देण्या व नाही देण्याकरीता काय कारणे असतील.

या प्रश्नावरती कांग्रेस नेतत्व गोंदळुन गेले. लोंकांनी कांग्रेस नेत्यांचा हिटलरचा, मुसोलीनीचा, आणि फासीझमच्या विचार पद्धतीचा विरोध केला. ते इतर स्वातंत्र सार्वभौम राष्ट्रांवर विजयी मिळवायचा ह्या फॅसीस्ट तत्वाचा त्यांनी प्रतिकार केला. ब्रिटीशांचे दुहेरी मत कांग्रेस नेत्यांना लक्षात आले. एक तर ब्रिटीशांची भारताने फॅसीस्टच्या विरोधात त्यांना मदत करावी अशी इच्छा होती, पण भारताला स्वातंत्र्य देण्यास ते तयार नव्हते. ब्रिटीशांना ह्या गोष्टीची जाणीव झाली की,त्यांचा देश त्यांना स्वाधीन करावेच लागेल, पण त्यावेळेस त्यांनी उभे केलेले साम्राज्य सोडुन द्यायचे या कल्पनेचा स्वीकार करणे ब्रिटीशांसाठी

<u>अडॉल्फ हिटलरला पाठवलेले पत्र</u>

हर हिटलर
बर्लिन
जर्मनी
प्रिय मित्र,

मानवतेसाठी माझे मित्र, तुम्हाला पत्र लिहण्यासाठी विनंती करीत आहे, पण मी पत्रात व्यक्त केलेले विचार, भावना, मुद्याला अनुसरुन नसतील यामुळे मी त्यांची विंनंती नाकारली. माझे मन काही तरी सांगते की, या पद्धतीने मला विचार नाही केला पाहिजे आणि जे कांही योग्य असु शकत त्या करिता मला आव्हान केलेच पाहिजे.

हे स्पष्ट आहे की, जगामध्ये तुम्ही असे एक व्यक्ती आहात , जे युद्ध थांबवु शकतात. ज्यामुळे मानवातावाद रानटी अवस्थेपासुन परावृत राहु शकते.

तुमचा उद्येश तुम्हाला किती महत्वाचा वाटत असला तरी, त्यासाठी एवढी किंमत द्यावी का? हिंसेचा पाहिजे तेवढा तिरस्कार करुन विजय प्राप्त करणारा व्यक्ती म्हणुन माझ्या या आव्हानाला स्विकार करता का.
तुम्हाला लिहत असतांना काही चुका झाल्यास क्षमा करावी.

तुमचा विश्वासु मित्र,
I remain, M. K. *गांधी*

स्रोत: महात्मा गांधीच्या संकलेत रचनेतुन
Vol. 76 : 31 May, 1939 - 15 October, 1939.

कठिण होते. इंग्लंडमध्ये वेगवेगळे राजकिय पक्ष होते, युद्धाच्या वेळी विविध पक्षाचे सरकार असुन सरकारचे नेतृत्व कंजर्वव्हेटीव पक्षाचे नेते विंस्टन चर्चील हे प्रधानमंत्री पदावर राहुन करत होते. कंजर्वव्हेटीव पक्ष जितके शक्य होईल तितके भारतिय साम्रज्यावर आपले अधिपत्या असावे या मताचा होता. कंजर्वव्हेटीव पक्षाच्या तुलनेत लेबर पार्टी भारतीयांना स्वातंत्र्य मिळवुन देण्यास इच्छुक होती.

युद्धाच्या नंतर ब्रिटीश भारतीयांना त्यांच्या साम्रज्याखाली स्वतंत्र दर्जा देण्यास तयार होते. पण कांग्रेसना ब्रिटीशांकडुन पुर्ण स्वातंत्र्याचे आश्वासन पाहिजे होते.राष्ट्रीय स्तरावर लवकरच केंद्रीय सरकारची स्थापना केली पाहिजे अशी मागणी कांग्रेसनी केली. इतर भारतातील समाजांच्या आकांक्षा व आवड यांचे संरक्षण करावे लागते, असे म्हणत ब्रिटीशांनी कांग्रेसच्या मागणीचे खंडन केले. मुस्लीमा प्रमाणे कांग्रेस नेही सर्व भारतीयांचे प्रतिनीधीत्व केले नाही असे त्यांनी सुचित केले. त्यांनी असेही सुचीत केले की, कांग्रेस इतर भारतीय लोकांच्या भावने व गरजेकडे दुर्लक्ष करु शकतो. त्यामुळे ब्रिटीशांना त्यांच्या आवडीचे संरक्षण करणे गरजेचे होते.

चित्र 14.1 : रॉयल भारतीय सैना 1945 इरावडी नदी क्रास करतांना

चित्र 14.2 : भारतामध्ये दुसऱ्या विश्व युद्धात हाती C-46 विमानामध्ये सामान लोडींग करत असतांना

SCERT TELANGANA

कायदा व सुव्यस्था सांभाळण्या करीता व युद्ध जिंकण्यावर लक्ष केंद्रित करण्या करीता सरकाने युद्धाच्या वेळी विशेष अधिकार दिलेले होते. जसे कोणी सरकारला विरोध केला तर त्यांना लगेचच कुठल्याही प्रकारचा विलंब न करता न्यायालयात न पाठवता तुरुंगात टाकले जात होते. बोलण्याचे स्वातंत्र्य सुद्धा रद्द केले, एकदाचे युद्ध संपल्यावर स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी 1940 आणि 1941 मध्ये कांग्रेसने व्यक्तीगत सत्याग्रहाचे संघटन केले व ब्रिटिशांवर दबाव टाकला. मोठ्या प्रमाणात आंदोलन झाले नाही.

ब्रिटीशांनी भारताला स्वातंत्र्य देण्यास नकार दिल्यामुळे कांग्रेसचे नेते निराश झाले व त्यांनी राज्य सरकारचा बहिष्कार करण्याचे ठरविले. 1937 मध्ये निवडुन आल्यावर सर्व कांग्रेस नेत्यांनी 1939 मध्ये राजीनामा दिला.

- ब्रिटीशाच्या वृत्ती व्यवहारांचा प्रतिकार करण्या करीता कांग्रेसने इतर पाऊले उचलु शकला असता,असे तुम्हाला वाटते का?
- ब्रिटीशांनी वचनाचे पालन का केले नाही? व भारतीयांचा पाठिंबा मिळविण्या करीता त्यांचे मन का जिंकले नाही? वर्गामध्ये सर्व मिळुन चर्चा करा.
- जेंव्हा मंत्र्यांनी राजीनामा दिला, तेंव्हा दररोजचे सरकारचे कामकाज कोण पाहीले.

देशाच्या लोकांचे प्रतिनिधीत्व कोण करेल?

ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधात भारतीय लोकांनी सतत क्रांती केल्यामुळे ब्रिटीश निराश झाले. कांग्रसचे लोकावरचे प्रभुत्व कमी करण्याचे व त्यास शिक्षा करण्याचे मार्ग ब्रिटीश शोधत होते. कांग्रेसने देशाच्या लोकाचे प्रतिनीधीत्व करण्याच्या अधिकारावर ब्रिटीशांनी प्रश्न निर्माण केला व आता त्यांनी शक्तीच्या बळावर लोकांमध्ये फुट पाडणे व राज्य करणे अशा कुट नीतीचा अवलंब केला.

ब्रिटीशांनी त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी मुस्लीम लीगच्या योजनांचे समर्थन करीत प्रोत्साहन दिले. पण कांग्रेसलाच समर्थन देण्याचा दिखावा ते करु लागले. याच काळात मुस्लीम लीग आणि त्याचा नेता जिन्नाह वस्तुमानात राजकारणात सक्रिय झाला.

मुस्लीम लीग

1906 मध्ये स्थापन केलेली ही एक पार्टी होती. 1930 पर्यंत या पार्टीने उत्तरप्रदेश मधल्या जमिनदाराचे प्रतिनीधीत्व केले. तेव्हा त्यापार्टीकडे मोठ्या प्रमाणात पाठींबा नव्हता. सर्वच निर्वाचन क्षेत्रात ब्रिटीशांनी वेगळी जागा घोषित केल्या पाहिजेत. ज्या जागेसाठी केवळ मुस्लीमच मत देतील अशी मागणी त्यांनी ब्रिटीश राजवटीत केली होती. त्यांनी चर्चा केली की,प्रत्येक भागात हिंदु बहुसंख्य असल्यामुळेच त्यांचेचे उमेदवार निवडुन येतात. परंतु मुस्लीमाच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष होते. परंतु जर काही जागा मुस्लीमांसाठी राखीव ठेवल्या तर तेच विडुन येतील आणि संसदेमध्ये मुस्लीमां विषयी चर्चा होऊन त्यांच्या सामाजिक समस्या होण्यास दुर होण्यास मदत होईल. यामुळे मुस्लीम समाजाला आपल्या विकासाविषयी जागरुक होता येईल. कल्पना करा. कांग्रेसने या युक्तीचा स्वीकार केला व 1909 पासुन वेगळ्या मतदाराची आंमलबजावणी केली. जेंव्हा राज्य

स्तरावर 1939 मध्ये सरकारची नियुक्ती केली. तेंव्हा देशामध्ये 482 जागेपैकी मुस्लीम लीगने 102 जागा जिंकल्या. तसे असले तरी कांग्रेसचा विश्वास होता की ती राष्ट्रीय पार्टी आहे. फक्त हिंदुंची पार्टी नाही. त्यामुळे त्यांनी मुस्लीमांच्या जागेवरुन निवडणुका लडविल्या होत्या. कांग्रेसने लडलेल्या मुस्लीमच्या 58 जागेपैकी 26 जागा त्यांनी जिंकल्या.

- अल्पसंख्यांक समाजाच्या समस्या व त्यांच्या परिष्कार करण्याची आवश्यकता यावर चर्चा करा?
- अल्पसंख्यांक लोकांच्या समास्याचे समाधान व संरक्षण करण्या करीता वेगळे मतदार केंद्र बनवीणे हे एक पद्धत होती त्या उद्देशाच्या पुर्तीकरीता इतर कोणता मार्ग तुम्ही सुचवू शकता. उदा. मुस्लीम व्यतीरीक्त सभासदाने त्याच्या निर्वाचन क्षेत्रात निवडणुकीच्या पुर्वी मुस्लीम लोकांना भेटुन त्यांच्या समस्या जाणुन घेतल्याच पाहिजे. अशा नियमाने त्यांचे समाधान होईल का? केंव्हा ही पद्धत अपयशी ठरेल? कोणत्या परिस्थीतीत ही पद्धत प्रभावी होणार नाही?

1937 मध्ये झालेल्या निवडणुकांमध्ये एकुण मुस्लीम मतांपैकी मुस्लीम लीगला फक्त 4.4 टक्के मत मिळाले, संयुक्त राज्यात मुंबई व मद्रास (चेन्नई) मध्ये मुस्लीमलीग लोकप्रीय होती. 10 वर्षानंतर ज्या प्रांतातुन पाकिस्तान वेगळा होणार होता. त्या प्रांतातच जसे बंगाल, नार्थ फ्रंटीयर प्रोवीन्स आणि पंजाब मध्ये तो फारच कमजोर होता. सिंध प्रांतात सुद्धाडडड ते सरकार बनवु शकले नाहीत. पण नंतरच्या 10 वर्षात परीस्थीती बदलली. 1946 मध्ये जेंव्हा राज्यात व केंद्रात पुन्हा निवडणुका झाल्या, तेंव्हा मुस्लीम लीगला मुस्लीम जागा जिंकण्यास फार मोठे यश मिळाले.

1937 ते 1947 मध्ये मुस्लीमांच्या विचारात काय बदल झाला? मुस्लीम लीगने कांग्रेसला अनेक विषयांसंबंधी त्यांच्या स्वेच्छा व भावना शुन्य असल्या बद्दल दोषी ठरवले. उदा. लीगने संयुक्त राज्यात पुष्कळशा जागा जिंकल्या होत्या. तरी कांग्रेसने त्यांच्या बरोबर आघाडीचे सरकार बनवण्यास नाकारले. लीगच्या सभासदास घेण्यास कांग्रेसने नाकारले. अगोदर कांग्रेसचे सभासद हिंदु महासभेचे सभासद होऊ शकले. हे पण मुस्लीम कांग्रेस सभासद मौलाना आझाद यांच्या घेतलेल्या अक्षेपामुळे 1938 मध्ये बंद करण्यात आले. कांग्रेस हे मुळात हिंदू पार्टी आहे, आणि मुस्लीम समाजाबरोबर सत्तेचे विभाजन करायचे नाही, अश्या प्रकारचे मत त्यांनी मांडले.

हिंदू महासभा आणि RSS (Rashtriya Svayam Sevak Sangh)

हिंदु महासभा व राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ या राष्ट्रीय, सांस्कृतीक संघटना लोकांना संघटीत करण्याचे कार्य करीत होत्या. सर्व हिंदूंना एकत्र करणे, जाती, धर्म, सांप्रदायावर विभागल्या जाणाऱ्या समाजास थांबवणे व त्यांच्या सामाजिक जीवनात सुधारणा करणे हे या संघटनेचे मुख्य उद्देश होते.भारत देश हा हिंदु राष्ट्र होता. जेथे बहुसंख्य लोक हिंदुचे राहतात. असा संदेशही त्यांनी दिला. या संघटनेच्या कामकाजामुळे कांग्रेस सदस्य ही प्रभावीत झाले.

कांग्रेसने त्यांच्या कार्यकर्त्यांमध्ये धर्म निरपेक्ष असण्याची समज तयार करण्या करीता भरपूर प्रयत्न केले, कांग्रेसने मुस्लीमांना भेटने, ते सुरक्षीत असण्याची भावना निर्माण करणे व मुस्लीम

SCERT TELANGANA

लीग, हिंदू महासभा व आर.एस.एस यांनी ते असुरक्षित असण्याची भावना, त्याविषयीचा गैरसमज दुर करण्याचाही त्यांनी भरपूर प्रयत्न केला. कांग्रेसने स्पष्ट केले की, हिंदु आणि मुस्लीम हे वेगवेगळ्या देशांचे लोक नाहीत, ते एकाच देशाचे अभिन्न अंग आहेत. परंतु ब्रिटीशांना याची भीती होती. कुठे मुस्लीम लीग कांग्रेसच्या म्हणण्यावर विश्वास करेल व कुठे हिंदुचे वर्चस्व वाढेल. हे सर्व ते उत्सुकतेने पाहात होते.

"पाकिस्तान" च्या निर्मीतीचा प्रस्ताव

बऱ्याच लोकांना असे वाटले की, जिथे मुस्लीम लोक जास्त आहेत, तिथे वेगळा राज्य व्यवस्थेची विशेष गरज आहे. उदा.उर्दु कवी मुहम्मद इकबाल -*"सारे जहाँ से अच्छा हिंदुस्तां हमारा"* या राष्ट्र गीताचे लेखक. यांनी 1930 मध्ये आपल्या अध्यक्षीय भवनामध्ये मुस्लीम लीगला संबोधुन बोलत असतांना उत्तर-पश्चिम भारतिय मुस्लीम प्रांताची गरज आहे, हे स्पष्ट केले.

पाकिस्तान किंवा पाक-स्तान (पंजाब, अफगान, काश्मीर आणि सिंध, बलुचिस्तान या प्रांतापासुन) वेगळा राष्ट्र निर्माण करने, व त्यास वरील देशाचे नाव देण्याचे एका पंजाबी मुस्लीम विद्यार्थ्याने 1933 आणि 1935 मध्ये कर पत्रात लिहीले, आणि इच्छा व्यक्त केली, पाकीस्तानला वेगळ्या राष्ट्राचा दर्जा मिळावा. हे एका मुलाचे स्वप्न मात्र असे मुस्लीम लीगच्या नेत्यांनी माणुन मुस्लीम लीग व त्यांच्या नेत्यांनी त्याच्या युक्तीचे खंडन केले.

ब्रिटीशांनी फुटपाडा आणि राज्यकरा ही चाल होती. व कांग्रसेने मुस्लीमांच्या प्रश्नांना हाताळण्याची भुमिका यात अपयश आल्याने राजकिय वातावरण बदलले. उपखंडालीत बहुसंख्य मुस्लीम असलेल्या ठिकाणी त्यांना स्वायतत्ता मिळण्याकरीता 23 मार्च 1940 मध्ये लीगने एक ठराव करण्याची मागणी केली. असे दुहेरी मत असलेले ठराव यात विभाजनाचा किंवा पाकिस्तानचा उल्लेख नव्हता. तरीही नंतरच्या कांही वर्षात यास पाकिस्तानचा ठराव म्हणुन ओळखला गेला. लीगने उचललेल्या विषयांवर लोकांनी विचार केला आणि अनेक पर्याय समोर ठेवले, पाकिस्तान एक नवीन राष्ट्र व्हावा हा एक पर्याय होता. जसे वेगळ्या पाकिस्तानच्या निर्मीतीसाठी चर्चा सुरु झाली. तेंव्हा पाकिस्तान राष्ट्र बनले पाहिजे असे लोकांचे मत बनल.

Dr BR आंबेडकर पाकिस्तान किंवा भारताचे विभाजन - "परिचय" 1940

हे लक्षात घेता येईल की, पाकिस्तान ही एक योजना आहे, समजण्याच्या पलीकडची गोष्ट आहे. मुस्लीम आग्रह करीत राहिले की, त्यांच्या योजनेचा विटार व्हावा. ब्रिटीश कोणत्याच प्रकारे एका आक्रामक बहुसंख्य हिंदूना सता स्थापित करण्याचा आणि वारस बनण्याचा अधिकार देऊ शकत नाही. आपल्या खुशीसाठी त्यांनी अल्पसंख्यांक लोकांवर ह्या गोष्टी सोडले. हे साम्राज्यावादाचा अंत नाही करेल, तर हे पुन्हा नविन साम्राज्यवादाची निर्मिती करेल.

1940 ते 1946 च्या काळात मुस्लीमांचा लीडर असलेला एम.ए जीन्हा त्याचे म्हणने स्वीकार करणे हे कांग्रेसला पण कठिण होते. वेगळ्या देशाची गरज आणि फायदे कसे आहेत हे मुस्लीम लोकांना समजविण्यास लीग समर्थ होता. शेतकऱ्यांना वाटले नव्या प्रांतात आपल्याला हिंदु जमिनदार व व्याजाने पैसे देणारे आपला छळ करणार नाहीत, व्यापारी व नौकरी मिळविण्याची अपेक्षा ठेवणाऱ्यांना वाटले, आपल्याला तिथे हिंदू व्यापाऱ्यांची नौकरी करीता सुशिक्षीत बेकाऱ्यांची

SCERT TELANGANA

- लोक मुस्लीम लीगच्या राजकारणापासुन होणाऱ्या फायद्याचे कसे मुल्यांकन करतील? त्यांच्या कडे कांही शंका आहेत का? कोणत्या प्रकारचे प्रश्न त्यांच्याकडे आहेत? चर्चा करा.

स्पर्धा नसेल, तिथे त्यांना संपुर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य असेल, जसे त्यांना पाहिजे असेल तसे सरकार बनवण्याचे स्वातत्र्य असेल, 1942 ते 1945 या काळात जास्तीत जास्त कांग्रसचे नेते जेलमध्ये असल्याने लीगने त्याचा उपयोग वेगळ्या पाकिस्तानसाठी जनाधार मिळविण्याकरीता केला.

ब्रिटीशांस भारत सोडण्यास कोणी भाग पाडले?

1941च्या वेळी जपानने दक्षिण पुर्व आशियामध्ये आपला विस्तार करण्यास सुरुवात केलेली होती. तेव्हा भारतिय सीमेस देखील त्यांचा धोका होता. ब्रिटीशांना जपानच्या विरोधात भारतियांना पुन्हा लढवायचे होते. 1942 च्या वसंतऋतूमध्ये प्रधानमंत्री चर्चीलला समजविण्यात आले की, त्यांच्या एका मंत्र्याला सर स्टॅफोर्ड क्रिप्सला भारतात पाठवा व गांधीजीशी व कांग्रेस नेत्यांशी तडजोड करण्याचा प्रयत्न करा. हे बोलणे निष्फळ राहिले.तरीही कांग्रेसने आग्रह केला की, राजप्रतिनीधी वायसरायना कार्यकारी मंडळासाठी भारतीय रक्षा सभासद म्हणुन नेमणुक केली पाहिजे.

क्रिप्सचे धोरण अपयशी ठरल्यानंतर गांधीजीने ब्रिटीशांच्या विरोधात आपले तिसरे मोठे आंदोलन सुरु करायचे ठरविले, ते चळवळ म्हणजे ***भारत छोडो*** ही होती. ती ऑगस्ट 1942 मध्ये सुरु झाली. जरी गांधीजींना जेलमध्ये टाकले. तरी तरुण कार्यकर्त्यांनी आंदोलन चालु ठेवले, व देशभरात जाळपोळ, तोजफोज करण्यात आली. तरुणांनी कालेजे सोडुन दिली. व जेलला जाण्यास तयार झाले. जयप्रकाश नारायण हे एक कांग्रसचे सामाजिक काय्रकर्ते होते. त्यांनी स्वतःच्या स्तरावर प्रतिकार चालु ठेवला. अनेक जिल्ह्यात जसे पश्चिम भागात सातारा व पुर्व भागात मेदिनीपुर या ठिकाणी स्वतत्र्य सरकारची घोषणी ब्रिटीशांनी याचा पुर्ण शक्तीशी विरोध केला. तरी या बंडास दाबुन टाकण्यासाठी त्यांना एका वर्षापेक्षा जास्त वेळ लागला.

त्याचवेळी भारताच्या कम्युस्टि पार्टीने युद्ध करण्याकरीता ब्रिटीशांला पाठिंबा द्यायचे ठरविले,सोवियत संघावर नाझीसने केलेल्या हल्यांने ब्रिटीश हादरुन गेले. जागतिक स्तरावर त्याचा धोका कमी करण्या करीता ब्रिटीशांनी त्या युद्धास लोकांचे युद्ध असे नाव दिले. त्याच्या विरोधात गांधीजींना वाटले.ब्रिटीशाने भारतास सोडले तर भारत देश स्वतः जापानला हाताळेल.

सुरुवातीला जापानचा अमेरिकेवर व युरोपवर विजयाने भारतातील लोंकांवर त्यांचा मोठा प्रभाव पडला. प्रथम असे वाटले युरोपातील राजांचा लवकरचा पराभव होईल. दुसरी गोष्ट जापान हा आशियन देश होता आणि युरोपियन देशाच्या विरोधात उभा राहु शकतो. भारतियांना वाटले ते सुद्धा ब्रिटेनच्या विरोधात उभे राहु शकतात व खंभीरपणे लढा देऊ शकतात. वंश द्वेष फैलवणाऱ्या पुराण कथेचे ब्रिटीशांचे वर्चस्व चुरडुन टाकले.

ब्रिटिश कठिण परीस्तीतुन जास असतांना सुभाष चंद्र बोसला उपलब्ध असलेली चांगली संधी आहे, असे वाटले. भारताचे स्वातंत्र्य अति महत्वाचे होते तेंव्हा ब्रिटीशांना देशातुन बाहेर काढण्याकरीता जापानची मदत घेतली पाहिजे असे ते म्हणाले, ते गुप्तपणे जर्मनीला व नंतर जापानला गेले. व तेथे 1942 मध्ये भारतिय सेने (INA).ची फौज तयार केली.

SCERT TELANGANA

ते सैनिक कोण होत? जेंव्हा ब्रिटीशांचा बर्मा व मलाया मध्ये पराभव झाला तेंव्हा जापानने ब्रिटीश सैन्याला बंदी बनवलेले तेच हे सैन्य. ते युद्ध कैदी होते. बोसने त्या सर्वांना त्यांच्या सैन्यामध्ये घेतले. त्या सैनेलाच राष्ट्रीय भारतिय सैन्य असे म्हणतात. नंतर इतर भारतीयांनी पण सैन्यात भाग घेतला. त्यात महिलापण होत्या. बोसच्या या योजनेशी गांधीजी सहमत नव्हते. त्यांना जापान भारताला स्वातंत्र्य देणारे दाता असु शकत नाही असे वाटले. पण बोसने आपल्या निवडलेल्या कार्यावर लक्ष केंद्रित केले व सतत तीन वर्ष आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करत जापानच्या प्रभावी सैन्या बरोबर ब्रिटीशांच्या विरोधात लढा दिला.

चित्र 14.3 : सुभाष चंद्र बोस

- जापानने कैद केलेल्या सैन्याला बोसच्या सैन्यामध्ये भर्ती होण्याकरीता त्यांनी बोसला कशी परवानगी दिली?
- भारतिय राष्ट्रीय सैन्यात (INA) भारतीय सैन्य का सामील झाली?
- युद्धातील पराभवाची आणि बिटनच्या हाती सापडण्याची भीती भारतिय सैन्यास का वाटली नाही? ब्रिटीशांनी त्यांच्या सोबत काय केले असते.

खरोखरच ते वेळ धाडशी, नाटकिय व कठिण होता. एका वेळेस असे वाटले, अलाइड (सैन्य) शक्ती युद्ध हारणार होती. स्टालीन ग्रंडमध्ये नाझी शक्तीला मिळालेल्या जबरदस्त विजयाचे रशियाने परिशीलन केले. सैन्याशक्तीने युद्धावर नियंत्रण मिळविले व शेवटी दुसरे महायुद्ध जिंकले. सुभाष चंद्रबोसच्या भारतिय सैन्याचा ब्रिटीशांकडुन पराभव झाला, त्या घटनेनंतर सुभाष चंद्र बोस नाहीसे झाले, का मरण पावले हे अजुनही निश्चीत नाही.

जुन 1944 मध्ये दुसरे महायुद्ध संपत आले होते. तेंव्हा कुठे ब्रिटीश सरकारने गांधीजींना जेलच्य बाहेर काढले. भारताच्या स्वातंत्र्या बद्दल बोलण्याचा दुसरा भाग यासाठी सज्ज राहण्याचा हा वेळ होता.

- 1942 ते 1945 या काळाचे पुनरावलोकन करा. याकाळातील भारतियांचा विरोध ब्रिटीशा प्रति कधी नव्हे एवढा वाढला होता का?

महत्वपुर्ण लोकांचा उठाव - बंड: 1946 ते 1948

भारतिय राष्ट्रीय सेनेच्या सैनिकांना तुरुंगात टाकण्यात आले. ब्रिटीशांनी त्यांना शिक्षा करण्याचे ठरवीले, बिद्रोह करणच्या गुन्ह्यावरुन भा.रा.सै च्या खीलाफ कोर्टमध्ये कार्यवाही सुरु केली व फांशीची सजा देण्याचे ठरवले. भारतिय राष्ट्र सैनिकांच्या विरोधात कार्यवाही सुरु झाली.

भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी असमाधान, असंतृप्त जुलुमशाहीने कंटाळुन लोकांच्या भावनेचा उद्रेक झाला. या प्रसिद्ध उठावामध्ये हिंदु-मुस्लीम-राजकारण हे महत्वाचे नव्हते. राष्ट्रीय भावनेने

SCERT TELANGANA

सर्वजण एकत्र आले. उदा. भारतीय राष्ट्रीय सैनिकातील विचारणा केल्या जाणाऱ्यापैकी पुष्कळ लोक मुस्लीम होते. तर त्यांच्या बद्दल सहानुभूती होती. पण त्याच्या धर्माचा विचार कोणीही केला नाही.

- घटनांचे शोकांतील वळण व त्यामुळे या लोकांचे जीवन कसे प्रभावीत झालेले असेल याविषयी कल्पना करा.
- भारतिय राष्ट्रीय सेनेचे सैनिक जे भारतीयांसाठी नायकांसारखे होते, जेव्हा त्यांना देशद्रोही म्हणुन ब्रिटीशांकडुन कार्यवाही करत असतांना, फांसी देत असताना भारतीयांना काय वाटले असेल ?

जर युद्ध संपल्यानंतरच्या काळात स्वतः ठेवुन पहा, तुम्हाला भारतातील परिस्थीती समजणे सहज होईल. अन्न धान्याची कमतरता, धान्याच्या अयोग्य वाटपा, जास्त किंमत, काळाबाजार, बेकायेदशीर साठवण त्रस्त झाले होते. कामगार त्यांच्या कमी रोजगारामुळे रागात होते, वाढलेल्या महागाई किमतीच्या विरोधात रेल्वेचे डाकविभागाचे इतर सरकारी कर्मचारी यांची धरना करण्याची योजना होती.

ब्रिटीश अधिकाऱ्यांच्या वागणुकीच्या व खराब जेवण देण्याच्या विरोधातच 18 फेब्रुवारी 1946 मध्ये मुंबईमध्ये रायल इंडियन नेवीच्या नाविकांनी उपोषण सुरु केले. मुंबईच्या किनारीवर असलेल्या नाविकदल आणि भारतातील सर्वच जल सेनाच्या ठिकाणी या हडताळाला लवकरच फार प्रभाव पडला. बंड करणाऱ्या लोकांनी तिरंगी झेंडा, चंद्रकार असलेल्या व हतोडा व विळ्यांचे चिन्ह असलेल्या झेंड्याचे बॅनर जहाजाच्या खंब्याला लावले. एस.एस. खान यांच्या अध्यक्षेते खाली केंद्रिय नावीक धरना समीती नेमण्यात आली. उत्तम दर्जाचे जेवण देण्या करीता गोऱ्या, ब्रिटीश सैनिकांना व भारतिय सैनिकांना समान वेतन, भारतीय राष्ट्रीय सैनिकाच्या सैन्याना व इतर राजकिय कैदिंना सोडण्याबाबत आणि इंडोनेशियातुन भारतीय सैनिकांना मुक्त करण्याबाबत या समीतीने मागणी केली होती.

चित्र 14.4 : भारत देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी 1946 मध्ये क्रांती केलेल्या नाविक दलाचे स्मारक

78 जहाजा, 20 किनारमय पट्ट्यांची स्थापना 20,000 सैनिकांनी याधरण्यात भाग घेतला. हिंदु आणि मुस्लीम यापैकी शेकडो विद्यार्थी मुंबईतील रस्त्यावर आले व त्यांनी पोलीस व सैन्याच्या विरोधात जाउन धरण्यास मदत केली. मुंबईमध्ये 22 फेब्रुवारीला 3 लाख मील कामगारांनी त्यांचे कामगारांनी त्यांचे काम थांबवले. पोलीस व सैन्याच्या विरोधात दोन दिवस हिंसात्मक लढाई केली.

1946 चे वर्ष धरना व प्रतिकार करण्याचे वर्ष होते . देशात सर्वच भागात, कारखान्याचे,मीसचे काम बंद होते, या आंदोलनामध्ये मार्क्सवादी व समाजवादी पक्ष सतर्क होते. ग्रामीण भागातही असंतुष्टपणाची लाट होती.

बंगालमध्ये एका लहान व गरीब शेतकऱ्यांने आंदोलन सुरु केले. त्याने शेती करण्याकरिता मोठ्या जमिदाराची शेती घेतली. त्याने मागणी केली की त्यानी केलेल्या पिकांची रास तीन भागापैकी दोन भाग वाढवली केली पाहिजे, अर्धे किंवा त्यापेक्षा भाग दिला नाही पाहिजे. या आंदोलनास *टेभागा आंदोलन* असे म्हटले. याचे नेतृत्व राज्याच्या किसान सभेने केले.

हैद्राबादमध्ये मार्क्सवादी पक्षाने तेलंगाना भागातील शेतकऱ्यांचे फार मोठे आंदोलन चालविले. तेलंगाना भागातील शेतकरी मोठ्या जमिनदाराच्या विरोधात समोर आले व त्यांनी शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ करण्याकरीता, कमी पैशात ठरावीक काळापर्यंत काम घेण्याचे पद्धतीचे निर्मुलन करणे व जो जमिनीची मशागत करु शकतो, त्यांना जमिन वाटप करने, याकरीता त्यांनी मांगणी केली.शेतकऱ्यांने राजकर्त्याच्या व त्यांच्या सैन्याचा प्रतिकार करण्यासाठी शस्त्र उचलले. जवळ-जवळ तीन हजार गावाने या आंदोलनात भाग घेतला. त्रावेणकोर व पुन्नप्रा, वयालारमध्ये शेतकऱ्यांची दुसरी मोठी शस्त्र क्रांती घडली.

- देशातील सामान्य लोकांच्या आंदोलना विषयीच्या कार्याच्या समीक्षा करा? ते कश्याची मागणी करीत होते?
- वर सांगीतलेल्या जणसामान्याच्या अनेक आंदोलना मध्ये धार्मिक विभाजन हे फार महत्याचे नव्हते. या आंदोलनामध्ये लोंकांच्या एक्यमततेसाठी कोणती कारण असु शकतात.

मुस्लीम लीग आणि कांग्रेस - सत्ता परीवर्तनासाठी चर्चा

1945 मध्ये लीग आणि कांग्रेसच्या मुख्य नेत्यांमध्ये पुन्हा चर्चा सुरु झाली. संपुर्ण स्वातत्र्य देण्यापुर्वी वायसराय, सेनापती यांच्या व्यतिरिक्त भारतिय लोकांपैकी कार्यकारी मंडळाची निर्मीती करण्यासाठी ब्रिटनने तयारी दर्शविली या कार्यकारी मंडळात मुस्लीमांनाही पुरेसे प्रतिनीधीत्व मिळावे म्हणुन जिन्हाने हट्ट धरला. यामुळे राज्यकारभार बदला विषयीच्या चर्चा अपयशी ठरल्या. याबाबत अनेकांनी मध्यस्ती करण्याचे प्रयत्न केले. राष्ट्रवादी मुस्लीमांचा पाठींबा कांग्रेसला तर पंजाबमध्ये कांही पक्षांचा पाठींबा मुस्लीमांना होता. ते सदस्य म्हणुन होते. या दोन्ही पक्षांनी मुस्लीम लीगच्या मागणीला समर्थन दिले नाही. याचवेळी कांग्रे. पक्षाचे अध्यक्ष पद मौलाना आझाद कडे असल्याने शिष्ट मंडळाचे नेतृत्व त्यांनीच केले.

1946 मध्ये राज्य स्तरावर निवड्णुका झाल्या, मुस्लीम लीग सर्व 509 सीटांपैकी 442 सीटा व त्यांच्या राखीव निर्वाचन क्षेत्रातील सर्व 30 सीटा जिंकल्या. फक्त 1946 पर्यंत लीगने आपली स्वत:ची मजबूत पार्टी स्थापन केली. त्या पक्षाची भारतीय मुस्लीमांचे स्पष्ट वक्ता बनण्याची वाटचाल सुरु होती. त्यांना एकुण मुस्लीम मतांच्या 86 टक्के पेक्षा जास्त मत मिळाले होते. 1946 मध्ये कांग्रेसला साधारण मतदार केंद्रात भरपुर मोठा विजय मिळाला. मुस्लीम अतिरीक्त कांग्रेला 91 सीटा मिळाल्या.

- मुस्लीम लीगची कोणती मागणी होती, जी कांग्रेसला स्वाकार्य नव्हती? तुम्ही कांग्रसेच्या कारणांनी सहमत आहात का?
- तुमच्या मते 1946 च्या निवडणुकाचा निकाल लोकांच्या मनस्थीती बद्दल काय सुचीत करतो?

देश विभाजनाचा शक्य तो एक पर्याय

मार्च 1946 मध्ये लीगच्या मागणीचे परीक्षण करण्याकरीता, स्वातंत्र्य भारताच्या योग्य सुनियोजीत राजकिय आराखडा सुचित करण्याकरिता ब्रिटीश कॅबीनेटने तीन सदस्यांची एक मीशनला दिल्लीला पाठवीले, या कॅबीनेटच्या मीशनने देशात तीन महिन्यांची यात्रा केली. व भारत देशाचे विभाजन न करता एक तृतीयांश लोकांनी संघराज्याची सिफारस केली. मुळात सर्व मोठ्या पक्षांनी ही योजना स्वीकारली, पण सहमती जास्त काळ राहीली नाही. कारण त्या योजनेच्या विश्लेषणाविषयी

SCERT TELANGANA

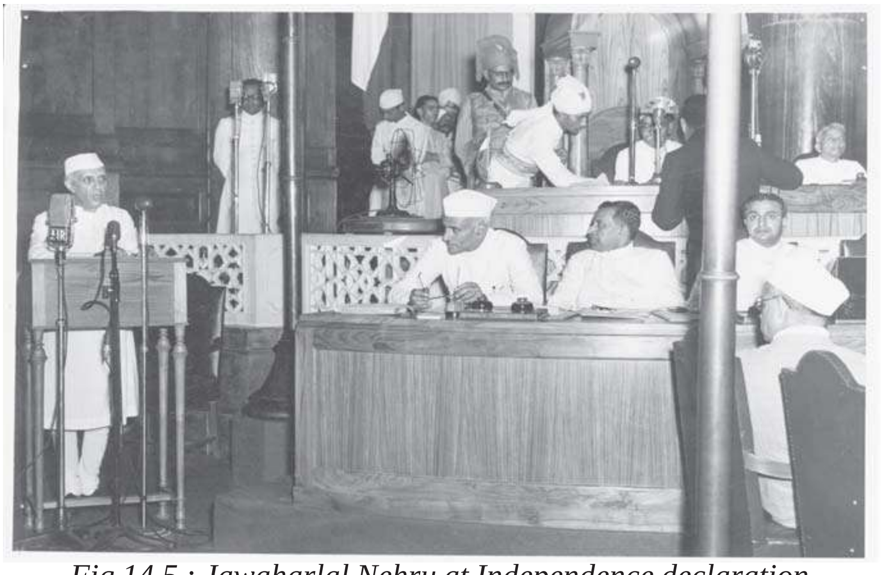

Fig 14.5 : Jawaharlal Nehru at Independence declaration

परस्पर विरोध होता. शेवटी केंद्रिय आयोगाच्या प्रस्तावनेस लीगने व कांग्रेसनेही एकमत दाखवले नाही.

मुस्लीम लीगने ठरवले की, त्यांची मागणी केवळ चर्चेने निकाल लागणार नाही, व त्या लोकांना गल्लीत, रस्त्यावर येण्याकरीता आव्हाहन केलेच पाहिजे. पाकिस्ताना मिळविण्याकरीता लीगने “प्रत्यक्ष कार्यवाही” (Direct Action) ची योजना बनवली, व त्यांनी 16 ऑगस्ट 1946 या दिवसाला प्रत्यक्ष कार्यवाहीचा दिवस घोषीत केला. याच दिवशी कलकत्यामध्ये दंगे सुरु झाले. हे दंगे बरेच दिवस राहिले. त्यात हजारो लोक मरण पावले, मार्च 1947 पर्यंत उत्तर भारताच्या अनेक भागात हिंसा पसरली.

मार्च 1947ला झालेल्या सर्वव्यापी हिंसेची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन कांग्रेस हायकमांडने पंजाबचा दोन भाग करण्यास सहमती दाखवली. पंजाबचा एक अर्धा भाग मुस्लीमांचा होता व दुसरा हिंदु सिखांचा होणार होता. बंगालचेही पंजाबप्रमाणे विभाजन करण्याचे कांग्रेसने स्वीकारले.

फेब्रुवारी 1947 मध्ये वावेलच्या ठिकाणी माउंटबेटन वायसराय म्हणुन आले. पुढे जाण्याच्या दृष्टीने माउंटबेटेनने पाकिस्तान विषयी बोलण्यासाठी अखेरचा टप्पा बोलावला. जेव्हा या गोष्टी निष्कर्ष रहीत ठरल्या त्याने घोषना केली की, ब्रिटीश भारताला स्वतंत्र करतील पण विभाजन ही होईल. पंजाबचा मुस्लीम बहूसंख्य असलेला प्रांत, उत्तर-पश्चिम समोर असलेला पंजाब (NWFP) सिंध, बलुचिस्तान आणि पुर्व बंगाल या प्रांताबरोबर पाकिस्तान एक नवीन देश बनविला जाईल.ब्रिटीश सरकारकडुन सत्तेचे औपचारीक हस्तांतरण करण्यात आले. त्यांनी पाकिस्तानला 14 ऑगस्ट 1947 ला व भारत देशास 15 ऑगस्ट 1947 ला सत्ता सोपविली. दंगे समाप्त करण्याकरीता रक्त क्रांती, द्वेष, तिरस्कार यामुळे लोक मरत होते. इत्यादीना थांबविण्या करीता स्वतंत्र राष्ट्र बनिविणे एक मात्र उपाय आहे.

विभाजन आणि स्थलांतर

मुस्लीम देश म्हणुन पाकिस्तानची निर्मीती झाल्यामुळे अनेक लोकांच्या समोर खुपच दुःखद आणी अकल्पनीय परिस्थीती उद्‌भवली, बरेच हिंदू लोक जे नविन निर्माण झालेल्या पाकिस्तानच्या सीमेवर राहतात, ते असुरक्षीत झाले. व त्यांना ते राष्ट्र सोडण्यासाठी दबाव टाकण्यात आला. त्याच प्रमाणे इतर सीमेच्या पलीकडे राहणाऱ्या मुस्लीमां बरोबर ही तेच झाले, काहींना राष्ट्रीय विभाजन नको होते. कांही लोकांना हे समजले नाही की हे का घडत होते. त्यांना घराच्या, गावाच्या, शहराच्या बाहेर काडण्यासाठी दबाव आणला जात होता. त्या बद्दल त्यांच्या मनात क्रोध व तिरस्कार होता. जवळ-जवळ 1.5 करोड हिंदू आणि मुस्लीम लोक बेघर झाले. मारणे, लुटपाट, जाळपोळ अशा घटना घडल्या. हिंदु व मुस्लीमांचे दोन ते 5 लाख लोक मारण्यात आले. आणि बाकीचे सर्व लोक शरणागत निर्वासीत बनले, व ते सहायता केंद्रामध्ये राहु लागले. नवीन घरे

SCERT TELANGANA

VOLKART

The Statesman

(With which the FRIEND OF INDIA is Incorporated.)

PUBLISHED SIMULTANEOUSLY FROM CALCUTTA AND DELHI.

QUALITY — There is TRUTH in our Quality — MODERN FURNISHERS

Vol. CXIII. No. 23112 REG. No. C193 CALCUTTA, FRIDAY, AUGUST 15, 1947. TWO ANNAS.

TWO DOMINIONS ARE BORN

Political Freedom For One-Fifth Of Human Race

POWER ASSUMED BY INDIANS

Constituent Assembly Members Take The Oath

WORK FOR COMMON PROSPERITY

From Our Special Representative

NEW DELHI, Aug 15.—Two new Dominions, India and Pakistan, were born at zero hour today, ushering in political freedom to 400 million people, constituting one-fifth of the human race.

AT a special session of the Indian Constituent Assembly, the House assumed full powers for the administration of the Indian Dominion.

NO DISTURBANCE IN CALCUTTA

No incidents of a communal nature occurred in Calcutta and Howrah yesterday.

AUGUST 15, 1947.

Close Friendship with Britain

Nehru's Reply to Mr. Attlee

VISCOUNT MOUNTBATTEN AWARDED EARLDOM

First Governor of W. Bengal

C. R. Sworn In This Morning

By a Staff Reporter

TWO HOLIDAYS

Joyful Scenes In Calcutta

Celebrations By Hindus And Muslims

By a Staff Reporter

REMARKABLE signs of a return to communal amity after a year of bloodshed were seen in Calcutta last night and early this morning.

Gandhi & Suhrawardy to Fast and Pray Today

Meeting Listens to Mahatma Without Interruption

By a Staff Reporter

First Cabinet of India Begins to Function

Pandit Nehru Heads Dominion Ministry of Fourteen

INTERNATIONAL RIGHTS OF INDIAN DOMINION

CALCUTTA WEATHER

It's an OMEGA

Ch. ABRECHT
D-5, CLIVE BUILDINGS
CALCUTTA

चित्र 14.6 : भारतातील तत्कालीन वृत्तपत्रामध्ये भारतिय स्वातंत्र्याची बातमी. कोणकोणते इतर घटक तुम्ही ओळखु शकता का? चर्चा करा.

मिळविण्याकरीता अनेक लोक ट्रेनने बाहेर गेली. त्यावेळी गांधीजी दंगे पीडीत भागात गेले, त्यांनी सहायता केंद्रात व दवाखान्यात भेटी दिल्या. आपसामध्ये शांती आणि बंधुत्व ठेवण्याचा संदेश दिला. हे खरे स्वातंत्र्य व स्वराज्य नव्हते. ज्यासाठी गांधीजीने दिवस-रात्र मेहनत केलेली होती. यास विरोध म्हणुन राष्ट्र पितामाहने उपोषण केले व पहिला स्वातंत्र्य दिवस साजरा केला नाही.

गांधीजी व नेहरु यांच्या नेतृत्वामध्ये कांग्रेसने अल्पसंख्यांकाच्या अधिकाराचा ठराव पास केला. कांग्रेस पक्षाला हे “दोन-देशाचे विभाजन”; पटले नव्हते. विभाजनास स्वीकार करने हे त्यांच्या इच्छेच्या विरुद्ध होते. त्यांचा असा विश्वास आहे की, “भारत देश हा अनेक धर्माचा अनेक जातींचा देश आहे”.आणि म्हणुन भारत देशाने अविभाजीत रहावे. पाकिस्तानमध्ये कशीही असली

चित्र 14.7 : देशाच्या विभाजनाचे वेगवेगळ दृष्य (LIFE पत्रिकेत) ही छायाचित्रे प्रकाशीत केली. छायाचित्रकार:मार्गरिट बाअ‍ॅर्क-वाइट

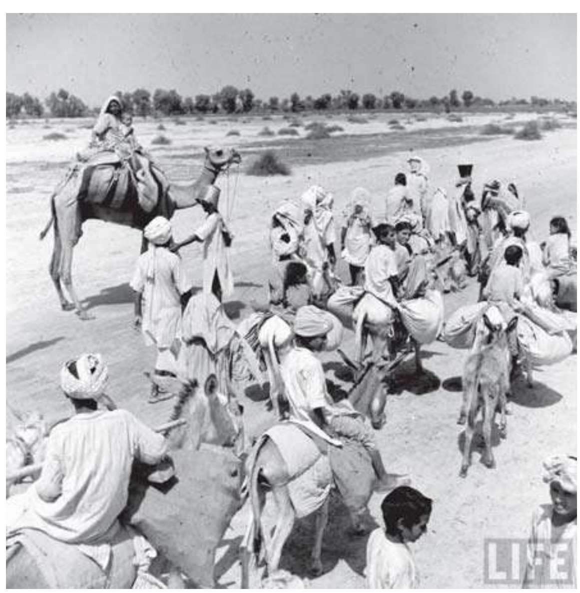

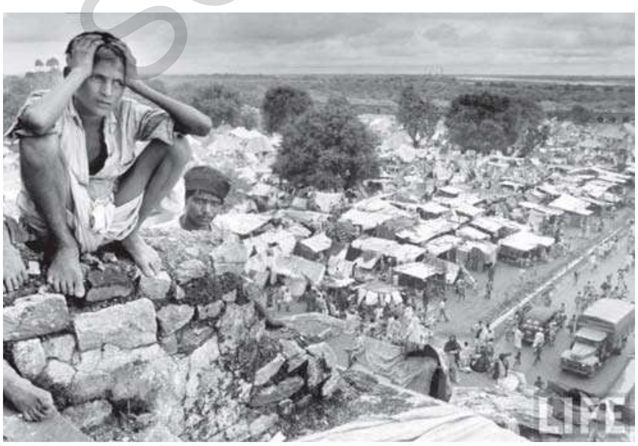

SCERT TELANGANA

तरी, “भारत देश हा लोकशाही प्रधान व धर्म निरपेक्ष देश आहे,” जिथे सर्व नागरिक पुर्ण अधीकाराचा आनंद घेतात, व भारत देश समान पणे सर्व धर्मांच्या लोकांचे संरक्षण करतो.

गांधीजीची हत्या

15 ऑगस्ट 1947 रोजी भांडणे चालु असलेल्या बंगालमधील नोखली गावामध्ये गांधीजी शांती बहाल करण्याचे प्रयत्न करीत होते, ते राजधानी दिल्लीला फक्त 9 सप्टेंबर 1947 या दिवशी आले, हा वयोवृद्ध माणुस उत्तर-पश्चिम भारतात व्यापक सामाजिक उन्माद, दंगे होत असल्याने असंतुष्ट होता. व त्यांनी घाबरलेल्या लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न केला.गांधीजीच्या राजकारणातील भूमिकेमुळे विशिष्ट धर्माशी संबंधीत लोकांच्या भावना दुखावल्या गेल्या, त्यांना अनेक वेळा त्यांत्या सर्व धर्म प्रार्थना सभेच्या कामात अडथळा आणला. त्यांची हत्या होण्याच्या दोन दिवस अगोदर त्यांचा जीव घेण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला गेला, 28 जानेवारी 1948 दिवशी गांधीजी म्हणाले, “जर मला एखाद्या पागल माणसाच्या गोळीनेच मरने असेलच, तर मी हसत-हसत मरेल, त्या करीता माझ्या मनात त्याच्या विषयी थोडा पण राग वाटणार नाही, इश्वर माझ्या ह्दयात व होठांवर असलाच पाहिजे.”

शेवटी देशास स्वातंत्र्य आल्यानंतर 6 महिन्याच्या आत 30 जानेवारी 1948 त्या दिवशी सर्व धर्म सभेच्या प्रार्थनेस जात असतांना राष्ट्रपिता तीन गोळ्यांचा शिकार झाले. व त्यांचा जीव जाण्या अगोदर त्यांनी हे *राम!* असे उद्गार काढले, त्यांना मारणारा *नथ्थुराम गोडसे* तेथुन फरार झाला, व त्यास मुंबईत पकडण्यात आले. तो एकेकाळी हिंदू महासभेचा सदस्य होता. त्यामुळे त्या संघटनेवर विरोध निर्माण होवु लागला. याचाच परिणाम 1948 फेब्रुवारी 14 या दिवशी अखिल भारत हिंदू महासभा राजकिय कार्यक्रमाविषयी खऱ्या संघटनेच्या कामावर दृष्टीकेंद्रीत करावी. असा निर्णय घेण्यात आला. एकाप्रकारे लहरी गोडसे यांनी आपल्या मित्रास देख़ील त्रास देऊन त्याच्या स्वतःच्या योजनेचे नुकसान करुन घेतले.

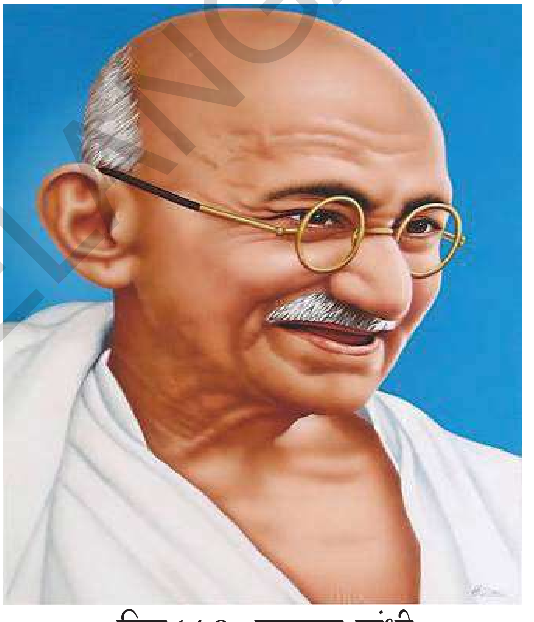

चित्र 14.8 : महात्मा गांधी

लहान राज्यांचे एकत्रीकरण

भारतात त्यावेळी जवळ-जवळ 550 लहान वैभवशाली राज्य असुन स्वातंत्र्य सार्वभौम राज्य असण्याचा त्यांनी आनंद घेतला. परंतु त्या सर्व राज्यांवर ब्रिटीशांची सत्ता होती. जसे ट्रिटीश भारतातुन निघुन जातील, हे वैभवशाली राज्य स्वतंत्र होतील त्यांनी विचारण्यात आले, भारतात किंवा पाकिस्तानात मिसळायचे आहे, अथवा वेगळे स्वतंत्र राहयचे आहे. लोकांनी मंडळ चळवळीत भाग घेतल्याने साधारण लोकांना जे वैभवशाली राज्यात राहतात. लोंकशाहीच्या अधिकाराचे मुल्य माहित झाले, त्यांना राजाच्या कुटुंबीयांनी राज्य करु नये असे वाटले.त्रावणकोर व हैद्राबादमध्ये लहान शेतकऱ्यांनी शासीत जमिदारांच्या विरोधात शस्त्र उचलुन क्रांती केली.

कांग्रेसने वैभवशाली राज घरण्याच्या प्रांतात राहणाऱ्या लोकाच्या आंदोलनास मदत केली. व घोषणा केली की, आपल्या देशाची राज्यघटना बनविण्याकरीता त्यांनी भारतात मिसळले पाहिजे. जुलै 1947 मध्ये लहान राज्यास एकत्र करण्याच्या उद्देशाने सरदार पटेलला अधिकार दिला. त्यांनी राजांशी, राकुमारांशी

देशात मिसळण्याचा प्रस्तावावर चर्चा सुरु केली. त्याने असेही स्पष्ट केले की. जर ते मिसळण्यास तयार नसेल तर देशाच्या एकत्रीकरणासाठी सैन्याला पाठविले जाईल. काश्मीर, हैद्रावाद, जुनागढ ऐवजी इतर सर्व राज्य 15 ऑगस्ट 1947 पर्यंत भारतात मिसळण्यास तयार झाले होते. या तीन प्रांतास देखील येणाऱ्या दोन वर्षात भारतात मिसळण्यास भाग पाडले.

राजांचे, राजकुमारांचे शासन काढुन टाकले व राजकुमारांना त्यांच्या स्वतःच्या खर्चासाठी निवृत्ती वेतन देण्यात आले. त्यालाच (मानधन राजाचा खर्च) असेही म्हणतात. सीमांना मिसळुन नवीन प्रशासनाचे ठराविक सीमा तयार करण्यात आले. नवीन प्रांत तयार निर्माण करण्याचा पहिला टप्पा 1956 पर्यंत चालला. मजेशीर गोष्ट म्हणजे 1971 मध्ये भारतीय सरकारने राजाचा खर्च बंद केले. अगोदरच्या राजकुमाराच्या कुटुंबीयांकुडुन उपयोगात आणले जाणारे शीर्षकावर बंधन आणले.

आधुनिक भारत अशा पद्धतीने अस्तित्वात आला. 1947 मध्ये ते एक गरीब देश असुन लोकांचा विकास कमी झालेला होता. व खराब संघटनात्मक विकासाची सुविधा होती. दोन शतकात वसाहतवादाने देशाचा विकास थांबलेला होता व त्याने त्यांच्या लोकांचा आत्मविश्वास नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला होता. आधुनिक स्वावलंबी आणि न्याययोग्य भारत देश बनवीणे हे आव्हाहन ही होते, व तशी संधी ही होती.

महत्वाचे शब्द

स्वसत्ताक राज्य   फोडा आणि राज्य करा   वेगळे मतदार संघ

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. भारतातील वेगवेगळ्या लोकांनी दुसऱ्या महायुदधाला कसा प्रतिसाद दिला, कोणत्या प्रकारच्या स्थीतीला त्यांना सामोर जावे लागले? या बद्दल सारणी वनवा त्यात माहिती दाखवा?
2. ज्यू व इतर समाजाला जर्मनीमध्ये क्रुर वागणुक दिली, नैतिकपणे जर्मनी आणि जापानला पाठींबा देणे, तुम्हाला योग्य आहे, असे वाटते का?
3. देशाच्या विभाजणास कारणीभूत असलेल्या विविध घटकाची यादी बनवा?
4. विभाजन होण्या अगोदर कोणकोणते वेगळे मार्ग आहेत, त्यामध्ये वेगवेगळ्या समुदायात सत्ता वाटपाचे संघटन करण्यात आले.
5. भारतामध्ये ब्रिटीश सरकारने फुट पाडा आणि राज्य करा, याचा सराव केला? ते नाइजिरीया संबंधी ज्या विषयाचा तुम्ही अभ्यास केलेला आहे. त्यात कोणते साम्य आणि भेद आहेत.
6. विभाजन होण्या अगोदर कोणते वेगळे मार्ग होते, जेथे राजकारणात धर्माचा उपयोग केला?
7. स्वातंत्र्य लढ्याच्या शेवटच्या वर्षी शेतकरी व कामगार कश्याप्रकारे एकत्रित आले होते?
8. साधारण लोकांच्या जीवनावर विभाजणाचा कसा प्रभाव पडला? विभाजनानंतर झालेल्या व्यापक स्थलांतरास राजकिय प्रतिसाद कसा होता?
9. विधि वैभवशाली राजांचे नवीन भारतीय राष्ट्रामध्ये एकत्रीकरण करणे हे आव्हानात्मक होते का?
10. भारताच्या राजकीय नकाशात खालील स्थळे दाखवा?

    अ) कश्मीर   ब) हैद्राबाद   क) जुनागड   ड) बंगाल   इ) तेलंगाना
11. सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील कोणते गुण तुम्हास आवडले? का?

SCERT TELANGANA

धडा 15

स्वतंत्र भारताच्या संविधानाची निर्मिती

(The Making of Independent India's Constitution)

भारतीय संविधानाची पुर्नभेट (Revisiting Indian Constitution)

पहिले आठव्या वर्गातील सामाजिक अध्ययनाच्या पाठ्य पुस्तकातील (13) तेरावा पाठवाचुन भारतीय संविधाशी संबंधीत खालील कार्य पुर्ण करा.

- भारतीय संविधास महत्वपुर्ण योगदान ____________; ____________; ____________; ____________
- भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावनेत कोण कोणत्या मुल्यवान आर्दशाच्या विचार केला गेला आहे?
- भारतीय संविधानाच्या प्रस्तावने सह खाली दिलेल्या दोन देशाच्या प्रस्तावना वाचुन त्यांच्यातील समानता, भेद ओळखा.आपल्या देशाच्या निर्मीतीस कारणीभुत राजकीय घटनाचा विचार संविधानात केला जातो हे लक्षात घ्या. संविधानात नमुद केलेल्या अंशावर राजकीय घडामोडीचा परिणाम होतो.

ब्रिटीश राजवटीच्या शेवटच्या काळात ज्या घडामोडी झाल्या यातून राजकीय महत्वकांक्षा बळावल्या व त्यांनी वेगळे वळण घेतले. यातूनच भारतीय संविधानाचे स्वरुप साकारले. इस 1936 नंतर महात्मा गांधी यांनी राजकारणातील लक्ष काढून घेतले होते. व स्वतःस आश्रामात बंदीस्त करुन घेतले; परंतु विशिष्ट प्रसंगी ते सल्ला (व्यस्त) देत असत.

1936-37 पासून निवडणूकांचे राजकारण सुरु झाले. व 1946 मध्ये झालेल्या निवडणूकां द्वारे संविधान समितीतील उमेदवाराच्या निवडी बरोबर ते संपले. संविधान समिती निवडून आलेल्या उमेदवारांनी संविधान लिहीले यातील काँग्रेस हा प्रभावी राजकीय पक्ष होना ज्याने एकसंघ राष्ट्रीयत्व व समाजातील विविध विभाग यांना घेउन तळ ठोकला व दोन्ही निवडणूकां मध्ये बहुमत प्राप्त केले.

हा एक विषेश महत्वपूण (वैशिष्ट्यपूर्ण) काळ आहे. कारण; निवडणूकीच्या कालखंडात धार्मिक ; हिंदू आणि मुस्लीम ज्या विचारधारांचा जन्म कांही काळापूर्वी झाला होता. ते राजकीय शक्ति म्हणून बळकट झाला. हिंदू महासभा व मुस्लिम लीग दोघांनीही निवडणूका लढवल्या. यात धार्मिक संकल्पनांया विचार धारा म्हणून प्रचार केला. राजकीय विचार सरणीया तिसरा प्रवाह असणारा शेतकरी (कृषक राष्ट्रीयता) कम्युनिष्ट पक्षाच्या द्वारे ब्रिटीश व राजकन्येच्या विरोधात उभा राहीला तामीळ देशातील रामस्वामी नैकर यांच्या नेतृत्वा खाली (स्व अभिमान) स्वाभिमान (Self respect) चळवळ उभी राहिली तर भास्कराव जाधव यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात ब्रह्मणेतर

SCERT TELANGANA

पक्ष उदयास आला. या सर्व परिस्थितीत वर भारताती दडपल्या गेलेला समाज यांची चळवळ बी.आर.आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली उदयास आली.

वरील पार्श्वभूमीवर हिंदू नेते बी एस मुंजे यांनी फेब्रुवारी 1932 मध्ये एक मैत्रीपूर्ण संघटना तयार केली जो [M:C] Rajah (B.S.) भुजे करार म्हणून ओळखला जातो यात हिंदू समवेत संयुक्त भक्षदारांच्या समर्थ नार्थ स्वाक्षऱ्या करण्यात आल्या आणि अखेरीस ब्रिटीश अधिकारी व व्हाईसराय यांच्या दबाव या परिस्थितीत 1932 मध्ये आंबेडकर महात्मा गांधी यांनी (Poona Pact) या करारावर सह्या केल्या (D.C.) Depressed Class उदासीन वर्गाचे प्रश्न-हा-राष्ट्रीय अजेंडा झाला व राष्ट्रीय राजकारणाचा भाग बनला. (D.C.) राष्ट्राच्या चिंतेचा विषय झाला. देशातील या प्रकारच्या वेगवेगळा संघटना पंजाब व बंगाल प्रांतात झाल्या. (1) देवळात प्रेवशास बंदी ही चळवळ हाती घेतली. तसेच अस्पृश्य च्या निवास स्थानाला भेट देणे असे उपक्रम या चळवळी अंतर्गत राबवले. या परिस्थितीचा विचार करता राष्ट्रीय चळवळ म्हणजे एक ब्रिटीशीकडून स्वतंत्रता नव्हे तर समाजात एकात्मता आणणे तसेच राष्ट्रीय राजकारणात समाजातील खालच्या स्तराचा समावेश करुन समकालीन करणे होय.

वरील ध्येयाने प्रेरीत होउन डॉ आंबेडकरांनी 1942 मध्ये All India Scheduled Caste Federation हा पक्ष स्थापीत केला. हे पक्ष कॉंग्रेस सरकार या फेडरेशन मध्ये समाविष्ट झाल्या मुळे महात्मा गांधीचे निकटवर्ती असलेल M.C.Rajah नाराज झाले तर सुभाष चंद्र बोष यांचे बंधू शरद चंद्र बोष यांनी था फेडरेशनला पाढिंबा दिला. या वरुन हे स्वष्ट होते की, डॉ आंबेडकर हे जरी राष्ट्रीय पुढारी असले तरी 'जातीयवाद' हा प्रश्न महत्वपूर्ण आहे म्हणून आंबेडकरांनी मागासवर्ग यांने प्रतिनिधीत्व केले.

मागासवर्गियांचा मुद्या हा मुस्लिमांचा प्रश्नापेक्षा महत्वाचा ठरला - डॉ.आंबेडकर हेच (मागाद वर्गिय जाती जमातीचे) वैध प्रतिनिधी आहेत हे ब्रिटीश सरकारने व संबंधित अधिकाऱ्यांनी ओळखले.

अलाहाबाद इथे 1942 साली मागास वर्गिय जाती जमातींची सभा झाली ज्यात डॉ.आंबेडकर असं म्हणले की; ''भारत हा देश नक्षत्रांचा समुह आहे.'' त्यांनी ब्रिटीश सरकारला व राष्ट्रीय कॉंग्रेस. दोहोंना बजाऊन सांगितले की, मागासवर्गीय जाती जमातीची स्वतःची अशी ओळख आहे. स्वतःच्या राजकीय अधिष्ठानाचे बलिदान न देता देशातील प्रमुख वरीष्ठ नेत्यां बरोबर चर्चा करणे, स्वतःचे मत-पटवून-देणे हे कसब डॉ.आंबेडकराना अवगत झाले होते या सर्व चर्चा वाद विवादातून 1943 साली यांनी डॉ.आंबेडकरांना राष्ट्रीय नेतृत्व बहाल केले. त्या वेळी मागास वर्गीयांचे प्रतिनिधीत्व करण्या साठी डॉ.आंबेडकर हेच सुयोग्य नेता आहेत असे जाहीर केले. 1944 साली तेज बहाधुर सप्रु यांच्या अध्यक्षते खाली झाली. राज्य घटनेतील मुलभूत घटक कोणते असतील राज्य घटनेचे स्वरुप काय असेल या संबंधी चर्चा करण्यात आली. त्या वेळी डॉ.आंबेडकरांना

SCERT TELANGANA

आमंत्रित केले व त्यांना इतर समितीतील सदस्यांच्या बरोबरीने उपसमित्या मध्ये त्यांचे प्रतिनिधी पाठवावेत असे सांगण्यात आले. 1945 मध्ये डॉ.आंबेडकर हे एक वर्चस्वशाली प्रमुख राष्ट्रीय नेता म्हणून गणले जाउ लागले. ''संविधानाची निर्मिती भारतीयां द्वारेच व ती ही ऐच्छिक सीमलीने केली जाईल.'' अशी खंबीर भुमिका त्यांनी घेतली त्याच वेळी त्यांनी असेही जाहीर केले की, मागास वर्गीय जातीतीळ समाज काँग्रेस उच्च भ्रू हिंदू शासनाच्या बाजूने नव्हे तर भारतीय रचातंत्र्यांच्या बाजूने उभा राहील. त्याच बरोबर त्यांनी ''शासन कर्ते'' व 'शासक - शासीत'' (ज्यांत्यावर शासन केले जाते) अशा दोन वर्गात केले. याचा त्यांनी समाजाची विभागणी सामाजिक न्याय सामर्थ्यवान व इतर भारतीय मिळालेली जनता प्रवाहाचा विरोधी अशी केली. समाजातील प्रवाहाच्या विरोधी दिशेने संघर्षाचे एक पाऊल उचलले. समाजाचे विभाजन समाजातील एकमेव नेता ज्याने राष्ट्रीय राजकाणाला वेगळे वळव दिले व विविध सामाजिक गटां कडून पाठीबा मिळाविला. 'स्वातंत्र्य' हा त्वरीत मुद्या असून राष्ट्र हे स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या तयारीत होते. डॉ.आंबेडकर देखील ब्रिटींशां सोबत तसेच राष्ट्रीय नेत्या बरोबर चर्चा करीत होते. या अशा परिस्थितीत देखील 'हिंदू महासभा' व 'मुस्लीम लीग' यांनी त्यांच्यांशी संवाद साधला- ह्या राजकीय वळणाचा भारतीय संविधानाच्या निर्मिती (वर प्रभाव पडला) /चा परिणाम झाला.

या सर्व परिस्थितीचा अंदाज-घेउन ब्रिटीशांनी 'संविधान समिती' व 'मसुदा समिती' यास मान्यता दिली. संविधान समितीतील सदस्यांची निवड अप्रत्यक्ष निवडणूकांद्वारे झाली. मर्यादित मताधिकार असलेल्या लोकांकडून हे सदस्य निवडले गेले जूलै 1946 मध्ये घटना समितीची स्थापना झाली. यात विविध प्रांतातील एकूण 296 प्रतिनिधी होते. 296 जागापैकी 208 जागा काँग्रेसने जिंकल्याया आधी म्हणजे 1945 साली झालेल्या निबडणूकांमध्ये काँग्रेसला संपूर्ण विजय प्राप्त झाला होता. काँग्रेसची भुमिका स्पष्ट करताना; पंडित जवाहरलाल नेहरू यांची याला ''देशाचा आरसा'' असे संबोधले काँग्रेस मधील पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार बल्लभ भाई पटेल व मौलाना अबुल कलाम आझाद हे संविधानाच्या निर्मितीतील प्रमुख नेते होते. संविधान समितीतील विधायक (कायदेशीर) बांबीवर लक्ष देण्याची जबाबदारी आल्ला दी कप्पू रचामी अय्यर पन गोपाल स्वामी अय्यंमार आणि बी.आर.आंबेडकर यांच्यावर सोपविली होती. डॉ.आंबेडकर स्वत: अर्थतज्ञ, इतिहास, तज्ञ आणि नदशीर बांबीचे सखोल अभ्यासक (प्रविण्य) असल्यामुळे त्यांना कायरा, इतर देशाच्या राज्यघटनांचा आभ्यास या प्रमुख गोष्टीत लक्ष्य देलाना कायदा झाला. या शिवाय 'सामाजिक न्याय' ही प्रमुख विचार प्रवाहाचे असल्यामुळे साचेबंद काँग्रेसच्या नेत्यांच्या ते पुढे गेले. व या सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे. सामाजिक न्याय ही बाब त्यांनी राष्ट्रीयत्वासख जोडली यामुळे मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून ते सुयोग्य व्यक्ति ठरले.राज्य घटनेतील मुलभूत घटक कोणते असतील राज्य घटनेचे स्वरुप काय असेल या संबंधी चर्चा करण्यात आली. त्या वेळी डॉ.आंबेडकरांना आमंत्रित केले व त्यांना इतर समितीतील सदस्यांच्या बरोबरीने उपसमित्या मध्ये त्यांचे प्रतिनिधी पाठवावेत असे सांगण्यात आले.

एकूण घटना समितीतील सर्व सदस्यांनी सामाजिक न्याय हे अधिष्ठ मान्य केले. राज्य घटनेतील या उद्दिष्ठांना डोळ्या समोर ठेवून पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी 'सामाजिक न्याय' हा राष्ट्रीय ठराव म्हणून समोर आणला व त्यांनी असे जाहिर केले की, समाजातील मागासवर्गीय नीराश वर्गीस आर्थिक व सामाजिक न्याय मिळवून देणे हे देशाचे प्रधान उद्दिष्ट असेल, या उद्दिष्ठाचे मूळ 1940 मध्ये झालेल्या लोकांनी केलेल्या सामाजिक चळवळीत आढळले त्यामुळे राष्ट्रीयत्वाला एक वेगळा पैलू (आयाम) मिळाला धार्मिक साहिष्णूता व सर्व धर्म समभाव हे महत्वाचे मुद्दे होते.

संविधानात सामाजिक न्याय व समाजाचे पुनरूज्जीवन यावर लक्ष्य केंद्रीत करण्यात आले. संविधान निर्मितील डॉ.आंबेडकर यांनी असलेली गरज ओळखुन निवडणूकीतील अपयशावर मात करुन सुद्धा बंगाल प्रांतातुन व नंतर मुंबई विभागातून आंबेडकरांनी घटना समितीत प्रवेश घेतला.

प्रस्थापित घटना समितीची दोन उद्दिष्टे होती मुक्तता, स्वातंत्र्य (ब्रीटीशांपासून मुक्ताता व स्वातंत्र्य ही दोन्ही उद्दिष्टे समितीने मान्य केली होती त्याच बरोबर **सामाजिक क्रांती** उदा. सर्व प्रकारच्या सामाजिक छळा पासून समाज मूक्त झाली पाहीजे हे ही उद्दिष्टे होते. सामाजिक आर्थिक स्वातंत्र्य अपेक्षित होते.

डॉ.राधाकृष्णन यांनी क्रांती (संक्रमण) अपेक्षित आहे व भारताला प्राचीन आदिम, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेकडून शास्त्रीय पद्धतीचा वापर करुन कृषी व कारखाने, उद्योगधंदे या क्षेत्रात विकास हे उद्दिष्टे सांगितले ग्रामीण शेतकरी, ग्रामीण हस्तकला व्यवसाय, यावर आधारलेली अर्थव्यवस्था डोळ्या समोर ठेवून राज्य पातळीवरील निवडणूका तसेच संसदेतील निवडणूका यात खेडयांचा सहयोग यावर घटना समितील चर्चा झाली. आधूनिक तंत्रज्ञान, त्यावर आधारित उद्योगधंदे, कारखाने ही अर्थव्यवस्था, तसेच ब्रिटीशांसारखा राजकीय पक्षांवर आधारित निवडणूका व संसदीय पद्धत अंगिकारावी असे घटना समितीने मान्य केले. भारत एकसंघ राष्ट्र असेल ज्या देशाला एकच घटना व एकच झेंडा असेल.

भारतीय राज्य घटनेतील ध्येय आणि उद्दिष्टये ही भारतीय संविधानांचे प्रमुख ठळक विशिष्ट्ये ठरली मागील कांही वर्षाच्या अनुभवातून पंडित जवाहरलाल नेहरू या निर्णया प्रत पोहचाले की 'भारत निर्माण' या साठी देशाची गरज ओळखुन विविध क्षेत्रातील अनुभवी समुहाने मिळून भारत राष्ट्र निर्माण यात सहयोग देण्याची गरज आहे.

भारत देशाच्या राज्यघटनेची (संविधानाची) निर्मीती (The making of Indian Constitution)

भारत देशाची राज्यघटना (संविधान) घटना समितीने तयार करुन मान्य केले. ब्रिटीश वसाहती शासकांच्या विरुध्द स्वातंत्र्यसाठी भारतीय जनतेच्या सुदिर्घ संघर्षाचे फळ होय. भारत देशाला स्वांतत्र्य द्यावे. ब्रिटीश शासनाने ठरविल्यामुळे आपले आपणच शासन कारभार करण्यासाठी भविष्यातील दिर्घकालीन उद्देशाच्या पुर्तीसाठी भारतीय जनतेला नविन संविधान (राज्यघटनेची) गरज पडली.

यासाठी 1946 मध्ये राज्यातील विधानसभेच्या निवडणुका झाल्यानंतर घटनासमितीने निवडणुका

SCERT TELANGANA

झाली. घटना समीतीच्या सदस्यांना राज्यविधान सभेचे अप्रत्यक्ष पध्दतीने निवडले. 1946 मध्ये (कॅबिनेट मिशन) केंद्रीय आयोग ची स्थापना प्रत्येक राज्याला प्रत्येक संस्थाना काही संस्थानाना मिळुन काही जागा दिल्या त्या मुळे ब्रिटीशांच्या प्रत्येक्ष राजवटीतील राज्यातून 292 सदस्य निवडले इतर ठिकाणी, जागा मिळुन 93 सदस्य निवडले. सदस्य त्या राज्यातील जातीच्या लोकसंख्ये नुसार हिंदु, मुस्लीम, सिख, इतरांच्या समावेश करुन या निवडणुका घेतल्या.

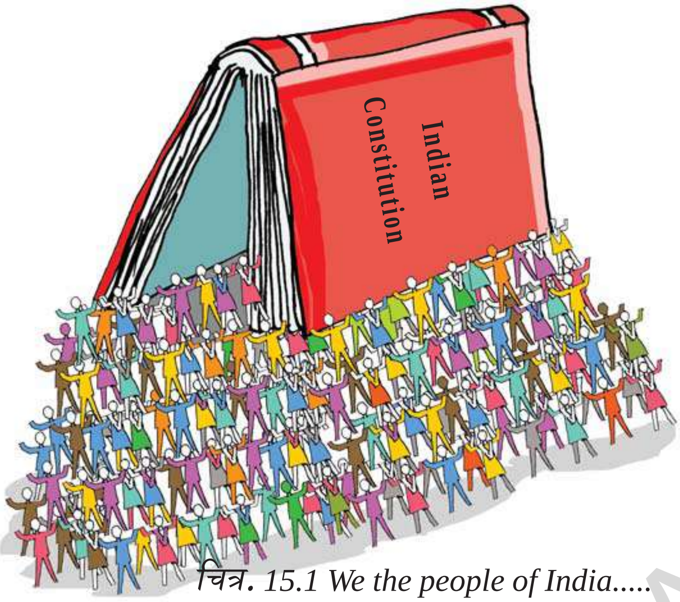

चित्र. 15.1 We the people of India..... gives ourselves this Constitution.

या घटनासमितीने अनुसुचित जातीतील 26 सदस्य विधानसभेत प्रतीनिधीत्व करतील याची खात्री करुन घेतली. राज्याच्या विधान सभेच्या निवडणुका झाल्या. संस्थानातिल प्रतिनिधी ची निवड ओळख, संपर्क साधनाव्दारे निवडले. यात एकुण 9 महिलांचा समावेश होता. त्या 69% जागेवर भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस सर्वात मोठा पक्ष त्या खालोखाल जागेवर मुस्लीमांसाठी राखीव जागेवर, मुस्लीम लिग पक्ष होता. पहिल्यांदा ब्रिटीश -इंडिया च्या सर्व प्रांतातील, राज्यातील सदस्य होते. नंतर 1947 ऑगस्ट 14 ला पाकिस्तान, भारतदेश कशी विभागणी झाल्यानंतर पाकिस्ताशी संबंधीत सदस्यांची पाकिस्तानच्या राज्यघटना समिती तयार केली.

घटना समितीला ची निवड सर्व प्रौढ लोकांस असणाऱ्या स्वतंत्र मतदानाच्या अधिकाराव्दारे निवड झाली नाही, हे तुम्ही पाहिलेत. यासाठी निवडणुक अप्रत्यक्षपणे झाली, म्हणजे भारतीय सर्व समाजीतील सर्व वर्ग जातीच्या लोकांचे प्रतिनित्व करत नाही. तेव्हा लोकसंख्येतील 10 % लोकांनांच राज्यविधान सभेच्या (Constituent Assembly (CA) निवडणुकीत मत टाकण्याचा अधिकार दिला होता. तेवढेच नसुन संस्थानात निवडणुका झाल्याच नाही. संबंधीत संस्थानात चर्चेव्दारे त्यांची निवड केली. संस्थानिकांच्या राज्यात हे मतदान झाले नाही, संबंधीत संस्थांनी चर्चेद्वारे त्यांची निवड केली हा निर्णय घेण्याचे कारण राजकिय घडामोडी व लोकांतील संघर्षामुळे तनाव पुर्ण परिस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता होती. संस्थानिक राजे अद्याप भारतीय स्वातंत्र्यात विलिन होण्यास तयार नव्हते त्यातील बऱ्याच जणांना असेही वाटत होते की, आपल्याला स्वतंत्र संस्थान हवे आहे म्हणुन सुरुवातीस त्यांच्या प्रतीनिधींना असेंबलीमध्ये समाविष्ट करण्यात आले. पहिल्यांदा मुस्लिम लिगशी संबंधीत सदस्य सभेला उपस्थित झाले नाही. त्यानंतर ते उपस्थित झाले.

चित्र 15.2 : या चित्रात दाखविलेल्या समता, न्याय या विषयावर चर्चा करा.

राज्य घटना समीतीने गुप्त प्रतिनिधीत्व स्विकारले नाही. त्यात सर्वांची काळजी घेतली. सर्वांचे प्रतिनित्व करण्यासाठी सर्व प्रकारच्या लोकाच्या अभिप्रायांची दखल घेण्यासाठी विशेष श्रध्दा काळजी घेतली. अभिप्राय, वर्तमान पत्रिकेतील लेख व इतर विविध स्थरातील लोकाच्या विचार मांडू शकतील अशी आपल्या कार्य पध्दतीचा सर्वत्र प्रसार केला. 1946 डिसेंबर 13 ला सभेत नेहरुनी हे विशेष जाहिर केले.

चित्र 15.3

"भारत देशास आपल्याला पाहिजे ते भविषय एखाद्या गटास किंवा वर्गास किंवा एखादे राज्य निर्धारीत करु शकत नाही. हे दशोतील 40 कोटी लोकसंख्येशी संबंधीत .....येथे नसणाऱ्याची आठवण ठेवणे आपले कर्तव्य आहे, येथे आपण एखाद्या पक्षासाठी किंवा एखाद्या गटासाठी काम करत नाही. संपुर्ण देशांचा विचार करावा लागेल. भारत देशातील 40 कोटी लोकांच्या कल्याणासाठी, भले करणे दृष्टींस ठेवुन..... आपल्या स्वार्थापासुन, पक्ष विवादा पासुन साध्य होईल तेवढे दुर राहुन आपल्या समोरील मुख्य समस्येविषयी सखोल, विस्तृत सहनशिल प्रभावित पध्दतीने विचार करुन ठरविण्याचे तयार करण्याचे संपुर्ण देशातील लोकांना समजेल असे असावे. हे विशेष महत्वाचे व जबाबदारीच्या कार्य आम्ही सहासाने व जाबाबदारी पुर्ण करु ज्यशामुळे आमची जगात ओळख निर्माण होऊल.

डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांच्या नेृतत्वाखाली एक मसुदा समिति तयार केली. सर्व दृष्टीकोनाचा विचार करुन अंतीम मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपावली. राज्यघटनेस संबंधीत विशेष घटकांवर सभेत, समितीत चर्चा करुन त्यासाठी सर्व समावेशक दिशा निर्देश तयार करण्या केले. चर्चेनंतर मान्य केल्याल्या मसुदा समिति पुढे ठेवला. शेवटी या समितीने 1949 नोव्हेंबर 26 ला राज्य घटनेस, संविधानास मान्यता दिली. तेच 1950 जानेवारी 26 पासुन आमलात आले. भारत देशातील राज्य घटनेतील विशेष महत्वाचे घटक कसे ठरविले हे माहित करण्यासाठी राज्यघटना समितीतील काही महत्वाीच्या विषयातील चर्चा आता आपण पाहु या.

- आम्ही भारत देशातील नागरीक या शब्दात भारत देशातील राज्य घटनेची सुरुवात होते. सर्व लोकांचे प्रतिनिधीत्व करते हे सांगणे न्यायबध्द समर्थनिय आहे का?
- भारत देशाच्या राज्यघटनेच्या निर्मितीत भारतातील सर्व लोकांचा सहभागी होतो का? या प्रक्रियेत कामकाजात लोकांना सक्रिय सहभागाची गरज आहे का किंवा काही सामान्य लोकांना ही जबाबदारी दिली तर चालेल का?
- शाळेत एखादी राज्यघटना तयार करण्यासाठी दिली तर त्यात कोण कोण सहभाग व्हावे कसे सहभागी व्हावे?

SCERT TELANGANA

राज्यघटनेच्या मसुद्यावरील चर्चा (Reading Constituent Assembly Debates)

1948 ला घटनासमिती पुढे डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांनी राज्य घटनेचा मसुदा मांडला. त्यांच्या भाषणातील काही भाग येथे दिला आहे. " भारतदेशाच्या घटनेच्या प्रोसिडींग मध्ये नमुद केलेले आहे, भाषणास संक्षिप्त केलेल्या ठिकाणी ......टिंबानी सुचित केले आहे)

डॉ. आंबेडकरांनी मसुद्याच्या प्रति तयार करण्याच्या कामाविषयी पासुन सांगायला सुरुवात केली. सार्वत्रिक मतदानाच्या (हक्का) अधिकाराने घटना समितीची निवड झाली नाही. म्हणुन सर्वसाधारण लोकांनी सदस्यांत अधिक प्रमाणात सहभागी व्हावे म्हणुन घेतलेली कार्यवाही पाहा.

1948 नोव्हेंबर 4 गुरुवार घटनेचा मसुदा (DRAFT CONSTITUTION)

माननीय डॉ. बी.आर. आंबेडकर ... अध्यक्ष मसुदा समितीने तयार केलेला मसुदा संविधान राज्यघटना तुमच्या समोर ठेवली आहे. त्याचा विचार करावा असे सुचित करीत आहोत.

घटना समितीने घेतलेल्या अनेक निर्णयानुसार, केंद्रीय अधिकार आयोग, केंद्रीय घटना समिती, राज्य घटना समिती, प्राथमिक अधिकार, अल्पसंख्याक वर्ग, आदिवासी भागा विषयी घटना समितीने तयार केलेल्या सल्ला समितीच्या निवेदिकेच्या माहिती आधारे राज्यघटना संविधान तयार करण्याची जबाबदारी घटना समितीवर सोपविली. काही विषयात भारत सरकार चा कायदा, 1935 मधील घटकांशाच्या माहितीचे अनुकरण करावे असे घटना समितीने निर्देशित केले .... मी आशा करतो की, आम्हाला दिलेल्या आदेशाचे मसुदा समितीने आज्ञापुर्वक पालन केले आहे, हे पाहा.

- देशाला स्वातंत्र आल्यानंतर सुमारे ____ दिवसांनी मसुदा समिती नेमण्यात आली.
- घटना समिती पाहिले____, ____ ,आणि____सारख्या विशेष महत्वाच्या घटकांवर विशेष समित्या नेमल्या.
- या समितीचे प्रतिपादन डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली असणाऱ्या ____ चर्चा करुन योग्य ते निर्णय घेतले.
- ब्रिटीश सरकारने पारित केलेले ____ घटकांवर सुध्दा मसुद्यात घेतले.
- यावर सुचना, टिका, प्रतिक्रीया साठी त्याला ____ महिणेण्या पर्यंत लोकांच्या समोर ठेवल्या गेले.
- मसुदा राज्यघटनेत ____ कलम एक्ट ...... अनुच्छेद आहे.
- संविधानाच्या मसुद्यामध्ये ____ कलम आणि ____ अनुच्छेद होते.

मसुदा राज्यघटना... हे फार मोठे दस्तावेज आहे. 395 कलम, 8 अनुच्छेद आहे. मसुदा राज्य घटना जेवढी तेवढीच मोठी राज्यघटना असणारा अजुन दुसरा देश नाही. हे मान्य करावे लागते. या मसुदा राज्य घटनेला आठ महिन्यापर्यंत लोकां समोर ठेवण्यात आले. त्यातील घटकांवर त्यांची प्रतिक्रिया व्यक्तकरण्यासाठी मित्रांना, टिका करणाऱ्यांना सुचना देणाऱ्यांना पाहिजे तो वेळ मिळाला.

राजकीय व्यवस्थेची संबंधीत इतर देशाच्या अनुभवास आपल्या राज्यघटने कशा प्रकारे ग्रहन केले ते पाहु या. या भाषणात अध्यक्ष डॉ. आंबेडकरांनी इतर

SCERT TELANGANA

देशाच्या राज्यघटनेतील अत्यत महत्वाच्या पध्दती प्रक्रिये विषयी सांगत आहे. हे वाचतांना क्रमशा मसुद्यात लोकशाही शासनास दिलेल्या संस्थानात्म निर्मीतीचा आराखडा लक्षात घ्या. भारत देशास स्वातंत्र आल्यानंतर एका वर्षानी भाषण दिले हे लक्षात घ्या.

- भारताच्या राष्ट्रपतीचे अधिकार ______ च्या बरोबर______पेक्षा ______बरोबर ______दिले.
- भारताचे राष्ट्रपती ______सल्याचे पालन करणे.
- राज्यघटनेत लिहिले आहे. ब्रिटनचा राजा भारताचे राष्ट्रपती यांच्या पदास्थानातील फरक काय?

संसदेची व्यवस्था (Parliamentary system)

" राज्यघटना हाती दिलीतर कायद्याच्या अभ्यास करणारा कोणताही विद्यार्थी असो दोन प्रश्न विचारले पहिला निर्मित शासन व्यवस्थेची रुपरेषा कशी तयार होते? दुसरा, राज्यघटनेचे स्वरुप कसे आहे? .... मी पहिल्या प्रश्नापासुन सुरुवात करतो.

राज्यघटनेच्या मुसाद्यात संपुर्ण भारत देशाचा प्रमुख व्यक्ती राष्ट्रपती(अध्यक्ष) हाच असतो. हे नाव अमेरीकेतील राष्ट्रअध्याक्षांची आढवण करते. फक्त नाममात्र ओळखी व्यक्तीरिक्त अमेरीकेतील शासनव्यवस्थेतील मसुदा राज्यघटनेत प्रतिपादीत शासनाची त्यांचा काहीच संबंध बरोबरी नाही. अमेरीकेच्या शासन प्रणालीस अध्यक्षीय शासनव्यवस्था म्हणतात. मसुदा राज्यघटनेत संसदीय शासन व्यवस्थेचे प्रतिपादन शिफारस केली आहे. या दोघांत मुलभुत फरक आहे.

अमेरीकेतील अध्यक्षीय शासन प्रणालीतील शासनाच्या कार्यकारणीत वर्गात प्रमुख, राष्ट्रपती, अध्यक्ष असतो. प्रशासनाची जबाबदारी त्याच्या अधिन असते. मसुदा राज्यघटनेत अध्यक्ष ब्रिटीश राज्यघटनेतील राजाच्या पदासारखा असतो. तोच राज्याचा सर्व सत्ताधीश परंतु कार्यकारी विधिमंडळ नाही. तो देशाचे प्रतिनिधीत्व करतात. परंतु देशाचे प्रशास करीत नाही. ते देशाचे प्रतिग प्रशासनात त्याचे स्थान नाममात्र, त्याच्या सही शिक्का देशाच्या निर्णय व्यक्त करते. अमेरीकेच्या संविधानानुसार अध्यक्षच्या आधीन खालील विविध विभागाची जबाबदारी घेत काम करणारे सचिव असतात. त्याच प्रमाणे संघटीत भारताचे अध्यक्ष, राष्ट्रपतीच्या आधीन प्रशासनातील विविध विभागात जबाबदारीने कार्य करणारे मंत्री असतात. येथे सुध्दा या दोघांत मुलभुत फरक आहे. त्यांच्या सचिवानी दिलेल्या सल्ल्यास सलंग्न राहिलेच पाहिजे असे नाही. त्याच्या सल्ल्याच्या विरोधात ते काहीच करु शकत नाही. त्याच प्रमाणे त्यांच्या सल्ल्या शिवाय ते काहीच करु शकत नाही. अमेरीकेच्या अध्यक्ष कोणत्याही सचिवाला केव्हाही काढु टाकु शकतो. लोकसभेत बहुमतांचा पाठिंबा असे पर्यंत भारतीय सचिवाच्या, आदेश राष्ट्रपती काढण्याचा अधिकार नाही.

चित्र 15.4: डडॉ. बी.आर. आंबेडकर

SCERT TELANGANA

संघराज्य (Federalism)

"इतिहासात मुख्यत्वे दोन प्रकारच्या राज्यघटना आहे. पहिली एकिकृत पध्दत, दुसरी संयुक्त पध्दत आहे. एकीकृत राज्यघटनेत दोन प्रमुख घटक असतात. 1) केंद्र शासनाची प्रणालीची सर्वोच्चता. 2) उपसर्वसत्ताक शासन प्रणाली शासन नसणे. याच्या विरुध्द संघराज्य शासन प्रणालीचे संविधान 1) संघराज्यात केंद्र शासन प्रणालीच्या सोबत उपशासन प्रणाली सुध्दा असते.2) त्यांना सोपविलेल्या क्षेत्रात या दोन्ही कडे सर्व सत्ताधिकार असते. असुन दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे संघराज्य व्यवस्थेत द्वंदराज्य कारभार तयार करणे.)केंद्र राज्य या दोन्ही शासन प्रणाली)मसुदा राज्यघटनेला संघराज्य पध्दतीने संविधान, राज्यघटना असे ही म्हणु शकतो. ही दुहेरी राजनिती प्रणाली तयार करते. दुहेरी पध्दतीचा राज्यक़ारभार केंद्र सरकार व राज्य सरकार असते. संविधानानुसार दिलेले कार्यक्षेत्रात त्यांना राजसत्तेचे सर्व श्रेष्ठ अधिकार असते.

या दुहेरी राज्यकारभाराच्या पध्दती, अमेरीकेच्या राज्यघटनेत सारखी असते. अमेरीकेच्या राज्यकारभार सुध्दा दुहेरी राज्यकारभाराच त्यात एक संघशासन म्हणुन दुसरे राज्य शासन कार्यरत असते. अमेरीकेच्या संविधानानुसार संघ शासन फक्त राज्याची युतीच नाही, त्याच प्रमाणे राज्याचा राज्यकारभाराची महत्वाचे विभाग केंद्र शासनाच्या अधिकार क्षेत्रात नसते. त्याच प्रमाणे मसुदा, राज्यघटनेत नमुद केलेल्या केंद्र शासनाची शाखा अधिकार विभाग नव्हे. भारत देश, अमेरीकेच्या राज्यघटनेमध्ये साम्य येथे समाप्त होते. या दोघांतील साम्य पेक्षा फरक फार स्पष्ट आहे.

- संघराज्य व्यवस्थेत एकापेक्षा अधिक शासन व्यवस्था असतात. भारत देशातील त्या _______ आणि _______ स्तरावर आहे. _______ तुम्ही _______ राज्याचे देशाचे आहात.
- कोणत्या प्रकारच्या संविधानात राज्यघटनेतील केंद्र शासनास जास्त अधिकार असतात?
- केंद्र, राज्य शासनास आसणारे निश्चित अधिकार कोणत्या राज्यघटनेत देतात?
- भारत देशातील राज्य कशा प्रकारे केंद्र शासनाच्या प्रशासनाची विभाग शाखा नाही?
- भारत देशाच्या राज्यघटनेच्या निर्मित्या नी दुहेरी नागरीकता (देश, राज्य) पध्दती का नाकारली?

प्रतिपादीत भारत राज्यघटना एकाच नागरीकत्वातील दुहेरी राज्यकारभार आहे. संपुर्ण भारतदेशात एकच नागरीकत्व असते. राज्याचे नागरीकत्व नसते. कोणत्याही भारतीय नागरीक कोणत्याही राज्यात राहत असला तरी एक सारखे नागरीकत्व व अधिकार मिळालेले असते.

भारताच्या संघराज्य व्यवस्थेत असणारी आणखी एक विशेषता इतर संघराज्य व्यवस्थेते पेक्षा वेगळी आहे. अधिकाराच्या वितरणात प्रत्येक शासन, प्रशासन, न्यायीक अधिकारात असणारी दुहेरी राज्यकारभाराची संघराज्य व्यवस्थेत..

विविध कायदे, प्रशासन, न्याय, सुरक्षा व्यवस्थाकरणे अनिवार्य ठरते. काही प्रमाणात ही भिन्नता गृहत धरणे आवश्यक आहे. स्थानिक गटाला,

स्थानिक परिस्थितीनुसार शासन अधिकारात बदल करण्याचा प्रयत्नाचे स्वागत होऊ शकते. परंतु ते एका स्तरापर्यंत त्या अधिक झाले तर गोंधळ निर्माण होतो. अशा प्रकारच्या गोंधळ संघराज्य व्यवस्था असणाऱ्या अनेक देशात झाले. लग्न, सोडमोकळीक, संपत्तीचे वारसास कुंटुबातील संबंधास, ऱ्हास गुन्हेगारीस, वजन माप काटे, पावती, धनादेश (चेक), बॅकींग व्यापार, न्याय मिळण्याच्या पध्दतीस प्रशासना संबंधीत मानक पध्दतीस - संघराज्यात (20) राज्य आहेत असे गृहीत धरले तर 20 प्रकारचे कायदे असेल तर परिस्थिती कशी राहिल याची कल्पना करा. अशा प्रकारचे व्यव्हारीक कार्य राज्यांना दुबळे, कमजोर करत नसुन एका राज्यातुन दुसऱ्या राज्यात जाणाऱ्या नगारीकांना सहन करीत नाही , ते नागरीक एका राज्यात कायदेशिर पक्के दुसऱ्या राज्यात नाही हे समजते. भारत देश संघराज्य व्यवस्था असुन त्याच वेळी भारत देशाच्या एकतेचे रक्षण करण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व मुलभुत घटकांत एकरुपता, साम्य असणाऱ्या पध्दती तयार करण्यासाठी मसुदा राज्यघटनेने प्रयत्न केले. त्यालाच मसुदा राज्य घटनेत तीन पध्दतीचा अवलंब केला.

(1) एकेरी न्यायव्यवस्था (a single judiciary)

(2) समानता- नागरीकता, मुलभुत, कायदे, गुन्हे इत्यादी

(3) प्रमुख पदात कार्यक्षेत्रात नेमणुक करण्यासाठी अखील भारतीय नागरी सेवा सर्वांस समान

“ संघराज्यात दुहेरी राज्यकारभाराने दुहेरी न्याय व्यवस्था दुहेरी न्यायसुत्र दुहेरी नागरी सेवा आवश्यक हितकारी असतात. अमेकरीकेत संघकेंद्र न्याय व्यवस्था, राज्यन्याय व्यवस्था दोन वेगवेगळ्या त्या स्वतंत्र असतात. भारत संघराज्यात दुहेरी राज्यकारभार असले तरी, दुहेरी न्याय व्यवस्था नाही. उच्चन्यायालय, सर्वोच्च न्यायालय एकाच संपुर्ण न्याय व्यवस्थेतील भागच संविधानातील कायदे नागरी कायदे, गुन्हेगारी कायद्याखाली संपुर्ण विषया संबंधी यांचे अधिकार क्षेत्र असुन न्याय मिळवु शकतो. न्याय मिळविण्याच्या पध्दतीत विविधता नसुन करावे म्हणुन असे केले. त्याला कॅनडा देश एकच जवळील अधिक साम्यात असलेला देश आहे. आस्ट्रेलीयाचा ही पध्दतीत एक सारखी दिसते परंतु एक नाही. (काही संघराज्य व्यवस्थेच्या देशात राज्याच्या संबंधीत कायद्यात राज्या कोर्टांनी दिलेल्या न्यायीक निर्णय सर्वोच्च न्यायालयत बदलवु शकत नाही. पंरतु भारत देशात खालील कोर्टांनी दिलेल्या कोणत्याही निर्णयाला सर्वोच्च न्यायालयात विचार करुन त्यावर निर्णय सांगु शकते.)

नागरी व्यापार जिवनांशी संबंधीत असणाऱ्या कायद्यात भिन्नता राहु नये म्हणुन काळजी घेतली. नागरीकायद्या संहीत शिक्षेच्या कायद्याची संहिता (Codes) सारख्या नागरी गुन्हेगारी

SCERT TELANGANA

चित्र 17.5 : 1950 च्या गणतंत्र दिनाच्या उत्सवाच्या चित्र

कायद्याच्या संहिता (कोड) साक्षिदाराचा कायदा संपत्तीबदलीचा कायदा, विवाह कायदा, घटस्फोटाचा कायदा, वारसाहक्का संबंधी कायदे उभय यादीत (किंवा केंद्रीय यादीत) समाविष्ठ करुन संघराज्य पध्दतीला झळ पोहचवुन देता या कायद्याची गरीमा संभावली. (विवरण: कायदेकरण्याच्या घटकाला केंद्र, यादीत राज्याच्या यादीत किंवा उभयता दोन्ही यादीत यांचे विभाजन केले आहे.केंद्र यादीतील घटकांवर केंद्र सरकारच फक्त कायदे करु शकतात. राज्याच्या यादीतील घटकांवर राज्याला कायदा करु शकतात. उभय दोन्ही यादीतील कायदे केंद्र व राज्य सरकार करु शकतात. केंद्र सरकार ने केलेल्या कायद्याच्या विरोधात राज्याने कायदे केले तर केंद्र सरकारने केलेले कायदेच ग्राह्य व बंधन कारक ठरतात.)

“संघराज्य व्यवस्थेतील दुहेरी राज्यकारभाराच्या सर्व देशात दुहेरी सेवा पध्दती प्रणालीचा अवलंब केला आहे. सर्व संघराज्याच्या व्यवस्थेत संघ नागरी सेवा, राज्य नागरीसेवा आहे. भारत देशात दुहेरी राज्यकारभार असतांनाही एखादा अपवाद तर दुहेरी सेवा व्यवस्था असते. प्रत्येक देशात प्रशासनाच्या योग्य व्यवस्थेतील कांही मुल्याचे रक्षणांच्या दृष्टीकोनातुन प्रशासन व्यवस्थेचा दर्जा राखण्यासाठी कांही पदे असतात. सर्वोच्च परिपुर्ण प्रशासकीय तांत्रिक व्यवस्थेत या सारख्या पदस्थानाला ओळखणे कठिणच म्हणुन या सारख्या महत्वाच्या पदस्थानावर नियुक्त केलेल्या व्यक्तीच्या सामार्थ्यानुसार प्रशासनाची दर्जा योग्यता आधारलेली असते. हे सांगण्यात कोणताच संकोच नाही. दुदैवाने संपुर्ण देशास एक सारखी असणाऱ्या मागील प्रशासकीय व्यवस्थेपासुन या महत्वाचे पद स्थान कोणते हे आपल्या ला माहित आहे. राज्यांना त्याच्या साठी वेगळी नागरीसेवा स्थान करण्याचा अधिकाराला भंग होऊ न देतो संपुर्ण भारत देशात या सारख्या अखिल भारताच्या स्थायी पातळीवर निवड करणारी केंद्रीय लोकसेवा आयोग” [आंबेडकरांनी येथे Public Service Commission (IAS, IPS लोकसेवा आयोग स्थापन करण्या विषयी सांगीतले आहे.) राज्य व केंद्र शासनातील आय.ए.एस. आणि आय.पी.एस या व्दारेच भरली जातात.

SCERT TELANGANA

घटना समितीतील चर्चेतील टिकेचे उदाहरण (Examples of critiquing in Constituent Assembly debates)

- भारताच्या संघराज्य व्यवस्थेस, अमेरीका संघराज्य व्यवस्थेमध्ये मुख्य फरक कोणते कोणते आहेत ते सांगा?
- राज्य त्याचे स्वता:चे नागरी सेवा अधिकाऱ्यांना असणाऱ्या अधिकारांना भारतीय राज्यघटना देते का?
- एका राज्यातील सर्व अधिकारी राज्य लोकसेवा आयोग व्दारेच नेमले गेले का?
- अमेरीकेतील केंद्र, राज्य न्यायव्यवस्था संपुर्ण न्याय व्यवस्थेतील भाग या विषयाचे वर्णन करा?

मसुदा राज्यघटनेवर अनेक टिका झाल्या आहेत. मौलाना हसरत मोहणी सारख्यांनी ही घटना 1935 च्या कायद्याची नकलच म्हणुन आरोप केले. स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या वेळी भारत देशास कॅबिनेट मीशन केंद्रीय आयोग आल्यानंतर भारत राष्ट्रीय कॉंग्रेस (INC) सारख्या राजकीय पक्षांनी प्रौढ व्यक्तीस मतदानाचा अधिकार पाहिजे म्हणुन 1935 मध्ये कायद्यांच्या विरोध झाला या विषयीची आठवण केली. दामोधर स्वरुप सेठ (Damodar Swarup Seth) सारख्या समाजवादी लोकांनी त्याच काळातील राज्यघटनेतुन हे घेतले. उदा. सोविईट युनियन (Soviet Union) पासुन मसुदा राज्यघटनेत काहीच घेतले नाही म्हणुन भारताच्या पार्श्वभुमीवरील आवश्यकत्या गावांचे विस्मरण झाले म्हणुन टिका केली. राज्यघटना समितीच्या सदस्यांची निवड प्रौंढ लोकांच्या मतदानासाठी झाली नाही. म्हुणन बोलु लागले. टिका करु लागले. त्या टिका पाहु या.

डि.एस. सेठ: “ श्रीमान, आपल्या भारतीय गणतंत्रात स्वायत्ता प्राप्त लहान लहान संघराज्य राहिले पाहिजे.... या प्रमाणे आपल्या देशात निर्माण झालेले संघराज्याचे केंद्रीयकरणा वर डॉ. आंबेडकरांनी विशेष भर दिला. त्याची एकढी गरज नव्हती. केंद्रीयकरण चांगलेच कधी कधी उपयोगी पडणारेच. परंतु आपण महात्मा गांधीनी त्यांच्या संपुर्ण जिवनात केल्यासारखे अधिकारांना तेवढे केंद्रीकृत केले तर ते अधिकार अधिक हुकुमशाही अधिकाराचे रुप आले असते. फॅसिझम (totalitarianism and fascism)च्या तत्वाकडे घेऊन जावु शकते हे आपण विसरतो. हुकुमशाही, फॅसिझम पासुन रक्षण करण्यासाठी एकमेव मार्ग अधिकाराचे, सत्तेचे विकेंद्रीकरण. तेव्हाच आपण जगात कुढेच नाही असे एकमेकांचे हृदय जुळुन समजुन घेऊन अधिकाराचे केंद्रीकरण साध्य करु शकतो असतो. पण कायद्याने अधिकाराचे केंद्रीकरण केले तर त्याचा परिणाम आजतागायत त्याचा मोठ्या प्रमाणात विरोध करीत आहो असे सांगत असले तरी हळुहळु फॅसिझमाकडे पाऊल टाकतो आहो. ...”

- सेठचे अभिप्राय, विचार मुसदा राज्यघटने यामध्ये साम्यता, फरक काय आहे?
- भारतीय संविधानात 73 व्या अनुच्छेदाची सुधारणा करुन गांवाना कोणत्या प्रकारची स्वायंत्ता मिळवुन देण्यात आली? माहित करा?

SCERT TELANGANA

मुलभूत अधिकारातील चर्चेचे उदाहरण (Fundamental Rights)

समानतेचा अधिकाराच्या पार्श्वभुमीवर अस्पृश्यता (untouchability) रुढीचा कायद्याने नष्ट करण्याचा निर्णय घेतला. मुलभूत अधिकारावरील चर्चेतील काही भागाची वाचून भिन्न दृष्टीकोन समजुन घेऊ या.

29 एप्रिल 1947 रोज मंगळवार

मा. अध्यक्ष (माननिय डॉ. राजेंद्र प्रसाद) सभेत आहेत.

श्री. प्रोमाथा राजन टाकुर: श्रीमान ...[A] 6 क्लोज मध्ये (clause) अस्पृश्यता विषयी मी असे सांगुन उल्लेख करु इच्छितो.

“अस्पृश्यता कोणत्याही रुपात पाहिली तरी तरी तीचा निषेध करीत आहोत. अपात्र लादणे, भेदभाव करणे देखिल गुन्हा होऊ शकतो. ”

जातीय व्यवस्था नष्ट न करता अस्पृश्यता कशी समुळ नष्ट कराल हे मला कळत नाही. अस्पृश्यता ही जातीव्यवस्था या रोगाचे लक्षणच आपण जाती व्यवस्था समुळ निर्मुलन केल्या शिवाय अस्पृश्यता दुर करण्यासाठी असे वर वर उपचार करण्यात काहीच फायदा नाही.

एस.सी. बेनर्जी : (S. C. Banerjee): अध्यक्ष महोदय, अस्पृश्यता या शब्दाच्या आधी माहिती द्या. गेल्या 25 वर्षापासुन या शब्दाचा आपण उपयोग करीत आहो. परंतु आजपर्यंत त्यातुन काय सुचित होते हे कळत नसल्यामुळे मोठ्या गांधळात पडलो आहो. काही संदर्भात एक ग्लास पाणी घेणे, काही वेळा हरीजन (‘Harijans’) मंदिराचा प्रवेश मिळवुन देणे या अर्थाने वापरतात. काही वेळा ते सर्व जातीच्या लोकांनी मिळुन जेवण करणे. एवढेच लक्षात येते. काही वेळा जाती बाहेर विवाह होतात. अस्पृश्यते विषयी महात्मा गांधीने पुष्कळ प्रयत्न केले. गांधीजीनी या बद्दल वेगवेगळ्या प्रकारे, वेगवेगळ्या संदर्भात वेगवेगळे अर्थ सांगीतले. म्हणुन आपण अस्पृश्यता या शब्दाचा उपयोग करतांना त्यांचा अर्थ काय हे आपणास स्पष्ट माहित असावे.या शब्दाचा परिणाम व प्रभाव काय ?

अस्पृश्यता व जातीय भेदभावात यात फरक दाखवु नये. श्री ठाकुर यांनी सांगीतल्या प्रमाणे अस्पृश्यता हे फक्त लक्षण, त्यांचे मुळ कारण जातीय भेदभाव म्हणुन मुळकारण म्हणजे जातीय भेदभाव दुर झाल्याशिवाय अस्पृश्यता कोणत्या ना कोणत्या स्वरुपात चालतच राहते. भारत देश स्वतंत्र झाल्या नंतर आपण सर्वजन समान सामाजिक परिस्थितीचा अनुभव, उपयोग घेऊ अशी आपेक्षा ठेवु.

श्री.रोहीणी कुमार चौधरी :... अस्पृश्यतेची व्याख्या करतांना असे म्हणावे धर्म, जाती किंवा कायदेशीर रोजगाराच्या आधारे भेदभाव करणारी कोणतीही कार्यवाही म्हणजे अस्पृश्यता होय.

श्री. के.एम. मुंशी :. श्रीमान, या घटनतेतील सुधारणेचा मी विरोध करतो. माझी व्याख्यान केले तर जन्म गाव, जाती किंवा लिंगाच्या आधारे भेदभाव करणे सुध्दा अस्पृश्यता समजली पाहिजे.

SCERT TELANGANA

LATE CITY EDITION

The Statesman

Incorporating and directly descended from THE FRIEND OF INDIA —Founded 1817
PUBLISHED SIMULTANEOUSLY FROM CALCUTTA AND DELHI

REG. No. C193 CALCUTTA, THURSDAY, JANUARY 26, 1950 Price, including 28 Page Supplement, TWO ANNAS.

INDIA EMERGES AS REPUBLIC TODAY

Of Significance To People, Says Nehru

CALL FOR UNITY AND TOLERANCE

Offer Of Friendship To All Nations

NEW DELHI, JAN 26.—INDIA EMERGES TODAY AS A "SOVEREIGN DEMOCRATIC REPUBLIC" UNDER THE NEW CONSTITUTION.

THE proclamation of India as a Republic will take place at a ceremony at 10-15 a.m. in the Durbar Hall of Government House.

"Undoubtedly, Jan 26, 1950, is a day of high significance for India and the Indian people," declared Pandit Nehru, Prime Minister, in a broadcast to the people last night.

SOEKARNO ADDRESSES INDIAN M.P.s

CONGRATULATIONS ON BIRTH OF NEW REPUBLIC

Communists Expel British Managers

BURMA OILFIELDS WORKERS' CLAIM

Gunmen Kill Two Policemen

TODAY'S PROGRAMME IN CALCUTTA

Night Curfew In Bandoeng

Proclamation As Republic

Ceremony This Morning

2 Of Crew Killed In Plane Crash

PROVINCIAL BORDERS TO BE "RATIONALIZED"

REPUBLIC DAY HOLIDAY
The Offices of The Statesman will be closed today, and there will be no issue of the paper dated January 27.

THE REPUBLIC OF INDIA
26th January 1950
WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a SOVEREIGN DEMOCRATIC REPUBLIC and to secure to all its citizens:
JUSTICE, social, economic and political;
LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;
EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all
FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the unity of the Nation;
IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY DO HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.

The preamble to the Constitution of the Republic of India.

Hallmarks of quality
"REXINE" • "VYNIDE"
Years of manufacturing experience and technical research have produced "Rexine" and "Vynide"—the twin I.C.I. products—world famous in the leathercloth trade. Ideal for car and furniture upholstery, desk-top covering, book-binding and all similar applications.
They are colour fast, hardwearing, vermin-proof water-proof and washable. The only maintenance they need is an occasional cleaning with soap and warm water.
IMPERIAL CHEMICAL INDUSTRIES (INDIA) LTD.

चित्र 17.6 : 26 जानेवारी 1950 च्या वर्तमानपत्राच्या या पानावर याविषयी आपण कोणती माहिती वाचली ?

- वरील चर्चेत कोणते मतभेद व्यक्त झाले?
- या चर्चेत सहभागी होण्याची संधी तुम्हाला मिळाली तर तुम्ही कोणता निवडा सुचवाल?
- या शब्दाला राज्यघटनेत व्याख्या न करता समाविष्ठ करणे एक चांगला विचार आहे असे तुम्हाला वाटते का? तुमच्या उत्तराची कारणे सांगा?
- केवळ अस्पृश्यताच नसुन राज्यघटनेने जाती व्यवस्थे संबंधीच्या अनेक विषयावर थोडक्यात सांगावे या विषयाशी तुम्ही सहमत आहात का? हे कशा प्रकारे असले पाहिजे होते असे तुम्हाला वाटते का?

श्री धीरेंद्रनाथ दत्ता : महोदय, श्री रोहणी कुमार चौधरी ने दिलेल्या स्विकारता किंवा नाही हे माहित नाही परंतु काही तरी एक शिर्षक राहावे हा माझा अभिप्राय आहे. अस्पृश्यशता कोणत्याही परिस्थितीत समुळ नष्ट झाली पाहिजे हेच सांगायेच आहे. गुन्ह्याची पडताळणी करणारे न्यायाधिश किंवा न्यायमुर्ती शिर्षकातुन पाहायचे अस्पृश्य समजले तर दुसरा विशेष विषयाला अस्पृश्य समजले फलश्रुत या गुन्ह्याचे वर्तन करणारा न्यायाधिशांच्या मध्ये एकसुत्रा राहत नाही. या खटल्याच्या निवड्यात न्याय देणे न्यायाधीशांना सुध्दा कठिण होईल. तेवढेच नसुन अस्पृश्यता म्हणजे वेगवेगळ्या भागात वेग वेगळा अर्थ आहे. बंगाल मध्ये अस्पृश्यता म्हणजे एक वेगळाच अर्थ राहुन उर्वरीत राज्यात त्याच्या पेक्षा भिन्न अर्थ आहे.

अध्यक्षय महोदय, न्यायालये योग्य शिक्षा देऊ शकते अस्पृश्यता या शब्दाला केंद्रशासन सभा निर्वचन सांगतील अशी अपेक्षा करतो.

(शेवटी राज्यघटनेत अस्पृश्यतेस देऊ नये भविष्यकाळात आवश्यकते कायदे करण्याची जबाबदारी शासन सभेत सोपावावी म्हणुन निर्णय केला.)

राज्यघटना - सामाजिक बांधणी ('social engineering')

भारताच्या संविधान निर्मात्यांनी एक सत्य उजागर केले की, भारतीय समाजातील असमानता, अन्याय, दुर्बलता, वसाहतवादी देशांची गुलामी यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था खिळखिळी झालेली आहे म्हणुन संविधानात सामाजिक बदल व विकासाला महत्व दिले पाहिजे. पं. जवाहरलाल नेहरु असे म्हणतात, *भारतीय संविधान अशा देशांचे प्रतिनिधित्व करते जो मागील राजकिय व सामाजिक अंगरखा फेकून देऊन स्वत:साठी एक नवीन पोशाख त्यांनी स्वत:च तयार केला आहे व ते तो घालण्याच्या तयारीत आहे.*

म्हणुन सामाजिक बदलास मदत करणाऱ्या अनेक घटकांश राज्यघटनेत दिले आहे. अस्पृश्यतेचा निषेध करण्या विषयी तुम्ही वाचला. त्याला एक छान उदाहरण राज्यघटनेत अनुसुचित जाती, अनुसुचति जमाती (आदिवासी) यांना आरक्षण दिले. या गटांनी अनेक अन्यायाला तोंड देण्यास त्याच्या मतदानाच्या अधिकाराला योग्य अर्थ देण्यासाठी फक्त समानतेचा हक्क अधिकार देऊनच भागणार नाही. राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी भरोसा दिला. त्यांच्या फायदे, सुविधाना प्रोत्साहान देण्यास राज्यघटनेत विशेषता सोयी, तरतूदी आवश्यक केल्या. त्यामुळेच अनुसुचित जाती, अनुसुचति जमाती (आदिवासी) च्या लोकांचे हितांचे रक्षण करण्यासाठी शासन सभेच्या स्थानास सुध्दा आरक्षणा सारख्या अनेक विशेष घटकांना राज्य घटनेच्या निर्मात्यांना दिले.

या गटातील लोकांना सरकारी, सार्वजनिक क्षेत्रातील सेवाकार्यात कामात आरक्षण हे सुध्दा राज्यघटनेनी दिलेली संधीच होय. विशेष म्हणजे राज्यघटनेत शासन प्रणालीसाठी निर्देशित तत्वे आहेत. त्यांनी शासना समारे विशेष सामाजिक बांधणीच्या साधनात एक प्रमुख घटक म्हणजे अल्पसंख्याक लोकांचे अधिकार. नाजीने जर्मनीत अल्पसंख्याक यहुदी लोकांना दडपुन टाकण्यासाठी दु:ख अनुभव राज्यघटनेच्या निर्मात्याना विचार करावयास लावले. अल्पसंख्य वर्गाला विशेष रक्षण देणे. बहुसंख्यांकाच्या आम्हाला बाजुला ठेवणे अशी भावना न येऊ देता करावे असे त्यांनी ठरविले. धार्मिक अल्पसंख्याक वर्ग त्यांची स्वत:ची शाळा संस्था चालु शकतात हा अधिकाराचे उदाहरण. यासारख्या संस्थाना शासन आर्थिक अनुदान देऊ शकते.

सध्याचे राज्यघटना (The Constitution Today)

कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा करण्याची आवश्यकता पडते. राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी ओळखले. म्हणुन कायद्यात संविधानातील कलमात सुधारणा करण्याची संधी दिली. संसदेत अर्ध्या पेक्षा जास्त लोकांची मान्यता असेल तरच कायदे करता येते. परंतु संविधानातील कलमात सुधारणा मात्र लोकसभेतच करावी. तेवढेच नाहीतर लोकसभेत व राज्यसभेत 2/3 सदस्यांची मान्यता आवश्यक असते. काही कलमात विधान सभेने मान्य केल्यानंतरच सुधारणा करु शकतात. तेवढेच नाही तर तर कायद्या प्रमाणे नविन सुधारणेस देशाच्या राष्ट्रपतीची सुध्दा मान्यता पाहिजे.

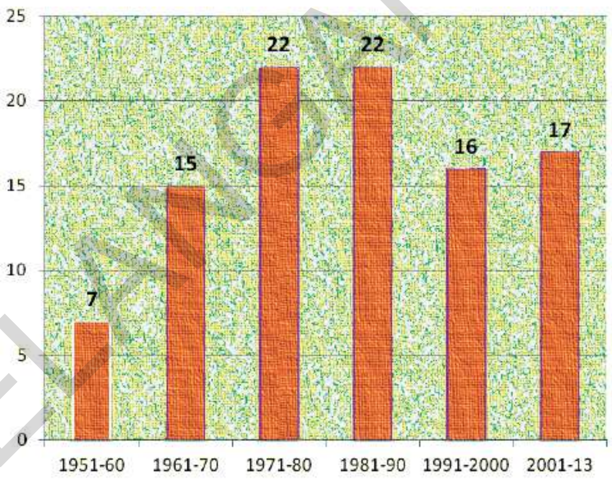

आलेख 1 : Since the Constitution was adopted on 26th January 1950 till 2013 nearly 99 amendments were made.

संविधानात विशेष बदल 1970 मध्ये झाला. त्यात पहिले राज्यघटनेच्या आराखड्यात धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी (“Secular” and “Socialist”.) या शब्दाचा समावेश आराखड्यातील समता आणि स्वतंत्र, न्याय (“Equality”, “Liberty”, “Justice”) या सारख्या शब्दाला धर्मनिरपेक्ष समाजवादी मुल्यास महत्व दिले. म्हणुन या शब्दाचा समाविष्ठ करण्यात आला. भारताच्या राज्यघटनेतील इतिहासात दुसरी महत्वाची घटना केशवानंद भारती च्या खटल्यात प्रसिध्दी मिळविणारी सर्वोच्च न्यायालयाचा निवाडा या विवादात असा मुद्दा समारे आला की, कोणत्याही परिस्थीतीत भारतीय संविधानातील कांही गोष्टींमध्ये बदल करता येणार नाही. घटनेनी दिलेले मुलभूत हक्क ही ह्यातील एक मुख्य गोष्ट होय. केशवानंद भारतीच्या खटल्याचा निवाडा देतांना संविधानाचे मूळ स्वरूप बदलण्याचा अधिकार संसेदेस देखील नाही. संविधानाच्या - प्रस्तावनेत घटनेची कांही ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निवाडा-साखळी द्वारा याला एक चौकट आखली आहे त्या बाबी अशा......संविधानाचे प्रभूत्व, सार्वभौमत्व, मुलभूत हक्क, लोकशाही प्रणालीचे शासन (सरकार) धर्मनिरपेक्षता, संघराज्य - ही घटनेची वैशिष्ट्ये आहेत - कल्याणकारी राज्यासाठी हा शासनादेश आहे.

- भारतीय राज्यघटनेच्या मुलभुत वैशिष्ट्यांशी संबंधीत उदाहरणे व संदर्भास ओळखु शकता का ?

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

मसुदा समिती, घटना समिती, आराखडा, उभय सुची एकात्मता आणि संघराज्याचे तत्व सिध्दांत, नागरीकता, अध्यक्ष आणि लोकसभेसारखी व्यवस्था, संशोधन(सुधारणा)

तुमच्या अभ्यासात सुधाराणा करा

1. वेगळे असणारे एक ते वाक्य ओळखा.
   - स्वातंत्र्य संग्रामाच्या अनुभवावरुन भारताची राज्यघटना तयार झाली.
   - तेव्हा अस्तित्वात असणाऱ्या राज्यघटनेवरुन भारताची राज्यघटना तयार झाली.
   - मसुदा राज्यघटनेत आहे तसेच ठेवले.
   - देशाच्या शासनने साठी घटना तत्वे, सिध्दांत, व्यवस्था केली आहे.
2. चुक असणाऱ्या वाक्यांना बरोबर करा.
   - घटना समितीतील चर्चेत काही घटकांवर सर्वांनी एकमत व्यक्त केले.
   - संविधान निर्माते देशातील काही राज्याचे प्रतिनिधीत्व केले.
   - राज्यघटनेतील कलमात सुधारणा करण्याची संधी दिली आहे.
   - राज्यघटनेतील मुलभुत घटकांच्या स्वरुपामध्ये सुधारणा करु शकतो असे सर्वोच्च न्यायालयाने सांगीतले आहे.
3. घटना समितीच्या चर्चेतुन भारत सरकारच्या एकात्म, संघराज्याच्या तत्वांचे वर्णन करा?
4. त्या काळातील राजकीय घडामोडीचे प्रतिबिंब राज्यघटनेवर कसे पडले? स्वातंत्र्य संग्रमा लढ्या संबंधी या आधीच्या पाठाचे अवलोकन करा?
5. घटना समितीची निवड सार्वत्रिक प्रौढमत अधिकाराने झाली असली तर राज्य घटना निर्मीतीवर तिचा परिणाम कशा प्रकारे पडला असता?
6. भारतीय संविधानातील मुलभुत तत्वस्वरुपा विषयी थोडक्यात माहिती लिहा?
7. भारतदेशातील राजकीय व्यवस्थेविषयी राज्यघटनेत कशी व्याख्या आणि बदल केले जाते?
8. राज्यघटनेत मुलभुत, मुल्ये असतात परंतु लोकांनी त्या व्यवस्थेशी जुळवुन घेतले तर सामाजिक बदल होतो. या विधानाशी तुम्ही सहमत आहोत का? कारणे सांगा?
9. जगाच्या नकाशात खालील स्थळे दाखवा?

अ) नेपाल ब) जपान क) दिल्ली ड) अमेरीका

10. पान क्र.246 वर असणाऱ्या पत्रकाचे निरिक्षण करुन खालील प्रश्नाचे उत्तरे लिहा?

    1) जास्तीत जास्त वेळा राज्यघटनेत संशोधन कोणत्या वर्षी करण्यात आले?

    2) 1961-70 पेक्षा 1971-80 मध्ये किती सुधारणा करण्यात आले?
11. तुमच्या शाळेत समता ही भावना कशी अमलात येत आहे, हे दर्शविणारे एक जाहिरात पत्रक तयार करा?

SCERT TELANGANA

धडा
16

भारतातील निवडणुक प्रक्रिया
(The Election Process in India)

ही निवडणूक प्रक्रिया लोकशाहीला आवश्यक आहे का? या पाठात आपण निवडणूक प्रक्रियेतील तांत्रीक बाजु व निवडणुक प्रक्रिया कशी पुर्ण केली जाते. या बद्दल माहिती मिळू या. यासाठी लागणारी काय शक्ती अधिकार व्यवस्था या वेळोवेळी घेतली जाणारी काळ्या एवढेच नव्हे तर स्थापन निवडणूक लोकशाही पद्धतीने सुरळीत निष्पक्षपाती कशी पार पाडली जाते, त्यासाठी काय वेळीवेळी काय मापदंड ठरवले जातात. आणि त्याच्या बरोबर निवडणुक आयोगांचे योगदान निवडणुकींचे आयोजन करणार. तसे सध्या स्थितीत निवडणूक पद्धतीत नवीन बदल करणे अपेक्षित आहे का? ज्यामुळे लोकशाहीच्या प्रतिष्ठा वाढले.

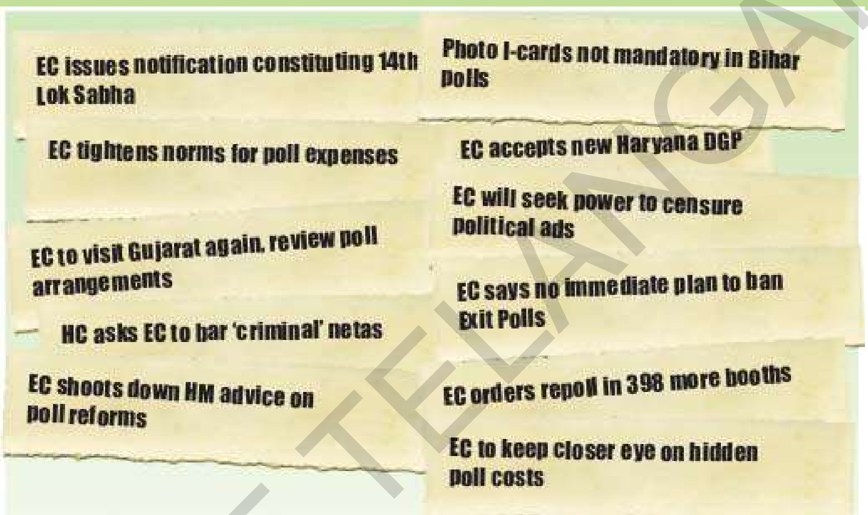
EC issues notification constituting 14th Lok Sabha

Photo I-cards not mandatory in Bihar polls

EC tightens norms for poll expenses

EC accepts new Haryana DGP

EC will seek power to censure political ads

EC to visit Gujarat again, review poll arrangements

EC says no immediate plan to ban Exit Polls

HC asks EC to bar 'criminal' netas

EC shoots down HM advice on poll reforms

EC orders repoll in 398 more booths

EC to keep closer eye on hidden poll costs

वरील वर्तमान पत्रातील निवडणूक काळातील शिर्षक वाचा ज्याच्या ओळीमधून कोणाच्या अधिकाराकडे निर्देश केला आहे? याला काय फरक असेल? चर्चा करा.

भारतातील निवडणुक प्रक्रिया

भारतासारख्या विशाल लोकसंख्या असलेल्या देशात सर्व लोकांनी एकत्र येऊन निर्णय घेणे अवघड जाईल म्हणुन निवडणुकींची गरज निर्माण झाली. भारत हा जगातील सर्वात मोठा लोकशाही असलेला देश आहे. भारताला स्वांतत्र्य मिळाल्यापासुन लोकशाहीचा मुल्य, पाळमुळ निवडणुकांमुळे जण माणसात रुजली.

निवडणुक आयोग आमच्या देशात निवडणुकीचे आयोजन करते हे आयोग, निवडणुकींचे राजकीय पक्षांसाठी नियमावली आचारसंहिता (Code of Conduct) ठरवते. निवडणुकींचे जाहीर करणे व केंद्र किंवा राज्यांतील संबंधीत अधिकाऱ्याकडे संपुर्ण करणे ज्यामुळे केंद्र किंवा राज्यात सरकार बनवण्यासाठी वापर निवडणुकीत वापरलेली पद्धत उपयुक्त ठरते.

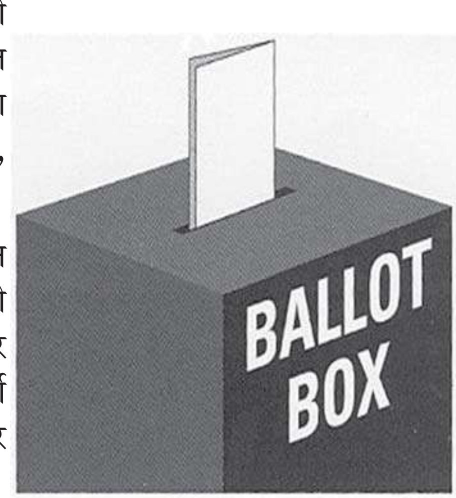

Fig: 16.1 Ballot Box

SCERT TELANGANA

भारतीय निवडणुक आयोग

25 जानेवारी 1950 रोजी हे निवडणुक आयोग अस्तित्वात आले. autonomous constitutional body स्वयंशासीत संवैधानिक संस्था असुन आपल्या अधिकारात हे आयोग निवडणूकीच्या आशा तयार करेल. लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, विधान परिषद, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती या सर्व पदांसाठी निवडणुका घडवुन आणते.

Fig 16.2: Office of the Election Commission, India

25 जानेवारी 2010 भारतीय निवडणुक आयोगाला 60 वर्ष पुर्ण झाले. म्हणुन हिरक महोत्सव (Diamond Jubilee) साजरा केला व 25 जानेवारी हा दिवस *मतदारांचा दिवस* म्हणुन साजरा करण्यात येईल असे जाहीर केले.

निवडणुक आयोगाची स्वायतत्ता Autonomous status for Election Commission

भारतात लोकसंख्या जास्त असल्यामुळे निवडणुकींचे आयोजन करेल हे अतीशय कठीण कदम आहे. इंग्रज राजवटीत फक्त 14 टक्के लोकांना मतदानाचा अधिकार होता 1952 मध्ये पहिली निवडणूक झाली. त्यावेळी 17.32 करोड मतदारांनी आपले मतदान केले. आता हेच प्रमाण 67 करोड असे आहे. एखाद्या मोठ्या देशात निवडणुकीचे आयोजन करण्यासाठी निवडणुक आयोगाला 45 लाख इतका कर्मचारी वर्ग लागतो.

Fig 16.3: Election Commission logo

केंद्रिय निवडणुक आयोगाला त्यांचा वेगळा कर्मचारी वर्ग नाही घटनेतील 324 (6) कलमान्वये राष्ट्रपतीच्या अनुमतीने राज्यातील राज्यपाल, केंद्र सरकार व राज्य सरकारचे कर्मचारी सेवा उपयोगात आणल्या जातात या काळात या कर्मचारी वर्गावर निवडणुक आयोगाचे संपुर्ण अधिकार असते. निवडणुक आयोगाच्या पुर्व परवानगी शिवाय केंद्र किंवा राज्य सरकारचा कर्मचारी वर्गास संबधीत या काळात महत्वाचे निर्णय उदा.: बदली, बढती हे निर्णय घेतले जात नाहीत.

SCERT TELANGANA

The Chief Election Commissioner

निवडणूक आयुक्त हे भारतीय निवडणूक आयोगाचे सर्वात मुख्य अधिकारी असतात. संविधानाने यांना कांही अधिकार दिलेले असतात. विधानसभा, लोकसभा निवडणूकीच्या सुरुवातीला निवडणुकांचे आयोजन करण्यासाठी व निष्ठ रुपातीपणाने घडवुन आणण्यासाठी हे अधिकार असतात. निवडणूक आयुक्त तो/ती ही साधारणतः भारतीय नागरी सेवा (Indian civil services) मधून आलेली असतात. याचा कालावधी 6 वर्ष किंवा वयाच्या 65 वर्षापर्यंत आधी असलेली असतो.

Collect the information of other autonomous bodies in India.

पुर्वी भारतीय निवडणुक आयोगात केवळ एकच निवडणुक आयुक्त असत. 1993 पासुन यात तीन सभासद असुन यातील एक चीफ इलेक्शन ऑफीसर मुख्य निवडणूक आयुक्त असतात.

There is no difference among the Chief Election Commissioner and other Election Commissioners as to their salary, privileges/ designation and powers are concerned. Usually, the decisions are taken unanimously or else taken by a majority vote.

भारतीय राजकीय पद्धतीत निवडणूक आयोग महत्वाची भूमिका निभावली आहे.(1990-1996) नंतर या निवडणुक आयोगाने प्रसिद्धी मिळवली आहे. असे गृहीत धरले जाते.

SCERT TELANGANA

T.N. शेषन यांनी केलेली शिफारस

* निवडणुक अर्ज दाखल केल्यापासुन सर्वमान्य होण्यासाठी 14 दिवसाचा मुदत असेल.
* एका उमेदवाराला दोन पेक्षा जास्त मतदार संघातुन निवडणूक लढवता येणार नाही.
* निवडणुक लढवण्याचा उमेदवारास जर दोन वर्षाची सजा झालेली असेल तर त्याला पुढील सहा वर्ष निवडणुक लढवता येणार नाही.
* निवडणुक लढवणारा उमेदवाराचा मृत्यु झाला तर निवडणुक पुढे ढकलण्यात येईल ती रद्द केली जात नाही.
* निवडणुक प्रचार करण्याची मुदत संपल्यानंतर 48 तासापर्यंत मद्य (दारु) ची दुकाने बंद राहतील.

निवडणूक आयोगाचे कार्य

संविधानातील कलम 324 ते 329 (15) अन्वये निवडणुक आयोगाचे व कार्य विषद केलेले आहे.

खालील अधिकार देण्यात आले आहेत.

1. प्रशासकिय कार्य
2. सल्लागार कार्य आणि
3. न्यायालयीन कार्य

भारतीय संविधानानुसार सुरुवातीस 21 वर्षे हे मतदान करण्याचे वय जाहिर केले होते. पण 1988 मध्ये 61 वया घटनां दुरुस्तीनुसार आता मतदाराची वयो मर्यादा 18 वर्ष पुर्ण केलेली लोक अशी आहे.

वरील कार्य प्रणाली नुसार निवडणुक आयोग मतदाराच्या यादी तयार करा. वेळोवेळी त्यात सुधारणा आवश्यकते बदल करते. मतदार संघांची सीमा ठरवले. मर्यादीत वेळेत निवडणुकांचे वेळापत्रक ठरवते. उमेदवाराचे अर्ज त्याचा पाहणी कसे निवडणुकाची तारीख ठरवतो. राजकीय पक्षात मान्यता दिले. व त्यांना चिन्ह देणे निवडणुक फळात आचार संहिता ठरवतो. पालीचे जाते. पाळन सर्व राजकीय पक्षाकडुन केले जाते. तक्रार निवारणाखाली तसेच निवडणुक काळागैर व्यवहार घेऊ नये म्हणुन अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे इ. कामे करावी लागतात.

लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा निवडणुकीला उभा असलेला प्रतिनिधी असेल तर या संबंधी राष्ट्रपती किंवा तत्सम राज्यातील राज्यपालाला निवडणुक आयोग सल्ला देऊ शकते यामुळे पार्टीतील मतभेदक मी करुन निवडणुक आयोग एक न्यायालयीन अधिकाऱ्या (Quasi Judicial Authority) चे काम करते.

भारतीय निवडणुक आयोगाद्वारे दिलेल्या मार्गदर्शक आदेशानुसार 1 जानेवारी पुर्वी 18 वर्षे पुर्ण असलेले सर्व मतदार त्यात लिंग, धर्म, भाषा कसलाही फरक न करता आपले नाव मतदार यादीत नोंदवर शकता. मतदाराचा हक्क म्हणजेच Universal Adult Franchise. मतदाराची यादी यालाच मतदार सुची असेही म्हणतात.

राजकिय पक्ष व निवडणुका

या कलमानुसार कुठलाही राजकीय पक्ष निर्माण होतांना एक पक्षाचा लिखित जाहीरनामा तयार करतात. हा जाहीरनामा निवडणुक आयोगाकडे हे बाबत लागतो. पक्षाचे निवडणूक चिन्ह निवडणूक आयोगा कडुन दिले जाते. निवडणुकांमध्ये हे चिन्ह बंधनकारक आपले निवडणुक आयोगाकडुन पक्षाची नावे जाहीर केले जातात. मग तो पक्ष राजकिय असेल किंवा राज्या पुरता मर्यादीत असेल. राज्यात एखाद्या पक्षाने 3% प्रमाण वैध मतांचा 3 विधान सभेतील जागा मिळविल्या तर तो पक्ष राज्यातील राजकिय पक्ष म्हणुन जाहीर केला जातो. एकापेक्षा जास्त जागा राज्यात हा पक्ष म्हणून ओळखला जातो. एखाद्या

राष्ट्रीय आणि राज्यस्तरीय, राजकीय पक्षांचे कांही चिन्ह गोळा करा.

SCERT TELANGANA

पक्षाने जर राज्यातुन 6 % पेक्षा जास्त प्रमाणात मते मिळवली किंवा 11लोकसभेचा एम.पी. जागा होतांच्या तर ते राजकिय पक्ष राष्ट्रीय पक्ष म्हणुन ओळखला जातो.

* Find out if any disciplinary action was taken against any candidate for violating the code of conduct.

* Find out if any candidate was found guilty by the judiciary and disqualified from the elections or any political portfolio.

Elections - The code of conduct

निवडणुक आयोग निवडणुकांचे वेळापत्रक जाहीर करते व ही आचार संहिता लागू केली जाते. सर्व निवडणुक लढवण्याचा उमेदवारांनी या आचारसंहिताचे पालन करणे बंधनकारक आहे. या नियमांचे उल्लंघन करणे म्हणजे निवडणुकीस गैर व्यवहार करणे असा गुन्हा समजला जातो, या विरुद्ध आवश्यक ती कार्यवाही केली जाते.

1. निवडणुक उमेदवार किंवा राजकीय पक्ष इतर पक्षांवर टीका करतात. यांनी जातीवाचक जात, धर्म, संप्रदाय इ. वर कसलीही विधान करु नये.
2. राजकिय किंवा राजकारणाशी संबंधित नसलेले, व्यक्तिगत आरोप किंवा व्यक्तित्व करु नये.
3. जात, धर्म इ. ला लक्ष ठरवून कुठलेही राजकिय घोषणा करु नये.
4. प्रार्थना स्थळे उदा. मंदीर, मस्जिद, चर्च, गुरुद्वारा, शाळा, कॉलेज इथे राजकिय पक्षाचा पचार करु नये.
5. मतदारांना कुठलीही मदीरा किंवा रक्कमेचे आमिष दाखवू नये.
6. मतदारांनी स्वतःची वेगळी ओळख दाखवून पुन्हा मतदान करु नये.
7. मतदान केंद्रापासुन 100 मिटर पर्यंतच्या परिसरात प्रचार करु नये.
8. प्रचार मुदत सुरु होण्या आधी किंवा प्रचार मुदत संपल्यानंतर कुठल्याही प्रकारे प्रचार करता येणार नाही.
9. कुठल्याही राजकिय पक्षाने मतदारांना मतदान केंद्रावर आपले सोडले. येण्यास भाग पडले. याचे कुठलेही कृत्य करु नये.
10. परवानगी शिवाय प्रत्येकाला शांततामय जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. लोकवस्तीतून किंवा मिरवणुक काढतांना नियमा विरुद्ध जाऊ नये.
11. घरांवर पत्रके चिकटवणे, भिंतीवर घोषणा लिहणे, पार्टीचे ध्वज जागोजागी लावणे, गोष्टी करु नये.

कांही लोक किंवा गट आचार संहितेच्या बाबत न्यायालयाकडे गेल्या आहेत.

सभा भरवणे - मिरवणुका काढणे

1. पक्षाची सभा भरवण्यासाठी पोलीसांची परवानगी घेणे आवश्यक आहे. त्यांना सभा जिथे घ्यावयाची आहे ते स्थान व वेळ इ. तपशील पोलीसांना कळविणे गरजेचे आहे. असे केले तर पोलीसांना कायदा व सुव्यवस्था रक्षणासाठी योग्य ती व्यवस्था करता येईल. आणि वाहतुक व्यवस्थेस सुरळीत ठेवता येईल.

SCERT TELANGANA

2. निवडणूक उमेदवार ज्या स्थळी सभा घेणार आहेत, त्या ठिकाणी आवश्यक ती सुरक्षा व्यवस्था दिली जात आहे का? याची माहिती मिळवीतो.

- Should political parties campaign through public meetings and rallies only or are there any other ways?

3. सभेमध्ये लाउडस्पीकर्स वापरण्या पुर्वी त्यांना परवानगी घ्यावी लागते. एखाद्याने संयोजन अडथळा आणायचा असेल तर प्रत्यक्ष विरोध न करता पोलीसांकडे तक्रार करावी.

मतदानाच्या दिवशी

1. मतदान केंद्रातील अधिकाऱ्यांना मतदान प्रक्रिया लोकशाही व शांततामय मार्गाने पार पाडण्यासाठी योग्य ती खबरदारी व पुर्व तयारी करावी.
2. सर्व मतदान केंद्रातील अधिकाऱ्यांना कार्य सुरळीत पार पाडण्यासाठी सर्व राजकिय पदांनी परत मदत करावी.
3. मतदान केंद्रावरील वेगवेगळ्या राजकिय पक्षाचे प्रतिनिधी दिलेल्या ओळखपत्रावर त्याचे नाव, पक्षाचे चिन्ह नसले, नसावे,

Fig 16.8: Voters in Queue

4. मतदान सुरु होण्याच्या सुरु होण्याच्या 48 तास आधी प्रचार बंद करावा. मेसेज सुद्धा करु नये. मद्य वैगेरे दिले जाऊ नये.
5. निवडणूक लढवणारा उमेदवार किंवा पाठींबा देणारा राजकिय पक्षातील लोकांनी मतदान केंद्रा जवळ जमावाने, गटाने एकत्र येऊ नये.
6. मतदान केंद्रावर कोणत्याही पक्षाचे पोस्टर्स, झेंडा चिन्ह इ. दिसता कामा न नये.

निवडणूका - न्यायालयीन निकाल:

* 2013 साली डॉ. सुब्रमण्यनम स्वामी यांच्या केस बाबत सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले की, वोटींग मशीनची पाहणी, स्पोटर्स न करता येईल. त्यांचे मतदान योग्य रितीने झाले आहे की नाही हे त्यांनी पडताळुन पाहता येईल. (VVPAT)

* 2013 साली पिपल्स युनियन सिव्हिल लिबर्टीज या बाबत निर्णय देतांना सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले की, मतदाराला स्वतःचे मत देण्याचे स्वातंत्र्य असुन ... असलेल्या सर्व उमेदवारांना मतदान करता येईल निवडणूक लढवण्याचा या न्यायालयीन निकालचे पालन करण्सासाठी भारतीय निवडणूक आयोगाने "None of the above" हा भाग सम्मीलीत केला.

* 2013 मध्ये Peoples Union of Civil Liberties, याच्या संदर्भात निकाल देतांना सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले की, निवडणूक उमेदवार (लोकसभा किंवा विधानसभा) यांनी त्याच्या उमेदवाराची यादी विषयी जाहीर करावे/लागेल केले. खालील गोष्टी तो/तिच्या विरुद्ध गुन्हा नाही. पती/पत्नीचे नाव, मुला/मुलींचे नावे, मालमत्ता, शैक्षणिक पात्रता

SCERT TELANGANA

निवडणुका व सत्ताधारीपक्ष

सत्ताधारी पक्ष निवडणूक प्रक्रियेत ढवळाढवळ करणे. सत्तेचा गैर वापर करु शकतो. यासाठी यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी निवडणुक आयोगाने कांही नियम, बंधणे लादली आहेत.

1. सत्ताधारी पक्षाने सत्तेचा गैर वापर करु नये. त्यांच्या अधिकारातील नौकरशाहीचा वापर निवडणूकांसाठी करु नये.
2. कार्यालयीन कामासाठी भेटी व राजकिय पक्षा संबंधीत भेटी एकत्र करु नये.
3. पक्षाच्या प्रचारासाठी सरकारी वाहने वापरु नयेत.
4. निवडणुक प्रचार काळात तीन पेक्षा जास्त सुरक्षा वाहने वापरली तर याचा खर्च निवडणुक खर्चात दाखवण्यात येईल.
5. निवडणूकांची तारीख जाहीर झाला पासून निवडणूक आचार संहिता याचे स्वरूप स्पष्ट होते व ती लागू केली जाते.
6. सरकारी इमारती, कार्यालये, इ. चा वापर कुठल्याही पक्षाचा प्रचार करण्यासाठी वापरु नये.
7. कोणत्याही प्रकारची जाहीरात पत्रके, किंवा इलेक्ट्रानिक माध्यमांचा वापर करु नये.

Voters' pledge

we the citizens of India, having abiding faith in democracy, here by pledge to uphold the democratic traditions of our country and the dignity of free and fair peaceful elections, and to vote in every elections, fearlessly and without being influenced by considerations of religion, race, caste, community, language or any inducement.

8. टि.व्ही वर सरकारी योजनांचा जाहीरात करण्यापुर्वी निवडणुक आयोगाची परवानगी होणे आवश्यक आहे.
9. निवडणुका जाहीर झाल्यानंतर सत्ताधारी पक्ष कोणतीही निधी, भत्ते, नविन योजना लागू करता येत नाहीत. कुठलेही नवीन प्रकल्प किंवा योजना, एखादे वचन देता येणार नाही.

वेगवेगळ्या पातळीवरुन निवडणुकांचे आयोजन

राज्य सरकारशी विचार विनियम करवने, मुख्य निवडणुक अधिकारी यांची निवड निवडणुक आयोगाद्वारे केली जाते. याला असंवैधानिक दर्जा नसतो. साधारणतः उच्च पदास पदस्थ IAS Officer ची नेमणूकचा पदी केली जाते. लोकसभेचा किंवा विधान सभेच्या निवडणूका यांच्या देखरेखीखाली पार पाडल्या जातात. जिल्हा पातळीवर जिल्हाधिकारी हे मुख्य निवडणूक अधिकारी म्हणून काम करतात.

निवडणूका घडवून आणावे, प्रत्येक मतदार संघावर 9 पर्यवेक्षक देखरेख करते. यासाठी रिटर्ननींग ऑफीसर यांची नियुक्ती केली जाते. मतदार यादीत यांच्या नावाची नोंद आहे. असे कोणत्याही व्यक्ती यापदासाठी आपले नाव देऊ शकतो. यांना लोक प्रतिनिधी होण्याची इच्छा आहे. या नावाला registered elector of the constituency. त्याच्या मतदार संघाच्या यादीतील नोंद असलेल्या उमेदवाराचे अनुमोदन लागते. एखाद्या पक्षाने त्या उमेदवाराचे नाव जाहीर केले तर तो त्या पक्षाचा उमेदवार असतो. इतर उमेदवार स्वतंत्र सभासद म्हणून निवडणूक लढवितात.

SCERT TELANGANA

रिटर्नींग ऑफीसर सभासदांच्या अपर्यायी संगोपण पाहणी योग्य करुन योग्य असलेल्या उमेदवारांनी यादी जाहीर करतात. अर्ज भरलेल्या उमेदवारांना स्वतःचे विशिष्ट कालावधी पर्यंत मागे घेता येतो त्यानंतर रिटर्नींग ऑफीसर निवडणूक उमेदवारांची अंतिम यादी जाहीर करतात. विविध मतदार संघातले टप्पाचा राजकीय पक्षांच्या सदस्यांना त्यांच्या पक्षाचे जे चिन्ह असेल ते देण्यात येणे तर स्वतंत्र्य, उमेदवारांना जे चिन्ह उपलब्ध असेल ते देण्यात येते. यानंतर उमेदवाराची नावे व चिन्ह EVM मध्ये समाविष्ट केली जाता. हीच पद्धत लोकसभा, विधानसभा किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्था (ग्रामपंचायत) पर्यंत वापरली जाते.

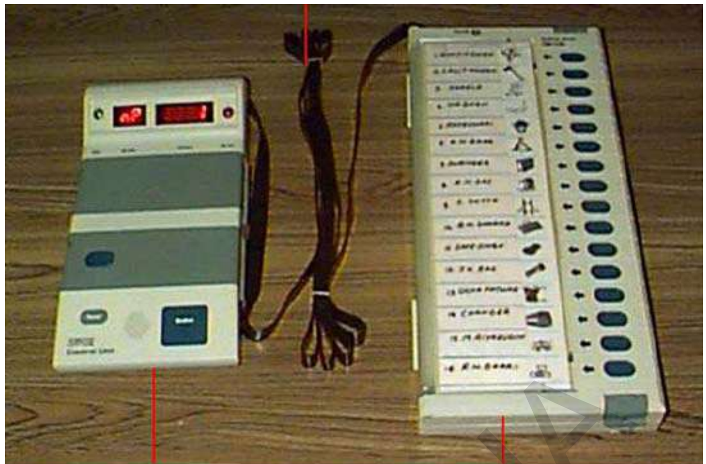

Fig 16.9: Control Unit, Ballot Unit

Voting Mechanism

मतदान प्रक्रियेचे तंत्र मुख्य निवडणुक अधिकारी जिल्हा स्तरावर फार मोठी व्यवस्था निवडणुक घेण्यासाठी करतात. प्रवक्ते, पोलींग ऑफीसर, प्रोसायडिंग ऑफीसर, मतदान केंद्रावर प्रत्येकी नेमणूर करतात. निणडणूक आयोगाला शिकाय कांही पर्यवेक्षकांची नियुक्ती करतात. जे निवडणूक प्रक्रिया सुरळीत चालू आहे की नाही हे बघतात. निवडणूक मतदानाच्या दिवशी निवडणूक आदीतील सर्व पात्र मतदारांना मतदान करता यावे. पोलींग एजेंट्स, मतदारांची ओळख पटवून देण्यास निवडणूक अधिकाऱ्यांना मदत करतात. मतदान करतांना मतदाराच्या डाव्या हाताच्या व त्या बोटाला Indelible Ink शाई लावतात. EVM मशीन असेल तर (卐) चे चिन्ह असलेला स्टॅम्प दिला जातो तो बॅलेट पेपरवर मारुन मतदार मतदान करु शकतात. बॅलेट पेपर वर विशिष्ट पद्धतीने घडी करुन द्यावा लागतो. बॅलेट बॉक्समध्ये बॅलेट पेपर टाकावा लागतो.

मतदान झाल्यानंतर वेळ संपल्यानंतर बॅलेट बॉक्स किंवा EVM मशीनला सील घातले जाते. व मतदान केंद्रावर आणल्या

Fig 16.10: Staff, discharging Duties in Polling Booth

SCERT TELANGANA

जाते. ज्या उमेदवारास जास्तीत जास्त मते येतील तो विजयी उमेदवार घोषित केला जातो. निवडणूक आकलन द्वारा निवडून झालेल्या खालिल (तो/ती) प्रमाणपत्र दिले जाते.

साधारण निवडणूका दर 5 वर्षाला केंद्र व राज्य सरकार लोकसभा, विधानसभेचा कार्यकाळ 5 वर्षाचा असतो. त्या पुर्वी निवडणूका घ्याव्या लागल्या तर त्याला ***मध्यावधी निवडणूक*** असे म्हणतात. कांही वेळा 1, 2 रिकाम्या झालेल्या जागांसाठी निवडणुक घेतात. त्याला ***पोट निवडणूका*** (Bye Elections) म्हणतात.

Vote to reject – NOTA (None Of The Above)

2013 मधील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयानुसार Peoples Union of Civil Liberties साठी NOTA चिन्हाची सोय करण्यात आली, NOTA हे व्यक्तिच्या अतवा स्वातंत्र्याचे प्रतिक आहे. 2013 मध्ये दिल्ली येथील राज्य विधान सभेच्या निवडणूकीच्या वेळेस प्रथम याचा वापर झाला. NOTA याची एक पर्याय म्हणुन समोर आला. NOTA हा एक ऐच्छिक पर्याय आहे. हा उमेदवारांचे जिंकणे किंवा हार पेक्षाची क्षमता यावर हा कांही करीत नाही. जर जास्तीत जास्त जनसंख्या NOTA ला मिळाली. तरी दुसऱ्या नंबरवर असणारा उमेदवार विजयी उमेदवार म्हणून जाहीर केला जातो.

Fig 16.11: NOTA Symbol

निवडणूक प्रक्रियेत बदल करण्याची गरज The need for Electoral reforms

भारत हे एक लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगातील दुसऱ्या क्रमांकावर असलेले राष्ट्र त्यामुळे भारतासमोर आयोजन सफलतापुर्वक निवडणूका पार पाडले हे फार मोठे आव्हान आहे. प्रत्येक राजकिय पक्ष उत्तम सरकार, आर्थिक समानता, गरीबी दुर करण्यासाठी वचनबद्ध असते. परंतु कांही राजकिय धुरंधर जे .... असतात. त्यांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीतुन आलेले असतात. बे कायदेशीर अनैतिक मार्गाचा अवलंब करतांना मतदारांची मुळ करतात. या अशा प्रकारांमुळे निवडणूक प्रश्न येचे व हसे होत आहे.

लोकशाही मार्गाने विश्वासमत प्रक्रिया पार पडतांना कांही समस्यांना तोंड द्यावा लागत असेल तुम्ही अशी अनेक उदाहरणे, अट यांच्या आणि ध्येयावी प्रेरीत कांही राज्यकर्त्यामुळे लोकशाहीचा गौरव टिकवून ठेवण्यात यश मिळाले.

- लोकशाही रित्या तत्वाची राज्य सरकार पार करण्यासाठी कर व उपाय योजयावेत.
- निवडणूकांमध्ये एखादे कुटूंबावर तुळ खात असेल तर त्याच कुटूंबातील समावतील इतर लोकांना ही फळे कशी त्याखावणयास मिळतील? चर्चा करा?
- एखाद्या माणसाने खुप सारा पैसा खर्चा केला व निवडणूकीत विजय मिळविला तिचे/त्याचे विचार करण्यासाठी पद्धत कशी असेल? मतदाराने मतदान करण्या करिता पैसे घेतले. निवडून आलेल्या प्रतिनिधी त्यांच्या प्रश्ना विषयी जाब विचारण्याचा नैतिक अधिकार असतो का? चर्चा करा?

SCERT TELANGANA

पोस्टल बॅलेट

ज्या लोकांनी नेमणूक पोलींग ऑफीसर म्हणून झालेली आहे. त्यांच्या मतदानासाठी त्यांचे मतदान केंद्र सोडून जाता येत नाही. कारण त्यांच्यावर असलेली जबाबदारी ही त्यांना मतदानासाठी जावयाचे स्थान यातील अंतर यामुळे त्यांना निथपर्जन जाणे शक्य नसते. म्हणून निवडणूक आयोगाने पोस्टल बॅलेट ची सोय केलेली आहे. याचाच अर्थ असा की, ज्यांना निवडणूक अधिकारी किंवा इतर ड्युटी आलेली आहे त्यांना आपल्या मतदानाचा हक्क पोस्टल काटा बजावता येतो. निवडणूक अधिकारी हे बॅलेट पेपर्स, मतदाराच्या मतदान केंद्रापर्यंत सुरक्षित विशेष सेवे पोहचतात.

निवडणूक आयोगाकडुन सुचना - दोन विधान सभेतील जागा रद्दी

नवी दिल्ली: निवडणूक आयोगाच्या इतिहासात पहिल्यांदा पुर्वी जाहीर केलेली निवडणूक नोटीस रद्द करावी लागली. निवडणूक आयोगाने अरवकुरुची, तंजावुर मतदार संघ तमिळनाडुमधील पोट निवडणूका रद्द केल्या कारण खुप मोठ्या प्रमाणात पैसा बाटल्या टोळा निवडणूक आयोगाने 16 मे 2016 रोजी होण्याची निवडणूक पुढे ढकलेली गेली.

महत्वाचे शब्द

1) मत   2) आचार संहिता   3) EVM   4) मतदार संघ   5) NOTA

तुमच्या अभ्यासाची सुधारणा करा

1) लोकशाहीत मतदानाचा हक्क हा अतिशय महत्वाचा आहे, कसा स्पष्ट करा.
2) निवडणूक आयोगाचे कार्य स्पष्ट करा.
3) भारतात निवडणूक आयोगाची कामे सांगा ?
4) लोकशाहीत आदर्श आचार संहितेची आवश्य का केली का आहे?
5) मतदान ही आपली जवाबदारी संपते असे नाही, लोकशाहीला वाचवण्यासाठी आपण दक्ष राहायला या विधानाला पुरती द्या?
6) तुमच्या भागात तुम्हाला निवडणूकांमधील गैरप्रकार आढळले आहेत का? आचार संहितेची कोणत्या मूल्यावर अतिक्रमण झाले.
7) निवडणूका प्रक्रियेतील दळाची गरज हा परिच्छेद वाचा व तुमचे मत लिहा?
8) मतदानाचे महत्व विषद करणारे एक पत्रक तयार करा?

प्रकल्प कार्य

- Collect the information of ideal politicians who have sacrificed their life for the nation? What do we learn from their lives?
- Collect the information, create a table and analyse the results of Loksabha elections held recently.

SCERT TELANGANA

पाठ 17

स्वतंत्र भारत देश (सुरुवातीचे 30 वर्ष-1947-77)

26 जानेवारी 1950 रोजी आपण विसंगत जिवनशैलीत प्रवेश करणार आहोत. राजकारणात समता असते पण सामाजिक आर्थिक बाबतीत विषमता असते. राजकारणात एक व्यक्ती एक मतदान, एक मतदान एकच मुल्य या सुत्राची ओळख होते. तर सामाजिक, आर्थिक जिवनात आपली सामाजिक, आर्थिक व्यवस्थेमुळे एक व्यक्ती- एक मुल्य या सुत्राचा नकारच देतो. वैविध्यतेने मुक्त या जिवनास किती काळापर्यंत सहन करु या? कितीकाळ आपण आपल्या सामाजिक, आर्थिक जिवनाशी समानता साध्य करु शकत नाही? असेच दिर्घकाळ चालत राहिले तर आपली राजकीय लोकशाही विनाशाच्या आहारी जाईल या वैविध्यतेचे लवकरच निराकरण करावे. नाहीतर असमानतेच्या बळी जाणाऱ्यांनी या राज्यघटना मेहनतीने बनवलेल्या लोकशाही राजकीय व्यवस्था मोडुन टाकतात.

- डॉ.बी.आर. आंबेडकर

या आधी 15 व्या पाठात भारतीय राज्यघटना कशी बनवली हे आपण पाहिलोत. एकाच वेळी अनेक उद्दीष्टांना साध्य करण्यासाठी राज्यघटनेचे श्रेय घेतले. लोकशाही व्यवस्थेची उभारणी, देशांत ऐक्यता निर्माण करुन एकच राजकीय धोरण बनवणे, मोठ्या प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक बदल घडवुन आणणे. भारत या देशावर 200 वर्षाहून जास्त विदेशी लोकांनी राज्य केले त्या देशात तुलनात्मक दृष्ट्या कमी वेळात राष्ट्रीय उद्दिष्ट ठरवणे, हे साध्य करणे यासाठी विशिष्ट धोरणाचा अवलंब करणे ही मोठी उपलब्धी आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर इतिहासात सुरुवातीचे वर्षे विवाद सोडवण्यात किंवा स्वातंत्र्या नंतरचा इतिहास घडविण्यात गेली. देशाच्या नेतृत्वासमोर मुख्य दोन गोष्टी प्रामुख्याने होत्या. देशाची एकता व अखंडता काय ठेवली. सामाजिक, आर्थिक बदल घडवुन आणणे, लोकशाही व्यवस्था सुरळीत चालत आहे की, नाही ते पाहणे, देशाच्या नेत्यासमोर असलेला महत्वाचे आवहान या अडचणीत एक दुसऱ्यांशी संबंध असुन समतोल बिघडु नये याची काळजी घ्यावी लागली. उदा. लोकशाहीपणास लावुन विकसित उद्दिष्टांना देशाची अखंडता पणाला लावुन चालणार नाही. या पाठात एकमेकांशी जुळुन असणाऱ्या या तीन बाबींबरोबर राज्यघटना, लोकशाही कशा प्रकारे चालली, राष्ट्रीय निर्मीतीस महत्वाच्या बाबींना भारताने कशी तोंड दिले ते पाहू या.

- सामाजिक समानता मिळाली असे तुम्हाला वाटते का? सामाजिक समानता आणि विषमता दाखविणारे तुम्हाला माहित असलेले उदाहरणांना सांगा?

SCERT TELANGANA

पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका (First General Elections)

नविन संविधानाखाली घेतलेल्या पहिल्या सार्वजनिक निवडणुका भारतीय लोकशाहीसाठी खुप महत्वाचे आहे. ब्रिटीश सरकारकडुन स्वातंत्र मिळाल्यानंतर लोकशाही मार्ग अवलंबविण्यासाठी भारत देश सलग असतो. हे सुचवते पाश्चात्य देशाप्रमाणेच अगोदर संपत्ती असणाऱ्या नंतर सामाजिक वर्गांना मतदानाचा अधिकार मतभेदानुसार न देता भारतात सर्व वयस्करांना एकदाच मतदान टाकण्याचा अधिकार दिला. उदा. स्विजरलंड मधील महिंलांना मतदानाचा हक्क 1971 मध्ये मिळाला.

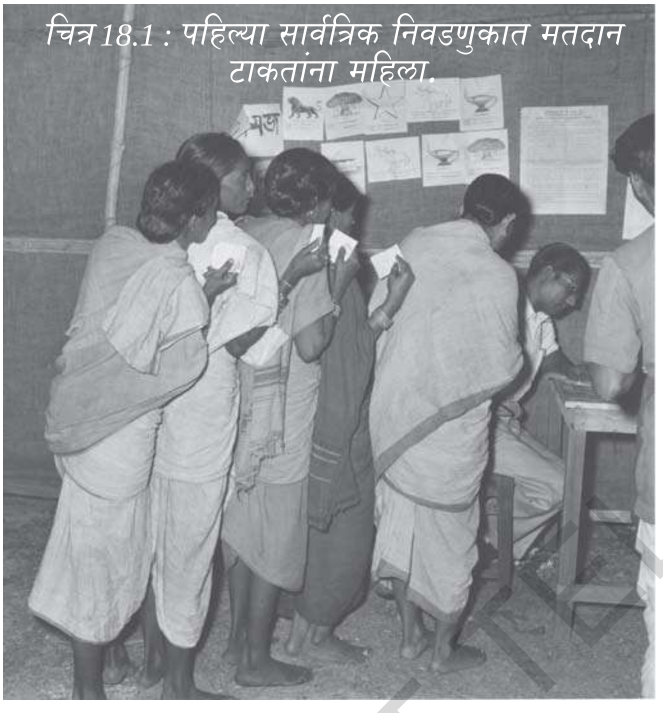

चित्र 18.1 : पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकात मतदान टाकतांना महिला.

सामाजिक परिस्थितीमुळे सुध्दा पहिल्या निवडणुका अवघड झाल्या लोकसंख्येतील जास्त लोकांना वाचणे - लिहिणे येत नाही. त्यांनी त्याच्या निवडीस कसे व्यक्त करतात? देशातील काही भागातील महिलांना त्याच्या वडील किंवा पतीच्या नावाने ओळखतात. त्यांना वेगळी विशेष ओळख नसायची महिलांना समान हक्क असुन देशास अजुन सामाजिक समानत्वेकडे वळवण्यासाठी यात बदल हवा होता. मतदारांची यादी कशी तयार करावी? देशभरात निवडणुका चालवण्यासाठी जबाबदारी सोपविण्यासाठी निवडणुक आयोग बनविले.

निरक्षतेची समस्या काढुन टाकण्यासाठी निवडणुकांचे आयोग राजकीय संघ उमेदवारांना ठरवण्याचे दैनंदिन जिवनातुन काही वस्तुचा वापर करुन त्याच वस्तुंचा चिन्हाचा वापर करावा. हा नविन विचार समोर आला. या सृजनात्मक नविन प्रयोगामुळे सुदिर्घ ओळखीची आवश्यकता नसुन चित्रास ओळखले तर पुरे हिच पध्दत आता पण चालु आहे. यास अजुन सुलभ करण्यासाठी पहिल्या निवडणुकीस प्रत्येक सदस्यांसाठी बाहेरच्या बाजुने त्यांच्या ओळखपत्र लावलेले वेगवेगळे बॅलेट पेटी देण्यात आल्या. त्यांनी निवडलेल्या सदस्यांस बॅलेट पेटीत मतदराने त्याच्या मतदानास टाकावे. निवडणुका आल्या त्या वेळी मतदान टाकण्यासाठी लोकांना प्रोत्साहीत करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रचार केला.

- निवडणुकांना विशेष करुन लोकांना त्यांच्या मतदानाचा हक्काचा उपयोग करुन घेण्यासाठी निरक्षरतेचा कसा प्रभाव पडतो. या समस्येची सोडवणुक कशी कराल?
- लोकांना मतदानाचा अधिकार नसेल तर आपला लोकशाही देश आहे म्हणुन सांगु शकतो का?
- महिलांमध्ये साक्षरता कमी असलेल्या मार्गामुळे त्यांना मतदानाचा हक्क न देता ते आपल्याला धोरणांवर कोणता प्रभाव पडल्या असतील?
- नचुकता निवडणुका घेणे म्हणजे लोकशाही च्या उभारणीचे स्पष्ट संकेत आहे. या व्याख्याशी तुम्ही सहमत आहात का? कारण सांगा?

SCERT TELANGANA

निवडणुकीची माहिती (वर्णन) (Description of Elections)

पडदा व्यवस्थेस निश्चितच पाळणाऱ्या जिल्ह्यात साधारणपणे फक्त स्त्रींयाच्या अधिकाराखाली विशेष स्त्रिया पोलींग, मतमोजणी अधिकाऱ्याखाली विशेष स्त्रींया मतमोजणी केंद्र बनवले.

अजमेर येथील एक राजपुत महिला मत टाकण्यासाठी पुर्ण अंग झाकुन आली होती. तीथे पुर्ण शरीर वेलवेट वस्त्राने गुंडाळुन होते. पुन्हा मत टाकु नये म्हणुन डाव्या बोटाच्या दर्शनी बोटावर न निघणारा शाईचा डाग लावण्यासाठी जो शरीराचा भाग आहे. तेवढा सोडुन लोकांना तिच्या शरीराचा दुसरा भाग दाखविला नाही.

काही गांवानी मिळुन मतदान टाकले. आसोम येथुन आलेल्या निवेदीका प्रमाणे एका आदिवासी गावातील लोक मतदान टाकण्यासाठी एक दिवस अगोदरच तिथे येऊन पोहोचतात. त्या दिवशी रात्रभर जाळ करुन त्याच्या भोवताली गाणे, खेळ खेळत, जागरण करत. सकाळ झाल्यानंतर पोलींग केंद्राच्या ठिकाणी एका रांगेत शिस्तिने मत टाकण्यास जात असत.

पेप्सु (PEPSU) येथील गावातील लोक कोणाला मतदान टाकावे हे ठरविण्यासाठी त्या सदस्यापैकी तरुण प्रतिनिधीपैकी कुस्तीची स्पर्धा लावुन त्यात जिंकणाऱ्या सदस्यांना मतदान टाकावे. म्हणुन ठरवल्या जात.

मतदान केंद्रांना देण्यासाठी कित्येक वस्तु आणत. बॅलेट पेटी उघडली असता त्यांचा विश्सनीय विचार सांगण्यासाठी एकेकावेळी अन्नधान्य कापडे द्या म्हणुन विनंतीपुर्वक पत्र असायचे.

(1958 मध्ये मार्गरिट डब्ल्यु. फिशर आणि जॉन व्हि. बोंडुरंट Margaret W. Fisher and Joan V. Bondurant यांनी लिहिलेले *सार्वत्रिक निवडणुकामध्ये भारताचा अनुभव* या पुस्तकातुन घेतलेला बाबी प्रचारक कर्ता: इंडीयन प्रेस डायरेक्टर)

राजकीय व्यवस्थेत एकपक्षीय सत्ता (One Party Dominance in Political System)

स्वंतत्र भारतात 1952, 1957 आणि 1962 मध्ये झालेल्या सुरुवातीच्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकामध्ये इतर सदस्यांना नाममात्र स्थान देऊन भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस वियज मिळवले. भारतास पहिले प्रधानमंत्री जवाहरलाल नेहरु बनले. इतर पक्षात कोणत्याही एका पक्षाला सुध्दा 11% पेक्षा कमी मत मिळाले नाही. पुर्ण मतमोजणी मतदानात 45% कॉंग्रेस 70% पेक्षा जास्त जांगामध्ये कॉंग्रेसच जिंकले. इतर कोणातच पक्ष कॉंग्रेसच्या जवळपासही नव्हती.

कॉंग्रेस पक्षाने अनेक राज्यात सुध्दा सरकार बनविले. यामुळे काहीजन निरिक्षकानीयुक्त कॉंग्रेस व्यवस्था बनवली. जवळपास सगळ्याच बाबतीत शासनपक्षीय असणारा कॉंग्रेसमध्ये व इतर पक्षामध्ये असणारा संबंध विशेष स्वभावानुसार या काळास ओळखतात. तर कॉंग्रेसमध्ये सततच अंतर्गत छोट छोटे गट असायचे ही गटे नेत्यांच्या स्पर्धेमुळे निर्माण झाली. पक्षाच्या उद्दिष्ठा नुसार यांनी एकत्र असले तरी काही धोरणाबाबतचा मतभेद असायचे.

सदस्यांच्या फायद्यानुसार ही गटे विविध विषयांवर वेगवेगळ्या प्रतिसाद देत. यामुळे कॉंग्रेसपक्ष भिन्न अशा दृष्टीकोन, फायद्यांना महत्व दिल्यासारखे दिसुन येते. काही विषयात ही गटे इतर राजकीय पक्षांशी मिळुन पुढाऱ्यावर दबाव आणण्याचा प्रयत्न करत. एकपक्षीय अधिपत्याखाली असणाऱ्या परिस्थितीस सुध्दा कॉंग्रेसपक्षातच राजकीय स्पर्धा होत होती. म्हणुन विरोधीय पक्ष प्रत्यक्ष धोक्यासच नाहीशी फक्त परोक्ष धोक्यासच सुचवित.

SCERT TELANGANA

ग्राफ 1 : 1952 आणि 1962 च्या निवडणुकीत विविध राजकीय पक्षांनी मिळविलेली स्थाने

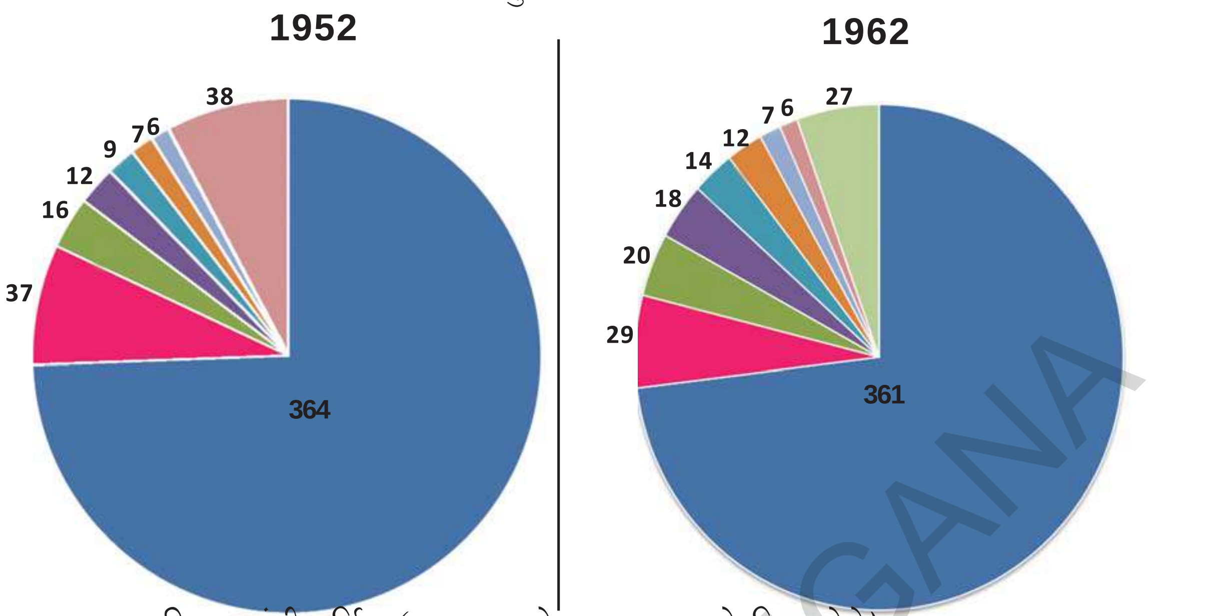

राजकीय पक्षांची दर्शिका(फक्त पाच पेक्षा जास्त स्थाने मिळवलेले)

1952			1962		
भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस	सोशलीस्ट पक्ष	गणतंत्र परिषद	।भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस	स्वतंत्र पक्ष	द्रविड मुनेद्रम कजकम
अपक्ष	किसान मजदुर प्रजा पक्ष	इतर	भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी	जनसंघ	सोशलीस्ट पक्ष
भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी	पिपुल्स डेमोक्रेटीक फंड		अपक्ष	लोक सामाजिक पार्टी	इतर

म्हणुन ही परिस्थिती इतर राजकीय पक्ष नसणारी लोकशाही परिस्थिती नव्हे. इतर पक्षांनी सहभागी होऊन स्पर्धा केली. पण कॉग्रेसला समोरे जाण्या एवढ्या संख्येत जागा जिंकल्या नाहीत. इतर राजकीय पक्ष बळकट होऊन दोन दशकाच्या कालावधीत अधिकारीक स्पर्धेक म्हणुन वाढले. हा काळ विशेष करुन सुरुवातीच्या वर्षात लोकशाही चा बचाव करुन स्वतंत्र, बहिर्गत स्पर्धेवर आधारीत असलेल्या बहुपक्षीय व्यवस्था उभारण्यात आली.

राज्यघटनेच्या आराखड्याच्या जोरामुळे, स्वतंत्र चळवळीने घातलेल्या लोकशाहीचा पायामुळे भारत देश राजकिय बहुपक्षीय लोकशाही म्हणुन वाढ झाली. अधिकारात असणारा पक्ष सतत भेदभावामुळे बहुपक्षीय लोकशाहीचा विचार न करता प्रति पक्षांना जबरदस्तीने काढुन टाकत त्या वेळी स्वतंत्र झालेला इंडोनेशिया, पाकिस्तान, चिन, नायजेरीया सारख्या स्थानातरीत देशाच्या अनुभवापेक्षा भातराचा अनुभव खुप वेगळा आहे.

- राजकीय व्यवस्थेत कॉग्रेसच्या अधिपात्यास मदत करणारी कोणती कारणे आहेत. सविस्तर वर्णन करा?

राज्याचे पुर्नव्यवस्थिकरण (Demand for State Reorganisation)

नविन उद्‌भवलेल्या देशांना सामोरे जाणाऱ्या पहिल्या प्रश्नांपैकी भाषेची अडचण असणाऱ्या राज्यांना पुर्नव्यवस्थिकरण करण्याची एक मागणी ब्रिटीशाच्या काळात देशाचे Presidencies (कलकत्ता, मद्रास आणि बाम्बे) (Calcutta, Madras and Bombay) म्हणुन सेंट्रल प्रोविन्सेस आणि बेरर (Central Provinces and Berar) सारख्या मोठ्या राज्यात विभागणी झाली नसती.

SCERT TELANGANA

अनेक संस्थानाखाली आहेत. हा राज्यात वेगवेगळी भाषा बोलणारी लोक मिळुन मिसळुन जिवन जगत आहेत. उदा. मद्रास प्रसिडेन्सी अध्यक्षते खाली तमीळ मल्याली, कन्नड, तेलगु, गोंडी या भाषा बोलणारे लोक होते. एकच भाषा बोलत जवळपासच्या भागात असणाऱ्या सर्व लोकांचे एक राज्य निर्माण करावे असे सांगीतले. यात संयुक्त कर्नाटक (मद्रास, म्हैसुर, बम्बे, हैद्राबादमधील कन्नड बोलणाऱ्या लोकांना मिळुन) संयुक्त महाराष्ट्र, गुजरातचा मोठा उठाव, ट्रावेनकुर- कोच्चीत संस्थानाची विलनता शिखांना पंजाब राज्य यावे असे वाटत होते. या मागण्या स्विकारल्यामुळे देशाची ऐकता वाढवण्यासाठी मदत झाली किंवा भाषेच्या प्रतिपादनेत देशात विभागणी आणु शकते का हा महत्वाचा विषय बनला.

चित्र18.2 : 1950 च्या सुरुवातीस रसत्याचा पाया घालतांना जवाहरलाल नेहरु

धर्मानुसार देशाची विभागणी झाल्यामुळे नेत्यांच्या मनात भारताची संरक्षण, सुस्थिरतेवर शंका, भिंती निर्माण झाली. भाषा प्रतिपादने राज्यांना पुर्नव्यवस्थीकरण केले तर देशाचे तुकडे होतील याची भिती वाटु लागली. कॉग्रेस पक्ष भाषेच्या प्रतिपादनेवर संघटीत असले तरी त्या आधारे देशास पुर्नसंघटीत करतो म्हणुन वचन दिले असले तरी स्वातंत्र आल्यानंतरही त्यास लगेच पाऊल उचलेले नाही.

तेलगु बोलणाऱ्या लोकांनी सर्वापेक्षा तिव्र चळवळी केल्या. भाषा प्रतिपादन राज्यांना अनुकारण कॉग्रेसने केलेल्या प्रस्तावास अमल करावे म्हणुन त्यांनी जोमदार उठाव केला. ब्रिटीश शासनात सुध्दा आंध्र महासभा क्रियाशिल असुन मद्रासच्या अध्यक्षपदी असणाऱ्या तेलगु बोलणाऱ्या लोकांना एका छताखाली घेऊन येण्याचा प्रयत्न केलो. ही चळवळ स्वातंत्र्यानंतरही चालली. मागण्या अर्जे, कामात कपात, उपोषणासारख्या पध्दतीचा यात वापर केल्या गेल्या. या मागण्यास कॉग्रेसने विरोध केल्यामुळे तेलगु बोलणाऱ्या भागात पहिल्या निवडणुकीत कॉग्रेस जास्त जागात निवडुण आला नाही. भाषा प्रतिपादन चळवळी जोमदार करणाऱ्या पक्षांनी जास्त जागा जिंकल्या.

नकाशा 1 : भाषिय राज्ये

SCERT TELANGANA

भाषावार प्रांत रचना जवाहरलाल नेहरु विरुध्द नव्हते. तर ही वेळ सध्या बरोबर नाही म्हणुन सांगितले. त्याकाळच्या नेत्यामध्ये या विषयात हेच एकमत होते. भारत आपल्या जागा टिकवुन ठेवण्याच्या कार्यालय आहेत म्हणुन या वेळी कोणत्याही दृष्टया लक्ष वळवुन नये म्हणुन त्यांना वाटले.

राज्यांच्या पुर्नव्यवस्थिकरणाचा कायदा 1956 (State Reorganisation Act, 1956)

विशेष तेलगु राज्याची मागणी करत उपोषण करणाऱ्या पोट्टी श्रीरामलु 58 दिवसाच्या उपोषणानंतर 1952 आक्टोंबर मध्ये त्यांचा मृत्यु झाला. त्यामुळे आंध्रप्रदेश, तामिलनाडु राज्याची निर्मीती केली. अगस्ट 1953 मध्ये राज्याच्या पुर्नव्यवस्थिकरण संघटनेत (States Reorganisation Commission (SRC) काढल्या गेली. यात फजल अली, कॉ.एम पानीक्कर, हृदयनाथ कुंजरुलु सदस्य आहेत. भाषावार प्रांत रचना बनवलेल्या बाबींचे निरिक्षण करण्यासाठी या संघटनेस काम सोपवले. या संघटनेने निवेदिकेच्या आधारे 1956 मध्ये संसदेच्या राज्याची पुर्नव्यवस्थिकरण कायद्यास अनुमोदन दिले. या आधारे 14 राज्ये, 6 केंद्रशासीत प्रात बनविले. भाषा प्रतिपादन राज्याची स्थापना करतेवेळेस गोंडी आणि संथाली किंवा ओरावन सारख्या आदिवासी भाषांना दृष्टीस घेतले नाही एक बहुसंख्य भाषा बोलणाऱ्यांना तमीळ आणि तेलगुसच गृहीत धरले.

- भाषाविषयक राज्य निर्माण झाले नसते तर देशाच्या ऐक्यतेस जास्त फायदा झाले असते का? कारण?
- त्यावेळी आदिवासी भांषाकडे का दुर्लक्ष केल्या गेले?
- भारतात सध्या किती राज्ये, किती केंद्रशासीत प्रांत आहेत?
- भारतात सध्या निर्माण झालेली नविन राज्ये कोणती? ते केव्हा निर्माण झाले?

भाषावार प्रांत रचना किंवा राज्य निर्मिती ही गोष्ट कशी लोकप्रिय झाली, राजकिय नेत्यांनी संस्थानिकांपासुन स्वतःची कशी सोडवणूक करुन घेतली? याचे उदा. घेतांना मागे वळुन बघितले तर भाषावर राज्य रचना हे भारताला तात्पुरते मदत करणारे धोरण ठरले. भारत यामुळे दुर्बळ होईल अशी भिती व्यक्त केली जात होती. ती खोटी ठरली, या उलट भारत बलवान होण्यास मदत झाली.

सामाजिक आणि आर्थिक बदल (Social and Economic Change)

राज्यघटनेच्या सभा सामाजिक आर्थिक, राजकीय, न्याय, हुद्दा सर्वांना समान संधी मिळते. आधुनिक भारत निर्मीती सामाजिक, आर्थिक बदलास ते महत्वाचे स्थान मिळवले. नविन राज्यघटना निर्माण झाल्यानंतर संघटना प्रणालीका बनवली. प्रणालीकेच्या रचनेस नेहरु यांनी चांगल्या आर्थिक पध्दतीय नाहीतर चांगल्या राजकीय पध्दती सुध्दा रचल्या. प्रणालीत बध्द सुधारणेव्दारे धर्म, जात, प्रांत सारख्या विभागणीचे धोरण कमी होऊन भारत बलवान आधुनिक देश म्हणुन वाढीस लागेल असे त्याची विचार होते.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीवर लक्ष केंद्रीत करुन अन्नधान्य चे उत्पादन वाढवण्यासाठी वाहतुक प्रसार क्षेत्रे वाढीसाठी, सामाजिक सेवेच्या विचारास महत्व दिले. भारत शक्यतोवर लवकरच औद्यागिकरण उन्नतीसाठी सुध्दा त्यांनी लक्ष दिले. अन्नधान्य मुलभुत गरज असुन अन्नधान्याचे उत्पन्न वाढविण्याकडे एकमत झाले पण यास कसे साध्य करता येईल यावर एकविचार झाला नाही. राजकीय विचार दोन प्रश्नांवर वेगळा झाला. विस्तृत सुधारणा धोरणात शेतीस कोणते

SCERT TELANGANA

Fig 17.3 Bhakra Dam under construction during 1960. This was one among the first dams India built after Independnece. (below) Image of an adult literacy class from early decades. Discuss how different ideas of development or changes in society are reflected with these projects.

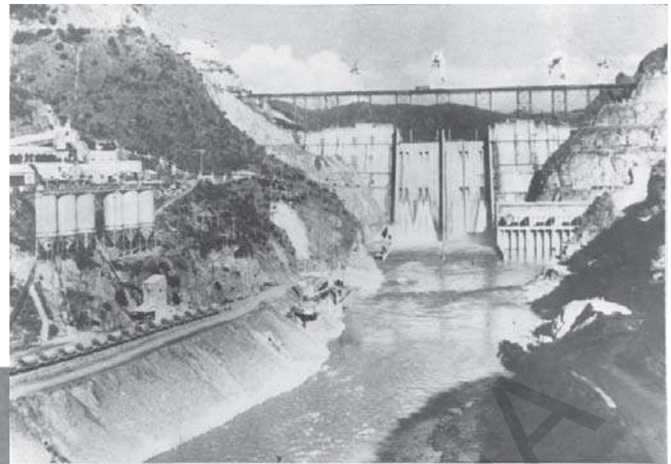

स्थान द्यावे ? शेती आणि उद्योगामध्ये साधने कशी द्यावी ?

शेती क्षेत्रातील बदल नेहरुने फक्त आधुनिक घटक म्हणुन पाहिले नाही. त्याला ग्रामिन क्षेत्रातील राजकीय सामाजिक आणि आर्थिक बदल म्हणुन ओळखण्यात आला. नेहरुने दाखविल्याप्रमाणे धोरण आखले गेले. यात तीन मुख्य घटक आहेत. ते असे, भु संस्करणे, शेती सहकार संघ, स्थानिक स्वराज्य संस्था तीन प्रकारचे भुसंस्करणाचे प्रतिपादन केले जमीनीदारी व्यवस्था रद्द, तसिल विधान संस्करण, भु परिमीतीविधान या सर्वाचे मुख्यउद्देश कसेल त्याची जमिन मिळावी हे पाहुन आणखी जास्त शेतीचे उत्पादन काढण्यासाठी प्रोत्साहीत करणे हा होय. सहाकार संघाव्दारे आर्थिकलाभासाठी हे उद्दिष्ट प्रमाणित न ठेवता बियाने, खत, रसायने या सारख्या जास्त दर्जाच्या उत्पादक वस्तुंचा पुरवठा करीत असत. स्थानिक सरकारे भु सुधारणा आमलात आणणे, ग्रामीण सार्वजणिक हाकांना अनुसरुन सहकार संघ चालतील असे पाहावे.

परंतु संपुर्ण भारतदेशात भु संस्करण(land reforms) (सुधारणा) म्हणावे तसे आमलात आल्या नाहीत. जमीनदारी पध्दत (Zamindari system)रद्द केली. परंतु जमीन नसणाऱ्यांना जमिनीचा वाटप केला नाही. ग्रामीण प्रांतात धनिक शक्तीवान लोक जमीनीतील अधिक भागावर नियंत्रण चालवित आहेत. दलीत लोक आणखी सुध्दा भुमिहिन आहेत. परंतु वेटबिगारी निर्मुलन आणि अस्पृश्यतेच्या निषेध(abolition of untouchability) केल्या मुळे दलीतांना थोडेसे प्रयोजन मिळाले आहे.

पहिल्या पंचवार्षिक प्रणालीकामध्ये मोठ मोठे धरण बांधुन विद्युत उत्पत्ती (produce electricity) पाणी पुरवठा अशा कल्याणकारी योजना व्दारे व्यवसायाची वृध्दी करण्यावर भर दाखविली आहे. धरणामुळे व्यवसायत आणि औद्योगिक क्षेत्रे दोन्हींना फायदा झाला. व्यवसाय उत्पत्ती वाढली तरीही ती सर्व लोकांना पुरेशी नाही आहे.

SCERT TELANGANA

देशाची प्रगती व्हावी म्हटले तर औद्योगिक प्रगती (develop industries) करुन आणखी जास्त लोकांना कारखाण्यात सेवाक्षेंत्रात कामे मिळावीत याची आवश्यकता आहे. असे योजना कर्तेयानी ओळखले आहे. त्यामुळे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचे मुख्य लक्ष औद्योगि कारखाण्याकडे वळले. भारत देशातील आर्थिक प्रगती (economic development) संबंधीत या घटकांना अगोदरच्या वर्गात तुम्ही वाचलाच आहात.

विदेशीनिती आणि युध्दे (Foreign Policy and Wars)

भारत देशाला स्वंतत्र आले त्या वेळेस जागतीक युध्दे सुरु झाले होते. संपुर्ण जग रशीया गट आणि अमेरीका गट (US or USSR) असे वेगवेगळे गट तयार झाले होते. जवाहरलाल नेहरु यांनी कोणत्याही शिबीरात न जाता दोघांसोबत ही समान अंतर राखुन विदेशी नितीमध्ये स्वतंत्र पणे व्यवहार करीत होते. याच वेळी स्वतंत्र मिळवुन याच नितीने चलावे असे म्हणणाऱ्या इन्डोनिशीया इजिप्त, इगोस्लेया अशा देशासोबत हात मिळवणी केली. हे सर्व जन मिळुन आलीप्तवादी धोरण (Non Aligned Movement) अंगीकारले. शेजारी राष्ट्राशी एकमेकांच्या अंतर्गत व्यवहारात दखल घेऊ नये म्हणुन नेहरुजीने ***पंचशिल सुत्रांचे*** (Panchsheel policy) निर्मीती केले याच काळात भारत देशाताला दोन युध्दाशी तोंड द्यावे लागले. पहिले युध्द 1948 मध्ये कश्मीर विषयावर पाकीस्तान सोबत आणि दुसरे युध्द 1962 मध्ये चिन सोबत झाले भारत देश या युध्दांना प्रामुख्याने 1962 मध्ये झालेल्या युध्दाच्या पुर्व तयारी नव्हती. यामुळे मोठ्या प्रमाणात प्राणहानी झाली आणि आर्थिक नुकसान झाले.

- तुम्ही ग्रामीण प्रांतात निवास करीत असाल तर 1970 च्या आगोदर सहकारी संस्थांची स्थापना झाली किंवा नाही याची माहिती मिळवा? त्यात सदस्य कोणकोण होते हे माहित करा?
- भारतदेशामध्ये केलेल्या भु संस्करणा सोबत चिन आणि वियत्नाम मध्ये केलेल्या भु संस्करणाची तुलना करा?

नेहरु नंतरचे (अनुक्रमाने) (The Succession)

1964 मध्ये नेहरु निधनानंतर लोकशाही टिकेल किंवा नाही. इतर देशाप्रमाणे लोकशाही नष्ट होत होती. त्याप्रमाणेच आपल्या देशातील लोकशाही सुध्दा नष्ट होती की काय असे अनेक प्रश्न उत्पन्न होत होते. परंतु सरकारी नेता(leader in government) म्हणुन लाल बहादुर शास्त्रीची निवड झाल्यामुळे कॉग्रेस मधील बदल विजयवंत झाला. भारताची लक्षे मुलभुत गुणांना प्रश्नार्थक बनलेल्या अनेक घटकांना शास्त्रीने ताबडतोब संघर्ष सुरु केल्या. दक्षिणकेकडील DMK करीत असलेले हिन्दी विरोधी चळवळ ही देशाची एकतेला धोका निर्माण करण्यासारखी होती. आहाराची कमतरता सामाजिक आर्थिक प्रगतीला अडथळा निर्माण करीत होती. एवढेच नव्हे तर 1965 मध्ये पाकिस्तान सोबत युध्दाची सुरुवात झाली. 1966 मध्ये शास्त्री यांचे निधन झाले. त्यांनतर प्रधानमंत्री म्हणुन इंदीरा गांधीची निवड करण्यात आली.

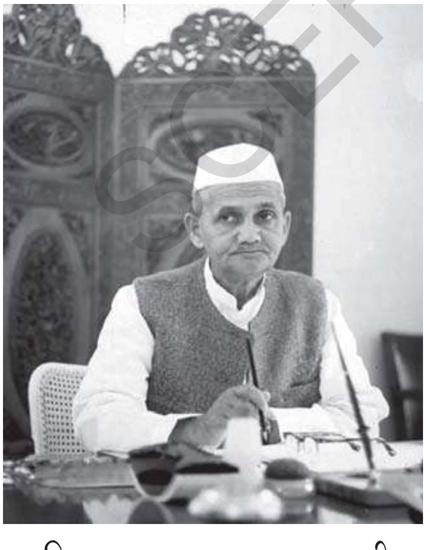

चित्र 17.4 : लाल बहादुर शास्त्री

हिंदी विरोधी चळवळे (Anti-Hindi Agitation)

1963 मध्ये कार्यलयीन भाषा ही हिंदी म्हणुन कायद्याचे मंजुरी (Official Languages Act) मिळाल्यानंतर हिंदीला उत्तर राज्यामधील

SCERT TELANGANA

आमलात आणण्यासाठी प्रयत्न चालु झाले. DMK ने तमीळनाडु राष्ट्रामध्ये पुर्णपणे हिंदीचा विरोध केला आणि हिंदी विरोधी आंदोलने सुरु झाले. त्यात संप, धरणे देणे, हरताळ, पुतळे,हिंदी पुस्तकांची व शेवटी संविधानाच्या काही पानांची जाळपोळ केली. हिंदी असणारे सुचना फलक, नाम फलकावर अनेक ठिकाणी काळारंग फासला गेला. पोलिस व आंदोलन करणाऱ्या मध्ये संघर्ष झाला. केंद्र सरकारला यात त्वरीत कार्यवाही व दखल घ्यावी लागली. कॉंग्रेस पार्टीत सुध्दा हिंदीच्या अनुकुल व हिंदीच्या प्रतिकुल गट वेगळी झाले. देशाच्या एकतेला धोका निर्माण झाल्या सारखे वाटु लागले.

शेवटी परिस्थिती हाताबाहेर जाण्याचे दिसू लागताच तत्कालीन प्रधानमंत्री लालबहादुर शास्त्री यांनी हिंदीचे समर्थक,हिंदाच्या विरोधी शिबिरातील उद्रिक्त वातावरणाला शांत करण्यासाठी अनेक सवलती, सुविधा जाहिर केल्या. त्यातील काही प्रत्येक राज्याला त्याची भाषा वापरण्याचा अधिकार आहे. ती प्रांतीय भाषा सुध्दा असु शकते. किंवा इंग्रजी राहु शकते. कोणत्याही व्यवहरात इंग्रजी, अनुवाद प्रांतीय भाषेत असु शकते. केंद्र राज्य मध्ये व्यवहारीक भाषा म्हणुन इंग्रजीचा उपयोग नागरीसेवा परिक्षा केवळ हिंदी भाषेतच नाही तर इंग्रजीभाषेत सुध्दा घेतल्या जाऊ शकते.

या प्रसिध्द सामाजिक आंदोलनामुळे शासनला त्याच्या अधिकाराची पुन: समिक्षा करावी लागली. आंदोलन करणाऱ्यांशी सहमत झाले किंवा नाही. या दोन्ही संदर्भात प्रधानमंत्री ही परिस्थिती हाताबाहेर जाऊ नये म्हणुन आपल्या अधिकारा क्षेत्राच्या बाहेर जाऊन विश्वासात घेणे. स्वत: त्या बाजुने नसतांनाही स्वता:च्या दृष्टीकोनात बदल केला.स्वता:च्या दृष्टीकोनापेक्षा देशाची एकात्मता महत्वाची असते हे नेहरुजींनी व शास्त्रीजींनी ओळखले.

- देशाची ऐक्यता व अंखडतेस भाषा पध्दती कशी उपयोगी पडली?
- राष्ट्रीय भाषेची आवश्यकता आहे का?
- सर्व भाषांना समान दर्जा असावा का?

प्रादेशिक पक्ष आणिप्रादेशिक चळवळीचा उदय Rise of Regional parties and Regional movements

भारत देशाच्या इतिहासात 1967 च्या निवडणुका फार महत्वाच्या ठरल्या. निवडणुकीला लोक गंभीरतेने घेत आहे. आपले अस्तित्व त्यात आहे. हे निवडणुकानी दाखविले. या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमामुळे लाभान्वीत झालेले, नुकसान झालेले सुध्दा यात असल्यामुळे राजकीय स्पर्धा पध्दतीत सुध्दा बदल आला. कॉंग्रेस पार्टीने त्याआधी कधीच न पाहिलेला निकालाची रुची, फलश्रुती पाहावी लागली. स्वातंत्र्याच्या नंतर कमी बहुमतांनी (284) जागा मिळविल्या. बिहार, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, पंजाब, पश्चिमबंगाल, ओरीसा, मद्रास, केरळ विधान सभेत कॉंग्रेस पक्षाचा पराभव झाला. जवळपास 30 वर्षा पर्यंत निरंतर सत्तेत असणाऱ्या पार्टीला या प्रश्नांना तोंड द्यावे लागले. परंतु पराभूत झालेल्या राजकीय पक्ष सत्तेला धरुन लोंबकाळात राहिले नाही. निवडणुकीत विजयी झालेल्या पक्षांना सरकार स्थापन करु दिले. देशात लोकशाहीची मुळे पसरली हे दर्शविते. बहुल राजकीय पक्ष पध्दतीने स्पर्धेच्या दिशेने जात आहे.

कॉंग्रेस पक्षाचा मोठा पराभव तमिलनाडु, केरळ राज्यात झाला. तमिलनाडुत DMK

SCERT TELANGANA

बहुमतांनी विजयी झाला. मजबुत संघटनात्मक नेतृत्वात प्रांतीय चळवळी चालविणाऱ्या प्रादेशिक पक्ष वर्चस्व दाखविण्याऱ्या राष्ट्रीय पक्षा समोर आवहानच ठरते हे दिसुन येते. DMK पक्षाला चित्रपट क्षेत्राशी पक्के संबंध आहे. लोकप्रीय सिनेअभिनेता एम.जी. रामाचंद्रण M G Ramachandran त्यांना सर्वजन MGR म्हणुन ओळखत असे. प्रंशसक संघटनांची मदत डी.एम.के.ला उपयोगी पडली.

जवळच असणाऱ्या केरळ मध्येच नसुन पश्चिमबंगाल, ओरीसात सुध्दा कॉग्रेस पक्ष पराभुत झाला. हे पराभवाच्या आवहानामुळे कॉग्रेस पक्ष आतुन कमजोर झाला. उत्तरे कडील राज्यात विजय मिळविलेल्या काही ठिकाणी प्रतिनिधी विरोधी पक्षात गेले. त्यामुळे कॉग्रेस पक्षाची सत्ता पडली. संयुक्त विधायक दल (Samyukta Vidhayak Dal (SVD) चे शासन सत्तेवर आले. हे कॉग्रेसला विरोधातील विधायक - जनसंघ, सोसलिस्ट, स्वतंत्रा आणि कॉग्रेसचे दल (Jan Sangh, Socialists, Swatantra, and Congress) स्थानिक पार्टीच्या विधायकांनी तयार केलेले संकीर्ण शासन हे लोकशाही च्या बंडाला दर्शविते. मध्यमवर्गीय जाती, या जमिनीच्या सुधारणा कार्यामुळे फायदा होऊन आर्थिक दृष्टीया दुर्बल लोकांना लाभ झाला. पहिल्यांदा राजकीय अधिकार मिळविला. या जाती - हरीयाणा, उत्तर प्रदेशातील जाठ, बिहार मधील कुर्मी कोयाटी, मध्यप्रदेशातील लोथे, या राज्यात यादव, आंध्रप्रदेश मध्ये रेड्डी, कम्मा, कर्नाटकात ओक्कलिंगा, तमिलनाडुत-वेल्लल या जाती त्या त्या राज्यात वर्चस्व गाजविणाऱ्या जाती असुन त्यांची लोकसंख्या सुध्दा अधिक संख्येत आहेत. इतर (मागासवर्गीय) जातीचे लोक सत्तेत येण्यासाठी DMK पार्टीचे एक चांगलेच उदाहरण आहे.

या SVD चे सरकार जास्त काळ सत्तेत राहु शकले नाही. त्याचा इतिहास भ्रष्टाचार दलबदल प्रक्रियेमुळे भरुन गेला. अधिकारांची इच्छा त्यांच्यात दिसली. या शासनाने काहीच साध्य केले नाही. आज सुध्दा प्रादेशीक पक्ष, राष्ट्रीय पक्ष त्या हिशोब डोळ्यासमोर ठेऊनच अंदाज लावत असतात.

आजच्या काळात सुध्दा देशातील विविध प्रदेशात ही भावना पुन्हा उंचवुन वर येत आहे. आंध्रप्रदेशमध्ये वेगळ्या तेलंगानाची मागणी चालु आहे. या आंदोलनासाठी उस्मानिया विद्यापिठाच्या विद्यार्थ्यांनी नेतृत्व केले. विकासाची फळे व फायदा काही लोकांनाच मिळत आहे. असा त्यांच्या मुख्य आरोप आहे.

1969 डीसेंबरला आसाम मधील खासी, जैन्टीआ, गारो या आदिवासी भागासह मेघालय या नविन राज्याची निर्मीती केली. 1966 मध्ये पंजाबराज्य तयार केले. परंतु त्यात राजधाणी नव्हती, हरीयाणा, पंजाबला एकत्र राजधाणी म्हणुन असणाऱ्या चंदीगडला आम्हाला द्या म्हणुन 1968-69 मध्ये पंजाबच्या लोकांनी आंदोलन केले. महाराष्ट्रातील मुंबई शहर महाराष्ट्रातील लोकांनाच मिळावे म्हणुन मागणी सूरु केली. या चळवळीस शिवसनेने नेतृत्व केले. शहरातील रोजगारांची संधी दक्षिणेकडील राज्यातील लोक बळकावुन घेत आहे, भावनेने या राजकीय पक्षाने इतर राज्यातील लोकांना आपले लक्ष बनविले.

SCERT TELANGANA

त्याच वेळेस जुन्या मागण्या अजुन चालुच होत्या. कश्मीर, नागालॅडची मागणी याच वेळेस उठली. नजर कैदेतुन सुटल्यानंतर शेख अब्दुल्ला कश्मीर राज्यात परत आला. त्याच प्रमाणे नागालॅड मध्ये नविन युवा नेतृत्वाने चळवळीना पुढें घेऊन जाण्यासाठी सिध्द केले.

चित्र 18.5 : इंदीरा गांधी

याच काळात धर्मीक तनाव निर्माण झाला. देशातील काही राज्यात धार्मिक़ जातीय दंगली पसरली. रांची (बिहार) अहमदाबाद (गुजरात) जळगाव(महाराष्ट्र) अलीगड(उत्तरप्रदेश) तो कष्टकाळच होता. राजकीय बदल तेव्हाच होऊन नविन नेतृत्व जागा घेत होते. राजकीय चैतन्यास वाढ, इच्छा, व्यक्तकरण्याच्या कारणामुळे वाढता दबाव सहन करण्याची क्षमता नविन नेतृत्वामध्ये पाहिजे तेवढी नव्हती.

1967 च्या निवडणुकी नंतर डावेपक्षाच्या पध्दती धोरणाकडे आकर्षित होऊ लागल्यामुळे बाहेरुन पक्षातुन येणाऱ्या आव्हानास इंदिरा गांधीने तोंड दिले. गरीब, मागसलेले तळागाळातील दिन दलीत लोकांना घेऊन त्यांच्य विकासातही नविन सामाजिक आधाराचा पाठींबा घेवुन पक्ष स्वत:ची ओळख देण्यास प्रयत्न दुधारी शास्त्रासारखे उपयोगी पडला. सामाजिक, आर्थिक प्रगतीशी संबंधीत दिलेले आश्वासन अजुन पुर्ण झाले नव्हते. 1967 च्या विनडणुकीत कॉग्रेस पक्षाच्या पराभवाचे हे एक मुख्य कारण होते. तरीपण इंदिरा गांधींनी अजुन नविन आश्वासन दिले. दहावर्षाच्या कालावधीत लोकांच्या आकांक्षा वाढत होत्या. निराशा, निस्पृशहत्येमुळ आणिबाणिची परिस्थीती निर्माण झाली.

जम्मु आणि कश्मीर (Jammu and Kashmir)

भारत संघराज्यात इतर संस्थाना सारखे जम्मु आणि कश्मीरचे विलीकरण करण्याची परिस्थिती वेगळी होती. इतर शासकासारखे नसुन राजा हरीसिंग तिकडे पाकिस्तानशी, इकडे भारताशी विलीन न करता जम्मु आणि कश्मीर ला स्वतंत्र राज्य म्हणुन घोषीत करावे अशी मागणी करु लागला होता. या राज्यात मुस्लिम लोकांची संख्या अधिक आहे. राजा हिंदु, भारत देशाला एक स्वातंत्र आल्या पासुन तेथे अखिल जम्मु आणि कश्मीर मुस्लीम कॉन्फरेस (All Jammu and Kashmir Muslim conference) या नावाने लोकांची चळवळ चालु होती. त्याचे नेतृत्व शेख मोहम्मद आब्दुल्ला करत होते. शासकीय सेवेमध्ये मुस्लीमांना अधिक महत्व शासनात प्रतिनिधीत्व या सारख्या मागण्यासाठी ही चळवळ चालु होती. या चळवळीला नंतर नॅशलन कॉन्फरेन्स म्हणुन ओळखली जाऊ लागली. त्यात शिख व हिंदु लोक सदस्य होते. नेशनल कॉन्फरन्स सुध्दा कॉग्रेस सारखी धर्मनिरपेक्ष समाजवादी सलग्न होती.

1947 च्या शेवटी पश्चिमी सरहद्दीकडच्या पाकिस्तानच्या मदतीने रजाकरांचे हल्ले सुरु झाले. हल्ले करणारे श्रीनगर जवळ येऊ लागल्यामुळे कश्मीरच्या राजाने भारतीय सैन्याची मदत मागीतले. तेव्हा जम्मु आणि कश्मीर भारतात विलीन झाल्या वरच आमचे सैन्य तुम्हाला मिळु शकेल असे भारताच्या गर्व्हनर जनरल ने सांगीतले. तेव्हा त्या भागात देशाच्या भविष्या संबंधी स्वायत्ता देण्या बाबत सुदिर्घ चर्चा झाली.

1948 जानेवारी मध्ये हा विषय संयुक्त राष्ट्र समिती (United Nations) समोर ठवेला. या विषयास योग्य विवरण न केल्यामुळे हे भारत देश - पाकिस्तानची समस्या बनुन बसला. त्याच वेळी शेख अब्दुल्ला दिल्ली करार म्हणुन ओळखल्या जाणाऱ्या कराराचा स्विकार केला. त्यानुसार कश्मीर भारत देशाचे नागरीकचा झाला त्याचे वेळी इतर राज्याला तुलनेत या राज्याला अधिक स्वायंता अधिकार मिळाले. राज्याच्या मुलभुत स्वरुपाचे रक्षण करण्यासाठी उद्देशपुर्वक या करारात अनेक घटकांचा समावेश राज्यघटनेतील 370 व्या कलमात नोंदविली आहे.

त्याचवेळी राज्यातील आर्थिक वाटपात फरक जातीय वादाचा रंग पसरला. राज्यातील जमिनसुधारणा कायद्यामुळे जमिनीदाराच्या अधिक जमिन सिलींग (ceiling limits) मध्ये गेल्या. जमीनी गेलेल्या जमिनदार मध्ये अधिकत्तर हिंदु जमिनदार व जमिन वितरणाल जमिनी मिळालेले मुस्लीम लाभान्वित झाले. 1950-1990 च्या काळात या राज्याची स्वायत्ता कमी करुन इतर राज्याच्या बरोबर करण्यासाठी केंद्रसरकारने अनेक वेळा प्रयत्न केला. त्याला कश्मिरी लोकांनी तिव्र विरोध केला. त्या आधारावरच 1990 मध्यें स्वतंत्र कश्मीर पाहिजे म्हणुन चळवळी सुरु झाल्या. याच काळात कश्मिर खोऱ्यातील अनेक हिंदु कुंटुंबाना इतर प्रांतात स्थलांतरीत व्हावे लागले.

बांगलादेशाचे युध्द (Bangladesh War)

1970 च्या शतकातील पुर्व पाकिस्तान (सध्याचा बांगलादेश) मध्ये अनेक आंदोलने झाली. पश्चिम पाकिस्तान त्यांच्या बरोबर सावत्रपणाचा व्यवहार करत आहे. त्या विरुध्द त्यांनी अनेक विषेध, प्रदर्शने होऊ लागली. त्यांच्या बंगाली अस्तित्व टिकवुन ठेवण्यासाठी आंदोलन सुरु झाली. साधारण निवडणुकीत मुजीबुर रहेमानच्या नेतृत्वातील पार्टी पक्ष विजयी झाला. परंतु त्यांना कैदी करुन पश्चिम पाकिस्तान मध्ये घेऊन गेले. पुर्व पाकिस्तान मध्ये सैन्यांचा दबाव जोर जुलुम सुरु झाला. लाखोलोक शरणार्थी भारताच्या शिबिरात येऊन राहु लागले. त्याच वेळेस बागला देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आंदोलने सुरु झाले. त्यासाठी भारत देशाची साहाय्यता मागु लागलें. 1971 ला भारत देश व पाकिस्तान मध्ये युध्द सुरु झाले. भारतदेशानी विचार करुन यात हस्तक्षेप केला. व बांगलादेश स्वतंत्र झाला, स्वतंत्र देश म्हणुन उदयास येण्यास साहाय्य केले. भारत देशाने त्याच्या

SCERT TELANGANA

सैनिक सामर्थ वाढविल्यामुळे नसुन अलिप्त देश म्हणुन त्याच्या कौशल्याचा वापर करुन दोन मोठ्या देशाच्या युध्दात हस्तक्षेप न केल्यामुळे हे साध्य झाले.

नव्या मार्गाकडे वाटचाल (The Turn to Newpath)

इंदिरा गांधीच्या नविन धोरणे, नविन कार्यक्रमामुळे कॉंग्रेस पक्षांला नविन मार्ग मिळाला. या धोरणामुळे इंदिरा गांधींना पक्ष पुर्ननिर्माणाची पुर्ण पकड मिळाली.

युध्दात जिंकल्या नंतर गरीबी हटाओ (*"Garibi Hatao"*) या लोकप्रिय घोषणाने 1971 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षाने विक्रमी विजय मिळविला. त्यामुळे इंदिरागांधी ची लोक प्रियता अधिक वाढली. विरोधी पक्ष जवळपास नसल्या सारखाच झाला. तीची टिका करणाऱ्यांचे तोंड बंद झाले. ती लोकांची प्रिंय नेता झाली. त्या नंतर 1972 मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकीत इंदिरागांधीच्या लोकप्रियतेच्या आधारावर कॉंग्रेस पक्षाने चांगला विजय मिळवुन लाभान्वित झाला. तेव्हा तिचे पक्षावर, संसदेवर नियत्रण प्रस्थापित झाले. अधिकारात सत्तेत आल्यानंतर तिकडे पक्षातील व इकडे शासनातील सर्वच अधिकारांचे सुत्राचे केंद्रकृत केले.

त्यावेळी सामाजिक, आर्थिक बदल घडवुन आणण्याच्या उद्देशाने अनेक खाजगी बॅंकेचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा कायदा, राज्याच्या पालन पोषणाचा खर्च करण्याचा कयदा केला. हे विशेष या दोन कायद्यांना न्यायालयात आवाहान केले. त्यामुळे राजकीय उद्देश पुर्तीत न्यायालये हस्तक्षेप करत आहे हे दर्शविले.

त्या धोरणे पध्दती, कार्यक्रमा पध्दती संबंधी न्यायव्यवस्थेचे मत वेगळे आहे. सामाजिक, आर्थिक बदल या नावाने संविधानात उगाच बदल सुधारणा करीत आहे. संविधानाचे मुळ स्वरुप बदलते विविध संस्थागत व्यवस्थेत संतुलन बिघडते. म्हणुन सर्वोच्च न्यायालयाने ऐतिहासिक निर्णय दिला. त्यामुळे राज्यघटनेतील सुधारणा त्या सरकारच्या अधिकाराला काही प्रमाणात बंधन लावल्या गेले.

त्याच्या नियत्रणात नसणाऱ्या घटनामुळे इंदिरागांधी अनेक समस्येत अडकलीतीने दिलेल्या वचनाला पाळणे कठिण झाले. तिच्या शासनाला गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिचा सामना करावा लागला. 1973 ला अरब इसरायली(Arab-Israeli) या

चित्र18.6 : कोलकत्तातील कुंटुब नियोजनचा दवाखाना

SCERT TELANGANA

देशातील युध्दामुळे इंधन तेलाच्या किंमती खुप वाढल्यामुळे शासनावर मोठा तीव्र दबाव निर्माण झाला. महगाई नित्यापयोगी वस्तुंच्या किंमतीत वाढ, आहाराचा तुटवडा, बेरोजगारी या सारख्या समस्यांचा प्रभाव पडला. अत्याधीक लोक असंतुष्ट होते. त्यामुळे विरोधी पक्षाला संधी मिळाली. देशाच्या विविध प्रदेशातील असंतुष्टतेचा आधार त्यांनी घेतला. जयप्रकाश नारायण यांच्या नेतृत्वाखाली विरोधी पक्ष एकत्र झालेले विरोधी पक्ष देशातील काही भागात कॉंग्रेसच्या विशेषत: इंदिरागांधीच्या विरोधात आंदोलन केले. त्याला जे.पी.आंदोलन(JP movement) म्हणुन ओळखल्या जाते. हे बिहार , गुजरात मध्ये मोठ्या प्रमाणावर झाले.

आणिबाणिचा काळा (Emergency)

शांतीच्या रक्षणाच्या नावाखाली या आंदोलनाच्या उत्तरार्ध नागरीकांच्या अधिकारांना भंग करण्या सारखे शासनाने अनेक गंभीर कायदे केले. शासनास व्यक्तीगतपणे प्रधानमंत्री अपयोग करुन घेत आहे, असे विरोधी पक्षाने टिका केली. यातच 1971 च्या निवडणुकीत लोक प्रतिनिधी कायद्यातील घटकांवर अतिक्रमण केले म्हणुन लोकसभेतील इंदिरा गांधी निवडुन अलाहाबाद न्यायालयाने रद्द केली. त्यावर तीने सर्वोच्च न्यायालयातुन स्टे आर्डर (got a stay) थांबविण्याचा आंदेश घेऊन आली.

काही दिवसानंतर जेपीचे आंदोलन अजुन तिव्र झाले. त्यामुळे केंद्र सरकारने आणिबाणि घोषीत केली. लोकशाहीला वाचवण्यासाठी शाती, सुरक्षा टिकऊन ठेवण्यासाठी देशाची सार्वभौमिकता, अखंडता टिकवण्यासाठी सामाजिक व आर्थिक बदल घडविण्यासाठी हे आवश्यक होते असे केंद्रशासनाने याचे समर्थन केले. त्यामुळे लोकशाही नाही असे झाले. देशात शांती, सुरक्षा आवश्यक आहे. म्हणुन शासनाने दबावाचे धोरण कार्यवाहीला सुरु केली. नागरीकांचे प्राथमिक अधिकारांवर बंदी आणली. कोणत्याही प्रकारचे कारण नसतांना बंदी बनविणे , कैदी करणे, अनेक संघटना घडल्या. याच काळात वस्तुच्या किंमतीत नियत्रण, काळाबाजार,वेठबिगारी विरुध्द अनेक आंदोलनास लोकांनी पाठींबा दिला. त्याच काळात केले गेलेले झोपडपट्या निर्मुलन लोकसंख्या नियत्रंण च्या नावाने बळजबरीने कुंटुंब नियत्रण करवीने. या सारखे कार्यक्रम लोकांच्या रागाला कारभीभुत झाले. नागरी अधिकार नसल्यामुळे लोकांकडे असंतुष्टता व्यक्त करण्याचे मार्ग नव्हते. त्यामुळे सुधारणा करण्याची संधी सरकाला मिळाली नाही.

याच काळातील सांगण्यासारखी असणारी आणखी एक घटना म्हणजे 42 वी घटना दुरुस्तीचा उद्देश : अ) निवडणुकीच्या वादविवादात न्यायालयाची भुमिका नसावी असे कले. आ) राज्य शासनाच्या तुलनेत, केंद्र शासनास मजबुत करणे, बळकट करणे. इ) सामाजिक आणि आर्थिक बदलाच्या उद्देशाने कायद्याचे न्यायालया कडुन शक्य तेवढे रक्षण करणे. ई) न्यायव्यवस्था संसदेच्या आधीन राहावी असे करणे. या सुधारणेचा उद्देश देशाची एकतेला बळकट करणे, सामाजिक आर्थिक विकासास न्यायालयाकडुन सुरक्षीत करणे खरे पाहता त्या मुळे देशातील लोकशाहीची इमारत कमजोर झाली.

SCERT TELANGANA

समारोप (Summing up)

पहिले 30 वर्ष आणिबाणिच्या परिस्थितीतने समाप्त झाली. तरी लाभ आणि नुकसान चा आढावा घेतला तर कमी पेक्षा जमाच अधिक राहील.

सुस्थिर लोकशाहीची उभारणी हे या काळात साध्य केलेला महत्वाचे संपादन सिध्दी होय, हे सांगु शकतो. त्याच वेळी स्वातंत्र्य मिळविलेल्या इतर देशासी भारत देशाची तुलना केली तर भिन्न कायदे सवलती देणाऱ्या पक्षाशी स्पर्धा, बहुल पक्ष व्यवस्था क्रमशा तयार होणे हाच खरा विजय असे असु शकतो. इतर देशात असे नव्हते. भारत देशात वेळानुक्रमे, निर्भय, स्वतंत्र वातावरणात निवडणका होणे एवढेच नव्हे तर शासन, नेते यात सुध्दा बदल झाला. भारताच्या संविधानाने नागरीकांना अधिकाराच दिले नाही तर त्याच्या रक्षणासाठी संस्थागत व्यवस्था निर्माण झाली.

न्यायव्यवस्था (judiciary) निवडणुक आयोग (Election Commission), सार्वजणिक अर्थव्यवस्था अधिकारी (Controller and Auditor General) आणि हिशोब तासणीस सारख्या स्वतंत्र प्रभावी संस्थागत संस्थाची स्थापना केली. भारत देशाने पारदर्शक संस्थाचा आराखडा तयार केला. पालना अधिकाऱ्याचे निपक्षपणे तटस्त वागणुक ही सुध्दा मोठा विजय होय हे सुध्दा सांगु शकतो. सैनिक दलावर नागरीनियंत्रण प्रस्थापित करणे सुध्दा एक मुख्य विजयच आहे. आपल्या शेजारीच असणारा देश पाकिस्तानशी तुलना केली तर लोकशाही संस्थाच्या निर्मीतीत भारतदेश किती तरी पुढे आहे.

एकता व अखंडतेचे रक्षण टिकवुन ठेवण्यास भारत देश विजयी झाला. देशातील विविधेतेच्या कारणामुळे तुकडे होण्यास सुलभ देश म्हणुन सर्वजन विचार करीत होते. तसे झाले नाही, हे इतर देशांना एक चांगलाच पाठ म्हणुन उपयोगी पडेल.

आर्थिक उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी प्रणालीका संस्थांची उभारणी केली. समांतर प्रादेशीक विकासाचा उद्देश ठेवुनच सामाजिक आर्थिकतेने सामाजिकतेने मागास वर्गीया प्रति खरी श्रध्दा ठेवली गेली. अन्नधान्यासाठी इतरांवर अवलंबुन न राहण्याच्या स्थितीतुन कालानुक्रमे अन्नधान्याची स्वंयसामर्थ्यता प्राप्त करण्याच्या परिस्थितीत देश पोहचला. हीच औद्योगिक विकासाची मुर्हतमेढ ठरली. प्रदेशांमध्ये संतुलीत समान प्रगती विकास न होता काही प्रदेश प्रांत इतर प्रातांनपेक्षा अधिक प्रगत विकसित झाले. त्याचप्रमाणे रोजगाराच्या संधीत वाढावीतशी वाढ झाली नाही.

प्राथमिक शिक्षण, लोकांचे आरोग्याला कमी महत्व देणे ही मोठी कमतरता म्हणुन निसंदेह सांगु शकतो. हे फार काळ पर्यत देशाला त्रासदायक ठरले. त्याच वेळी नविन शतकाच्या आरंभी चिन, कोरीया देशाशी तुलना केली तर या दोन घटकांस त्यांनी खुप प्रगती साधली आहे.

जातीय व्यवस्थेतील, अस्पृश्यता (untouchability) सारख्या बाबी काढल्या नंतरही भेदभाव अजुन मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. लिंग भेद (Gender discrimination) सुध्दा होत आहे.

SCERT TELANGANA

महत्वाचे शब्द

राज्याचे पुन:संघटन (State reorganisation),एका पक्षाची वर्चस्व (One party dominance), आणिबाणी (Emergency), प्रादेशिक आंदोलने (Regional movements),राष्ट्रीयकरण (Nationalisation)

आपल्या अभ्यासात सुधारणा करा

1. स्वातंत्र्य मिळालेल्या पहिल्या काही वर्षात सामाजिक, आर्थिक बदल करण्यासाठी कोणत्याही कार्यवाहीचे माप घेतल्या गेले?
2. एका पक्षाचे वर्चस्व म्हणजे काय? ते निवडणुकीत वर्चस्व किंवा तत्व सिध्दांतात विचार पध्दतीत वर्चस्व तुमची कारणे सांगुन चर्चा करा?
3. एकता साध्य करण्यासाठी किंवा विभाजनास भारत देशाच्या राजकारणात अनेक वेळा भाषा केंद्रबिंदु ठरली. या काही घटना आठवा व वर्णन करा.
4. 1967 च्या निवडणुकी नंतर राजकीय व्यवस्थेत आलेला मुख्य बदल कोणता?
5. राज्याची निर्मीती करण्यासाठी अजुन दुसरा मार्ग आहे काय? भाषेच्या आधारे राज्य पुर्न:गठन कशा प्रकारे चांगले झाले असते?
6. इंदिरा गांधीने घेतलेल्या कोणत्या कार्यवाहीमुळे त्या डाव्या पक्षाच्या धोरणाकडे वळल्या त्या आधीच्या दहा वर्षातील पध्दतीशी तुलना केली तर हे धोरण कसे वेगळे आहे असे तुम्हाला वाटते? अर्थशास्त्रातील पाठातील माहितीच्या आधारे तुलना करा?
7. भारतीय लोकशाहीला आणिबाणिच्या परिस्थितीने कसे मागे नेले?
8. आणिबाणिच्या काळात कोणत्या प्रकारचे संस्थागत बदल झाले?
9. भारत देशाच्या नकाशात खालील स्थळे दाखवा?

   1) महाराष्ट्र 2) गुजरात 3) बिहार 4) उत्तरप्रदेश 5) जम्मु-कश्मिर
   6) नागालॅंड 7) पंजाब 8) मेघालय
10. भारतीय राजकारणातील बहुपक्षीय पद्धत यामुळे झालेले फायदे तोटे याचे विश्लेषण करा?
11. पान. क्र. 242 वरील दुसरा परिच्छेद वाचा व त्यावर मत लिहा?

SCERT TELANGANA

धडा 18

बदलते राजकिय प्रवाह 1977 ते 2000

- गेल्या धड्यात चर्चा केलेल्या भारत देशातील स्वतंत्र राजकीय घटना विषयी संक्षिप्त विवरण लिहा ?

या पाठात भारत देशाच्या आधुनिक समकालीन राजकिय घटना विषयी सविस्तर माहिती घेऊ या. पाठातील राजकिय घडामोंडीमधील बऱ्याचश्या प्रसंगाचे तीव्र विभाजन होते. ज्यामुळे देशाच्या राजकिय आलेखाला तडा जातो. (तो पांगळा होतो) राजकिय पक्ष व्यवस्थेत बदल झाल्यामुळे स्पर्धात्मक बहुविध पक्ष निर्माण झाले. कोणत्याही एका पक्षाला स्वतःच्या पक्ष बळावर सरकार स्थापन करने शक्य नव्हते त्यामुळे इतर पक्षांची मदत घेऊन संकीर्ण संयुक्त आघाडी सरकार बनवल्याचे अनेक उदा. ने सापडतात. आर्थिक आघाडीवर मात्र या काळात विकासात्मक धोरण्या बदल घडुन आले. आर्थीक बाजारपेठ, राजकारण यांच्यात तनाव निर्माण झाला व यांच्यात स्पर्धा लागली. व याच वेळी जुने धार्मिक जातीयवादासारखे प्रश्न पुढे आले.

या काळातील घटनांवर विद्यार्थ्यांना व शिक्षकांना मत असेल आपल्या स्वताच्या विश्वासानुसार आपले विचार व्यक्त कराण्याचे त्यांना स्वातंत्र्य पण इथे असे सुचवावे असे वाटते की, इतरांचे विचारांचा पण आदर करावा. दुसऱ्याचे मन दुखेल असे आपण आपले विचार व्यक्त करु नये. दुसऱ्यांच्या मतांचा खुल्या मनाने आदर करावा या धड्यात चर्चा केल्या गेलेल्या परिणामास लोकशाही संस्था, स्वभाव व भविष्यावर मुख्य प्रभाव पडतो. त्यांना विविध दृष्टीकोनातुन अर्थ करुन घेण्यासाठी प्रयत्न करु या. आपली लोकशाही परिपक्वता या चर्चांना कशी आयोजीत करावी हे त्यावर अवलंबुन असते.

अत्याअवसर परिस्थितीची समाप्ती व मोरारजी देसाई व चटरण सिंग यांच्या नेतृत्वात सरकारची स्थापना	•1977
इंदिरा गांधी नेतृत्वास कॉग्रेस सरकारची स्थापना	•1980
TDP पक्षाची स्थापना	•1982
ऑपरेशन ब्लु स्टार आणि इंदिरा गांधीची हत्या	•1984
पंजाबवर HS लॉबबोवाल आणि असाम वर AASU शी राजीव गांधीचा कराररनामा	•1985
मिझो नेशनल फ्रंटशी करानामा	•1986
श्रीलंकाशी कराररनामा	•1987
वि.पि.सिंग आणि चंद्रशेखर सोबत जनतादल सरकार स्थापना	•1989
मंडळ कमीशन सिमारसीस आमल करण्याचा निर्णय	•1989
रामजन्म भुमी रथ यात्रा	•1990
राजीव गांधीची हत्या व पि.व्हि. नरसिंहाराव प्रधानमंत्री व कॉग्रेस सरकार	•1991
आर्थिक समीकरण पध्दत	•1990
बाबरी मस्जीद ची तोडफोड	•1992
एच.डी. देवगौंडा आणि आय.के. गुजराल प्रधानमंत्री व नेशनल फ्रंट चे सरकार	•1996
अटल बिहारी वाजपेयी नेतृत्वात NDA सरकार	•1998

SCERT TELANGANA

ह्या पाठात विशेषतः येणाऱ्या कालखंडातील लोकशाहीचे स्वरुप त्याचे अनेक पैलू, लोकशाहीचे समज, यासर्व गोष्टी बाबत आपण चर्चा करणार आहोत.

संकटकालीन परिस्थिती आणि लोकशाही (Return of democracy after Emergency)

1975 ते 1985 या काळात भारत देशाच्या लोकशाहीस परिक्षाची वेळ निर्माण झाली. ती म्हणजे आणीबाणीच्या काळात लोकशाहीत मुलभुत हक्काचा भंग अशी संकटकालीन परिस्थितीची सुरुवात होऊन राजीव गांधी नेतृत्वात कॉग्रेस पक्षाने निवडणुकांमध्ये ऐतिहासिक विजय प्राप्त केला. कांग्रसे राजवटीने सुरुवात व शेवट जरी असला तरी कांग्रेसला पर्यायी अनेक विरोधी पक्ष केंद्रात व राज्यात निर्माण झाली, ज्यामुळे भारत एक पक्षीय लोकशाही सत्तेपासुन वाचला. जसे की, अनेक देशात आढळुन येते. स्पर्धेच्या अनिवार्यतेतून लोकांना मतदारांना, योग्य उमेदवार निवडण्याची संधी मिळाली. या मुळे राज्यपातळीवर राष्ट्रीय राजकारणात विभिन्न राजकिय पक्षांना व जाती वर्गीय नेत्यांना जातीचा फायदा करुन घेण्याची संधी प्राप्त झाली. सोशालिस्ट, हिंदु राष्ट्रीयवाद, कम्युनिस्ट (Socialists, Hindu nationalists, Communists) सारख्या राजकीय धोरणीकडे शेतकरी, दलीत, मागासवर्गीय जात, प्रातिय वर्गपण फायद्यासाठी समोर येऊन आपल्या हक्कासाठी आंदोलन करु लागले. याच वेळेस पर्यावरण आंदोलन स्त्रियांचे आंदोलन, नागरीक हक्कासाठी आंदोलन साहित्य आंदोलना सारखे अनेक राजकियेतर आंदोलन सुरुवात होऊन सामाजिक बदलासाठी जोरदार शक्तीत याचे रुपांतर झाले. यातीलच काही घटक सविस्तर पणे आपण पाहु या.

- काही पक्षांची लोकशाहीशी तुलना केली तर एक पक्ष लोकशाही योग्य असु शक्ते का ?
- असंतोष व बदला संबधीत सामाजिक चवळवळीस कारणीभुत ठरलेल्या परिस्थितीस काही पार्टीया कशा जबाबदार आहेत ?

1977 च्या निवडणुका व आणिबाणी परिस्थितीची समाप्ती (1977 Elections and the End of Emergency)

1977 जानेवारी महिन्यात निवडणुकीची घोषणा झाल्या बरोबर सर्वांना आश्चर्य वाटले. निवडणुका होतात असे कुणालाही वाटत नव्हते. राजकीय कैद्यांना इंदिरागांधीने मुक्त करुन स्वेच्छा हलचाल प्रसार आंदोलने, सभा भरविणे व त्याच्यांवर असणाणे पुर्ण नियत्रंण बंधने सेन्सारास काढुन टाकण्यात आले. कॉग्रेसच्या विरोधात सर्व मुख्य विरोधी पक्ष व पार्टीया मिळुन निवडणुका लढाव्या असा निर्णय घेण्यात आला. कॉग्रेस (O), स्वंतत्र पार्टी, भारतीय जण संघ, भारतीय लोक दल, सोशलिस्ट पार्टी या पार्टीना एकत्र करुन जनता पार्टी अशी पार्टी निर्माण करावी म्हणुन निर्णय घेण्यात आला. जगजिवन राम सारखे मुख्य कॉग्रेसचे नेते त्या पार्टीस सोडुन कॉग्रेस विरोधी मंचावर ते जाऊन मिसळले.इतर मुख्य पक्ष DMK, SAD ,CPI (M) सारख्या पार्टीया आपली प्रतिष्ठा कायमची नियमीत चालु ठेवावी म्हणुन प्रयत्न करत, तर कॉग्रेस विरोधी मंचावर जनता पार्टीस मदत देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. कॉग्रस विरोधी कॉग्रेस विरोधी आणिबाणि काळात विरोधी पक्षांच्या पुर्ण एकत्र येऊन येणाऱ्या निवडणुकीत निवडणुका लढल्यामुळे जयप्रकाश नारायण, आचार्य जे.बी. कृपालाणी सारखे वरिष्ठ नेत्यांनी मुख्य भुमिका निभावली.

SCERT TELANGANA

सामाजिक, राजकिय घटनावर त्या पक्षांमध्ये काहींत पुर्णपणे वेगवेगळे विचार आहेत हे आपण लक्षात ठेवावे.या वेळेसच निलम संजीव रेड्डी हे 1977 मार्च 6 रोजी सहाव्या लोकसभा अध्यक्ष पदासाठी एकमताने निवड झाली. त्या नतर मुख्य विरोधी पक्ष कॉंग्रेस पार्टीस पार्टी सहीत सर्व राजकीय पक्षांनी मदत दिली. तर मग हे राष्ट्रपती पदासाठी एक मताने निवड झाली. व 1977 जुलै 25 रोजी भारताचे सहावे राष्ट्रपती म्हणुन शपथविधी करण्यात आला. यामुळे राजकिय पक्षात पारंपारिक पक्षावर आधारीत राजकारणाचा शेवट झाला व संयुक्त आघाडीचे सरकार किंवा नविन शासकिय धोरणांनुसार सरकार स्थापन करणे या राजकिय इतिहासाचा प्रारंभ झाला. महान राजकिय तत्वज्ञ, त्यांचे उच्च विचार, त्यांचे समाजातील स्थान विचारात घेऊन सरकारी कार्यालयात प्राधान्य द्यावे, या नविन विचारामुळे जुन्या पक्षीय राजकारणात बदल घडुन आला. निलम संजीव रेड्डीच्या काळात श्री मोरारजी देसाई, श्री चरण सिंह, श्रीमती इंदिरा गांधी. या तीन पंतप्रधान सरकारात यांच्या काम केले.

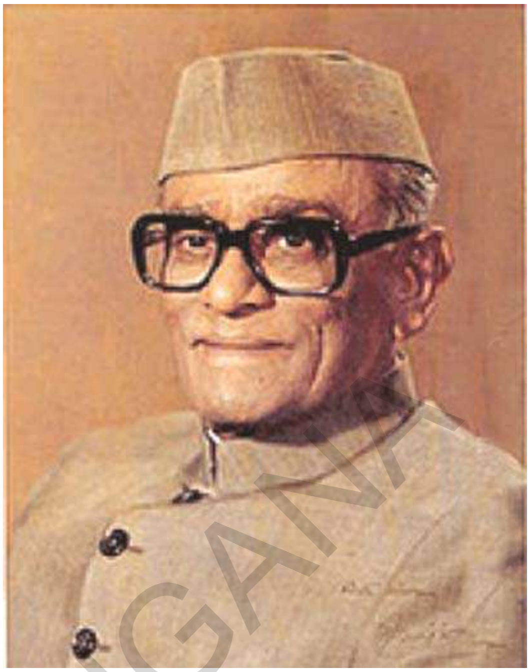

चित्र 19.1 : भारतदेशाचे 6 वे राष्ट्रपती निलम संजिव रेड्डी

निवडणुकीत विजय प्राप्त केलेल्या जनता पार्टीनी आपल्या भागांणा सुस्थिर करण्यासाठी नऊ राज्यातील कॉंग्रेस सरकारना काढुन टाकण्यात आले. विधान सभेत बहुमत असणाऱ्या राज्य सरकारांना त्या पक्षांना संसदेत निवडणुकीत बहुमत न मिळाल्यामुळे त्यांची हार झाल्यामुळे केंद्र सरकार त्यांना काढुन टाकणे हे कितपत योग्य आहे? कॉंग्रेस ने लोकांचा विश्वास गमवला ते हरले म्हणुन त्यांना राज्यात शासन करण्याचा अधिकार नाही. यास जनता पार्टी ने समर्थन केले. त्या राज्यात पुन्हा निवडणुका झाल्यानंतर उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, बंगला मध्ये CPI (M) व तामीलनाडु मध्ये DMK निवडुन आल्यामुळे त्या पक्षाचा निर्णय हा कांही प्रमाणात योग्य बरोबर होता असे वाटते.

1970 मधील काही विरोधी राजकीय पक्ष

BLD – Bharatiya Lok Dal – भारतीय शेतकऱ्यां विषयी विशेष काळजी घेण्याची आवश्यकता आहे असे सोशालिस्ट मध्ये निर्माण झालेली पार्टी ही उत्तर प्रदेशात आहे.

Congress (O) – इंदिरा गांधीच्या योजनेला विरोध करणारा कॉंग्रेस मधील साप्रदायवादी वर्ग होय.

CPI (M) – Communist Party of India (Marxist) – राष्ट्रीय पातळीवर असणारी पार्टी रॅडीकल भु संस्करण कामगार संघटना, सोशालिस्टच्या पध्दती नुसार कार्य करणारी पार्टी

DMK – Dravida Munnetra Kazagam – मुख्यता तमीलनाडुत असणारी पार्टी राज्यांना जास्त अधिकार व स्वंत्रतासाठी मागणी करणारा पक्ष

Jan Sangh – ही हिंदु राष्ट्रीय वादी पक्ष ही मुख्यता उत्तर राज्या पुरतीच मर्यादीत आहे.

SAD – Shiromani Akali Dal – हा पक्ष पंजाब पुर्ती मर्यादीत असुन शिकांच्या हक्कासाठी लढणारी पार्टी आहे. गुरुव्दाराच्या आधाराने ही संघटीत आहे. त्यामुळे यास काही प्रमाणात मत स्वभाव आहे. ही पण राज्यात जास्त हक्क व स्वतंत्र मागणी करणारा पक्ष आहे.

SCERT TELANGANA

चित्र 19.1 : प्रथम कॉग्रेसेत्तर प्रधानमंत्र मोरारजी देसाई

जनता पक्ष जेंव्हा सत्तेवर आला त्यावेळी लोकशाहीचे पुर्ननिर्माण, लोकशाही मजबूत करु अशी आश्वासने त्यांनी दिली , परंतु अंतर्गत बंडामुळे त्याच्या शासनात विस्कळीतपणा आला. यांचा हा काळ अतंर्गत असंमजसपणा मुळे बदलुन जाण्यास या सरकारचे नाव कायम राहुन गेले. पार्टी अतंर्गत भेदभाव दुजाभाव मुळे तीन वर्षातच सरकार पडुन गेले व 1980 मध्ये पुन्हा होणाऱ्या निवडणुका ची परिस्थिती निर्माण झाली.

1980 मध्ये कॉग्रेस पक्ष पुन्हा बहुमत प्राप्त करुन अधिकारात आला. लवकरच नऊ राज्यातील कॉग्रेसेत्तर जनता पार्टीच्या संस्कारांना रद्द करुन म्हणजे जनता पार्टीच्या केल्या प्रमाणेच कॉग्रेसनेही तसेच केले. तमीलनाडु व पश्चिम बंगालला वगळुन उर्वरीत पुर्ण राज्यात कॉग्रेसने वियज प्राप्त केला.

कांग्रेस व जनता पक्ष यांनी केलेल्या कृतीमुळे (राज्य सरकारे बर्खास्त करणे) संघ राज्य शक्ती कमजोर झाल्या व केंद्र सरकार जास्त प्रभावी ठरले. केंद्राला प्राधान्य देण्यामुळे केंद्र सरकारला कशांही गंभीर प्रश्नांना (समस्यांना) सामोर जावे लागले, देशाची एकता व अखंडता याला बाधा पोहचेल की काय? अनेक राज्यातील लोकांना, राज्यसरकारांनी निर्णय घेण्याचे अधिकार, आर्थिक स्वातंत्र्याची मागणी केली. कांहीनी तर भारतापासुन वेगळ्या राष्ट्राची मागणी केली. कांही कांग्रेस रहित पक्ष (SAD ,DMK) या काळात एकत्र आले. यांनी राज्यसरकारच्या कार्यक्षेत्रात हस्तक्षेप नको, राज्यपालांच्या अधिकारांचा गैर वापर, मर्जीनुसार राष्ट्रपती राजवट इ. घटनांना समोर ठेऊन (SAD, DMK) हे पक्ष एका मंचावर एकत्र आले.

राष्ट्रपती शासन (President's Rule)

राज्यघटनेतील 356 कलमे प्रकारे राज्य सरकार राज्यघटने प्रकारे राज्यांनी न चालवण्यास व राज्य सरकार प्रशासन चालवण्यास असमर्थ ठरले असे राज्यपालास वाटल्यास राज्य सरकारला बर्खास्त करण्याचा किंवा राष्ट्रपती शासन लागु करण्याची शिफारस राज्यपाल, राष्ट्रपतीस करु शकतो. त्या वेळेस पंतप्रधानाची विचार विर्मश करुन राज्य सरकाच्या शासनास बर्खास्त करुन राज्यपाल शासन पाहण्यास राष्ट्रपती सांगु शकतो.

या संबंधीत स्पष्ट मार्गदर्शन राज्यघटनेत नसल्यामुळे अनेक केंद्र सरकार जास्त प्रमाणात 356 व्या कलमेनुसार राज्यात अधिकारावर असलेल्या सरकारला किंवा विरोधी पक्षाला सरकारची करुन बर्खास्त करण्याचा प्रयत्न करते.

केंद्र सरकार 356 कलमेचा प्रयोग करण्यासाठी 1994 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या महत्व पुर्ण निर्णयात स्पष्टपणे नियमाचा उल्लेख केला आहे. तेव्हा पासुन या अधिकाराचा गैरवापर होणे बंद झाले.

- राज्यात इतर राजकीय पक्षांची सरकारे असल्या वेळेस केंद्र सरकार त्याना बर्खास्त केलेले अनेक उदाहरणे आहेत. लोकशाही सुत्रास हे कसे भंग करते याची चर्चा करा?

प्रांतीय अकांक्षाचा उदगम

(Emergence of Regional Aspirations)

भारत देशात वेगवेगळ्या भागात जास्त स्वच्छ व स्वतंत्रासाठी झालेल्या तीन आंदोलणास पडताळु या. हे आंध्रप्रदेश, आसाम, पंजाब, यांच्या मधील तुलना व फरक ओळखा? स्वच्छा स्वतंत्रा संबंधीची तीन प्रकारच्या धोरणास हे नेतृत्व करतात.

SCERT TELANGANA

आंध्रप्रदेश

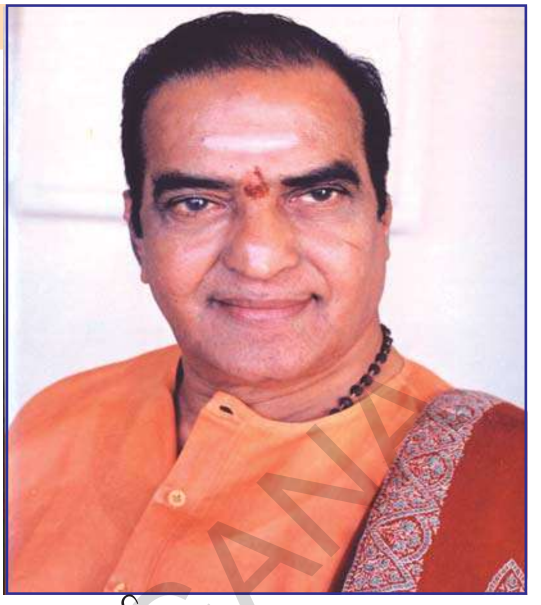

चित्र 9.2 : N T रामा राव

केंद्रातील कांग्रेस नेतृत्व वांरवार आंध्रप्रदेशातील मुख्यमंत्री बदलत असे. वरुन नेत्यांवर दबाव टाकने आंध्राप्रदेशातील लोकांना पटले नाही. राष्ट्रीय कांग्रेस नेतृत्वापासुन आंध्रप्रदेश नेतृत्वास आवश्यक तेवढा गौरव मिळाला नाही असे लोकांना वाटत असे. तेलुगू लोकांच्या आत्म गौरवाचा अपमान होत आहे, असे त्यांना वाटु लागले. जणादर असलेले सिनेमा अभिनेता एन.टी.रामारावांनी या घटनेस उचलले. 1982 मध्ये आपल्या 60 व्या जन्म दिवशी तेलुगू देशम पार्टी (टी.डी.पी.) स्थापना करण्यात आली. तेलुगू लोकांच्या आत्म गौरवासाठी टीडीपी कार्य करते असे तो लोकांना सांगु लागला. राज्यास कांग्रेस पार्टी खालच्या दर्जाने पाहणे, हे तेलुगू लोक सहन करणार नाहीत असे तो ठाम विचार मांडु लागला. गरीब लोकांना 2 रु. किलो तांदुळ व सरकारी शाळेत दुपारचे भोजनाची योजना, मद्यपान निषेध अशा सारख्या गरीबासाठी कल्याणकारी योजनांची त्याने घोषना केली. या जनाकर्षण योजनांमुळे 1982 च्या निवडणुकीत टीडीपी चा जोरदार विजय झाला. तर त्याने 1984 मध्ये शस्त्र चिकीत्साकरीता अमेरिकेस गेल्या वेळेस गर्व्हनरने त्याच्या सरकारास रद्द केल्या गेले, टीडीपी पासुन कांग्रेस पार्टीशी मिसळुन घेऊन एन.भास्कर राव यांना गर्व्हनरने मुख्यमंत्री पदासाठी आमंत्रण दिले. अमेरिकातुन वापस आल्यानंतर एन.टी.आर (नंदमुरी तारक रामाराव)ने गर्व्हनर कार्यवाहीस सवाल करुन शासन सभेत मलाच बहुमत सदस्यांची मदत आहे हे सिद्ध करुन दाखवले. एक महिन्याच्या लोकांच्या जोरदार आंदोलनामुळे केंद्र सरकराने नवीन गर्व्हनरची नियुक्ती केली व त्याने आंध्रप्रदेशच्या मुख्यंत्री पदावर एन.टी.रामारावास पुन्हा नियुक्त केले. माझ्या सरकारला विनाकारण रद्द केल्यामुळ केल्या गेलेल्या आंदोलनात इतर राज्यात अधिकारावर असणारे पक्ष CPI M, DMK, SAD, National Conference सारख्या अनेक पार्टीनी मदत केली.

- NTR राजकियातील खालील महत्वातच्या घटनांवर चर्चा करा.
  - i. अभिनेता असल्याने
  - ii. राज्याभिमानासाठी आंदोलन
  - iii. गरीबांसाठी आकर्षक कल्याणकारी योजना
  - iv. इतर प्रांतीय पार्टीशी संबंध

SCERT TELANGANA

असाम आंदोलन

स्वेच्छा व स्वातंत्र्या सारखेच पण आणखी शक्तीशाली आंदोलन आसाममध्ये होत होते. असाममध्ये आसामी भाषा सोडुन बंगाली भाषापण जास्त लोक बोलतात, ब्रिटीश शासनापासुन राज्यशासना पर्यंत मध्यम पातळीवरील नौकऱ्यात बंगाली लोकच असत. बंगाली अधिकारी आम्हास समदृष्टीने न पाहता द्वितीय वर्ग नागरिक अशा रितीने पाहतात. असे असामीयांना वाटत असे. स्वातंत्र्यानंतर बंगाली बोलणारे लोक मोठ्या प्रमाणात असामात स्थायी झाले आहेत. हे सर्व सीमा भाग बंगलादेशमधुन पुष्कळ स्थलांतरीत झाले. शेजारी राज्यातील राजकिय अस्थीरता व प्रकृती संकट निर्माण झाले तेंव्हा हजारो लोक या राज्यात स्थलांतर होऊन स्थानिक लोकांना त्रास देऊ लागले. स्थानिक लोकांना आपण आपले महत्व गमावतोत, एवढेच नाही तर 'बाहेरिल

लोकांची' संख्या जास्त वाढेल व आपली संख्या कमी पडेल, अशी भीती त्यांना वाटु लागली.

लोकात असणाऱ्या या असंतोषाचे 1970 मध्ये सामाजिक आंदोलनात रुपांतर झाले. सर्व असाम विद्यार्थी संघ (AASU) हे या आंदोलनात सर्वात पुढे होते. ही संघटना पुर्ण राज्यभर पसरली विशेष करुन युवामध्ये यास जास्त आदर प्रोत्साहन मिळाले. आमची मागणी म्हणजे मुख्यतः बाहेरील लोकांची हकालपट्टी करण्याच्या मागणी वरुन केंद्र सरकारच्या विरोधात पुष्कळ संप आंदोलने पादयात्रा करण्यात आली.

संस्कृती व लोकांचा घटकच नाही तर या आंदोलनास सुरुवात होण्यासाठी आर्थिक घटक पण कारणीभुत आहेत. व्यापार व इतर संस्था या आसामेतर लोकांच्या हातात असत. राज्यातील मुख्य संपती चहा व तेलामुळे स्थानिक लोकांना याचा फायदा होत नव्हता. चहाची कारखाने मुख्यतः कलकत्तामध्ये आहेत. तेलाची कारखाने सरकारी नियंत्रणात असुन सुद्धा स्थानिक लोकांतील खुपच कमी लोक त्यात होते. एवढेच नाही तर तेलांना राज्यातुन इतर ठिकाणी नेऊन शुद्ध केल्या जात असत. या सर्वांचे सारांश असे ते म्हणजे आसामला अंतर्गत विदेशी प्रांत म्हणुन समजल्या जात आहे. व यास थांबवण्यासाठी लोकांनी आंदोलने केली. कामात स्थानिक लोकांना जास्त प्राधान्य देणे व "बाहेरिल लोकांना" काढुन टाकणे, पर्यावरण संपत्तीस स्थानिक लोकांच्या विकासासाठी वापरने या महत्वाच्या मागण्या होत्या.

या अशाप्रकारच्या मागण्यातुन लोकात भेदभाव जातीवाद निर्माण झाला. का म्हणजे दुसऱ्या शेजारी देशातुन आलेल्या लोकात जास्त लोक मुस्लीम होते. आंदोलन बंगालीयांच्या विरोधात वामपक्षाच्या व्यतिरेक (प.बंगालमध्ये वामपक्ष सरकार अधिकारात होते) आसामेतर लोकांसोबत विरोध व शेवटी चाया परिणाम भारत देशाचा विरोध करण्याएवढी परिस्थीती निर्माण झाली व ती आटोक्या बाहेर गेली. हिंसा, लुटमार, तोडमोड हे तीव्र रुपात होऊ लागल्यामुळे यावर लक्ष केंद्रीत करावे लागले. आंदोलनकार व सरकारमध्ये तीन वर्षापर्यंत चाललेल्या चर्चा एका अंतिम निर्ण.यावर आल्या 1984 मध्ये राजीव गांधीच्या हस्तक्षेपामुळे केंद्र सरकारने AASU या कारारनाम्यावर हस्ताक्षर करण्यात आले व पुन्हा सर्वसाधारण परिस्थीती निर्माण होण्यासाठी राज्यातील कांग्रेस सरकारी हे आपला पदवी काळ शिल्लक असुनसुद्धा सरकार चालवण्यास नकार दिल्याने निवडणुकाची परिस्थीती निर्माण झाली. या निवडणुकात आसाम गण परिषद (AGP - व AASU या पार्टीत सहसंबंध निर्माण झालेली पार्टी) अधिकारात आली.

तर या राजकिय बदलामुळे या आंदोलनास कारणीभुत ठरलेल्या दिर्घ कालीन समस्यांची समाधान झाले नाही. यास भौगोलिक कारण व दौत्य कारण . (डोंगर नद्या असल्यामुळे समस्याचे समाधान होऊ शकल्या नाहीत) बंगला देशाची सीमा बंद करुन टाकणे शक्य झाले नाही. बऱ्याच दिवसापासुन येऊन स्थीर झालेल्या बंगालीयांना व एवढ्यात आलेल्या बंगालीयांना ओळखणे कठिण झाले. विदेशातुन आलेल्यांना वापस पाठविणे शक्य झाले नाही. याच वेळेस अस्तित्व सारख्या बाबींना जास्त महत्व दिल्यामुळे आसाम मध्ये जोडो व खासी,मिजो व कर्जी सारख्या जातीवर विरोधी प्रभाव पडला, व हे पण अनेक लोक आम्हांस पण स्वच्छ व स्वतंत्र पाहिजे अशी माहिती करु लागले. ते आपल्या हक्कांची मागण्याची मागणी करुन विदेशीयांची हकालपट्टी करावी असे ते मागणी करु लागले यामुळे आसामातील कांही भागातील अल्पसंख्यांक लोकांना जबरदस्तीने खाली करण्यासाठी मागणी करू लागले एका जातीच्या हिंसात्मक कृत्यास सामोरे जाण्यासाठी दुसऱ्या जातीच्या लोकांना भडकावीने किंवा गोळा बारुद सारख्या वस्तु पुरवढा करण्यात आल्या.

SCERT TELANGANA

यामुळे घर्षण कमी करण्यापेक्षा ते जास्त होण्यास सरकारने मदत केल्यासारखे झाले. घर्षण कमी करुन शांती बाळगण्याच्या या भागात सैन्याच्या तुकड्या पाठविण्यात आल्या. इशान्य भागात सैनिकांचा वापर करण्यास तीने कारणे कारणी भुत ठरली. पहिले चीन, ब्रह्मा (म्यांमार) बंगला देशात अति संवेदनशील सिमा भाग हा होय. दुसरे विरोधी उठाव गट हा भारत देशातुन वेगळे होण्याची मागणी करणे आणि तिसरे अल्पसंख्यांक वर्गावर विरोधी उठाव करणारा गट मोठ्या प्रमाणात हिंसात्मक आक्रमण करने हे होय. भारतिय सैनिक या संवेदन समस्यात्मक भागात प्रवेश केल्यामुळे नागरिकांचे हक्क स्वेच्छा रद्द झाले व सैन्यास असाधारण अधिकार सोपवण्यात आले या प्रांतात शांती बहाल करण्यासाठी एकच मार्ग आहे असे सरकारला वाटले.

बंगाली व आसामी मध्ये सुरुवात झालेली ही समस्या संवेदनशील तयार झाली व ही गुंतागुंतीची व शेवटी जातीय घर्षणाची परिस्थीती निर्माण झाली. राष्ट्रीय अस्थीरता व जातीय समस्या सारख्या संकुचीत दृष्टी सत्वर परिष्कार न होता त्यास दुरदृष्टीने पाहण्याची आवश्यकता आहे.

- आंध्रप्रदेशात नंदमुरी तारक रामाराव (एनटीआर) आंदोलनातील व असाम आंदोलनातील साम्य व भेद सांगा?
- या घटनांवर तुमच्या वर्गात चर्चा करा.

  एका भागात एकाच समुहाची लोक असावेत. सर्व नौकऱ्या, पुर्ण व्यापार हा त्या समुहातच्या जातीतील लोकांच्या हातात असावा किवा भारत देशातील सर्व लोक एका प्रांतातील लोकाना स्वेच्छा प्रदान कराव्यात आपण निवडलेल्या भागात स्थीर पडण्यासाठी, काम करण्यासाठी संधी असावी.
- लोकांच्या स्वेच्छेने वावरण्याची पद्धत असल्यास बाहेरुन आलेले धनिक शक्तीसाली असणारे ते व भुमी व संपत्ती पुर्ण विकत घेऊन त्या प्रांतातील गरीब लोकांना बेकार करतात का?

पंजाब आंदोलन

भारत देशास व दुसरीकडे पंजाब राज्यात स्वेच्छा व स्वातंत्र्यासाठी आणखी एका आंदोलनास सुरुवात झाली या ठिकाणी पण जास्त प्रमाणात लोकांची भाषा व मत या आधारे लोकांचा हिशोंब करण्यात आला या ठिकाणी पण देशाच्या विकासात राज्याच्या भुमीकेंना केंद्र विसरत आहे असे पंजाबचे म्हणने होते. राज्याची निर्मीती झाली तेंव्हा त्यांच्या वर अन्याय झाला असे त्यांना वाटु लागले. राजधानी नगर असणारे चंढीगढ हे केंद्रपालीत प्रांत न ठेवता आमच्या राज्यात त्यास ठेवावे अशी त्यांची मागणी होती. भाकरा-नांगल धरणापासुन जास्त पाणी मिळावे व सैन्यात जास्त प्रमाणात सिखांना संधी द्यावी असे ते मागणी करु लागले.

केंदात जनता पार्टी सरकार असतांना 1978 मध्ये अकाली दलाने कांही निर्णय घेऊन त्यास अमल करण्यासाठी केंद्र सरकारला सुचना दिल्या राज्य घटनेत बदल आणुन अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करुन राज्यांना जास्त अधिकार द्यावेत ही त्यांची मुख्य मागणी, हे त्यांच्या करारनाम्यात सांगण्यात आले आहेत.

SCERT TELANGANA

विभीन्न भाषा व सांस्कृतीक वर्ग, मतांनुसार अल्पसंख्यांक वर्ग, लाखो लोकांच्या मागण्यांना जनता सरकाने विचारात घेऊन देश एकता व समग्रतेस कोणत्याही प्रकारची ठेस, धक्का न पोचता केल्या गेलेल्या खऱ्या अर्थवंत एकता सुत्राच्या आधारे देश राज्यघटना बदलण्यासाठी शिरोमणी अकाली दल मागणी करीत असे. एवढेच नाही तर यामुळे राज्यांना आपआपल्या प्रांतात आपल्या अधिकारांचा उपयोग करुन भारतीयांच्या प्रगती व सौभाग्यवंत अर्थवंत पात्र निभवतात.

शिरोमणी अकाली दल व कांग्रेसमध्ये निवडणुका स्पर्धा वाढल्यामुळे परिस्थीतीत आणखी जास्त बिगाड झाला. 1980 मध्ये अकाली सरकारला रद्द करुन पुन्हा कांग्रेस आल्यामुळे सिख यांच्याशी भेदभाव होत आहे. अशी भावना त्यांच्याच निर्माण झाली व संवेदनशील वातावरणास तीव्र रुप आले व त्यामुळे त्यातुन अनेक अप्रिय घटना घडल्यामुळे सिख व केंद्र सरकारमध्ये अंतर व गैरसमाज वाढला, आतंकी सिख समुहाचा नायक बिंद्रेनवाला यांनी वेरपाट वादाचा प्रचार करून सिखांना प्रत्येक देश खलीस्तानची मागणी त्यांनी केली. याकाळात राज्यात तीव्र प्रमाणात गडबड सुरुवात झाली. आतंकी सिखावरच नाही तर पंजाबातील इतर मताच्या लोकांवर पण सांप्रदाय चांदसवाद जीवन पद्धतीस अमल करण्यासाठी त्याने प्रयत्न केला या घर्षणामुळे मतानुसार तनाव निर्माण झाला सिख मताच्या लोकांवर हल्ले करण्यात आले, यासर्वांचा प्रभाव सिखांच्या निर्माण झालेल्या गटावर तचेस सिखांचे पवित्र स्थळ सुवर्ण मंदिर (गोल्डन टेंपल) ला कब्जा केलेल्या मंदिरातुन त्यांना हाकालुन देण्यासाठी, मंदिर खाली करण्यासाठी सैन्याचा हस्तक्षेप करावा यामुळे आमचे पवित्र पुण्य स्थळ अपवित्र झाले असे सिखांना वाटु लागले व त्यांच्यात जाती भावना आणखी जास्त तीव्र झाली.

चित्र 18.4 : भारत देश 1970 आणि 1980 मध्ये सांकेतिक सहकारी संघ यासारख्यात कित्येक विजय प्राप्त केला. श्रीहरिकोट्यापासुन उपग्रह अवकाश सोडणे व अमूल सहकार संघ सारख्यां कांहीवर आहेत.

या सर्व कारणामुळे 1984 मध्ये इंदिरा गांधी पंतप्रधान पदावर असतांना त्यांची हत्या झाली. यानंतर खुप दंगे होऊन दिल्लीत हजारो सिखावर हल्ला करुन त्यांच्या संपत्तीना ध्वंस करुन त्यांच्यावर हल्ले करण्यात आले. या घटनांना थांवविण्यासाठी केंद्र सरकारने हस्तक्षेप केल्यासारखे कुठेही दिसुन येत नाही. व त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनीही दोषींना पकडण्यात आले नाही.व कायद्यानुसार त्यांना शिक्षा देण्यात आली नाही.

राजीव गांधी प्रधानमंत्री झाल्यानंतर SAD शी चर्चा करुन SAD अध्यक्ष संत लांगोवालशी करारनामा करण्यात आला पंजाबमध्ये ताजा निवडणुका घेईन SAD चा विजय झाल्या नंतर ही तीव्र वाद्यांनी लांगोवालची हत्या केल्यामुळे शांती जास्त काळ टिकुन राहु शकली नाही.

1986 एप्रिलमध्ये अकलतक्त जवळील समावेशात खलीस्तानची स्वतंत्र देश म्हणुन घोषणा करण्यात आली स्वतंत्र देशासाठी आंदोलने करीत आहेत असे म्हणणाऱ्या अनेक समुहांचे रुपांतर सशस्त्र दलात होऊन तीव्रवाद कृत्य करु लागले यासशस्त्र सैनिकास पाकिस्तान मदत देत आहे असा भारत सरकारचा आरोप होता,. पंजाबमध्ये एका दशाब्दी काळापर्यंत हिंसा. घर्षणे चालुच होती या विरोधी चळवळीतील काळात सिख तीव्रवादी ओडिसासोबत व इतर मत समुहासोबत मुकाबला करु लागले, तीव्रवादाच्या प्रवृत्तीस विरोध करणारे पत्रकार, राजकिय नेते व कार्यकर्त्यांची हत्या करण्यात आली. नागरिकांना प्राण नष्ट करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात हल्ले करु लागले, रेल्वेच्या पटरी ध्वंस करने, बाजार, रेस्टोरेंट, पंजाब-दिल्ली मध्ये जास्त नागरिक असणाऱ्या भागात विस्फोट करण्याचे काम ते करु लागले. एका 1991 या वर्षातच एक हजार लोक मृत्यु पावले , चंदा जमा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात अपहरण, जबरदस्तीने चंदा वसुल करणे अशी कृत्ये ते करु लागले. या अशा घटनांमुळे तीव्र वादी सिखांपासुन व पंजाबी लोकांपासुन दुर होऊ लागले. काळानुसार पोलीसांच्या तीव्रवादी कृत्यांवरील कार्यवाहीस थकुन जाऊन व प्रजेपासुन सहानुभूती गमावल्यामुळे 1990 शेवटी पंजाबमध्ये शांती निर्माण झाली.

तर पंजाबमध्ये तीव्रवाद्यांचा अंत करण्यासाठी सरकारने तीव्र पद्धतीचा वापर केला यामुळे अनेक नागरिकांना आमच्या प्राथमिक हक्कांचा भंग होत आहे असे वाटु लागले तीव्र वाद्याच्या कृत्यामुळे राज्याच्या प्रशासन पद्धतीस, धोका निर्माण होण्याची शक्यता असल्यामुळे अशा परिस्थीतीत राज्यघटनेचे उल्लंघन ही सर्व साधारण विषय आहे असे पुष्कळ तज्ञ लोकांना वाटु लागले.तीव्रवाद्या विरोधी निकाल दिला तर आमच्यावर पण हल्ला केल्या जातो असे न्यायवाद्यांना वाटु लागले. व भयभीत होऊन इतर तज्ञ लोक सरकार शक्तीचा उपयोदग करणे शक्तीचा उपयोग करणे ठिक नाही हे भविष्यात दिर्घ काळात राज्यघटना विरोधी लोकशाही कमजोर करण्यास कारणीभूत होते असे त्यांना वाटु लागले.

- सिखांचा वेरपाट हा तीव्रवादास प्रीत केल्यामुळे 1984 मध्ये दिल्लीत निर्माण झालेल्या सिख विरोधी दंग्याची काय भुमिका होती ?
- आसाम, पंजाब आंदोलनामध्ये साम्य व भेद सांगा आपल्या राजकिय व्यवस्थेस ते कशाप्रकारे निर्माण करतात ?
- या दोन्ही समस्यात सरकारने वापरलेली पद्धत आपल्या लोकशाही राजतंत्रास मजबूत करते का कमजोर करते ?

SCERT TELANGANA

राजीव गांधीच्या काळात नवीन कार्यवाही

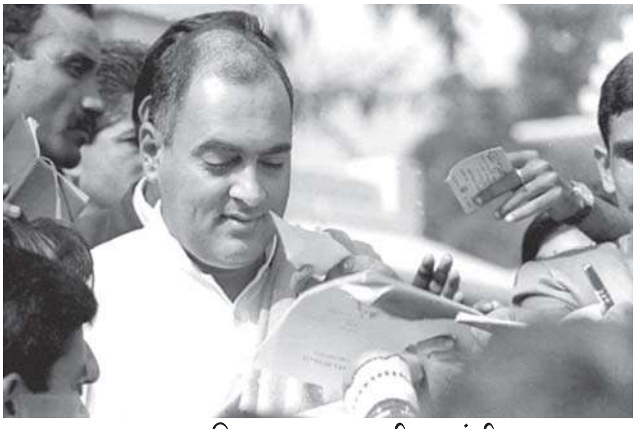
चित्र 19.4 : राजीव गांधी

राजीव गांधी नेतृत्वात कांग्रेसला अगोदर कधी न मिळाला एवढा घन विजय प्राप्त झाला, राजीव गांधी पंजाब, आसाम, मिझोरम व शेजारी देश श्रीलंके सोबत पण शांतीच्या चर्चा चालुन ठेवल्या. श्रीलंकेत घर्षणे होत असतांना दोन पक्षात (वेगळी मागणी करणारे तमिळ व श्रीलंका सरकार) यांच्यात शांती स्थापन होण्यासाठी भारत देशाने आपले सैन्य पाठविले, तर या स्थीतीत तमिळ आणि श्रीलंका सरकारने मान्य केले नाही. हे एक दुस्साहस कार्य म्हणल्या गेले व शेवटी भारताने सैन्यास 1989 मध्ये माघार घेतले.

देशात विकासावर दृष्टी केंद्रीत केल्यावरही तिचा फायदा खऱ्या गरीब उपभोक्यत्यांना होत नाही असे राजीव गांधीच्या दृष्टीस आले, प्रसिद्ध झालेल्या एका कादंबरीत गरीबासाठी खर्च केल्या जाणाऱ्या प्रत्येक रुपयापैकी 15 पैसे पण भ्रष्टाचार व इतर कारणांमूळे गरीबांपर्यंत पोहचत नाही असे राजीव गांधी म्हणाले. विकासासाठी गुंतवणुकीत कित्येक प्रमाणात वाढ केली. पण गरीबांची परिस्थीती जसेच्या तशीच राहुन गेली. गरीबीपासुन कमजोर झालेले गरीब लोक, महिला, दलीतांना विकासाच्या योजनेचा फायदा होत नाही.काम चालत असलेल्या पद्धतीत बदल घडुन आणावा असे त्यांना वाटु लागले. यासाठी पंचायत राजसंस्था यास क्रियाशील करुन मोठ्या प्रमाणात लोक शासनाच्या योजनाच्या कार्यात सहभाग घेण्यास लावणे हि चांगली पद्धत असे राजीव गांधींना वाटले तर अनेक राज्य सरकारे

चित्र 19.5 : 1950 मधील नवी दिल्ली टेलिफोन इक्सचेंजमध्ये काम करणारी आपरेटर्स

- आता मागे वळुन पाहिल्यास राजीव गांधींनी देशास उपलब्ध केलेले शास्वत फायदे कोणते ?
- आपल्यासाठी उद्धेशुन काढलेल्या योजनांचा गरीबांना का फायदा झाला नाही ? वर्गात यावर चर्चा करा. अश्या प्रकारच्या योजनांतुन खरोखर गरीबांचा फायदा व्हावा म्हणजे कोणती कायमची कार्यवाही करावी लागेल ?
- तुमच्या शाळेत विद्यार्थ्यांना मिळावयाच्या सवलतींची यादी तयार करा, व ही त्यांना वेळेवर पोहचत आहे का ? वर्गात, बाहेर खेळायच्या मैदानावर व घरी यावर चर्चा करा.

SCERT TELANGANA

विशेष म्हणजे विरोधी पक्ष अधिकारावर असलेल्या राज्यांनी या अशा क्रियांमुळे प्रत्यक्ष जिल्ह्यात पोहचण्यासाठी केलेला प्रयोग म्हणजे आमच्या अधिकारात कमी करणे होय. असे त्याना वाटु लागले. आर्थिक विभागात पण राजीव गांधीनी वेगळ्या प्रकारच्या पद्धतींना आमलात आणण्याचा प्रयत्न केला 1985 मध्ये त्यांच्या सरकारने प्रवेश केलेल्या पहिल्या बजटला आमलात असणाऱ्या नियमवलींना काढुन टाकुन सरलीकृत आर्थिक पद्धत लागु करण्यात आली.

जगात वेगाने पुढे येत असणारे सांकेतिक ज्ञान विशेष करुन संगणक (कॅम्प्युटर), दुरसंचार, सांकेतिक विज्ञानाचा वापर भारत देश करील अशी खात्री राजीव गांधीस होती. त्याने भारत देशात दुरसंचार क्रांतीची सुरुवात केली. उपग्रह, सांकेतिक विज्ञानामुळे देशात दुरध्वनी जाळ्याची वेगाने विस्तारणा होण्यास हे उपयोगी पडले.

जातीयवाद व भ्रष्टाचारात वाढ

देशाच्या विभागणीच्या भयावह परिस्थिती लक्षात घेता, राजकारणास, धर्मापासुन दुर ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु हा काळ राजकिय बदलाचा काळ ज्यामध्ये जातीयवाद, धर्माचे राजकारण, राजकिय हेतू साध्य करण्यासाठी जाती धर्माचा उपयोग करण्यात येऊ लागला. सरकारचे पक्षपाती धोरण यास कारणीभुत ठरते. त्यामुळे देशाची एकता व अखंडता यावर प्रश्न चिन्ह निर्माण झाले.

पंतप्रधानाची क्षमा

राज्यसभेत डॉ.मनमोहन सिंगांची घोषणा

... 1984 मध्ये झालेल्या या महा राष्ट्रीय विपत्तीत चार हजार लोक मारल्या गेले एकाच देशात मिळुन काम करीत असल्यामुळे अशा प्रकारच्या घोर परिस्थीती व जीवन हाणी देशात पुन्हा कधीही पुनरावृत्त होऊ नये म्हणुन नवीन मार्ग शोधण्याचा प्रयत्न करावा... फक्त एका सिख लोकांनाच नाही तर पुर्ण भारत देशास मी क्षमी मागीत आहे, का म्हणजे 1984 मध्ये झालेल्या आपल्या राज्य घटनेत त्यास नमोद केल्या गेले, जात अशा भावनेस पुर्णपणे विरोध झाला. माझ्या सरकारतर्फे व सर्व लोकातर्फे अशा प्रकारच्या घटना घडल्यामुळे मला पण लाज वाटते व लाजेने माझी मान झुकत आहे, तर देश व्यवहारात चढ-उतार येतच असतात. पुर्वी काय घडले, त्यास आता कांही करता येणार नाही पण एक मानव या नाते आपल्या सर्वांना उत्तम भविष्य घडविण्याची दृढ शक्ती आपल्या जवळ आहे...

(pmindia.nic.in/RS%20speech.pdf) 11 Aug 2005.

- या भाषनातुन प्रधानमंत्रीचा काय संदेश आहे?
- याभाषनातुन कोणते संकेत मिळतात?
- प्रधानमंत्री असे भाषण देण्याचे काय महत्व आहे?

नवऱ्यापासुन घटस्पोट घेतलेली शाह बानो या महिलाने गुन्हा नोंदविला, त्या गुन्ह्यात 1985 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने तिच्या माजी नवऱ्यास तीला पालन-पोषणाचा खर्च देण्याचा निर्णय

SCERT TELANGANA

देण्यात आला विकास व प्रगती झालेल्या मुस्लीमांनी या सुनावणीचे स्वागत केले. तर इतरात या सुनावणीमुळे इस्लामीक कायद्यात हस्तक्षेप केला जाऊ शकतो, यास परवानगी दिल्यास आमच्या जीवनातील हस्तक्षेपात वाढ होते, म्हणुन प्रदर्शने करु लागले. नवऱ्याशी घटस्पोट देऊन अन्यायाचा शिकार होणाऱ्या महिलास व होत असलेल्या अन्यायास हे प्रोत्साहीत करते. म्हणुन महिला संघ नायिका, मुस्लीम समाजात संस्करणाची मागणी करणारे सदस्यांचे म्हणने होते. चांदसवाद वर्गाच्या दबावात आलेले सरकार 1986 मध्ये नवीन कायदा करण्यात आला, याप्रकारे मुस्लीम नवऱ्यांना, पुरुषांना कोणत्या प्रकारची जबाबदारी नसतांना केलेला घटस्पोट घेतलेल्या महिलांना तीन महिन्यापर्यंत मुस्लीम मतसंस्था पालन-पोषन खर्च दिल्यास ते पुरेसे होते, ही कार्य मुस्लीम महिलां हितासाठी नाहीत, मत चांदसवादासमोर झुकल्यासारखे आहे. असे बऱ्याच लोकांना वाटु लागले.

याच वेळेस अयोध्यामध्ये विवादास्पद स्थळावर बांधली गेलेली बाब्री मस्जिद असणाऱ्या स्थानावर श्रीराम मंदीर बांधावे, अशी मागणी करत कांही हिंदु आंदोलन करु लागले. ते श्रीरामाचे जन्म स्थळ आहे. व त्या अगोदर तिथे असणाऱ्या श्रीराम मंदिरास पाडुन मस्जिद बांधल्या गेली असे त्यांचे म्हणने होते. बाब्री मस्जिद निर्वादक हे खरे नाही, हे मुस्लीमांचे प्रार्थना स्थळ आहे, असे म्हणु लागले. हा विवाद कांही काळापासुन चालत आहे. अंतिम निर्णय घेई पर्यंत वर्षातुन एक रोज सोडुन मस्जिदला बंद करुन ठेवावे असा न्यायालयाने आदेश दिला. 1986 मध्ये न्यायालयाने निर्णय देऊन मस्जिदला वर्षभर उघडे ठेवु शकतात, हिंदुंना रोजवारी पुजास मंजुरी द्यावी असा आदेश देण्यात आला. केंद्र सरकारने या निर्णयास मंजुरी दिल्याने असे घडुन आले असे बऱ्याच लोकांचे मत होते. मस्जिदला मंदिरामध्ये बदलावे असे म्हणणारे ते आणखी जास्त लोकांना एकत्र करुन मंदिरास उघडे ठेवण्यास सहकार्य करण्यात आले.

राजकिय पक्ष लोकांत आपला आदर गमावत आहेत. असे बऱ्याच लोकाना, पर्यवेक्षण करणाऱ्यांना वाटु लागले. अनेक घटनांवर राजकियेतर नेतृत्वाखाली अनेक प्रजांदोलने चालुच राहिले. बाजारासाठी उत्पत्ती करणारे शेतकरी व्यवसाय वस्तु उत्पत्तींना योग्य चांगल्या भावासाठी, डिझील, रासासनिक खते, विद्युत सारख्या उत्पादावर सब्सीडीसाठी आंदोलने करु लागले. उत्तरप्रदेश, हरियाणातील शेतकरी महेंद्र सिंग तिकायत नेतृत्वात आंदोलन करीत असतांना महाराष्ट्रातील शेतकरी शरद जोशींच्या नेतृत्वात चळवळी चालुच ठेवल्या. अनेक राज्यात धरणे, खाणीसारखे प्रगतीच्या योजनांमुळे निर्वासीत बेसहारा होत असलेले गीरीजन शेतकरी अनेक राज्यात आंदोलने करु लागले. जनादर गमावत असलेल्या रार्ष्टीय पक्षांनी निवडणुकीत मदतीसाठी हिंदु-मुस्लीम मत भावनांपुढे झुकत आहे. असे पर्यवेक्षकांना वाटु लागले, तर यामुळे देशाच्या धर्मनिरपेक्ष स्फुर्तीस नुकसान पोहचते व नंतरच्या दशाब्दीत मत राजकियास अवकाश मिळवुन देण्यात आला.

याच वेळेस भारतिय सैन्यास शतघुळ पुरवठा केलेल्या स्वीडीश उत्पत्तीदारा द्वारे अनेक नेत्यास प्रत्यक्ष प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रुपात काळे धन मिळाले, असे आरोप आले. या आरोपांना ठामपणे पुरावा नसुन पण मंत्रीवर्गात माजी मंत्री असणारे वी.पी.सिंगसारख्या कांही नेत्यांना जोरदार आंदोलन केले, त्यानंतर 1989 मध्ये झालेल्या निवडणुकात कांग्रेसेतर राजकिय शक्तीस प्रशासन राजकिय भागात भ्रष्टाचार हा प्रमुख प्रचाराचा घटक बनला. आपल्या मधील विभेदांशी संबंध ठेवता

कांग्रेसेतर राजकिय पक्ष एकत्र झाल्यामुळे कांग्रेसला जिंकणे अवघड झाले. सर्वापेक्षा जास्त जागा कांग्रेसलाच आल्या नंतरही ते स्वतःच्या पायावर सरकार निर्माण करण्याच्या स्थीतीत नव्हते. वी.पी.सींग नेतृत्वातील जनता दलाशी मिसळुन प्रथम संकिर्ण सरकार निर्माण झाले.

संकीर्ण राजकिय शंखाराव

स्वातंत्र्या नंतर 1990 च्या काळात भारत देशात महत्वपुर्ण बदल घडुन आला. स्पर्धेत असणाऱ्या बहु पक्ष (**Party**) व्यवस्थेत बदलल्याने जास्तीत जास्त जागा जिंकुन स्वतःच्या बळावर सरकार निर्माण करण्याची शक्ती कोणत्याही पक्षाकडे नव्हती. 1989 पासुन राष्ट्रीय पातळीवर निर्माण झालेले सरकार पुर्ण संकीर्ण अल्पमतात असणारी सरकारे होत. केंद्रात सरकार निर्माण करण्यासाठी अनेक राष्ट्रीय व राज्य स्तरावरील पक्षांनी राजकिय सिद्धातांस व कार्यक्रमास मिसळुन एका करारनाम्यावर त्यांना यावे लागले. त्यामुळे कोणत्याही एका पक्षास आपल्या इच्छेप्रमाणे राहता येत नसे. कांही प्रमाणात त्यांच्या सर्वांच्या मतानुसार राहावे लागत असे. यामुळे राजकिय पद्धतीत अनेक दृष्टीकोनातुन केंद्र सरकारांना खुप बारीक खोल विचार करुन व्यवहार करावा लागत असे. अशाच वेळेस अशा परिस्थीतुन अस्थिरता पण निर्माण होत असे. लहान पक्ष पण आपणास दिलेली मदत वापस घेतल्यास सरकार पडण्याची भीती असते. त्यामुळे ते जास्त फायदा करून घेण्याच्या प्रयत्नात असत. कित्येक वेळेस यामुळे *विधान पक्षपात* पण होत असे. म्हणजे कोणते तरी एक सहभागी पक्ष मदत वापस घेतल्यास सरकार पडते या भीतीने महत्वाच्या तीव्र बदलास पद्धतील आमलबजावणी करण्यासाठी संकीर्ण सरकार भीत असे.

Fig 19.6 : VP. सींग

पहिले संकीर्ण सरकार खुपच अस्थिर असुन ते पुर्ण काळ चालु शकले नाही. नंतरचे संकीर्ण सरकार कमीत कमी सार्वजनिक कार्यक्रमे व समन्वय संघटना सारख्या कांही पद्धतीद्वारे सहभागीदार पक्षामध्ये एक विचारधारा येण्यास ते यशस्वी झाले. याच परिणामामुळे BJP, नेतृत्वात National Democratic Alliance आणि Congress च्या नेतृत्वात United Progressive Alliance UPA संकीर्ण सरकार आपल्या सरकारचा कार्यकाळ पुर्ण करु शकले, एवढेच नाहीतर यु.पी.ए सरकार पुन्हा निवडुन आले.

- संकीर्ण राजकियामुळे सरकारप शक्ती झाले आहे असे लोकांना वाटत असे त्यामुळे कोणतीही एक पार्टी आपल्या मदतीस देशावर न लादल्या सारखे असे कांही लोकांना वाटत असे, यास उदा. सहीत चर्चा करा.

प.बंगालमध्ये वामपक्ष सरकार (The 'Left Front Government' in West Bengal)

वामपक्ष राजकिय पक्षात असणारे भारत कम्युनिष्ट पार्टी (CPI), फ़ारवर्ड ब्लॉक, रिवुल्युशनरी सोशलीस्ट पार्टी, भारत मार्क्ससीस्ट कम्युनिस्ट पार्टी (CPM) सारख्यांनी 1977 मध्ये प.बंगाल राज्य निवडणुकीत विजय प्राप्त करुन सीपीएम च्या ज्योतीबसु नेतृत्वात सरकार निर्माण केले.

SCERT TELANGANA

राज्यात अपुर्ण राहिलेल्या भुवितरणाचे काम प्रथम करण्यात आले. जुन 1978 मध्ये प.बंगाल सरकारने मक्त्याने जमिनी करणाऱ्यांची नावे नमोद करुन त्यांच्या हक्कांना रक्षण देण्यासाठी *ऑपरेशन बर्गा* करण्यात आले. (मक्त्याने जमिन करणाऱ्यांना बंगालीत बर्गादार असे म्हणतात. हे जमिनदार वर्गाच्या लोकांची जमिन करत असतात. पिकांतील जास्तीत जास्त भाग त्यांनाच मक्तयाच्या रुपात द्यावा लागत असे) प.बंगालमध्ये ग्रामीण भागातील लोकांत मक्त्याने जमिनी करणारे अधिक प्रमाणात असत. शासना संबंधीत निर्लक्ष जमिनदार वर्गाचे वर्चस्व न ठेवता तयार केलेली पंचायत राज संस्था, मक्त्याने शेती करणाऱ्यांची सार्वजनिक कार्य चरणावर ऑपरेशन बर्गा आधारीत होते. अधिकारी गावात सभा घेऊन विविध पात्रधारांना सांगितले. एकुण घेत असत व लवकरच मक्तेदार लोकांची यादी तयार करुन जमिनदार वर्गासमोर त्यास कांही समस्या असल्यास दुर करत. जमिनदार वर्गाची कांही अडचण, तक्रार असल्यास ते एकुण घेतल्या जात असे. तेव्हांच्या तेंव्हा मक्तेदारांची नावे नोंद करुन योग्य ती कायद्यानुसार कागदपत्रे तयार करुन तेव्हाचे तेव्हा वाटप करीत असत.

आपरेशन बर्गा परिणामामुळे मक्तेदारांना जमीनदार वर्ग जबरदस्तीने काढुन टाकण्यासाठी त्यांना काहीच अधिकार नसत. खरे म्हणजे मक्तेदाराची हक्कांना परंपरागत करुन ते नियमीत चालण्यासाठी काळजी घेण्यात आली. एवढेच नाही तर पिकातील न्यायिक वाटा (कष्ट सोडुन इतर गुंतवणुक मक्तेदारांनी केलेल्या 75 टक्के व जमिनदारांनी 50 टक्के) या प्रमाणात मक्तेदारास मिळावयाचे सरकार पाहत असत. एकुण प.बंगालमधील ग्रामीण भागातील कुटुंबात अर्धे लोक भुदानाचा फायदा घेतले आहेत.

- प.बंगाल मधील भुदान पद्धत व चिन किंवा वियतनाममधील भुदान पद्धतीची तुलना करा व फरक ओळखा.
- मक्तेदारांना रक्षण मिळाल्यामुळे उत्पत्ती कशाप्रकारे वाढली

अशा प्रकारच्या कार्यवाहीमुळे प.बंगालमध्ये व्यवसाय उत्पत्ती 30 प्रतिशतनी वाढली. ग्रामीण भागातील गरीबी बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली. प.बंगालमध्ये जास्त प्रमाणात मक्तेदार 70 टक्के एवढे आणखी नमुद झाले नाहीत. व तात्पुरत्या अशा अमलबजावणीमुळे ग्रामीण भागात नवीन धनिक वर्ग निर्माण झाले असे आरोप आले.

कांही झाले तरी आपरेशन बर्गा, पंचायत राज पद्धतीच्या आमलबजावणीमुळे वामपक्षास ग्रामीण भागातील लोकांची पुष्कळ मदत मिळाली व 2006 पर्यंत पुर्ण निवडणुकात विजय प्राप्त झाला. राज्यातील लोकांच्या गरजा लोकशाहीनुसार पुर्ती केल्या गेल्यातील हे एक उदाहरणः

1980 पासुन संकीर्ण सरकार व कांही राजकिय पक्ष

National Front 1989-1990	United Front 1996-1998	National Democratic Alliance 1998-2004
अधिकारात असणारे पक्ष	अधिकारात असलेले पक्ष	अधिकारात असणारे पक्ष
JD; DMK; AGP; TDP ; जम्मु आणि काश्मीर नॅशनल कॉन्फरन्स(JKNC)	JKNC ; TDP; TMC; CPI; AGP; DMK; MGP; समाजवादी पार्टी	JDU; SAD; AIADMK, JKNC; तृणमुल कांग्रेस; बिजु जनता दल ; शिवसेना ;
मदत देणारे पक्ष	मदत देणारे पक्ष	मदत देणारे पक्ष
CPM; CPI, BJP	CPM	TDP

यात सरकारमध्ये भाग घेतलेल्या किंवा मदत दिलेल्या सर्व राजकिय पक्षांची यादी नाही, पाच किंवा त्यापेधा अधिक एम.पी असणारे पक्ष आहेत.

SCERT TELANGANA

20 व्या शतकातील शेवटच्या टप्यातील राजकिय समस्या

राजकियात या बदला बरोबरट इतर महत्वाचे परिणाम पण घडुन आले. भारत देशास स्वेच्छेने विदेशी गुंतवणुकदार व वस्तु येण्यासाठी आर्थिक विभागात जबदस्ती करण्यात आली आणि एकीकडे नवीन सामाजिक वर्ग पहिल्यांदा आपल्या राजकिय आंकांक्षा पुर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करु लागला. एवढेच नाही तर राजकिय जीवनात मत धर्मानुसार जातीवाद व जातीच्या नावावर राजकिय जुळवा जुळवी करणे महत्वाचे ठरले. या सर्व कारणामुळे भारतीय समाजात तीर्व गोंधळ निर्माण झाला या बदलांना समजुन घेऊन त्यानुसार बदलण्याच्या प्रयत्नात आपण आहोत.

राज्य घटनेच्या सवलती व विस्तार (Extention of Constitutional Privileges)

मागावर्गीस जातींना पण संधी दिल्यावर त्यांना मिसळुन घेऊन प्रगती करण्याकडे जनता दलने लक्ष केंद्रीत केले. सरकारी नौकऱ्यात, विद्या-शिक्षणात मिळावयाच्या सवलती इतर मागासवर्गीय (OBC) पण आरक्षण असावे असी सिफारस मंडळ कमीशनच्या अहवालात होती व त्यास नॅशलन फ्रंट सरकारने उजेडात आणले. या कमीशनच्या निर्दशनात आलेले सामाजिक विद्यानुसार मागासवर्गीय जातींना सरकारी नौकऱ्यात 27% आरक्षण देण्यात येण्याच्या आयोगाच्या महत्वाच्या सिफारशीस आमल करीत आहात, असे वी.पी.सींग सरकारने घोषीत केले. या आदेशामुळे अनेक विरोध विशेष करुन उत्तर भारत देशात प्रदर्शने करण्यात आली. दक्षिण भारतातील अनेक राज्य या आरक्षणास, अमल करीत आहेत. वी.पी.सींगच्या सरकारमध्ये असणाऱ्या इतर पक्षांनी यास विरोध केला पण आपण प्रजेचा आदर गमावतोत या भीतीने त्यावरील विरोध त्यांनी बहिर्गत केला नाही. गेल्या दोन सताब्दीत OBC. अनेक लोक संपन्न राहुन आपले अस्तित्व सांभाळुन ठेवण्याटचा प्रयत्न करने हेच याचे करने. ते विशेष करुन भूदान व हरित क्रांतीद्वारे त्यांना फायदा झाला. तर शिक्षणात व सरकारी नौकऱ्यात व राजकियासहीत आम्हास हवे तेवढे नेतृत्व मिळाले नाही असे त्यांना वाटु लागले. या भागात आता त्यांनी आपला वाटा चालु ठेवला. मंडळ आयोगाच्या सिफारशीला आमल केल्यामुळे वी.पी.सींग सरकारने त्यांच्या इच्छा पुर्ण केल्या. क्रमाक्रमाने शासन पद्धतीत जाती समस्यास विरोध करुन अल्पसंख्यांक

पंचायत राज आणि 73 वी घटनादुरुस्ती

स्थानिक स्वप्रशासनात राज्यघटना लक्षात ठेवुन 1992 या वर्षी पी.वी. नरसिम्हा रावच्या सरकारने शासनात राज्यघटनेत सुधारणा केली, 73 वी राज्यघटना सुधारणा ग्राम पातळीवर स्थानिक स्वप्रशासन सरकारने प्राप्त करुन दिली तर 74 वी घटना दुरुस्ती ही शहरी नगरांना त्यांच्या पातळीनुसार सरकारने सार्वत्रिक वयोजन मताद्वारे सर्वप्रथम निवडल्या गेले. एकुण जागेवर एक तृतीयांश याप्रमाणात जागा माहिलांना देण्यात आल्या, अनुसूचित जाती, जमातीच्या जागा राखीव करण्यात आल्या.

राज्य सरकारच्या विचारधारांना आदर करुन स्थानिक प्रशासन सरकारांना असणाऱ्या निधीचा अधिकार राज्य सरकार निर्णयावर सोडण्यात आला. त्यामुळे देशभर काम करणारे स्थानिक प्रशासनाच्या अधिकारात फरक असतो.

SCERT TELANGANA

लोक ते सामोरे जाणाऱ्या समस्यास जास्तच बारकाईने लक्ष देण्यात आले. दलीतांच्या भल्यासाठी नेतृत्व करीत आहोत असे बहुजन पार्टी वरवर येणारी ज्याट व यादवसारखे नेतृत्व करणाऱ्या राज्य पक्ष भारतीय राजकियात महत्यावाच्या भुमिका निभवतात.

धर्म आणि राजकारणाचा उपयोग (Use of religion and politics)

लोकसंख्येत जास्त प्रमाणात म्हणजे हिंदुच्या मत अस्तित्वाधारे देशास निर्माण किरावे अशा राजकिय धोरणीस भारतीय जनता पार्टी नेतृत्व करीत असते. धर्मनिरपेक्षा सारख्या पाश्चात्य भावांना हे पुर्ण करीत नाही. पुरातन भारतीय संस्कृतीपासुन आपण बरेच कांही शिकायचे आहे. यावर ही पार्टी विश्वास धर्म गुरु चालविणाऱ्या धर्मानुसार राज्यास भाजपा विरोध करते. धर्मनिरपेक्ष राज्यात अल्पसंख्यांक वर्गास विशेष सुविधा उपलब्ध न करता त्याबराबर देशातील पुर्ण लोकांना समान दृष्टीने पाहुण एकच नागरिक या कायद्यास अमल करावे अशी भाजपाने धर्मनिरपेक्षवाद चर्चेची सुरुवात केली.

1980 पर्यंत भारत राजकियात ही धोरणी नाममात्र होती. उदा. 1984 च्या लोकसभा निवडणुकीत यांनी फक्त दोन जागा जिंकल्या तर अयोध्या घटनास रामजन्म स्थळ म्हणुन मस्जिद असणाऱ्या जागी मंदिर बांधण्यासाठी आंदोलन केल्यामुळे भाजपाचा आदर मोठ्या प्रमाणात वाढला. या घटनास मदत म्हणुन भाजपा नेता लाल कृष्ण आडवाणी यांनी 1990 मध्ये गुजरातमधील सोमनाथ ते अयोध्यापर्यंत रथ यात्रा काढली. हे धर्मनिरपेक्ष वाद राजकिय अल्पसंख्यांक वर्गांना विशेष म्हणजे मुस्लीम लोकांना संतृप्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. जास्त संख्येने असणाऱ्या हिंदुंकडे दुर्लक्ष केल्या जात असे ते म्हणु लागले. या आंदोलनाच्या वेळेस लोक बऱ्यात भागात जाती धर्मानुसार विभागल्या गेले. मोठ्या प्रमाणात जाती-धर्माची दंगे झाली. बिहारमध्ये आडवाणीस अटक केल्यामुळे ही यात्रा इथेच संपली. याच्या मुकाबल्यात वी.पी.सींग सरकारास भाजपाने दिलेली आपली मदत वापस घेऊन अगोदरच निवडणुका घेण्याय भाग पाडले.

श्रीलंकेस भारतीय सैन्य पाठविल्यामुळे त्यांच्या या कृत्यामुळे त्याचा बदला घेण्यासाठी श्रीलंकेतील तामिळ निर्माणवादी (एल.टी.टी.ई) गटाच्या हाताने निवडणुकीच्या प्रचारात राजीव गांधीजीची हत्या झाली. त्यानंतर त्यांना मिळालेल्या सहानुभूतीच्या जोरावर कांग्रेस सरकार अधिकारात आले. तर लोकसभेत भाजपाचे संख्या बळ 120 एवढे वाढले. राममंदिर निर्माण प्रचार चालविणारा मोठा समुह 1992 मध्ये आयोध्यास पोहचुन मस्जिदेस ध्वंस करण्यात आले, या घटनेंनंतर तीव्र रुपात प्रदर्शने व धर्मानुसार जातीय दंगे झाली, मोठ्या प्राणहानी झाली.

सर्वसोपी आर्थिक पद्धत (Economic liberalisation)

1991 मध्ये वी.पी.सींग सरकार पडल्यानंतर भारतात तीव्र आर्थिक संकट निर्माण झाले, कर्ज परतफेड करण्यासाठी, आयातीत वस्तुना पैसा देण्यासाठी, उपयोग घेण्याच्या विदेशी वस्तुंचा साठा थांबवण्यात आला. म्हणजे नवीन कर्ज मिळाले तरी पण जुन्या कर्जाच्या खिस्तीसाठी वेळेवर भरण्याच्या स्थीतीत भारत देश नव्हता. 1992 मध्ये पी.वी.नरसिम्हाराव नेतृत्वात निर्माण

SCERT TELANGANA

झालेली नवीन कांग्रेस सरकारने या परिस्थीतीस सुधार आणण्यासाठी आंतरजातीय लावादेवीसी संपर्क करण्यात आला. यास त्यांनी कांही तीव्र अटी लादुन (यास स्ववस्थागत बदल म्हणतात) भारत देश सरळ सोप्या आर्थिक पद्धतीस आमस करण्या सारखे करण्यात आले. याचा अर्थ

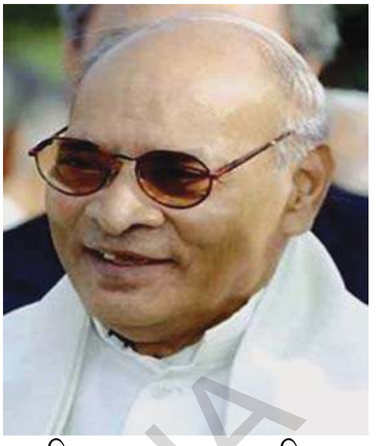

चित्र 19.7 : P.V. नरसिम्हा

अ. सरकारचा खर्च तीव्र प्रमाणात कमी करणे: यात शेतकऱ्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदान (सब्सीडी) कमी करने, लोक सेवा, आरोग्य सेवा, सारख्या यात सरकारचा खर्च कमी करणे असे आहेत.

आ. विदेशी वस्तु आयातीमध्ये नियंत्रण व कर कमी करणे.

इ. भारत देशात विदेशी देशात विदेशी गुंतवणुककरणाऱ्यावर नियंत्रण कमी करणे.

ई. आर्थिक विभागात अनेक विभाग (उदा. दुरध्वनी, बँक, विमान सेवा इ.) खाजगी गुंतवणुकदारांना संधी देणे (हे यास अगोदरच्या सरकारात गुत्तेगार नियंत्रण असत) या कार्यवाही कारणांने भारत देशात विदेशी वस्तु आल्यामुळे भारतीय कारखानदार वर्गांना जगातील उत्पत्तीदाराशी स्फर्धेत उतरणे चुकले नाही. यामुळे विदेशी कंपन्या भारत देशात विदेशी कंपन्या सुरुवात झाल्या. व्यापार करण्यास सुरुवात झाली तर सरकार लोकांना देणाऱ्या सब्सीडीत कमी केल्यामुळे स्वस्त विदेशी वस्तुत वाढ झाल्यामुळे इथे अनेक कारखाने बंद पडल्या गेले. व त्यामुळे साधारण लोकांना खुपच त्रास झाला. विद्या, आरोग्य व वाहतुक सारख्या अनेक सरकारी सुविधा खाजगी करण्यास भाग पडल्यामुळे या सेवा देणाऱ्या खाजगी व्यक्तीना लोकांना मोठ्या प्रमाणात पैसें द्यावे लागु लागले.

20 व्या शताब्दीच्या शेवटी भारत देश जागतिक बाजार पेठेत स्थान मिळवीले या देशात एकीकड़लोकसंख्येतील विविध वर्ग आपला आवाज सुनावण्याचे कार्य लोकशाहीमुळे पार पडले. दुसरी कडे लोकांना विभाजन करुन जाजीनुसा राजकिय जुळवाजुळवीमुळे सामाजिक शांतीस धोका निर्माण होत आहे. 50 वर्षाहुन जास्त काळ परिक्षासाठी उभारली काही तरी थोडी आर्थिक परिस्थीती मिळवुन लोकशाही शक्ती उदयास आली तीव्र गरीबी, जात, धर्म, प्रांत स्त्री-पुरुषांमध्ये तीव्र असामानता अशा समस्या आतापर्यंत सोडवल्या नाहीत 21 व्या शतक भारत देशास 50 वर्षाच्या स्वातंत्र्यानंतरचा काळ देणारे वारसत्व हे.

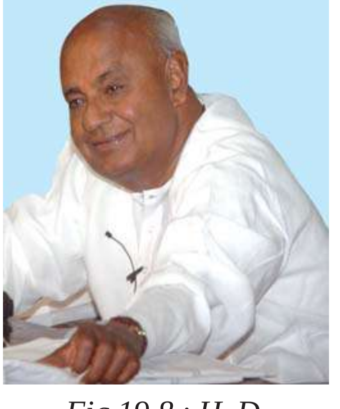

Fig 19.8 : H. D. Deva Gowda

Fig 19.9 : A.B. Vajpayee

समाप्ती (Conclusion)

भारताची लोकशाही अनेक प्रश्नांना तोडं देऊन उभी राहली. या प्रक्रियेत थी आणखी जास्त शक्तीशाली झालेली आपण पाहिलोत, क्रम न चुकता होणाऱ्या स्वतंत्र न्यायपुरीत निवडणुकीत, मत टाकणाऱ्यांची संख्या, सरकारातील बदल, नवीन गट जुळवाजुळवी, नागरिकांच्या हक्कांना संगक्षण देणे या सारख्या अनेक विषयात भारताची लोकशाही विजयी शाली असे ण्हता ययील .तर शताब्दीच्या काळात भारताच्या लोकशाही विषयी अनेक प्रश्न निर्माण झाले. दिर्घकाळा लोकशाहबी देश असल्यासही जास्त प्रमाणात लोकांच्या कल्याणकारी

SCERT TELANGANA

योजनांना भारत देश का प्राप्त करु शकले नाही. विकास प्रक्रिया उठवणाऱ्या परस्पर विरुद्ध इच्छा कारणाने उत्पन्न होणाऱ्या दबावास ते कसे सामना करतात. लोकशाही असणाऱ्या भारत देशात सामाजिक आर्थिक असमानता लोकशाहीत भारत देश का कमी करु शकला नाही. येणाऱ्या वर्षात या प्रश्नांना भारतास कसे सामोरे जावे लागते. व देश हे करु शकतो का? असे तुम्हास वाटते का?

महत्वाचे शब्द

प्रांतीय आकांक्षा	संकीर्ण सरकार	मततत्ववाद
अधिक संख्यांक वर्ग	अल्पसंख्यांक वर्ग	

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. **जोड्या लावा** (AS1)

सरळ सोपी आर्थिक पद्धत	विदेशी आयतावरील करावर नियंत्रण
इच्छेनुसार काढणे	केंद्र सरकार द्वारे राज्य सरकारे
इतरांना काढुन टाकणे	आपल्यापेक्षा वेगळे असणाऱ्या लोकांना
एकता तत्त्वे	राज्य सरकारला जास्त स्वेच्छा व स्वातंत्र्य

2. स्वातंत्र्यानंतर दुसऱ्या टप्पातील पार्टी व्यवस्थेतील मुख्य सुधारणा ओळखा.
3. केंद्र राज्य पातळीवर विविध सरकारे मुख्य्य आर्थिक पद्धतीतील कोणत्या पद्धती विषयी या धड्यातील या अगोदरच्या धड्यात चर्चा करण्यात आली. त्यातील साम्य व भेद लिहा.
4. प्रांतीय आकांक्षा प्रांतीय पार्टी निर्माण होण्यासाठी कोणत्या परीस्थीती निर्माण झाल्या?
5. सरकार निर्माण करावी म्हणजे राजकिय पार्टी समाजातील वेगवेगळ्या धर्मातील लोकांना आकर्षित करावे स्वातंत्र्यानंतर दुसऱ्या टप्प्यात विविध राजकिय पार्टींनी कसे केल?
6. भारतीय प्रशासन पद्धतीत सर्वांना मिसळुन घेण्याचा स्वभाव जोर धरण्यास कोणती कारने कारणीभुत आहेत? वेगवगेळ्या लोकांना राजकिय आकांक्षाना मिसळुन घेऊन जाण्याच्या सामर्थ्यास कशा प्रकारे अडथळे येतात.?
7. विविध प्रांतीय आकांक्षाना सास्कृतीक, आर्थिक कोणातुन कशाप्रकारे उपयोग करुन घेतात.
8. भारत देशास स्वातंत्र आल्यानंतर प्रथम प्रणालिकेनुसार विकासास प्राधान्य देण्यात आले व दुसऱ्या वेळेस सरळ सोप्या आर्थिक पद्धतीस प्राधान्य दिल्या गेले हे राजकिय भावनांना कसे प्रभावीत करतात? चर्चा करा.
9. संकीर्ण सरकारामुळे पद्धतीत मध्य मार्ग अवलंब करण्यासाठी संकीर्ण सरकारातील विविध राजकिय पक्ष आपल्या प्रांतीय मागण्यांची पुर्ती करण्याच्या पद्धतीचे उदा. वार्ता पत्रीका भीत्ती पत्रीका व वाचना द्वारे ओळखा.
10. आपल्या प्रधानमंत्र्यांचे चित्रांना जमा करुन त्यांची विशेषता दाखविणारे एक चित्रावली तयार करा?
11. पान क्र.262 वरील संयुक्त आंध्रप्रदेश या शिर्षकाखालील आंध्रप्रदेशातील मुख्यमंत्री, कॉग्रेस पक्षाचे कार्यालय, पान क्र. 262 पर्यांत वाचा. व त्यावरील स्पष्टीकरण द्या?
12. दुरसंचार क्रांती मुळे झालेले मानवी जिवनपध्दतीवर कोणत्या प्रकारे प्रभाव पाडत आहे?

चर्चा : उग्रवादी आणि आतंकवादीचा सामना करण्याची जबाबदारी शासनाची की समाजाची? या परिसंवाद आयोजीत करा. याचा प्रभाव मानवी जिवनावर कसा राहिल? तुमचे अनुभव सांगा?

SCERT TELANGANA

धडा
19

युध्दोत्तर जग आणि भारत

दुसऱ्या महायुध्दानंतर

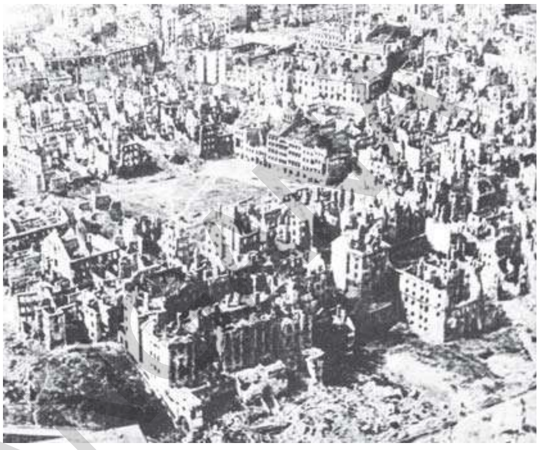

चित्र 20.1 : युध्दानंतर वार्स नगर 85% इमारीतीचे नुकसान झाले.

दुसऱ्या महायुध्दाचा प्रभाव वेगवेगळ्या देशावर वेगवेगळ्या पध्दतीने पडला. युरोप देश विशेष करुन रशिया, पोलॉड, युगोस्लीलवात आपले लोक संख्येत 20% ऐवढे लोक मृत्यु होऊन याचा तिव्र प्रभाव पडला नगरे कारखाणे, खाणी या मोठ्या प्रमणात ध्वंस्त झाल्यामुळे रशिया व इतर युरोप देश आर्थिक दृष्टीने पण खुप नष्ट झाले. रशियात 1700 शहरे व 31000 कारखाणे, 70,000 गावे पुर्णपणे ध्वस्त झाली. या विरुध्द अमेरीका भुभागावर युध्द झाले नाही. त्या करीता त्यांना झालेले नष्ट फार कमी होते. खरे तर आर्थिक मंदी कारणाने निर्माण झालेले आर्थिक संकटातुन बाहेर पडण्यासाठी आमेरिका दुसरे महायुध्द उपयोगी पडले. युध्दा विभागापासुन दुरर असल्यामुळे अमेरीकात कारखाने व व्यवसायात प्रगती झाली. दुसऱ्या महायुध्दाच्या वेळेस अमेरीकेने जास्त प्रमाणात नौकऱ्या व अधिक उत्पन्न करु शकले. 1945 मार्च मध्ये अमेरीकेचा अध्यक्ष हरी ट्रमॅन (Harry Truman) यांनी असे म्हटले की, ‘ युध्दामुळे आपण पुर्व विश्वास शक्तीशाली देश म्हणुन ओळखल्या जात आहोत पुर्ण इतिहासात आपल्या एवढा शक्तीवान देश दुसऱ्या कोणताच नाही’ असे म्हणाला.

युध्द विनाशाचा शिकार झालेली देश आपल्या आर्थिक परिस्थितीत पुर्ननिर्माण करीत असलेल्या वेळेतच जगाने नविन प्रक्रिया पाहितली या प्रक्रियेत मुख्य तीन घटक आहेत. संयुक्त राष्ट्र समिती निर्माण, शांती युध्द, वसाहतवादी राष्ट्रांपासुन मुक्ती, दुसरे महायुध्द हे राजेशाहीच्या विरुध्द व शांती, लोकशाही व स्वतंत्र्या असणाऱ्या सुत्रासाठी दुसरे महायुध्द झाले. त्यामुळे प्रथम कर्तव्य सर्व देशात शांती, प्रगतीच्या विकासासाठी एका जागतीक संस्था निर्माण करणे. हेच संयुक्त राष्ट्र समितीच्या निर्मीतीसाठी कारभीभुत झाले. विदेशी राजे शासन कर्ते व शक्तिवान असलेला ब्रिटन, फ्रांस सारखी देश आपल्या विदेशी शासन पध्दतीना ते समर्थन करु शकले नाहीत. अमेरीकेशी तुलना केली तर ही देश राजकीय दृष्टीन शक्तीवान झाले. जुन्या विदेशी पध्दतीमुळे विदेशी प्रशासन असलेल्या देशावर विदेशी प्रशासक देशाची हुकुमशाही दिसुन येते असल्यामुळे त्याचा पण अंत करावा असा दबाव अमेरीकाने टाकला. रशियाची स्फुर्ती मिळालेले कम्युनिस्ट पक्षाचे अनेक देशात विदेशी शासना विरुध्द आंदोलने चालवत राहिले. अशा प्रकारे विदेशी विरोधी उठावात रशिया अग्र स्थानावर होता. या परिस्थितीत आपल्या खाली असलेले विदेशी प्रशासन देशांना ब्रिटन सारख्या देशांनी स्वतंत्र्य देण्यास भाग पडले.

या विषयी तुम्ही या अगोदरच्या पाठात अभ्यास केला आहे. जग दोन विभागात विभागले, अमेरिका - भांडवलशाही राष्ट्र, रशिया-साम्यवाद राष्ट्र हा देश स्वतंत्र झाल्यानंतर गुंतवणुक पध्दत - कम्युनिस्ट (आमेरीका रशिया मध्ये) विभाजित केल्या गेलेल्या जगाशी समोरे जावे लागले. ही देश आपल्या प्रगतीसाठी स्वताचा मार्ग उपयोगात न आणता कोणत्यातरी एका शिबिराची निवड करुन दबाव टाकल्या जाऊ लागला. या दोन अगृराष्ट्रा मध्ये आलेल्या विभेदास कांही देशांनी आपल्या अनुकुल त्याचा उपयोग करुन घेतला. घटनात काहींचा अभ्यास आपण या भागात सविस्तर पाहु या.

- विदेशी शासनापासुन मुक्ती (decolonisation) म्हणजे काय?
- दोन अग्रराष्ट्रामध्ये स्पर्धातुन नविन स्वतंत्र मिळालेले देश कशा प्रकारे प्रभावित झाले?

संयुक्त राष्ट्र संघ (United Nations Organisation (UNO)

युध्द समाप्त होण्याच्या टप्पयात येऊन पोहचल्या वेळेत मित्र देशाशी मुख्यता ब्रिटन, फ्रांन्स, अमेरीका, रशिया, चिन, एक्य राज्य समिती निर्माण करीता एक पत्र तयार करण्यात आले. या पत्रात युध्द बंद करुन शांती स्थापन करणे एवढेच नसुन जगातील सर्व लोकांना मानव हक्क, लोकशाही मिळेल अशी, गरीबी, भुकमरीचा अंत करण्यासाठी प्राधान्य देण्यात आले. त्या करीता संयुक्त राष्ट्र समिती शाश्वत शांती, मानव विकास अशा दोन मुख्य उद्देशाने निर्माण झाले. त्याच वेळेस त्या देशाच्या स्वतंत्रास ओळख बांधा न आणता शांततेस प्राधान्य देऊन मानवी हक्कांचे उल्लंघन होणार नाही याबाबत लक्ष देऊ. तसेच देशाच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप केल्या जाणार नाही असे आश्वासन देण्यात आले.

संयुक्त राष्ट्र संघ निर्माण झाल्यानंतर त्या वेळेस 51 देशाचे सदस्य होते व सध्या (2016) मध्ये 193 देशाचे सदस्य आहेत. त्यानंतरच्या शतकातील विदेशी शासका शक्ती पासुन स्वतंत्र मिळालेली देश संयुक्त राष्ट्र समितीत मिसळले. संयुक्त राष्ट्र संघ सहा वेगवेगळ्या शाखांद्वारे काम करते. यातील प्रत्येक संस्थेचे वैशिष्ट काम आहे. शांतता व सुरक्षा, शिक्षणाचा विकास, आरोग्य सेवा, गरीबी व दारिद्र्य रेषेखालील समाजाला मदत करणे, राष्ट्रीय मुल्यांसाठी न्यायदान, अंर्तराष्ट्रीय न्यायालय जे हेगे येथे आहे. आंर्तराष्ट्रीय आरोग्य संस्था जेनेवा येथे आहे. तर आंर्तराष्ट्रीय शिक्षण (विज्ञान व संस्कती केंद्र) युनेस्को (United Nations Scientific & Cultural Organisation)पॅरीस येथे आहे. संयुक्त राष्ट्र बालक अत्यावश्यक निधी संस्था-युनिसेफ (United Nations Childrens Emergency Fund) न्युयार्क मध्ये आहे.

चित्र20.2 : UNO चा चिन्ह

संयुक्त राष्ट्र समितीचे मुख्य अधिकारी (Secretary General officer) असणारे सेक्रटरी जनरल निवडणुकीत सर्व देश भाग घेतात. ही पदवी वेगवेगवळ्या देशामध्ये बदलत असते. याचा मुख्य भाग तो म्हणजे साधारण सभेत विविध देशामध्ये चर्चा चालत असतात. तर युध्द व शांती संबंधीत निर्णय रक्षण समीतीत घेतल्या जातात. यात शाश्वत सदस्य असणारे चिन, फ्रांन्स, बिटन, रशिया(सध्याचा रशिया) आणि अमेरीका प्रत्येक स्थान पद आहे. रक्षण समितीने घेतलेले निर्णयांना या पाच देशा पैकी कोणीही एकजन दखल घेऊन विटो (vetoed) करु शकतो.(फेटाळु शकतो). (made invalid or rejected) अनेक

SCERT TELANGANA

प्रकारच्या घर्षणात ही पाच देशांचे प्रत्यक्ष भुमिका असल्यामुळे संयुक्त राष्ट्र समिती कोणत्याही प्रकारची कार्यवाही न करता आपल्या विटो अधिकाराने आडवु शकते. काही संदर्भात आपल्या आदेशांचे पालन होण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र समीतीवर शक्तीशाली देश दबाव आणत असत. हे एक्य राज्य समितीस आपल्या नियंत्रणात काम करण्यासाठी मध्ये रस्त्याने चालण्याचे करण्यात आले. या शक्तीशाली देशांना दिलेले विशेष भुमिका व जबाबदारी दिल्या सारखे झाले.

चित्र 20.3 : न्युयार्क मधील मुख्य कार्यालय

शिक्षण, आरोग्य व सांस्कृतीक अनुसंधान वारसत्व रक्षण या सारख्या विभागात एक्य राज्य समिती योग्य ते नियंत्रण ठेवण्यात यशस्वी होऊ शकले नाहीत. जगात वर्चस्वासाठी अग्रराष्ट्र मध्ये असणाऱ्या स्पर्धेत ती हमेशा करीता त्याच्या आधिन राहीली.

- युध्दास गरीबी समान विकास नसणे, देशामध्ये सांस्कृतीक अनुसंधाना मध्ये संबंध काही आहे का ?
- पाच देशांना दिलेले विशेष अधिकार हे लोकशाही विरोधी त्यामुळे त्यास रद्द करावे असे काही लोकांचे म्हणणे आहे. तर या UNO तेवढ्या नरमपणे काम केले नाही असे कांही लोक म्हणतात. चर्चा करा ?

दोन शिबिरे आणि शांती युध्द (1945-1991)

जागतिक महायुध्दा नंतरच्या काळात दोन मुख्य सिध्दांतीक व राजकीय शिबिरे निर्माण झाले. USSR नेतृत्वात कम्युनिस्ट (समावादी गट) शिबिर व अमेरीका नेतृत्वात लोकशाही भांडवलदार गुंतवणुकादार गट ही भावना सरकार नियंत्रण विकास या सिध्दांतांना पुढे नेते नेतृत्वास विरोध करणाऱ्यांना दाबुन टाकण्याचा प्रयत्न रशियाने केला. दुसरी कडे कांही पक्षांनी लोकशाही व खाजगी गुंतवणुकदार नियंत्रीत विकास अशा भावनांना अमेरीकाने प्रोत्साहन दिले. पुर्व युरोप(पोलांड, हंगेरी, पुर्व जर्मनी) पुर्ण रशियाच्या प्रभावात असत. नविन स्वतंत्र मिळालेले चिन व वियत्नाम सारख्या विदेशी शासीत प्रांते त्यांना जवळुन राहत असत. पश्चिम युरोप देश जसे ब्रिटन, फ्रांस, स्पेन सारखे देश अमेरीकेच्या बाजुने उभे राहिले. जगातील देशाना आपल्या शिबिरात सामील करण्यासाठी ही दोन अग्रदेश एकमेकांत स्पर्धा करु लागले. दुसऱ्या महायुध्दानंतर 45 वर्षा पर्यंत या दोन शिबिरामध्ये एक परकिय युध्द झाले. यात

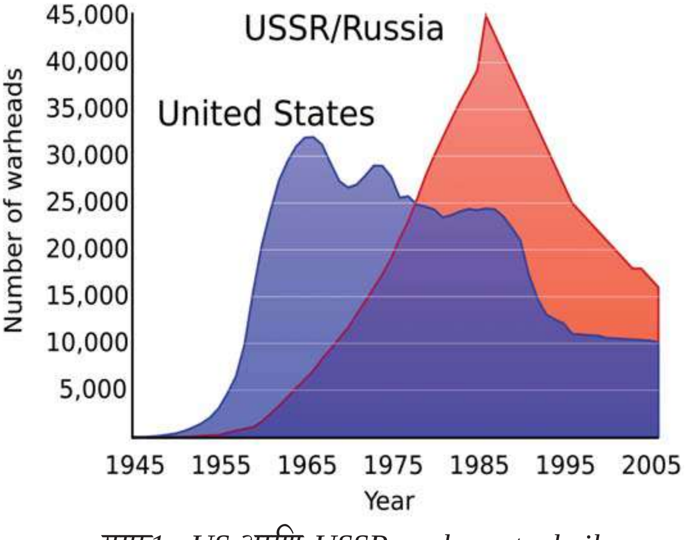

ग्राफ1 : US आणि USSR nuclear stockpiles

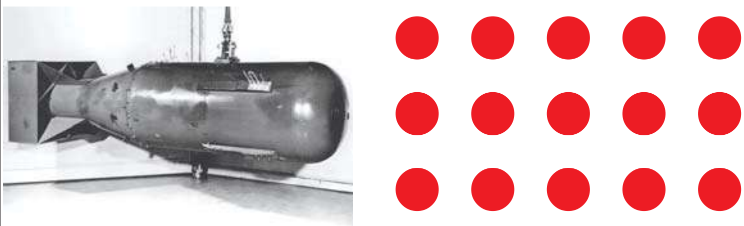

चित्र20.4 : अनुबाम्ब तिव्रता समजुन घेण्यासाठी हे करुन पाहा. हिरोसिमावर टाकलेला अणुबाम्ब 15 किलो टन होता तर नागासाकी वर टाकलेला 21 किलो टन 1 किलो टनला एक गोल ठिपक्याने हिरासिमा वर टाकलेला अणुबाम्बने सुचवले. रसिया असणारा अत्यंत शक्तीवंत अणुबाम्ब 50,000 किलो टन हिरोशीमावर टाकलेल्या अणुबाम्बला सुचवल्या प्रमाणे यास सुचवावे म्हणजे पुस्तकात किती पेज लागतात याचा अंदाज करा. या बाम्बला केव्हा तरी उपयोगात आनायचे असल्यास त्याचा प्रभाव पिरिणाम किती तिव्र असतो अंदाज लावा.

मुख्य स्पर्धक एकावर एक यानी भौतिक हल्ला केला नाही. एका बरोबर एक प्रत्यक्ष युध्दात आले नाहीत. याच्या बदलामुळे जगात कोणतेही लहान दोन देश मध्ये घर्षन करुन बातचिताद्वारे, प्रचारा द्वारे युध्द करण्यात आले. परपंपरागत युध्दा प्रमाणे खरी युध्द नव्हते. त्यामुळे यास शितयुध्द असे म्हणतात. या शितयुध्दामुळे अमेरीका व रशिया मध्ये 1945-1991 मध्ये झालेल्या प्रपंच घटना सर्वावर याचा प्रभाव पडला.

शितयुध्दा म्हणजे (Cold War) प्रचार युध्द हे एकच नाही. या काळात झालेल्या युध्दात दोन करोड लोक मृत्यु पडले. या मृत्युमुखी पडणाऱ्या जवळपास सर्वच तिसऱ्या प्रपंच देशाची नागरीक होते. म्हणजे विदेशी शासनापासुन बाहेर पडत असलेला वियत्नाम, कोरीया, आंगोला, अफगानिस्तान, सारखे देशवासी जगाची दोन शिबिरात विभागणी झाल्यामुळे भौतिकदृष्टया आजुबाजुस असणारे देश, एक पद्धत असणाऱ्या लोकांमध्ये शत्रुत्व निर्माण झाले व त्यांच्या मध्ये विनाशकारी युध्द झाले.

शितयुध्दाच्या काळात ही दोन शिबिरे छुपे युध्द सैनिक अंगीकार बाम्ब बणवण्याच्या स्पर्धा अशा प्रकारच्या धोरण्याचा अवलंब करु लागले.

छुपे युध्द (परोक्ष युध्द) (Proxy War)

सुरुवाती पासुनच स्वतंत्र्यासाठी आंदोलन करीत असलेले देश आपल्या प्रभावात आनण्यासाठी दोन शिबिरे प्रयत्न करु लागले. याच्यात परिमाणामुळे त्या देशात दोन विरोधी समुहा पैकी एकात दोन्ही शिबिरे (छावण्यात) मदत करु लागले. उदाहरणात 1947 मध्ये टर्की, ग्रीक देशात कम्युनिस्ट विरोधी शक्तींना अमेरीका अध्यक्ष हरी ट्रमन यांनी मदत दिली. आफ्रिकात, बेल्जीयम विदेशी शासनाअंतर्गत असणारा कांगों(Congo) ला 1960 मध्ये स्वतंत्र आले. त्यास कम्युनिस्ट नेता पक्षास लुमुमंबा(Lumumba) याची 1961 मध्ये हत्या करण्या आली. यात अमेरीका गुप्तचर संस्था असणारी CIA चा हात होता असे म्हणतात. पोर्तुगल पासुन अंगोला 1975 नोव्हेंबर मध्ये स्वतंत्र्य आले. रशिया, क्युबाच्या साहाय्याने अंगोलातील कम्युनिस्टवादी यांनी अधिकारास हातात घेतले. लॅटीन अमेरीकात पिडेलकास्ट(Fidel Castro) अमेरीकाची मदत असणाऱ्या सरकारच्या विरोधात आंदोलणास नायकत्व करुन रशियाच्या पध्दतीनुसार साम्यवाद पध्दतीत निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न त्यांनी केले. यामुळे लॅटीन अमेरीकेत अनेक देश अशाच प्रकारच्या आदर असणारा चेगुवेरा (Che Guevera) नावाचा नेत्यांची हत्या करण्यात आली. सोसालिस्ट नेतृत्वात निवडुन आलेले सरकांराना पण अमेरीका मदतीने त्या देशाच्या सेनापतींना काढुन टाकण्यात आले. यास चिलीमध्ये यस अत्सेडीच्या (S Allende) सरकारास पाडुन टाकण्यात आलेले एक उदाहरण आपण म्हणु शकतो.

रशियाने पण आपली प्रभाव सिमा वाढविण्यासाठी प्रयत्न करु लागला. उदाहरणात 1950

SCERT TELANGANA

मध्ये जर्मनी हंगेरी झेकोस्लॉवाकीया (Hungary and Czechoslovakia) सारख्या देशात विरोध निर्माण झाल्यास रशिया आपल्या सैन्यास पाठवुन त्या देशात आपल्या अनुकुल नसणाऱ्या सरकारला काढुन टाकुन आपल्याशी स्नेहपुर्वक राहणाऱ्या सरकारचे निर्माण करण्यात आले. 1960 च्या नंतर रशियाची संबंध दुर करावेत असे चिनने निर्णय घेतला. चिनवर दबाव आणण्यासाठी रशियाचा विफल प्रयत्न झाला. 1971 मध्ये अफगाणीस्तान वर रशियाने हल्ला करुन तिथे आपल्या अनुकुल असणारे सरकार निर्माण करण्यात आले. त्यामुळे मत तिव्रवादी असणारे अफगानात उठावकरणाऱ्यांना अमेरीकेने मदत केली. याचा परिणाम मुळे दिर्घकाळ पर्यत नागरीक युध्द चालु राहिले. शेवटी 1985 मध्ये अफगाणिस्तान पासुन आपल्या सैन्यांना माघार घेण्याचा निर्णय रशियाने घेतला. त्यानंतर मत तिव्रवादी असणारे तालीबान अधिकारावर येऊन आता अमेरीका विरोधी ते काम करीत आहेत. ही अग्रराष्ट्राने खेळलेल्या खेळात विदेशी शासक नियंत्रणा पासुन बाहेर पडावे असे त्यांना वाटत असतांना तिसऱ्या प्रपंच युध्दास व विध्वसांस रंगभुमी तयार झाली. युध्दात रशिया अमेरीका सैनिकाच नाहीतर तिसऱ्या प्रंपचातील लोकांनी भाग घेतला. याची आठवण ठेवा.

लष्करी युती (Military Alliances)

अमेरीका रशिया दोघाजवळ पण अणुबाम्ब आहेत. तर अणुयुध्द जर झाले तर कोणताही देश विजयी होऊ शकत नाही. त्या दोंघांना माहित होते. असे असुन सुध्दा ते सैनिक महत्वाचे अंगीकार करण्यात आले. 1949 मध्ये अमेरीका आपल्या मॅगीस उत्तर अटलॅटीक संधी व्यवस्था (North Atlantic Treaty Organisation (NATO)(नाटो) या सारख्या द्वारे मजबुत करुन घेत होते. याच्या विरोधात कम्युनिस्ट देशांनी वार्सा अंगीकार करण्यात आला. अमेरीका विविध भागात सैनिक युती असणारे साऊथ-इस्ट एशियन (South East Asian Treaty Organisation (SEATO) and Central Treaty Organisation (CENTO)शी करण्यात आले. सैनिक अंगीकारकेल्यामुळे आपली शक्ती वाढवुन घेतली तरी जर युध्दच झाले तर पुर्ण प्रपंचातील मानव जातींना हानी पोहचु शकते. हे या दोन्ही शिबिर देशांना माहित आले. त्यामुळे ते एकदुसऱ्यांशी मिळुन मिसळुन राहण्याचा प्रयत्न करीत आहे. या युतीव्दारे अग्रराष्ट्र प्रभावाची सिमा वाढुन त्यास खाली नमुद केलेले उपलब्ध झाले.

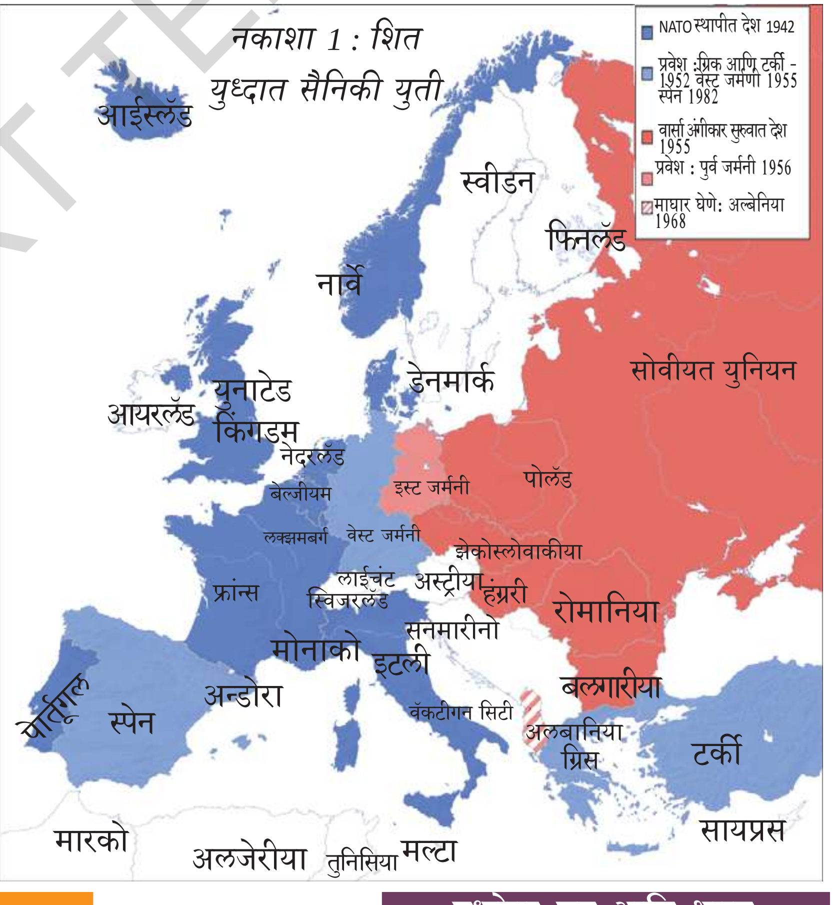

SCERT TELANGANA

- तेल, खनिज सारख्या महत्वाच्या संपत्ती
- आपल्या उत्पत्तीस बाजार, आपल्या गुंतवणुकीस धोका नसणारा भाग
- आपल्या सैनिकांना शस्त्रचा उपयोग करण्यासाठी सैनिक शिबिरे
- आपल्या विचार धारा
- मोठ्या प्रमाणात सैनिकी खर्चासाठी आर्थिक मदत.

सैनिक शस्त्र आणि अतरिक्ष स्पर्धा (Arms and Space Race)

शस्त्र संशोधणावर चिन खंडातर क्षेपणी व विध्वस करणारे अणुशस्त्र हत्यारे साठवणुकी साठी अमेरीका व रशियाने मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च करत असत. या दोन देशात एकाका जवळ पुण जगास नष्ट करण्यासारखे अणु हत्यारे आहेत. कालक्रमाने त्याचे मित्र देश ब्रिटन फ्रांस, चिन देश पण अणु शस्त्र तयार केले आहेत. गुप्तचर व्यवस्था द्वारे क्षेपणी तयारी बाबत उपग्रह उपयोगी पडत असल्यामुळे आता स्पर्धा अंतराळात पण वाढली आहे. प्रथम उपगृह हा स्फुटनिक (satellite Sputnik) रशियाने याचा प्रयोग केला. तसेच अंतराळात जाणारा प्रथम व्यक्ती युरी गंगरीन (Yuri Gagarin) यास रशियाने पाठवले. यामुळे दोन अग्र राष्ट्रामध्ये उपग्रहाचा प्रयोग केल्यामुळे स्पर्धा सुरुवात झाली. निल अर्मीस्ट्रांग (Neil Armstrong) यास चंद्रयान वर पाठवण्यासाठी 1969 मध्ये अमेरीकाचा यशस्वी प्रयत्न झाला.

चित्र 20.5 : (डावी कडे) Yuri Gagarin, (उजवीकडे) चंद्रावर मानव

युध्द अंदाज (Flash points)

प्रत्यार्थी शिबिरे विध्वसांची शस्त्रांची साठवणीत वाढ करीत गेल्यामूळे प्रपंच हे अणुबाम्ब पासुन होणाऱ्या हाणीचा अंदाज करुन भितीच्या दबाबात राहत आहेत. सर्व देशाची लोक युध्दाच्या भितीत जगत आहेत. दोन अग्र राष्ट्रामध्ये युध्द हे अनिवार्य आहे अशी परिस्थिती असल्यावरही राजदुत चर्चेतुन कोणत्याही परिस्थित युध्दात टाळण्यास ते यशस्वती झाले आहेत. रशिया आपल्या देशातील अमेरीकाशी असणारे गुप्त कृत्यातुन विमानांना ध्वस करणे, पडुन टाकणे, रशियात शस्त्र साठवणीस अमेरीकाने ओळखणे, कोरीया गल्फ युध्दात सारख्या संदर्भात बऱ्याच वेळेस प्रपंच युध्दाचा अंदाज होऊ लागला.

तटस्त चळवळ (Non Alignment Movement (NAM)

1950'मध्ये जग दोन प्रत्यार्थी शिबिरामध्ये तिव्र प्रमाणात शस्त्र निर्माण करण्यात आले. दोन अग्र राष्ट्रामध्ये सैनिक वर्चस्व, सिध्दांताचा विरोध, आर्थिक वर्चस्वासाठी झालेल्या स्पर्धा मुळे जग दोन भागात विभागल्या गेले. या दोन पक्षात कोणत्याही पक्षाच्या बाजुने न राहता राहण्याचा तटस्त राहण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. अग्र राष्ट्रामधील स्पर्धामुळे एकता विदेशी शासना पासुन स्वतंत्र झालेल्या देशात असणाऱ्या समस्या , गरीबी अनारोग्य असमानता विदेशी वाद सारख्या समस्या कोणत्याही सोडवण्यात आल्या नाहीत.

SCERT TELANGANA

नविन स्वतंत्र मिळवलेल्या देशांना असुरक्षीत परिस्थितीत सुधारणा करुन सुरक्षीत वातावरण असावे असे ते मागणी करु लागले. या उद्देशाने 1955 मध्ये इन्डोनिशियातील बॉडुंग मध्ये एक सभा अयोजीत करण्यात आली. प्रथम अशिया-आफ्रिका समावेश यास 29 देश हजर झाले. या सभेत हजर राहणारे मुख्य नेत्यात भारताचे पंडीत जवाहरलाल नेहरु, इजिप्तचे गमल अबडेल नासर, युगोस्लिवियाचे जोसीफ ब्रिज टिटो(Josip Broz Tito) हे आहेत. पंडीत नेहरुंना त्यांचा अधिकार प्रतिनिधी म्हणुन ओळखण्यात आले. हे तटस्त चळवळीत परिस्थिती निर्माण झाली. (Non Aligned Movement (NAM).

चित्र 20.6 :1960 मध्ये नेहरु(भारत) क्रामे नक्रुमाह (केनिया), गमल आब्देल नासर (इजिप्त) सुक्रानो (इंडोनेशिया), टिटो (युगोस्लोविया) NAM सभेत एकत्र आले.

आशिया, आफ्रिका व त्या नंतरच्या लॅटीन अमेरीकात नविन स्वतंत्र मिळालेल्या देशामध्ये सांस्कृतीक आर्थिक सहकांराना प्रोत्साहान करण्यासाठी अंतरजातीय संस्था तटस्त चळवळ निर्माण झाली.

याची पहिली सभा 1961 सप्टेंबर मध्ये युगोस्लोवियातील बेलग्रीड मध्ये घेण्यात आली. यास 25 देशाचे सदस्य हजर झाले. 2012 यावर्षी याची सदस्यची संख्या 120 एवढी झाली. यात 17 पर्यवेक्षक आहेत. तिन मुख्य उद्देशानुसार प्रथम सभा घेण्यात आली.

- तटस्त सदस्या देशामध्ये सहकार तिव्रताचा इतर प्रपंचावर स्वतंत्र देश मिसळले.
- वाढत जाणारी तटस्त युध्द तिव्रताचा इतर प्रपंचावर त्याचा प्रभाव
- विदेशी शासनापासुन स्वतंत्र झालेले देश कोणत्याही सैनिक शिबिरात न मिसळण्याची दक्षता घेणे.

दोन अग्र राष्ट्र स्पर्धा करत विविध देशांना आपल्याकडे ओढण्याच्या प्रयत्नच्या वेळेस भारता सारखे देश स्वतंत्र बाजु मांडण्यातुन तटस्त चळवळ कारणीभुत झाली. अग्रराष्ट्र एकमेकांना एकमेकांच्या विरोधी उपयोगी करुन नविन प्रगतीशिल देश आपणास आवश्यक ते सहाय्य स्थाण प्राप्त करु शकले. तटस्त चळवळ देशामध्ये असणाऱ्या समस्या भेदभाव दुर करण्यासाठी पण काही प्रमाणात हे उपयोगी पडले. दोन अग्र राष्ट्र तटस्त चळवळीकडे अपमानाच्या दृष्टीने पाहत असत. अंतरजातीय घटनावर तटस्त चळवळीस रशियांचा पाठींबा आहे असे अमेरीकेस वाटु लागले. उदाहरणात अफगानिस्तान वर सोवियत हल्ला केल्यामुळे त्यावर प्रतिक्रीया व्यक्त न करणे हे तटस्त चळवळीच्या निपक्ष पध्दतीच्या विरोधी आहे असा अमेरीकाने आरोप केला. तटस्त धोरणी चळवळीतील आणखी कमजोरीपणा तो म्हणजे सदस्य देश दुसऱ्या देशाशी होत असलेल्या युध्द ते

थांबवण्यात असफल झाले. उदाहरणात- इराण- इराक हे देश सात वर्षापर्यंत युध्द करीत असतांना तटस्त देश कांही करु शकले नाहीत. अशा अटी नियम असुन सुध्दा दोन अग्र राष्ट्रामध्ये असणाऱ्या विशेष अधिकारामुळे नविन स्वतंत्र झालेल्या देशांत अंतरजातीय व्यवहारात स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्यासाठी तटस्त चळवळीचा फायदा झाला.

- 1955 मधील बॉडुग सभांचा मुख्य उद्देश काय आहे?
- तटस्त धोरणाच्या सुत्रा बाबत अग्रराष्ट्राची कसी प्रतिक्रिया होती?
- तटस्त धोरणी देशांना जगातील तिसरे देश असे का म्हणतात?

पश्चिम आशिया घर्षण (West Asian Conflicts)

युरोप अशिया मध्ये भागास पश्चिम आशिया म्हणतात. प्रातांसच मध्य पश्चिम असे पण म्हणतात. आरब व यादुल मध्ये निर्माण झालेले घर्षण यास पश्चिम आशियातील संकट म्हणतात. हे मुख्यता पालीस्तान अक्रमणा संबंधीत आहे. आरब निवास करीत असलेले पालीस्तान दुसऱ्या जागतीक युध्दाच्या पुर्वी ब्रिटीश नियंत्रणात असत. तिथे असणारा ज़ेरुसलेमवर यादुल, ख्रिश्चन व मुस्लीम सर्वासाठी पवित्र स्थळ आहे.

यादुल, पालीस्तानास आपली वचनबध्द भुमी (Promised Land) असे समजतात. प्राचिन काळात तिथुन त्यांना निर्वासित केल्यामुळे ते युरोप, आशिया या सर्व भागात स्थलांतर झाले. येशु ख्रिस्तास मारण्यासाठी यादुल यांच्यावर जिम्मेदारी सोपवुन युरोप मध्ये असणाऱ्या ख्रिश्चनांना छळल्या जास्त असे. जर्मनी मध्ये नाजी शासनाखाली लांखो यादुल यांना मारणे व जेलमध्ये टाकणे यास परिकाष्टा होय.

पुर्ण जगभर असणाऱ्या यादुलांना एकत्र करुन आपली मातृभुमी पालीस्तानास परत हस्तगत करुन यादुल यांच्या प्रत्येक देश निर्माण करण्यासाठी यादुलशी जियानिस्ट आंदोलन (Zionist Movement) सुरुवात केली. 1945 मध्ये यास पाश्चात्य शक्तीची मदत पण मिळाली. तर तो पर्यंत पालीस्तानवासी (यात जास्त लोक अरब मुस्लीम) तिथे राहत आहेत. यामुळे त्या प्रांतासाठी दोन्ही भागातील लोकांमध्ये घर्षण निर्माण झाले.

मध्य पश्चिम विशेष करुन अरब व्दिपखंडात मोठ्या प्रमाणात पेट्रोल तेलाचा साठाचा शोध लागल्यामुळे समस्या आणखी जास्त गुंतागुतीची झाली. अमेरीका, रशियानी या प्रांतात आपल्या नियत्रणात घेण्यासाठी प्रयत्न केला व इतराच्या नियत्रंणास त्यानी अडथळा आणला.

1947 मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघ एक निर्णय घेऊन त्यास मंजुरी देण्यात आली. त्या प्रकारे पालीस्तानाचे दोन भाग करुन एक आरबला व दुसरा यादुलास सोपवण्यात आाला. 1948 मध्ये ब्रिटनने आपल्या सैन्यास पालीस्तान पासुन काढुन घेतले. यादुल करीता इज्रायलची निर्मीती झाली. आरबानी आपल्या मातृभुमिस सोडुन देण्यासाठी नाकारले. इज्रायलला कायद्यानुसार एक देश म्हणुन ओळखण्यासाठी आरबानी नाकार दिला. पालीस्ताना सोबत इज्रायल देश वापरण्याच्या पध्दतीमुळे वैरत्व मतभेद हे तिव्र झाले. आरबांनी आपली संपत्ती, घर सोडुन देऊन इतर अरब देशात शरनार्थी म्हणुन त्यांनी आश्रय घेतला.

इजिप्तचे अध्यक्ष गमल आब्देल नासर (Gamal Abdel Nasser (1918-1970) आरबियांना एकत्र करण्यासाठी याने प्रयत्न केले. इज्रायल मधील सार्वजनिक प्रदेशात स्फोट करण्यासाठी त्याने आत्मघाती दलालाची निर्मीती त्याने केली तो ब्रिटन फ्रान्सच्या विरोधात कठिण पध्दतीचा

वापर करुन सुयज कालव्या पासुन सैन्यास माघार घेण्यासाठी ब्रिटणवर दबाव त्याने आणला. अस्वाण धरण बांधल्यामुळे इजिप्तशी अमेरीकाने आपली आर्थिक मदत बंद केली. पाश्चात्य देशाच्या विरोधात केलेल्या आंदोलनात इजिप्तला, सैन्य, गोलाबारुदाचा पुरवठा केलेल्या रशियाच्या मदतीने नासर सुयज कालव्यास राष्ट्रीय करण्यात आले. (Suez Canal)

Map 2 : Palestinian Loss of Land 1947 to Present

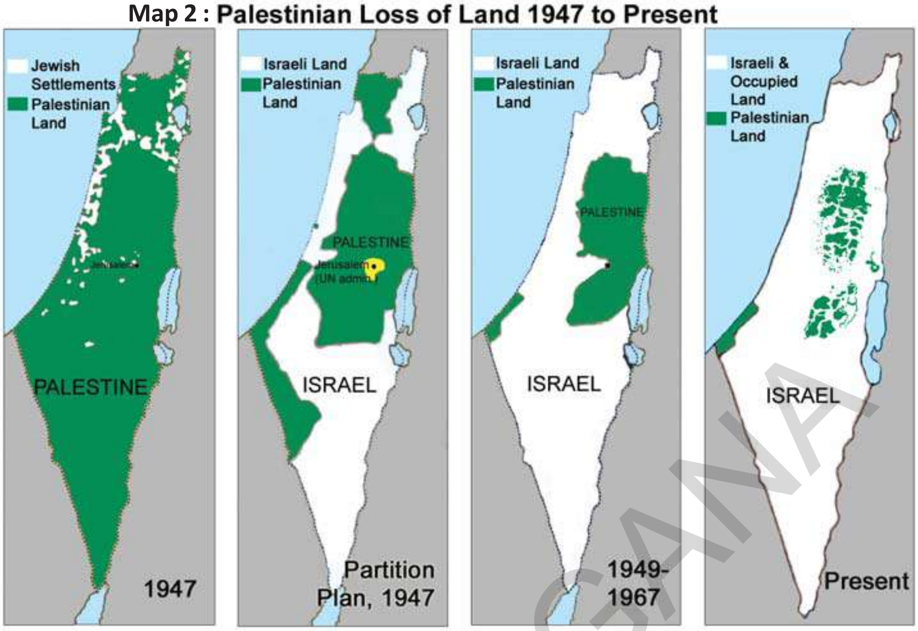

1956 मध्ये पाश्चात्य देशाच्या मदतीने इजिप्त वर इज्राएलणे हल्ला करण्यात आला. युध्दास समाप्त करण्याचे अमेरीका व रशियानी सांगीतले. इज्राइल आपल्या सैन्यास माघार घेतले. 1967 मध्ये अरबानी पुन्हा एकदा इज्राएल वर हल्ला करुन त्यांचा वायुसैनाच्या मदतीने पुर्ण ध्वंस करण्यात आले. एवढेच नाहीतर गाजा, गोलान, हैटस आणि वस्टे बॅक (Gaza, Golan Heights and the West Bank) भुभागास घेण्यात आले. संयुक्त राष्ट्र संघाचा निर्णय घेतल्यासही ताब्यात घेतलेल्या भागास वापस देण्यासाठी इज्राएलने नाकार दिला. व फक्त युध्द समाप्तीचाच अंगीकार करण्यात आला. हा ताळ्यात घेतलेले बफर भाग (buffer zones) म्हणुन काम करीत असे इज्राएलला वाटु लागले. आरबानी या आंदोलनास या युध्दास मागे घेण्यात आले.

एवढ्यात 1964 मध्ये जोर्डडोन पालीस्ताना स्वतंत्र संघटना (Palestinian Liberation Organisation (PLO) ची निर्मीती झाली. आरबांच्या सर्वांनी एकत्र करुन हे एक नविन रुप धारण करण्यात आले. गमावलेल्या भुमिस शांतीने पुन्हा हस्तगत करणे हा त्याचा मुख्य उद्देश तर 1967 मध्ये यासर अराफत नेतृत्वात PLO ला इज्रायलवर हल्ला करण्यासाठी अरब देशावर दबाव टाकण्यात आला. यास अरब देशांनी तेवढा उत्साह दाखवला नाही. त्यामुळे PLO तुन एक वर्ग अराफत(Arafat) नेतृत्वात चिली विमान अपहरण, 1972 सप्टेंबर मध्ये म्युनिक ऑलंपीक (Munich Olympics) मध्ये इज्रायलचा असणारा ऑलंपिक गटास अपहरण करुन अनेक लोक क्रिडाकरांची हत्या करणे या सारख्या उग्रवादी कृत्यास ते करु लागले. पालीस्तानियणांनी या हल्याचा फायदा घेऊन इज्रायलवासीयांवर पुन्हा हल्ले करुन आपण पुर्वी दिलेल्या वचणास शब्दास आमल करण्यासाठी नाकार दिला.

हल्ला प्रतिहल्ल्यात हा प्रांत पुर्ण युध्द वातावरणात व उग्रवाह हल्ल्यात असत. PLO परस्पर घर्षणास पडणाऱ्या अनेक लहान लहान वर्गात विभागुन गेला. शेवटी अराफत उग्रवादास सोडुन देऊन इज्राइलला ओळखल्या मुळे शांती स्थापन करण्यासाठी अंगीकार करण्यात आला. दिर्घकाळ युध्दास समाप्त करण्यासाठी त्याने इज्राइलशी संपर्क साधुन पालीस्तानीच्या स्वयशासनास संबंधीत अनेक युती करण्यात आले. वेस्ट बॅक मधुन आपल्या सैन्यास माघार घेणे एवढेच नाहीतर पालीस्तानातील अरब वासींयाना ओट हक्क देण्यासाठी इज्राइलने अंगीकार केला. तर इज्राइल

SCERT TELANGANA

आपल्यावर वचनास शब्दाशी ठाम न राहिल्याने कोणत्या तरी एका निमीत्याने पालिस्तानीयावर हल्ला चालुच ठेवल्यामुळे हा अंगीकार विजयवंत झाला नाही. पालीस्तानिय देशास PLO ने कायदा नुसार प्रतिनिधीस अराफतने त्यास अध्यक्ष म्हणुन ओळखण्यासाठी अनेक देशाने मान्य केले अराफत 2004 मध्ये मृत्यु पावला. विष आहार देऊन त्यास मारण्यात आले अशी शंका आहे.

- अरबी, पालीस्तानियण मध्ये घर्षणास काय कारणे आहेत?
- घर्षणात पालीस्तानियांण इजिप्तने कशासाठी मदत केली?
- काही पालीस्तानियण लोक उग्रवाद पध्दतीची का निवड त्यांनी केली? त्याचा काय परिणाम झाला?
- शरनार्थी यांच्या शिबिरात राहुन निरंतर युध्दाची भिती, गरीबिने कंठाळुन गेलेले पालीस्तानियणाच्या जिवन परिस्थिती विषयी माहिती करा?

मध्यपश्चिम मध्ये राष्ट्रीयवाद भावनेचा विकास (The Growth of Nationalism in the Middle East)

इज्रायल अमेरीकाची मदत चालु असल्यामुळे पालीस्तानियाच्या दयनिय परिस्थितीमुळे या प्रांतात अमेरीका विरोधी भावना फार प्रमाणात निर्माण झाल्या. आपणास आपण मित्र देशांना पेट्रोल तेल संपत्ती उपलब्ध असण्यास या प्रांतीतील गैरलोकशाही शासनाना अमेरीका मदत दिलेल्या कारनामुळे ते प्रजेच्या द्वेषाचा शिकार बनले. वाळवंट भागात दुसऱ्या कोणत्या संपत्ती नसणाऱ्या लोकांच्या कल्याणा करीता तेल संपत्ती पासुन आलेल्या उत्पन्नास वापर करुन घ्यावा असे लोकांना वाटत असे. 1968 मध्ये इराकात विरोधी उठाव करुन अरब राष्ट्रीयवाद व सामाजिकवाद अशा दुहेरी विनादाने सद्दाम हुसेन अधिकारावर आला सामाजिक वाद म्हणजे त्यांच्या उद्देशाने तेलाच्या संपत्तीचे राष्ट्रीयकरण, तेल पासुन येणाऱ्या उत्पन्नास लोकांच्या कल्याणासाठी सरकार खर्च करणे. 1969 मध्ये याच प्रकारचा परिणाम लिबीयात पण झाली. (याबाबत तुम्ही नवव्या वर्गात 19 व्या पाठात याचा अभ्यास केला आहे.) ही सरकारे कल्याणकारी योजना सह एक व्यक्ती किंवा लहानसा गट हा एक नेतृत्व शासन करतात. कोणत्याही प्रकारचा लोकशाही विरोध असो किंवा असंतोष असो यांना मंजुरी देण्यात आली नाही.

अनेक भागात अमेरीकास, अमेरीका मदत दिलेल्या सरकारास विरोध व मतपरानुसार रंग पसरला गेला संपत्ती व त्याचा उपयोगाची संधी सर्वांना समान वाटप करावी. या विचारास राष्ट्रीयवाद शक्ती न मिळता त्या त्या देशात मतचॉदस वादी अधिकारावर येण्यासाठी मदत केल्या गेली. 1979 मध्ये इराण मध्ये आंदोलन निर्माण होऊन (अमेरीका मदत दिलेल्या) इरान राजास बर्खास्त करुन शिया इस्लामीक मत गुरु लोकशाहीनुसार निवडल्या गेलेले नेते मिळुन चालवण्या जाणारे नविन शासनाची निर्मीती त्यांनी केली.

सोवियत सैनिक वापस निघुन गेल्यानंतर अफगानिस्तात तालीबान अधिकारावर येऊन तिव्रवाद इस्लामिक सरकार निर्माण केले. मतग्रथांत असणाऱ्या नियंमांणा प्रजेने पालन करावे अशी त्यांच्यावर बळजबरी देण्यात येत असे. या कारणाने महिलास मतनुसार अल्प संख्याक लोकांना मौलीक स्वेच्छा, समानत्व दिल्या जात नसे.

21 व्या शतकाच्या प्रारंभी आरबात अंसतोष वाढुन परिणामे मतपर उग्रवाद वाढला. काही आरब उग्रवाद लोक अमेरीकाचे दोन विमाने अपहरण करुन त्यांना न्युर्याकातील प्रपंच वाणिज्य केंद्रात (World Trade Centre) विमान घुसल्यामूळे त्या इमारती पडुन कित्येक हजार लोक मृत्यमुखी पडले. यामुळे तालीबानावर अमेरीकाने युध्द घोषणा केली व शेवटी इराक वर पण युध्द केल्या गेले. एवढ्यातच झालेल्या या घटनाविषयी जास्त माहिती वर्तमानपत्रिका मधुन व मासिके मधुन माहित करुन घ्या.

SCERT TELANGANA

शांती आंदोलन रशिया पतन व शितयुध्दाचा अंत (Peace Movements, Collapse of the USSR and the end of the Cold War)

- अरब सोशालिस्ट राष्ट्रीयवादास व मतानुसार राष्ट्रीयवादा मध्ये काय फरक आहे?
- इराणात तालीबान खाली असणाऱ्या अफगाणीस्तानात निर्माण झालेले परिणामांणा माहित करुन घेऊन मतानुसार सरकारच्या काम करण्याच्या पध्दतीस समजुन अर्थ करुन घ्या?

कालमान चालत असता थोड्या प्रमाणात शस्त्र गोळा, बारुद स्पर्धेस कमी करुन अणु अस्त्राचा नाश करावयाचा असे रशिया आण अमेरीकाचे लोक तिव्र दबाव आणु लागले. या विषयी नंतरच्या पाठात संपुर्ण माहिती मिळेल. परिणामी या दोन देशात संपर्क साधुन शस्त्र, अस्त्र, स्पर्धेस व साठवणीस कमी करावे लागेल. शेवटी 1985 ते 1991 मध्ये अणु परिक्षावर निषेध लावला गेला.

रशियात मिखीइल गोरबाचेव(Mikhail Gorbachev) अधिकारावर आल्यामुळे ते शक्य व साह्य झाले असे म्हणता येईल. रशिया(USSR) त तिव्र सुधारणा आणुन आणखी जास्त पादर्शकता करुन त्यास राजकीयाशी बदली करण्यासाठी मिखीईल ने प्रयत्न केले. तो अधारावादी तत्वाशी मिळाला. आर्थिक व्यवस्था पुन्हा विकास होण्यासाठी त्याने काही बदल करुन पाश्चात्य देशाशी संबंधात सुधारणा करण्यासाठी त्याने प्रयत्न केला याने प्रवेश ठेवलेल्या बदलास ग्लासनोस्ट आणि पेरेस्ट्रोईका(‘Glasnost’ and ‘Perestroika’) असे समजतात.

चित्र 20.7 पुर्व-पश्चिम जर्मनीना विभागल्या गेलेल्या बर्लीन भिंतीस पाडत असलेले दृष्य

याच वेळेस पुर्व युरोप देशात तिव्र आर्थिक संकटास समोरे जात असता राशिया त्यांना मदत करण्याच्या स्थितीस नव्हते. परिणाम स्वेच्छा, लोकशाही, आर्थिक परिवर्तनाची मागणी करत पुर्व युरोपात सगळीकडे प्रजा आंदोलने जोर धरु लागली. याचा परिणाम देशास चालवणे अशक्य असणारे सरकारे पडुन गेली. पश्चिम जर्मनी हे पुर्व युरोप परिणामावरुन दिसुन येते. जर्मनी प्रजेने विरोध केलेल्या या भिंती रशिया नियत्रंणास संकेत असुन यास खुप प्रसिध्दी मिळाली.

रशिया मधीलच कम्युनिस्ट चांदरवाद गोरबाचेव यास 1991 मध्ये अधिकाराहुन काढुण टाकण्या बद्दल एका विरोधी उठावास प्रोत्साहन मिळाले. तर रशिया संसदे तर्फे बोरीस एल्सीन (Boris Yelstin) याने या विरोधी उठावास अडथळा आणला तो शेवटी अध्यक्ष निवडणुकीत विजयी होऊन 1991 मध्ये रशिया ला रद्द करीत असलेली घोषणा त्याने केली. माजी राशिया मधील राज्य हे स्वतंत्र देश आहे. त्यानंतर त्यात बऱ्याच प्रमाणात रशियाशी अंगीकार करुन घेतले.

- धर्मावार आधारीत राष्ट्रीयत्व व अरब समाजावरील आधारीत राष्ट्रीयत्व यातील साम्य व भेद स्पष्ट करा?
- धर्म हा आधार असलेले राष्ट्र कसे कार्य करतात या साठी तालीबानच्या अधिकारातील इराण व अफगाणिस्तान या राष्ट्रातील प्रगती बद्दल जाणुन घ्या?

- दोन ध्रुवे, एक ध्रुवे प्रपंच अशा या शब्दाचे वर्णन करा ?

रशिया पडुन गेल्यामुळे प्रपंच राजकियात नविन युगाची सुरुवात झाली ते एक ध्रुविय प्रपंचात त्यांचा बदल झाला. प्रंपचीकरण युगाची सुरुवात झाली. या विषयी तुम्ही दुसऱ्या पाठात अभ्यास केला आहे.

भारत देश आणि त्याचे शेजारील देश (India and its Neighbours)

भारत देश हा तटस्त आंदोलनाचा व्यवस्थापक (NAM) देश आहे. व दोन अग्र राज्यामध्ये आपले स्वतंत्र सांभाळण्यासाठी प्रयत्न केला असे आपण पाहिले आहे. गांधीवाद सिध्दांत म्हणजे शांती, अंहिसा आधारे आपल्या विदेशी नितीस बदलण्यासाठी भारत देशाने प्रयत्न केला. शांती बाबत आपली भुमिका स्पष्ट असल्यामुळे जवाहरलाल नेहरुने प्रसिध्द अशा पंचशिल सुत्रास प्रतिपादन केले. (Panchsheel principles)

1. एकाच्या सर्वसत्ताकत्तेच्या भौगोलीक समगृतेस दुसऱ्याने गौरव करणे.
2. इतर देशाच्या अतंर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप न करणे.
3. हल्ला न करणे, विवादास परस्पर समजदारीने सोडवण्याचा प्रयत्न करणे.
4. अंतर जातीय संबधात परस्पर गौरव व सहकार्यासाठी प्रयत्न करणे.
5. शांतीयुग सहजिवणास प्रोत्साहन देणे.

इतर देशाशी विशेष करुन शेजारी देश असणारे चिन, पाकिस्तान, श्रीलंका व बांगलादेशशी भारत देश संबंधास या सुत्राचा प्रभाव पडला.

शेजारी देशामध्ये भारत देश संबंधाविषयी खालील दिलेले वाचन करुन ते कितपत या पंचशिल सुत्रावर आधारुन आहेत माहित करा.

चिन भारत संबंध (Sino-Indian relations)

दिर्घकाल आंदोलने, हिसांत्मक क्रांती नंतर 1949 मध्ये चिन कम्युनिस्ट गणतंत्र राज्य झाले. चिन कम्युनिस्ट पक्षास ओळखल्या गेलेल्या प्रथम देशात भारत देश एक आहे. त्या पुर्वी संयुक्त राष्ट्र समिती, रक्षण समितीत चियॉग के शेक (Chiang Kai Shek) सरकारला असलेल्या शाश्वत स्थानास सध्याच्या चिनास सोपण्यास भारत देशाने मदत दिली. सिध्दांतील विभेद असुन सुध्दा बांडुग (Bandung) समावेशात भाग घेण्यासाठी चिन भारत देशाने एकदुसऱ्यास मदत केली. पंचशिल अंगीकारावर दोन्ही देशांनी 1954 एप्रिल 29 या रोजी हस्ताक्षर केले. दोन्ही देशाचे नेते आपल्या दोन्ही देशांना भेट दिली. मोठ्या संख्येने लोकांनी त्याचे स्वागत केले.

विदेशी शासन काळात दोन देशामध्ये सरहद्द असणारी मॅक मोहन(Mc Mahon)रेषा मारण्यात आली. नेहरु गांधीने ते मान्य केले. चिन भारत देशामध्ये असणारे तिबेट स्वतंत्र हा बफर प्रांत असे. तर एकावेळी चिन साम्राज्यात तिबेट पराधिन देश आहे असा उल्लेख केल्या गेला जाऊन 1950 मध्ये तिबेटातील चिन यास आपणात मिसळुन घेण्यात आले. यामुळे भारत - चिन मधुन बफर प्रांत निघुन गेला. तिबेटात झालेल्या विरोधी उठावास चिनने दाबुन टाकले. दलाई लामा सहीत हजारों तिबेटी यांनी आपले आपणास चुकवुन भारत देशात आश्रय घेतला. भारताने दलाई लामास आश्रय दिला. यामु भारत-चिन मध्ये वैरत्व सुरु झाले. भारत देशास चिन प्रत्यार्थी समजु लागला. त्या अगोदर दोन देशामध्ये सरहद्द विवाद निर्माण झाला. लदाख भागातील अक्सॉय-चिन(Aksai-chin) भाग अरुणाचल प्रदेशातील बराच भाग आमचा आहे असे चिन म्हणु लागला. अनेक प्रयत्नाने सुदिर्घ चर्चा नंतर पण हा विवाद आता पर्यत सोडवला गेला नाही.

भारत देशासोबत केलेल्या शांती अंगीकरणाला भंग करुन 1962 आक्टोबर मध्ये भारत देशावर

SCERT TELANGANA

चिनने हल्ला केला या अचानक हल्ल्यास भारत देश पुर्ण तयारीत नसल्यामुळे फार मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. शेवटी चिनने एकपक्ष गोळीबार समाप्त घोषणा करुन सैन्यास माघार घेण्यात आले पुन्हा साधारण संबंध निर्माण होण्यासाठी दशाब्द काळा पेक्षा जास्त वेळ लागला. पुर्ण पणे दुतसंबंध 1976 मध्ये पण झाले नाहीत.

सध्या दोन देश आशियात शक्तीशाली होत आहेत. आर्थिक दृष्ट्या उन्नत स्थानावर असल्याचे ओळखल्या जात आहे. प्रपंचातील मुख्य आर्थिक राजकीय शक्ती म्हणुन उभारण्याची आशा या दोन्ही देशांना आहे. त्यामुळे हे एकास एक राजकीय, आर्थिक स्पर्धक म्हणुन पण समजल्या जाते. सरहद्दी जवळ लहान मोठ्या घटना होत असल्यातरी शांती सद्भावना राहण्यासाठी दोन्ही सरकारे प्रयत्न करीत आहेत.

- दलाई लामा त्याचे तिबेट अनुयायीयास भारताने आश्रय देणे योग्य आहे काय?
- तिबेटला नियंत्रीत करावे असे चिनचे म्हणणे योग्य आहे काय?
- सरहद्दी संबंधीत पुर्वीचे वैरत्व विसरुन दोन्ही देशांनी कितपत अर्थवंत सहकार्य मित्रत्व प्राप्त करु शकतात असे तुम्हास वाटते का?

पाकिस्तान- भारत संबंध (India's relation with Pakistan)

या अगोदरच्या धड्यात सांगीतल्या प्रमाणे ब्रिटीश भारतास विभागणी केल्यामुळे पाकिस्तान भारत देशातुन स्वतंत्र झाला. फाळणी नंतर दोन्ही देशामध्ये निरंतर घर्षण चालुच आहे. दोन्ही देशातील मुख्य विवाद कश्मीर हा आहे.

दोन्ही देशामध्ये प्रथम युध्द काश्मिर साठी 1947-48 मध्ये झाले तर या समस्याचे निवारासाठी झाला नाही. युध्दा मुळे कश्मिरचे दोन भाग करण्यात आले. पाकिस्तान आक्रमीत कश्मीर (Pakistan occupied Kashmir (PoK) व भारत देशातील जम्मु कश्मीर राष्ट्र या दोन्हीना वास्तव रेषा वेगळी करते. (line of control)

1965 मध्ये भारत देशाचे प्रधानमंत्री लाल बहादुर शास्त्री होते पाकिस्तान मध्ये हुकुमशाही चालवण्यासाठी जनरल आयुब खान अधिकारावर होता. कश्मीरला स्वंतत्र करणे या करीता भारत देशावर हल्ला केला तर काश्मिर मध्ये विरोधी उठाव होऊ शकतो असे त्याला वाटु लागले. तर काश्मिर लोकांनी यास प्रोत्साहन दिले नाही. युध्दात भारत सरकारला मदत केली. लाहोरला लक्ष्यात ठेऊन पंजाब मधुन भारत देशाने युध्द केल्यामुळे काश्मिर मधुन पाकिस्तानला माघार घेणे भाग पडले. गोळीबार थांबवण्यासाठी दोन्ही देशांना संयुक्त राष्ट्र समिती चे जनरल सेक्रंटरी (U Thant) याने युध्द थांबवण्यास राजी करण्यात आले. युध्द समाप्ती नंतर 1966 मध्ये तापस्टे मध्ये

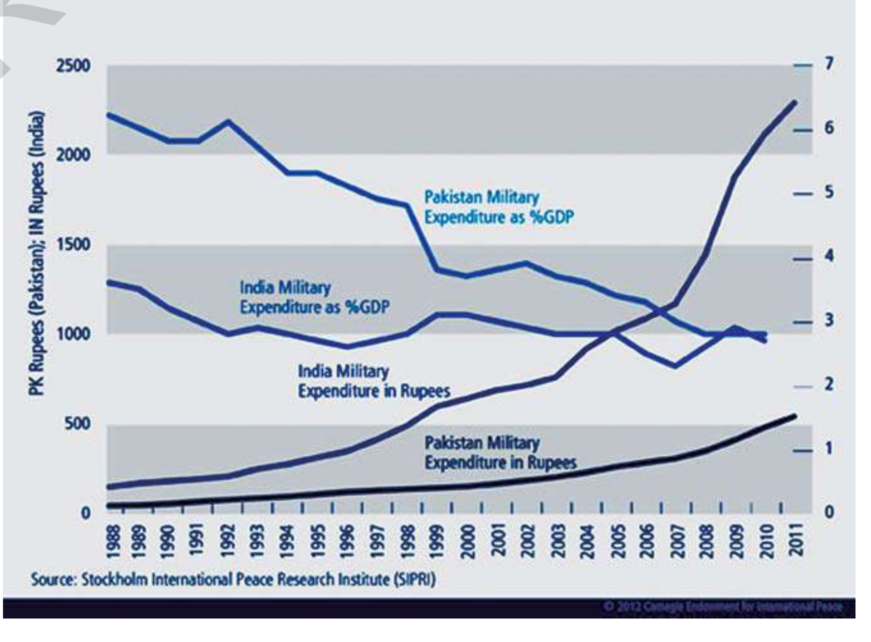

SCERT TELANGANA

धर्म आणि युध्द (Religion and War)

युध्द समाप्त झाल्यानंतर दिल्लीत झालेल्या एका प्रदर्शनास हे मुस्लिम हिंदु मध्ये युध्द असे म्हणत पाकिस्तान धर्मास उपयोग करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नास लाल बहादुर शास्त्री नाराजी व्यक्त केली. भारत देश हा धर्मनिरपेक्ष देश आहे असे गर्वाने सांगीतले.

आपल्या देशाची विशेषता काय म्हणजे येथे हिंदु, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख, पार्सी, आणखी कित्येक धर्माचे लोक आहेत. येथे मंदिरे, मस्जीदे, गुरुव्दारे, चर्च आहेत. तय यांा आपण राजकीय याचा हस्तक्षेप केल्या जाता येत नाही. भारत देशात व पाकिस्तानामध्ये असणारे फरक हा होय. पाकिस्तान आपले आपणास इस्लामिक देश म्हणत धर्मास राजकीय घटक म्हणुन वापर करीत आहे. भारत देशाचे लोक कोणत्याही धर्माचा स्विकार करता येतो. कोणत्याही प्रकारे देशाची आराधना करता येतो. राजकीयास आल्यानंतर प्रत्येक जण भारतीय आहेत.

दोन देशाच्या प्रधान मंत्री एका अंगीकार पत्रावर स्वाक्षरी केले.

1970 च्या प्रारंभी पाकिस्तानात तिव्र अंतर्गत संकट निर्माण झाले. पाकिस्तानात सैनिक जनरल युह्यखान(Yahya Khan) हा लोकशाही सरकारची स्थापना करतो म्हणुन वचन देऊन निवडणुकीस आदेश देण्यात आला. निवडणुकीत लोकांचा निकाल वेगळ्याच प्रकारलचा आला पश्चिम पाकिस्तानात जुल्फीकार अली, बुट्टो यांना विजय मिळाला तर पुर्व पाकिस्तानात शेख मुजीबर रहमान नेतृत्वातील आवामी लिंग ने वियज मिळवला तर या निवडणुकीत निकालास किंवा पुर्व पाकिस्तानास जास्त स्वेच्छा आणि स्वंत्रत देण्यासाठी पाकिस्तान सरकारने मान्य केले नाही. यांच्या बदलास मुजीबुर रहमान यास कैद करुन दाबुन टाकण्यात आले. पुर्व पाकिस्तान मधुन हजारों कादीसिख भारतात येऊ लागले. मुजीबुर रहमानला मत करणारे मुक्ती बाहिणी ('Mukti Bahini') नावाने स्वतंत्र आंदोलन करु लागले. भारत देशाचे प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यास मदत दिली एवढेच नाही र आंतरजातीय मदत घेण्यास पण तिने प्रयत्न केला. भारत देशाशी मदतीच्या बाजुन उभा राहिलेल्या रशिया सोबत मैत्री अंगीकार पत्रावर भारताने हस्ताक्षर केले.

1971 डिसेंबर मध्ये पाकिस्तानशी पुर्णपणे युध्द सुरु झाले.पुर्व पाकिस्तान स्वंतत्र होऊन बांग्लादेश म्हणुन निर्माण झाले यामुळे भारत देशाने गोळीबार थांबवण्याची घोषणा केल्याने युध्दा समाप्त झाले. नंतर जुल्फीकार अली बुट्टो प्रधान मंत्री इंदिरा गांधी नेतृत्वात दोन्ही देशामध्ये सिमा अंगीकार झाला.

1971 युध्दा नंतर दोन्ही देशामध्ये खुले युध्द कधी झाले नाही, पण सरहद्दीच्या भागात अनेक वेळेस गोळीबार, घर्षन वातावरण निर्माण होत आहे. तुम्ही कारगील युध्दा('Kargil War') विषयी तुम्हास माहितच असेल.1999 मध्ये पाकिस्तान सैनिकाच्या मदतीने भारता विरोधी तिव्र वादीयांनी भारताचा भुभागावर ताबा केल्याने सैनिकी कार्यवाही द्वारे त्यांची हकालपट्टी केले.

भारत देश सरहद्दीत असणारे राज्य पंजाब- जम्मु काश्मिरात पाकिस्तान निर्माण आंदोलनास मजबुती मिळु लागली. अशा प्रकारच्या आंदोलनास मदत देणे एवढेच नाही तर धर्मवाद, तिव्रवादीयांना शिक्षण देऊन भातर देशात समस्या निर्माण करण्यासाठी पाकिस्तान सतत प्रयत्न करु लागला. असा भारत अरोप करीत आहे. तयच्या बदलात भारत देश आमच्या देशात अस्थिरता निर्माण करीत आहे अणु, शस्त्र, गोळाबारु इतर शस्त्र, अस्त्राचा साठवणी द्वारे सैनिक कार्यवाही द्वारे आम्हास सतत भेडवत आहे असे पाकिस्तान आरोप करीत आहे. या परिणामाकुळे दोन्ही देश एकाच्या विरोधा आणखी एक गोळा बारुदांची साठवण करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात निधी पैसा

SCERT TELANGANA

खर्च करीत आहेत. दोन्ही देशाजवळ अणुबाम्ब आहेत. दुसरा देश आपल्यावर देशावर अक्रमण करु नये म्हणुन ही अणुबाम्ब त्या करीता उपयोगी पडतात दोन्ही त्यावर विश्वास करतात.

त्याच वेळेस संस्कृती नागरीकता वाटप करुन घेतलेले सुदिर्घ चरीत्र दोन्ही देशांना असल्याने स्वार्थीशक्ती व्देश वाढला तरी त्यास नियत्रंणात ठेवण्यासाठी पाकिस्तान भारत देशाची लोक प्रयत्न करीत आहेत. वाणिज्य क्रिडा, सिनेमा, पर्यटन, सांस्कृतीक अनुसंधाणाव्दारे स्नेह पुर्वक वातावरण निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. दोन्ही देशात धर्मनिरपेक्ष वाद , निर्माण होण्यासाठी उपयोगी पडतात असे भारतिय व पाकिस्तानी लोकांना वाटत आहे. या दोन्ही देशामध्ये घर्षण वाढल्यामुळे या आदर्शास विघात पोहचण्याचा धोका आहे.

- दोन देशामध्ये शाश्वत शांती निर्माण होण्यासाठी भारत व पाकिस्तान देशांनी कोणती कार्यवाही केली पाहिजे ?
- भारत देश व पाकिस्तान विकासाठी दोन्ही देशामध्ये शांतीची आवश्यकता का आहे ?

भारत- बांग्लादेश संबध (India's relation with Bangladesh)

1972 मध्ये भारतीय सैनिकाच्या मदतीने पाकिस्तान पासुन बांगलादेश स्वतंत्र झाला ते स्वतंत्र मिळाल्यास लवकरच भारत देशाची 25 वर्षासाठी शांती अंगीकार पत्रावर स्वाक्षरी करण्यात आले. तर ब्रम्हपुत्र गंगा नदीच्या पाण्याच्या वाटपा सारख्या घटनावर दोन्ही देशामध्ये मतभेद निर्माण झाले. बांग्लादेश पासुन लोक मोठ्या प्रमाणात गैरकायद्याने भारत देशात न येण्यासाठी कांही सरहद्द प्रांतामध्ये या लोकांना आडविण्यासाठी भारत देश सरहद्द भागात कुंपन निर्माण करण्यास बागलादेशाने मनाई केली. सरहद्द भागात भारत देश मोठाभाऊ असे भुमिका निभवत आहे असे बांगलादेशास वाटु लागले.

कित्येक मतभेद असला तरी दोन्ही देश अनेक रंगात विशेष करुन आर्थिक भागात सहकार्य एकमेकांस करीत आहेत. दक्षिण आशियात म्यानमार व्दारे पुर्व आशियाशी संबंध जोडण्याच्या भारताच्या विचारधारेत बाग्लादेशने पण भाग घेतला. आपत्ती व संकलकालीन परिस्थितीत दोन्ही देशामध्ये सहकार आहे. बाग्लादेश स्वतंत्र्यासाठी आंदोलन केलेल्या जिवनदान केलेल्या कित्येक भारतीयांचा बांगलादेश सन्मान केला.

चित्र20.8 : (Left) 1958 मध्ये चिन विरोधी प्रदर्शन करीत असलेली प्रजा म्यानमार मध्ये कम्युनिस्ट चिन, तिबेट बाजुने जाऊ नये असे आहे. (Right) 1971 मध्ये पुर्व पाकितस्तान पासुन भारतामध्ये येत असणारे शिख

- शेजारचे मोठे राष्ट्र मोठ्या भावासारखी वागणुक करतात म्हणुन अनेक लहान देश आरोप करता. या अर्थ का ?
- भारत व बागलादेशाचा नकाशा पाहा व दोन देशात असणाऱ्या सहसंबधाची काय महत्वाची भुमिका आहे ते सांगा ?

SCERT TELANGANA

श्रीलंका भारत संबंध (India's relation with Sri Lanka)

भारत देशाच्या दक्षिणेस हिंदु महासागरात असणारे व्दिप देश श्रीलंका यास 1948 मध्ये स्वतंत्र मिळाले. परंपरागत भारत, श्रीलंका मध्ये सांस्कृतीक, आर्थिक संबंध आहेत. दोन्ही विदेशी शासना पासुन स्वतंत्र मिळवुन आज ते लोकशाही देश म्हणुन ओळखला जातो. तामीली बोलणारे अल्पसंख्याक लोका बरोबर श्रीलंका सरकारने केलेल्या व्यवहारा वरुन दोन्ही देशाच्या संबंधामध्ये चिड आणण्याची परिस्थिती निर्माण झाली. या विषयी तुम्ही नवव्या वर्गात अभ्यास केले आहात. या चर्चा पुन्हा एक वेळेस आठवण करा.

श्रीलंका व तामील शरनार्थी मोठ्या प्रमाणात भारतात आल्यामुळे एक वेगळी समस्या निर्माण झाली. यामुळे भारत देशाने आणखी जास्त हस्पक्षेप करुन त्या देशात शांती निर्माण होण्यासाठी श्रीलंकाशी व तमील तिव्रवादीत अंगीकार करण्यात आला. श्रीलंकात शांती स्थापन करण्यासाठी भारताणे आपले सैन्यास पाठवल्याविषयी व प्रधानमंत्री राजिव गांधीस तिव्रवाद तामीलाणी हत्या केल्याविषयी या अगोदर आपण अभ्यास केला आहे. तामिळ तिव्र वादाच्या विरोधात श्रीलंका सरकार पुर्ण पणे युध्दास उत्तरल्या नंतरही भारत देशोन त्यात हस्तक्षेप करु नये असा निर्णय घेण्यात आला. या युध्दात मानक हक्काचे उल्लंघन व तिव्र प्रमाणात रक्तपात झाला यामुळे आपल्या देशात श्रीलंकाने सैनिकी घर्षन थांबवले.

- बागलादेशास भारताने केलेल्या मदतीस श्रीलंका त्या पात्रास तुलना करा. दोन देशात परिस्थिती एकच प्रकारे आहे का? त्यात फरक सांगा?

महत्वाचे शब्द

सैनिक युती, छुपे युध्द, शस्त्रस्पर्धा, एक ध्रुव प्रपंच, दोन ध्रुव प्रपंच, विदेशी शासीत देशांना स्वतंत्र, विटो, जातीभेदभाव, पंचशिल

आपल्या अभ्यासात सुधारणा करा

1. योग्य उत्तराची निवड करा: शित युध्दाविषयी खाली असलेल्या व्याख्यात कोणते अयोग्य आहे?
   a) अमेरीका, रशिया प्रत्यक्ष युध्दात भाग घेणे. b) अमेरीका आणि रशिया मध्ये विरोध
   c) शस्त्र स्पर्धा कारण असणे. d) दोन्ही अग्र राष्ट्रात सिध्दातीक स्पर्धा
2. खाली दिलेल्या पैकी कोणते पश्चिम आशिया संकटकालात नव्हता?
   a) इजिप्त b) इंडोनिशिया c) ब्रिटन d) इज्रायल
3. दुसऱ्या महायुध्दानंतर प्रपंचातील अधिकारात कशा प्रकारचा बदल घडुन आला?
4. जगात शांती स्थापन करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्र समितीच्या विविध पात्राविषयी माहिती लिहा?
5. लोकशाही भावना संदर्भात निर्णय घेण्यात कांही देशाना विशेष अधिकार असणे कितपत योग्य आहे ते सांगा?
6. सैनिक अंगीकारामुळे अग्रराष्ट्राना त्याचा कसा फायदा झाला?
7. शित युध्दामुळे शस्त्र, गोळाबारुद स्पर्धा व गोळाबारुद नियत्रण करणे हे दोन्ही कसे घडुन आले?
8. जगात घर्षणास केंद्रबिंदु पश्चिम आशिया का कारभीभुत झाला.
9. 20 व्या शतकातच्या शेवटी एक देश जगावर हुकुमशाही चालवत होता. या बाबतीत NAM ची काय भुमिका असु शकते?
10. "केवळ सैनिक अंगीकार संदर्भातच नाही तर आर्थिक पध्दती संदर्भात पण NAM आदोलन होऊ लागले" यास समर्थन करा?
11. भारतास शेजारील देशासी या खालील घटनात संबंध दाखवण्यासाठी एक तक्ता तयार करा. घर्षणास कारणीभुत घटक- युध्द संघटना, सहाय्य, सहकार संघटना
12. "श्रीलंकाशी जाती वैरत्व भारत देशाचे त्या संवधाना प्रभाव पडला". वर्णन करा?
13. जगातील नकाशात खालील देशाचे स्थळे दर्शवा? 1) पोलॅड 2) रशिया 3) स्पेन 4) लॅटिन अमेरीका 5) अफगाणिस्तान
14. पान क्र. 294 वरील आलेख नं.2 चे निरिक्षण करुन खालील प्रश्नांचे उत्तरे द्या? 1) कोणत्या देशाचा सैनिक खर्च जास्त आहे?
    2. जीडीपी टक्केवारीत दोन देशाच्या सैनिकी खर्चाच्या निरिक्षणात तुम्हाला काय आढळुन आले?
15. पान क्र. 295 वरील शेवटचा परिच्छेद वाचुन त्यावरील स्पष्टीकरण द्या?

SCERT TELANGANA

धडा 20

समकालीन सामाजिक चळवळी
(Social Movements in Our Times)

लोकांनी मोठ्या संख्येने भाग घेतलेल्या कांही चळवळी तुम्ही पाहिल्याच असतील. एका समस्यांना समजून घेऊन त्यामध्ये बदल करण्याच्या उद्येशाने अशा चळवळी दिल्या जातात. अशा चळवळीमध्ये तुम्ही केंव्हा तरी भाग घेतलाच असेल. दैनिकामध्ये वाचलेल्या किंवा तुम्ही भाग घेतलेल्या चळवळीला एकदा आठवण करुन घ्या. त्यातील समस्या कोणत्या? व त्यामुळे कोण बळी पडले? त्याच्या इच्छा काय आहेत? त्या चळवळीला पुढारी कोण आहे? चळवळीमध्ये भाग घ्या म्हणुन लोकांना कसे प्रोत्साहीत केले जाते? चळवळींमध्ये कोणता तरी अभिप्राय मतभेद आहे का? चळवळ कशी चालली? चळवळीचे उद्धीष्टांचे कुढपर्यांत साध्य करण्यात आले?

पाश्वर्भूमी

20 व्या शतकाच्या पुर्वार्धात जगातील महायुद्धे, राज्यक्रात्या, जर्मनीतील फॅसीज्म, सोवियत, रशियामधील साम्यवाद, पाश्चात्या उदारतावाद, अनेक स्वतंत्रे लढे या घटानांनी भरलेली आहे. परंतु 1950 पर्यंत दुसरे जागतिक महायुद्ध संपले होते. भारत देश, चिन, इंडोनेशीया, नायजेरिया, इजिप्तसारख्या वसाहती तथा अर्ध वसाहती देशाची वाटचाल स्वातंत्र्याकडे झाली. यामुळे जगात एका नव्या युगाचा आरंभ झाला. अनेक देशाच्या बाबतीत हे अर्ध शतक आर्थिक, सांप्रदायिक प्रगतीचे युग म्हणतात. असे असले तरी, दिर्घकाळापासुन मानवी हक्कांची मागणी करणारे अनेक लोक पुढे आल्यामुळे अनेक देशांमध्ये सामाजिक खळबळ माजीवणारे अर्ध शतक होय.

चित्र 21.1 : एलिजाबेथ एक्कफोर्ड नावाची काळ्या जातीतील मुलगी. 4 सप्टें. 1957 ला लिटल रॉक स्कुलमध्ये प्रवेश घेण्यासाठी प्रयत्न करीत असलेली मुलगी. फोटोः एल.सी

1960 मधील नागरिक अधिकार व इतर चळवळी

अशा चळवळीत अधिक महत्वाची चळवळ म्हणजे, अमेरिकेतील नागरिकांच्या हक्काची चळवळ होय. शाळेमध्ये, बसमध्ये, सार्वजनिक ठिकाणावर, काळ्या जातीतील लोकांना वेगळे ठेवीत होते. नौकऱ्यांमध्ये, गृहस्थीमध्ये मतदानाच्या हक्कासह त्यांना कमी लेखत होते. या विरोधात आफ्रो-अमेरिकन या काळ्या जातीतील लोकांनी समानतेसाठी केलेली चळवळ होय. या संघर्षाने 1960 मध्ये तीव्र रुप धारण केले. मोठ्या प्रमाणात निदर्शने, मोर्चे, निषेध सभा (कमी लेखीत असलेल्या कायद्याचे शांती युतेने उल्लंघन करण्यात आले.)

कमी लेखुन दर्जाहिन सेवा (स्वेत जाती, काळी जाती त्यांना वेगळे बसमध्ये बसण्याचे ठिकाण यासारख्या घटना) निदर्शनाने हे आंदोलन शांती पुर्ण चालत होते. यातील महत्वाचे म्हणजे, डॉ.मार्टीन लूथरकिंग नेतृत्वाखाली मोंटमोमरी येथे वर्षानुवर्षे काळ्या जातींनी वसावर बहिष्कार टाकला. त्यामुळे बस चालवणाऱ्या कंपन्यांना निव्वळ नुकसान झाले.अंतिमत: 1956 मध्ये वसमध्ये भेदभाव करने हा कायद्याने गुन्हा आहे, असे ठरवीण्यात आले. त्याचकाळात काळ्या आणि गोऱ्या जातीतील लोकाना वेगवेगळ्या शाळा असल्यामुळे या विरोधात मजबुत चळवळ चालत होती. 28 ऑगस्ट 1963 रोजी दोन लाखाच्यावर लोकांनी वाशिंगटन येथे मोठा मोर्चा काढुन नागरिक हक्क कायदा काढावा अशी मागणी करण्यात आली. रोजगार हामी योजना, संपुर्ण न्यायवद्ध रोजगार, चांगले वसाहती, मतदानाचा अधिकार गोऱ्या जातीतील आणि काळ्या जातीतील मुलांना सह शिक्षण, सर्वांना समान विद्याची संधी मिळावी यासारख्या प्रथम मागण्या होत्या. या प्रदर्शनात सर्वाबरोबर डॉ.किंग्सनेही भाषण दिले.

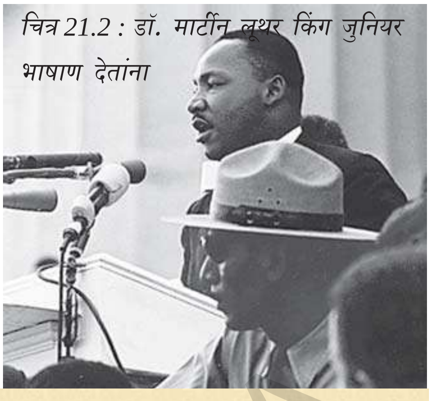

चित्र 21.2 : डॉ. मार्टीन लूथर किंग जुनियर भाषाण देतांना

माझे एक स्वप्न..

शंभर वर्षाखाली विमुक्ती घोषणा पत्रावर हस्ताक्षर करणाऱ्या महामानवाच्या छायेत आज आपण उभे आहोत, अन्यायाच्या अग्नीमध्ये जळत असलेल्या काळ्या जातीतील लोकांना हे ऐतिहासिक पत्र एका आशेच्या किरणासारखे दिसले. परंतु काळ्या जातीतील लोकांनी शंभर वर्ष झाली तरी त्यांना स्वेच्छा आणखी झाली मिळाली नाही. भेदभावांच्या कुलूंपाणी आणि वेगवेगळे करणाऱ्या साखळीने शंभर वर्ष झाली तरीही काळ्या जातीतील लोकांचे जीवनमान विस्कळीतच आहे...

माझे चार मुले एके काळी त्यांच्या कातडीच्या रंगावर नसुन त्यांच्या व्यक्तीत्व लक्षणांकडे पाहूण अंदाज लावतील, अश्या देशांमध्ये जगातील असे माझे एक स्वप्न आहे...

डॉ. मार्टीन लूथर किंग जुनियर

(Dr. Martin Luther King Jr.)

डॉ.मार्टीन किंग लूथरने दिलेल्या ह्या प्रख्यात भाषणाचा अभ्यास करुन अमेकितील समाजापुढे त्यांनी ठेवलेल्या आदर्शाविषयी व त्याला साध्य करण्यासाठी त्यांनी निर्माण केलेल्या प्रणालिका

"माझे एक स्वप्न .." असे म्हणुन त्यांनी एतिहासीक भाषण केले, त्यानंतरच्या काळात काळ्या जातींसाठी समान कायदा निर्माण केला. सुदिर्घ संघर्षानंतर हे समर्थपणे आमलबजावणी करण्यात आली. सुधारणा या बदलासाठी अहिंसात्मक, सामाजिक चळवळीसाठी संपुर्ण जगात प्रेरणादायक ठरली.

हि चळवळ जस-जसे मजबुत होत जाईल, तेंव्हा शांती मार्गाद्वारे सर्व लोकांना समानत्व मिळवीने, सोयीस्कर होते. त्याला आवश्यक ते कायदे सरकार करतील असा विचार श्रेणीला, डॉ.किंग्स सोबत सर्वांचे सहमत होते. परंतु मालकोम एक्ससारखे इतर अनेक लोक काळ्या जाती वेगळ्या आहेत, स्वेत जातीय प्रशासनापासुन स्वातंत्रता मिळावी म्हणुन संघर्ष करावा, असे म्हणने होते. अधिकार आपल्या हाती घेण्यासाठी सशस्त्र लडा देण्यासाठी सर्व मार्गाचा वापर करावा, असे त्यांची भावना होती.

नागरी अधिकार चळवळीत अधिक संख्याने महिलांनी भाग घेतला होता. परंतु या चळवळीत पुरुषाचे आधिपत्य जास्त आहे. आम्हाला कोणीही कदर करीत नाही, असे त्यांचे म्हणने होते.

SCERT TELANGANA

वाशिंगटन येथील प्रख्यात सभेमध्ये एका महिलाला सुद्धा बोलण्याची संधी दिली नव्हती. महिला समानत्वासाठी महिलांनी संघर्ष करावा अशी त्यांची भावना होती.

या विभीन्न धोरणांना मिसळुन आधुनिक अमेरिकेच्या चरित्राला एक मजबुत समानत्व चळवळ निर्माण करण्यासाठी सहकार्य मिळाले.

- नागरिक अधिकार चळवळीच्या मागणीता तक्ता तयार करुन त्याला तुम्ही त्या वरील उपाय सुचना.
- लोकशाही देश म्हणुन अमेरिका सांगते, परंतु काही शताब्दीपासुन मध्यकाळापर्यंत कांही लोकांना वेगळे ठेवले, भारते देशामध्ये लोकशाहीची भावना सर्वांना मिळवण्यासाठी कशी रहावी ? चर्चा करा ?
- एका चळवळीत वेगवेगळे आवाज कशासाठी ऐकण्यास मिळतात ? त्यातील अभिप्राय भेदांना ओळखा ?

सोवियत संघामध्ये मानवाधिकार चळवळ (Human Rights Movements in the USSR)

त्याकाळात सोवियत संघाने आणि त्याच्या मित्र देशांनी म्हणजेच युरोपीय देशातही निशपक्षपाती निवडणुका कोणत्याही प्रकारचे नसलेला मुद्रीत प्रसार माध्यमे इतर प्रसार माध्यमे एवढेच नव्हे तर शेवटी सर्व साधारण नागरिकांच्या बोलण्यालाही बंधन आणले. या सरकारांना कोणत्याही क्षणी राज्य कारभार सोडण्यासाठी दबाव आणल्या जाण्याची भीती वाटत असे. सरकारी कार्यालये आणि सार्वजणिक कार्यावर सरकारची नकार असे, अश्या प्रकारच्या बंधानांमुळे कंटाळलेल्या प्रजेने भाव व्यक्ती स्थलांतराची इच्छा तसेच स्वेच्छेने बातमी पत्र किंवा इतर समाचार माध्यमांना पुरेशी जागा देण्यात आली, मानवाधिकारासाठी सोवियत संघामधील कांही प्रांतामध्ये व तसेच पुर्व युरोपमध्ये कांही चळवळी सुरु झाल्या. हंगेरी, चेकस्लोवाकिया, पोलांडसारख्या देशांमध्ये सोवियत संघाच्या आमलाखालील देशांनी प्राबल्य कमी करण्यासाठी चळवळी चालु राहिल्या. या चळवळीपैकी काहींना साम्यवाद विरोधी अमेरिका, इंग्लंड अशा देशाकडुन मदत सुद्धा मिळाली. मानवी हक्काच्या संरक्षणासाठी अनेक धोरणे आखण्यात आली. कांही धोरणे सर्व साधारण प्रजेला संपुर्ण स्वातंत्र देऊ इच्छीत होती. तर कांही धोरणे साम्यवादी राजपद्धतीनवर व्हावी, अशी होती. साम्यवादी धोरण नष्ट व्हावे याचा प्रचार आणि प्रसार करण्यात प्रसिद्ध लेखक अलेक्सांडर सोलझेनीत्सन, अण्वस्त्रतज्ञ आंद्रेयी सखारोव यांनी केला. या व इतर चळवळीतुनच सोवियत संघामध्ये मिखाईल गोर्बाचेव यांचे नेतृत्व उदयास आले. त्यांनी नागरिकांना जास्तीत जास्त स्वातंत्र मिळावे या हेतुने ग्लास्तनोस नामक सुधारणा राबवल्या.

- अमेरिका-सोवियत संघमधील राजकिय व्यवस्थामध्ये समानता आणि फरक ओळखा. लोकांच्या अधिकारासाठी ते कसे उपयोगी पडले.

अण्वस्त्र विरोधी आणि युद्ध विरोधी मोहिमा

1970 आणी 1980 मध्ये एका नवीन प्रकारच्या चळवळीची सुरुवात झाली. ते आण्वस्त्र विरोधी आणि युद्ध विरोधी करणारी चळवळ होय. 1945 ऑगस्टमध्ये हिरोशीमा, नागासाकीवर टाकलेल्या अणुबांब युद्धे आणि युद्धातील भयंकर स्थीती हा सर्व जगानेच पाहिली होती. तरी पण अमेरिका, सोवियत संघ, ब्रिटन, फ्रांससारख्या अग्रराज्य व इतर देशे इतर आणुबांबचा वापर करीत नाही आम्ही त्याचा विरोध करतो, असे सांगत आपल्या देशात त्याची साठवण वाढवत आहेत, ते अमेरिका-सोवियत संघ यातील अप्रत्यक्ष युद्द किंवा वियतनाम सोबत अमेरिका युद्ध. याकाळातील दिवस

SCERT TELANGANA

अतिशय भयानक होते. आणखी जागतिक युद्ध सुरु होते की काय? ही भीती जगातील सर्वांच्या मनात शीरली होती. युद्धाची सुरुवात झाली तर, आणुबांबचा उपयोग केला तर भूमीवर असलेली जीवसंपदा सर्व नष्ट होऊ शकते. अशी भीती वाटत आहे. संपुर्ण जगात शास्त्रज्ञ, विधवते आणु युद्धाच्या निषेधासाठी मोठ-मोठ्या चळवळी सुरु करीत आहेत, व्यर्थ असलेल्या युद्ध स्पर्धेला पुर्ण विराम द्यावा, अशी अमेरिका, सोवियतसंघ सारख्या देशांनी करारावर एकत्रीत यावे असे मत मांडत आहेत.

वियतनाम युद्धामध्ये वियतनामचे 8 लाख सैनिक, 30 लाख नागरिक असुन अधिक संख्येत कंबोडियन,लावोशीयन्स मारले गेले. अमेरिकेला कोणत्याही प्रकारचे नागरिक नुकसान झाले नाही. परंतु मोठ्या प्रमाणात सैनिक मरण पावली, त्यापेक्षा अधिक संख्यांमध्ये सैनिक अपंग झाली. त्याच्या विरोधात असणारे अमेरिका, फ्रांसशी तुलना केली तर वियतनाम हा देश अतिशय गरीब लहान देश आहे. युद्धामध्ये वियतनाम यांनी गोरील्ला युद्ध (गणीमीकावा) पद्धतीचे अवलंबन केले. अमेरिकेने रासायनिक शस्त्रास्त्रे आणि अत्याधुनिक नापालम बांबचा उपयोग करुन गावेच्या गावे उध्वस्त केली.

अमेरिकेला कोणताही धोका नसणारी भोळी भाभडी जनतेवर बांब टाकणे कितपत बरोबर आहे, 1970 च्या आरंभामध्ये वियतनाम वरुन परत येत असलेल्या सैनिकांमध्ये संदेह निर्माण झाला.त्याचवेळी वियतनाममध्ये कुठेतरी चालत असलेल्या युद्धाला पाठविण्यासाठी विरोध करीत होते. असा विरोध करणाऱ्या लोकांची संख्या वाढत होती. त्यामुळे अंतिमतः अमेरिकाने 1975 मध्ये युद्ध थांबवुन, वियतनाम सोडले. अमेरिकेच्या विरोधात वियतनामातील लोक करीत असलेली चळवळ यशस्वी झाली.

लोकांनी केलेली चळवळ सफल झाल्यामुळे संपुर्ण जगात शांतीमय चळवळींना स्फुर्ती मिळाली.

"आम्ही जात नाही"

अमेरिकामध्ये शरीरराने लठ्ठ असलेल्या सर्व नागरिकांना सैन्यामध्ये भर्ती व्हावे लागते, असा कायदा आहे. वियतनाम सोबत युद्ध करण्यासाठी हजारो नागरिकाने सैन्यात भर्ती होण्यासाठी नकार दिला. या एका तिरस्काराविषयी थोडा अभ्यास करु या. हारवर्ड क्रिमसन नावाच्या दैनिकात हे छापले आहे.

"सेनेते भर्ती होण्यासाठी वय असणारे युवक आम्हाला सरकार वियतनाममध्ये पाठवु शकते, या युद्धाच्या इतिहासाचा स्वभावांचा आम्ही अभ्यास केला आहे, त्यामुळे आम्हाला असे समजले की, या युद्धामध्ये भाग घेणे आमच्या अर्तआत्माच्या विरोधात आहे. असा आम्ही निर्णय केला आहे. त्यामुळे वियतनाम सोबत अमेरिका युद्धाला चालू ठेवे पर्यंत आम्ही सैनिक सेवेमध्ये (कायद्यानुसार सर्वांनी असे करावे) होण्यासाठी नकार देण्याचा निर्णय ठाम आहे. या घोषनेवर सही केल्यामुळे हेच आमचे मत समजुन सैन्यात दाखल होण्याचे वय, इतर युवकांचा पाठींबादेत युद्दाला आमची वयक्तीगत नकार नैतीक नकार हेसर्व दृढ राजकिय कोणातुन पाहण्यात यावे."

यांना देशभक्ती नाही, असे कांही जण म्हणने होते, अन्यायासारख्या युद्धामध्ये न भाग घेणे बरोबर आहे, असे कांही लोकांचे मत होते. या दोन दृष्टी कोणाला वर्गात चर्चा करुन तुमच्या दृष्टीकोणातुन सोबत दोन बाजुच्या वाद-विवादावर संक्षीप्त लिहा.

वियत्नाम येथील युद्ध संपल्यानंतर आणखी कांही देश अण्वस्त्रांच्या साठवणीमध्ये एक हूण एक देश स्पर्धा करु लागले. त्यामुळे अणुयुद्ध स्पर्धेने तीव्र रुप धारण केले. या आयुधांना उत्पत्ती करणाऱ्या कंपनीमुळे (यालात सैनिक औद्योगिक कंपन्या) असे म्हणतात. सरकारे साधारण लोकांना युद्ध भीती निर्माण करीत होते. अणुयुद्धावर संपत्तीचा खर्च जास्त करीत होते. क्रमाने प्रत्येकी युरोपमध्ये अनेक लोक युद्ध जय करीत होते. त्याचेच फळ अणुयुद्ध स्पर्धेमुळे सर्वजण धोक्यात पडेल आणि युद्धामध्ये प्रत्यक्ष संबंध नसणारी देशासह संपुर्ण जगाचा नारा होईल असे वाटत होते. सरकारच्या धोरणावर मोठ्या संख्येने लोकांनी विरोध केला. इतर सरकारासोबत अणुयुद्ध सामग्रीचा साठा कमी करण्यासाठी, शांती मार्गाने कृषी करण्यासाठी चर्चा प्रारंभ करावी असा दबाव टाकीत होते.

चित्र 21.3: a. वियतनाम युद्धाला विरोध करणारा मोर्चा; b. पेंटागन इथे संरक्षणासाठी असलेल्या सैनिकाला प्रदर्शनकारामधील एक महिला एक फुल देत आहे, या चित्रातील भावनांची चर्चा करा

या दबावामुळे अणुयुद्ध स्पर्धेमध्ये मुख्य देश असलेला अमेरिका, सोवियत संघ सारखे देश त्यांच्या अणुयुद्धाचा साठा कमी करण्यासाठी चर्चा प्रारंभ केली. - (Strategic Arms Limitation Talks (SALT) परंतु चर्चा यशस्वी झाली नाही. अंतिम वेळेस 1991 मध्ये व्युवहात्मक अणुयुद्धशास्त्र कमी करण्याच्या करारावर (Strategic Arms Reduction Treaty (START). हस्ताक्षरे केली. इतिहासात सर्वात मोठे घातक शस्त्र नियंत्रण करार होता. हा 2001 मध्ये आमलात आला. तेंव्हापासुन व्युहात्मक आणुयुद्धामध्ये 80 टक्के शस्त्राअस्त्राना काढुण टाकण्यात आले. करार नाम्यावर हस्ताक्षर केल्या नंतर थोड्या काळातच सोवियत संघ नष्ट होऊन त्याच्या

- शस्त्रास्त्रीकरण करण्याचे विविध संदर्भ सांगा?
- देशा-देशातील राज्यकर्त्यांचा परस्पर या पेक्षा चर्चेतून जे परकीच धारण ठरवलले चर्चेपेक्षाही सामान्य लोकांच्या चर्चा, भेटी, युद्धांची शक्यता कमी करतात. हे तुम्हाला मान्य आहेत काय? समर्थनात कारणे द्या?
- अणुप्रक्रिया उद्योग, पर्यावरण प्रदुषण सारख्या योजना कशा राबवाव्या यांच्याशी संबंध नसणाऱ्या देशातील लोक जागृत होत आहेत. त्या परिस्थीतीची कारणे द्या? त्या परिस्थीतीचा कारणे द्या? त्या परिस्थीतीचा सामना कसा कराल?

जागेवर नवीन रशियाचे निर्माण झाले. यामुळे प्रदिर्घ काळापासुन चालत असलेले शीत युद्ध संपले. विध्वंसकारी जागतिक युद्ध केंव्हा संभवेल ही भीती निघुन गेली. परंतु देशांमध्ये युद्धे हिंसेचा अंत झाला नाही. असे पुर्व युरोप, इराक, अफगानीस्तान सारख्या प्रांतामध्ये झालेले विध्वंसक युद्धे प्रमाण आहेत.

सोवियत संघाच्या शेवटच्या काळात चर्नोबेमधील अणुप्रक्रिया केंद्रामध्ये मोठी दुर्घटना घडली. त्यामुळे चेर्नोबेलमध्ये कामगार मोठ्या संख्येने लोक मरण पावले, एवढेच नसुन युरोपमधील अनेक देशांसह अनेक विशाल प्रांतामध्ये अणु प्रदुषण कारणीभूत ठरले. या प्रभावामुळे युद्धासाठी असो किवा शांतीयुक्त प्रयोजनासाठी असो, अणु शक्तीचा वापर केल्यामुळे कशा दुर्घटना होतात, हे लोकांच्या लक्षात आले. याचाच परिणाम असा झाला की, युद्ध विरोधी चळवळी, पर्यावरण परिक्षण चळवळी सुरु झाल्या.

जागतिकीकरण, निर्वासीत लोक आणि पर्यावरण मोहिम

1990 पासुन 'जागतिकीकरण' किंवा 'नवे उदारतावादी धोरण' या नावाने संभावित असलेल्या जागतिक व्याप्ती आर्थिक, राजकिय बदलामुळे कोणत्याही प्रकारची सुविधा नसणारे लोकांचे जीवनमान तीव्र प्रभावीत झाले. आदीवासी लोक, गरीब शेतकरी, भूमी नसणारे कामगार, महिला अन्यव्यवस्थीकृत क्षेत्रात काम करीत असलेल्या शहरी गरीबांना औद्योगिक कामगार सर्वात जास्त फटका बसला. अशा लोकांमध्ये जास्त माणसांना शाळेतील शिक्षण, समतोल पोषक आहार दवाखाना यासारख्या सुविधा नव्हत्या. या कारणामुळे नवीन नौकऱ्या असो, चांगले पगारी असणारे कामगार असो, कायद्यानुसार किंवा न्यायबद्ध मोबदला असो, त्यांना मिळाली नाही.

गत कांही शतकांपासुन व्यवसायीक शेतकरी आणि खाणीतील कामगार संस्था, पाटबंधारे, धरण योजना इत्यादी. यामुळे निर्वासीत झालेले लोक संकटाचा सामना करीत आहेत. यामुळे वंशानुवंश राहत असलेल्या आदीवासी, आदीम संप्रदायाचा नाश होत आहे. यामुळे समाजातील सर्वात जास्त प्रभावीत लोक म्हणुन त्यांच्याकडे पाहिले समाजातील सर्वात जास्त प्रभावीत लोक म्हणुन त्यांच्याकडे पाहिले जाते. एवढेच नव्हें तर विकासाच्या प्रक्रियेत नैसर्गीक संपदेला मोठा धोका निर्माण होऊन पर्यावरण स्वरक्षणाची मोहिम सुरु झाली. या विकास शक्तीच्या विधवंसक, हिंसात्मक स्परुपातील राग निर्वासीत प्रजेचे तोंड पुसण्याचे काम या मोहिमा करीत आहेत. या मोहिमेतुन चांगले निष्पन्न होईल. अशी आशा भविष्यात बाळगु.

चित्र. 21.4 भोपाल गॅस दुर्घटनेचे स्मरण

निघाले नाही. अशा ओळखणाऱ्या लोकांनी याचा विरोध केला. धरणांना मोठ्या प्रमाणात खर्च होत असतो. एवढेच नसुन हे पुढे ग्रहीत धरल्या प्रमाणे तेवढा पाणी पुरवठा करीत नाही. आणि आपण म्हणतो तेवढी पिकांत उत्पत्ती सुद्धा होत नाही. धरणामधील साठवणीचे पाणी अभियंता लोकांच्या अंदाजाप्रमाणे नव्हते. धरणात कमी पाणी साठवण होती. यास देशाच्या इतिहासामध्ये नर्मदा नदीवर असलेली अत्यंत मोठी नदीच्या दरीवर धरण निर्माण झाले. सरकारने प्रतिपादन केल्यामुळे यासर्व समस्या पुढे आल्या आहेत.

या योजनेमुळे निर्वासीत झालेले फक्त जमिन असणाऱ्या लोकांना नसुन तिथे असणाऱ्या सर्व लोकांना न्यायाप्रमाणे नुकसाना भरपाईचा मोबदला मिळाला पाहिजे असे म्हणत होते. एवढेच नाही तर धरणामुळे बुडालेल्या जंगलाचा बदल्यात जंगले वाढविण्यासाठी मोहिम चालवावे, ज्यांच्या जमिनी धरणात गेल्या आहेत त्यांना जमिनी द्यावेत. सर्वांना पुनरावास मिळावा म्हणुन मागण्या करीत होते. परंतु लवकरच लोकांनी दोन विषयांना ओळखले, बुडीत क्षेत्रात गेलेल्या जमिनी इतकी जमीन नुकसान भरपाई देण्यासाठी तेवढी जमीन नाही. निर्वासीत झालेल्या सर्व लोकांना पुरेसा पुनरावास मिळु शकत नाही. एवढेच नसुन हे नुकसान भरपाई पुनरावासा संबंधी समस्या नव्हे तर ही अभिवृद्धी संबंधी आणी

अशा प्रकारची अभिवृद्धी व्यवसायाला आदीवासी लोकांना

- ग्रीनपीस मोहिमेचे संकेत स्थळ: (http://www.greenpeace.org/international) पाहुण संस्था करीत असलेली कामे निवडलेल्या पद्धती जाणुन घ्या. संस्थेच्या एकंदर कामगीरी विषयी अभिप्राय आणि टिका माहित करुन घ्या?

खनिज व्यवसाय क्षेत्राची निर्मीती करणे सहज खनिज संपदाला सुस्थीर पद्धतीमध्ये विनीयोगावर आधारीत आहे, हे गरीब शेतकऱ्यांना, आदीवासी लोकांच्या जीवन प्रमाणाला कोणत्याही प्रकारे सुधारणा होत नाही. त्यांना नैपुन्य नसलेले मजुर वर्ग बनवीत आहे. 12व्या

SCERT TELANGANA

युरोपामध्ये ग्रीनपीस मोहिम

अलास्काजवळ समुद्र गर्भामध्ये अमेरिका 1971 मध्ये करीत असलेल्या अणु परिक्षणाच्या विरोधात ही मोहिम सुरु झाली. विरोध व्यक्त करण्यासाठी सेवाभावी कार्यकर्ते छोट्या जहाजांमध्ये बसुन प्रयोग प्रदेशाकडे निघाले. या जहाजाचे नाव ग्रीनपीस हे होते. अखेरेस हे जहाज मोहिम नावाने ओळखु लागले. प्रस्तुत ही मोहिम 40 देशांमध्ये चालत आहे. याचे मुख्य कार्यालय ॲमस्टरडॅम (होलँड) मध्ये आहे. हे प्रमुख्य आंतरजातीय स्वयंसेवी संस्थां ('non-governmental organistion') मध्ये एक आहे.

सुर्याच्या घातक किरणांपासुन मानवाचे संरक्षण करणाऱ्या ओझोनचा थर प्रदुषणामुळे नष्ट होत असल्याचे गेल्या कांही दशकापासुन शास्त्रज्ञ सांगत आहेत. प्रदुषणामुळे जमिनीचे तापमान क्रमाक्रमाने वाढत आहे. यामुळे धृवीय प्रदेशातील बर्फाचे डोंगर वितळुन जमिनीवरील पाण्याची पातळी वाढत आहे. हा बर्फ वितळुन समुद्रामध्ये मिळाल्यामुळे महासमुद्रे, समुद्राची पाण्याची पातळी वाढत असते. यामुळे संपुर्ण जगातील किनारी प्रांतांना बुडीत क्षेत्रात येत आहे. समुद्र किनाऱ्यां जवळ बांग्लादेश, श्रीलंका, मारीशीस, भारतदेश, इंडोनेशिया सारख्या देशांमध्ये अधिक संख्यांमध्ये रहात असलेले लोंकांना वादळे , बुडीत क्षेत्रात तीव्र समस्यांना तोंड द्यावे लागते. जगाचे उष्णतामान वाढल्यामुळे पाऊसमानात फरक (वादळी पाऊस, जास्तीचा पाऊस, कुढे दुष्काळ) अशी परिस्थीती निर्माण होत आहे. पिके नष्ट झाल्यामुळे समुद्र किनाऱ्यापासुन दुर असलेले लोकही संकटात सापडले आहेत. आणखी एका शब्दात सांगायचे तर वातावरणातील बदलामुळे शेती आधारीत देश आणि प्रजेवर विपरीत परिणाम झाला.

वातावरणातील बदलावर कांही देशांमध्ये ग्रीनपीस मोहिम चालु केली. कित्येक प्रकारची विविधता असलेल्या आणि प्राण्यांना जगवीणाऱ्या जमिनीची पोषकता टिकवीने हा या संस्थेचा उद्धेश. संघटनेच्या कार्यात सुस्थीरपणे विकास होणे हे अपेक्षीत आहे. विकसनशील आणि विकसीत देशातील सर्व नागरिकांना न्यायबद्ध पद्धतीने पर्यावरण अनुकूल दिर्घकालीन विकास व्हावा हा उद्देश ही संस्था बाळगते.

भोपाल गॅस दुर्घटना संबंधीत मोहिम

1984 मध्ये भोपाल येथे संभवलेल्या या भयानक घटना दुर्घटना विषयी तुम्ही अभ्यास केलाच असाल भोपाल मधील युनियन कार्बाइड कंपनी (नंतर तिला डौव कंपनीला विकण्यात आले) एके रात्री विष वायु बाहेर पडला त्यामुळे हजारो लोक मृत्युमुखी पडले. त्याच्या प्रभावामुळे आजही हजारो लोक बळी पड़ले आहेत. जगातील सर्वात मोठी औद्योगिक दुर्घटना होय. अगोदर पासुन भोपालचे लोक चार मुख्य अशा मांगण्यासाठी लढत आहेत.

बळी पडलेल्या लोकांना आवश्यक ती आरोग्य सुविधा उपलब्ध व्हावी, ही कंपनी बहु राष्ट्रीय असल्यामुळे आंतरजातीय कायद्या प्रमाणे नुकसान भरपाई देण्यात यावी, बहुराष्ट्रीय कंपानीच्या मालकाला या दुर्घटनेचा दोषी ठरवावा. अखेरेस अशी दुर्घटना होऊ नये म्हणुन पाहावे.

यातील कांही मांगण्यांना वियज मिळाला तरी ही सर्व मुख्य मागण्या पुर्ण होण्यासाठी आणखी किती वेळ लागेल, सांगता येत नाही. भोपालमध्ये आरोग्य सेवा कार्यक्रम राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात धन खर्च केले. तरीही दुर्घटना प्रभावीत भागातील लोक आणखी विविध रोगांना तोंड देत आहेत. नुकसान भरपाई आतंरजातीय प्रमाणीका प्रकारे भेटली नाही. भेटलेली थोडी रकमसुद्धा

प्रभावीत लोकांपर्यंत पोहचली नाही. दुर्घटनेला कारणीभूत असलेल्या कंपनी मालकाला सरकारने विचारणा करून शिक्षा दिली नाही. सध्या सुधारीत कायदा आहे. असे म्हणजे बरोबर आहे. भविष्यात अशा प्रकारच्या दुर्घटना होऊ नये म्हणुन आपल्याकडे कोणतेही स्पष्ट धोरण किंवा पुरेशी निपक्षपाती सुरक्षा समिती नाही. जेणे करुन अशा दुर्घटनांना थांबविण्यास मदत होईल. या दुर्घनाला कारणीभूत असलेली कंपनी अमेरिकामध्ये असल्यामुळे या विषयात निदर्शने करणे जास्त कठिण झाले, या कंपनीमुळे निर्माण झालेल्या प्रदुषणामुळे प्रभावीत झालेले कारखाण्यातील कामगार, महिला तोंड देत असलेल्या समस्यांना लडण्यासाठी आंतरजातीय कायद्याची मदत घ्यावी लागते. लंडनमध्ये होणार असलेल्या ओलंपिक क्रिडांचे डौ कंपनी प्रायोजीतकत्व करु नये म्हणुन जगातील अनेक संघटना पाठ पुरावा करीत आहेत. या पद्धतीने आजपर्यत सुद्धा या विषयावर डौ कंपनीमध्ये अनैतिक संबंधाला सर्व जगातील अनेक संस्था टिका करीत आहेत.

पर्यावरण मोहिम

1970 मध्ये आपल्या देशात वन संपदांसाठी अनेक मोहिमी झाल्या त्यापैकी ग्राम पातळीवर झालेल्या मोहिमेविषयी तुम्ही 12 व्या धड्यात *चिपको* चळवळीविषयी वाचले आहेच. अशा अनेक मोहिमे पैकी ही एक मोहिम.

नर्मदा नदीवरच्या धरणा विरोधी चळवळ

1950 मध्ये भारत देश प्रणालिकाबद्ध अभिवृद्धीमध्ये बहुउद्येशीय धरण मोठ्या धरणांपैकी हा एक भाग आहे. अशा बांधण्यामुळे काही भाक्रामंगल, हिराकुंड, नागार्जुन सागर अशा धरणांना लोकांनी अदभूत निर्माण केले. ती मोठ्या प्रमाणात पाण्याच्या साठवण करीत होते आणि मोठअया प्रमाणात विद्युत उत्पत्ती होत होती. वादळे, दुष्काळावर नियंत्रणासाठी असा करीत असत, या प्रकल्पामुळे लोकांमध्ये एवढी आधार भावना होती की, बुडीत क्षेत्रातील सापडलेल्या प्रांतात सापडलेल्या प्रांतातील लोकांना झाडांना, प्राण्यांना यांचे काय झाले असे कोणी विचारले नाही. या धरण निर्माणामध्ये बुडालेल्या विशाल भुभागाविषयी नष्ट झालेल्या भागांविषयी प्राण्याविषयी निर्वासीत लोकांविषयी कोणीही फिर्याद घेतली नाही. र्निासीत जालेल्या लोकांना कुठेही जाण्याकरीता जागा नव्हती. त्यांना कोणत्याच प्रकारची नुकसान भरपाई मिळाली नाही. जर दिली तर ती नाममात्र होती. मोठ्या धरणामुळे देशातील लोकांना विस्तृत प्रयोजनामुळे समस्या जास्तीत जास्त लोकांना लहान वाटली. परंतु नुकसान झालेली जंगले, जमिनी, गावे, गावातील खर्च या सर्व नुकसान भरपाई नजरेस घेतल्यास धरणावर केलेल्या खर्चापैकी त्यांना तेवढे फळ

Fig. 21.5 निर्वासीत होऊ नये विरोधात नर्मदा दरीमधील विरोध प्रदर्शन

धड्यात तुम्ही बावा महलिया विषयी अभ्यास केला आहात. *नर्मदा नदी बचाओ मोहिमेत* त्यांची पण भागीदारी आहे. पहिल्यांदा विश्वबॅकद्वारे घेतलेल्या ऋणाने सरदार सरोवर धरण बांधावे असे म्हणत होते. तीव्र विरोध, लोकांचे समीकरण, निदर्शने, उपोषण यांमुळे आंतरराष्ट्रीय चळवळी नंतर विश्वबॅकेने धरणाला ऋण देऊ नये असे ठरविले.

- शेतकऱ्यांना, आदीवासींना निर्वासीत न करता कारखाने बांधने, उत्खनन, विद्युत उत्पती केंद्रांना तयार करने होऊ शकत नाही का? दुसरे कोणते उपाय आहेत का? घटकांवर घरी व वर्गात चर्चा करा?

सरदार सरोवर धरण निर्माणांना आडविण्यासाठी नर्मदा बचाओ मोहिम अयशस्वी ठरली तरीही सर्वजण अभिवृद्धी स्वभावा विषयी विचार करण्यास भाग पाडले. यात त्यांनी विजय मिळवीला ते गरीबांच्या विकासासाठी किंवा धनिकांच्यासाठी, शक्ती वनांसाठी विचार करण्यासारखे आहे. प्रकृतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात हस्तक्षेप करुन बांधत असलेल्या मोठ मोठ्या धरणांच्या प्रयोजना विषयी सुद्धा सर्वजण हे चर्चा करण्यासारखे आहे. अशा अभिवृद्धी कारखाने निर्वासीत झालेल्या लोकांना पुरेसे गौरवपुर्ण नुकसान भ़रपाई देण्याच्या दिशेने सरकारने विचार करण्यासारखे केले आहे.

भारतातील पर्यावरण परिस्थीती

1980 मध्ये विज्ञान शास्त्र, पर्यावरण केंद्र (CSE) याती अनिल अग्रवाल यांनी स्थापना केली. भारत देशातील अभिवृद्धी, पर्यावरण घटकावर अभ्यास करुन त्याच्या विषयी माहिती देणे हे त्यांचे मुख्य उद्येश होय. भारत देशातील पर्यावरण स्थीतीवर नागरिकांची जाहिरनामा 1982 या नावाने प्रख्यात आज देश तोंड देत असलेल्या पर्यावरण समस्यांना समर्ग असा सुचना साठी हा जाहिरनामा उपयोगी पडतो. हा करीत असलेली कामे आणि अध्ययन केलेल्या समस्यांविषयी आणखी माहितीसाठी ह्यांची (http://www.cseindia.org) पाहा.

निशब्द दरी 1973-85 (Silent Valley Movement)

केरलामधील पश्चिम टेकड्यामध्ये निशब्द वाहत असलेल्या दोन नद्यांवर धरण बांधावे असे प्रतिपादने केल्यावर यामुळे त्या दऱ्यातील असलेली बहूमुल्य झाडी, प्राणी नाहीसे होतात, म्हणुन विद्यावंत असलेल्या अनेक लोकांनी म्हटले होते. ही अदभूत जातीमधील एक प्रकारची माकडे ज्यांचा स्वरुप सिंहासारखे आहे. (लायन टेल्ड मकॅक) हे एक होय. क्रमाक्रमाने निशब्द दरीला मदत म्हणुन धरणाच्या विरोधात मोठी चळवळ सुरु झाली, लोकांमध्ये विज्ञान शास्त्र प्रचारासाठी, विद्यासाठी काम करीत असलेल्या केरला शास्त्र परिषद संपुर्ण राष्ट्रातील लोकांचे समीकरण केले. प्रकल्प प्रांतातील झाडांना तोडण्याच्या विरोधात त्या संस्थाने कोर्टाचा आश्रय घेतला त्यामुळे केरला उच्च न्यायालयाने झाडे तोडण्यावर बंदी घातली. तीव्र प्रदर्शनांमुळे अखेर सरकारने धरणाचे निर्माण थांबवुन निशब्द दरीला 1985 मध्ये जातीय पार्क म्हणुन घोषणा केली.

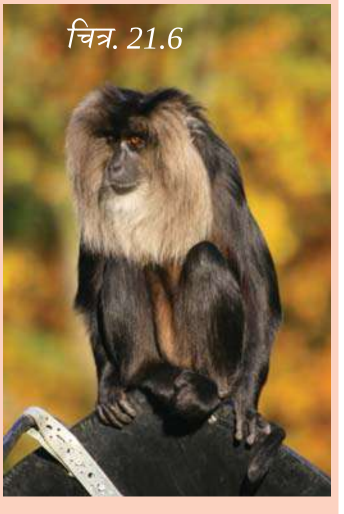

चित्र. 21.6 : इकडे जंगलात झाडे नाहीत म्हणुन हे जंगल निशब्द असतो. या दरीची विशिष्टता म्हणजे .येथील सिंहासारखे माकडे, इतर किडे, पशु-पक्षी इत्यादी आढळतात.

मेधा पाटकरशी मुलाखत

मुलाकतीत नर्मदा बचाओ चळवळीची पुढारी मेधा पाटकर त्यांच्याशी घेतलेल्या मुलाकती मध्ये त्या संस्था विषयी त्यांनी असे सांगितले.

गुजरात सरकार जसे विचार करते तसे करत असल्याने आता सध्या चळवळीला चालु ठेवण्यात काही अर्थ आहे का?

“जोपर्यंत उद्धीष्ट साध्य होत नाही तोपर्यंत संघर्ष थांबत नसतो”.

सरकारने जाहिर केलेले धोरण जमिनीवर आणि प्रगतीशील नाही, ज्यांच्या जमिनी प्रकल्पात गेल्या त्यांच्या जीवमानाविषयी सरकारने कोणतीही खात्री दिली नाही. पर्यावरण संरक्षणाच्या बाबी आतापर्यंत पुर्ण करण्यात आल्या नाहीत. धरणाची उंची वाढविण्याच्या निर्णयामुळे अनेक गुंतागुंतींच्या बाबींची एक साखळी निर्माण झाली आहे.

- सामाजिक चळवळीने कोणत्या धोगणाचे अवलंबन केले.
- चळवळीतील लोकांना पुनर्वसनातील पद्धती कशा दिसतात.

Fig 21.7

“नर्मदा बचाओ आंदोलनाच्या माध्यमातुन जे कांही थोडेसे साध्य झाले ते जगाला कळावे म्हणुन सतत हा सघर्ष जारी आहे, तो भविष्यातही जारी राहील. कच्छ भागातील, निसर्गाच्या सान्नीध्यात अनादीकालापासुन राहणाऱ्या लोकांची मोठी सामाजिक पर्यावरण-विषयक, आणि आर्थिक गरज जोपर्यंत पुर्ण होत नाही तोपर्यंत तसेच या भागात मोठी शहरे निर्माण होणार नाहीत, तोपर्यंत संघर्ष बंद होणार नाही. निर्वासीत, विस्थापीत, नष्टता या विरोधात पर्यायी विकास योजनांचे फळ संबंधीतांना देण्याची एनबीए (नर्मदा बचाओ आंदोलन)ची भुमिका आहे. त्यादृष्टीने भरीव असे काम या क्षेत्रात (नर्मदा खोऱ्यातच) नव्हें तर संपुर्ण भारतभर हे आंदोलन करणार आहे....”

नर्मदा बचाओ आंदोलनामध्ये अनेक धोरणे मिसळुन आहेत हे मुळवासी लोकांची चळवळ होय. नवा उदारतावाद धोरनांना विरोधी चळवळ होय. शहरीकरण, धरणे, कारखाने, खनन, इत्यादी सारख्यांसाठी जमिनीती ओढतान होत आहे. यामुळे आपली जमिन बचाव करण्यासाठी शेतकरी करीत असलेली चळवळ होय.

सामाजिक न्याय, मानवाधिकारासाठी महिलांची चळवळ

महिला तोंड देत असेल्या सामाजिक असमानता विषयी, समान अधिकाराविषयी आवश्कता व्यक्तीगत सुरक्षा, न्यायासाठी त्यांनी करीत असलेल्या लढ्याविषयी या अगोदरच्या वर्गात आपण शिकलो आहे. आजच्या काळात अनेक मुख्य अशा सामाजिक चळवळीत महिला पुढे येत आहेत. येथे आपण दोन उदा.बद्दल जास्तीची माहिती मिळवु या आंध्रप्रदेशातील महिलांनी दारुबंदी केलेली चळवळ आणि इशान्य लोकांवर दमन नीती कारणामुळे सैनिक दल प्रत्येक अधिकाऱ्या विरोधात मणीपुर महिलांनी केलेली चळवळ इत्यादी.

SCERT TELANGANA

महिला एकजुट झाल्या तर (*Adavallu Ekamaitme*)

"कथा नाही हे रात्रीच्या शाळेत शिक्षण घेतलेली विजय गाथा आहे " माझ्या गावाचे नाव दुबागुंटा आहे. आम्ही मजुरी करुन जगत असतो. आम्ही जमिनीतुन सोने उगवत असतो. परंतु कांही कष्ट करुन संपादन केलेला पैसा आमची माणसे दारुवर खर्च करीत आहेत. त्यांच्याकडे पैसे नसेल तर तांदुळ, तेल, दाळ विकुण दारु विकत घेत असतात. दारुसाठी कोणतीही वस्तु विकतात, त्यांच्या हाताला लागलेली प्रत्येक वस्तु उचलुन घेउन जातात. [...]. पिऊन आम्हाला भांडत असतात. आमच्या संग झगडे करतात, मुलांना मारत असतात. आमच्या रोजच्या जीवनात अडथळा आणतात. आमच्या जवल असलेल्या पाछ्य-पुस्तरामधुन एक कथा *सितम्मा कथा* वाचविली आहे, ती आम्हाला विचार करण्यास भाग पाडली. तिच्या मृत्युला कोण कारण? दारु विकणाऱ्यांना व सरपंचला सांगितले पण आम्हाला त्याच्यात यश मिळाले नाही.

"त्यामुळे शेकडो लोक गोळा होऊन गावात येत असलेल्या दारुच्या गाडीला गावाच्या बाहेर उभा केले. दारु सांडवुन टाक म्हणुन आम्ही गाडीच्या मालकाला सांगितले तो घाबरुन गेला. त्या दिवसापासुन आमच्या गावात दारुची गाडी आली नाही, एके दिवशी दारु घेवुन गावात एक जीप आली, तीच्या भोवती गोळा होऊन त्यांना आम्ही सांगितले की न्यायालयाकडे फिर्याद करतो म्हणुन मालकाला धमकी दिली. तो घाबरला मग त्यांनी आमच्या गावात असलेले दारुचे दुकान बंद केले. त्यामुळे आमचा आत्मविशावास वाढला. शिक्षणामुळे हा विजय मिळाला म्हणुन आम्ही ओळखले यावर्षी दारुच्या निलावासाठी कोणीही साहस केले नाही."

ही घटना 1992 मध्ये झाली. परंतु ही संघटना एकच नव्हे ही बातमी एकुण उत्तर गावातील महिलासुद्धा त्यांच्या गावातील दारुची दुकाने बंद करुन टाकली. अंतीमतः त्यांनी हजारो संख्येमध्ये नेल्लोर जिल्हाधीकारीच्या कार्यालाजवळ येऊन वर्षाला एक वेळेस होत असलेल्या दारु करार निलामीला थांबवुन टाकले. दारु नीलामीला जिल्हाधिकाऱ्याने सहा वेळेस थांबविले. अखेरस त्यांना रद्द करावे लागले.

इतर प्रांतामध्ये महिला दारु बाजारांना विरोधी निर्दशने करीत होते. त्याला कर्तव्यापासुन रोखुन ठेवले होते. अशा दारु बाजारांना बंद करण्यासाठी प्रयत्न करीत होते. दुकान बंद करीत नाही असे दुकान मालक म्हणत असत त्या वेळस त्यांना घेराव करीत असत दारुचे पाकीट बाहेर फेकुन देत असत. दारुच्या शिश्याचा ढिग करुन जाळीत असत. अनेक गावात दारु सोडीत नसलेल्या माणसांच्या मीशी बाया कापीत असत. कांही संदर्भात गाढवावर बसवुन त्याची मिरवणुक काढीत असत. आजपासुन दारु पीत नाही म्हणुन मंदीरात नेऊन त्याच्या कडुन शपथ घेण्यास लावत असत. संपुर्ण राष्ट्रात महिला करीत असलेल्या प्रदर्शना, समावेशामुळे अख़ेर 1995 मध्ये संपुर्ण दारुवर आधिकारीक निषेध लागु करण्यात आला.

या महिला दलीत अतिश गरीब, त्यांचे नवरे, माणसे दारुच्या आहारी बळी पडल्यामुळे त्यांना तीव्र हाल अपेक्षा सोसाव्या लागल्या या महिलातील पुष्कळ महिला प्रौढ शिक्षण घेऊ लागल्या त्या दररोज त्यांना येत असलेल्या समस्यांविषयी चर्चा करीत असत. या प्रौढ शिक्षणामुळे महिलांना त्यांच्या जीवनाविषयी चर्चा करण्यासाठी संधी मिळाली. नवीन संबंध येऊ लागले एक वेळेस चळवळ सुरु झाली तेंव्हा यातील अनुभव भाक्षरता पुस्तकाद्वारे राष्ट्रातील सर्व महिलांपर्यंत पोहचत होता. अशा प्रकारे समाजातील अत्यंत धनवान आणि बलवान अशा राजकिय हास्त असलेल्या दारु बनविणाऱ्यांच्या विरोधात अतिशय गरीब दारिद्र्य वर्गाशी संबंधीत महिलांनी यशस्वी तोंड दिले.

SCERT TELANGANA

आजची परिस्थीती पुन्हा बदलेली दारुचा बाजार पुन्हा चालु आजाला आहे. अशा चळवळीच्या विजय चीरकाल टिकुन राहावा म्हणजे निंरंतर निघा, कार्यचरण असावे, असा समज होतो.

- आजच्या काळात प.बंगाल (नंदीग्राम), ओडिसा (नियमगीरी), आंध्रप्रदेश (पोलावरम, सोमपेट) इत्यादी) मध्ये झालेल्या मोहिमे विषयी आणखी माहिती मिळवा. या मोहिमेमध्ये मुख्य घटकांचे वर्णन करुन एक आलेख तयार करा.

मानविय अधिकारावर सामाजिक चळवळ (समीकरण)

इशान्य भारतातील मणीपुरी महिलांनी शसस्त्र दलांविरोधी केलेल्या संघर्षाची माहिती घेऊ या. त्यांच्या लड्यावर कायदेशीर दृष्टीने जर हरकत घेतली नसेल तर त्याविषयी न्यायालयात दाद मागता येत नाही. सशस्त्र दलांना दिलेल्या अधिकारा विरुदध इशान्या राष्ट्रात न्यायालयात फिर्याद करता येत नाही.

मानविय हक्कातील कांही अधिकार खाली दिलेले आहेत. या भागाचे दोनदा वाचन करा. पहिल्यांदा वाचुन मानवांना हवे असलेल्या सर्व अधिकारांची आठवण करा. दुसऱ्योंदा वाचुन खाली दिलेल्या मानवी हक्काचे उल्लखंना बाबत कोणता परिच्छेद, कोणते वाक्या आहे, ते ओळखा. (कदाचीत प्रत्येक वाक्याला उत्तर मिळणार नसेल अशा वेळेस ती जागा रिकामी ठेवा)

कलम 3: प्रत्येकांना , जीवन, स्वेच्छा, व्यक्तीगत सुरक्षेचा हा हक्क आहे. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 5: कुणालाही हिंसेने किंवा क्रुर, अमानवीय, अपमानकारक, व्यवहार किंवा शिक्षा देऊ नये. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 7: कायद्यापुढे सर्व समान आहेत. कोणत्याही असमानतेला बळी न जाता सर्वांना कायद्याद्वारे समान संरक्षण मिळावे, याघोषणेला भंग करुन असमानतेला बळी न पडता सर्वांना समान संरक्षण मिळावे. असमानतेच्या प्रोत्साहनातुन सुद्धा संरक्षण मिळावे. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 9: कुणलाही कारण नसता अटक करु नये, बंदीस्त करु नये, बहिस्कृत करु नये. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 10: एका व्यक्तीवर लावण्यात आलेला आरोप तो [ती]. अधिकार जवाबदारीने निर्णयासाठी स्वतंत्र, निष्पक्षपणे ट्रिब्युलन (लवाद) द्वारे जाहिररित्या संपुर्ण समानतेचा अधिकार प्रत्येकांना आहे. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 12: कोणालाही, कुणाच्याही, खाजगी, व्यक्तीगत, कुटुंब, परीसर, व्यवहार यांमध्ये दखल देण्याचा किवा हल्ला करण्याचा कोणताही संवैधनिक अधिकार नाही. कुणाच्याही र्प्रतिष्टेला धक्का पोहचत असेल तर त्या विरुद्ध दाद मागण्याचे अधिकार नागरिकांना देण्यात आलेले आहेत. परिच्छेद ____ वाक्य ____

कलम 13: (1) देशाच्या सीमेचे पालन करुन प्रत्येकांना स्वच्छेने फिरण्याचा हक्क आणि निवास बांधण्याचा हक्क आहे. [येथे तिला म्हणजे देशास]. परिच्छेद ____ वाक्य ____

(2) प्रत्येकाला आपल्या देशासह कोणत्याही देशांना सोडण्याचा हक्क आहे. परत आपल्या देशांना परतन्याचा हक्क आहे. परिच्छेद ____ वाक्य ____

SCERT TELANGANA

ऐतिहासीक परिच्छेद

मणीपुर हा प्रांत दोन विलक्षण भौगोलीक प्रदेशांना मिळुन आहे. डोंगरे, नद्या. स्वतंत्रपुर्वी दरी प्रांताना राजे लोक परीपालन करीत होते. डोंगरी प्रांते प्रथमतः आदीवासी लोकांच्या स्वयंपरीपालनात होती. 1891 मध्ये ब्रिटीशांनी या प्रांतावर त्यांचा ताबा मिळवीला तरीही राजे लोकांना त्या प्रांतावर परीपालन केले. मणीपुर राजाला भारत देशात मिळवीण्यात आले. मणीपुर राज्याला 1949 मध्ये भारत देशासोबत मिळण्यासाठी करारनाम्यावर सही केली. या करारनाम्यामुळे अनेक लोकांनी झगडे व भेद निर्माण केले. आम्ही स्वशासनाने जगतो, आम्ही भारतात मिळण्यास तयार नाही. असे वाद-वाविद करीत होते.

भारत देशात विलीन होण्यासाठी नकार देणाऱ्या लोकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भारत सरकारने सैन्यास पाठविले, शांती व सुरक्षा राखण्यासाठी केलेल्या कायद्यामध्ये एक सशक्त दळाला प्रत्येक अधिकार देण्यात आले. हा कायदा 1958 मध्ये आमलात आला. देशवीद्रोही कार्यात भाग घेत आहे असे समजल्यास त्या व्यक्तीना अटक करणे किंवा गोळी मारणे हा कायदा सुरक्षा सैन्यास देण्यात आला होता. या कायद्याचे कांही घटक दुरुपयोगी झालेत. आणि सध्या सर्वसाधारण जनतेवर अन्याय व हिंसा होत आहे. त्यांची मृत्यु होत आहे. म्हणुन आरोप होत आहेत. एवढेच नसुन सशस्त्र दळातील महिलांना लुट-मार, अत्याचारास बळी पडावे लागत आहे असा आरोप आहे. देशविद्रोही कार्यास भाग घेत आहेत. या अणुमानाने त्यांच्या पतीला व मुलांना निर्वंध करुन सतवीत आहेत अशी भीती महिलांना व तेथील आया-बायांना वाटत होती. आई आणि मुली स्वयं लैगिक अत्याचाराला बळी पडत आहेत. लैगिक अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिला आत्महत्या करुन घेत आहेत. तंगजम मनोरमा नावाची 32 वर्षाची महिला निर्वंधनामध्ये मृत्यु पावल्यामुळे सर्वांची दृष्टी याकडे आकर्षित झाली. याच्या विरोधात मोठ्या निदर्शने झाली.

मैरा पैबी चळवळ (*Meira Paibi* Movement)

मैतेयी भाषेत मैरा पैबी (मशाल पकडणारे लोक) असा त्याचा अर्थ होतो. 1970 च्या शेवटी दारु पीऊन बाजारात झगडा करु नये, या निवारणासाठी मैरा पैबी चळवळ सुरु झाली.1980 मध्ये मणीपुर स्वातंत्र्यासाठी व सशस्त्र चळवळींना तोंड देण्यासाठी भारतीय सैनिकांना मोठ्या प्रमाणात पाठविल्यामुळे तेथे मानवी हक्कासाठी व रक्षणासाठी मोहिम सुरु करण्यात आली. त्याचवेळी राष्ट्रला दंगलग्रस्त प्रांत म्हणुन घोषीत करण्यात आले आणि सशस्त्र दळांना प्रत्येक अधिकार कायद्याखाली भारतीय सैनिकांना भरपुर अधिकार देण्यात आले. यामुळे सतत सैनिक चळवळीमुळे मानव हक्काचे उल्लंखन होत होते. याच्या विरोधात निदर्शनाने मैरा पैबी लोक ताबडतोब प्रतिघटीत झाले. यामुळे ते लोक रात्रीच्या वेळी बाजारात पहारा देणे सुरु केले. गावातील, शहरातील, वार्डमधील महिला रोज अश्या पहाऱ्यामध्ये भाग घेत असत. परंतु याच्या जवळ कोणत्याही प्रकारचे नव्हते. फक्त बांबु आणि राकेलनी भीजलेली जळती मशाल त्यांच्या हातात असायची. प्रजेच्या शांतीला भंग, धोका होऊ नये म्हणुन महिला गट प्रत्येक रात्री मोहल्लया, गल्लीमध्ये बसत होत्या. थोड्या शांतीयुक्त वेळी कांही महिला बारीने पहारा देत होत्या. परंतु भीतीदायक तीव्र वातावरण असायचे. तेव्हा मोठ्या प्रमाणात महिला एकत्र राहत असत. या महिला चळवळी करणाऱ्या नव्हत्या, यांना राजकिय आकांक्षा काही नव्हत्या, लोकांच्या सुरक्षेची जबाबदारी हातात घेणाऱ्या या साधारण महिला होत्या.

चित्र. 21 .8 : मोर्चेत भाग घेत असलेल्या मैरा पैबी महिला

सशस्त्र दळांना दिलेल्या प्रत्येक अधिकार कायद्याला रद्द करावे म्हणुन मैरा पैबी चळवळीचे लोक मागणी करीत आहेत. या कायद्या विरोधात चळवळीला क्रमाक्रमाने बळ मिळाले, निवडणुकीवर बहिष्कारापासुन ते उपोषणापर्यंतच्या अनेक रुपात ते त्यांचा विरोध दाखवीत होते. यातील एक उदाहरण आयरोम शर्मीला नावाच्या महिला ही गृह निर्बंधात असुन सुद्धा दहा वर्षाच्या अधिक काळापेक्षा अधीक काळ तिने उषोषण केले. या समस्यांना मार्ग काढण्यासाठी अनेक प्रयत्ने झाली माजी सैनिक अधिकारातील कांही लोक या प्रांतामधील तनावाविषयी सविस्तर माहिती लिहतात, उत्तम दर्जाच्या मौलिक गरजा, सुविधा, अभीवृद्धी केली झाली तर मात्र या प्रांतातील लोक चळवळी बंद करण्यास मान्य होतील. अशी त्यांचे म्हणने होते. या प्रांतामध्ये या कायद्याला रद्द करण्यासाठी असलेल्या संधीचे निरीक्षण करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात असलेले बी.पी.जीवन रेड्डी यांची निवड सरकारने केली. ही कमेटी त्यांची अहवाल सोपविण्यासाठी आतापर्यंत त्यांनी कायमचा मार्ग दाखविला नाही.

सामाजिक चळवळीतील कांही घटक

त्यांचा वाद-विवाद या विविध सुत्रापासुन जन्म झाला. महालीया आणि लूथरकिंग यांनी मानव हक्काच्या आदर्शासोबत पर्यावरण समानेते संबंधीत असलेल्या घटकांनासुद्धा उचलले आहेत. हे तुमच्या लक्षात येते. कांही संदर्भामध्ये त्यांच्यावर लादलेल्या बदलांना यासारख्या चळवळीत हाणुन पाडण्यात आल्या आहेत. मार्टीन लूथर किंग, मैरा पैबीसारख्या कांही चळवळीने बदलाची अपेक्षा केली. सामाजिक चळवळी साधारणतः राजकिय पक्षांपासुन दूर राहुन एका आशयासाठी मिळुन काम करीत असतात. त्यामध्ये भाग घेणारे लोक विविध पक्षांचे असु शकतात. सतत अश्या चळवळीच्या कार्यक्रमांना, लोकशाही पद्धतीमध्ये घडवीतात. देशामध्ये राजकिय पक्षांनी केलेल्या कांही लोकांच्या पक्षापाताने अश्या सर्व साधारण लोकांच्या मागण्या पुर्ण नाही झाल्या तेव्हा किंवा लडण्यासारखे अंश असतील तर सामाजिक चळवळीची सुरुवात होत असते.

महत्वाचे शब्द

नागरिकांचे अधिकार	असहकार आंदोलन	लोकांना वेगळे करणे	अस्थिरता
युद्ध विरोध	सशस्त्रीकरण	पुनरावास	नुकसान भरपाई

तुमच्या अभ्यासाची पुनरावृत्ती करा

1. सामाजिक चळवळीवर एक तक्ता तयार करण्यासाठी इथे कांही घटक दिले आहेत. याच्या आधारे एक तयार करुन विविध चळवळीतील फरक आणि समानता ओळखा.
   चळवळीतील मुख्य घटक, कुठे झाले, मुख्य मागण्या, निदर्शने करण्याच्या पद्धती, मुख्य पुढारी, सरकारने दाखवलेली पद्धत, समाजावर होत असलेला प्रभावः
2. कन्नया, रम्या आणि सलमा ह्या तिघे एका विषयावर चर्चा करीत आहेत, त्यांच्या मागण्या वेगळ्या आहेत, मानव हक्काच्या दृष्टीकोणातुन पाहिले तर तुम्ही कोणाशी एकमत व्हाल, हे सांगुन कारणे लिहाः लोकांनी गरीबीमध्ये बुडून राहु नये असे पाहावे, त्यासाठी आवश्यक असलेल्या वृत्त पत्र, स्वातंत्रता, अशा कांही अंशाला नियंत्रीत करावे, असे रम्याला वाटते. आहार एकच नसुन चालत नाही, वृत्तपत्र स्वेच्छासुद्धा मुख्य आहे, नसेल तर देशातील विविध प्रांतामध्ये मानव हक्काचे कुठे उल्लंघन होत आहे का, हे माहित करण्याचा मार्ग राहत नाही. असे सलमाचे म्हणने आहे. वृत्तपत्रे धनवान, शक्तीवान लोकांच्या हातात असतील तर प्रयोजन कोणते? ते साधारण लोकांच्या संबंधीत व त्यांच्या घटकांना ते लोक कश्यासाठी छापतील असे कन्नयाचे म्हणने आहे.
3. सामाजिक चळवळीतील मौलिक घटक कोणते?
4. वरील दिलेल्या उदा. मध्ये साधारण लोकांचे पात्र कसे सांगितले आहे?
5. अमेरिकेततील काळ्या जातीतील चळवळ आणि मैरा पैबी चळवळ मधील समानता व फरक कोणते?
6. संपुर्ण जगातील अत्याधिक राजकिय व्यवस्था असलेल्या राष्ट्रांमध्ये लोकशाही जास्त आहे. ही लोकशाही लोकांच्या आकांक्षा पुर्ण करीत आहे. या ज्यात दिलेल्या उदा.च्या आधाराने 'लोकशाही, सामाजिक चळवळी' अशा घटकावर एक छोटासा निबंध लिहा.
7. भोपाल गैस दुर्घटना सारख्या घटनांना व निदर्शनाला, चळवळीला संपुर्ण जगात लोकांनी कसे समीकरण गोळा केले. माहिती मिळवुन चर्चा करा.

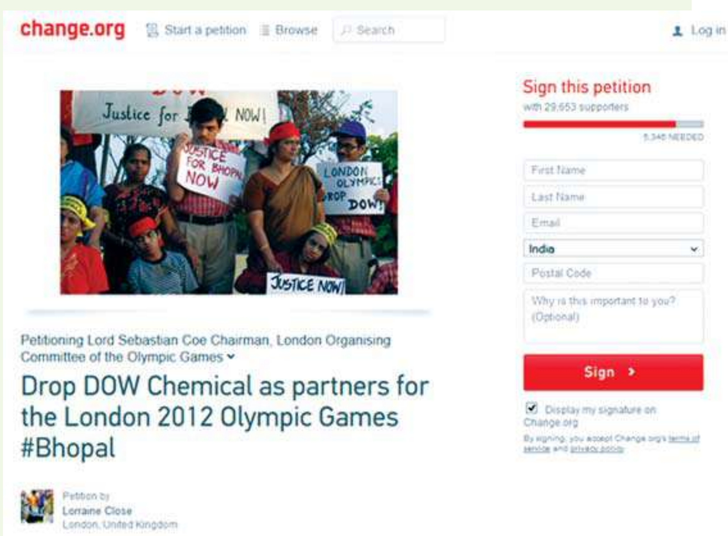

SCERT TELANGANA

धडा

21 तेलंगाना राज्य निर्मीतीची चळवळ

2 जुन 2014 रोजी भारत देशात तेलंगाना एक संपुर्ण स्वतंत्र राज्य म्हणुन उदयास आले. या धड्यात तेलंगाना राज्यातील लोकांना पाण्यासारखा प्रश्न, निधी, रोजगार या सारख्या प्रश्नांना सामोरे जाण्यासाठी जो संघर्ष करावा लागला या प्रक्रिये विषयीची माहिती वाचू व समजुन घेऊ या.

- तुम्ही किंवा तुमच्या कुंटुंबातील सदस्यांनी या चळवळी व आंदोलने पाहिली असाल किंवा त्यात सहभागी झालेले असाल तेव्हा तुमचे अनुभव वर्गात सांगा. वेगळा तेलंगाना राज्य मागणी मागे असणारी प्रमुख कारणे कोणती असतील असे तुम्हाला वाटते?
- तेलंगाना राज्य निर्मीती विशेष, प्रमुख भुमिका बजावणाऱ्याच्या नावाची यादी तुमच्या आईवडील व शिक्षकांच्या सहकार्याने तयार करा. त्याच्या भुमिका विषद करणारे जाहिरात, भिंतीपत्र तयार करुन तुमच्या वर्गात दाखवा किंवा प्रदर्शित करा.

भारत देशात हैद्राबाद राज्याचे विलीनीकरण

भारत देशांची स्वातंत्र्यासाठीची चळवळ शेवटच्या टप्पयात असतांना हैद्राबाद राज्य किंवा निजाम संस्थानाने सर्वाची दृष्टी आकर्षित केली. भारत देशाला इंग्रजांनी राज्य कर्ते सोडुन गेल्यानंतर स्वतंत्र राज्य निर्मीतीसाठी निजामाने डोकेवर काढले. हैद्राबाद मधील राष्ट्रीयवादी जनतेनी त्यांना विरोध केला. हैद्राबाद राज्यातील 16 जिल्ह्यांपैकी तेलुगु भाषीक आठ जिल्हे आहेत, तसेच तेलुगु भाषा अवगत असणारे आदिवासी लोकसंख्या अधिक आहेत. या प्रातांस तेलंगाना म्हणुन ओळखल्या जातो. हैद्राबादमधील राष्ट्रीयवादी लोक गावोगावी जाऊन तेलुगु भाषेत शिक्षणासाठी लोकशाही शासनासाठी, सामाजिक समतेसाठी प्रचार करु लागले होते आणि ते 1920, 1930 या दशकात आंध्रमहासभेने ही मागणी पुढे नेली. 1940 या दशकात या चळवळीस कोस्ता तटीय आंध्रातील राष्ट्रीयवादी जनतेनी याला मदत दिली. थोड्याच अवधीत ही चळवळ भुमी सुधारणा विषया संबंधी निजाम,

नकाशा 1 : एकीकृत हैद्राबाद राज्यातील तेलंगाना

SCERT TELANGANA

रजाकारांच्या मदतीने मालक (दोरा) यांच्या सतेला विरोध केला. या अतंर्गत संघर्षामुळे जवहारलाल नेहरु प्रधानमंत्री असणाऱ्या भारत सरकारने पोलीस कार्यवाही करुन भारत देशात हैद्राबादराज्याला समावेश केला. या विषयी तुम्ही वर्ग आठवी वाचन केले आहात. तेव्हा तटीय (कोस्ता) आंध्र, रायलसिमा प्रांत, मद्रास प्रेन्सीडेन्सी राज्यातील भाग होता. त्यानंतर तेलुगु भाषिक प्रांताना मिळवुन आंध्र प्रदेश राज्य निर्माण करावे अशी चळवळ सुरु झाली.

सभ्य व्यक्ती करार, आंध्र प्रदेश राज्य निर्मीती The Gentlemen's Agreement and the Formation of the State of Andhra Pradesh

तेलुगु भाषा बोलणारे तीन भिन्न प्रांत आहे, ते तेलंगाना, कोस्ता, तटीय आंध्रा, रायलसिमा या तीन प्रांतात बोलल्या जाणाऱ्या तेलुगु भाषेत फरक नसुन भिन्न संस्कृती, अस्थित्व ओळख सुध्दा आहे. तेलंगाना भाषा आदिवासी भाषेसह लोक संस्कृती व संप्रदायाशी तसेच उर्दु, कन्नड आणि मराठी भाषेसोबत संलग्न आहे. तटीय आंध्रातील तेलुगुभाषेवर संस्कृतभाषेची संबंधीत भाषेचा प्रभाव अधिक आहे. मुस्लिम, दलीत, हस्तउद्योगी, आदिवासी, स्थलांतरीत जाती समुदायाकडुन घेतलेली संमीश्र संस्कृती तेलंगानाची आहे. इतर प्रांतापेक्षा मुस्लिम, मागासवर्गीय जाती, आदिलवासी लोक अधिक संख्येत असल्यामुळे तेलंगानाचे सामाजिक चित्र वेगळेच होते. ऐतिहासिक दृष्टया तेलंगाना पेक्षा तटीय आंध्रा प्रांतावर संस्कृत संस्कृतीचा प्रभाव अधिक होता. कोस्ता प्रांत, तटीय प्रदेश ब्रिटीशांच्या शासनाखाली होता. 19 व्या शतकापासुन इंग्रजी शिक्षण उपलब्ध होते. त्यामुळे हा भाग वेगाने आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामिल झाला. त्या विरुध्द परिस्थितीत निजाम प्रशासनातील तेलंगानात शिक्षणाची भाषा उर्दु अमलात होती. त्यामुळे आधुनिक शिक्षणाला प्रोत्सहान तेवढे मिळाले नाही. 1948 मध्ये तेलंगाना राज्यातील साक्षरता दर 9% होता. आणि विशेषत: स्त्रि शिक्षणाचा दर 4% होता.

> या खालील घटकांशा वरुन तेलंगानाचे वैशिष्टे सांगा.
> i. नैसर्गिक भौगोलिक घटक
> ii. समाज
> iii. ऐतिहासिक पार्श्वभुमी

कोस्ता आंध्रा विशेषता डेल्टा (त्रिभुज) प्रदेशातील मैदानीभाग असल्यामुळे उत्तम कालव्याची व्यवस्था समृध्द पाणी पुरवठास योग्य पठार भुभागातील तेलंगाना प्रांत पावसाच्या पाण्यावर आधारीत शेतीवर, पशुपालनावर जंगलातील शिकार आहार वस्तु गोळाकरण्यावर आधारलेला आहे. कोरडवाहु, कठिण जमीनीचा भाग असणाऱ्या या प्रांतात प्रदेशात तळे बांधुन त्या पाण्याचा उपयोग विविध पिंकाच्या लागवडीसाठी करत असत. ब्रिटीशकाळात शेती, व्यापार, उद्योगाचा कोस्ता आंध्राचा विकास झाला आहे. तसेच प्रमुख नद्यांचा प्रवाह विस्तीर्ण खनिज संपदा, जंगले, वनभुमीमुळे तेलंगाणाचा विकास होण्याची संधी आहे. या कारणामुळे तेलंगानातील खनिज संपत्ती निसर्ग संपत्ती साधनाचा उपयोग करण्यासाठी आंध्रा प्रांतातील संपन्न गुंतवणुकदार लोकांनी तिव्र इच्छा व्यक्त केली. त्यामुळे आंध्र प्रांतापासुन विशालआंध्रा अशी आकांक्षा समोर आली.

SCERT TELANGANA

भारत देशात विलीन झाल्यानंतर हैद्राबाद राज्य 1952 मध्ये लोकशाही शासन प्रणाली खाली आहे. हैद्राबाद राज्याची निवडणुकीत निवडुण आलेले पहिले मुख्यमंत्री बुरुगुला रामक्रिष्णाराव हे होते. मद्रास प्रेसिडेन्सी पासुन 1953 मध्ये आंध्र प्रांत वेगळा झाल्यामुळे टंगुटुरी प्रकाशाम मुख्यमंत्री झाले. तेव्हास तेलुगु भाषा बोलणाऱ्या प्रांताना एकत्र करण्यासाठी चळवळ सुरु झाली. विलीणीकरणासाठी आंध्रशासन सभेने एकमताने ठराव पास करताच, हैद्राबाद राज्य शासन सभेतील अधिकांश सदस्यांनी विलीणीकरणास तिव्र आक्षेप व्यक्त केला. कोस्ता (तटीय) आंध्रातील संपन्न, विकसित वर्ग नविन निर्माण होणाऱ्या राज्यात वरचस्व स्थापन करतील म्हणुन नाराजी व्यक्त करु लागले. कोणत्याही प्रकारचा फायदा नसतांना तेलंगाणातील लोक आपली नैसर्गिक खनिज संपत्ती व साधान गमावुन बसु म्हणुन भयभीत झाले. कोस्ता(तटीय) प्रांतात इंग्लिश शिक्षण शिकलेला युवा वर्ग मोठ्या संख्येने असल्यामुळे आपल्या युवावर्गातील लोकांना शिक्षण, रोजगारच्या संधी विषयी सुध्दा ते नाराजगी व्यक्त करु लागले. केंद्र शासनाच्या मध्यस्तीने दोन्ही प्रांतातील नेते दिल्लीच्या सभेत संमेलीत झाले. सविस्तर चर्चेनंतर 1956 फेब्रुवारी 20 ला श्रोतु सभ्य व्यक्तीकरार (जेन्टलमॅन अंग्रीमेन्ट) झाला. या करारावर आंध्रप्रांता कडुन बी. गोपालरेड्डी, एन. संजिव रेड्डी, जी.लच्चन्ना, ऐ. सत्यनारायणाराजु आणि तेलंगाना कडुन बी. रामकृष्णाराव, एम. चेन्नारेड्डी, जे.वी. नरसिंगराव, के.वी.रंगारेड्डी यांनी स्वाक्षरी केली. यांनी मुलभुत 14 मौलीक अंशावर आधारीत करार केला. त्यामुळे तेलंगाणातील जनता संतृष्ट झाली व दोन राज्याच्या विलीणीकरणाचा मार्ग सुगम झाला. त्यानुसार हैद्राबाद राजधानी आंध्रप्रदेश हे नविन राज्य निर्माण झाले.

1. राज्यकारभारावरील खर्च दोन्ही प्रांतानी त्यांच्या निश्पती प्रमाणात भरावा. तेलंगानातील उर्वरीत (रेव्हेन्यु) महसुल तेलंगानाच्या विकासासाठीच खर्च करावा.
2. तेलंगानातील शैक्षणिक सुविधा तेलंगानातील विद्यार्थ्यांसाठीच राखिव असतील.
3. बारावर्षापासुन तेलंगानात राहणाऱ्यांनाच तेलंगानातील सेवा, नौकऱ्या, शिक्षण संस्थानामध्ये प्रवेशास पात्रता दर्शविणाऱ्या मुलकीरुल नियमांचे पालन करण्याचे स्विकारण्यात आले.
4. तेलंगानातील विकास व आवश्यकता यांची निरिक्षण अवलोकन करण्यासाठी विधान सभेतील 20 सदस्यांची प्रांतीय परिषद कायेदशीर तयार करण्याचे स्विकारण्यात आले.
5. तेलंगानातील शेतजमीन विक्री वर ही प्रांतीय परिषद नियंत्रण ठेवणार.
6. आंध्र प्रदेशातील मंत्रीमंडळात 40 % सदस्य तेलंगानातील आणि 60 % आंध्रातील मंत्री असतील.
7. मुख्यमंत्री आंध्राप्रांतील असेल तर उपमुख्यमंत्री तेलंगानातील, मुख्यमंत्री तेलंगानातील असल्यास उपमुख्यमंत्री आंध्राप्रांतील असावा.

तेलंगानासाठी प्रांतीय परिषद स्थापन करण्याची मागणी फारच महत्वाची होती. इतर प्रांताच्या

SCERT TELANGANA

विकास नियोजन राज्यशासन तयार करते. तेलंगाना विषयी हे प्रांतीय परिषदेनेच तयार केले पाहिजे. तेलंगाना प्रांतीतील आवश्यकतेनुसार सर्वागिन विकास प्रांतीय परिषद निश्चित संपादन करेल. साधारण नियोजना नुसार शेतीस पाणी देणे, औद्योगीक विकासाच्या नियोजनाची प्रणालीकेची रचना, विकासा संबंधी महत्वाशया परिषदेने पाहावे तसेच तेलंगाना प्रांतविभाग संबंधीच्या सेवाभर्तीचे निरिक्षण, अवलोकन करतील. तेलंगानातील जमीनी, भुमी इतर प्रांतातील लोकांना विकण्यावर नियत्रंण ठेवतील.

नकाशा 2 : एकीकृत आंध्रप्रदेश राज्यातील तेलंगाना

अशा प्रकारे हा करार शासकीय साधन सामुग्रीचा समान उपयोग तेलंगानातील युवकांना शिक्षण, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी प्रयत्न केले.

थोडक्यात सांगायचे म्हणजे या कराराने नविन निर्माण झालेल्या आंध्रप्रदेशात तेलंगाणाचे स्पष्ट व वेगळे अस्तित्वाची ओळख कायम ठेवली. म्हणुन याला राज्यातील राज्य असे ओळखल्या गेले.

- तेलंगाना प्रांतीय परिषदेत तुम्ही सदस्य आहात असे समजा. तेव्हा तुम्ही कोणती विकासाची कामे सांगाल? तुम्ही विषेशत: सुचविलेली तीन योजनांची नावे सांगा?
- तेलंगानात अनुसुचित जाती, आदिवासी, भटक्या जमातींना रोजगाराच्या संधी मिळण्यासाठी कोणत्या पध्दतीचा अनुसरण तुम्ही करायला पाहिजे?
- तेलंगानातील खनिज साधने सामुग्रीचा उपयोग करण्यासाठीचा उत्तम मार्ग कोणता?
- तेलंगानातील शेतकरी, मजुर वर्गांना तोंड दयावा लागणाऱ्या समस्या इतर प्रांतापेक्षा वेगळ्या आहे का? वर्गात चर्चा करा?
- वेगळा तेलंगाना राज्य निर्माण झाला पाहिजे ही मागणी करण्याऱ्या आंदोलनामध्ये विद्यार्थ्यांनी प्रमुख भुमिका का बजावली असे तुम्हास वाटते?

1969 चे आंदोलन

कालांतराने सभ्यश्रेष्ठ व्यक्तीकरार(जेन्टलमॅन अग्रीमेंट) ची अमलबजावणी न झाल्यामुळे असंतोष वाढला. या असंतोषाला मुख्यता तीन कारणे होती. तेलंगानातील अतिरिक्त उरलेला महसुल इतर प्रांतासाठी वळविण्यात आला. शासकीय क्षेत्रातील रोजगार व सेवाभर्तीत भेदभाव, मुल्कीकायद्याच्या नियमाच्या विरुध्द तेलंगाना प्रांतात कामकरणाऱ्या लोकांना कायमचे वास्तव नियुक्ती दिली. काही नियुक्त्यांच्या निषेधार्थ प्रदर्शने सुरु झाली. कालांतराने त्याचे स्वरुप जनआंदोलनात झाले. त्यास उस्मानिया विद्यापिठातील विद्यार्थ्यांनी महत्वाची भुमिका

SCERT TELANGANA

बजावली. निषेद प्रदर्शने, संप, उपोषण, अमरण उपोषण सुध्दा झाली. हजारों लोकांसह मोठमोठी प्रदर्शने झाली. त्यात अनेकजन पोलीसांच्या दडपशाहीला बळी पडले. प्रदर्शनकाऱ्यांवर पोलीसांनी गोळीबार सुध्दा केला. अधिकारीक माहितीनुसार 370 जन प्राणास मुकले. त्यात अधिकतर विद्यार्थी होते.

त्याच वेळी तेलंगानातील नेत्यांनी मिळुन वेगळा तेलंगाना राज्य निर्माण करण्यासाठी कार्य करण्यास तेलंगाना प्रजा समिती या व्यासपिठाची स्थापना केली. त्यानंतर हेच व्यासपिठाचे रुपांतर एका नव्या राजकीय पक्षात रुपांतरीत झाले. केंद्र सरकारने दिर्घकाळापर्यंतच्या चर्चा, संपर्कानंतर आठ महत्वाचे अंश योजना घेऊन आली. त्यात प्रामुख्याने अनेक समित्या तयार करणे हे होते. अनेकजनांना ही योजना संतृष्ट करु शकली नाही तरी थोड्या काळापर्यंत आंदोलन मागे घेण्यात आले होते.

Telangana agitation

Six injured in Shamshabad Police firing

Fig 21.1 Differeent forms of protests in 1969 Telangana agitation

तेलंगाना आंदोलनाला जबाबी कार्यवाही म्हणुन सिमा- आंध्रा प्रांतात 1972 मध्ये जय आंध्रा आंदोलन सुरु झाले. कोस्ता (तटीय) प्रांतातील जिल्ह्याचा अजुन विकास करावा या मागणीसह कायमचे वास्तव्य हुद्दा संबंधीचे मुल्कीरुल कायद्यातील नियम सुध्दा रद्द करावे यामुख्य मागण्या होत्या आपला रोजगार, सेवाभर्ती च्या संधी हिरावल्या जाईल किंवा मारखाईल या भितीने इकडे सुध्दा विद्यार्थ्यां आंदोलनात प्रामुख्याने समील होते. सरकारी उद्योग, रोजगार व नौकऱ्यात सेवेत स्थानिक लोकांना प्राधान्य देण्यात येईल. सर्व प्रांतातील लोकांना विश्वास व हमी देण्याचे 1973 मध्ये केंद्र सरकारने सहा सुत्री सिध्दांत तयार केले. शिक्षणाच्या संधी सर्व प्रांतात उपलब्ध करणे, हैद्राबाद मध्ये केंद्रीय विश्वविद्यालय स्थापन करणे या सारख्या बाबी यात समाविष्ठ होत्या. त्यामुळे तेलंगाना प्रांतीय समिती व मुल्कीरुल कायदा स्थगित करण्यात आले. या प्रमाणे सभ्यव्यक्ती करारात समाविष्ठ केल्या गेलेल्या स्वतंत्र अस्थित्वाला तेलंगाना प्रांताने गमावुन बसले. आंध्रप्रदेशातील सर्व प्रांताना एक सारखे समान समजल्या जाऊ लागले.

त्याचवेळी सत्तारुढ कॉंग्रेस पक्षाच्या केंद्रशासनाने केंद्रीय नेत्वृत्वाने वारंवार हस्तक्षेप करणे या घटनेच्या विरोधात नविन राजकीय चळवळ सुरु झाली. तीच तेलुगु देशम पक्षाच्या निर्मीतीस कारभीभुत ठरली. प्रांतीय आंदोलन तात्पुरते शांत झाले.

SCERT TELANGANA

तेलंगानात वाढतचालेला असंतोष

सभ्य श्रेष्ठ व्यक्ती करार असे पर्यत प्रांतीय परिषद तयार करणे, सारख्या इतर महत्वाच्या घटकांशाची प्रत्यक्षपणे अमलबजावणी करण्यात आली नाही. केवळ प्रांतीय समिती तयार केली. त्यांच्या शिफारशी अमलात आणल्याच पाहिजे हे आवश्यक नव्हते, शासन नेहमी त्या विसरत असे.

1956 ते 1990 पर्यंत योजनाबद्ध विकासाच्या काळात मध्य प्रदेश राज्यात अनेक विकासाची कामे झाली. मोठमोठी धरणे बांधली, शेतीलापाणी, विद्युत प्रकल्पाची सुरुवात झाली. मोठमोठ्या खाणी, औद्योगिक केंद्राची स्थापना झाली. शेतीतील उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी हरीतक्रांती अमलात आली. मोठ्या संख्येत विश्वविद्यालये, तांत्रिक संस्थांनाची स्थापना करण्यात आली. 1990 नंतर राज्यात विशेषत हैद्राबादामध्ये माहिती व तंत्रज्ञान हा उद्योग उदयास आला. तेलंगानातील जनतेने हा विकास खुपच विषम आहे, याचा जास्तीत जास्त लाभ ज्या प्रांताला मिळायला पाहिजे त्याला न मिळता इतर प्रांताला मिळत आहे असे वाटु लागले. तेलंगानातील साधन व स्त्रोताचा उपयोग स्थानिक लोकांच्या गरजेसाठी सरकार करीत नाही असे वाटु लागले. राज्यात निर्माण होणाऱ्या नविन रोजगाराच्या संधी इतर प्रांतातील लोकांना देण्यात येत आहे असे येथील युवावर्गास वाटु लागले.

जर आपण वरील सुचिकेनुसार संपुर्ण ओलीताखालील विस्तीर्णता या सुचिकेला घेतले तर एका वर्षात किती भुविस्तीतेत पिके घेतली हे दर्शविते. हे कोस्ताआंध्र प्रांतात याची वाढ जोमाने जास्तीत जास्त झाली. परंतु तेलंगानात प्रांतात मात्र तेवढीच आहे.

तेलंगानाविभाग शेतीच्या पाणी पुरवठ्यास ओलीताची विस्तीर्णतेस शेतकऱ्यांनी स्वत: खुप खर्च करुन विहिरी खोदल्या, आंध्र प्रांतात शासकीय खर्चाने तयार केलेल्या कालव्या व्दारे विस्तार करण्यात आला आहे.

त्या प्रमाणे शेतीसाठी कालव्याचे पाणी देण्याच्या सुविधाचा विस्तार तेलंगानात प्रामुख्याने विहिरी वर आधारलेला तर आंध्र प्रांतात कालव्यावर आधारलेला आहे.

- शेती व्यवसायातील प्रगती एकुण पिकांची विस्तीर्णता वाढ एक सुचक यंत्राखाली आहे असे तुम्हाला वाटते काय?
- शेतीस पाणीपुरवठा अधिक तर विहिरीच्या पाण्यावर अवलंबुन असल्यामुळे तेलंगानातील शेतकऱ्यांना कोणत्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे?
- मागील काळात सार्वजनिक पाणी पुरवठ्याचे साधन तळ्यान कडे दुर्लक्ष का करण्यात आले? त्यांच्या पुनरोधारासाठी कोणती कार्यवाही केली पाहिजे?
- तेलंगानातील अधिक संख्येत होत असलेल्या आत्महत्येची कारणे कोणती?
- तटीय आंध्रा प्रांताच्या तुलनेत तेलंगानातील साक्षरतेचे प्रमाण कमी असण्याची कारणे कोणती?

एकुण पिकांची विस्तीर्णता - मिलीयन हेक्टर

प्रांत	1955-56	2006-07	टक्केवारी%
आंध्र	4.2	5.3	20

ओलीसखालील केवळ विस्तीर्णता - लक्ष हेक्टरात

प्रांत	1955-56	2006-07	टक्केवारी%
आंध्र	17	23	135
तेलंगाना	7	19	257

श्रीकृष्णा कमेटीच्या आधारे

ओलीता खालील विस्तीर्णता 2007 मध्ये लक्ष- हेक्टर

प्रांत	विहिरी	कालवे	तळे	इतर
आंध्र	5	13	2.5	2.5
तेलंगाना	14	2.5	2	0.5

SCERT TELANGANA

1993-94 मध्ये दोन्ही प्रांतातील शेतीतुन ग्रामीन व्यक्तीला मिळणारे उत्पन्न थोडेफार एक सारखेच होते (सुमारे 7800 रुपये) 2007 -08 ला आंध्र प्रांतात 11,800 रुपये ऐवढे वाढले तेलंगाना प्रांतात तेवढे वाढले नाही, 10,000 रुपयेच होते.

त्याच वेळी तेलंगानाच्या शेत मजुरांची संख्या 38% पासुन 47% पर्यंत वाढली तर प्रदेश ती फक्त 1% नी वाढली. तेलंगानातील शेतकऱ्यांना शेतीच्या विपत्ती काळास तोंड देत सहत करीत ना इलाजाने शेत जमीनी विकत आहे. शेतकरी, मजुर होत आहेत हे दर्शविते. दुष्काळामुळे पिकांचे नुकसानीमुळे विणकर लोकांचे रोजगार बंद पडले. त्यामुळे मे 2004 नोव्हेंबर 2005 मध्ये संपुर्ण आंध्र प्रदेशात 1068 लोकांनी आत्महत्या केली. त्यात 663 लोक तेलंगानाराज्यात होते. नापिकीच्या विपत्तीमुळे जवळपास 36% तेलंगाना प्रांतातील लोकांनी आत्महत्या केल्या.

तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात सुध्दा कोस्ताआंध्र प्रांतापेक्षा तेलंगाना प्रांत मागे पडला आहे. 2001 मध्ये तेलंगानातील साक्षरतेचे प्रमाण 53% तर आंध्रात 63% होते. त्याच वेळी तेलंगानाप्रांतातील गरीब लोक सामाजिक दृष्टया मागासवर्गीय लोकांत साक्षरतेचे प्रमाण अजुन कमी आहे.युवा वर्गातील मुलामुलींसाठी तेलंगानाप्रांतातील 159 महाविद्यालये आहे, हैद्राबादला वगळुन फक्त 116 महाविद्यालये आहेत तर आंध्रा प्रांतात 181 महाविद्यालये आहेत. त्याच प्रमाणे महाविद्यालयीन अनुदान 93 कोटी रुपये तर आंध्रा प्रांताला 224 कोटी रुपये आहे.

विकास कार्यात विषमताच नव्हे तर तेलंगानातील लोकांशी सांस्कृतीक भेदभावास आपण बळी पडतो आहोत हे जाणवु लागले. दोन्ही प्रांताच्या विलीणीकरणानंतर कोस्ता आंध्रा प्रांतातील भाषा, संस्कृती आदर्शनिय म्हणुन प्रचार करीत तेलंगानातील प्रांत भाषा व संस्कृती कडे अप्रगत म्हणुन दुर्लक्ष करीत होते. शालेय पाठ्यपुस्तकात तेलंगानातील इतिहास, संस्कृती, नेते यांना पाहिजे तेवढे प्राधान्य मिळाले नाही. तेलंगानातील ग्रामदेवता, सणांकडे दुर्लक्ष करुन कोस्ता आंध्रा प्रांतातील सणे, संस्कृती, आचारांना व समारंभाना प्राधान्य दिले जावु लागले. सिनेमा, चित्रपटात सुध्दा तेलंगानाप्रांतातील लोकांना मागासलेले, असंस्कृत, अपक्व चित्रित करु लागले. उदाहरणार्थ श्रीकृष्ण कमेटी ने खाली दिलेल्या प्रमाणे शिफारस केली.

त्याच वेळेस कोस्ता आंध्राप्रांतातुन इतर परप्रांतातुन संपन्न, धनाट्य लोक तेलंगानात विशेष करुन हैद्राबाद नगर लगतच्या जमिनी विकत घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात पैशांची गुंतवणुक केली. त्यामुळे या प्रांतात गुंतवणुक होऊन सुध्दा येथील विकासात स्थानिक लोकांचा कोणताच फायदा मिळाला नाही. तेवढेच नसुन रियलइस्टेट व्यापारी वर्गामुळे त्यांनी त्यांच्या जमीनीवरील अधिकार व नियंत्रण गमवावे लागले.

त्याच वेळी तेलंगानाप्रांतात गरीब शेतकरी, शेतमजुर यांना विविध प्रकारच्या दबावाला तोंड द्यावे लागले. एकीकडे कमी प्रमाणात संपत चालले शेतीच्या पाण्याचे स्त्रोत त्यामुळे शेतकरी कोरड्या दुष्काळाचा सामना करत होते व उत्पनातील घट व नापीकीला झुंज देत होते. कारागीर लोक त्यांना आवश्यक असणारा कच्चमाल, बांबु, सागवान लाकुड नाहीसे झाल्यामुळे त्याच बरोबर त्यांच्या उत्पदनाला मागणी नसल्यामुळे अनेक समस्यांना सहन करीत होते. कपडे धुणे(परीट) या सारखे सांप्रदायिक सेवा करणाऱ्या जाती, भटक्या जातींना सुध्दा त्यांच्या सेवावृत्तीला मागणी गिऱ्हाईक कमी झाले. उपजिविका ची ही साधने नष्ट झाली. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. या सारख्या अनेक समस्येतील देशातील गरीब जनता सामना

SCERT TELANGANA

करीत असतांना आंध्रांतील व्यापाऱ्यांना लाभ मिळावा म्हणुन राज्यसरकारची धोरणे हे श्रीमंत लोकांना अनुकुल अशी आहे. त्यामुळे हे सर्व होत आहे असे तेलंगानातील जनतेला वाटु लागले. खरे लोकशाही शासन त्यांच्या गरजांना योग्य अशी धोरणे राबवतील अशी आशा तेलंगानातील जनतेला होती. त्यांच्या आकांक्षा, इच्छा ऐकुण त्यांच्या समस्यां सोडविण्यासाठी काळजीपुर्वक विचार करतील अशी शासना बद्दल महत्वकांक्षा होती.

1990 मधील आंदोलन

आर्थिक धोरणांच्या शितीलीकरणामुळे शेतकरी, कारागीर लोक, गंभीर स्वरुपाच्या समस्येला बळी पडले, मोठ्या संख्येत गुत्तेदार खाजगी गुंतवणुकदारांनी मोठ्या प्रमाणात लाभ मिळविला. शेतकरी विकत घेत असलेली किटकनाशके, रासायनिक खते, विद्युत या सारख्या उत्पादनाच्या किंमती मोठ्या प्रमाणात वाढल्या. तर दुसरीकडे आयात होणाऱ्या शेतमाला स्पर्धा करावी लागली. तेलंगानातील भुगर्भजल ही नैसर्गिक साधने नाहिसे झाल्यामुळे अजुन खोलपर्यंत बोर, विहिरी खोदण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणुक खर्च झाला. त्यामुळे शेतकरी आर्थिक अडचणीत पडले.

- तेलंगानात साजरे केले जाणारे सण कोणती? त्यांची महिणेवारी यादी तयार करा?
- तेलंगानातील जनतेची भाषा संस्कृती यांचे योग्य चित्रिकरण करण्यात आलेल्या चित्रपटांची यादी तयार करा?
- गेल्या विस वर्षात हैद्राबाद खुप मोठे संपन्न शहर म्हणुन विकसित झाले. तरीसुध्दा तेलंगानातील जनता त्यामुळे संतुष्ट का झाली नाही?
- तेलंगानातील शेतकरी कारागीर कुटीर उद्योग करणारे तोंड देत असलेल्या समस्यां इतर राज्यातील लोकसुध्दा या समस्येशी झुंज देत आहे. ते या समस्या सोडविण्यासाठी वेगळे राज्य निर्मिती हे एकच पुरेसे आहे का?

वर उल्लेखलेल्या या कारणांमुळे तेलंगाना प्रांतात मोठ्या संख्येत शेतकऱ्यांनी आत्महत्येला बळी पडले. ऐवढेच नसुन या कारणांमुळे तेलंगानातील शेतजमीन इतर प्रांतातुन आलेल्या धनिक लोकांना शिघ्र विकावी लागली. त्याच प्रमाणे कारागीर लोक वंशपरमपरांगत काम करणारे लोक बेरोजगार झाले, नविन रोजगार करण्यास योग्य सामर्थ्य, शिक्षण त्यांना नव्हते. त्याच वेळेस राज्य शासन आपला खर्च कमी करण्याचा प्रयत्न करीत होते. नविन सेवाभर्ती कमी करीत होती. खाजगी व्यवसायीक क्षेत्रात विस्तार झाल्यामुळे, बेरोजगारी किंवा असुरक्षीत सेवाकार्य, रोजगार एक मोठी समस्या होऊन बसली. अनुक्रमे लोकसंख्येतील विविध वर्गातील लोक त्यांचे संघटना आंदोलने तयार करुन त्यांच्या मागण्या पुर्तीसाठी चळवळ करीत होते.

आदिवासी जातीच्या संघटना जशा तुडुमदेब्बा, लंबाडी नागरभेरी, एरुकुला सारख्या तयार होऊन त्यांच्या वंशपरपरांगत जिवन पध्दती वर होणारे हल्लांना तोंड देत त्यांच्या अति आवश्यक *जल, जंगल, जमीन* वाचविण्यासाठी रक्षणार्थ संघर्ष करु लागल्या होत्या. मादिगा - दंडोरा, कुरुम्मा- गोल्ला, दोलडेब्बा, मोक्कुदेब्बा सारख्या तयार झाल्या, ताडी उतरविणे, मेढ्या पाळणे हातमाग विणकर, मासोळ्या धरणारे सारख्या अनुवांशिक कामाचे हळु हळु महत्व कमी होत झाले. त्यांच्या पुढे धोका निर्माण होत आहे. तेलंगाना आपल्या या समस्यांना सोडवलेल या आशेने लहान लहान समाज संघटना या आंदोलनात सहभाग झाल्या होत्या.

SCERT TELANGANA

तेलंगानावर होणारा अन्याया संबंधीची माहिती जाहीर करण्यासाठी बुध्दिमान, सुशिक्षित लोकांनी 1989 मध्ये तेलंगाना माहिती संस्था स्थापन केली. एक बुध्दिमान लोक समुहाने 1996 नोव्हेंबर 1 ला प्रो. जयशंकर यांच्या नेतृत्वाखाली वरंगल मध्ये तेलंगाना विद्रोह दिवस म्हणुन पाळला. त्यानंतर लोकांच्या मोठ्या संख्येतील उपस्थितीत अनेक सभा होऊन तेलंगाना राज्य निर्मीतीची मागणी करणाऱ्या अनेक संस्था निर्माण झाल्या. 1997 मध्ये स्थापन झालेली तेलंगाना जन सभा, तेलंगाना महासभा या सारख्या संघटना तेलंगाना राज्य निर्मीती आंदोलनात कमकुवत वर्गाला आंदोलनात सहभागी करण्यासाठी उपयोगी पडल्या.

शिक्षक, अराजपात्रित, राजपात्रित अधिकारी यांच्या सह तेलंगानातील सर्व कर्मचाऱ्यांच्या संघटना तयार झाल्या. तेलंगनातील बुध्मिान, सुशिक्षीतांनी 1997 मध्ये उस्मानिया विश्वविद्यालयात चर्चा सत्र गोष्टी संत्र आयोजीत करुन या समस्येवर सर्व दृष्टीकोणातुन विचार करण्यास उपयोगी ठरला. तेव्हा पासुन कर्मचारी, विद्यार्थी, कवि, कलाकरांसारख्या चर्चासत्र गोष्टी, भाषणे, सभा, सांस्कृतिक गित नृत्य या सारखे धुमधाम कार्यक्रमाचे आयोजन केल्या गेले. या आंदोलनाची फलश्रृती नविन कलाकार कार्यकर्ते बनुन पुढे आले. त्यांनी तेलंगानासाठीच्या सर्व सभासमावेशात आपली कला स्फृती, गीत नृत्या माध्यमातुन युवा वर्गास, ग्रामीण जनतेला दिशा निर्देशन करण्यासाठी प्रदर्शित करणे आवश्यक झाले. 1978 जगत्यातल्या जयत्रयात्रेत सुरु होऊन 1990 पर्यंतच्या वरंगल येथील शेतमजुर संघाच्या जाहिर सभेपर्यंत अनेक कार्यकर्ते या काळात तयार झाले तेलंगाना आंदोलनात चळवळी ते फार महत्वाचे ठरले. या त्यांच्या नुतन उत्साहाने अनेक नविन संस्था निर्माण झाल्या.

तेलंगाना राष्ट्र समिती

तेलंगाना जन परिषद, तेलंगाना महासभा, तेलंगाना जन सभा आणि तेलंगाना ऐक्य वेदीका सारख्या अनेक संस्था संघटना राजकीय स्फुर्तीने स्थापन झाल्या होत्या. परंतु कोणताच राजकीय पक्ष स्थापन झाला नाही. या पार्श्वभुमीवर एप्रिल 2001 मध्ये तेलंगाना राष्ट्र समिती ची स्थापना झाली.

तेव्हाच धुमधाम गर्जना, पदयात्रा या निषेदार्थ चळवळी तेलंगानात चालत होत्या. वंशपरंपरागत देविचे नैवेद्य (बोनालु), रागोळी हे कार्यक्रम सुध्दा तेलंगाना ची आकाक्षा व्यक्त करण्यासाठी उपयोगी आले. गर्जना कार्यक्रमा अंतर्गत (मागण्या मांडण्यासाठी मोठ्या सभेचे आयोजन)तेलंगाना चळवळी, आंदोलना प्रति त्याचा पाठिंबा व ऐक्यता सहकार्य वांशिक सेवा कार्य करण्याची व्यक्त करण्यासाठी निषेधार्त रस्त्यावर, केशकर्तन, कपडेधुने, स्वंयपाककरणे, रस्त्यावर सामुहिके भोजनाचे कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात करण्यात आले.

हे जनआंदोलन 2009 डिसेंबर पासुन 2010 एप्रिल पर्यंत चालले. या आंदोलनास व चळवळीत विद्यार्थी पुढे होते. त्याच वेळेस विद्यार्थ्यांची संयुक्त कार्यवाही समिती (आयकास) (Joint Action Committee (JAC), ची स्थापना केली त्यामुळे JAC संयुक्त कार्यवाही समित्या सर्व कर्मचारी, कामगार संघटनामध्ये तेलंगानात सर्वत्र विस्तारल्यामुळे शेकडो जेएसी तयार झाल्या. या आंदोलनात शेकडो युवकांनी आत्महत्या करुन आपल्या कुंटुंबाला व तेलंगाना प्रचंड दु:ख लोटले.

परीट, माली, ताडी उतरविणारे कामगार, किटकापरललु, वंशराज, लंबाडी,एरुकलु, मादिगा या सारख्या संबंध वंशातील लोकांनी त्याच्या त्यांच्या संयुक्त कार्यवाही समित्या (जेएसी)

Fig 21.2

Fig 21.3

Fig 21.4

चित्र 21.2, 21.3 & 21.4: मोठ्या संख्येत लोक विविध पध्दतीचा अवलंब करुन आंदोलनात सहभागी झाले. वर्ष 2000 नंतर झालेल्या अनेक संघटनांना दर्शविणारे चित्र या पाठात आहेत. आपल्या इच्छा आकांक्षा साध्यकरण्यासाठी सकलजनुला सम्य या आंदोलनात सहभागी शिक्षक, शेतकरी व महिला

स्थापन करुन निषेध चळवळीत सहभागी झाले. विविध मंडळ केंद्रात साखळी उपोषणे सुरु केली. त्यात प्रत्येक दिवशी एक वंशकुळातील संघानी त्याच्या वंशपरंपरागत कामाच्या अवजारासह कामे करुन जाहिर निषेध प्रदर्शने केले. या सारखी निषेध प्रदर्शने फक्त या वंशपरंपरागत कार्यकरणाऱ्या लोकांच्या व्यवसा पर्यंतच मर्यादीत राहिली नाही तर आधुनिक व्यवसाय करणारे शिक्षक, औद्योगिक कामगार, खाणीतील मजुर कामगार, कामगार संघटना, महिला संघटनांनी सुध्दा या निषेध चळवळीत सहभागी झाले.

- विभिन्न वर्गातील लोक आंदोलनात सहभागी झाले, या विधानाची सार्थकता पटविणारे उदाहरणे द्या?
- वेगळे राज्य मागणीसाठीच्या आंदोलनात सर्वांनी समोर येऊन पाठींबा देणे महत्वाचे का होते ते सांगा?

के चंद्रशेखरराव यांचे उपोषण - 2009

या आंदोलनाला निर्णाय स्वरुप प्राप्त करुन देण्यासाठी तेलंगाना राष्ट्र समितीचे अध्यक्ष के. चंद्रशेखरराव यांनी 29 नोंव्हेबर 2009 ला सिध्दीपेट मध्ये अमरण उपोषण करणार असे जाहिर केले. त्याच वेळी उपोषण सुरुवात करायच्या आधिच त्यांना बंदी बनवुन कारागृहात पाठविले. त्यांनी कारागृहातच उपोषण सुरु केले. त्यानंतर दवाखाण्यात सुध्दा त्यांनी आपले उपोषण चालुच ठेवले. उस्मानिया विद्यापिठाच्या विद्यार्थ्यांनी त्यांना दृढ ऐक्याचा पाठिंबा म्हणुन 16 नोव्हेंबरला तेलंगाना विद्यार्थी संयुक्त कार्यवाही (Telangana Students Joint Action Committee (TJAC) समिती निर्माण केली. त्यामुळे काकातिया विश्वविद्यापिठाने व त्यानंतर तेलंगानातील पालमुर, सातवाहन आणि महात्मा गांधी विद्यापिठाने (जेएसी) आयकास निर्माण झाल्या. त्यानंतर कर्मचारी जेएसी,वकीलांची जेएसी, वेगवेगळ्या जाती समाजाची जेएसी आणि त्यानंतर जिल्हापातळीवर जेएसी निर्माण झाली.

तेलंगाना राष्ट्र समितीचे अध्यक्ष के. चंद्रशेखरराव यांचे अमरण उपोषणाने एका मोठ्या जनआंदोलनाचे स्वरुप घेतले. 29 नोव्हेंबर 2009 पासुन डिसेंबर 9 पर्यंत दहा दिवसा पर्यंत त्यांनी

SCERT TELANGANA

उपोषण केले. वेगळे राज्याच्या आकांक्षेला पाठिंबा संपुर्ण तेलंगानातील जनता मोठ्या संख्येने समोर आली.

तेलंगाना संपादन केले

10 डिसेंबर 2009 ला वेगवेगळ्या विद्यापिठातुन, महाविद्यालयातुन विद्यार्थी प्रवाह हैद्राबाद नगराकडे वळु लागला. विधानसभेला घराव करण्यासाठी हे सर्व जन विधान भवनाच्या जवळपास राहणाऱ्या नातेवाईक, मित्र यांच्या घरी लपुन बसले होते. वरील परिस्थितीत गावोगावी आंदोलन विस्तारले. के.चंद्रशेखर राव यांचे अमरण उपोषण जाहिर विधानसभा भवनाचा घेरावामुळे सिमांध्रा प्रांतातील विधानसभा सदस्य, लोकसभा सदस्य कडुन मोठा विरोध असतांना केंद्र सरकारला तेलंगाना निर्मीतीची घोषणा करणे भाग पाडले. 2009 डिसेंबर 9 ला केंद्रीय गृहमंत्र्यांनी वेगळा तेंलंगाना राज्य निर्मीती प्रक्रिया सुरु करीत आहो, असे जाहिर केले. त्यामुळे के.चंद्रशेखरराव यांनी त्यांचे उपोषण सोडले. वेगवेगळ्या प्रांतातील लोकांनी तेलंगाना विजय उत्सव साजरा केला.

- तेलंगाना राज्य निर्माण झाल्यामुळे खाणीतील कारखान्यातील कामगार कशा प्रकारे लाभान्वित होतील असे तुम्हाला वाटते?
- गरीब निश्नात कारागीरांना स्वाभिमानाने उपजिविका मिळण्यासाठी कोणत्या धोरण लागु करावे लागेल?

तेलंगाना आंदोलनातील निषेद कार्यक्रमाचे स्वरुप

लोकांना एकत्रित करण्यासाठी तेलंगानातील चळवळीत धुमधाम, गर्जना, पदयात्रा, बोने, मिलीयन मार्च, सकल जन सम्य, सागरहार, सडक बंध, चला असेंब्ली या सारख्या वेगवेगळ्या स्वरुपानी निषेद आंदोलन करण्यात आली.

गाणी, नृत्य, नाट्य प्रदर्शित करुन निषेध करणाऱ्या कार्यक्रमास धुमधाम म्हणतात. विभिन्न लोकगित गाणारे, कला प्रदर्शित करणारे अनेक कलाकार लोकांना एकाच मंचावर येऊन त्यांच्या कला प्रदर्शित करत होते. या धुमधाम कार्यक्रमात ओग्गुकथा, चिरुतालु, गोल्लुसुद्दुलु, एकनादम इतर स्थानिक लोकगित गाणी असत. वेगवेगळ्या तेलंगाना गितावर नृत्य करीत. तेलंगानातील संस्कृतीचे विविध प्रकल्प राबवुन तेलंगाना आंदोलनाला भरभक्कम करण्यासाठी सामान्य लोकांत स्फुर्ती जागृती आणण्यात आली.

जाती, धर्माशी संबंध न बाळगता सर्व लोक वंटावार्पु कार्यक्रमात रोडवर स्वंयपाक करुन सहपंक्ती भोजन केले. रस्त्यावर वाहने, बस गाड्यांना थांबवुन आंदोलन काही लोकांनी केलेला भोजन प्रवाशांना देत होते.

चित्र 21.5

चित्र 21.5, 21.6 & 21.7 निषेध आंदोलनात तेलंगानातील विशेष सांस्कृतीक अस्तित्व, सणांची ओळख, निषेध काळात या प्रांतातील गीत, नृत्य, सांप्रदायिक कलाअविष्काराचे प्रदर्शन

Fig 21.6

Fig 21.7

SCERT TELANGANA

घोषणेचा माघार (Withdrawal Announcement)

आंध्रा प्रांतातील राजकीय नेत्याच्या दबावामुळे 23 डिसेंबर 2009 ला वेगळा तेलंगाना स्वंतत्र राज्य निर्मीतीची घोषणा मागे घेण्यात आली. आंध्र प्रदेशातील घडामोडीवर विकास कार्याचे अध्ययन करु आणि केंद्र सरकारला अहवाल (रिपोर्ट) देण्यासाठी जस्टीस श्रीकृष्णा यांच्या नेतृत्वाखाली एक आयोग तयार केला. तेलंगानातील जनतेला या परिणामाचा मोठा धक्का पोहचला या घोषणा माघार घेण्याच्या कारणे पाहु या.

हैद्राबाद हेच विकासाचे केंद्र स्थान झाले आर्थिक सुधारणेच्या विजय जग प्रसिध्द ओळख मिळविण्यास भारत देशातील हे महत्वाचे महानगरात परिवर्तीत झाले. सर्व साधन सामुग्री येथेच केंद्रीकृत झाल्यामुळे प्रांतीय विकासात विषमता निर्माण झाली. वेगवेगळ्या राज्याच्या प्रांतातील अनेक लोकांनी हैद्राबादमध्ये संपत्ती घेण्यात आर्थिक गुंतवणुक केली. रोजगार, शिक्षणाच्या संधी, मोठ्या संख्येत लोक हैद्राबादला स्थलांतरीत झाले.

इतर प्रांतातुन आलेली गुंतवणुकदार आपल्या भविष्या संबंधी चिंतीत झाले. नविन राज्य निर्माण झाले तर आंध्र प्रातांतीतील शेतीला कालव्याने पुरविला जाणारा पाणी पुरवठा बंद होईल की काय, विद्युत विजेचा तुटवडा पडेल की काय असे कोस्ता प्रांतातील शेतकऱ्यांना भिती वाटु लागली चिंतातुर झाले. तेलुगु भाषा प्रतिपादनावर तयार झालेले राज्याचे विलीनीकरण रद्द होऊन

Fig 21.8

Fig 21.9

चित्र 21.8, 21.9: राज्य निर्मीतीसाठी लोकांची एकता दर्शविणारे, रस्त्यावर सहभोजन नावाने स्वयपाक करुन सामुहीक भोजन केले.

दोन राज्य म्हणुन तेलंगानाची घोषणे वर केंद्र सरकार माघार घेण्यासाठी दबाव आणण्याच्या उद्देशाने अनेक निषेध प्रदर्शने केली.

त्याच वेळी स्वतंत्र राज्य साधनेसाठी, तेलंगाना राज्यातील लोकांच्या हीत साधण्यासाठी नविन राज्याने प्रतिनिधीत्व करावे हे पाहण्यासाठी विभिन्न क्षेत्रातील, स्थरातील वर्गातील सामान्य लोकांच्या समिकरणाने स्वायंतता प्राप्तीस राजकीय पक्ष व्यतिरेक अनेक संस्थाना व संघटनेनी त्यांचे कार्यक्रम चालु ठेवले. हे सर्व समाजातील वेगवेगळ्या वर्गातील लोकांना आदोलनात सामिल केले. या संस्था व संघटनाना अस्तित्वात नसलेल्या समाज संघटना, सामाजिक संस्थाना राजकीय स्वरुप प्राप्त करुन दिले. व जनआंदोलनात, राजकीय चळवळीला मजबुत दृढ केले. तेलंगाना राज्यासाठी

SCERT TELANGANA

Fig 21.10 : Agitaters removing the fencing

Fig 21.11 : Agitaters participating in Million march

या संघटनांनी पुर्ण वेळ कार्य करणारे कार्यकर्ते तयार केले. या कार्यकर्त्यांनी विभिन्न वेगवेगळ्या स्थरावर आंदोलन व चळवळी चालविल्या, सामान्य जनतेला नेतृत्वात सामील करुन नविन निर्माणात्मक स्वरुप त्यांच्यात निर्माण केले.

सर्व पक्षांना, संघटीत करून एकत्र करुन ऐक्य तो एकाच मंचावर आणण्यासाठी तेलंगाना ऐक्य कार्यचरण संस्था (जेएसी) तेलंगाना संयुक्त कार्यवाही समिती निर्माण केली. या समितीच्या (जेएसी. च्या नेतृत्वाखाली सहा मोठी आंदोलने झाली. असहकार चळवळ, मिलीयन मार्च, सकल जनुला सम्य, बेचाळीस दिवसापर्यंत चालेला असाधारण संप, सागर हार (हैद्राबादच्या हुसेन सागरच्या सभोवती मानवहार), संसद यात्रा(चला पार्लमेंन्ट) आणि चलो असेंब्ली.

तेलंगाना प्राप्त केले

या पार्श्वभुमिवर केंद्र सरकारने दोन्ही प्रांतीतील कॉंग्रेस नेत्याशी संपर्क करुन त्याचे प्रयत्न चालु ठेवले कोणता तरी एक निर्णय घेण्याचे राष्ट्रीय केंद्र स्तरावर दबाव वाढला. त्यामुळे तेलंगानाचा मुद्दा राष्ट्रीय समस्या ठरला. आंध्र व तेलंगाना प्रांताचे वाद प्रतिवाद ऐकल्यानंतर कॉंग्रेस कोर कमिटीने राज्याच्या विभाजनास अनुकुल अंतिम निर्णय घेतला. त्यासाठी योग्य आंध्र प्रदेश राज्याचे विभाजनाचे विधेयक(बिल) लोकसभेत मंजुर केले. 2 जुन 2014 ला हा निर्माण दिवस म्हणुन नेमुन देण्याचे जाहिर केले. लोकसभेत बीजेपी, बीएसपी, सीपीआय व इतर विरोधी पक्षाने

- सर्व स्तरावर मोठ्या संख्येत (जेएसी) आयकास संयुक्त कार्यचरण समिती इतर संघ निर्माण झाले. या सर्वांना मिळुन तेलंगाना ऐक्य कार्यचरण समिती संस्था का निर्माण करण्यात आली? या निर्मीतीने आंदोलनाला कशा प्रकारे प्रभावित केले?
- तेलंगानाच्या चळवळी, आंदोलनात तुम्ही एक कार्यकर्ता समजुन वेगळे राज्य निर्माण करण्यासाठी केंद्र सरकारने मान्य केले. तेव्हा तुचम्या मनात कोणत्या भावना आल्या त्यांचे वर्णन करा?

चित्र 21.12 : हैद्राबादमधील हुसेन सागराजवळील महारॅली

SCERT TELANGANA

या विधेयकास मदत दिली. लोकांनी आनंदाने हा दिवस विजयोत्सव म्हणुन साजरा केला. लोकशाही प्रक्रियेत निर्णयास उशीर होऊ शकतो परंतु निषेद प्रदर्शित करुन लोकांनी आपली चळवळ, आंदोलन न सोडता चालुच ठेवल्यामुळे आंध्र प्रदेशापासुन तेलंगानाला वेगळे करा म्हणुन चालुच ठेवल्या मुळे आंध्र प्रदेशापासुन तेलंगाना वेगळा करा म्हणुन देशाला अनुकुल केले.

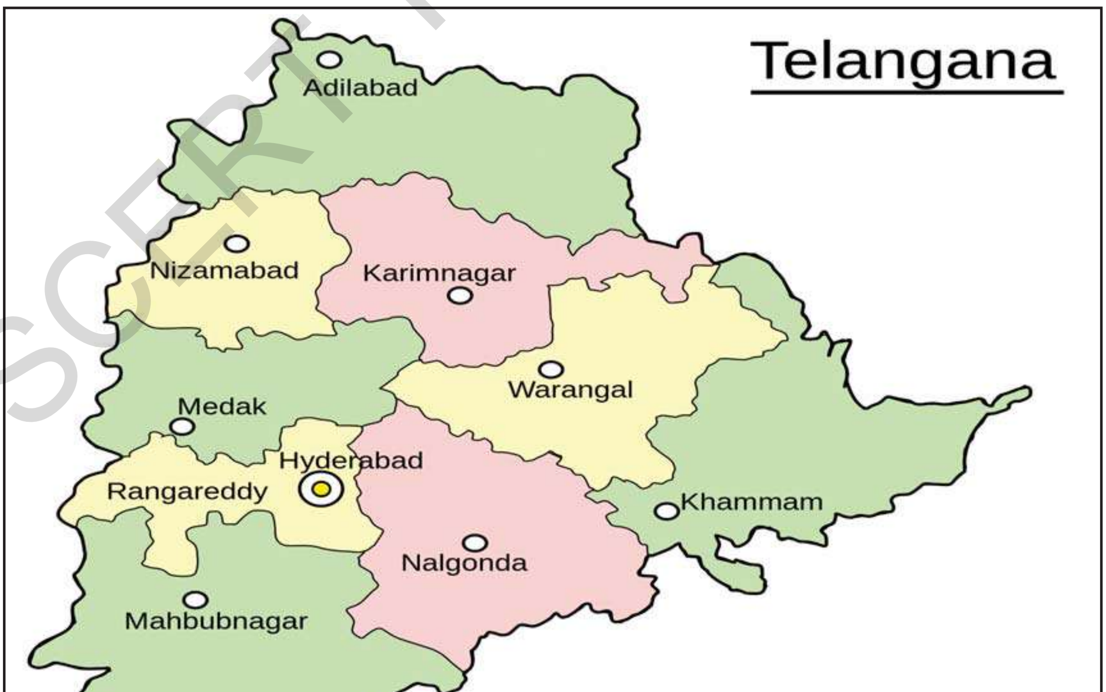

नकाशा 3 : तेलंगाना राज्य निर्मिती 02 जुन 2014

SCERT TELANGANA

- तुम्ही रायलसिमा प्रांतातील असुन हैद्राबाद मध्ये काम करीत आहात असे समजुन तुमच्या भावना विषद करा
- एक श्रमीक महिला आहात असे समजुन तुमच्या भावना विषद करा?
- 2009 डिसेंबर मध्ये तुम्ही आदिलाबाद जिल्ह्यातील आदिवासी व्यक्ती आहात असे समजा. तुमच्या भावना, विचार स्पष्ट करा?

प्रोफेसर जयशंकर

(तेलंगाना राज्याचे प्रणेते विचारवंत)

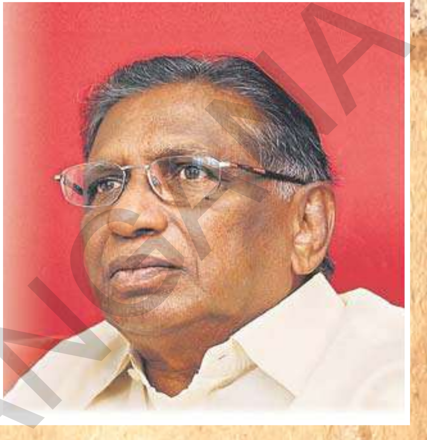

इ.स 1952 पासुन कोट्टपल्ली जयशंकर यांनी स्वतंत्र्य तेलंगानाच्या मागणीसाठी संघर्ष सुरु केला. यांचा जन्म 6 ऑगस्ट 1934 रोजी आक्कमपेट (वरंगल जिल्हा) अत्मकुरु मंडळ या गावी झाला. यांच्या आईचे नाव महालक्ष्मी व वडिलांचे लक्ष्मीकांत राव होते.

यांनी सरकारी शाळा मरकाजी हायस्कुल इथुन 10 वा वर्ग पास केले, व 12 वी व पदवी परिक्षा वरंगल येथून उत्तीर्ण केली. पदवोत्तर शिक्षण म्हणजे M.A Economics बनानरस हिन्दु विश्वविद्यालयातुन घेतली. व उस्मानिया विद्यापिठातुन Ph.D. ही पदवी प्राप्त केली.

हे सुरुवातीला शिक्षक म्हणुन सेवेत रुजू झाले, त्यानंतर चंदाकांतय्या कॉलेज (C.K.M. College) वरंगल येथे त्यांनी ते प्राचार्य झाले. काकतीया विद्यापिठाचे CIFL सेंट्रल इन्सटिट्युट ऑफ फॉरेन लॅग्वेजेस (जी आता EFLU मध्ये आहे.) मध्ये उपकुलगुरु म्हणून काम पाहिले.

स्वतंत्र तेलंगाना राज्य निर्मिती मंडळ प्रक्रियेत प्रो. जयशंकर यांनी अनेक चळवळीत भाग घेतला. 1952 साली राज्य पुर्नरचना मंडळ (State Reorganisation Commission) या संस्थेच्या प्रमुख पदावर असलेले फजल अली यांनी जनतेचा कौल घेण्यासाठी हैद्राबाद शहराला भेट दिली. प्रो. जयशंकर हे त्यावेळी अग्रगण्य प्रणेते होते. त्यांनी या कमीशनला अहवाल सादर केला. कमीशनने

त्यावेळी घडा सवाल केली की, ***तेलंगाना स्वंतत्र राज्य म्हणुन स्वतःला सिद्ध करु शकेल का?*** या प्रश्नाला उत्तर देतांना विद्यार्थ्यांचे नेते अतिशय धीटपणे म्हणाले, ***आम्ही आंध्रातील लोक म्हणुन जगण्यापेक्षा आम्हाला निर्वाहासाठी भिक्षा मागावी लागली तर चालेल.*** 1969 साली तेलंगाना चळवळ बैठक करण्यामागे यांचे योगदान स्तुती योग्य आहे. यांनी आंध्रा जनतेच्या वर्चस्व गाजवण्याचे मनोवृत्तीचा प्रचार केला तसेच तेलंगानातील लोकांना शिक्षण, नौकरी, बेरोजगारी तसेच सांस्कृतीच्या भिन्नतेच्या प्रश्नांना कसे सामोरे जावे लागत आहे हे स्पष्ट केले.

1969 नंतर म्हणजेच 1996 मध्ये झालेल्या तेलंगाना राज्य निर्मिती चळवळीचे ते प्रणेते बनले. तेलंगानातील लोकांवर झालेला अन्याय, भेदभावाची भावना त्यांनी आकडेवारी सहित प्रसार माध्यमांचा वापर करुन जनतेपर्यंत आणली.

तेलंगाना चळवळ तीन विभागात विभागली गेली पाहिजे. पहिल्या भागात तेलंगाना राज्य निर्मिती मागे प्रमुख विचारधारा, दुसऱ्या भागात तेलंगाना राज्य निर्मिती चळवळीचे स्वरुप आणि तिसऱ्या भागात राजकिय पद्धत. तेलंगाना राज्य निर्मिती मागे भूमिका स्पष्ट करण्यासाठी यांनी अथक प्रयत्न केले व लोकांपर्यंत ही विचारधारा पोहचविण्यात त्यांना यश आले. यांच्या विचारांनी प्रेरीत होऊन अनेक विद्यार्थी संघ, राजकिय पक्ष एकत्र आले. व तेलंगाना जॉइंट एक्शन कमीटी स्थापन झाली. तेलंगाना चळवळीला आता मुर्त स्वरुप आले व याचा परिणाम म्हणुन 02 जुन 2014 रोजी तेलंगाना स्वतंत्र राज्याची घोषणा झाली. ***मी या घटनेचा साक्षी असेल*** हे त्यांचे वाक्य होते. र्दुदैवाने त्यांचे हे स्वप्न पुर्ण होऊ शकले नाही. शारीरीक आजारपणामुळे 21 जुन 2011 रोजी दुःखद निधन झाले.

प्रो. जयशंकर यांच्या स्मरणार्थ तेलंगाना राज्य सरकारने कृषी विद्यापिठाचे नवीन नामकरण केले, ***प्रो. जयशंकर कृषी विद्यापिठ*** व नव्याने निर्माण झालेल्या जिल्ह्यास प्रो. जयशंकर यांचे नाव दिले.

महत्वाचे शब्द

रजाकार	पोलीस सेक्शन	प्रादेशिक परिषद
मुल्की शासन	सिमांध्रा	एकुण पिकाखालील क्षेत्र

तुमच्या अभ्यासात सुधारणा करा

1) खालील चुकीचे विधान बरोबर करा.
   - भारत देशातील राज्य भाषेच्या आधारे निर्माण झाले.
   - आंध्र प्रदेश या राज्यात राहणाऱ्या विभिन्न वर्गगटातील लोकांच्या भाषे पाहिजे तेवढी मान्यता, ओळख दिली नाही.
2) "तेलंगानात राहणाऱ्या लोकांतील विविधतेत ऐतिहासिक सामाजिक, सांस्कृतीक चढाओढ स्पर्धा आहे" या पाठातील समाविष्ठ केल्या गेलेल्या घटकांशांच्या आधारे वाक्यातील दोषाचे निराकर करा?
3) सभ्य श्रेष्ठ व्यक्तीकरारातील मुख्य घटकांशाचे वर्णन करा. हा करार दोन्ही प्रांतात अविश्वासाच केंद्र कसा ठरला?
4) तेलंगानाराज्यातील लोकांच्या आकांक्षा, अनुभवाच्या आधारे सर्व वर्गातील लोकांच्या भावांचा आदर करण्यासाठी कोणती कार्यवाही सुचविते?
5) पाणी, शेती, शिक्षण, रोजगार, उपलब्धतेसंबधी दोन्ही प्रांतातील भेद कोणता आहे?
6) शहरे व ग्रामिण प्रांताताच्या विकासातील विषमतेमुळे शासनाकडुन अपेक्षीतेत विरोध कसा निर्माण झाला?
7) दोन्ही प्रांतानी मिळुन राहावे असे वाटणाऱ्यांनी कोणता मुद्दा/वाद समोर आणला?
8) तेलंगाना राज्य निर्मीतीसाठी केल्या गेलेल्या जनएकत्रिकरणाच्या मार्गाचे तुम्ही कसे मुल्याकंण कराल?
9) तेलंगानाच्या निर्मीतीत जेएसी आणि राजकीय पक्षाच्या भुमिकेचे वर्णन करा. सर्व राजकीय पक्षांची विचारधार, सिध्दांत जेएसी ने एकाच मंचावर आणले असे तुम्हाला का वाटते?
10) तेलंगानाच्या नकाशात खालील स्थळे दाखवा?
    i) महेबुबनगर ii) खम्मम iii) निजामाबाद iv) आदिलाबाद v) नलगोंड्डा
    vi) निर्मल vii) जोगुलांबा

प्रकल्प कार्य

2009 च्या चळवळीत सहभागी झालेल्या काही जनांची मुलाखत घ्या. त्यांचे अनुभव जाणुन एक निवेदीका तयार करा. जुने वर्तमानपत्र, साप्ताहिकातुन या घटनेशी सबंधीत चित्र जमावुन एक स्क्रॅपबुक (कात्रणे चिकटवुन ठेवण्याची वही) तयार करा?

SCERT TELANGANA

Telangana Political Map

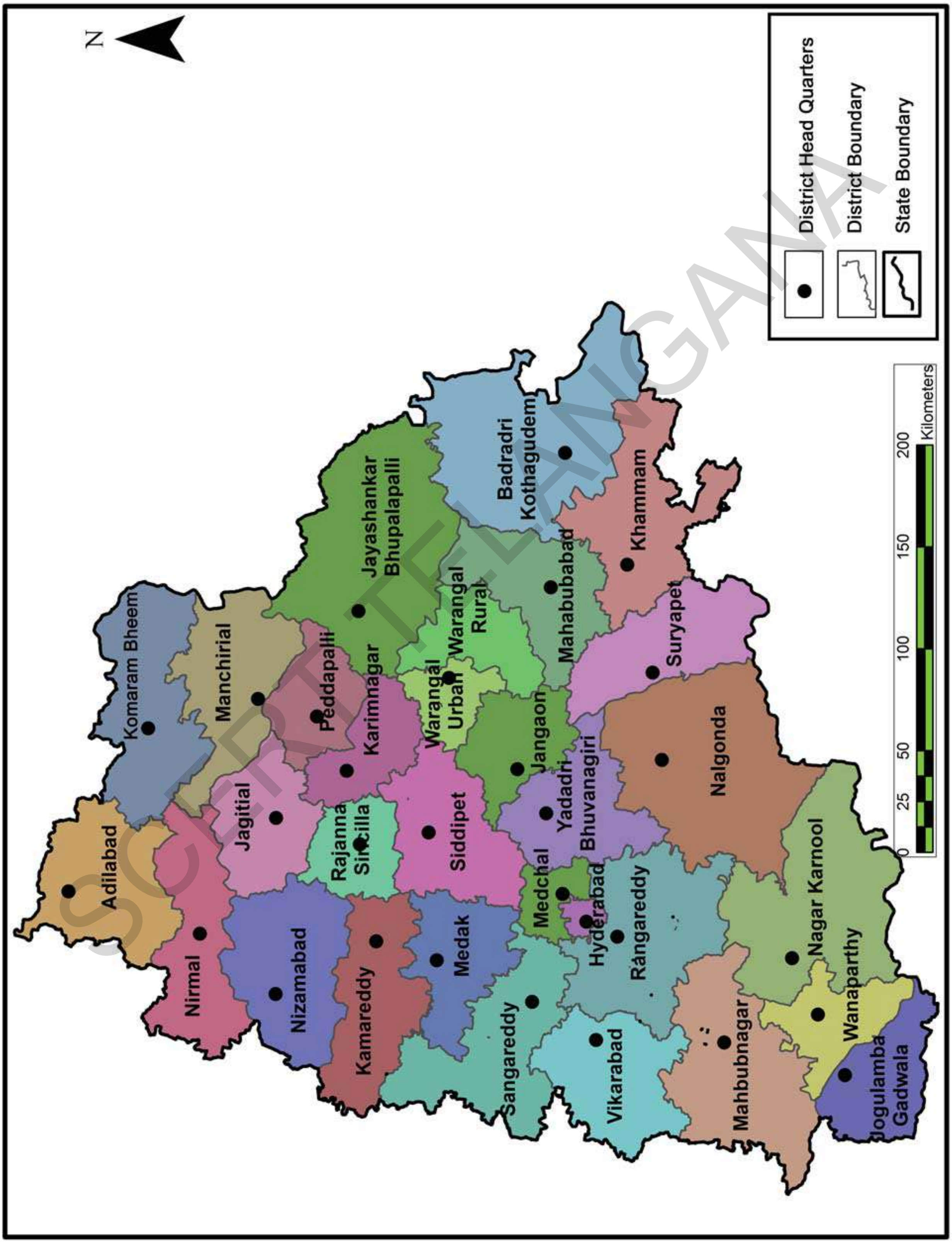

SCERT TELANGANA

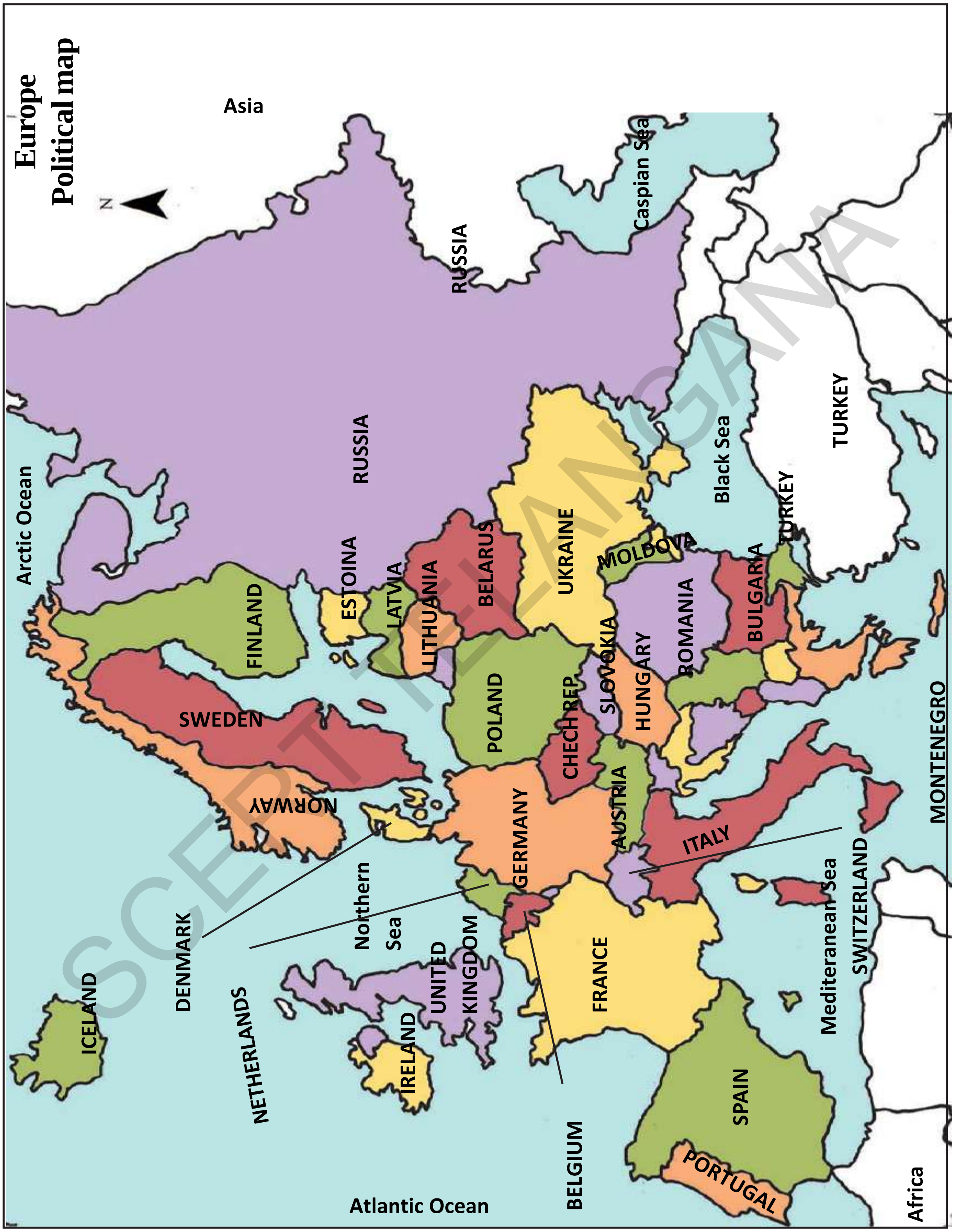

SCERT TELANGANA

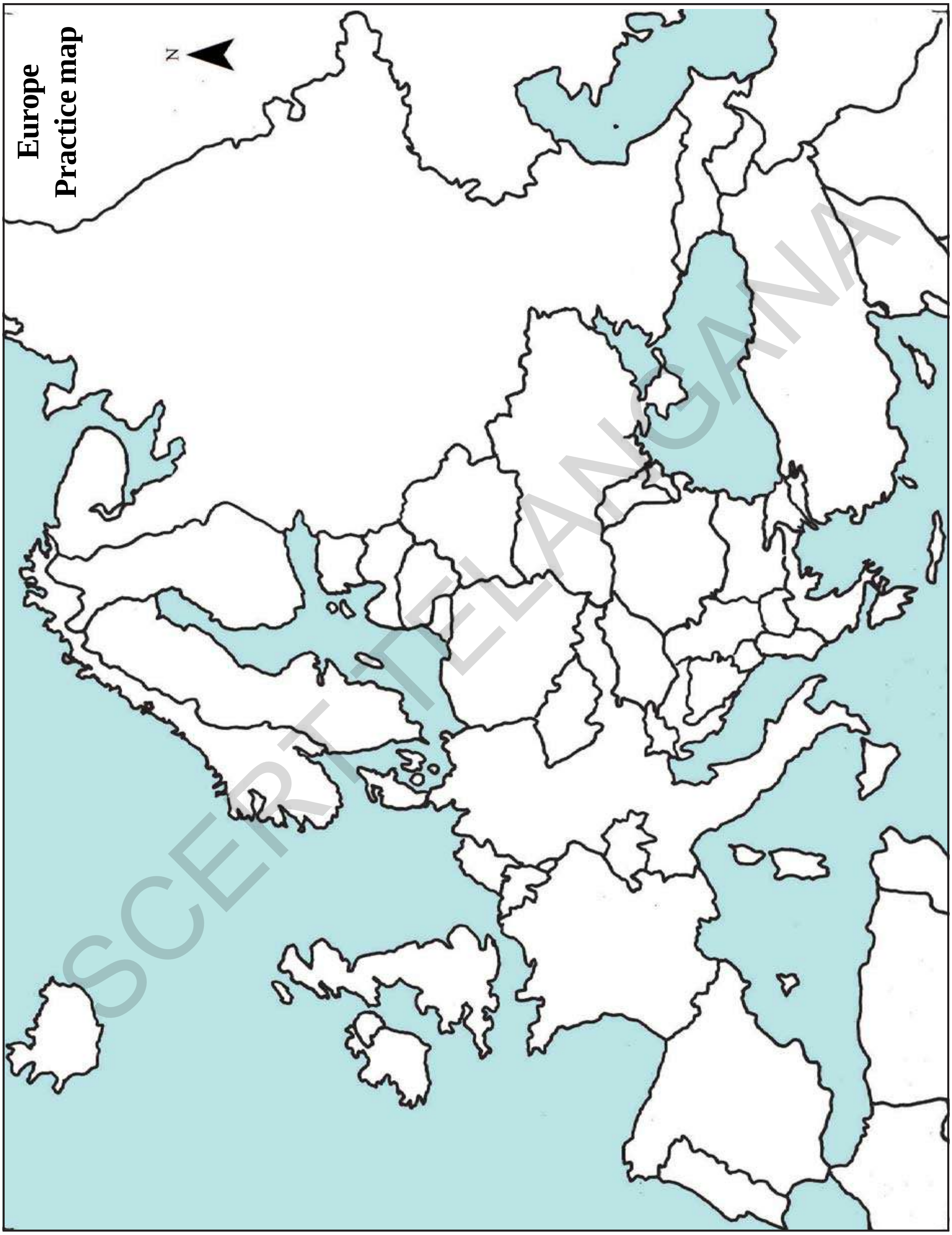

SCERT TELANGANA

Africa Political Map

Africa Practice Map

SCERT TELANGANA

World Political Map

SCERT TELANGANA

World Outline Map

SCERT TELANGANA

India Practice Map

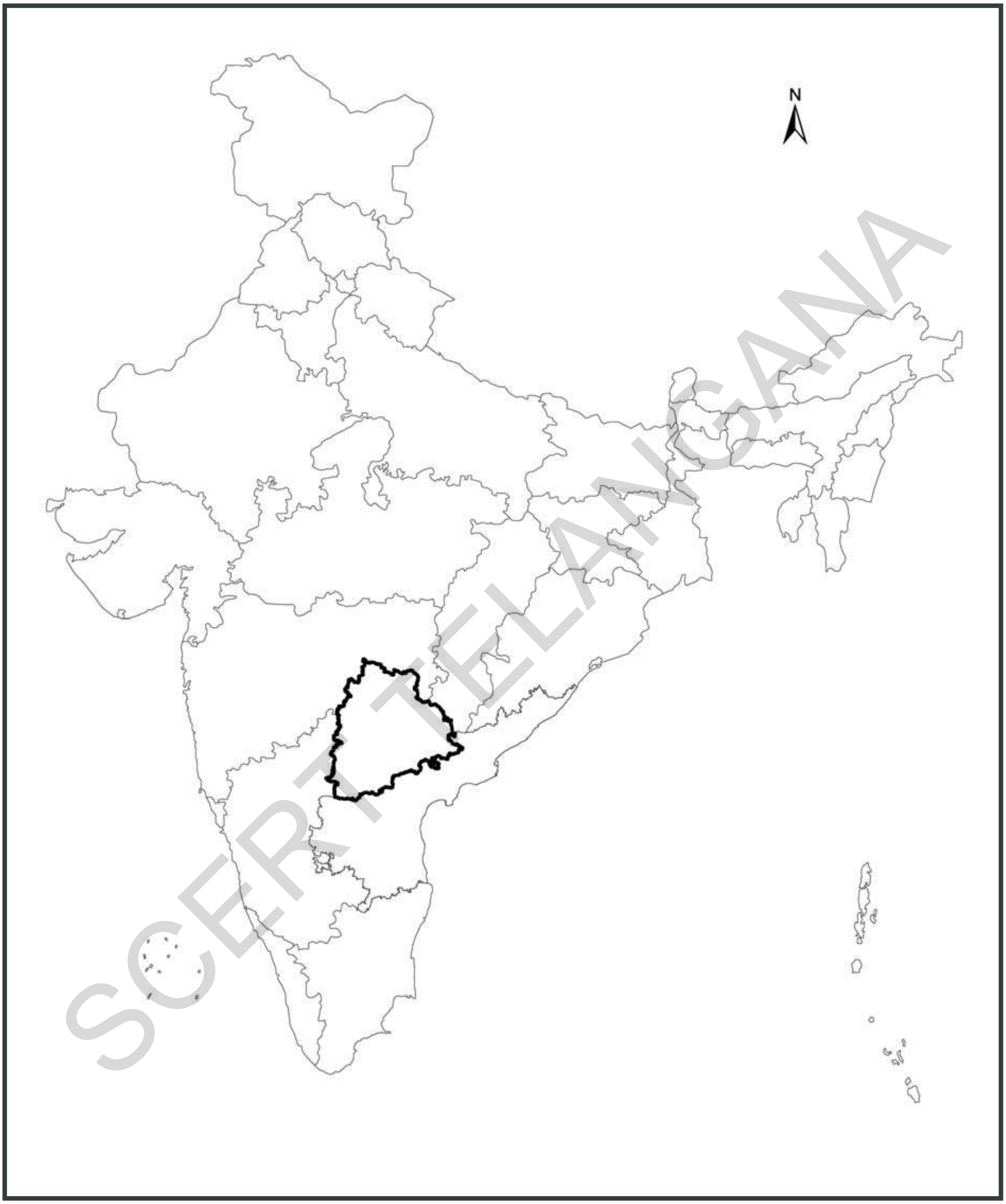

SCERT TELANGANA

India Physical Map

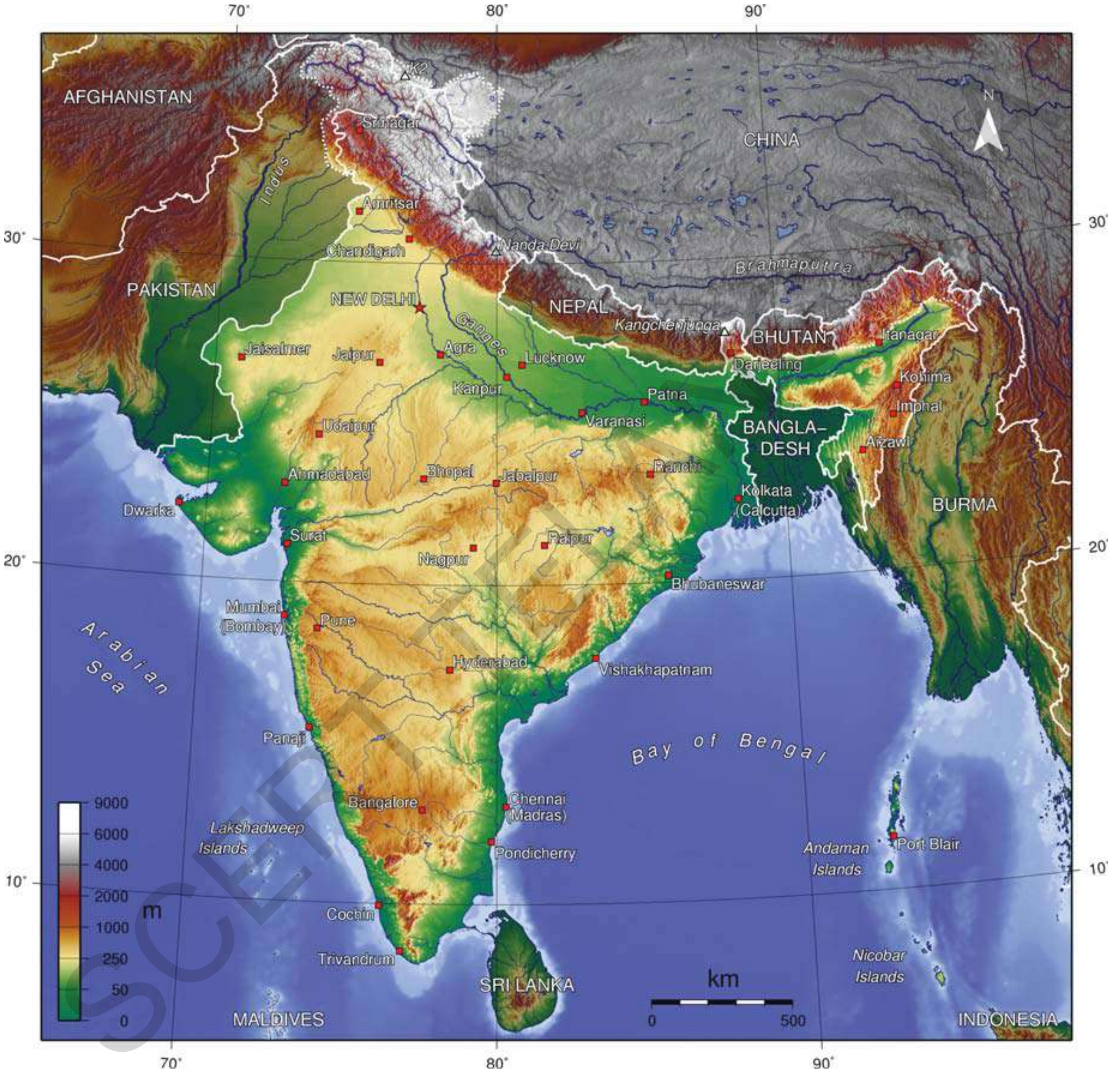

भारतीय संविधानातील परिशिष्ट

पहिले शेडयुल	ऋ राज्य आणि केंद्रशासीत प्रदेशांची यादी
दुसरे शेडयुल	ऋ राष्ट्रपती, राज्यपाल, मुख्यन्यायाधिश, उच्च न्यायालय आणि सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायमुर्ती हिशोबतपासणी (कंट्रोलर आणि ऑडीटर जनरल यांचे वेतन)
तिसरे शेडयुल	ऋ शपथ, दृढवचनांची रचना
चौथे शेडयुल	ऋ राज्यसभा स्थानाची राज्यास वाटणी
पाचवे शेडयुल	ऋ अनुसुचित विभागाची यादी प्रशासन व नियंत्रण
सहावे शेडयुल	ऋ आसाम, मेघालय, त्रिपुरा, मिजोराम आणि अरुणाचल प्रदेशातील आदिवासी भागाचे प्रशासनाची व्यवस्था
सातवे शेडयुल	ऋ केंद्र आणि राज्यांन मध्ये अधिकार आणि कामाचे वाटप. त्याच्या तिन याद्या 1) केंद्र यादी (97 विषय घटक) 2) राज्याची यादी (66 विषय घटक) 3) एकत्र यादी (47 विषय घटक) यादी तयार करणे.
आठवे शेडयुल	ऋ भारतीय राज्यघटनेव्दारे मान्यता प्राप्त 22 भारतीय भाषा 1. अस्सामी 2. बेंगाली 3. गुजराती 4. हिंदी 5. कश्मिरी 6. मणिपुरी 7.मळ्याळम 8. कन्नड 9. कोंकणी 10.मराठी 11. नेपाली 12. ओरीया 13. पंजाबी 14. संस्कृत 15. सिंधी 16. तमीळ 17. तेलुगु 18. उर्दु 19. संथाली 20. बोडो 21. मैथीली 22. डोग्री
नववे शेडयुल	ऋ 1956 व्या वर्षी 1 पहिल्या सुधारणा दुरुस्ती व्दारे सामील केल्या गेलेले भुकरार भुमी आमदानी, भुमीकर, रेल्वे, उद्योगा संबंधीचे कायदे आणि शासकीय आदेश असणे.(संपतीचा अधिकार संध्या मुलभुत अधिकार नाही)
दहावे शेडयुल	ऋ 1985 या वर्षी 52 सुधारणा केल्या गेल्या. कर्तव्यातील चुके बद्दल अपात्र संधी मिळणे हे या सुधारणा मुख्य उद्देश
आकरावे शेडयुल	ऋ 1992 या वर्षी 73 सुधारणे व्दारे समाविष्ट केले गेलेले पंचायतराज व्यवस्था निर्माण
बारावे शेडयुल	ऋ 1992 वर्षी 74 सुधारणे व्दारे सामील नगर पालीका संस्था निर्माण केले.

भारतीय राज्यघटनेतील काही महत्वाचे कलम

14 वे कलम	-	कायद्यासमोर सर्वजन समान
15 वे कलम	-	धर्म,वर्ग जात, लिंग, जन्मस्थळ वरुन भेदभाव करणे निषेध
16 वे कलम	-	सर्व लोकांना सेवा, नौकऱ्या, रोजगारात समान संधी
17 वे कलम	-	अस्पृश्यता नष्ट करणे.
18 वे कलम	-	पदव्या रद्द करणे.
21 वे कलम	-	वैयक्तीक स्वातंत्र्य व जिवनाची सुरक्षा
24 वे कलम	-	14 वर्षाखालील मुलांना कारखाण्यात आणि खाणीतील कामावर नेमुकीवर निषेध
45 वे कलम	-	मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण
54 वे कलम	-	राष्ट्रपतीची निवडणुक
124 वे कलम	-	सर्वोच्च न्यायालय स्थापन करणे.
356 वे कलम	-	देशातील निकडीची अत्यावश्यक परिस्थिती
370 वे कलम	-	जम्मु आणि कश्मिर राज्यास विशेष तरतुद

SCERT TELANGANA